

TOFIQ HACIYEV

AZƏRBAYCAN ƏDƏBİ DİLİNİN TARİXİ

(I hissə)

ALİ MƏKTƏBLƏR ÜÇÜN DƏRSLİK

Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirinin 10.07.2012-ci il tarixli, 1325 sayılı əmri ilə təsdiq olunmuşdur.

Bakı - «Elm» - 2012

Redaktor:

dosent Qızılgül Abdullayeva

Rəyçilər:

*dosent Sevda Sadıqova
professor Elbrus Əzizov
professor Eldar Piriyeu
professor Ramiz Əskər
professor İkrəm Qasımov*

Tofiq İsmayıl oğlu Hacıyev. Azərbaycan ədəbi dilinin tarixi. I hissə. Bakı: “Elm”, 2012, 476 səh.

ISBN 978-9952-453-43-0

Universitetlərin filoloji fakültələri üçün nəzərdə tutulan bu dərslik “Azərbaycan ədəbi dilinin tarixi” proqramı əsasında yazılmışdır. Ədəbi dilin tarixi dövrlər üzrə ardıcılıqla təhlil olunur. Dövlərin müəyyənləşməsində dilxarici hadisələr də nəzərə alınmaqla, dildaxili faktlara, üslubların yaranma və inkişafına, normanın tarixi təkamülünə xüsusi diqqət yetirilir.

Azərbaycan ədəbi dilinin yazıyaqədərki dövrünə aid xeyli material verilir. Dövr və mərhələlərin dil nümunələri əsasında aparıcı üslub üzərində geniş dayanılır. Ədəbi dilin zənginliyini, kamilliyini və milli məzmununu daha çox əks etdirdiyinə görə, dilçilikdəki ənənə də nəzərə alınaraq, bədii üsluba daha geniş yer ayrılır.

Cəmiyyətin inkişafı və tarixi şəxsiyyətlərin yetişməsi ilə ədəbi dilin səviyyəsi arasında uyğunluq dərslikdə əyani göstərilir.

655 (07) – 2012

*Türk dilini öyrənin. Çünki onlar üçün uzun sürəcək hegemonluq vardır.**

Məhəmməd peyğəmbər (s.ə.s).

*Türk dili ərəb dili ilə atbaşı gedir.
Dərdini dinlədə bilmək və türklərin könlünü almaq üçün onların diliylə danışmaqdan başqa yol yoxdur.*

Mahmud Kaşğari

Dil nöqsanlı olarsa, sözlər düşüncəni yaxşı anlada bilməz. Düşüncə yaxşı anlaşılmazsa, edilməsi lazım olan şeylər yaxşı edilməz, vəzifələr yaxşı yerinə yetirilməz. Vəzifələr lazımı şəkildə yerinə yetirilməzsə, adətlər və mədəniyyətlər pozular. Adətlər və mədəniyyətlər pozularsa, ədalət yanlış yola düşər. Ədalət yolundan çıxarsa, çaşqınlıq içində düşən xalq nə edəcəyini, işin haraya varacağını bilməz. Deməli: cəmiyyətdə heç bir şey dil qədər əhəmiyyətli deyil.

Konfiçüs

Ana dilində danışmaq böyük mədəniyyətdir.

Hegel

Ailədə, süfrə ətrafında danışılan dil ana dildir. Ana dili düşünməyin, xəyala dalmağın, zümzümənin, laylanın, arzunun-sevincin, dərdin-ağrının dilidir.

Ehsan Doğramacı

* Göytürk, Çingiz xan (300 il), Əmir Teymur, Osmanlı (600 il) imperiyalarını yadınıza salın. Əli bəy Hüseynzadə: *Çingizləri titrətdi şu afaqı sərəsər, Timurları hökm etdi şahin-şahlara yeksər, Fatehlərinə keçdi bütün kişvəri-qeysər.*

*Türk dili fars dilindən zəngindir. Mükəmməlliyinə görə türkcəni
ancaq ərəb dili ilə müqayisə etmək olar.*

Əlişir Nəvai

*Gərçi Nəsimi sözün dadını verdi, vəli
Dədə gətirdi onu ləfzi-şəkərbarımız.*

Nəsimi

*Can sözdür, əgər bilirsə insan,
Sözdür ki, deyərlər, özgədir can.*

M.Füzuli

*Qafqaz türklərinin dilini, Azərbaycan türkcəsini öyrənməyə
başlamışam. Avropada fransızcanı bilmək nə qədər zəruridirsə,
burada və ümumiyyətlə, Asiyada da bu dili bilmək o qədər vacibdir.*

M.Y.Lermontov

*Grammatik cəhətdən səlisliyinə, ahəngdarlığına, lətafətinə,
şe'riyyətinə görə tatar (Azərbaycan) dili başqa dillər arasında, demək
olur ki, yeganədir.*

Xaçatur Abovyan

*Ərəb və fars sözləri ilə daha da zənginləşmiş türkcə indi (XX
əsrin əvvəlləri – T.H.) ən ali, ən dərin fikirləri, ən nazik, ən zərif
hissləri ifadə etməkdə bugünkü ərəb və fars dillərindən belə qabil və
qüdrətli olub, şəksiz, hər hansı Avropa dili ilə rəqabət edə bilər.*

Əli bəy Hüseynzadə

*Azərbaycan dilinin musiqisi insanın eşitmə duyğusuna, zövqünə
sığal çəkir.*

Q.İ.Lomidze

ÖN SÖZ

Azərbaycan ədəbi dili qədim və zəngin türk yazılı ədəbi dillərindən biridir. O, qədim və zəngin ümumtürk mədəniyyəti bazasında, qardaş türk dilləri ilə qarşılıqlı əlaqədə dolğun inkişaf yolu keçmişdir.

Tarixi-müqayisəli türkologiya işlədikcə, xalq türkcələri dərininə öyrənildikcə ana türkcə, kök-təməl türkcə ilə əlaqələr daha aydın və daha şübhəsiz göründüyü kimi, ədəbi türkcələrin də tarixi araşdırıldıqca ayrı-ayrı coğrafiyalardakı konkret dil normalarının bir ümumi, ana normadan çıxaraq zaman-zaman xüsusiləşib özününküləşməsi aşkarlanır. Belə bir müqayisə aparaq. Bilindiyi kimi, hər bir ədəbi dil ölkənin mədəni mərkəzinin danışığı-dialekti (koyne) üstündə durur. Ahəng qanunu türkcənin aparıcı fonetik-morfoloji qanunudur. Tarixən Azərbaycan türkcəsinin ahəngi Şirvan və Təbriz dialektlərinə uyğun gəlir. Başqa fonetik-morfoloji uyğunluqlar da var (y-g, j-c, söz sonunda cingiltiriləşmə və s.). Hər iki yaşayış məntəqəsi tarixən ölkənin mədəni-iqtisadi-siyasi mərkəzi olduğundan bu uyğunluqlar haqq verir ki, Şirvan və ya Təbriz dialektini koyne kimi qəbul edək. Ancaq tarixi morfonologiyamızın çox koloritli, bütün dövrlərdə daimi fonetik vahidlərindən olan sağır nun (ŋ) bu dialektin heç birində yoxdur. Orxon-Yenisey kitabələrinin dilində həm ahəngin Şirvan (Təbriz) təzahürü (*oğlu, apam əçüm*), həm *sağır nun* afrikatının etimoloji məxrəci olan *nq* diqramı vardır. Sağır nun ərəb əlifbalı yazımızda da ümumən (ng) şəklində getmişdir: نڭ *nq/ng* yazılmış, ŋ tələffüz olunmuşdur (bu gün özbəklərin əlifbasında *nq* verilir, ancaq *sağır nun* kimi deyilir. Ola bilsin ki, Orxonda da *nq* əslində ŋ – deyilişinin işarəsi olub). Bu da mə'lumdur ki, Göy Türk imperiyası Altaydan Qara dənizə qədər gəlmişdir. «Türki (türkcə – T.H.) Kaşğardan İstanbula qədər ərəzidə (bu, Çin sərhəddindən Dunaya kimi deməkdir – T.H.) işlənən və anlaşılan ədəbi dil

olmuşdur» (H.B.Baskakov). Azərbaycan türkcəsi həmin xətt boyunda, həmin coğrafi müstəvidə yerləşir. Buna görə hesab etmək olar ki, Azərbaycan ədəbi dili vaxtilə ümumi türk ədəbi dilinin (türk imperiya dilinin) tərkib hissəsi kimi formalaşır; yerli, lokal-coğrafi ədəbi dil müstəqilləşəndə «ümumi»dən tam təcrid olunmur – qalib yerli imlada substrat kimi izlər qalır, ahəng norması və ɳ həmin sıradan Orxondan qalmış ola bilər.

Əlbəttə, Orxon fonetikasi və imlası daha qədim normanın davamı olmalı idi. Dəfələrlə Altaydan Dunaya gedən və dəfələrlə parçalanan türk imperiyalarının tarixi yaşanışının nəticəsində Şərq və Qərb ədəbi türkcələri meydana çıxır.

Bu prosesdə Azərbaycan türkcəsinin özünəməxsus xüsusiyyətləri əmələ gəlir. Məsələn, Azərbaycan türkcəsində Şərq türkcələrində, hətta türkmən oğuzcasında olmayan g samiti yaranır. Yaxud Azərbaycan türkcəsi doqquz saitli türkcə olur – ə saiti müəyyənləşir, Orxon dilində olmayan x səsi işlənir – Orxonda, Kaşğaridə *kağan*, *kan* deyilən sözlər bizdə *xaqa*n, *xan* fonetikasına düşür (Xaqani Şirvani, *xanlar xanı xan* Bayındır), M.Kaşğaridəki *Kəncək* etnosunun adı bizdə Gəncə toponiminə çevrilir (Nizami Gəncəvi) və s.

Dilin zənginliyi, dolğunluğu onu daşıyan millətin zənginliyi, mükəmməlliyi deməkdir. VII əsrdə türkün dörd sözdən ibarət iki misrada dediyi şe’ri 1950-də müasir dünyanın beynəlxalq dillərindən olan rus dilinə on iki sözdən təşkil edilmiş iki cümlə ilə çevirmişlər:

*Başlığığ yöküntürmiş,
Tizliq qökürmiş.
(Başlını baş əydirmiş),
(Dizlini diz çökdürmüş). –*

Ruscaya tərcüməsi: *Имеющих голову, они заставили склонить голову, имеющих колени, они заставили преклонить колени.*

Bu dil necə mükəmməl əlifba ilə yazıya alınmışdır: açıq saitli söz bir qalın *k* (*ᵛ*’*ᵛ* *ᵛ* kağan), dodaqlanan saitli söz başqa *k* (*ᵛ* -ok),

qapalı saitli söz başqa *k* (*ʃ* Δ kız) ilə yazılmışdır – bu, yüksək dil savadına və nadir yazı texnologiyasına sahib olmaqdır*.

Bugünkü hər b terminologiyasında döyüşdə hərbi sirri öyrənmək üçün tutulan əsirə *dil* deyirlər. VIII əsrdə Orxon kitabələrində həmin söz (*til*) həmin anlayışın kodudur. Bu da türkün mədəni inkişafıdır. Türk hər b sənəti ilə türk dili bərabər gəlir.

Həmin dövrdə rəngin tündlüyünü ifadə etmək üçün «Dədə Qorqud kitabı» belə bir təşbeh işlədir: *Qar üzərinə qan dammış kimi al yanaqlım*. – Bu, ən azı min üç yüz il bundan əvvəlki Azərbaycan türkcəsidir, lüğəti, fonetikasi, qrammatikası ilə. Yəni Azərbaycan türkcəsi həm də çox qədimlərdə formalaşmışdır.

Min il bundan əvvəlki türk cəmiyyətinin etnik davranışı, milli ləyaqəti, nitq mədəniyyəti budur:

*Sini «siz» tisələr, anı «siz» tigil,
Takı anda yigrək yanut sözləgil.
Kaya yankusındın kodı bolmağıl,
Sini «sin» tisələr, anı sinləgil.*

Yusuf Balasəğunlu. Qutadğü bilig.

*– Sənə «siz» desələr, ona «siz» de (ginən),
Dəxi onunla daha yaxşı danış.*

* Bizim şivədə jarqon məzmunlu belə bir söz işlənir: bir işdən imtina edən kəs hiss olunmadan aradan çıxdığını «cırdım» (yəni: aradan çıxıb qaçdım) deyər ifadə edir. Bu ifadənin yumorla belə frazeoloji qarşılığı var: *c*-nin yanına *r* qoydum, yəni *cırdım*. İfadə müxtəlif zamanlar və şəxslər üzrə dəyişir, məsələn, birinə tövsiyə edirlər ki, «belə halda gərək *c*-nin yanına *r* qoyasan». Bilindiyi kimi, Orxon yazısında sait hər yerdə yazılmaz, ancaq yeri bilinir və oxunur. Yəni Orxon yazısı ilə *cır*- fe'li *cr* şəklində yazılmalı idi. Deməli, «*c*-nin yanına *r* qoymaq» Orxon yazısından danışığa keçmiş qəlibdir. Düzdür, Orxonda *c* hərfi (səsi) yoxdur. Ancaq yəqin el arasında belə deyilən kodlu sözlər olmuş, Azərbaycan türkcəsində *c* səsi olduğu üçün həmin qəlibdən istifadə edilmişdir. Ərəb əlifbasında da həmin məqamda sait yazılmadığından sonra həmin qəlib ənənəyə çevrilmişdir.

*Qaya yangısından aşağı olma (ginən),
Sənə «sən» desələr, ona «sən»lə cavab ver*.*

Tarixi-ədəbi abidələrin dilinin müqayisəli öyrənilməsi türk etnik yaşayışlarında etimoloji müştərəkliyin açılmasında mühüm açar işini görür. Məsələn, Orxon dastanlarının dilində ölən xaqanın dünyasını dəyişməsinə «uçdu» ifadəsi işlənir. Bu ifadədə nələr var: 1. O Dünya anlayışı var, yəni O Dünyada həyat davam edir – islamda daha aydın deyilir ki, ruh yaşayış yerini dəyişdi – Ora getdi; 2. Həm də bu kədər poetik şəkildə, nikbin mədəniyyətlə ifadə olunmuş olur. Bu, türk dilinin səviyyəsi və nitq mədəniyyətidir. O dili, o dil mədəniyyətini yaradan cəmiyyətin yüksəkliyi. Tək bir ifadə türk tanrıçılığı haqqında təsəvvür yaradır. Türkcələrin sonrakı səviyyələri bu yüksəkliyin, ümumtürk ucalığının üstündə durur. Nəsimi bu ucalıqdan insanı Tanrı səviyyəsinə qaldırır:

*Səni bu hüsn-i-camal ilə, bu lütf ilə görən
Qorxdular Haqq deməyə, döndülər insan dedilər.*

Təbii ki, Göy Türk imperiyasının dövlət dilini əks etdirən Orxon yazısının böyük türk coğrafiyasında geniş rezonansı olmuşdur. Bu rezonans xalqların ünsiyyətinə nüfuz etmiş, ziyalıların vasitəsilə canlı danışığda da frazeoloji qəliblər yaratmışdır. Bu da Azərbaycan xalq türkcəsində qalmış bir etnik-mədəni frazeoloji qəlpədir. Başqa bir faktı mənə M.Qıpçaq danışdı – dedi ki, Naxçıvandan qonaq gəlmiş bir qohumu gəlin köçən qızın qoçaqlığını, diribaşlığını belə öyüb: «Filankəs qızı Filankəs quyuğu düyünlü atdır». Orxon-Yenisey kitabələrindən «Tonyukuk»da belə cümlə var: «Bu türk budunka yarıqlıq yağığ kəltürmədim, tögünlü atığ yügürtmədim». Yəni: Bu türk xalqının üstünə yaraqlı yağı gətirmədim (yəni düşmənin qabağını alıb, milləti basılmağa qoymamışam), düyünlü atlı yüyürtməmişəm (yəni quyuğu düyünlü at üstündə gələn düşməyə imkan verməmişəm, xalqın üstünə atını səyirtsin). «Quyuğu düyünlü at» döyüş atı deməkdir; döyüş qabağı, qıvraq olsun deyər, atın quyuğunu düyürmüşlər. VIII əsr türk imperiyasının Monqolustandakı abidəsinin dili ilə bugünkü Naxçıvan şivəsi arasındakı səsleşməni görürsünüz mü?

* «Qaya yangısından aşağı olma» ifadəsi qeyri-adi obrazdır: Qaya səsi əks etdirər, əks-səda verir. Deyir ki, sən də qaya kimi ol, deyilənə əks elətdir. Deyilənə olduğu kimi cavab ver. Hadi deyir: Dağa dersəm, eşidir, sonra verir əksi-səda, Daşa dönmüslərə əks eyləmədi fəryadım.

Nəsimi bu sözü deyəndə bilirdi ki, onun ulu türk əcdadı insanı Tanrıya çatdırmaq üçün ona qoşa qanad verib – uçmağa qanadlandırıb. Və onun bu Tanrı gözəlliyində olan, Tanrı lütfü ilə xislətlənən gözəli həmin türk müdriklik tarlasının bitirdiyi «Ana haqqı – Tanrı haqqı» deyən Dədə Qorqudun təqdim etdiyi Ananın nəvəsi-nəticəsidir. Nəsimi insanı ilahiləşdirəndə kamil türk məxrəcində dayanır.

«Qutadğu bilig»də deyilir:

*Ajunka badı kör tükel kut kırı,
Kozı birle katlıp yorıdı böri. –
**Dünyaya bağladı gör bütün səadət qurşağı,
Quzu ilə qatılıb yürüdü qurd.***

Bu, indi işlətdiyimiz «qurdun quzu ilə otlaması» məsəlidir. Hələ indiyə qədər dünyanın heç bir sirki əhlilləşdirilmiş qurd görməyib. Sirkdə it pışıqla bir yerdə olur, şir ceyranla bir parkda yaşayır. Ancaq qurd qoyunla, quzu ilə sülh şəraitində yaşaya bilməz. Çünki qurd təbiətən qoyunluğu, qoyun mütiliyini sevməz (Ona görə türk qurdu özünə əcdad seçib). Bu ifadə sadəcə türkün mübaliğə ucalığıdır. Türk əsla mümkün olmayanı mümkün bilən (və ya mümkün edən) xarakterin sahibidir. Bu mübaliğə Füzulinin o mübaliğəsinin əcdadıdır ki, deyir: Məcnunun ahının odundan dəryaya bir qıgılcım düşsə, dərya səhra olar, gözünün yaşından səhraya bir damcı düşsə, səhra dəryaya çevrilər.

Qədim «Şan qızı» türk-bulqar dastanında sərkərdə Rıştav rəqibinə gücünü göstərmək üçün oxunu göyə nişanlayır. Ox qalxıb göydə donmuş buluda sancılır. Gözləyir, yaz gəlir, buludun donu açılır, ox yerə düşür. Füzuli də belə deyir: *Degil bihudə, gər yağsa fələkdən başıma daşlar, Binasın tişeyi-ahimlə viran etdigimdəndir.* Füzulinin mübaliğə-təşbehinin bünövrəsində həmin qədim türk mifoloji düşüncəsi dayanır ki, insan göyün binasını zədələyə, dağda bilər və tanrılar insanları cəzalandırmaq üçün göydən dolu, yağış şəkillərində daş yağdırar, sel axıdar.

Başqa bir müqayisə. Bu, Y.Balasaqunlunun (XI əsr) hikmətli sözüdür:

*Kara baş yağısı kızıl tiltürür,
Neçə baş yidi bu, takı ta yiyür. –
– Qara başın yağısı qırmızı dildir,
Neçə baş yedi bu, dəxi də yeyir.*

Bu söz Yunus Əmrənin, Şah Xətəinin bu misraları ilə bir məzmunladır, eyni çəmənzarın gülləri kimi bir ətir verir:

*Söz vardır kəsər savaşı,
Söz vardır, kəsdirər başı.*

Tarix boyu Azərbaycan türkcəsi yerli mədəni-siyasi şəraitlə yanaşı, həm də qohum, doğma ünsiyyətlərdən güc alır. Bə'zən bu ünsiyyət, bu yaxınlıq daha konkret şəkildə görünür. Məsələn, biz bu gün Türkiyə türkləri ilə heyvətli dərəcədə eyni dillə danışıq. Bu, Türkiyə aşığının və müğənnisinin oxuduğu manilərdən:

<i>Bu gün ayın on dördü,</i>	<i>Bağa gəl, bostana gəl,</i>
<i>Qız, saçını kim hördü?</i>	<i>Dilə gəl, dastana gəl.</i>
<i>Hördümsə də, mən hördüm,</i>	<i>Anan izin verməzsə,</i>
<i>Ay qaranlıq, kim gördü?</i>	<i>Yalandan hastana gəl.</i>

Bu da mənim kəndimizdə öz qulağımla eşitdiyim bayatı:

*Armud ağacı haça,
Əlim dolaşdı saçə.
Elə xoşuma gəlir:
Oğlan qova, qız qaça.*

Biz nə vaxt Türkiyə ilə bir yerdə, bir dövlətdə yaşamışıq? Məsələn, heç vaxt Güney Azərbaycanda farslarla olan kimi birgə olmamışıq. Deməli, bu uyğunluq, bu eynilik Türkiyə türkcəsi ilə Azərbaycan türkcəsinin indiki coğrafiyalarda məskunlaşdığı dövrdə var olub. Deməli: X-XI-XII əsrlərdə bu

xalq türkcələri indiki lüğət fondu, fonetika və qrammatikası ilə var imiş.

Bu bayatılar «Dədə Qorqud kitabı» ilə Sarı Aşıq arasındakı xalq şe'ri nümunələridir. Burada həm Qorqudun «Bəri gəlgil, evim taxtı, başım baxtı, Qoşa badam sığmayan dar ağızlım», həm Sarı Aşığın «Mən Aşıq, baxdı yarım, Baxtımın taxtı yarım. Üzündə göz izi var, Sənə kim baxdı, yarım» misrələrinin səsləşməsi görünür – lüğəti, qrammatikası və poetik mükəmməlliyi ilə: Dədə Qorqud (VII əsr), Sarı Aşıq (XVII əsr) – on əsrlik Oğuzcanın varlıq şəkli.

İslama qədər türkün zəngin mədəniyyəti vardı. «Dədə Qorqud kitabı» islama qədər yaranmışdı. Dədə Qorqudun zamanında türklər oğlu olanı ağ, qızı olanı qızıl otaqda oturdurdular. Həmin dövrdə ərəblər doğulan qızları diri-diri basdırırdılar – türklə ərəbin etnik-mədəni səviyyəsini müqayisə edin.

Birdən türkün yüksək mədəniyyəti ölüm-qalım davası ilə üz-üzə durdu. «... Batıdan sərt və yıxıcı bir fırtına gəldi – ərəb fırtınası... İslam tarixçilərinin də anlatdıqlarına görə türklərin tapıncaqları yığıldı. Bilginləri öldürüldü. Kitabları yaxıldı. İslamlığa çox böyük xidmətlər yapmış Ofşin türkcə bir kitab oxuduğu üçün ölüm cəzasına çarpıldı. Beləliklə, türk kultürünə və türk dilinə qorxunc bir yumruq endirilmiş oldu. Hər kəs ərəb kimi danışmağa, ərəb kimi düşünməyə zorlanırdı. Artıq türk dili qarışırdı, pozulurdu» (Besim Atalay, «Divan» tərcüməsi, s. XXXIV-XXXV). Ancaq türk islamı səmimiyyətlə qəbul etdi – «islam dini ilə islamlaşan, ərəb elmi ilə elmlənən, ərəb mədəniyyəti ilə mədəniyyətlənən türklər ərəbləşməyib, yenə türk oğlu türk qaldılar» (Əlibəy Hüseynzadə). Məhv olmuş türk mədəniyyəti türkün istə'dadı nəticəsində yenidən cücərdi, boy atdı. M.Kaşğarilər, Y.Balasağunlular, Y.Əmrələr, Ə.Nəvailər, Nəsimilər, Füzulilər türkün tarixini yenidən yazdılar. Türk dilini ərəblərin Qur'an dili ilə «atbaşı yürütdülər».

Hər ideyanı, hər dahini tarix öz dövrünə görə və birinci növbədə, öz dövrü üçün yetirir. Ehtiyac olmayanda, əgər dəyəri bilinməyəcəksə, dünyaya dahi gəlmir. Azərbaycan varlığının XVI əsrdə Füzuli dühasına ehtiyacı vardı. Füzulinin

zamanında yüksək səviyyəli, ali mədəniyyət sahibi cəmiyyət var idi. Bu cəmiyyətin dolğunluğunu göstərən, onu tarixin yaddaşına həkk edən bir dil hazırlanmalıydı. Bu cəmiyyəti Fəzlullah Nəimi, Marağalı Əvhədi kimi filosoflar Füzuliyə qədər bünövrələndirmişdilər. Nəsimi bu fəlsəfəni ana dilində e'lan etmişdi. Həm də həmin zamanda Yaxın Şərqi, Ön Asiyanı möhtəşəm türk atmosferi bürümüşdü.

Şah Xətayi deyirdi:

*Getdikcə tükənir ərəbin kuyü məskəni,
Bağdad içində hər necə kim **türkman** qopar.*

Və bu zaman möhtəşəm Osmanlı imperiyası həmin coğrafiyada siyasi hegemonluğa sahib olmuşdu. Bu yetkin cəmiyyətdə, bu mədəni, siyasi şəraitdə Füzuli Azərbaycan türkcəsini milli ədəbi dil halına gətirdi. XIV əsrdə Dantenin italyan ədəbi dilinin, XIX əsrdə Puşkinin rus ədəbi dilinin tarixində görükləri işi XVI əsrdə Azərbaycan dilinin tarixində M.Füzuli yerinə yetirdi. Füzuli Azərbaycan dilinin əsas lüğət fondunu bütün kütləsi ilə nümayiş etdirdi (həmin lüğət fondu bugünkünin eynidir), millətin dilindəki bütün qrammatik göstəriciləri ədəbi dilə səfərbər elədi, yazılı nitqdə hamısını işlətdi. Bugünkü qrammatik (sözdəyişdirici) şəkilçilərin hamısı, söz birləşmələri, mürəkkəb cümlə tiplərinin hamısı onun dilində var. İndi dilimizdə minlərlə yox, on minlərlə ərəb, fars sözləri işlənir. Bu qədər sözü xalqımız, bütün zümrələri ilə necə qavrayıb – yə'ni qavrayıb, işlədib ki, onlar bu gün dilimizdə yaşayır. Minlərlə ərəb, fars sözləri də işlənib ki, sonralar tədricən arxaikləşib. Bu arxaikləşənlərin içərisində bu gün klassiklərimizin, o cümlədən Füzulinin dilində gördüyümüz, ancaq bu gün başa düşülməyən sözlər də var. Deməli, onlar da vaxtilə anlaşılib, sonrakı dil yeniləşmələri dövründə ünsiyyətdən çıxıb.

Bir misalla kifayətlənirəm: Füzulinin dilində *təməssük* (ərəbcə: yapışma, tutma), *müstəhəq* (layiq, mükafata haqq qazanmış) sözləri var; bu gün heç filoloqlar da anlamırlar. Ancaq bu sözlər dialektlərimizdə işlənir. Bir xörəkdən, ya bir söhbətdən xoşlanmamaq məqamında deyirlər: Mən munnan

bir *təməsik* annamadım (Cəbrayıl şivəsi. Yə'ni bu söz ona yapışmadı, bu xörəyin dadı ona yapışmadı, tə'min etmədi). Yaxud belə qarğış var: Səni *müstahaq* olasan (yə'ni çolaq, şikəst olasan. Bu, eynən *mükafat* sözünün dilimizdə mə'nalanması kimidir. *Mükafat* ərəbcədə cəza, qarşılıq, əvəz deməkdir – bizdə ancaq müsbət qarşılıq mə'nasında işlənir. *Müşhəhəq* sözündə əks proses gedib: pis qarşılıq əsas tutulub). Yaxud: bu gün filoloqa da bilinməyən **bikr** sözünün mə'nalarından biri «bütün, bütöv» deməkdir ki, Cəbrayıl şivəsində eynən qalır: *Hər işdə **bikir** olun, ayrılmıyın; **Bikirrih** yaxşı şeydi, yoxsa hərə bir yerə çəhməhdən bir şey çıxmaz*. Bu sözlər bu gün şivələrdə qalırsa, deməli, Füzulinin zamanında *xalq, kitab, elm* ərəb sözləri kimi bunlar da kütləvi anlaşılib. Axı Füzulini yetirən cəmiyyət yüksək cəmiyyət idi.

Ünsiyyətdən çıxdığı üçün sonrakı nəsillər onları anlamayıblar. Həsənoğludan, Nəsimidən bəri minlərlə də türk sözləri arxaikləşib. Bəlkə bu türk sözlərinin də mə'nalarını zamanında insanlar bilməyiblər? Millətin nümayəndələri öz ana dili sözlərini necə bilməyə bilərdilər? Deməli: arxaikləşmə də dildə yeniləşmə kimi canlı prosesdir – bu prosesdə əski, doğma ana dili sözləri də, sonradan alınanlar da dildən çıxıb bilər. Deməli, Füzulinin Azərbaycan-türk milli ədəbi dilinin banisi olması üçün onun dilindəki yüzrlərlə sözün bu gün üçün anlaşılmaz olması yox, onun lüğətinin bugünkü ana dilimizin əsas lüğət fonduna uyğunluğu və qrammatikasının müasir qrammatik quruluşla eyniyyət təşkil etməsi əsas ölçüdür. Füzulinin dilində bundan çətin və bundan da sadə misrələr var, ancaq onun üçün ümumən bu dil tipikdir: *Qurutmuş, qaliba, şövq odu Fərhadın gözü yaşın Ki, gər axsaydı, seyli lə'l eylərdi, bişək, Bisütun daşın*. Bu, XVI əsrin türkcəsidir, burada milli dilin qrammatikası bütün kamilliyi ilə əks olunub – sadə (bəsit yox, məhz sadə, aydın), hamar, eyni zamanda dolğun sintaksis var. Qrammatika fikrə nəyə qədər müdaxilə edir: *Fərhadın göz yaş* yox, **gözü yaş**. Hələ bədii vüs'ət, mübaligə də öz yerində, bu, Füzulinin bədilik sənətidir: Əgər sevgisinin şövqündən törəyən od Fərhadın gözünün yaşını qurutmasaydı, gözündən axan sel Bisütunu qərq edərdi, bu selin yaratdığı dəryada Bisütun o qədər kiçik bir daş yerində olardı ki, ondan lə'l yaranardı.

Dərslikdə mətnlərin imlasına hərfi-hərfinə yanaşmırıq. Biz bu fikirdəyik ki, dilimizin yazılı tarixi nümunələri həmişə tarixi fonetikanı əks etdirmir. Bu yazılarda tarixi fonetika yerinə mühafizəkar tarixi orfoqrafiya özünü göstərir, yoxsa niyə «Dədə Qorqud kitabı» ilə 1920-ci ilə qədərki on üç əsrlik zaman məsafəsində eyni imla saxlansın. Bir sağır nun (ŋ) səsi üçün ərəb əlifbasındakı gah **k** (ك), **g** (گ), gah üzərində üç nöqtəli **k** (کَ), gah **ng** (نگ) (nq), gah da sərkeşi oturacağında dəstələnmiş **k** (كك) hərfindən istifadə olunub – bu, tarixi fonetika deyil, imla təzahürləridir. Bununla belə, biz XVI əsrin sonuna qədərki mətnlərdə tarixi orfoqrafiyanı intensiv şəkildə saxlayırıq. XVII-XVIII əsrlərdə gah-gah veririk. Çünki yazılarda xalq danışığı güclənir. Məsələn, Molla Pənah Vaqifin bu orfoepiyasını təsəvvür etmək çətindir: *Ey üzi gül, qəddü tuba Safiyə, Həsərətündən mən şeydaya dönmüşəm. Qaşların əgrisün yad eylədükcə Qamətüm əgilüb yayə dönmüşəm.* Yaxud Məğrurinin şe'rinə (XVII əsr) bu q-ğ yazılışları nə tarixi fonetikadır, nə də tarixi imla, katib sərbəstliyidir: *Yaz olqac köç etmiş, gedər yaylaqa Ağır ellər yenə, qurban olduğum. Sona təki çalxanmaqə gələbirdir...* Belə hallarda müasir imlanı əsas tutmuşuq. Bir də ona görə ki, belə mətnlərdə mətləb tarixi leksika və frazeologiyayı nəzərə çatdırmaqdır. XIX əsrdən, dram və realist nəsr yaranandan sonrakı mətnlərdə isə bu bədii nümunələrin müasir akademik-kütləvi nəşrlərinin dilini götürürük. Yoxsa doğrudanmı Ağcabədili Hacı Qara bu dillə danışb: «Evün dağılsun çit satan. Qapun çırpılsun şilə verən. Çadra verən, səni görüm ki, heç uğruna xeyir gəlməsün...» Bu da onun Qarabağlısı Şərəfnisə xanımın dili: «*Gəl, gör o çör-çöp döşirən, içdirüb, yedirüb bəslədigün qonağın, deyirlər, qardaşın oğlunu azdırub özi ilə Pariyə aparur*». Bu da Nəcəf bəy Vəzirovun dram dili: «*Mən həmin Rüstəməm ki, topdağıtmaz Cümşud bəgün evüni xaraba qoydım. Mənə bir təşəxxüs satmaqdan ötri Kərim xanın yurdun xaraba qoydım, tar-mar elədim, evünə od vurdım, külün havaya sovurdım*». Bunların tarixi fonetika, tarixi morfologiya üçün bəlkə müəyyən mənası var, ancaq ədəbi dil tarixi üçün heç bir əhəmiyyəti yoxdur. Təsəvvür edək ki, səhnədən aktyorlar bu tələffüzlə salona söz desinlər. Nə həmin obrazlar o dillə danışblar, nə də Mirzə

Fətəli, Nəcəf bəy Vəzirov, Həsən bəy Zərdabi, C.Məmməd-quluzadə, Məhəmmədəğa Şahtaxtılı və onların qeyri müasirləri. Onların hamısının danışığı müasir orfoepiyamız üzrə olmuşdur.

Ədəbi dil nə zaman yaranıb? İlk əmək nəğməsi, ilk atalar sözü, ilk şe'r, ilk mif-əfsanə yaranandan ədəbi dil başlayr... Ancaq bizim haqqında danışdığımız şəkildə ədəbi dil insanlığın müəyyən inkişaf səviyyəsində, müəyyən mədəni yüksəlişin məhsuludur, dövlətlərin yaranması, dövlətlər arasında yazışmaların başlanması, ümumiyyətlə, yazılı nitqin qeydə alınması ilə ictimai-mədəni hadisə kimi, ədəbi dil müəyyənləşir. Ədəbi dil deyəndə, ümumən, yazılı dil nəzərdə tutulub. Bu doktrina xalqın folklor dilini ədəbi dil kimi istisna etmiş olur. Dərslikdə folklor dilinə şifahi ədəbi dil faktı kimi xeyli yer ayrılır.

Əvvəldə də deyildi ki, Azərbaycan ədəbi türkcəsi ümumi türk mədəniyyəti kontekstində, başqa türkcələrlə əlaqə-ünsiyyətdə, necə deyirlər, ədəbi-bədii alış-verişdə mükəmməl inkişaf yolu keçmişdir. Ədəbi dilimizin tarixini ən böyük yazıçı-şairlərimizin, ən böyük bədii söz ustalarımızın dili əsasında öyrənirik. Çünki Nəsimi, Füzuli səviyyəli alimlərimiz əsərlərini ərəb, ya fars dilində yazmışlar.

FƏNNİN MÖVZUSU VƏ BİR NEÇƏ ANLAYIŞ HAQQINDA

1. Bu fənn, adından da göründüyü kimi, Azərbaycan ədəbi dilinin tarixini öyrənir. Burada ayrı-ayrı üslubların meydana gəlməsi və inkişafı, fonetik, leksik, qrammatik materialın təbəqələşməsi – müxtəlif üslubların istifadəsi üçün variantlar yaranması, frazeoloji cövhərin hazırlanması və genişlənməsi araşdırılır.

Ədəbi dil tarixi fənni də tarixi qrammatika kimi Azərbaycan dilində olan yazı abidələrinin üzərində tədqiqat aparır. Yə'ni hər iki fənnin obyektı eynidir. Ancaq abidələrin dilinə yanaşma məqsədinə, faktları təhlil etmə istiqamətinə görə bunlar fərqlənir. Əlbəttə, ilk baxışda belə hesab etmək olar ki, ədəbi dil tarixi yalnız ədəbi dil norması tələblərinə cavab verən, məhz normalı, cılalı yazı materialını öyrənir, xalq danışığı dili abidələrindən sərf-nəzər edir. Bunu da deyək ki, dilçilik işində belə fikir yürüdənlər var. Ancaq bizim dilimizin tarixində yazıya köçürülmüş elə bir abidə yoxdur ki, o, ədəbi dilin tədqiqat dairəsinə düşməsin. Hətta bir yazılı nümunə fonetika, morfologiya və sintaksisinə görə bütövlükdə danışığı dili normasını xatırladırsa, yenə o, yazıya köçürülərkən ədəbi təshihə «mə'ruz» qalmışdır. Əgər bir şəxs mürəkkəb gedişli ərəb əlifbasının qrafik dolambaclarından keçə bilibsə, ondan istifadə qabiliyyətinə yiyələnibsə, bədii düşüncə, fəlsəfi fikir yürütmək imkanı olmasa belə, o müəyyən savad, təhsil sahibi olmuş olmalıdır. Minimum həddində olsa da, o, ədəbi dil vərdişinə yiyələnmiş olmalıdır. Deməli, bizim yazılı abidəni qrafik işarələrlə əbədiləşdirən şəxs hətta əsər müəllifi deyil, katibdirsə də, o, iş prosesində yazılı dilin məcburi tələblərinə biganə qala bilməzdi. Məsələn, şifahi ədəbi dil abidəsi olan «Dədə Qorqud kitabı»nı yazıya köçürmüş adam bu abidənin üzərinə yazılı ədəbi dilin möhürünü basmış, ona yazılı nitqin xeyli cizgilərini daxil etmişdir. Yaxud Füzulinin mə'lum mükəmməl fəlsəfi əsərləri də, onun dövründə yaranmış və danışığı dili norması ilə zəngin olan «Şühədanamə» də eyni dərəcədə yazılı ədəbi dilin nümunəsidir.

Əslində, tarixi qrammatika dilin bütün tarixi təzahürlərini, yazılı nə varsa, hamısını bütöv halında alıb tədqiq etməli, ədəbi dil tarixi isə tarixi təzahürlərdən ancaq ədəbi normalı sayılanı öyrənməlidir. Azərbaycan dili tarixində yazılı

nümunələri bu cür sərhədləndirmək mümkün deyildir. Deməli, əvvəl dediyimiz kimi, mənbələr eynidir.

Tarixi qrammatika dil faktlarını təcrid olunmuş şəkildə, mətndən kənarda da təhlil edir. Dil nümunələrini ifadə olunmuş fikirlə birlikdə, forma ilə məzmunun bütövlüyü halında tədqiq etməyib, onlara işarələr sistemi kimi yanaşır. Ayrı-ayrı qrammatik kateqoriyaların forma göstəricilərinə etimoloji münasibətdən, fonetik-tələffüz və morfoloji təkamül baxımından diqqət yetirir. Bu baxışda zehni-əqli inkişafı ilə rəhbərlikdən çox, xronologiyaya daha artıq əhəmiyyət verilir. Ədəbi dil tarixi isə dil faktlarını mətnin daxilində öyrənir. Fikrin ifadə olunmaq imkanını əsas götürür. Mövcud qrammatik qəliblərin fikri, düşüncəni ifadə etməsindəki çətinliyə diqqət verir. Yəni morfoloji, sintaktik faktları üstün halda, yatmış tərzdə götürür. Onun daxili potensialını aşkar edir. Dil faktlarının əlaqəyə, rəhbərlikə girib yaratdığı dinamik şəraiti göstərir. Tarixi qrammatika işarələri, ədəbi dil tarixi isə onların enerjisini öyrənir.

Bu ədəbi dilimizin tarixindən ilk nümunədir:

*Qurulu yaya bənzər çatma qaşlum,
Qoşa badam sığmayan dar ağızlum,
Güz almasuna bənzər al yanaqlum.*

(«Dədə Qorqud kitabı»).

Tarixi qrammatika üçün material mənsubiyyət (-m, -sı), hal (-a), fe'li sifət (-r, -an) şəkilçiləri, tə'yini söz birləşmələri (qurulu yay, çatma qaş, güz alması) və s. morfoloji, sintaktik faktlardır. Ədəbi dil faktı kimi təşbehlərin sərrastlığı (qurulu yay – çatma qaş, güz alması – al yanaq), yaradılan mənzərə – portretin aydınlığı, mükəmməlliyi, leksikanın təmiz türkcəliyi və s. diqqəti çəkir. Yaxud burada qrammatika üçün ismi xəbərlər, sadə cümlənin təşkili, aydınlaşdırma əlaqəli tabesiz, ziddiyyət əlaqəli tabesizin içində qarşılıq-güzəşt budaqlı tabeli mürəkkəb cümlələrin varlığı maraqlıdırsa, ədəbi dilin mövzusu iki sevgilinin psixoloji düşüncəsinin dərin, eyni zamanda aydın fəlsəfi dillə ifadəsidir:

*Məndə olan aşikar sənsən,
Mən, xud, yoxam, ol ki var, sənsən.
Gər mən mən isəm, nədən sən, ey yar,
Vər sən sən isən, nəyəm məni-zar*

(«Leyli-Məcnun» – Məcnunun sözü)

Tarixi qrammatika aldığı faktların hansı üslubdan olmasına təxminən laqeyddir. Ədəbi dil tarixi isə məhz bu üslubların dil materialına münasibətini əsas tutur. Bu üslubların yaranması, inkişafı, onların xalq dilinə təması və ya uzaqlaşması ədəbi dilin mühüm problemlərindəndir. Bu mə'nada ədəbi dil tarixi fənni qrammatik kateqoriyaların yox, üslubların tarixini öyrənir.

Dilin tarixi təkamülündə frazeologiyanın inkişafını izləmək qrammatikanın məqsədi deyildir (qrammatika müəyyən münasibətlərlə ona ancaq ötəri nəzər sala bilər). Ədəbi dil tarixi frazeologiyaya xüsusi diqqət verir. Frazeologiya insan şüurunun hazırladığı ilk bədii məhsuldur. Frazeoloji vahidlər öz başlanğıcında məhz bədii əsərdir. İlk abstraksiya məhsullarından biridir. Təbii ki, dilin inkişaf səviyyəsi abstraksiya qabiliyyəti ilə ölçülürsə, deməli, frazeoloji zənginlik bu inkişafın mühüm göstəricilərindəndir. Təfəkkürün ilk bədii əsərləri kimi yaranan frazeoloji vahidlər sonralar bədii əsərlərin tikinti materialına çevrilir. Ədəbi dilimizin tarixində bədii üslubun mühüm rol oynaması frazeologiyanın tarixi inkişafını izləmək məsələsini də zəruriləşdirir.

Bu, XVI əsrin frazeoloji nümunələrindəndir: *Baxa-baxa enəcəkdür gözimizə qara su; Əlimizdən nə gəlür xeyr-duadən qeyri; Cismümi yandırma, rəhm et yaşumə, ey bağır daş, Ehtiyat et, yanmasun nəgəh quru odında yaş* (Füzuli).

Ədəbi dil tarixi dilin müxtəlif təbəqələrindəki elementlərin «ixtisaslaşmasını», dilin quruluş faktlarının «ədəbi» və «qeyri-ədəbi» hissələrə ayrılması prosesini, üslubların inkişafında bu hissələrin qarşılıqlı əlaqələrini izləyir. Bu fənn ayrı-ayrı dil elementlərinin uçotunu aparmır, bütövlükdə dilin öz ictimai vəzifəsini yerinə yetirmək istə'dadı, fikrin ifadəsindəki mütəhərriklik qabiliyyəti ilə maraqlanır. Tarixi qrammatika dilin

tipoloji inkişafını, ədəbi dil tarixi isə ictimai-sosioloji, zehni-idraki mündəricəsini əsas alır.

Ədəbi dildə, xüsusilə onun bədii üslubunda sözün çoxmə'nalılığı mühüm əhəmiyyətə malikdir və bu baxımdan Azərbaycan ədəbi dilinin tarixi çox zəngindir: *Çəkmə zəhmət, çək əli* tədbiri-dərdümdən, təbib Kim, degil sən bildiğün mən *çəkdiğüm bimarluq*; *Ətək çək* gördüğündən afitabi-ələməyə tək; *Çəksələr zəncir* ilə güz-zərə, getməm kim...

Bu fənlər əslində dilçilikdə ayrı-ayrı anlayışlar kimi qəbul olunmuş «dil» və «nitq» kateqoriyaları üzrə ixtisaslaşmışdır. Tarixi qrammatika dilin, ədəbi dil tarixi isə nitqin tarixini öyrənir. Yə'ni əslində bu fənnin adı belə olmalıdır: «Azərbaycan ədəbi nitqinin tarixi». Ancaq qəbul olunmuş ən'ənəyə görə, biz də, şərti olaraq, dil sözünü işlədirik. Şübhəsiz, bu sözün arxasında nitq anlayışını təsəvvür etmək lazımdır. Bir halda ki, ədəbi dil nitq təzahürüdür, deməli, bu materialda müəyyən qüsurlar, qeyri-mükəmməl fakt-hadisələr ola bilər. Lakin bu, ana dilinin günahı deyil, ondan istifadə edənlərin – nitq sahiblərinin şəxsi-fərdi istə'dadı ilə, ana dilinə yiyələnmək qabiliyyəti ilə bağlıdır. «Bu cəhətdən dili reallığı ifa qabiliyyətindən asılı olmayan simfoniya ilə müqayisə etmək olar, ayrı-ayrı ifaçı musiqiçilərin yol verdikləri qüsurlar bu reallığı heç cür pozmur» (Sössür).

Qrammatik quruluş xarici tə'sirlərə qarşı çox dözümlü olduğundan tarixi qrammatika əsas e'tibarilə milli dilin varlığına əsaslanır və məhz onun kökünü əsas götürür. Ədəbi dil tarixi milli dil faktları ilə əcnəbinin qarşılıqlı əlaqəsini də unutmur və milli qrammatik quruluşun və lüğətin müzəffər çıxmasının tarixi mənzərəsini canlandırır. Başqa dillərlə təmasda dilin orqanizmində gedən reaksiyaların məhsulunu nümayiş etdirir. Fikrin müəyyən mərhələdəki ifadə tərzində əcnəbi elementlərin iştirakının ictimai-lingvistik və mədəni-tarixi şərhini verir. Ədəbi dil tarixində belə bir vəziyyət də öyrənilir ki, milli dil faktları xalq dilindən ədəbi mərhələ-mühitə qalxır. Ancaq alınma ünsürlər ümumən ədəbi dildə işlənmə süzgəcindən keçir, ədəbi dillə təbliğ olunur, kütləviləşdirilir. Bundan sonra xalq dilində vətəndaşlıq hüququ qazanır. Yə'ni əcnəbi dil materialı nitqdən dilə keçir.

Bu, «Dədə Qorqud kitabı»ndakı həmin portretidir, ancaq alınma sözlərdən (qənd, nazik, xətt, xal) boyaları var:

*Dodağun qənd imiş, bal anda neylər?
Nə nazik xətt imiş, xal anda neylər?*

(Nəsimi)

Əcnəbi sözlər millilərlə ünsiyyət tapıb xalqın dil materialına çevrilmişdir. Bu, XVI əsrin ədəbi dil faktıdır ki, içində bir dənə də milli türk sözü yoxdur:

*Qəddi tuba, lə'li firdövsin şərabi-kövsəri,
Xülqü huyidür mələk, surətdə əmsali-pəri,
Bür-ci-əflakün səadətli, şərəfli əxtəri,
Hüsn ara məcmu'i-xubların sərəsər sərvəri.*

(Füzuli)

2. Bəs bu fənnin öyrəndiyi ədəbi dil anlayışının özü nə deməkdir? Ədəbi dil xalq dili əsasında seçmə və əvəzetmə əməliyyatı ilə meydana çıxan, təşkil olunan nitq təzahürüdür. Xalq dilinin danışq və ədəbi təzahürləri vardır. Danışq dili də dialekt və şivələrdən, yə'ni leksik, fonetik və qrammatik xüsusiyyətlərin məhəlli sərhədlərlə müəyyənləşən təzahüründən və loru danışqdan ibarətdir. Loru danışq məhəlli məhdudluq bilmir. Lakin müəyyən normativ tələbə də tabe olmur. Belə demək mümkündürsə, onun norması sərbəstlikdir. Ümumi, kütləvi səciyyə daşıdığından buna *ümumdanişq dili* də deyilir. Deməli, bu bütün dialekt və şivə zonalarını əhatə edir və dialektfövqü hadisə sayılır. Bə'zən rəsmi və qeyri-rəsmi şəkillərdə danışq dilini ümumxalq dilinə sinonim kimi işlədirlər. Bu qəti yanlışdır. Danışq dili ümumxalq dilinin tərkib hissəsidir. Onun bir qoludur. Nəzərdə tutmaq lazımdır ki, xalq dili anlayışı bir növ sinkretikdir. Müxtəlif nitq şəraitində onu müxtəlif mə'nalarda işlətmək olur. Xalq dili müəyyən ictimai-etnik kollektivin dilinin konkret tarixi mərhələdəki adı kimi düşünülə bilər; bu halda o, tayfa dili, milli dil (yə'ni millətin dili) anlayışları silsiləsində bir həlqəni təşkil

edir. Bu son ifadə əslində ədəbi dili yaradarkən icra olunmuş seçmə dövründə geniş kütlənin öz dilini bir qrupun – ziyalıların, kübarların, sarayın nümunəvi sayılan dilinə qarşı qoyması ilə bağlıdır. Ümumxalq dili məfhumu isə «xalqın dili» mənasını ehtiva edir.

Ümumxalq dilinin müəyyən normaya tabe edilən, normativ tələblər çərçivəsində fəaliyyət göstərən qolu ədəbi dildir. Ədəbi dildə ayrı-ayrı yaruslara məxsus dil faktlarının işlənməsinə müəyyən nəzarət qoyulur. Burada hər leksik-semantik vahidi, müəyyən qrammatik mə'nanı bildirmək üçün mövcud morfoloji əlamətlərdən hər birini işlətmək məqbul sayılmadığı kimi, həmin sözləri, şəkilçiləri necə gəldi tələffüz etmək də qadağan edilir. Tələffüz müəyyənləşdirilmiş fonetik norma əsasında getməlidir. Yaxud sözlərin cümlədəki yeri loru danışığıdakı sərbəstliyindən məhrum olur. Sözlərin sırası möhkəm sintaktik qanun üzrə müəyyənləşdirilir. Eyni məqsədə, məzmunu xidmət edən dil elementlərindən biri və ya bə'ziləri seçilib götürülür, yaxud biri o birini və ya o birilərini əvəz edir. Seçmə və əvəz etmə əməliyyatı budur. Bu əməliyyat yalnız xalq dilindən ədəbi dil nümunələrini ayıranda aparılmaz. Ədəbi dilin özündə də bir mə'na üçün bir neçə ifadəçivəsitə olur. Variantlılığa malik olmaq ədəbi dilin müəyyənləşdirici xüsusiyyətlərindən biridir. Bunlar da ədəbi dilin müxtəlif üslubları tərəfindən seçilir. Ancaq ədəbi dilin tə'rifində deyilən seçmə və əvəz etmədə ümumxalq dilindən ədəbi dil üçün material müəyyənləşdirilməsi nəzərdə tutulur. Bu seçmə həm dialekt-şivə materialı, həm də dialektfövqü ümumdanişiq faktları əsasında icra edilir. Həmin anlayışda ciddi bir tarixilik vardır. Seçmə işi öz başlanğıcında sonrakı dövrlərdəkindən mahiyyətə fərqlənir. Sonrakı dövrlərdə müxtəlif dialekt və şivələrə məxsus xüsusiyyətlər safçürük edilir, müvafiq gələnə götürülür. Başlanğıc mərhələdə isə dialektin özü seçilir.

Mövcud olan dialektlərdən biri öz fonetik, leksik və qrammatik kütləsi ilə örnək götürülür, ədəbi dil kimi qəbul olunur. Ədəbi dilin əsasında duran bu örnək-dialekt *koyne* adlanır. *Koyne* hüququnda ölkənin iqtisadi-siyasi, elmi-mədəni mərkəzi sayılan şəhərin, əyalətin dili-dialekti çıxış edir. Şübhəsiz, öz ictimai, mədəni mövqeyinə uyğun *koyne* lüğət tərkibinə görə başqa dialektlərdən daha zəngin, qrammatik-

sintaktik mütəhərriqliyinə görə daha çevik olur. Dövlət yazışmaları bu dildə gedir, elm, mədəniyyət, ədəbiyyat xadimləri buradan yetişir, yaxud burada cəmləşirlər. Bütün sonrakı seçmələr bu zəmində icra olunur, koynenin xüsusiyyətlərinə uyğun cəhətlər götürülür. Beləliklə, koynə başqa dialektlərdən dialektfövcü xasiyyətli faktları ümumiləşdirərək, daha da zənginləşir. Koynə leksik baxımdan başqa dialektlərin hesabına genişlənir, ancaq öz fonetik-tələffüz və morfoloji xüsusiyyətlərini qoruyur. Ədəbi dil bir dialekt çərçivəsində fəaliyyətə başlasa da, get-gedə dialektfövcü əlamətlərlə dolğunlaşır və dialektlikdən uzaqlaşır. Dialektfövcü xüsusiyyətlərə meyil, görünür, hələ başlanğıcdan koynədə meydana çıxır. Bu, iki şəkildə ola bilər. Əvvəlcə, ölkənin iqtisadi-siyasi mərkəzi hər yerdən xalqın qabaqcıl nümayəndələrini mərkəzləşdirir və beləliklə, onların təfəkkür məhsulları ilə nitq çarları da burada cəmləşir. Digər tərəfdən, koynə geniş əyalət ərazisini əhatə etsə də, burada dialektin ucqarları yox, birinci növbədə, mərkəz hissəsi, yəni şəhər danışığı əsas götürülür. Şəhər danışığında isə, təbii ki, hələ mərkəzə çevrilməmişdən əvvəl hər cür məhəlləçilikdən uzaqlaşma meyili başlanmış olur, bununla da dialektfövcülüyə doğru inkişaf prosesinin bünövrəsi qoyulur. Deməli, ədəbi dilin əsasında bir dialektin durmasını təsdiq etməklə ədəbi dildə əvvəlcədən dialektfövcü olan faktların seçilməsi anlayışları bir-birini rədd etmir.

3. Dilçilikdə ədəbi dil anlayışı eyni terminlərlə ifadə olunmadığı kimi, bu anlayışın məzmununu dərk etmək məsələsində də fikir vahidliyi yoxdur.

Ümumiyyətlə, sovet dövrü rus dilçiliyində və Azərbaycan dilçiliyində bu anlayış «ədəbi dil» adlandırılır. Fransız, italyan dilçiliyində də həmin termindən istifadə olunur. İngilis və amerikan elmi mənbələrində həmin anlayışı ifadə etmək üçün «dil standartı», «standart dil», alman dilçiliyində «yazılı dil» (bu termin Türkiyə və çex dilçiliyində də işlənir), «ümumi dil», «vahid dil», polyak dilçiliyində «mədəniyyət dili» və ya «mədəni dil» terminlərindən istifadə olunur¹. Lakin həmin anlayışın məzmununa münasibət terminoloji müxtəliflik

¹ Общее языкознание. М., 1970, с. 503.

dərəcəsinə pərakəndə deyildir. Bu kateqoriya altında, ümumən, fonetik, orfoqrafik, leksik və qrammatik cəhətdən normalaşdırılmış nitq bütövlüyü nəzərdə tutulur.

Dilçilik ədəbiyyatında ədəbi dil anlayışının tarixinə münasibət də müxtəlifdir. Bə'ziləri bu ictimai-ünsiyyət formasını daha qədimlərə aid etdikləri halda, bə'ziləri onu yalnız milli dilin yaranması dövründən e'tiraf edirlər. Bu cəhət ədəbi dilin hansı əlamətlərə malik olması, hansı vəzifəni yerinə yetirməsi məsələsini müxtəlif şəkildə başa düşməklə bağlıdır. Məsələn, A.B.İsaçenko ədəbi dildən bu xüsusiyyətləri tələb edir. 1. Çoxvalentlilik. Yə'ni ədəbi dil milli həyatın bütün sahələrində istifadə olunmalıdır; 2. Normalılıq; 3. Milli kollektivin bütün üzvləri üçün məcburi ünsiyyət vasitəsi olmaq (dialekt variantına qəti yol verilməməlidir); 4. Üslubi differensiallığa malik olmaq.¹ Əvvələn, burada birinci və üçüncü əlamətlər uyğundur. İkinci tərəfdən, bu vəzifələri ədəbi dil yalnız milli dilin ən yüksək mərhələsində yerinə yetirə bilər. Buna görə də həmin müəllif ən yüksək ədəbi dil anlayışını məhz millətin yaranması, milli dilin formalaşmasından qəbul edir. Milli inkişaf səviyyəsinə qədərki dövrdə mövcud olan nümunəni isə «yazılı dil» adlandırır. Belə müəyyənləşdirmədən o da aydın olur ki, həmin müəllif şifahi ədəbi dil anlayışını təsəvvür etməyi heç yaxın qoymur. Bu, əlbəttə, onun şəxsi qənaətidir.

Ədəbi dil həmişə mövcud olmuşdur, hətta xalq dilinin təşəkkülündən əvvəllərdə də. Tayfa dili – dialekt dili dövrünün öz ədəbi təzahür variantı olmuşdur. Hələ ibtidai başlanğıc dövründə kollektivin ümumməişət əlaqə-ünsiyyət vasitəsinin müqabilində estetik-emosional ifadə vasitəsi kimi əmək və mərasim nəğmələri fəaliyyət göstərir (İnam üçün indi Afrika, Avstraliya və Amerikada təsadüf edilib qəbilə-tayfa münasibətlərini saxlayan etnik kollektivlərin dil təcrübəsinə diqqət vermək kifayətdir). Getdikcə bu əmək və mərasim nəğmələrinin dil nümunəsi xalq yaradıcılığı materiallarının dili kimi dolğunlaşır və differensial xüsusiyyətlər artır (burada xalq

¹ Исаченко А.В. К вопросу о периодизации истории русского литературного языка. Сб. «Вопросы теории и истории языка», s. 151-152.

sözünü şərti mə'nada işlədirik; bu, «qəbilə, tayfa yaradıcılığı» kimi anlaşılmalıdır). Xalqın ictimai-tarixi kateqoriya kimi formalaşması, tayfa və başqa etnik qruplardan təşəkkül ilə mövcud olan şifahi qolun müqabilində ədəbi dilin ikinci – yazılı qolu meydana gəlir. Yazılı ədəbi dil xalq birliyinin əmələ gəlməsi dövründə mümkündür. Yazılı abidə yaratmaq üçün yazının (əlifbanın) əldə olunması kimi mədəni-tarixi kəşf və ümumiyyətlə, yüksək inkişaf səviyyəsi lazımdır. Bu mədəni, iqtisadi səviyyəni qazanmaq üçün müxtəlif tayfaların siyasi təmərküzləşməsi vacibdir. Beləliklə, xalq kateqoriyasının yaranışı dialekt dillərinin təması ilə birlikdə gedir. Bununla da yazılı ədəbi dilin köyne bünövrəsi hazırlanır.

Ədəbi dilin ən qədimlərdən, hələ şifahi təzahür kimi mövcudluğunu qəbul etmək fikri ilə onun daimi inkişafda, yeniləşmədə olması qənaəti arasında heç bir ziddiyyət yoxdur. Şübhəsiz ki, cəmiyyətin tərəqqisi ilə bilavasitə əlaqədə olan ədəbi dil onun tarixi inkişafı ilə mütəmadi təkamüldədir, gələ-gələ daha mükəmməl mərhələlərə çatır. Millətin meydana gəlməsi, formalaşması ictimai kollektivin tarixində bütün keçmiş milli keyfiyyətlərin ümumiləşməsi əsasında baş versə də, bir çox yeni elmi, mədəni, texniki, eyni zamanda, ictimai-siyasi faktorların yaranması ilə də əlamətdardır. Millət kateqoriyası xalqın inkişaf tarixində daha mükəmməl mərhələdir*. Təbii ki, bu zaman onun ədəbi dili də əvvəlki dövrlərdəkindən daha zəngin, daha mükəmməl, daha əhatəlidir.

Ədəbi dil tarixi kateqoriyadır. Müxtəlif ictimai-tarixi inkişaf mərhələlərində, eyni keyfiyyətdə, eyni məzmununda qala bilməz və qalmır. Onun hər tarixi şəraitə uyğun əlamətləri və vəzifələri olur.

* Burada *millət* anlayışı altında Şərqdə və Azərbaycanda *xalq* termini qavranmalıdır. Təbii ki, *xalq* ictimai kollektiv kimi yaranır və tarixən inkişaf edir, daha mükəmməl mədəni, mə'nəvi-psixoloji, ictimai-sosial səviyyəyə çatır. Avropaşünaslıqda xalqın daha yetkin mərhələsi *millət* termini ilə ifadə olunur.

4. Ədəbi dilin mahiyyətini təşkil edən keyfiyyətlərdən biri normadır. R.Budaqovun tə'biri ilə desək, norma ədəbi dilin iliyinə işləyir.¹ *Norma* konkret tarixi dövrdə kollektiv tərəfindən* qəbul və e'tiraf olunan, üslublar arasında müvafiq şəkildə paylanan və onları tə'min edən dil faktlarının müəyyən qanun dairəsində cəmləşən təzahürüdür (Dilçilik ədəbiyyatında təsadüf olunub norma məqamında işlənən «uzus» termini çoxmə'nalıdır və nəzərdə tutulan anlayışı vermir. Uzus termini gah «nitq», gah «norma», gah da «aparıcı üslub» mə'nalarında işlənir. Uzus nitq aktı ilə birlikdə normanı törədir. Yaxud norma ilə uzusun məcmusu sxemin (dilin) mövcudluğunu şərtləndirir. Uzusun L.Yelmslov tərəfindən dilin müvafiq cəmiyyətdə qəbul olunmuş vərdişlər məcmusu kimi səciyyələndirilməsi² (Bax: 36, 555 – 50) geniş mə'nada nitqə, ədəbi dil sferasında isə aparıcı üsluba uyğun gəlir. Bu çoxmə'nallılığına görə uzus terminindən istifadə etmirik). Norma sözünün özü də müxtəlif dil sferalarına aiddir. Biz burada ədəbi dilin normasını nəzərdə tuturuq ki, onun özünəməxsus müəyyənliyi vardır. Hətta dialektdə də norma fəaliyyət göstərir. *Norma geniş mə'nada xalq dilində, yə'ni bütövlükdə dilin özündə mövcuddur*. Bunsuz ünsiyyət saxlamaq, kollektiv üzvlərinin bir-birini başa düşməsi mümkün olmazdı. Dilin *normalılığı* onun sistem xarakterində, dil işarələrinin iyerarxiyasında, bir-birindən asılı və bir-biri üçün şərt olmasındadır. Bu mə'nada dilin sistemində üzə çıxan geniş planlı norma makronormadır. Ədəbi dil sferasında fəaliyyət göstərən, seçmə vasitəsi ilə nitq elementlərini qaydaya salan norma isə mikronormadır.

Bu normalarda bir sıra fərqli fəaliyyət xüsusiyyətləri vardır. Birinci odur ki, makronormada cəmləşən faktlar və onları idarə

¹ Будагов Р.А. Литературные языки и языковые стили. М., 1967, с. 30.

* «Kollektiv» anlayışı maksimum və minimum, böyük və kiçik mə'nalarda dərk olunur. Bunun maksimumu həmin dildə danışan xalqın bütöv kütləsini əhatə edir. Minimumu isə (xüsusilə ilk mərhələlərdə, savadsızlığın hakim olduğu, mətbuatın yaranmadığı dövrdə) ədəbi dildən istifadə etmək imkanında olan şəxslərin cəmini nəzərdə tutur.

² Общее языкознание. М., 1970, с. 555.

edən qanunauyğunluqlar insan iradəsindən qəti asılı deyildir, tam obyektiv şəkildə fəaliyyət göstərir. Mikronormada isə subyektiv müdaxilə mühüm təkanverici faktorlardan sayılır. Qalan fərqlər də məhz həmin obyektivlik və subyektivlik şərtləri ilə bağlıdır. Məsələn, xalq dilində norma inkişafı qeyri-ixtiyaridir, ədəbi dildə isə ixtiyaridir və şüurlu təşkil olunur. Bununla şərtlənən başqa fərq meydana çıxır: xalq dilində norma davamlı, uzunömürlüdür. Ədəbi dildə isə xüsusən ilk mərhələlərdə nisbətən tez-tez yeniləşir, dəyişir. Ədəbi dil norması xalq dilinin faktları əsasında müəyyənləşir. Yəni mikronorma makronun içərisindən hazırlanır. Ancaq elə hallar ola bilər ki, ədəbi dil normasında bə'zi ünsürlər kənardan düşsün, dilin öz daxili sistemindən gəlməsin. Məsələn, XV-XVI əsrlərdə ədəbi dilimizdə işlənən hal şəkilçiləri (ğa, -nı, -dın) başqa türk dillərindən, cağataycadan alınmadır, başqa bir ədəbi dilin materialı kimi hazır götürülmədir. Ərəb, fars dillərindən ədəbi dil dairəsində fəaliyyət göstərən, xalq dilinə girə bilməyən söz və söz birləşmələri (izafətlər), yaxud XX əsrin əvvəllərində müxtəlif üslubların materialı kimi istifadə olunan Türkiyə türkcəsi elementləri də bu qəbildəndir.

Ədəbi dildə subyektiv tə'sirlərin olmasını nəzərə alıb, bə'zən onu (subyektivliyin rolunu) şişirdirlər. Onun qiymətləndirilməsində subyektivliyə yol verirlər. Məsələn, belə fikir söylənir ki, ümumiyyətlə, «norma sistem xaricindədir»¹ (A.A.Leontyev). Ədəbi dil normasında subyektivliyin iştirak etməsi o demək deyildir ki, bu halda obyektiv qanunauyğunluq yalnız kənardan baxır, normanın təşəkkülündə qətiyyəni iştirak etmir. Ədəbi dilin norması dilin ümumi sistemi əsasında müəyyənləşir, inkişaf prosesində mikro və makronorma arasında daimi əlaqə – münasibət fəaliyyət göstərir. Bu fikir tamamilə doğrudur ki, norma insanın məqsədəuyğun fəaliyyətinin nəticəsidir, dilin qanunları isə obyektivdir və insan iradəsindən asılı deyildir. Həmin qanun əsasında belə bir nəticəyə gələnlər var: «Bir halda ki, norma məqsədəuyğun fəaliyyətdən törəyə bilər, dilçilik qanunundan başa düşüldüyü kimi, o, obyektivlik keyfiyyətini itirir».² Əlbəttə, daha yaxşı olardı ki, «obyektivlik

¹ Структурно-типологические исследования (св.). М., 1962, с. 209.

² Звегинцев В.А. Очерки по общему языкознанию. М., 1962, с. 157.

keyfiyyəti zədələnir» deyilsin. Həqiqətən, obyektivlik rədd olunmur, onun gedşinə subyektiv amillər müdaxilə edir. Yenə obyektivlik kökü qalır, lakin ona subyektivlik notları da qoşulur. Yoxsa obyektiv məcrasız şəkildə normanın axını hara gəldi, gedərdi və tamam hərc-mərclik yaranardı; bu özbaşınalıq isə elə pərakəndəlik törədərdi ki, xalq dili ilə ədəbi dil arasında ya rabitə itər, ya da danışiq dili ilə ədəbi norma üst-üstə düşərdi. Ədəbi dil normasında obyektivlik ümumi inkişaf meyli şəklində meydana çıxır. Ümumi inkişaf meyli aparıcı üslubu hazırlayır. Bu meyil tarixi-ictimai şərait tərəfindən hazırlanır. Doğrudur, tarixi-ictimai şərait dilxarici (ekstralingvistik) faktor hüququnda çıxış edir (yə'ni müəyyən dərəcəyə qədər buna da subyektiv amil kimi baxmaq olar). Lakin qənaətə görə, tarixi inkişaf cəmiyyətin obyektiv inkişaf qanunları üzrə gedir. Burada subyektiv faktor onu sürətləndirə və ya ləngidə bilər.

Məsələn, XIII-XVI əsrlərdə Azərbaycanın tarixi şəraiti, Azərbaycanda ərəb və fars dillərinin dövlət dili, elm və ədəbiyyat dili kimi işlənməsi, yazılı dilin nümayəndələrinin ərəb və fars dillərində mükəmməl təhsil almaları və s. kimi məsələlər həmin dövrdə klassik şe'r, nəsr dilinin, divan ədəbiyyatı dilinin aparıcı mövqeyə çıxması üçün şərt olur.

Bu, ümumi inkişaf meylidir. Ancaq Nəsimi, Füzuli kimi söz ustaları bu üslubu mükəmməl şəkildə işləyib hazırladılar. İstə'dadlarının saldığı işıqda onlar ümumi inkişaf meylini gördülər və həmin istiqaməti gücləndirdilər. Yaxud XVII əsrdən inkişaf meyli xalq yaradıcılığı üslubunun axarına düşür. Bir qədər sonra Vaqif öz dil təcrübəsi ilə həmin üslubu dolğunlaşdırır. Deməli, sənətkarın xidməti ondan ibarətdir ki, inkişaf meylini dürüst müəyyənləşdirdi və öz istedadının çəkisi sayəsində ona təkan versin. Məhz obyektivlik faktorunun nəticəsi idi ki, «Füyuzat» ədəbi-publisist məktəbi kimi güclü bir meyil XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan ədəbi dilinin mahiyyətini axarından çıxara bilmədi, ədəbi dil bəzi fərdi-üslubi faktları çıxarmaqla öz xalq dili zəminində qaldı. Ancaq həmin dövrdə M.Sabir, C.Məmmədquluzadə kimi ustad sənətkarlar demokratik inkişaf meylini dərk edib, öz qüdrətləri ilə həmin inkişafı sürətləndirdilər.

Normanın inkişafı haqqında da müxtəlif istiqamətli fikirlər vardır. Bir fikrə görə norma bir çox variantdan birini seçmək barəsində kəskin sərəncamdır, dilin öz xüsusiyyəti ilə və onun sosioloji təbiətində ədəbi ən'ənləri ilə verilən göstərişdir (B.Qolovin). Deməli, bu sərəncam, göstəriş dekretvari toxunulmazlıq yaradır. Bunun müqabilində başqa bir sol münasibət vardır: «Normalar sistemi dəqiq sabitliyə yox, ancaq müəyyən sərhədlərə malik olur ki, bu həddlər daxilində nitqin reallaşması hadisədən hadisəyə, insandan insana dəyişir».¹ Əlbəttə, əsl həqiqət bundan ibarətdir ki, norma dilin hərəkətini hiss etməlidir. Dilin yaşamasının, təkamülünün onda reaksiyası olmalıdır. Əsl norma mütəhərrik, dinamik olmalı, lakin müəyyən dərəcəyə qədər öz kökünü, qətiyyətini də itirməməlidir.² Norma ədəbi dilin özü kimi tarixidir və daimi hərəkətdədir. Bir dövr üçün məqbul sayılan norma başqa ictimai-tarixi dövrdə eynən qəbul olunmur. Burada tarixiliyi iki mə'nada, iki istiqamətdə götürmək lazımdır; bir tərəfdən, norma daim yeniləşir, donmuş halda qalmır, yeni keyfiyyətlər qazanır; ikinci tərəfdən, norma yeniləşdikcə əvvəlki keyfiyyətlərindən üzülmür, bu keyfiyyətlərin davamlı, lazımlı qismini saxlayır. Məhz bu davamlı faktların zəminində yenini formalaşdırır. Köhnə ilə əlaqəni saxlamağa, normanı keçmişə bağlamağa səbəb olan, müxtəlif inkişaf mərhələlərini möhkəm zəncir halına gətirən xalq dilidir, xalq dili bazasıdır. Xalq dilindəki davamlılıq, inkişafındakı təcridlik ədəbi dilin müxtəlif nəsilər arasında ünsiyyətçi olmasını mümkün edir. Xalq dilinin əsas lüğət fondu və qrammatik quruluşundan ədəbi dilə seçilmiş faktlar (məsələn burasındadır ki, əsas lüğət fondu bütövlükdə dialektfövrü material olmaqla bütünlüklə ədəbi dilin əsasında durur) onun (ədəbi dilin) normasının onurğa sütununu təşkil edir. Buradakı müxtəlif fəqərə – mərhələlər bütünlük təşkil edir və normanın davamlılığı üçün əsasdır. Deməli, tarixilik normanın, bir tərəfdən, gələcəyə meyində, o biri tərəfdən, keçmişə bağlanmasıdır.

Normalaşdırma ədəbi dili geniş xalq dilindən uzaqlaşdırmamalıdır. Xalq dilinin mahiyyətini təşkil edən faktlar ədəbi dildə də işlənməlidir. Seçmə işini elə həddə çatdırmamalıdır

¹ Костомаров В.Т., Леонтьев А.А. Некоторые теоретические вопросы культуры речи. «Вопросы языкознания», 1966, № 5, с. 11.

² Будагов Р.А. Литературные языки и языковые стили, с. 28.

ki, xalq dilinin zənginliyini tə'min edən çoxlu nümunələrdən birini götürüb, başqalarını atasan. Bu mə'nada Praqa dilçilik məktəbinin normalaşdırma qarşısında tələbləri müvafiq səslənir:

– normalaşdırma, quruluş (struktura) xüsusiyyətlərini pozmadan, ədəbi dilin sabitliyinə kömək etməlidir; – normalaşdırma şifahi və yazılı dil arasında fərqləri dərinləşdirməməlidir; – normalaşdırmada variantlar saxlanmalı, funksional və üslubi fərqlər rədd edilməməlidir.¹

Tarixən normanın az davamlı və daha çox davamlı olduğu dövrlər vardır. Milli dilə doğru inkişaf normanı getdikcə möhkəmləndirir və sabitləşmə yaranır. Dilin müxtəlif sferalarında norma sabitləşməsi eyni zamanda getmir. Həm də müxtəlif dillərdə bu vəziyyət eyni olmur. Məsələn, alman ədəbi dilində normanın sabitləşməsindən danışarkən M.M.Quxman yazır ki, orfoqrafik və morfoloji norma sintaktik və leksikdən əvvəl müəyyənləşir. Bu düsturu universal saymaq, çətin ki, mümkün ola. Məsələn, Azərbaycan ədəbi dili tarixində orfoqrafik norma ən axırda sabitləşir (bu hadisə ancaq 1930-cu illərdə latın əlifbasına keçməklə başa çatır), başqa dil qatlarında norma sabitləşməsi isə daha əvvəllərdə icra olunur (bu haqda geniş mə'lumat dövrələşdirmə bəhsində olacaqdır).

5. Norma özü sistemlərdən təşkil olunur. Bizcə, ədəbi dil normasının iki tərəfi (komponenti) vardır, iki sistemdən ibarətdir. Birinci, struktur-forma tərəfi. Bu, seçmə fonetik, leksik, qrammatik faktların sistemidir (fonetik, leksik, qrammatik yaruslardan hər biri mikrosistem kimi çıxış edir). Ədəbi dilin orfoqrafik norması da bir mikrosistem kimi buraya daxildir. İkinci, funksional-məzmun tərəfi. Burada mövcud üslubların sistemi nəzərdə tutulur. Birinci yarım sistem ikinci üçün istehsal materialı və fəaliyyət mənbəyidir. Eyni zamanda ikinci tərəf birincini təşkil və təqdim edir. Beləliklə də, ədəbi dil üslubların fəaliyyəti kimi meydana çıxır.

¹ Вахек И. Лингвистический словарь пражской школы. М., 1964, с. 136.

Şübhəsizdir ki, «dilin funksional-üslubi çoxcəhətliliyindəki dəyişmələr tarixi kateqoriya kimi xalqın həcm tutumu, tərkibi və sosioloji mahiyyətindəki tarixi dəyişmələrlə sıx bağlıdır»¹. Bütün bu ictimai-sosioloji faktorlar bütün dövrlərdə ədəbi dilin formalaşmasında, üslubların meydana çıxmasında çox fəal olmuşdur. Ədəbi dilin mənzərəsi üslublarda təzahür tapır və üslubların ifadə zənginliyi, dolğunluğu ədəbi dilin vəziyyətindən asılıdır. Bu mə'nada K.S.Aksakovun fikrinə şərik oluruq ki, «ədəbi dilin öz tarixi üslubun tarixi ilə birləşir» və ya «ədəbi dil üslubların mürəkkəb sistemidir».² Ədəbi dili bir struktura kimi alırıqsa, bu struktura üslubların sisteminədən ibarətdir. Təbii ki, ədəbi dilin vəziyyətini səciyyələndirmək üçün ayrı-ayrı üslubları təhlil etmək lazımdır. Çünki tərkib hissələrinin şərhindən hasil olan aydınlıq ədəbi dilin simasına işıq salır. Lakin bunu da unutmamalıyıq ki, bu tərkib hissələrini əlahiddə şəkildə, bütövdən təcrid olunmuş halda götürmək də lazımi nəticəni vermir. Müxtəlif tərkib elementləri bütövlə əlaqəsizlik şəraitində doğru dərk oluna bilməz. Çünki tərkib faktlarının hər birində bütövün bu və ya digər keyfiyyəti vardır. Bu halda hissəni tamdan təcrid etməklə onların arasındakı dialektik rabitəni rədd etmiş oluruq. Beləliklə, ayrı-ayrı üslublara ədəbi dilin ümumi vəziyyəti ilə sıx əlaqədə yanaşırıq.

Üslubu müəyyənləşdirmək üçün, mə'lum olduğu kimi, dilçilik elmində hələ ki, hamı tərəfindən qeyd-şərtsiz e'tiraf edilən bir ölçü yoxdur. Bununla belə biz ayrı-ayrı üslubları müəyyənləşdirmək üçün ümumən, ak. V.V.Vinoqradovun bu düsturunu çıxış nöqtəsi kimi alırıq:

«Üslub bu və ya digər ictimai, ümumxalq dili mühitində ictimai dərk olunmuş, funksional şərtlənmiş, nitq ünsiyyəti vasitələrinin işlənmə, seçmə və əlaqələnməsinin daxilən birləşmiş elə məcmusudur ki, başqa bu cür ifadə üsullarına münas-

¹ Виноградов В.В. Понятие внутренних законов развития языка в общей системе марксистского языкознания. «Вопросы языкознания», 1952, № 12, с. 27.

² Ефимов А.И. История русского литературного языка. М., 1955, с. 8.

sibətdə həmin xalqın ictimai nitq təcrübəsi zamanı ayrı məqsədə xidmət edir, özgə vəzifələr yerinə yetirir».¹

Üslubların müəyyənləşməsində, şübhəsiz ki, vəziyyətlə təsvir arasındakı uyğunluğa, məzmunla ifadənin münasibliyinə, forma ilə məzmunun dialektik rəhbərliyinə xüsusi diqqət verilir. Ümumxalq dilindəki ünsiyyət materialı – sözlər, morfemlər, cümlələr, belə demək mümkündürsə, ağ halında götürülür və hər üslub ona öz zövqünə rəng çəkir, ona istədiyi boyanı verir: ümumxalq dilindəki neytral nitq elementlərini alıb onu müxtəlif gərginlikli əqli və ya emosional cərəyanla yükləyirlər. Doğrudur, üslublara ümumi səciyyə verərkən onların ümumxalq dili materialından müxtəlif şəkillərdə istifadə ilə təşəkkül tapdığı qeyd olundu. Lakin belə bir cəhəti də unutmamaq olmaz ki, bir üslubun müxtəlif dövrlərdə və ya eyni dövrdə müəyyənləşməsində əcnəbi dil ünsürləri xüsusi differensial göstəricilər kimi çıxış edir. Buradan da belə bir təbii qənaət hasil olur ki, üslublardan hamısı ədəbi dilin inkişaf perspektivi ilə eyni dərəcədə bağlanmışdır. Yaxud mövcud üslublardan hər biri dövrün ümumi dil mənzərəsini eyni dərəcədə əks etdirmir. Xüsusilə milli dilin təşəkkülünə qədərki mərhələlər üçün belə bir xüsusiyyət səciyyəvidir ki, üslublardan biri daha fəal olur, qabağa çıxır və dövrünü bütövlükdə təmsil etmək qüdrətində olur. Buna *aparıcı üslub* deyilir. Aparıcı üslubda dövrün bütün lüğət zənginliyi, qrammatik quruluş xüsusiyyətləri bütöv çətinlik və mükəmməlliyi ilə çıxış edir. Ədəbi dilin ayrı-ayrı inkişaf mərhələlərinin səciyyələndirilməsində aparıcı üslubun məzmunu böyük əhəmiyyət kəsb edir.

6. Ədəbi dilin üslubları nə yaşına, nə də fəaliyyət dairəsinə görə eyniyyət təşkil edir. Bunlardan ən qədimi və geniş fəaliyyət sahəsinə malik olanı – ən kütləvisi *bədii üslubdur*. Bu, insanın zehni fəaliyyətində bədii təfəkkürün ilkinliyi, qədimliyi ilə bağlıdır.

Azərbaycan ədəbi dili tarixində də bədii üslub mühüm tarixi mövqeyə malikdir.

¹ Виноградов В.В. Итоги обсуждения вопросов стилистики. «Вопросы языкознания», 1955, № 1, с. 73.

Ədəbi dilimizin tarixi təxminən bədii dilimizin tarixidir. Görünəcək ki, XIX əsrə qədər ədəbi dilimizi ümumən bədii üslubun materialı təmsil edir – dilin tarixi bədii dilin təhlilində göstərilir. Birinci, ona görə ki, ümumiyyətlə, elmi və rəsmi üsluba aid nümunələr azdır. İkinci, ona görə ki, həmin üsluba aid mətnlər ədəbi dilin gücünü, mükəmməlliyini, zənginliyini Nəsimidə, Füzulidə olan səviyyədə nümayiş etdirə bilmir. Çünki Nəsimi, Füzuli səviyyəsində təfəkkür sahibləri, məsələn, Nəsirəddin Tusi, Fəzlullah Nəimi, Əvhədi Marağalı, Şeyx Səfiəddin, Seyid Yəhya Şirvani kimi elm adamları öz əsərlərini ərəb, ya fars dilində yazırdılar. Beləliklə də, orta əsrlərdə türkdilli elmin dil səviyyəsi türkdilli bədii ədəbiyyatın dilindən qat-qat aşağı idi. Və əlimizdə olan bədii üslub nümunələri elə mükəmməl səviyyədə, elmi-fəlsəfi məzmununda olmuşdur ki, başqa üslubların yoxluğu bir çatışmazlıq, bir kəsir kimi görünmür. Deməli, elə dövrlər olur ki, ədəbi dil öz həcminə, tutumuna görə bədii üsluba bərabər çıxış edir, ədəbi dilin başqa üslublarının törəməsi üçün bədii üslub nümunə və baza olur.

Ədəbi dil ilə bədii dilin münasibətinə baxışda müxtəliflik vardır. Dürüstü budur ki, ədəbi dil geniş anlayışdır, bədii dil onun tərkib hissəsidir. Bədii üslub publisist, elmi və rəsmi-kargüzarlıq üslubları ilə birlikdə ədəbi dili təşkil edir. Ancaq belə bir fikir də var ki, bədii ədəbiyyatın dili ədəbi dil anlayışından daha genişdir.¹ Bu fikrin tərəfdarları onu əldə dəstəvuz edirlər ki, bədii əsərlərin dilində dialektizm, jarqonizm, loru danışq elementləri, hətta biədəb, pornoqrafik söz və ifadələr işlənir. Həqiqətən bədii ədəbiyyatın dilində belə nümunələrə yer verilir. Lakin bu material bədii üslubun mahiyyətini təşkil etmir, onun bir üslubi çalarındır; nitqin fərdiləşdirilməsi və tipikləşdirilməsi ilə bağlıdır. Bu cəhət həm də bədii ədəbiyyatın kütləvililiyindən, məişətlə bilavasitə bağlılığından irəli gəlir. Onu da deyək ki, belə söz və ifadələr publisist üslubda da işlənir. Yaxud mə'lumdur ki, insanın anatomiya və fiziologiyasından danışılan elmi ədəbiyyatda təsadüf olunan xeyli söz

¹ Общее языкознание. М., 1970, с. 504.

termini işlətməyi bədii üslub özünə heç rəva bilməz. Başqa bir müqayisə. Dialektologiya dilçiliyin bir sahəsi kimi elmi üslubun dil əndazəsinə riayət edir. Ancaq bu ədəbiyyatda geniş dialekt və şivə materialı verməmək, dialektoloji materiala müraciət etməmək mümkündürmü? Deməli, hər üslubun özünəməxsus keyfiyyətləri vardır və buna görə ki, hər üslubu müəyyən əlamətlər sistemi kimi qəbul edirik. Ədəbi dilin üslublarından olmaqla bədii dilin xüsusiyyətlərindən biri odur ki, onda müəyyən dərəcəyə qədər qeyri-ədəbi ünsürlər iştirak edə bilər. Həm də ədəbi dilimizin tarixi təcrübəsi göstərir ki, bir çox hallarda «qeyri-ədəbi» ünsürlərin (dialektizm, loru danışiq və s.) təzahürü ədəbi dilin inkişafı üçün yeni perspektivlər müəyyənləşdirir, xəlqiliyin güclənməsinə şərait yaradır. Düzdür, bir qədər sonra axın-axın gələn ünsürlər üzərində ədəbiləşmə işi görülür, onlar saf-çürük edilir. Bu saf-çürük etmə prosesində xalq dilindən gələn materialın xeyli qismi süzgəcdən keçir və geniş mə'nada vətəndaşlıq hüququ qazanır, ədəbi dil pasportu alır. Qalan qismi isə məhdud dairədə, yalnız bədii-üslubi məqsədlərə təhkim olunur. Beləliklə, ədəbi dillə dialektlər arasında daimi mübadilə gedir: dialekt ədəbi dili zənginləşdirir, ədəbi dildə işləklidən düşən faktlar dialektlərdə sığnacaq tapır, dialekt qatına düşür.

7. Ədəbi dilin subyektiv tə'sirlərlə bağlı olması, ayrı-ayrı üslubların onun inkişafını şərtləndirməsi faktlarını e'tiraf etmək eyni zamanda o deməkdir ki, konkret tarixi şəxsiyyətlərin xidmətləri mübahisəsiz hesab olunur. Ədəbi dilin cilalanmasında, xalq dili üzərində seçmə əməliyyatı aparılmasında söz ustalarının işini təbii daşı yonub sənət abidəsi hazırlayan heykəltaraşın əməyi ilə müqayisə etmək olar. Bu mə'nada demək olar ki, söz ustaları bədii yaradıcılıq prosesində iki iş görür, yaxud eyni zamanda iki abidə yaradırlar: biri quruluşu, süjeti, obrazları, ideyası ilə müəyyənləşən bədii əsərin özü, biri də onun materialı olan sözün, qrammatik materialın yığını. Yə'ni bədii təfəkkür iste'dadın bir tərəfidir, xalq dili xəzinəsindən söz incilərini dəyərinə, çəkisinə görə müəyyənləşdirmək bacarığı başqa mühüm tərəfidir. Ədəbi dilin hazırlanmasında yazıçı-şəxsiyyətin rolunu M.Qorki belə qiymətləndirir: «Dil xalq tərəfindən yaradılır. Onun ədəbi dil və xalq dili adı ilə

bölünməsi ancaq o deməkdir ki, biz, necə deyərlər, «xam» dilə və söz ustaları tərəfindən işlənib hazırlanmış dilə malikik».¹ Həm də söz ustaları bu işi qeyri-ixtiyari görmürlər, onu düşünülmüş, şüurlu şəkildə hazırlanmış bir proqram kimi icra edirlər; öz üzərlərinə düşən tarixi yükün ağırlığını hiss edir, ancaq bu ağırlığı şərəflə daşıyırlar; tarixin onlara həvalə etdiyi missiyanı dərk edir və onu yerinə yetirməyin çətinliyindən bezmirlər. Rus klassiklərinin işi timsalında A.Qorki həmin məsələni belə qoyurdu: «Puşkindən başlayaraq, klassiklərimiz *nitq pərakəndəliyi* (xaos) içərisindən daha dəqiq, daha aydın, daha sanballı sözləri seçmiş və həmin «böyük, gözəl dili» yaratmışlar ki, onun gələcək inkişafına xidmət etməsindən, qayğı göstərməsindən ötrü Turgenev Lev Tolstoya yalvarmışdı».²

Həmin böyük məqsədi XVI əsrdə M.Füzuli e'lan etmişdi və təvazökarlıqla demişdi:

*Məndə tövfiq olsa, bu düşvarı asan eylərəm,
Novbahar olğac dikəndən bərgi-gül izhar olur.*

Ədəbi dilin inkişafı ədəbi janrların dil xüsusiyyətləri ilə də bağlıdır. Dilimizin tarixində bunun aşkar izləri vardır. Qoşma, gəraylı, bayatı janrları xalq dilinə meyli gücləndirdiyi halda, klassik poeziya janrları həmişə ərəb və fars dillərinin leksik-qrammatik materialına meydan açmışdır. Bu baxımdan yaradıcılıq metodları da ədəbi dilin inkişafına laqeyd qalmamışdır; ədəbiyyatda realizm meyli gücləndikcə ədəbi dilin demokratizmi xüsusi vüs'ət almışdır. Əsərdə ayrı-ayrı dövrlərdən söhbət gedərkən bu paraqraftakı məsələlər faktlarla konkretləşəcəkdir.

Bir cəhət də var ki, bu və əvvəl deyilən başqa məsələlər üzrə dilçilik ədəbiyyatında hələ ki tam aydınlıq yoxdur. Bunun da səbəbi odur ki, ədəbi dil məsələləri dilçiliyin başqa sahələri ilə müqayisədə az öyrənilmişdir. Ədəbi dil gah sün'i

¹ Горький А.М. О литературе. М., 1953, с. 328.

² Yənə orada, s. 662.

dil adlandırılmış, gah dilin öyrənilməsi zəruri sayılıb, nitq ikinci dərəcəli fakt kimi qiymətləndirilərək diqqətdən kənar edilmişdir. Bu sahəyə 1950-ci illərdən xüsusi fikir verilir: sovet və Praqa dilçilik məktəbləri bu müddətdə xeyli təcrübi iş görmüş, bir sıra faydalı nəzəri nəticələr əldə etmişdir.

AZƏRBAYCAN DİLİ: TERMİNOLOJİ ANLAYIŞI; ETNİK MƏNŞƏYİ; ƏN QƏDİM İZLƏRİ VƏ TƏŞƏKKÜLÜ

Müasir anlayışla Azərbaycan dili azərbaycanlıların ana dilidir^{*}. Son sayıma görə, Azərbaycan Respublikasında 10 milyon dan artıq azərbaycanlı bu dildə danışır. Keçmiş SSRİ-nin müxtəlif yerlərində, xüsusilə 30-cu illərdəki sürgünlərlə bağlı Orta Asiya respublikalarında xeyli azərbaycanlı öz ailə dairəsində bu dildən istifadə edir - son məlumat təsdiqləyir ki, bütünlükdə keçmiş SSRİ-də, Azərbaycan Respublikası da daxil olmaqla, 12 milyon azərbaycanlı öz ana dilini işlədir. Bundan başqa, hazırda İranda 30 milyondan çox, Türkiyədə 1,5 milyon, İraqda 500 min, AFR-də 180 min, ABŞ-da 150 min, Fransada 70 min, İngiltərədə 60 min, Norveç, Danimarka və Hollandiyada 100 min, Hindistan və Pakistanda 30 min, Avstriyada 15 min, Almaniyada 10 min, Avstraliya və Yaponiyada 2,5 min azərbaycanlı var ki, «Vətən» cəmiyyətinin aşkarladığı kimi bunlar toplu halında yaşadıkları üçün bir-biri ilə ana dilində ünsiyyət saxlayır, hətta bəzi ölkələrdə öz dillərində qəzet çap edirlər. Beləliklə, bu gün Azərbaycan dili dünyada 50 milyondan artıq azərbaycanlıya xidmət göstərir¹. Bundan başqa bu dil Azərbaycan Respublikasında yaşayan talışların, tatların, ləzgilərin, inqoyların, udilərin, qırızların və başqa xırda xalqların ikinci dili, gürcülərin, rusların xeyli qisminin respublikamızda umumünsiyyət vasitəsidir. Hazırda «Amerikanın səsi», «Bi Bi Si», «Azadlıq» və s. kimi radiostansiyalar Azərbaycan dilində verilişlər aparır.

* Müasir anlayış ifadəsini ona görə işlədirik ki, azərbaycanlıların dili tarixən türk dili adlanmışdır.

¹ Onullahi S. Dünyada nə qədər azərbaycanlı var? - Odlar yurdu, 1988, oktyabr, № 20/417. Bu gün bu rəqəm xeyli çox olmalıdır. Xüsusilə müstəqil Azərbaycan dövlətinin yaranması ilə xaricə gediş-gəlişin sərbəstləşməsi, ikili vətəndaşlığın qanuniləşməsi nəticəsində Türkiyə, Rusiya, Amerika (ABŞ və Kanada), Almaniya, Fransa və başqa Avropa ölkələrində Azərbaycan türklərinin sayı iki dəfəyə yaxın artmışdır.

Tarixən türkcə // türk dili kimi bilinən Azərbaycan dilini XIX əsrdən 1920-ci ilə qədər Rusiyada və onun vasitəsilə Avropada bu adlarla da tanımışlar: tatar dili, türk-tatar dili, Azərbaycan-tatar ləhcəsi, tatar dilinin Qafqaz ləhcəsi, türk-Azərbaycan dili. «Azərbaycan dili» adı ilk dəfə XI əsrdə Xətib Təbrizi ilə bağlı məlumatda çəkilir. Xətib məsciddə Əbu-l-Əla Məəridən dərs alarkən təbrizli eloğlusı ilə rastlaşır və müəlliminin razılığı ilə dərsdən ayrılıb onunla söhbət edir: «Ayağa qalxdım və azəri dilində onunla xeyli söhbət edib məni maraqlandıran hər şeyi ondan soruşdum. Elə ki, qayıdıb Əbu-l-Əlanın yanında oturdum, məndən soruşdu: Bu hansı dil idi? Dedim: Bu, Azrəbican əhalisinin dilidir»¹. VII əsrdən məlum olan mənbələrdə ərəblər Azərbaycana Azrəbican demiş və sifət məqamında həmin sözü azrəbi şəklində işlətmişlər². Beləliklə, Xətib Təbrizinin söylədiyi «Azrəbican əhalisi» müasir mənada azərbaycanlılar, «azrəbi dili» isə Azərbaycan dili deməkdir. Azərbaycan toponimi **az** (türk tayfası) +**ər** (igidlik məzmununda məlum söz) +**bay** (// **bəy** – «ər»in mənasını gücləndirir) +**can** (< qan-məkan anlayışı bildirən morphem) tərkibindən ibarətdir. **Bay//bəy** omonim sözdür: 1. bəy; 2. varlı; 3. xoşbəxt. Hamısı üçün təməl **bəy** ünvanıdır. Sözü daha qədim şəkli «bi»dir. Qaraçay, balkar dillərində bu gün də həmin fonetika işlənir. Xətibin işlətdiyi **azrəbi** sözündə **azrə** hissəsi «azər»in dəyişmiş şəklidir; bi «**bəy**»in qədim köküdür (**Marbi**, **Bozbi** adlarının şərhinə baxın). Sonralar **bi** forması oğuzcalarda arxaıqlaşdıqda sözün yeni forması – **bəy//bay** işlənməyə başlamışdır. Beləliklə, **Azrəbican** → **Azərbaycan** olmuşdur (ərəb əlifbasının variantlarla oxunması hamıya məlumdur, yada salaq ki, M. Mahmudovdan əvvəl bu sözü **Azərbican** kimi oxuyurdular). Təbii ki, XI əsrdə Azərbaycan ölkəsində əhalinin danışdığı dil bizim bu gün tanıdığımız Azərbaycan-türk dilinin həmin konkret tarixi mərhələdəki mövcudluğudur. Onu başqa etnik mənşəyə

¹ Mahmudov M. Piyada... Təbrizdən Şama qədər. Bakı, Yazıçı, 1982, s. 38-40.

² Yəni orada, s. 40.

yazmağın heç bir elmi məntiqi yoxdur^{*}. Dilimiz, ümumiyyətlə, türk dili kimi tanınsa da, görünür, hələ ilk orta əsrlərdən hansı dairələrdəsə, ona Azərbaycan dili də demişlər və bu ənənə sonralar da yaşamışdır. XIX əsrdəki Azərbaycan-tatar ləhcəsi (burada tatar sözü türkün tam qarşılığıdır); türk-Azərbaycan dili və «Kəşkül» qəzetində bilavasitə işlənən «Azərbaycan dili» söz-anlayışları göydəndüşmə olmayıb, məhz həmin tarixi gəlişin nəticəsidir. «Azərbaycan dili» termini 1936-cı il konstitusiyası ilə qanuniləşdirilərək işlənməyə başlanmış və bu dilin öz qədim adı ilə - «türk dili» kimi adlanması qadağan olunmuşdur.

Azərbaycan dili morfoloji quruluşuna görə aqlütinativ dildir, mənşəyinə görə türk dilləri ailəsinin oğuz qrupuna daxildir.

Azərbaycan dilinin türk mənşəliliyi Azərbaycan xalqının etnogenezi məsələsi ilə bağlıdır və bu iki sahənin mübahisələri ümumən üst-üstə düşür. Azərbaycan xalqının etnogenezi haqqında iki baxış vardır. Baxışlardan birinə görə, azərbaycanlıların etnik kökündə türk başlanğıcı yoxdur. Bu fikrin tərəfdarlarına görə azərbaycanlıların etnik təşəkkülündə müxtəlif mənşəli tayfalar iştirak edir, buraya türk etnosları sonradan, eramızın birinci minilliyindən qoşulurlar. Guya türk toxumunun azərbaycanlıların yenidən etnik qurulmasına müdaxiləsi ilə türkcənin hansı mənşədənə olan Azərbaycan dilini assimilyasiyası başlayır və bu assimilyasiya XIII əsrdən sonra başa çatır^{**}. Digər elmi baxışa görə, azərbaycanlıların etnik kökündə yaradılışından türk başlanğıcı durur və təbii ki, bu fikrin tərəfdarları Azərbaycan dilinin mənşəyində nə assimilyasiya etmiş, nə də assimilyasiya olunmuş yox, birbaşa təmiz türk dili görürlər.

* Adətən, bəzi tarixçilər XI əsrdəki Azərbaycan dilini, yaxud Azərbaycanda yaşayanların dilini türk məxrəcindən çıxararkən irəndilli mənşəyə söykənirlər. Həmin dövrdə Əbu-l-Əla Məəri fars dilindən xəbərdar olmalı idi. Əgər o söyləyirsə ki, danışdığınız hansı dildir, deməli, bu, fars dili deyilmiş.

** Hətta Z. Bünyadov bu başa çatmanı XVI əsrlə bağlayır. Azərb. SSR EA «Xəbərləri» (tarix, fəlsəfə, hüquq seriyası), 1987, № 3, s. 124-127.

Birinci baxış sovet hakimiyyətindən əvvəl zəif şəkildə olmuş, aprel çevrilişindən sonra isə (20-ci illərdə və 30-cu illərin ortalarına qədər), ümumiyyətlə, tərəfdarlar tapmamışdır. 30-cu illərin sonundan, «qədim türklər» adlanan əhalimizin «azərbaycanlılar», «türk dili» olan və adlanan dilimizin Azərbaycan dili adı ilə rəsmiləşdirilməsindən sonra bu baxış aşkar güclənməyə və hakim olmağa başlayır. Hətta 40-60-cı illərdə yeganə baxış olur. Dilimizin üstündən «türk» möhürü götürülməklə ona siyasi təzyiq başlanmış, onun tarixinin cavanlaşdırılmasına çalışılmış, etnogenezi isə təhrif yoluna düşmüşdür. Bu, təbii ki, elmi yox, düşünlümsü siyasi məqsəd olmuşdur. 40-cı illərdən sonra bu konsepsiya İ.M.Dyakonov¹, İ.Əliyev², E.A.Qrantovski³ və başqaları başçılıq edirlər.

İkinci baxış azərbaycanşünaslıqda sovet hakimiyyətindən əvvəl də mövcud olmuş, 1920-ci illərdə elmi cəhətdən daha da əsaslandırılmış və 30-cu illərin ortalarına qədər güclənə-güclənə davam etmişdir. Bu fikrin pionerləri Avropa şərqşünasları olmuş və onlar midiyalıları turani saymışlar⁴. Rza Nur Midiyada türklərin mövcudluğunu daha qətiyyətlə söyləyir: «Romalılarla bizanslılar buraya Atropaten demişlərdir. İlk bilinən əhali Midiya türkləridir. M.ə. (miladdan əvvəl – T.H.) 559 tarixində burada türklərdən massadlar (massagetlər – T.H.) oturmuşlardı. Bunların xanı Tomris xan əcəmləri (farsları – T.H.) pərişan etmişdir. Bunlardan sonra ağ hun, alan, hazar, hərqan və türkmən türkləri də oturdılar... Miladdan çox əvvəl burada türklərin Midiya dövləti vardı. Bura türkləri hazarlar adını tanıyırlardı»⁵. Eramızdan əvvəl 2-ci minillikdə Azərbaycan ərazisində qeydə alınan üç xalqdan ikisi xaxarlar və kaspilərdir⁶. Sovet türkologiyasının son tədqiqləri qar-

¹ Дяконов И. М. Истории Мидии. М.-Л., 1956.

² Алиев И. Истории Мидии. Баку, 1960.

³ Грантовский Э. А. Ранняя истории иранских племен Передней Азии. М., 1970.

⁴ Бах: معارف و مدنیت 1926, № 2-6, s.17.

⁵ 4-cü cild, 1925, s.225.

⁶ محمد حسن وليلى. آذربايجان. Bakı, 1921, s.31.

qarların (xar-xar) türk etnosu olduğunu təsdiqləmişdir¹. Eyni zamanda, kaspilərin hunlardan olduğu göstərilir² ki, hunlar itti-faqında da türk-monqol tərkibinin aparıcılığını müasir tarixşü-naslıq və ümumiyyətlə, türkologiya şübhəsiz sayır³. Görkəmli türkoloq B.Çobanzadə də Azərbaycan-türk dilini Midiyadan başlayır; Avropa və Asiya mənbələrinə yaxşı bələd olan istedadlı alim «Herodot və Fales dövrlərində iskif (skif//sak - T. H.) və sarmat... nami altında qaib olan türk-tatarlar» deyərək skiflərin dilini Ural-Altay dillərindən sayır⁴. 30-cu illərin sonlarından bu konsepsiyanın üstündə siyasi tabu qoyulur. Fikrin tərəfdarları pantürkist damğası ilə cəzalandırıldığından, siyasi məhrumiyyətlərlə hədə-ləndiyindən konsepsiya 40-cı illərdən dondurulur. Şəxsiyyətə sitayiş rejimindən sonra - 60-cı illərin ortalarından donu açılmağa başlayan bu baxış 70-80-ci illərdə yenidən dirçəlir. Bu zamandan tarixi mənbələrin təsvirlərinə, dil faktlarına, ayrı-ayrı leksik-ono-mastik vahidlərin etimoloji şərhələrinə əsasən qədim Midiya, Atropaten və Albaniya ərazisində türk etnoslarının və dillərinin izinə düşülür. Bu sahədə Z.Yampolski, Ə.Dəmirçizadə, T.Hacı-yev, M.Seyidov, Y.Yusifov və başqa alimlərin tədqiqləri diqqəti cəlb edir⁵. Qədim yunan, ıvrit və latındilli mənbələrə yaxşı bələd olan Z.Yampolski Azərbaycan ərazisində eradan əvvəl 1-ci mi-nilliyin ortalarında türk etnoslarının məskun olduğunu aşkar edir. Onun tədqiqləri 30-cu illərə qədərki rus, Avropa və Azərbaycan şərqşünaslarının, türkoloqlarının fikirlərini bir daha təsdiqləyir. Midi-

¹ Гейбуллаев Г. Топонимия Азербайджана. Баку, 1986, с.29-30.

² Yənə orada, s. 34

³ Баскаков Н. А. Введение в изучение тюркских языков. М., 1969, с. 152-156.

⁴ تورک تاتار لسانينه مدخل بکر چوبان زاده. Bakı, 1924, s.3

⁵ Ямпольский З. Древнейшие сведения о тюрках в зоне Азербайджана. ADU-nun «Elmi əsərləri» (dil, ədəb. ser.), 1966, №2; *Yənə onun*: О тюрках V века до нашей эры. ADU-nun «Elmi əsərləri», 1970, № 5-6; Dəmirçizadə Ə. 50 söz. Bakı, 1968; Hacıyev T. Azərbaycan ədəbi dili tarixi. Bakı, 1976; Seyidov M. Azərbaycan mifik təfəkkürünün qaynaqları. Bakı, 1983; *Yənə onun*. «Qızıl döyüşü»nün taleyi. Bakı, 1984; Yusifov Y., Kərimov Ş. Toponimikanın əsasları. Bakı, 1987.

ya və Manna ilə bağlı onomastikanın təhlili və alınan nəticələr də həmin dövlətlərin ərazilərində türk tayfalarının varlığına dəlalət edir. Sübut olundu ki, Midiyanın əsas tayfası olan maqların adı türk mənşəli sözdür – **maq** türk dillərində «ilan» deməkdir. Tarixi mənbələrin məlumatına görə, ilan midiyalıların – maqların totemi olmuşdur. Həmin sözü öz dillərinə hərfən tərcümə etdikləri üçündür ki, iranlılar midiyalıları **marlar** deyirmişlər¹ (farsca: mar -ilan). Bulqar-tatar qəhrəmanlıq dastanı əsasında Mikayıl Bastunun IX əsrdə (865-882) yazdığı «Şan qızı dastanı»nda İran şahının qızı kimi verilən qadın obrazlarından birinin adı Marbidir. N.Marra görə, midiyalıların totemi ilan olub və buna görə də farslar onlara **marlar** deyiblər. **Marbi** adında **mar** – ilan, **bi** – xanım (və bay) mənalарını verir². Deməli, bu, Midiya hökmdarının qızıdır və yüksəklik əlaməti olaraq ona totemin adı verilmişdir. Maraqlıdır ki, dastanda Alban hökmdarı Şan-Albanın qızının adı **Bozbi** dir. Midiyanın sələfi olan Manna toponimi də həmin etnik məxrəcdə və həmin semantikada etimolojişdirilir³. Y.Yusifov qədim Ön Asiya mənbələrinə görə eradan əvvəl III minillikdə Urmiya ətrafındakı Aratta/Alateye ölkəsinin adlarını Ural-Altay məxrəcində şərh edir⁴. – hər iki sözün əsasında «dağ» mənası durur (müqayisə edin: **Alateye** – Alatay; **Aratta** - ar/ur - yüksəklik ± ta-tay// tağ). Qədim Ön Asiya dillərini yaxşı bilən müəllif etnonim, toponim, antroponimlərə istinadən eradan əvvəl III-II minilliklərdə Urmiya ətrafındakı dövlətlərin ərazisində genetik cəhətdən yaxın əhalinin yaşadığı fikrinə gəlir, kutilər, turukkilər, su//suv//sav camaatı, görünür, etnik və dil baxımından qohum olub. Təsədüfi deyil ki, bunlar mənbələrdə bəzən bir-birinin sinonimi kimi çıxış edir. «Allah» mənasında elamcadakı **kiri**, kassitcədəki **kuri** sözlərinin

¹ Rəhimov A. «Midiya» və «maq» sözlərinin mənşəyinə dair // Azərbaycan filologiyası məsələləri, 1983, s. 154-159.

² T.Hacıyev. Mikayıl Bastunun «Şan qızı dastanı» və poetikası. Bakı, 2005, s.61-62.

³ Hacıyev T. Azərbaycan paleonomastikasından // Azərbaycan onomastikası problemləri. II, Bakı, 1988, s. 130-132.

⁴ Юсифов Ю. Ранние контакты Месопотамии с северо-восточными странами (Приурмийская зона) // Вестник древней истории, М., 1987, № 1, с. 20-22.

lullubilərin dilindən mənimsəmə olduğunu təsdiqləməyin özü maraqlıdır¹ (Türk dillərində uca, yüksək, dağ mənələrindəki **kur**, **kurğan** sözləri ilə müqayisə edin). Müasir Azərbaycan dilindəki **qur** feli (yaratmaq, ucaltmaq) həmin kök mənasındadır. Urmiya ətrafındakı «su» toponim və etnoniminin mənbələrdəki təzahürlərinin su//suv//sub//subir assosiasiyaları aydın etnolinqivistik məntiq üzərində durur. Aratta zonasındakı dağlardan birinin - Suvun indiki Savalanla əlaqələndirilməsi inandırıcıdır. Əlbəttə, indiki Dağıstan dillərində «dağ» mənasında ağulcada **su**, saxurcada **suva**, tabasarancada **siv** sözlərinin varlığı həmin sözün qeyri-türk mənşəyini göstərmir. Dilçiliyin bu dil məntiqini xatırlayaq ki, bir dildə arxaikləşən qədim söz, yad sistemli dil tərəfindən mənimsənmişsə, fonetik və semantik cəhətdən uzun zaman əslini saxlayır. Təsadüfi deyil ki, başqa Dağıstan dillərində «dağ» mənasında həmin sözlər işlənmir². Eyni zamanda türklüyü müasir türkologiyada şübhəsiz sayılan sabir//süvar tayfasının adı həmin assosiativ sistemlə bağlıdır. Bu tarixiliyə etinasız qalmaq olmaz ki, həmişə mənbələr və onların şərhini verən tarixçilər Midiya zamanında, ondan qabaq da, sonra da Urmiya ətrafı əhalinin qeyri-iran mənşəli olduğunu təsdiqləyirlər. Etnolinqivistik açmalar həmin əhalinin türklüyünü göstərir.

Tədqiqlər artıqca bu baxış faktlarla zənginləşir, özünü daha da doğruldur, konsepsiyanın başından güman dumanı get-gedə dağılır və gündən-günə daha inandırıcı olur. Bu yaxınlarda «Dədə Qorqud kitabı»ndakı etnik və dövlət mənsubiyyəti ilə buntürklər arasındakı semantik-tipoloji uyğunluğun kəşfi azərbaycanlıların və Azərbaycan dilinin etnik mənşəyi məsələsinə xüsusi işıq salır. Qədim türkcədə bon//bun sözünün «qalın», «yoğun», «dolu» mənələrini bildirməsinə³ əsaslanaraq **buntürk** etnonimi **qalintürk** (yəni: Qalın Oğuz=Qalın Türk) kimi açılır⁴. Bu da məlumdur ki, buntürklərin yaşayış yerləri ilə «Dədə Qorqud»dakı Qalın Oğuzun dövlət sərhədlərinin koordinatları üst-üstə düşür. Araşdırıcılar bu

¹ Юсифов Ю. Ранние контакты Месопотамии с северо-восточными странами (Приурмийская зона) // Вестник древней истории, М., 1987, № 1, с. 36.

² Yənə orada, s. 38.

³ Древнетюркский словарь. Л., 1969, с. 118, 124.

⁴ Hacıyev T., Əzizov E. Buntürklər kimdir. // Ulduz, 1989. № 2, s. 89.

fikirdədirlər ki, «Dədə Qorqud» bizə çatan halında bədii əsər ölçülərində olsa da, başlanğıcında salnamə işi görmüşdür. Ümumiyyətlə, söylənən «epos tarixin şifahi dərsliyidir» (B. Rıbakov) fikrini ən çox doğruldan abidələrdən biri «Dədə Qorqud» dastanıdır. Deməli, «Dədə Qorqud»dakı Qalın Oğuz elləri, Qalın Oğuz bəyləri Buntürk elləri, Buntürk bəyləridir, yəni şimalı-cənublu Azərbaycan elləri, Azərbaycan bəyləridir. Buntürklər haqqında ən mötəbər məlumatın gürcü mənbələrində olması təsadüfi deyil. «Dədə Qorqud»da haqqında danışılan Qalın Oğuz eli Gürcüstanla bilavasitə həmsərhəddir. Qalın Oğuz elinin adlı sərkərdələrindən biri olan Bəkil öz qoşunu ilə məhz Gürcüstan sərhədini qoruyur; həm də Gürcüstan bu dövlətə xərac verir, görünür, o, Qalın Oğuz dövlətinin vassalıdır: «Toquz tümən Gürcüstanın xəracı gəldi: bir at, bir qılınc, bir çomaq gətürdilər... Bəkil derlərdi bir yigit vardı... Dədəm Qorqud hikmət qılıncın belinə bağladı. Çomağı umuzına bıraqdı. Yayı qarusına keçürdi. Şahbaz aygırı çəkirdi, bütün bindi. Xəsmi, qövmi ayırdı, evini çözdü. Oğuzdan köç elədi. Bərdəyə, Gəncəyə varub vətən tutdı. Toquz tümən Gürcüstan ağzına varub qondı. Qaravulluq eylədi»* («Dədə Qorqud», Drezden nüsxəsi, s.236-237). Bu hadisələr Qalın Oğuz elinin prototipi olan buntürklərin – Qalın Türk dövlətinin Gürcüstanla tarixi münasibətini göstərir. Buntürklərin haqqındakı məlumatlar hələ e. ə. VI - V əsrlərə gedib çatarsa, bu, bir tərəfdən, «Dədə Qorqud» hadisələrinin tarixi haqqında mötəbər məlumatdır, digər tərəfdən, e. ə. I minilliyin ortalarında Azərbaycanda türklərin və türk dilinin varlığı deməkdir. Və unutmayaq ki, «Dədə Qorqud» bizə bu dildə gəlib çatıb. Azərbaycan ədəbi dili tarixində «Dədə Qorqud»un yeri nədirsə, onun dilinin azərbaycancılığı necə şübhəsizdirsə, buntürklərin də dilinin Azərbaycan xalq dilinə münasibəti elə qavranmalıdır.

Azərbaycanda, xüsusilə Albaniyada türklər haqqında məlumatlar b. e.-nin başlanması ilə daha da artır. Bu, gürcü, erməni əlifbalarının yaranması və ərəblərin Azərbaycana gəlişləri ilə bağlıdır. Son dövrlərin tədqiqləri Albaniyada türk dilinə aid köhnə şübhələri alt-üst elədi. Artıq

* Bu gün müasir güclü dünya dövlətlərinin hamısında ayrıca sərhəd qoşunları institutu vardır. Burada Böyük Oğuz Elinin Gürcüstan sərhədindəki xüsusi hərbi hissəsindən – sərhəd qoşunundan söhbət gedir. Deməli: Böyük Oğuz Elinin, yəni qədim Azərbaycan dövlətinin müasir dünya dövlətləri tipində mükəmməl dövlətçilik atributları olmuşdur.

məlumdur ki, alban adlı türk etnosları olmuşdur. Qafqazın müxtəlif yerlərində və Türkünstanda Alban//Alpan toponimlərinin varlığı bu adın etnik mənşədə olmasını göstərir. Orta Asiyada qazaxlar, qırğızlar, türkmənlər arasında alban adlı türk tayfası mövcud olmuşdur¹. Deməli, Albaniyadan məlumat verən qədim tarixçilər bu əraziyə gələn türk etnoslarının, - bulqar, süvar və s. türklərin adlarını çəkir, yerli alban türklərini sadəcə «alban» adlandırırlar (əlbəttə, Albaniyada göstərilən 26 tayfanın hamısını türk hesab etməyi heç ağılımıza da gətirmirik) və sonrakı tarixçilər, xüsusilə 20-ci yüzilliyin 40 – 80-ci illərinin bir sıra tarixçiləri isə müqayisəli araşdırmalara, dil faktlarına söykənmədən Albaniya türklərini istisnasız olaraq gəlmə köçərilər sayırlar. Halbuki türk tarixinin böyük bilicisi L.N.Qumilyov «yerli türk» ifadəsini işlədir. Əvvələ, o, ənənəvi təyinatdan fərqli olaraq, türkmənlərin babası olan parfiyalıları türk sayır, sonra göstərir ki, parfiyalılardan olan mehranilər nəslə Azərbaycan ərazisində hakim idi və daha sonra deyir ki, VI - X əsrlərdə parfiyalıların nəsiləri **yerli türklərlə** qaynaqıb-qarışdılar². Maraqlıdır ki, 500 ilə qədər (b. e. ə. 250 - b. e. 225) Midiya-Atropatendə, indiki təbirlə İranda hakimiyyət sürən parfiyalıları L.Qumilyov gəlmə adlandırır. Azərbaycan türklərini isə yerli kimi təqdim edir. Deməli, onları bu ərazinin ən qədim sakinləri sayır. Sasani hökmdarı I Şapurun tutduğu ölkələrin Kəbəyi-Zərdüş abidəsinin divarlarındakı siyahısı 3 dildə yazılmışdır ki, biri parfi dili hesab olunur³. Bu, o deməkdir ki, Yaxın və Orta Şərqdə həmin dövrdə (b. e.-nin III əsri, təxmin. 262-ci il) parfiya-türk dili yunan və fars dilləri ilə bir səviyyədə nüfuza malik olmuşdur*.

Son dövrün tədqiqlərində Azərbaycanın ilk orta əsrlər dövləti Aranın adının türk sözü kimi etimolojişməsinə** əsasən həmin

¹ Гейбуллаев Г. Топонимия Азербайджана, Баку, 1986, с. 17.

² «Elm» qəzeti, 1989, 20 may, № 20/176.

³ Ашурбейли С. Государство Ширваншахов. Баку, 1983, с. 56.

* Yerli gəlmişkən: adətən İqrar Əliyev ilə tərəfdarları parfları irandilli adlandırarkən, heç olmazsa, bu məntiqsizliyi nəzərə alaydılar ki, gələcək nəsillər üçün yazılan məlumatın ikisi qohum dildə ola bilməzdi. Bu, ona bənzər ki, biz bu gün hazırladığımız bir abidəyə üç dildə yazdığımız məlumatı, məsələn, ərəb, Azərbaycan və Türkiyə türkcələrində həkk edək.

** Aran toponiminin ilk türk etimologiyasını prof. M. Seyidov vermişdir.

dövlətin ərazisində türk tayfalarının məskunluğu fikri söylənir¹. Şübhəsiz ki, Aran toponimi ilə Aran antroponimi (Albaniyanın əfsanəvi hökmdarı Aranın adı) arasında birbaşa əlaqə var («Oğuz xan – oğuzlar – Qalın Oğuz dövləti» modeli ilə müqayisə edin). Həmin hökmdar Aran **sovde** qəbiləsindəndir. Bu qəbilə şəxsiz türk olan su//sub//suvar//savar//sabit tayfasına bağlanır². Yəni hökmdarından rəiyyətinə qədər aranlılar türkdillidir. Başqa fikir: Udon—Udin, eləcə də ud-udin-uti (biz **kutilər** etnonimini də bu silsiləyə daxil edərdik) sözləri arasındakı morfonoloji qohumluq həmin adları daşıyan etnosların da mənşəcə yaxınlığına dəlalət etməlidir. Qədim Azərbaycanın sakinlərindən olan bu etnosların adında od//ud anlayışı durur və görünür, Azərbaycanın «Odlar diyarı» adlanmasını həmin etnonim və toponimlərdə axtarmaq lazımdır. Qədim tarixçilərin eranın I əsridə Azərbaycanda göstərdiyi türk tayfalarından biri **udonlardır**.³ Tarixi-lingvistik əsasında **udin** etnonimini udon sözünün fonetik dəyişməsi kimi alan S.Aşurbəyli udinləri türkdilli tayfa sayır və hesab edir ki, onlar sonradan assimilyasiya olunaraq bugünkü dillərinə keçmişlər⁴. Bu assimilyasiya tarixi-siyasi məntiqə malikdir. Xristian türk-albanlar müsəlmanlığı qəbul edəndə, görünür, udinlərin bir qismi xristianlığını saxlamışdır və yəqin ki, bu, az qisim olduğundan assimilyasiya üçün imkan yaranmışdır. Beləliklə, Azərbaycan xalqının etnogenezində iştirak edən udinlər türkdilli olmuşlar.

Azərbaycan ərazisində eradan əvvəlki minilliklərdə türk etnoslarının mövcudluğuna işıq salan faktlardan biri skiflərin//sakların etnik mənşəyinin aşkarlanmasıdır. Azərbaycanda Kür-Araz arasında, Midiyada və ölkənin daha başqa əyalətlərində eradan əvvəl və sonra skiflərin//sakların məskunluğu müxtəlif qədim mənbələrlə təsdiqlənir. Tarixi-müqayisəli etnoqrafik göstəricilər skiflərin//sakların türklüyünü göstərir. Çindən, Monqolustandan tutmuş Ukraynaya qədər aparılmış arxeoloji tədqiq-

2

¹ Aşurbəyli S. Göstərilən əsəri, s. 57-58.

² Yusifov Y. Göstərilən əsəri, s. 34

³ Aşurbəyli S. Göstərilən əsəri, s. 60-61.

⁴ Yəne orada. s. 61.

lər öz tipoloji nəticələri ilə Şimali Çin, Şimali Monqolustan, Orta Asiya arxeoloji məxrəcləri ilə uyğunluq təşkil edir ki, bu da skif/sak etnoslarının türklüyü haqqındakı tarixi-müqayisəli və linqvistik qənaətləri daha da möhkəmləndirir¹. Azərbaycandakı bir sıra tarixi etnotoponimlər də buna sübutdur: Sakasen, Şakasen, Balasaken². Həmçinin müasir etnotoponimlər: **Şəki, Zaqatala//Zaqarta, Saatlı/Sakatlı** (əslində *sakat* «saklar» deməkdir). Bu toponimlərin türk etnosları ilə bağlılığına başqa türk regionlarında işlənmələri də dəlalət edir: Tatarıstanda – **Şaki**³. Müasir dövrdə müxtəlif türk xalqlarında türk-sak tayfaları mövcuddur: qırğızlarda – sake, saka, türkmənlərdə – şaklar, özbəklərdə şakay, qazaxlarda – **şaqa**⁴. Abakan ətrafında geniş ərazidə yerləşən türk xalqlarından birinin adı saqaydır⁵, V.V.Bartold bunları Yenisey türkləri adlandırır və qara-qırğız nəsilərindən birinin sayak olduğunu göstərir⁶ – saqayın metatezasıdır.

Çin mənbələrində saklar **se, si, su, çu** şəkillərində qeydə alınır⁷. Sabirlərin//süvarların türklüyü şübhəsizdirsə və se//su... etnosunun sabirlər olduğu fikri söylənilsə⁸, deməli, yenə sakların türklüyü təsdiqlənmiş olur. Skif dilindəki **bor** müasir türkcə-

¹ Qeybullayev Q. Göstərilən əsərn, s. 20-27; Seyidov M. «Qızıl döyüşünün taleyi. Bakı, 1984, s. 76-100.

² Qeybullayev Q. Göstərilən əsəri, s. 20-21.

³ Административно-территориальное деление Татарской АР. Казань, 1966, с. 317.

⁴ Müvafiq şəkildə dillər üzrə baxın: Абрамзон С. Киргизы и их этногенетические и историко-культурные связи. Л., 1971, с. 27; Атаниязов С. Толковый словарь географических названий Туркменистана. Ашхабад, 1980, с. 313; Кармышева Б. Очерки этнической истории южных районов Таджикистана и Узбекистана. М., 1976, с. 100; Кост-чубаев Е. Краткий толковый словарь топонимов Казахстана. Алма-Ата, 1924, с.247.

⁵ Caferoğlu A. Türk kavımları, İstanbul, 1980, s.2.

⁶ Бартольд В.В. Сочинения, т. V, с.268.

⁷ Mehmetzade M. Azerbeycan tarihinde türk Albaniya, Ankara 1951, s.26; Бартольд В.В. Сочинения, V т, s. 268.

⁸ Yusifov Y. Göstərilən əsəri, s.32.

lərdəki **boz** sözüdür - mütəxəssislər bunu tuva, altay və b. türk dillərindəki, həmçinin monqolcadakı **bor//boro//boru** (həmin mənada) sözü ilə bağlayırlar.¹ M.Kaşğari Suvar şəhərinin (süvarların adı ilə) həm də Saksin (Sakasen//Şakaşenlə müqayisə edin) adlandığını göstərir². Saksin sözünün tərkib hissələrinə diqqət yetirək: «Sakalar miladdan öncə, Kür ırmağını keçərək Gəncənin qərbində Qoqaren, şərqində Sakasen adını verdikləri yerlərdə yerləşdilər. Sakasen adı «saka» kəlməsinin şəhər və türbə mənasına gələn «sin» sözü ilə birləşdirilməsindən ibarət olub aşağı İdildəki (Volqa - T. H.) «Saksin»^{*} şəhərinin adı ilə birdir»³.

Ümumiyyətlə, qədim tarixi mənbələrdə göstərilir ki, «Türklər Skiflər ölkəsində yaşayırlar» («VII əsr erməni coğrafiyası»)⁴.

E.ə. II əsrin sonlarında Ön Asiya və İranda mənşəcə **isgit** adlı bir sülalə hakimiyyətdə idi – sülalənin başçısı Arsak çətinə düşəndə **as** və pasiaklardan (peçeneqlərdən) kömək alırdı⁵. As (az) və peçeneqlər məhz qohum olduğu üçün iskitlər onlara müraciət ediblər. V əsrdə hun türklərinin yeni gəlişi ilə Ermənistanda hakim olan Arsakalı (Arsaklı-Arşaklı) türk sülaləsi süquta uğrayır⁶, türk mənşəli antroponim həm **arsak** etnonimini, həm də **Arsak** toponimini özünə cəlalayır.

Tarixşünaslıqdakı bu təsvirlər adət-ənənə yaxınlıqları və etnoqrafik uyğunluqlarla da təsdiqlənir. Yunan müəlliflərinə

2

¹ Севортян Э.В. Этимологический словарь тюркских языков, буква «б». – М., 1978, с. 172-173.

² Divanü luğat-it-türk (Besim Atalay tərcüməsi), IV c., Ankara, s.850.

^{*} Deməli, Qutqaşen, Vartaşen.və ümumiyyətlə, yaşayış məntəqəsi mənasında «şen»lik//şennik (Cəbrayıl şivəsində evə-tikiliyə **şinnik** deyirlər) sözlərindəki şen//şin hissəsini ayrı məxrəcə yozmayıb, türk mənşəli həmin «sin» sözü əsasında qavramalıq.

³ Zeki Velidi Toğan. Umumi Türk Tarihine Giriş, I c., s.159-160.

⁴ Bax: Aşurbəyli S. Göstərilən əsəri, s. 60.

⁵ Mehmetzade M. Türk Albaniya, s.23.

⁶ Yənə orada, s. 29.

görə, skitlər (isgitlər) türklər kimi qımız içər və südü qurudaraq qurut hazırlarmışlar, əqidələri də şamanlıq imiş¹. Ondan az maraqlı olmayanı: «Düşmənlərinə qarşı mərd savaşar, daxilən isə sakit, səmimi, sadə insanlar kimi tanınarmışlar². Göründüyü kimi, burada müasir azərbaycanlıların etnik psixoloji kökü özünü göstərir. Ə.Bayramov yazır ki, «xalqın etnik xüsusiyyətləri tərbiyə sistemi ilə, adətlərlə, ənənələrlə, milli stereotip və təsirlərlə müəyyənləşir»³. Müəllif azərbaycanlının sakit xasiyyətinin Dağlıq Qarabağ hadisələri ilə bağlı coşması timsalında milli-etnik psixologiyayı səciyyələndirir. Coşğun dəryanın dalğası kimi gedən izdiham ağbırçək bir qadının yerə atılmış yaylığından keçə bilmir – bu qızğın xarakterin tarixi etnik kökündə namusa (qadının – ananın yaylığını tapdalayıb keçmək azərbaycanlı adətinə görə namussuzluq sayılır) hörmət dayanır; kükrəmiş qızğınlıqla ölümün üstünə gedən kişi izdihamı yaylıqın qarşısında sakitcə dayanıb hönkür-hönkür ağlayır⁴. Artist səhnədə bu məharət ilə keçid yarada bilməz, ancaq etnik xarakterin tarixən qurulmuş ssenarisi ilə bu hərəkət mexaniki icra olunur. Yaxud sakit xasiyyətli, zəif cüssəli hürufi Nəsimi babalarından qanına keçmiş qeyrətlə öz əqidəsi yolunda dar ağacının üstünə gedir⁵. Türk tarixinin istedadlı araşdırıcısı L.N.Qumilyovun söylədiyi bir hadisə türk-azərbaycanlının etnik xarakteri haqqında antik yunan müəllifinin məlumatını və müasir psixoloqumuzun tədqiqatını bir daha təsdiqləyir. L.Qumilyov həbs düşərgəsində Rzaqulu adlı sakit, təvazökar bir azərbaycanlının güclü bir düşməndən heysiyyətini qorumaq üçün özünü ölümə necə atmasından danışır və axırda deyir: «Azərbaycanlıны polyakdan, almandan, qərb slavyanından nə fərqləndirir? Axı onlar ləyaqətini saxlamaq xatirinə həyatları ilə risk etməzdilər. Bu isə heç o barədə fikirləşmədi, onun hərəkətində ayrı stereotip var»⁶.

‡

¹ Mehmetzade M., Göstərilən əsəri, s. 17.

² Yənə orada.

³ Байрамов А.С. Психологические этюды. Баку, 1989, с. 101.

⁴ Yənə orada. s.102.

⁵ Yənə orada. s.29

⁶ «Elm» qəzeti, 1989, 20 may, № 20.

Başqa bir tarixi mədəniyyət faktı: tarixi e. ə. X minilliyə və daha qədimə aid edilən Qobustan rəsm-yazıları bilavasitə türk mədəniyyəti ilə bağlıdır. Ən aydın əlamətlərdən biri budur ki, Qobustan rəsmlərinin içərisində Orxon runik yazısının işarələrinə təsadüf olunur. Məsələn, Qobustan qayalarındakı 𐰽 işarəsi¹ Orxon yazısında z hərfidir. Həmin işarə Qafqazın müxtəlif yerlərində, xüsusilə Azərbaycanda – Naxçıvan, Qazax, Kəlbəcər ərazilərində əks olunmuşdur. Abxaziyada tapılan üstündə həmin işarə qazılmış baltanı mütəxəssislər e. ə. VIII-VI əsrlərə aid edirlər². Qobustan şəkillərində gələcək türk runik yazılarının **d, k, l, n, ç, t** və s. hərflərinin də işarələri vardır. Azərbaycan ərazisində (Xınıslı, Çıraqlı və s.) tapılan və tarixi eradan əvvələ gedən daş heykəllər öz üslubu ilə qədim türk mədəniyyətinin nümunələrinə uyğundur. Qazaxıstan, Tuva, Cənubi Sibir və Monqolustanda aşkarlanmış analoqları var³.

Qədim Ön Asiya yazılarındakı türkiizmləri təsadüfi saymaq olmaz – həm də həmin türkiizmlər Midiya – Atropaten və Albaniya ilə bağlı mənbələrdə özünü göstərir ki, bu da haqqında söhbət gedən dövrlərdə Midiya-Atropatendə və Albaniyada türk dil mühitinin olmasına dəlalət edir. Azərbaycanın öz fəlsəfi abidəsi olan «Avesta»da türkiizmlər diqqəti çəkir. Abidədə işlənən tura//tur etnonimi «Türklər ölkəsi» demək olan Turanın əhalisinə işarə edir⁴. Abidənin dilində **meşa** (meşə) sözü

¹

¹ Джафарзаде И. Гобустан. Баку, 1973; Холм язылы, кам. 47, рис. 7. Д; С. Cəfərov runik yazıda söz başında saitin əks olunmaması qanununa görə, həmin rəsm-yazını «az» kimi oxuyur ki, bu da qədim türk tayfalarından birinin adıdır. Yəni Azərbaycan sözündə əks olunan **az** türk etnosunun ərazimizdə ən azı Qobustan qədimliyində mövcud olması təsdiqlənir. Müxtəlif rəsmlərin oxunuşu ilə bağlı məlumat üçün bax: Cəfərov C. Bəzi damğa və işarələrin etimoloji izahı. Türk dillərinə dair etimoloji və tarixi – morfoloji tədqiqlər, Bakı, ADU-nun nəşri, 1987, s.29-36.

² Cəfərov C. Göstərilən əsəri, s. 35.

³ Aşurbəyli S. Göstərilən əsəri, s. 59.

⁴ Qeybullayev Q. Göstərilən əsəri, s. 25; Hüseyni Ə. «Avesta»da qədim Azərbaycan sözləri. Azərbaycan filologiyası məsələləri. Bakı, 1983, s. 138.

var¹. Maraqlıdır ki, başqa türk-oğuz dillərində həmin mənada **orman** sözü işlənir.

Eramızın başlanğıcından sonra dilində ən çox türkizm işlənən əsər «Alban tarixi»dir. Mütəxəssislər əsərin dilində xeyli türkizm göstərir². Düzdür, bu türkizmlərin əksəriyyəti terminoloji və onomastik səciyyə daşıyır: **kaqan** (xaqan), **şad**, **cebqu/yabqu**, **tarxan**, **tudun...**; **Kuar**<Göyər, **Tanrıxan**, **Alp Eltəbər**, **Qazan//Hazan** – şəxs adları; **Paçanaq**<Peçeneq, **Terter**<Tərtər, **Tavusin**<Tavus/Tovuz, **Hakari**<Həkəri, **Çol/Çul**, **Sul** və s. toponim və hidronimlər. Həmin titullar, sözlər Qafqaz ərazisindəki bulqar, xəzər, hun tayfaları ilə bağlı olduğundan bəzi tarixçilər bunları Azərbaycan dili (Azərbaycan türkcəsi) ilə bağlamır və laqeydlilik göstərir. Halbuki həmin tayfalar Azərbaycan xalqının etnik və dil mənşəyində bilavasitə və fəal iştirak etmişlər. Digər tərəfdən, həmin tayfalar Qafqazda, o cümlədən Albaniyada ümumi türk dil mühiti hazırlayırdılar. Bu sözlər türkizmlərdir, kitabda heç bir şərhəz işlənir və Azərbaycan dilinə birbaşa daxil var. VII əsrdə Bərdə yaxınlığında Kaqankaykut qəsəbəsində anadan olan M.Kaqankatvatsi «Alban tarixi»ni yazır - bu toponim və familiyadakı **kaqan** (xaqan) hissəsi bir söz demirmi? Yaxud toponimin **kaykut** parçasındakı **kay** hissəsini **köy** sözü ilə müqayisə etmək (oğuzcada «kənd» deməkdir). Albanşünas Z.Yampolskiyə görə, «Alban tarixi» kitabı Albaniyadakı dillərdən birində yazılmış və ermənicəyə tərcümə edilmişdir³.

Başqa albanşünas K.Əliyev təkidlə bu fikrə qoşulur və göstərir ki, bu tarix əsəri qədim erməni dilində (qrabarda) yazılmamışdır. Müəllif mənbələri də dürüst verir: «Əsərinin yazılı-

¹ Ямпольский З. Древнейшие сведения о тюрках в зоне Азербайджана. «Учен. зап». АГУ (сер. яз. и лит.), 1966, № 2, с. 62.

² Гукасян В., Асланов В. Исследования по истории азербайджанского языка дописьменного периода, Баку: Элм, 1986, с. 24-62; Юсифов Ю. О некоторых языковых элементах тюркского происхождения в сочинении албанского историка // Советская тюркология, 1974, №2, с. 71—79.

³ Ямпольский З. К изучению летописи Кавказской Албании // ИАН Азерб. ССР (сер. общ. наук), 1957, № 9, с. 149-156.

şında K.Kaqankatvatsi Qafqaz albanlarının şifahi xalq yaradıcılığı materialından geniş istifadə etmişdir; onun leksikasında qədim erməni müəlliflərinin işlətmədiyi sözlərə rast gəlinir»¹. Qədim erməni (və gürcü) mənbələri üzrə etibarlı mütəxəssislərdən V. Qukasyan da həmin qənaətdədir². Müxtəlif müəlliflərin eyni fikrə gəlməsini təsadüfi saymaq olmaz, bu fikri mütəxəssislərə dil faktı kimi mötəbər subyekt diktə edir. Bu baxımdan çoxlu nümunələr içərisində Y.Yusifovun açdığı (deşifrə etdiyi) **aqelun** sözü xüsusi əhəmiyyət kəsb edir - müəllif sərrast etimologiləşdirmə ilə onun **ayaqyalın** sözü olduğunu təsdiqləyir; mətnə heç bir leksik vahid bu qədər doğma görünmür: «O özü hökmdar libasında (onlarla) birlikdə çayı ayaqyalın (aqelun) keçdi»³. Bu söz ancaq azərbaycanca yazılmış əsərin tərcüməsindən gələ bilər. Görkəmli mütəxəssis V.Qukasyan, görünür, əsərin dilində leksik türkiizmlərlə yanaşı, çoxlu qrammatik frazeoloji kalkalar gördüyü üçündür ki, albanların türkcəyə yiyələnmiş olduqlarını söyləyir⁴. Və bugünkü tədqiqatlar alban adlı türk tayfalarını aşkar etdikdən sonra aydınlaşır ki, «Alban tarixi»nin orijinal dili məhz türkcədir - alban türkcəsidir.

Y.Yusifovun şərhindən görünür ki, **ayaqyalın** sözü V-VII əsrlərdə həm də **aqyalın**/**axyalın** (hətta indi şivələrimizdə **əxyalın** forması var) şəkillərində işlənmişdir. Bu, o deməkdir ki, o zaman Azərbaycan dilinin-alban türkcəsinin həm ədəbi, həm də xalq danışq təzahürləri olmuşdur.

E. əvvəl də, eramızın bütün birinci minilliyi boyu da Midiya-Atropaten və Albaniya ilə bağlı (və ümumiyyətlə, Ön Asiya və

¹ Алиев К. Г. К вопросу об источниках и литературе по истории древней кавказской Албании. Вопросы истории кавказской Албании. Баку, 1962, с. 18.

² Гукасян В. Удинские слова в «Истории Албан». — ИАН Азерб. ССР (сер. лит. яз. и искус), 1968, № 1.

³ Юсифов Ю. О некоторых языковых элементах тюркского происхождения в сочинении албанского историка // Советская тюркология, 1974, № 2, с.72-74.

⁴ Гукасян В. Взаимоотношения азербайджанского и удинского языков. Автореф. докт. дисс. Баку, 1973. с.4-5.

Qafqaz regionlarında) antroponimlərin içərisində türkmənşəliilər geniş yer tutur. Bu antroponimlər sadəcə leksik vahid olaraq qalmır, həm də həmin adları daşıyanların başçılıq etdiyi əhalinin, qövmlərin etnik mənşəyi haqqında söz deyir. Bir neçəsinə diqqət yetirək. 1. **Zober** - e. ə. I əsrdə Alban hökmdarı və **Zaberqan** - V əsrdə hun-kotriqur (<hotir/otuz + oqur/oquz) sərkərdəsi. K.Əliyev fonetik və semantik əsaslarla aydınlaşdırır ki, bu söz türk-azərbaycancadakı **çapar** sözüdür¹. Ç-səsinin Z-ya keçməsi tələffüzün yunancalaşması ilə bağlana bilər, ancaq bunun türk dillərinin öz fonoloji inkişafı ilə də əsası var: **ç-c-d/z**. Zaberqan antroponimində ikinci hissənin /qan/ **xan** sözü olmasına heç bir şəkk yoxdur, bu, azərbaycanlıların birbaşa babası olan oğuzların (otuz oğuzun) xanıdır. K.Əliyev sübut edir ki, e. ə. I əsrdəki **Zober** və eranın V əsridəki Zaber fonetik, morfoloji və leksik semantikalari ilə üst-üstə düşür. Bu, 6 əsr müddətində eyni etnosun – hun-türk-oğuz əhalisinin bir coğrafi ərazidə yaşaması deməkdir, yəni türklər buranın – Albaniyanın sakinləridir. Bunlara niyə köçəri deyirlər? Bu, tarixçilərin öz vicdanına qalıb.

2. **Oroys/Oroiz Oris/Orod** - e. ə. I əsr alban hökmdarı və **Varaz** - VII əsr alban hökmdarı, məşhur alban sərkərdəsi Cavanşirin atası. Bu adlar «Dədə Qorqud»dakı Uruz/Arus antroponiminin eynidir. **O-u-v** səslərinin bir-birinə keçməsi adi fonetik faktdır. V.Bartold tarixi mənbələrdə v-u əvəzlənmələrini müşahidə etmiş² və demişdir ki, **vank** İran müəlliflərində **unk** şəklində yazılır. V əsrdə yaşamış alban çarı Vaçaqanın da adı həmin fonetik qanuna görə (va<u olmuşdur) o dövrdəki hökmdar adlarına uyğundur: **Uçağan**, bir tərəfdən, tanrı məfhumu ilə qarşılaşdırılır, o biri tərəfdən «qartal», «güclü quş»; sürətli canlı anlayışları ilə sinonimləşdirilir. 3. **Kuar** - VII əsrdə «Alban tarixi»ndə qeyd olunan hun tanrısının adı. M.Seyidov dürüst etimolojişdirir:

1

¹ Алиев К. Албаны-кочевники и басилев Зобер // ИАН Азерб. ССР (сер. общ. наук), 1962, № 8, с. 23-28.

² В а х: Azərbaycan Tarihinde Türk Albaniya, s. 6.

Gök-ər/Göy-ər¹. Horenatsinin Uti prinsliyində göstərdiyi **Quqark** və Strabondakı **Qoqaren** toponimləri də eyni kökdən olmalıdır² - **quq/quq/gög+ar/ər/k/en** hissələri göz qabağındadır. 4. **Tomiris** - Midiyanın əfsanəvi hökmdarı. Mifoloji və leksik semantik təhlil göstərir ki, Dumuzi/Tommuz (Şumer dastanındakı tanrı adı), Domrul («Dədə Qorqud» qəhrəmanlarından) və Tomiris eyni sözkökdəndir. Dumuzi/Tommuz və Domrul sözlərindəki birinci ünsür - dum/tom//dom «törəmə», «doğuş», «nəsil» mənaları verən qədim **dum/dam** sözündəndir. Müasir türk dillərindəki **doğ/toğ/tu/tum**^{*} söz variantlarında həmin məna qalır və görünür³. Təsadüfi deyil ki, başqa oğuznamələrdə Domrulun adı **Toğrul/Doğrul (toğ/doğ+rul)**, atası isə **Toquş/Doquş (toq/ğ/doq-uş)** kimi gedir. Maraqlıdır ki, Tomiris yaranma, artma, məhsul ilahəsi kimi mifoloji kökdə şərh olunur⁴. Mifoloji və leksik semantika ilə şərtlənən Dumuzi-Domrul-Tomiris/Tomris modelinin morfoloji məntiqi diktə edir ki, əslində birinci adın da hər iki hissəsi örtülü hecadan ibarətdir - təsadüfi deyil ki, adın Tammuz variantı da var⁵. Həm də analoq hecalar göstərir ki, örtən samit **r** olmalıdır. Bu da məlumdur ki, sonorlar və xüsusilə **r** saitlər kimi düşməyə həssasdır (Tommuz variantında, yəqin ki, assimilyasiyanın nəticəsidir). Beləliklə, ikinci hissələr bu sistemdə olur: **ruz-rul-ris/ruz**. Sistemin ikinci hissəsində səs keçidi iki cür ola bilər: **z-r-l (ruz-rur-rul)**, ya da **z-r** (ruz-rur) və dissimilyasiya (rur-rul). Bilavasitə türk-Azərbaycan mənşəli, milli folklor köklü Tomris və Domrul obrazlarından əslində birincisi daha qədim olmalıdır. Bunu, həm fonetik təhlil (kar samitin qədimliyi **-t-d**; və **s/z-r-l** xəttində birincinin ilkinliyi), həm də ictimai-sosioloji məzmun təsdiqləyir - Tomris

¹ Сейидов М. Заметки о гунской мифологии // Советская тюркология, 1970, № 2, с. 107-116.

² Azərbaycan Tarixində Türk Albanya, s. 18.

^{*} Tumurcuq sözü də bu kökdəndir.

³ Acalov A. Dəli Domrul boyunun kökləri və mifoloji simvolikası. Azərbaycan filologiyası məsələləri. Bakı: Elm, 1983, s. 222-223.

⁴ Толстова Л.С. Несколько слов об ониме Томирис // Этническая ономастика, М., 1984, с. 167-168.

⁵ Yənə orada, s. 167.

matriarx; Domrul patriarx dövrünün mifik semantikasına düşür (hətta hər iki baxımdan - fonetik qanun və mifoloji məntiq baxımından Tomris Dumuzi obrazından da qədimdir). 5. **Asparoğ/İşparoq** - II əsrdə sarmat sərkərdəsinin adı, etnik mənşəyinə görə skif sayılır¹. N.A.Baskakova görə, söz bu hissələrdən ibarətdir: **eş/es** (dost, yoldaş)+börü (canavar)² və yaqin ki +oq. Məsələnin başqa tərəfi qədim qaynaqlardakı sözlərin fonetik, morfoloji və semantik cəhətdən Azərbaycan dilinin yazılı dövrdəki tarixinə uyğunluğudur. Azərbaycan ərazisi ilə, Atropaten və Albaniya ilə bilavasitə bağlı olan hun, xəzər, bulqar, sabir tayfalarına və dövlətlərinə məxsus antroponimlərdə bunu aydın görmək olar. Bir neçə nümunə: **Buyuk** – xəzər xaqanı, Azərbaycan dilində: **böyük**; **İlduqan**-xəzərlərdə xüsusi isim. Azərbaycanda **el** (ərəb əlifbası ilə tarixən yazılışı: il) +**doğan** – bu gün dilimizin şimal dialektlərində böyük>büyük, doğan>duğan tələffüzü əsasdır; **Denqizik** - Attilanın kiçik qardaşı, hun adı-**dəniz** (tarixən; dən-qiz + ik (kiçilmə şəkilçisi); **İliqer** - bulqar və sabirlərdə xüsusi isim - **ilk** (<iliq)+ər; **İsbul** - bulqar xanı - is/sil (dost, yoldaş)+bul (ol). İndi Cəbrayıl rayonunda **İsabul** kişi adı var. Şübhəsiz ki, sonralar **is** sözü arxaikləşdiyindən onu **İsa** adına çevirmişlər (eynən bu şəkildə xəzər tayfa adı abas/avas kişi adı kimi sonralar Abbasla eyniləşdirilmişdir, haydbuki **Abas** və **Abbas** etnik mənşəyinə görə müxtəlif adlardır); **Konulsiz** - bulqar və sabirlərdə kişi adı – könül+süz; **Orqan**<**Orxan** - bulqar xanı - **or** (<oqur) + xan; **Çiçək** - xəzər xaqanının qızı (VIII əsr)*. Söz XI-XII əsrlər fars şerində eynən işlənir: Qolrue-torkiyyo, mən əgər tork nistəm, Danəm həmin qədr ke, be torkist qol-**çiçək** (Suzani). Yaxud «Alban tarixi»ndəki **Avçı** və **Qazan** adları.

¹ Баскаков Н.А. Имена собственные гуннов, булгар, хазаров, саби́ров и аваров в исторических источниках // Советская тюркология, 1985, № 4, с.30.

² Yenə orada.

* Antropoimlərin fonetik və semantik şərhində N.A.Baskakova əsaslanır. Bax: Göstərilən əsəri, s. 29-35. Maraqlıdır: Çiçək adı mənbədə Tsitsək fonetikasi ilə gedir ki, həmin fonetika bu gün Naxçıvan dialektində və Cəbrayıl rayonunun Sirik kənd şivəsində saxlanılır.

Bu sözlər morfoloji təşəkkülü ilə də diqqəti çəkir: **böyü** (fe'l) +k =sifət; **könül** (isim)+süz–sifət; **doğ** (fe'l) + an=feli sifət, **av** (isim)+çı = isim.

Tarixi qaynaqlar əsasında bu deyilənlər hələ e. ə. Azərbaycan ərazisində türk etnoslarının yaşadığını göstərir. Dil faktları isə təsdiqləyir ki, artıq eramızın I minilliyinin ortalarından Azərbaycan dilinin əsas lüğət fondu və morfologiyası müəyyənlanmış haldadır.

Tarixi mənbələr bu ərazilərdə siyasi birliklərin, etnik birləşmələrin, tayfa konsolidasiyalarının hələ e. ə. III minillikdə getdiyini¹, e. ə. I minilliyin əvvəllərindən isə daha iri əhali birliklərinin yarandığını xəbər verir: «Eramızdan əvvəl VII əsrin 70-ci illərindən Mannanın qonşuları olan Midiya tayfaları birləşir və Midiya dövləti əmələ gəlir»². Z.Yampolski aşkar edir ki, 2500 illik tarixdə - e. ə. II minilliyin ortalarından eramızın I minilliyinin sonlarına qədər Azərbaycan ərazisində fasiləsiz etnogenetik proses getmişdir³. Müəyyənləşdirir ki, həmin müddətdə burada ümumən eyni etnoslar yaşamışdır⁴. Müəllif bunu da təsdiqləyir ki, Atropaten və Albaniyanın etnik sakinləri həmişə təxminən eyni olmuşlar. Məhz etnik tərkibinin uyğunluğuna görə tarixən Atropaten və Albaniya bir-biri ilə həmişə təmasda olmuş və bütövlükdə Azərbaycan dövlətini təşkil etmişdir: «...Atropaten və Albaniyanın əhalisi qismən eyniadlı olmuş və yəqin ki, bu vahid adlılıqda keçmiş dil eyniliyinin izləri qorunmuşdur»⁵. Bu da yəqinləşdirilir ki, uzun tarixi əhatə edən həmin prosesdə **etnik çoxluq** əsas olmuşdur, gəlmələr kəmiyyətcə yerliləri üstələyə bilməmişlər⁶. Deməli, nəzərə alanda ki, e.ə. XIV əsrdə Urmiya

¹ Юсифов Ю. Göstərilən əsəri, s. 30.

² Azərbaycan tarixi. Bakı: Azərtədrisnəşr, 1960, s. 9.

³ Ямпольский З.И. Об этногенетической непрерывности на почве Азербайджана. Вопросы истории кавказской Албании, Баку, 1962, с. 32-41.

⁴ Ямпольский З.И. К вопросу об одноименности древнейшего населения Атропатены и Албании // Труды Института Истории и философии АН Азерб. ССР, 1954, т. IV, с. 100-108.

⁵ Yənə orada, s.107.

⁶ Ямпольский З.И. Об этнической непрерывности..., с. 33.

ətrafında, sonralar isə Şimali Qafqazda və Albaniyada türkelər//turuxlar//turukku1ar adı ilə türklər yaşamışlar, yaxud Atropatendə **kedar** dilinin, varlığından danışılırsa və albanların **ketarlardan** törəndiyi söylənirsə¹, **k-x, t//d-z** türk səs uyğunluğu ilə **kedarin/ketarin xəzər** olduğu bilinirsə (onu da yadımıza salaq ki, Rza Nur Atropatenə Xəzəristan deyirdi), aydınlaşır ki, Midiya-Atropaten və Albaniyada qədimdən türklər məskundurlar. Təbii ki, e. ə. və sonra fasiləsiz olaraq buraya gələn türk axınları yerli türklərin kəmiyyətini başqa sistemli etnoslarla müqayisədə əsrdən-əsrə (hətta onilliklərlə) daima artırmışdır.

Həmişə yadellilərin fasiləsiz yürüşləri daxilə müxtəlif tayfaları yaxınlaşmağa, birləşməyə məcbur edir. Təbii ki, belə birləşmə və həmrəyləşmə zamanlarında qohumdilli tayfalar daha da monolitləşir: «Müvəqqəti ehtiyaclar zamanı tayfalar arasında ittifaqlar bağlanır və bu ehtiyacın aradan qalxması ilə onlar yenə parçalanırlar. Bəzi yerlərdə isə əzəldən qohum olub sonradan ayrılmış tayfalar uzunmüddətli ittifaqlarda birləşir və bununla da millətin yaranmasına doğru ilk addım atırlar»². Tədqiqatlar göstərir ki, ümumiyyətlə, Qafqazda xalq birliklərinin yaranması e.ə. II əsrə düşür. Bu dövrdə xalq birliyi üçün Azərbaycanda xüsusi tarixi şərait var idi.

E.ə. Azərbaycanın qohumdilli Parfiya tərəfindən işğalı bu işi daha da asanlaşdırır: həm cənubdakı, həm şimaldakı türklər bir hakimiyyətdə birləşirlər. Bu həm də özünəməxsus şəkildə mərkəzləşmiş dövlət yaradır. Midiya-Atropaten və Albaniya-Arran Parfiya işığında, bir dövlət idarəsində yaşayır^{*}. Bu zaman Azərbaycan xalqının etnik təşəkkülü prosesi gedir. Çoxdan başlamış etnik təkamül sürətlənir. Əlbəttə, Midiya və Albaniya

¹ Ямпольский З.И. К вопросу об одноименности..., с.106.

² Энгельс Ф. Происхождение семьи, частной собственности и государства. ОГИГ, Гослитиздат, 1969, с.69.

^{*} Vaxtilə mərkəzləşmiş rus dövləti belə yaranmışdı: Rusiyanı işğal edən moңqollar bütün rus knyazlarını, təcrid olunmuş rus torpaqlarını öz hakimiyyətləri altında birləşdirib, güclü, vahid bir dövlət yaratdılar. Bax: В.Бартольд. Сочинения. В М., М., с.196.

böyük dövlətlər olaraq çoxetnoslu (indiki təbirlə: çoxmillətli) institutlar olmuşlar. Və təbii ki, türk-azərbaycanlıların antropoloji-etnik təkamülündə müxtəlif irqi-etnik qruplar iştirak etmişlər. Ancaq bu faktor epizodikdir. Azərbaycan xalqının etnik formalaşması Midiya və Albaniya türklərinin qaynayıb-qarışması ilə olur və bu qaynayıb-qarışma tarixin dərinliyindən gəlir. Deyildiyi kimi, qədim Midiya və Albaniya ərazilərində ən qədim dövrlərdən yaşayan və əslində yerli sayılan türk etnosları olmuşdur. Göründüyü kimi, sonralar müxtəlif dövrlərdə gələn, işğalçı münasibəti ilə davranaraq, ya yerli qohum etnoslara qarışıb qalan, ya da çıxıb gedən türklər olmuşlar. Hər iki halda Azərbaycan (Midiya) və Albaniya ərazisinə gələn türklər burada ictimai-siyasi şəraitin formalaşmasında da həlledici rol oynamışlar. Azərbaycan xalqının təşəkkülündə başqa türk qövmləri ilə müqayisədə oğuz və qıpçaq tayfaları üstünlük təşkil etmişlər. Türklərin antro-po-fizioloji quruluşunda ikilik olmuşdur: 1) **Avropeid** çeşidi – bunlar ağ hunlar (eftalitlər) kimi tanınırlar. Azərbaycanın genezisində bunlar oğuzlar adı ilə iştirak edirlər – qonur və yaşıl gözlü insanlar olublar. Oğuzlar Albaniyada daha çox olmuşlar. Antik müəlliflər alban oğuzlarını belə təqdim edirlər: «...albanların saçları açıq rəngli, gözləri də qonur idi»¹. Bu əlamətlər oğuzların «Dədə Qorqud kitab»ındakı təsvirinə uyğundur: «Altmış erkək dərisindən kürk eləsə, topuqlarını örtməyən, altı öyəc dərisindən küləh etsə, qulaqlarını örtməyən Aruz qoca»; «Görürmisən, ay oğul, nələr oldı? ... Babanı tutdılar. Ağ əllərini ardına bağladılar. Ağ sicim ağ boynına taxdılar» və ya: «Ağca üzli oğluna ağ qoyın şülən verdi. Ala gözlü oğluna al duvaxlı gəlin aldı». Oğuzların cüssəli boyunu bildirmək üçün xalq arasında ağır, nəhəng bir şey üçün «Oğuz ölüsünə bənzər» ifadəsi var. Yaxud iri qəbir haqqında «Oğuz qəbrinə oxşayır» deyirlər. 2) **Monqoloid** çeşidli – qıpçaqlar bu qəbildəndir. Azərbaycanın cənub hissəsində Naxçıvan bölgəsində bu antropoloji təzahürə daha çox rast gəlmək olur. «Dədə Qorqud» kitabında, həmin antropoloji çeşidi də görürük: «Bu halları gördükdə

¹ Azərbaycan tarixi. Azərtədrisnəşr, Bakı, 1960, s.12.

Qazanın qara qıyma gözləri qan-yaş doldı». Müasir azərbaycanlıların antropoloji təhlilində mütəxəssislər həmin iki etnogenetik əlaməti müşahidə edirlər¹.

Etnik təkamüllə eyni vaxtda dil təşəkkülü də başlayır. Türk tayfaları birləşdikcə ölkədə başqa etnosların da varlığı ümumi ünsiyyət vasitəsi kimi xidmət edən dilə ehtiyac yaradır. Azərbaycanda çoxlu tayfa dillərinin varlığı ölkədə ümumi vəhdətə mane olurdu. Həm də Azərbaycanın Şimala Cənub, Şərqlə Qərb arasında ticarət yollarının üstündə olması da öz sözünü deyir: İqtisadi-mədəni əlaqələrin inkişafı da, Azərbaycanın ticarət yöndəmi də bu ərazidə ümumi ünsiyyət dili tələb edirdi. Yadellilərə qarşı mübarizənin təkanı ilə ölkədə formalaşan xalq birliyi faktı da ümumi ünsiyyət vasitəsinə ehtiyac duyulduğunu ortaya qoyurdu. Çünki ordu daxilində müxtəlif etnoslardan olan əsgərlər də, əsgərlərlə komandirlər də bir-birlərini başa düşməli idilər. Parfların türklüyünün nəticəsində əvvəlki eranın son iki əsri ilə yeni eranın ilk iki əsrində Azərbaycanda – Atropaten və Albaniyada Azərbaycan türk xalqı və onun türk xalq dili mütləq müəyyənləşir. Belə ictimai-mədəni, tarixi-siyasi şəraitdə türk dili ümumi ünsiyyət vasitəsi kimi irəli çıxır. Hansı tarixi amillər belə bir missiyanı başqa dillərə yox, məhz türk cəmiyyətinin dilinə həvalə edir.

Birinci: Türkdilli tayfalar ölkədə əksəriyyət təşkil edirdi. Kəmiyyətə ən həcmli etnoslar bunlar idi. İkinci: Orta əsrlərdə ardı-arası kəsilmədən bu əraziyə türkdilli dövlət-tayfalar gəlir, yerli dövlətlə müharibələr aparır, bir çox hallarda qələbə çalır ki, bu, ölkədə türkdilli tayfaların həm siyasi, həm də mədəni mövqeyini fəallaşdırır. Üçüncü: Aqlütinativ qrammatik quruluşu malik olan türk dili asan öyrənilir. Bu üç faktor bir sıra xırda tayfaların assimilyasiyasını da mümkündür. Təbii ki, sonralar islam dininin qəbul olunması - din vahidliyinin yaranması bu ümumi ünsiyyət dilinin daha da möhkəmlənməsinə kömək etmiş və milli dilin formalaşması üçün bir stimül olmuşdur. Din birliyi

¹ Касимова М.. Антропологические исследования современного населения Азербайджанской ССР. Баку, 1975, с.52.

ümumi dil ünsiyyətini də zəruriləşdirir. Onu da deyək ki, sonrakı orta əsrlərdə Atropaten (Qədim Midiya) və Albaniyanın Azərbaycan adı ilə birləşməsində də əsas faktorlardan biri hər iki ölkədə əsas aparıcı xalqların türk olması və türk dilində danışması olmuşdur.

Azərbaycan millətinin antropoloji tədqiqi oğuz-qıpçaq (qıpçaq-oğuz yox, məhz oğuz-qıpçaq) etnogenezisinə apardığı kimi, dili də fonetika, leksika və qrammatikası ilə oğuz-qıpçaq (qıpçaq-oğuz yox, məhz oğuz-qıpçaq) dil xüsusiyyətlərinə bağlanır. M.Kaşğari oğuz və qıpçaq dillərini təxminən eyni xüsusiyyətlər ilə təqdim edir. Məsələn: söz başında y samitinin düşməsi *-ilğ<yılığ; y>c-cüncü<yinci; m>b—bən<mən*; damaq ahənginin pozulması - *bardum<bardım; -ğu* əvəzinə *-ası* işlənməsi - *barası yer<barğu yer*; söz ortasında samit düşməsi - *çümük<çümçük (ala qarğa), tamak<tamğak (damağ); -qan* əvəzinə - *an* feli sifəti *-baran<barğan*; keçmiş zamanda *du(m)* əvəzinə *-da(m)* işlənməsi: *bardam<bardum; -daqı, -dıq* feil formalarının işlənməsi və s. Bir neçə fərqli cəhət də göstərilir: oğuzda *-ğacı* şəkilsizi; sözün əvvəlində və sonunda kar *t* əvəzinə cingiltili *d: dəvəy<təvəi, öd<öt* (deşik); söz sonunda qoşa dodaq *w* səsinin əvəzinə diş-dodaq *v* səsinin işlənməsi *ev<ew, av<aw*) və s. Ümumiyyətlə, bir-iki istisna halı çıxmaqla (istisna isə hər yerdə mümkündür) oğuz və qıpçaq dil xüsusiyyətləri bir-birinin üstünə düşür. Bir cəhət də var ki, bu dillərdə eyni zamanda bir neçə muxtəlif hadisə paralel fəaliyyət göstərir. Məsələn, qıpçaq dilində: həm *aziq*, həm də *adaq (ayaq)*; oquz və qıpçaqda: həm *ayaq*, həm də *adiğ (ayı)*; həm *y* samitinin düşməsi *-ilğ*, həm də *y* səsinin *c*-ya keçməsi *-cincü* və s. Digər tərəfdən də, Azərbaycan dilinin qədim yazılı abidələrində elə hadisələrə rast gəlirik ki, bunlar oğuz-qıpçaqda (uyğunluğunu nəzərə alaraq, *oğuz və qıpçaq dilləri* yox, məhz *oğuz-qıpçaq dili* işlətməyi münasib bilirik) yox, başqa tayfalarda müşahidə olunur: *ayaq* (arqu dilində), *mən* (suvar dilində) və s.¹ Deyək ki, oğuz dili üçün söz

¹ Кошгарий М. Девону лүготи түрк. 1 с.Тошкент, 1960, с.66-69 – uyğun və fərqli cəhətləri bu mənbə ilə müqayisə edin: Тенишев Э.Р. Тюркская

başında *y* işlənməsi səciyyəvi deyil, halbuki ədəbi dilimizin qədim dövrləri üçün *yüz (üz), yıl (il), yikirmi (iyirmi)* forması daha səciyyəvidir.

Bu faktlardan hansı nəticələr çıxır. Birinci: M.Kaşğarının tayfa dilləri kimi təqdim etdiyi dillər xalis tayfa dilləri deyildir. Bir tayfa adına verilən xüsusiyyətlər içərisində bir neçə tayfa dili, elementləri vardır; çoxvariantlılıq, qarışıqlıq xalq dilinin əlamətləridir. Deməli, M.Kaşğarının təsvir etdiyi dövrdə müəyyən olmuş türkmənşəli xalq dilləri fəaliyyət göstərmişdir. Güman ki, o vaxt M.Kaşğarının ən doğru, ən yaxşı türkcə hesab etdiyi yağma və toxsi dilləri¹ tayfa dilləridir.

İkinci: Azərbaycan dilində ancaq oğuz-qıpçaq dil xüsusiyyətləri görmək düzgün deyildir. Əgər oğuz dili, dediyimiz kimi, o zaman xalq dili hüququnda bir neçə tayfa dilini əhatə edərsə, onda təbii ki, Azərbaycan dili oğuz dili səviyyəsində bir neçə dili əhatə etmişdir. Burada xəzər, suvar, emek, arqu, yağma, uyqur və s. xalq-tayfa dillərinin xüsusiyyətləri də cəmləşir. Həm də bu dillərin səsi Azərbaycan xalq dilinin dərinliyindən gəlir. Məsələn, bulqar dili (və dilləri) üçün səciyyəvi olan *samsa*² (burun) sözünün izi indi də xalq dilində işlənən sümsünmək, *sümsük, sımsıq/sımsırıq* (metateza olunmuş şəkli: *mısmırıq*) sözlərində qalır. Çuvaş dilində (bu dilin əsasını suvarların dili təşkil edir. Suvarlar Azərbaycan ərazisində yaşamışlar) *iz, ləpir* mənasında işlənən *yer* sözü³ həmin mənada *yer eləmək* (təsir eləmək - yəni iz buraxmaq) idiomunda qalır. Bu gün də, tarixən də ədəbi forma kimi fəal olan - *mış* feli sifət şəkilçisi bulqar dilinin xüsusiyyətidir⁴ və o, oğuz elementi olan -*an* şəkilçisi ilə bərabər işlənmişdir.

Ancaq fakt faktlığında qalır ki, ədəbi dilimizin ilk abidəsi olan «Dədə Qorqud kitabı»nın dilində oğuz xüsusiyyətləri

историческая диалектология и Л
логия; Баку, 1973, № 6, с.57-61.

¹ Кошгарий М. Девону лцьоти тцрк. I с. Тошкент, 1960, с.66.

² Баскаков Н.Н. Тюркские языки. М., 1960, с.106.

³ Баскаков Н.Н. Тюркские языки. М., 1960, с.31.

⁴ Баскаков Н.Н. Тюркские языки. М., 1960, с.109.

qabarıq nəzərə çarpır. Bunu belə izah etmək münasibdir ki, həmin dövrdə (X-XI əsrlər) yeni gələn səlcuqların fəthi ilə əlaqədar oğuz-səlcuqların siyasi mövqeyinin üstünlüyü nəticəsində oğuz dili ədəbi normanın müəyyənləşməsində əsas götürülmüşdür. Tədricən ədəbi dil norması xalq danışığı dilinə söykəndikcə, standart ənənələrdən uzaqlaşdıqca bir sıra oğuz-qıpçaq elementləri arxaikləşir. Məsələn, xalq dilindəki *mən* variantı *bən-i, tutmaq dutmaq-ı* əvəz edir. Görünür, xalq dilindən almaq analogiyası üzrə cingiltili səsin karı əvəz etməsi prosesi də gedir: *taş* əvəzinə *daş*, *turmaq* əvəzinə *durmaq* və s. Deməli, Azərbaycan dilinin əsasında oğuz-qıpçaq dilinin durmasını belə başa düşmək lazımdır ki, Azərbaycan xalq dili təşəkkül tapana qədər bu dil başqa türk tayfa dilləri ilə qaynayıb-qarışma prosesi keçirmişdir.

M.Kaşğari oğuzcanı «asan dil» deyər qələmə verir¹. Bu o deməkdir ki, oğuz dili cilalanmış, zəngin dil olub, başqa türk tayfalarının konsolidasiyası nəticəsində təşəkkül tapmış xalq dili olaraq, onda qohum etnoslardan leksik mənimsəmələr işləndiyindən hər tayfa onu asan anlayırmış. Görkəmli şərqşünas V.Bartoldun fikrincə, oğuzlar ən qədim türk etnoslarından, hətta başqa türk tayfalarının yaranmasında da oğuz ulu başlanğıc olmuşdur². Deməli, o, qədim ənənələrə malik olub və hesab etmək olar ki, «Dədə Qorqud kitabı»nın bəzi boyları həmin dövrün məhsuludur. Dünyada ilk yazılı nümunələri olan şumerlərin dilində türklizmlərin işlənməsi də bu fikrin tərəfindədir. Müasir dünya dilləri arasında türkcə yeganə dildir ki, beş min beş yüz il bundan əvvələ aid şumerlərin içində dil nümunələri var. Osman N.Tunanın sözü dilin inkişaf məntiqinə tamamilə uyğundur ki, bu rəqəmi daha bir o qədər də tarixin dərinliyinə aparmaq olar, yəni 9-10 min il bundan əvvələ gedir.³

Tarixçilər bu ağır, mürəkkəb prosesi öz məntiqi məcrasından çıxarır və son dərəcə sadə şəkildə təqdim edirlər: «Mənbələr

1

¹ Кошгарий М. 1 с., с. 66.

² Бартольд В.В. Сочинения. II т., I ч.- М., 1963, с.548-557.

³ Osman Nədim Tuna. Sümer ve Türk dillerinin tarihi ilgisi ile Türk dilinin yaşı meselesi. Ankara, 1990, s. 49.

Azərbaycanın şimalında və cənubunda yaşayan əhalinin müxtəlif dillərdə danışmalarını və bütün ölkə üçün ümumi danışq dilinin olmamasını təsdiq edirlər. Türk dilində danışan tayfaların kütləvi hücumlarından, xüsusən XI-XII əsrlərdən sonra başqa bir vəziyyət yarandı. Bu vaxt türk dili yerli dilləri əsaslı surətdə sıxışdırırdı. O, Azərbaycanda geniş surətdə yayılmışdı və yerli dillərlə yanaşı işlənirdi. Səlcuqilərin və eldəgizlərin (eldənizlərin – T. H.) hakimiyyəti dövründə türk dilinin geniş yayılmasına baxmayaraq, azəri dili hələ də istifadədə qalmaqda idi. XIII əsrdə türk dilində danışan köçəri tayfaların buraya gələn güclü dalğası azəri, aran və başqa dillərin sıxışdırılması və Azərbaycan dilinin tamamilə qələbə çalması üçün şərait yaratdı»¹. Buradakı fikirlər özlüyündə siyasi məqsəd daşıyır. Elmi və tarixi baxımlardan özünü doğrultmayan bu fikirlər sxematik tərzdə əlaqələndirilir.

1. Mənbələrə əsaslanırlar: müxtəlif dildə danışan tayfalar var, ancaq bu tayfaların müəyyən qisimlərinin qohum olması və çoxluq təşkil edənlərin dilinin ümumi ünsiyyət imkanı verməsini heç bir mənbə inkar etmir. Və burada hansı məntiq var ki, bir-birini başa düşməyən onlarla etnik qrupları, tayfaları, xalqları dövlət institutu sayılan bir təşkilatda birləşdirmək, yaşatmaq mümkün olsun. 2. Gələnlər türklər deyil, türk dilində danışan tayfalardır, deməli, hələ bura gəlməzdən əvvəl hardasa assimilyasiya olunublar. 3. «Bu vaxt», yəni XI-XII əsrlərdən sonra türk dili yerli dilləri əsaslı surətdə sıxışdırır; istər əsaslı, istər əsassız sıxışdırılmaqla dil assimilyasiya olunmaz – məşallah bu məntiqə: XI-XII əsrdən sıxışdırılma başlandı, XIII əsrdə məhsul verdi, yeni dil yarandı. 4. Bir dövlətin müharibə yolu ilə o biri dövlətin ərazisinə daxil olması, səlcuqilərin Azərbaycana işğal etməsi köçəri tayfaların ekspansiyası kimi qiymətləndirilir - bu, türklərə, necə olur-olsun, köçəri deməyin xatirinə yaradılan quraşdırma məntiqidir – səlcuqilər Azərbaycana tayfa kimi yox, dövlət faktı kimi, ordu-qoşun kimi gəliblər. Bu, ayrı şeydir ki, gələn dövlət ordusunun əsgərləri qohumdilli olduğundan yerli camaatla tez qaynayıb-qarışır, qalib evlənənlər, ailə quranlar,

¹ Azərbaycan tarixi. Bakı, 1961, I c., s.188.

buranı ömürlük yaşayış yeri seçənlər olur. 5. Aran dilinin səlcuqilərdən sonra türkləşməsindən söhbət gedir. Halbuki eranın ilk illərinə aid tarixindən danışan mütəxəssislər (Zəki Vəlid, Mirzə Bala, M.Seyidov, böyük aranıznas S.Aşurbəyli) Aran dövlətinin türkdilliliyini təsdiqləyirlər. 6. Deyirlər, XIII əsrdən gələn, türk dilində danışan köçəri tayfalar yerli dilləri sıxışdırıb Azərbaycan dilinin qələbəsi üçün şərait yaradır. Deməli, qalib gəlmək hələ yoxdur, hələ qalib gəlmək üçün şərait hazırlanır. Bəs onda XIII əsrin əvvəllərində yaşamış İzzəddin Həsənoğlu bizə Azərbaycan türkcəsində çatan əsərlərini hansı dildə yazıb? O biri tərəfdən, məgər tarixçilər bilmirlər ki, səlcuqilərin gəlişi (XI-XII əsr) türk gəlişi idi, ancaq XIII əsrin əvvəllərindən Azərbaycana monqollar işğal ediblər? Əvvələn, monqol işğalı dövründə niyə yerli dilləri türk dili assimilyasiya edir? İkincisi, əgər assimilyasiya belə asan işdirsə, onda monqollar niyə yerli dilləri monqolcaya yox, türkcəyə assimilyasiya ediblər? Halbuki Azərbaycan dövlət idarələri dairəsində, sarayda və orduda monqol dili işlənməyə başlamışdır. Təsadüfi deyil ki, İbn Mühənnə lüğətində fars və Azərbaycan dilləri ilə yanaşı, fəsilərdən biri monqol dilinə həsr olunmuşdur¹. Yaxud sıxışdırma ilə assimilyasiya baş verirsə, Rusiyada 300 il hökmranlıq sürən monqollar niyə rus dilini assimilyasiya etməyiblər. Deməli, kollektivin bütün üzvləri arasında eyni dərəcədə ünsiyyət vasitəsi olan xalq dili ilə yalnız müəyyən dairədə, dövlət yazı-pozusunda, saray və orduda qrup üzvlərinin ünsiyyətində işlənən dövlət dilini eyniləşdirmək olmaz. Aydın məsələdir ki, yerli xalqın ünsiyyətini qruplar, dəstələr halında gələnlərin dili zəbt edə bilməz. Tarixçilərin göstərdiyi oğuz, qıpçaq, sonra səlcuqi (bu da oğuzdur) dəstələrinin gəldiyi X-XII əsrlərdə Azərbaycanda fars və ərəb dilləri dövlət dilləri idi, bu dövlət dilləri necə imkan verərdi ki, gəlmələr yerlilərin dillərini assimilyasiya etsin. Bunu nə dilin təkamül qanunu qəbul edir, nə də siyasi tarixin məntiqi. Assimilyasiyanı dəyirmanda dən üyütmək kimi təsəvvür etmək olmaz. Hətta burada zaman uzunluğu da ölçü deyil.

¹ Мелиоранский П. М. Араб-филолог о турецком языке. СПб, 1900.

Azərbaycanda min illərlə bir kənd çərçivəsində yaşayan müxtəlif sistemli dilləri yadımıza salmaq. Assimilyasiya ancaq ikidillilik şəraitində mümkündür - ancaq ikidilli etnos assimilyasiyaya uğraya bilər, o da həmişə yox. Məsələn, bizim eramın V əsrindən Şimali Azərbaycana (Albaniyaya) köçürülüb, indi tatlar adı ilə tanınan irandilli qövmlər hələ də ikidillidir. Bəzi mütəxəssislərin fikrinə görə, həmin əhali Albaniyaya köçürüləndə də ikidilli olmuş¹, məhz ikidilli olduğu üçün sasani idarəsinin xidmətinə göndərilmişdir. Qədim ikidilliliyin əlamətləri kimi indiki tat dilində arxaik leksik türkiizmlərin, Azərbaycan dilinə məxsus xeyli qrammatik və sözdüzəldici şəkilçilərin, qədim fonetik hadisələrin işlənməsini göstərmək olar². Beləliklə, min altı yüz ildir ki, tat dili öz ikidilliliyini saxlayır (təbii ki, V əsrə qədər bu ikidilliliyin xeyli yaşı varmış), yaşayır və gələcəkdə də assimilyasiyası gözlənilmir. Başqa bir fakt. Tarixçilər deyirlər ki, udilər (tarixən utilər) türkdilli olmuşlar³. Hesab etmək olar ki, udilər, ya onların müəyyən qismi

¹ Юсифов Ю. Об актуальных проблемах этнической истории Азербайджана. *Азербайжан тарихи üzrə qaynaqların öyrənilmə problemləri*, Bakı, 1988 s. 38. Həmdulla Qəzvininin məlumatına əsasən Y.Yusifov göstərir ki, Marağada Azərbaycan mənşəlilər həm də pəhləvicə danışdırlar (və görünür, bu, başqa regionlarda da olmuşdur). Müəllifin bunu Azərbaycan-fars ikidilliyi kimi qiymətləndirməsi elmi səslənmir. Onun fikrincə, Sasani hökmdarlarının Albaniyaya göndərdiyi tatlar ikidilli azərbaycanlılardır. Bizcə, bu, köçürülmənin siyasi məzmununa uyğun gəlmir. İran hökmdarı bu camaatı yad ölkəyə özünə dayaq kimi köçürür, deməli, ona inanmalıdır, buna görə də həmin əhali özünükülərdən olmalı idi. Belə vəziyyətdə ikidillilik məntiqi dəqiqdir. Ancaq onlar hökmən ikidilli farslar sayılmalıdır. Burada müəllifin başqa fikri ilə də razılaşmaq olmaz. O, Xətib, Xaqani, Nizami kimi sənətkarları da ikidilli azərbaycanlıların ziyalı təbəqəsindən çıxmış bilir. Halbuki, onların dil biliyi nəsillə yox, təhsillə bağlı idi, bu, poliqlotluqdur - onlar ana dili və farsca ilə yanaşı, ərəb dilini də gözəl bilirdilər.

² Ахмедов Т. Лексическое взаимоотношение азербайджанского и татского языков. Автореф. канд. дис. Баку, 1960, с. 8-9, 19-21 və s.

³ Zeki Velidi. *Azerbaycan. İslam Ansiklopedisi*. 2-ci c. İstanbul, 1970, s.97; Ашурбейли С. *Государство Ширваншахов*. Баку, 1983, с.60-61.

⁴ Гукасян В. *Взаимодействия азербайджанского и удинского языков*: Автореф. докт. дис. Баку, 1973; Yənə onun: *Udincə-azərbaycanca-rusca lüğət*. Bakı, 1974.

ayrı-ayrı regionlarda ikidilli olmuşdur. Müasir udi dili Azərbaycan dili şəkilçiləri ilə və qədim arxaik leksikası ilə zəngindir⁴. Və yəqin ki, görkəmli udişünas V.Qukasyan albanların türkcə bildiklərini deyəndə¹, birinci növbədə, udiləri nəzərdə tutmuş və məhz udi dilinin məzmunundan çıxış etmişdir*. Görünür, indiki udilər həmin ikidilli udilərin o qismidir ki, müsəlmanlığı qəbul etmədiyi üçün azərbaycanlılardan təcrid olunmuşdur. Tarixşünaslıqda belə bir fikir var ki, uzların (ərəb mənbələrində Babəkə havadar çıxan utilər/udinlər belə adlandırılır) Qafqaz dağlarında yerləşən bir qismi (məhz bir qismi) yerli qövmlərlə qarışmışlar². Bu türk-udilərin (daha doğrusu, ikidilli türk-udilərin) Qafqaz dilləri sisteminə keçməsinin real tarixi mənzərəsidir. Maraqlıdır ki, həmin mənbədə Aran və Həştarsəradək (Həştarsər Babəkin vətənidir) uzların əsas kütləsinin şərqdən gəlmə türk olmaması göstərilir, deməli, Azərbaycanda yerli türk təsdiqlənir.

Bunu da nəzərə almalıyıq ki, Yaxın Şərq, Ön Asiya xalqları və dilləri haqqındakı anlayışlarda şəxsiyyətə sitayişdən sonrakı dövrdə xeyli dəyişiklik olub. Məsələn, türk tarixinin bilicisi, türk etnosunun konseptual-nəzəri tədqiqatçısı L.N.Qumilyov göstərir ki, parfiyalılar (türkmənlərin babası) türkdilli əhali olmuşdur. Parfiyalıların - türkdilli qövmlərin İranda* 500 il (e. ə. 250-e. s. 256) hakimiyyət başında olması Atropaten və Albaniyanın etnik tərkibi haqqında da müəyyən xatircəmlik yaradır. Məsələn, tarixi mənbələrdə deyilir ki, Parfiyanın «hökmdarlar hökmdarı» yerli adamlardan Albaniyaya hakim təyin

1

¹ Гукасян В. Взаимодействия..., с. 4.

* Bu başqa məsələdir ki, müəllif bəzi tarixçilərin konsepsiyasına görə albanların türkdilli olmaması mövqeyindən çıxış edir.

² Zeki Velidi. Azərbaycan, s.97.

* Qədim tarixlə bağlı İran dedikdə həmin coğrafiyanın ancaq bugünkü inzibati adı nəzərdə tutulur. Tarixən həmin ərazi Aratta, Manna, Midiya, Atropaten kimi qədim Azərbaycan – türk dövlətlərinin ilkin vətəni olmuşdur. Beləliklə, parflar indiki cənubi və şimali Azərbaycanda hakim idilər.

³ Ямпольский З.И. Об этногенетической непрерывности...,с. 35. İranda belə bir maraqlı fakt da deyilir ki, parfiyalılar, ümumiyyətlə, Atropatənə müdaxilə etmədilər - bu o deməkdir ki, Atropatənin əhalisi əsasən parfiyalılara qohum camaatdan, türklərdən ibarət olmuşdur.

etdi, ümumiyyətlə, Albaniya hakimləri parfiyalılarla qohum idilər³. Deməli, Albaniyada müxtəlif etnoslar olub, ancaq parfiyalılar özlərinə qohum olan camaatdan, yəni türklərin içərisindən hakim təyin edirmişlər.

Erməni mənbələri (Horenatsi) göstərir ki, arsakilər/arşakilər sülaləsini başlayan Arsak parfiyalıdır¹. Bu türk sülaləsi V əsrin əvvəllərinə qədər hakimiyyətdə olur. L.N.Qumilyov da təsdiqləyir ki, hətta məğlubiyyətdən sonra parfiyalılardan üç nəsil hakimiyyətdə qalır - **Karenlər** Ermənistanda, **Surenlər** Xorasanında və **Mehranilər** indiki Azərbaycan ərazisində². Əgər türk parfiyalılar 8 əsrə yaxın Azərbaycanda hakim səviyyədə yaşayırsa, bu torpaqda türklər niyə köçəri tayfa kimi qələmə verilir? Z.Yampolski e.ə. V əsrdə yaşamış Herodotun Azərbaycan ərazisində qeyd aldığı türk tayfalarını yeni eranın I əsrindəki yunan müəlliflərinin (Mela, Plini) təkrar etdiyini göstərir³. Bir torpaqda altı yüz il yaşayan-əhaliyə köçəri demək olarmı (hələ nəzərə alsaq ki, Herodot özündən 100-150 il qabağı da qələmə alır, onda bu tarix 100-150 il artar). Yaxud bir daha xatırlayaq ki, türk runik yazısının (Orxon-Yenisey əlifbasının) ayrı-ayrı işarələri bizim eradan on min il əvvələ aid Qobustan və Gəmiqaya rəsmləri arasında ideogram kimi özünü göstərir.

Arxeoloqların aşkar etdiyi Parfiya pulunda türk tayfasının damğası qazılmışdır. Həmin damğa Orxon yazısında hərf kimi işlənmişdir⁴. Bu, parfların türklüyünü bir daha təsdiqləyir (türk olmayan etnos niyə pulunun üstünə türk damğası həkk etdirməlidir). Eləcə də Orxon hərfinin Qobustanda türk damğası və ya ideogramı kimi əks olunması Azərbaycan torpağının hələ eradan səkkiz min il əvvəl türk yurdu olmasını göstərir. Və beləliklə, Parfiya – Orxon – Qobustan üçbucağı Nizami Gəncəvi-

¹ Bax: Azərbaycan Tarihinde Türk Albaniya, s.2.

² L.N.Qumilyovun məlumatları ilə bağlı bax: «Elm» qəzeti, 1989, 20 may, №20/176/.

³ Ямпольский З.И. О тюрках V века до нашей эры // «Ученые записки» АДУ (сер. яз. и лит.), №5, 6, с. 12

⁴ П.Мелиоранский.. Памятник в честь Кюл Тегина. С. Петербург, 1899, с.47.

nin Makedoniyalı İsgəndərin yürüşündən danışarkən dedikləri ilə üst-üstə düşür:

Zi kuhi-Xəzər ta be dəryayi-Çin
Həmə tork, por tork binəm zəmin.
(Xəzər dağlarından Çin dəryasına
Türkdür, yer üzünü türk görürəm).

Əlbəttə, daha bundan o yana heç nə yoxdur ki, dünyanın yazıda əks olunmuş və e.ə. 3500 (bu gündən 5500) il əvvələ gedən şumer dilində türkcə sözlərə və qrammatik quruluş uyğunluğuna rast gəlik – şumerlərin məskun olduğu Məso-potamiya Midiyanın birbaşa qonşusudur. 1976-da «Azərbaycan ədəbi dili tarixi»ndə bu mövzuda yazdıqlarımı eynən verirəm: «Şumer və türk dillərinin qrammatik quruluş sahəsindəki yaxınlığından danışarkən qədim şumerin mütəxəssisləri (F.Xommal, D.Redder, B.Qrozni və b.) ən çox bu dillərin aqlütinativ tipə malik olmasını əsas yaxınlıq nişanəsi kimi götürürlər. Hətta bu ümumi məsələni biz bir-iki vintciklə konkretləşdirə bilərik. Məsələn, türk dillərində, o cümlədən Azərbaycan dilində yönük hal şəkilçisi kimi işlənən **-ra, -rə** eyni fonetik tərzdə və morfoloji mənada şumer dilində də vardır¹. Yaxud türk dillərində məkani-qrammatik halları göstərən şəkilçilərin semantik cəhətdən bir-birini əvəz etməsinin qrammatik kökləri şumer hal sistemində görünür². Yenə hal sistemində iki şəkilçinin üst-üstə gəlməsi (məsələn, yönük halda - qa + ru təmsalında) şumer hallanmasında da müşahidə olunur³. Şumer dilində sözün təkrarı qrammatik morfoloji vəzifə daşıyır. Məsələn: *kur - dağ; kur-kur - dağlar*. Leksik və ya morfoloji əlamətin, hətta fonemin təkrar olunması tarixən türk dillərində də qrammatik məna vermişdir. Bu dillərdə leksik uyğunluqlara daha çox təsadüf olunur. Bir neçə nümunə (əvvəl şumerlə sözlər, sonra türkcə uyğunluğu verilir). Mötərizədə İ.M.Dyakonovun şumer

¹ Дяконов И.М. Языки древней Передней Азии. М., 1967, с.56, 60, 69.

² Yenə orada, s.55-56.

³ Yenə orada, s.60.

sözlərinə rusca şərhini eynən saxlayırıq: uzuk (dlinny) - uzun/uzaq; tuş/şuş (opustitsa, sest), -düş/tüş; ud (solntse, oqon, den) - od; udun (oçaq) - odun; dinqir (boq, nebo) - tanrı; tinqir/tiqir (nazvanie reki) - dəniz, tənqiz (çuvaşca: tenqir - dəniz); ada (otets) - ata; ama (mat) - ana; tu (rodit) - doğ; tir (jizn) - diri, dirilik; eran (voin) - ərən; sipa/d/ (pastux) - çoban; ab (dver) – ev//əb; eş (dom) - eşik (qapı); qu (qolos) - qu, küy; qaş (ptitsa) - quş; yetqər (niz) - əgri, əyri; kur (qora) - qur (ucalt); kir (zemlya) - kir (çirk, torpaq); deş (toçka) - deşik; uş (tri) - üç; en (vıssiy) - ən (ədat) və s.

Bu misallarda şumerçənin türkcə qarşılığında, bir qayda olaraq, azərbaycanca variantı əsas götürmüşük. Nəzərə almaq lazımdır ki, bu sözlər bəzən başqa türk dillərindəki tələffüzə daha çox uyğun gəlir. Məsələn, tu (doğmaq) - müxtəlif türk dillərində: *tuu*, *tuğu*. *Dinqir* (allah) - müxtəlif türk dillərində tenqir, teqri. Həmçinin bu misallarda türk dillərinə məxsus səs qanunları müşahidə olunur: d-t (tuş-düş); ş-s-ç (şuba-sina-çoban) və s. Hətta analogiya yolu ilə söz uyğunluqları daha aydınlaşa bilər. Məsələn, *mis* mənasında */t/ibira* sözü verilir¹. Türk dillərindəki d-t, m-b, ə-i səs keçmələrini nəzərə alsaq, bu, müasir *dəmir* sözünə uyğun gəlir. Ancaq *t* səsinin mötərizədə verilməsi onun işlənməsinin könüllü olduğunu göstərir. Həmin qəliblə «göy», «ulduz» mənasında şumerçə işlənən *an* sözünün əvvəlinə *t* əlavə etsək *-t/an* alınır ki, bu, bir tərəfdən, *tanrı* sözünün kökü olur (*-rı* yönlük halın əlamətidir: həmişə sitayiş üçün insan üzünü göyə tutur), digər tərəfdən, müasir dilimizdəki *dan* sözü (*-dan* sökül-mək) ilə semantik və fonetik uyğunluq yaranır*. Məlumdur ki, köməkçi söz mənşəyini müstəqil sözdən başlayır. İndi dilimizdə ədat kimi işlənən *ən* şumerçədə müstəqil leksik vahiddir («yüksək» mənasında).

¹ Дяконов И.М. Языки древней Передней Азии. М., 1967, с.54.

* 15 il sonra görəyik ki, Osman N.Tuna şumerçə bəzi kəliməbaşı səslərin türkcədə sıfıra dönməsi faktları olduğunu deyəcək. Və **tibira** - **dəmir** uyğunluğunu yazacaqdır (Sümer və Türk dillərinin tarixi ilgisini Türk dilinin yaşı meselesi. Ankara, 1990, s.2 və 24).

Əlbəttə, türk dilləri ilə şumer dilinin genetik-mənşə uyğunluğunu təsdiq etmək üçün bunlar və 3-4 bu qədər də əlavə fakt kifayət deyil. Aqlütinativlik bir çox qohum olmayan dillərdə də mövcuddur, qalan vintcik və detallar da bu dillərin qohumluğunu israr etmək səviyyəsində sistemə düşmür. Ancaq bu da var ki, bunların qohum olmadığını təsdiqləmək üçün də kifayət qədər dəlillər yoxdur. Ola da bilər ki, həmin uyğunluqlar bu dillərin bir-birinə təsirinin nəticəsidir, xüsusilə leksik vahidlər ya türk dillərindən şumerə, ya da şumerdən ona keçmişdir. Şumer dilinin tədqiqatçıları onda başqa dillərdən mənimsəmələr görürlər. Bu mənimsəmələrin əksəriyyətinin mənbəyi göstərilir, bir qisminin «naməlum dildən» alındığı göstərilir. Bu «naməlum dil» sözləri içərisində yuxarıda xatırlatdığımız türk mənşəli **tiber** (dəmir) sözü də var. Hər halda bütün bu faktlar ən azı onu təsdiq edir ki, şumer dövründə və onunla mədəni, iqtisadi əlaqə saxlamaq imkanı verən yaxın qonşuluğunda (Midiya torpağı şumerlərin birbaşa sərhədidir) türkdilli etnoslar yaşamışlar»¹. Adı çəkilən əsərdə Osman N.Tuna 168 sözün şumerçə və türkcədə eyni olduğunu göstərirdi və dünya şumeroloqları onu qəbul etdi. Bir sözü ayrıca nəzərə çatdırıram: Şumerçədəki **qarım** sözündə ilk səsin düşməsi ilə türkcədəki **arx(k)** sözünə uyğunluqdan danışılır. Halbuki bu gün Cəbrayıl şivəsində içəri yağış axmasın deyə kümələrin-alaçıqların (çadırların) ətrafında qazılan nazik arxa **qarım** deyirlər. Və ən maraqlı budur ki, Osman N. Tuna 168 sözün fonetika və semantikasını təhlil edərək şumer-türk dil əlaqəsinin yəqinliyini sübut etdikdən sonra yazır: «Sümerçə və türkcə çox daha eski bir devirdə bir-biri ilə akraba olmuş ola bilər və ya olmaya bilər, bu konu bizi burada ilgiləndirmiyor. Fakat, sümerlerle türkler arasında dil bakımından tarihi bir ilgi bulunduğu hususu bu 168 kelime ve gerekli açıklamalarla isbatlanmışdır»². Göründüyü kimi, bu son söz 1990-da deyilib və bizim 1976-da gəldiyimiz nəticə ilə üst-üstə düşür.

¹ Hacıyev T. Azərbaycan ədəbi dili tarixi. Bakı, 1976, s.28-30.

² Osman Nedim Tuna. Göstərilən əsər, s.49. O.N.Tunanın kitabındakı bu son cümlələr çox ibrətlidir: «benim kendi milliyetimden kaynaklana bilecek ön yargıyı giderebilmek için göstərdiyim kayıret, mühtemel muarız-

Deyilənlər bir daha təsdiqləyir: azərbaycanlılar etnik və dil kökünə görə türk mənşəlidir (türkdür). Bu türkcə heç bir başqa sistemli dilin assimilyasiyası deyil. Tarixin məlumat verdiyi bütün dövrlərdə Azərbaycan ərazisində türkün varlığı söylənilir¹. Sonralar dəfələrlə Şərqdən gələn türk dalğalarının gətirdiyi türk qövmləri ölkədə onların sayını və siyasi mövqeyini artırmışdır. Ərazimizdə türklər həmişə başqa etnoslardan kəmiyyətcə mütləq aparıcılığa sahib olmuş, ancaq irili-xırdalı heç bir dili assimilyasiya etməmişlər. Deyildiyi kimi, türk-azərbaycanlıların etnik psixologiyasında başqasını mənəvi cəhətdən (dil də mənəvi faktordur) sıxışdırmaq xasiyyəti olmayıb. Azərbaycanda başlamış xalq təşəkkülü e.ə. II əsrdən parfların gəlişi ilə başa çatır və Azərbaycan – türk xalq dili formalaşır – artıq eramızın VII əsərində «Dədə Qorqud kitabı»nın əsas lüğət fondu və qrammatikasında milli dil özünü qabarıq şəkildə hiss etdirəcəkdir.

larımın, özəlliklə sümeroloqların, kendininkilər için göstereceyinden emin olamam. Eğer itirazda bulunacaklarsa gerçek başka şekilde ortaya konulmayacağından – verdiğim kelimelerin bütünü ele almaları gerekir. Yanlış varsa, bu şahsi otorite ile deyil, benim türk dili asıllı kelimeler için bile yaptığım gibi, yazılı kaynakla, aynı dil ve şekille tevsiq edilmelidir. Kalan bütün hususlarda, vardığım sonuçları müdafia edebilirim, soru kimden ve nereden gelirse gelsin» (s. 57). Bunu ona görə verdim ki, bizdə də milli qeyrəti kənara atıb faktsiz etirazla qarışıqlıq salanları çox görmüşəm. Şumer-türk əlaqələri (dil, ədəbiyyat və tarixlə bağlı) üçün bax: Hacıyev T. Mifin beşiyi başında. «Dədə Qorqud» (elmi-ədəbi toplu), №3, 2007, s.30-38; Yəni onun: Şumer mifləri ilə Azərbaycan tarixi. «Ortaq türk keçmişindən orta q türk gələcəyinə». V Uluslararası Folklor konfransının materialları. Bakı, «Nurlan» nəşriyyatı, 2007, s.626-629.

¹ Burada söylənilənləri təsdiqləyən, yeni faktlarla dəqiqləşdirən və gücləndirən ən son mötəbər tədqiqatlara diqqət yetirin: Cəfərsöylü İlhami. Türk, Urartu, Alban etnolinqvistik uyğunluqları. Bakı – 2008; Qaraşarlı Çingiz. Egey-Aralıq dənizləri regionunda aborijen dillər problemi. Bakı, 2008.

AZƏRBAYCAN ƏDƏBİ DİLİNİN DÖVRLƏRİ

1. Azərbaycan ədəbi dili dildaxili və dilxarici faktorların qarşılıqlı əlaqəsi şəraitində mürəkkəb inkişaf prosesi keçərək bugünkü səviyyəyə çatmışdır. O bütün dövrləri eyni keyfiyyətlə yaşamamış, lakin daimi yüksələn xətt üzrə hərəkət etmişdir. «Müvafiq dilin yaşadığı tarixi prosesdə müəyyən mərhələlər ayrılır ki, bunlardan hər birində öyrənilən dil əvvəlkindən və sonrakından fərqlənən sistem təşkil edir. Hər bir belə sistem müəyyən bir zamanın və müəyyən bir mühitin real ünsiyyət vasitəsi kimi, yəni bu sistemə daxil olan əlaqə və münasibətləri əhatə edən bir bütöv halında öyrənilməlidir. Lakin həmin sistemlərdən hər biri özündən əvvəlkinin şəkildəyişməsi və sonrakının ilkin mərhələsi olduğundan o, özlüyündə, onu xronoloji həmsərhəd sistemlərlə bağlayan qanunauyğun münasibətlər aydınlaşdırılmadan şərh oluna bilməz».¹ Ədəbi dilin dövrləşdirilməsi işi bu mərhələ-sistemləri müəyyənləşdirmək məqsədini izləyir. Ədəbi dil tarixinin dövrləşdirilməsi xalqın dili ilə tarixi, mənəviyyatı ilə maddi mədəniyyəti, təfəkkür tərzilə iqtisadi həyat şəraiti, bədii düşüncəsi ilə əqli-zehni səviyyəsi arasındakı əlaqələri müəyyənləşdirmək kimi elmi-nəzəri əhəmiyyətə malikdir. Eyni zamanda, bu iş ədəbi dilin tarixini öyrənməkdə müqayisə, əyanilik, asanlıq yaratmaq kimi metodik təcrübi əlverişlik kəsb edir. Ədəbi dil tarixinin dövrləşdirilməsində müxtəlif prinsiplərdən çıxış etmək olar: ədəbi şəxsiyyət və abidələrdən, tarixi formasiya və müxtəlif sülalələrlə bağlı ictimai-siyasi şəraitdən, adi xronoloji ardıcılıqdan, dilin quruluşundakı inkişafdan və s. Bu prinsiplərin təxminən hamısı (hələ üstəlik qarmaqarışıqlıq – qeyri-differensiallıq prinsipi) Azərbaycan ədəbi dili tarixinin dövrləşdirilməsində sınaqdan keçirilmişdir. Təkcə prof. Ə.Dəmirçizadə 1938-ci ildən 1971-ci ilədək 5 variantda dövrləşdirmə vermiş, hər dəfə müxtəlif kəmiyyətdə dayanmışdır (altıdan ikiyə qədər). Əlbəttə, ən təkmili son dövrləşdirmədir ki, burada 3 dövr təklif olunur: 1. Azər-

¹ Винокур Г.О. Избранные работы по русскому языку. М., 1959, с. 215.

baycan xalq dili əsasında ədəbi dilin formalaşib inkişaf etmə dövrü (1820-ci ilə qədər). 2) Azərbaycan milli dili əsasında ədəbi dilin sabitləşməsi dövrü (1820-1920). 3) Azərbaycan ədəbi dilinin dövlət dili kimi yenidən qurulması və sosialist milli dili əsasında inkişaf etməsi dövrü – Sovet dövrü.¹

Bu təsnifat qismən B.Çobanzadənin bölgüsü ilə səsleşir: 1) XV-XIX əsrlər, 2) XIX əsr – 1905-ci il, 3) Ondan sonrakı dövr. Bizcə, bütün bu dövrləşdirmələrdə bilavasitə dilin quruluşundan, funksional üslubların inkişafından yox, tarixi-siyasi şəraitdən çıxış etmişlər.

Mərhələlərin ayrılmasında müəyyən əlamətlərin sistemi olmalıdır: ədəbi dilin üslubi təzahürlərinin kəmiyyəti, onların qarşılıqlı münasibətlərinin və ictimai vəzifələrinin xarakteri; bu təzahürlərin əsasında duran struktur və funksional əlamətlərin səciyyəsi; ədəbi dilin quruluşu, həcm və ictimai funksiyaları ilə dilin qeyri-ədəbi təzahürlərinin münasibəti.

Elə prinsipə müraciət etmək lazımdır ki, bütün inkişaf tarixi üçün örnək ola bilsin. Burada ədəbi dilin mahiyyətini təşkil edən bir amildən yapışmaq zəruridir. Ədəbi dil, birinci növbədə, norması ilə səciyyələnən seçmə fonetik, leksik və qrammatik faktların sistemidir. Norma ədəbi dilin baş atributudur. Buna görə də ədəbi dilin dövrləşdirilməsində başlıca ölçü kimi məhz normaya, onun tarixi inkişafına əsaslanmaq daha münasibdir. Əlbəttə, hər bir konkret dilin tarixi üçün daha spesifik ölçünün ola biləcəyini inkar etmirik. Bir dil üçün münasib olan bir prinsip başqa bir dil üçün yaramaya bilər. Ancaq bizcə, hansı prinsip olur-olsun, bu və ya digər dərəcədə norma faktı ilə hesablaşmırsa, onda müəyyən naqislik üzə çıxacaqdır.

Ədəbi dil xalqın intellekti ilə üzvi əlaqədə yaşayır, ona (intellektə) xidmət edir, eyni zamanda onu əks etdirir. Başqa sözlə, norma ədəbi dilin səviyyəsini göstərir. O, kollektivin mədəni-əqli mahiyyəti ilə şərtlənir. Yeni intellektual mərhələdə, yeni ictimai-tarixi pillədə ədəbi dil əvvəlki norması ilə onu daşıyanların əqli-mədəni ünsiyyət tələbini ödəyə bilmir. Buna görə də ədəbi dilin inkişafını məhz normanın təkamülü kimi anlamaq lazımdır.

¹ Dəmirçizadə Ə. Azəri ədəbi dili tarixi. Bakı, 1967, s.84.

Normanın irəliləyişi müəyyən kəmiyyət fərqlərinin toplanması ilə şərtlənir. Bu kəmiyyət hədləri ədəbi dilin tarixində keçid döyümləri yaradır – mərhələ və yarım dövrlər əmələ gəlir. Bu kəmiyyət yığımları keyfiyyət həddinə keçdikdə dövrlər yaranır. Norma tərkibcə iki komponentdən ibarətdir: struktur- forma komponenti və funksional-məzmun komponenti. Birinci tərəf dilin quruluş göstəricilərini – fonetik, leksik, qrammatik cəhətləri əhatə edir. Orfoqrafik və orfoepik xüsusiyyətlər də buraya daxildir. İkinci tərəfdə isə üslub rəngarəngliyi, üslubi differensiasiyadakı çeviklik və yetkinlik, həmçinin ədəbi dilin ünsiyyət həcmi nəzərdə tutulur. Əqli-intellektual kamillik bu tərəfi müşayiət edir.

2. Bu prinsip üzrə dövrləri təqdim etməzdən əvvəl Azərbaycan ədəbi dili tarixi üçün səciyyəvi olan və təsnifatın aparılmasında nəzərə alınan bir-iki ümumi məsələni qeyd edək. Ədəbi dil öz inkişafında həmişə ümumxalq dilini qabaqlayır, onun avanqardı kimi çıxış edir. Xalq dili ümumən dildaxili qanunlarla bağlı olduğu halda, ədəbi dil diltarici faktorlara daha çox həssasdır. Ədəbi dilin mütəhərrikliyə meylli ədəbi norma sistemində yenidən qurulma çevikliyində öz əksini tapır. Buna görə də xalq dilinin və ya milli dilin bir dövrü ədəbi dilin bir neçə mərhələsini ehtiva edə bilər.

XIX əsrin ortalarına qədər Azərbaycan ədəbi dilinin tarixi bədii dilin, poetik nitqin tarixinə bərabərdir. Bu vəziyyət Azərbaycanda ərəb və fars dillərinin dövlət dili kimi fəaliyyət göstərməsi ilə bağlıdır. Belə bir şəraitdə normanın inkişafında və deməli, dövrlərin formalaşmasında bədii sözün, bədii nitqin rolu əsasdır. Azərbaycan dili funksional üslublarının yaranmasına bədii üslub güclü təsir göstərir. Bir sıra elmi abidələr bədii formada yazılmışdır. Hətta XX əsrin əvvəllərində publisist üslubun bə'zi qolları, elmi üslub müəyyən hallarda bədii üslubla əlaqənin ən'ənələrinə sadıq qalır.

Azərbaycan dili tarixinin başqa bir xüsusiyyəti XIX əsrin ikinci rübündən Azərbaycanın iki hissəyə ayrılması ilə bağlıdır. Bundan sonra Azərbaycan dili iki dövlət ərazisində fəaliyyət göstərir. Müxtəlif ictimai-siyasi, mədəni, iqtisadi şərait, ayrı-ayrı dillərlə əlaqə müxtəlif dövlət ərazilərində Azərbaycan ədəbi dilinin spesifik xüsusiyyətlər qazanmasını şərtləndirir. XIX əsrin 3-cü rübündən İran azərbaycanlılarının ədəbi norması şimaldakından fərqli məzmun kəsb edir. XIX

əsrin 2-ci yarısından dövrləşdirmədə məhz Şimali Azərbaycan-dakı ədəbi dil nəzərdə tutulur.

Daha başqa bir xüsusiyyət. Azərbaycan xalq dilinin təşəkkülündən başlayaraq zaman-zaman dövlət dili, elmi dil və ümumiyyətlə, geniş planda yazılı dil hüququnda ümumən başqa dillər fəaliyyət göstərdiyindən Azərbaycan ədəbi dilinin şifahi qolu daha geniş inkişaf tapır. Yazılı-bədii dil öz inkişafında az və ya çox dərəcədə xalq yaradıcılığı nümunələrinin dilindən də daim qidalanmışdır. Şifahi ədəbiyyatın dili isə xalq dilinin ən'ənələrini əsrlər boyu mühafizəkarcasına yaşatmışdır. Burada bir nəticəyə gətirən ikitərəfli tə'sir baş verir: bir tərəfdən, şifahi ədəbi dil xalqın qədim yaradıcılıq nümunələrini öz ilkin dil standartında kənd-kənd, şəhər-şəhər yayır və bu ən'ənəni nəsillərdən nəsillərə verir; əcnəbi ədəbi dillə əhatə olunan xalq böyük şifahi söz ustaları yetirmişdir ki, onlar dərin fəlsəfi məzmun ifadə edə bilən mükəmməl bədii dil hazırlamışlar. Digər tərəfdən, öz dilini məhv olmaq təhlükəsi qarşısında görən xalq ondan dörd əllə yapışmış, onda öz qəhrəmanlıq keçmişini, babalarının zehni inkişafını görərək, ondan möhkəmcə tutmuş, hətta buna görə ona bir qədər də mühafizəkarcasına yanaşmışdır. Pozulmaq, məhv olmaq təhlükəsini bir canlı orqanizm kimi hiss edən ana dili özünü səfərbər etmiş, fəvqəlgüclə yad dillərə qarşı mübarizə aparmışdır. Yuxarılardan himayə görməyən dil aşağıların danışığı kimi bütün daxili enerjisini şifahi yaşanışa vermiş, gələcək yazılı fürsətə qədər şifahi ədəbiyyata ikiqat, üçqat güc sərf etmişdir, yazılı fəaliyyətə hazırlanmışdır. Öz dilinin əsas lüğət fondunun və qrammatik quruluşunun varlığı uğrunda yad dillərə qarşı mübarizə ana dilinin quruluş sisteminin sabit saxlanması ilə nəticələnmişdir. Bütün bu cəhətlər nəticəsində ədəbi dilin müxtəlif dövrlərindəki norma təşəkkülündə qrammatik quruluş faktlarının differensiallaşdırıcı rolu nisbətən zəifdir. Norma müəyyənləşməsində ən çox lüğət materialı, üslubi genişlənmə və daralmalar, janrlara müvafiq nitq təzahürləri, koyne-dialekt və s. daha əsasdır.*

* Dövrləşmənin ümumi məsələləri ilə bağlı geniş mə'lumat üçün bax: Т.И.Гаджиев. К проблеме периодизации истории азербайджанского

Ədəbi dilin tarixini, göründüyü kimi, müxtəlif prinsiplərə görə dövləşdirmək olar və müxtəlif prinsiplər üzrə dövləşdirmə təcrübələri də var. Ədəbi dil anlayışında, əlbəttə, yazı mühüm faktordur ki, bu, nəzərə alınmalıdır. Eyni zamanda bu təsnifatda xalqın keçdiyi təşəkkül və inkişaf mərhələləri, bu mərhələlərdə cəmiyyətin yetkinlik dərəcəsi, cəmiyyətin və dövlətçiliyin dilə münasibətinin mədəni təzahürü nəzərə alınmalıdır. Çünki bunların hamısının dilə və üslublara təsiri var. Bu baxımdan Azərbaycan - türk ədəbi dilinin tarixini iki dövrə ayırmaq daha münasibdir: 1. Yazıyaqədərki dövr; 2. Yazılı dövr.

1. **Yazıyaqədərki dövr** bütövlükdə təşəkkül tapmış Azərbaycan xalq dili tarixinin təxminən e.ə. II əsrdən eramızın VI əsrinə qədərini əhatə edir. Təbii ki, bu dövrdə xalqın dövlət idarə üsulunda yaşaması, dövlətçilik institutları - saray-aristokrat qatı, məmur-tacir təbəqəsi, ordusu olması ilə bağlı həm əmr və fərmanların, hökmdar-sərkərdələrin yürüşlərini qeydə alan salnamələrin dili kimi yazılı, həm də elitanın ünsiyyət vasitəsi kimi şifahi ədəbi dil təzahürləri olmuşdur. Bu mülahizə süni görünməsin deyə, məsələn, daha qədim dərinliyə gedən Şumer tarixini yada salmaq yetər. E.ə. III min ildə Şumerdə məktəblər işləyib, dövlət sənədlərini yazıya alan mirzələr-katiblər olub (hələ aşağı mədəni inkişaf səviyyəsində də bütün dövlətlərdə mirzəlik-katiblik sənəti fəaliyyət göstərüb), hətta Şumer qəhrəmanlıq dastanları yazıya alınıb, dini şeirlər-ilahilər deyilib və yazılıb. Buna görə "yazıyaqədərki ədəbi dil" anlayışını göydəndüşmə saymaq olmaz - yazının və yazılı dilin mərhələləri göz qabağındadır. Sadəcə "yazıyaqədərki" ifadəsində müəyyən şərtlilik var. Birinci onu nəzərdə tuturuq ki, o dövrdən bizə yazıda heç nə gəlməyib. Bu dövr yazı mədəniyyətimizi sonralar Göy Türk dövlətinin daşlara qazılmış yüksək-ali üslublu yazılarının - kitabələrinin timsalında təsəvvür edə bilərik. Orxan - Yenisey kitabələrinin dili Göy Türk imperiyasının dövlət dili - əbədi dili olmuşdur. Eyni zamanda folklor nümunələrinin dili, bir çox xalq

ifadə-deyimlərinin, onomastik vahidlərin fonetikasi, başqa xalqların yazılarında qorunub saxlanmış türkiizmlərin tarixi-müqayisəli təhlili vasitəsilə, eləcə də sonrakı yazılı dilimizin faktlarında görünən və müasir dildə yaşayan qədim sə uyğunluqlarının əsasında həmin dövrün xalq dili və ədəbi dili haqqında məlumatlına bilərik. Əlbəttə, həmin dövrü keçən əsrə aid tədqiqatların Azərbaycan dilində müəyyən etdiyi oğuz-qıpçaq dil faktları ilə sərgilənən dil mənzərəsi ilə təsəvvür etmək olmaz. Tədqiqat göstərir ki, bizim tanıdığımız oğuz-qıpçaq elementlərindən daha qədimdə, məhz e.ə., məhz yazıyaqədərki dövrdə daşlaşmış Azərbaycan türkcəsi olmuşdur. Ögey tarixşünaslığımızın Azərbaycanda türkün erkən tarixini danması ideyasının davamı olaraq **oğuz** etnosuna münasibət də birtərəflidir. Azərbaycan türkcəsinin oğuz mənşəyi qəbul olunur. Ancaq oğuzların Midiya-Albaniya (Azərbaycan) ilə bağlılığı ən yaxşı halda ilk orta əsrlərin sonlarına aid edilir, ən çox da bu tarixi səlcuqlarla (XI əsrdən) başlayırlar. Halbuki dil faktları, ayrı-ayrı sözlərin morfonoloji təhlili, Azərbaycan şivələrinin faktlarına müraciət dilimizdə oğuzcanın çox qədimlərə getdiyindən xəbər verir. Azərbaycan türkcəsində oğuzca iki qat təşkil edir. Birinci qat eramızdan əvvələ gedən ən qədim dövrlərdən dilimizin əsasını təşkil edən fonetik, morfoloji xüsusiyyətlərin və qədim əsas lüğət fondunun təşəkkülünə qədərki dövrü əhatə edir – eranın əvvəllərinə kimi. İkinci qat ilk orta əsrlərdən yaranan, başqa oğuz dilləri ilə yeni əlaqələrin nəticəsində nüfuz edən faktlarla qaynayıb-qarışmanın nəticəsində meydana gəlir. Bu mərhələ özü iki səviyyədə üzə çıxır: 1. Eramızın əvvəllərindən X-XI əsrlərə qədərki müddət. Görünür, "Dədə Qorqud kitabı"nda təsvir olunan oğuzun oğuzla vuruşu məhz bu dövrlərin məhsuludur: dastandakı İc Oğuzlar yerli, Azərbaycanın qədim oğuzları, Daş oğuzlar isə gəlmələrdir - deməli, boyların bəziləri daha qədimlərə getsə də, bir qismi həmin dövrlərdə yaranıb. Bu zaman oturaq və gəlmə oğuzların dilləri arasında həm canlı - **dil**, həm də ədəbi — **nitq** səviyyələrində əlaqə olub; 2. XII-XV əsrlər arası. Bu zaman azərbaycanlıların başqa oğuz dilləri ilə əlaqəsi yalnız ədəbi-yazılı səviyyədə gedib. Müasir dildə ən qədim oğuz qatı fonetik faktlarda daha güclü qalır. Hətta bu fonetik təkamül bəzən leksik-

semantik qavrayışla nəticələnir. Məsələn, **devirmək** və **çevirmək**, **dönmək** və **çönmək** sözləri indi sinonim kimi götürülür. Halbuki burada adi **d-ç** məxrəc ayrılması baş vermişdir - dialektlərdəki **diş-çiş**, **düş-tüş-çüş** misallarını xatırlayın.

Qədim oğuz qatına aparan bir neçə fonetik hadisə.

Ç - s: çis-sis. Çiskin, çiləmək (damcı) sözlərinin kökü **çi** (şeh, nəm) orta əsrlərə qədər Azərbaycan oğuzcasında müstəqil işlənib:... ol düzülmüş incilər Sübhədem vaxtında düşmüş **çimi**, ya dürdənmidür (Nəsimi). Müasir dilimizdəki **islanmaq** felinin kökü **is - çi**-nin metatezasıdır - **ç-s** baş vermişdir.

Ş - s: qas (qas), **das** (daş), **asıx** (aşıq) (Cəbrayıl, Sirik kənd şivəsi). Ayrı-ayrı sözlərdə: **şillə-sillə**, **şunqar-sünqar**, **Şəki-Səki**, **Şabran-Sabiran**.

Ç - ş: çaşqın-şaşqın. Əslində bunların hamısı ç-t-ş-s silsilə inkişafının müxtəlif mərhələlərdə işlək olmuş təzahürlərinin qalığıdır.

D - z - y. M. Kaşğarının göstərdiyi bu səs uyğunluğu Cəbrayılın Sirik şivəsində sistem təşkil edir: **zan-yan**, **zaxsı-yaxsı**. Azıx (ay) mağarasının adında aydın qorunub saxlanmışdır. Həmçinin: **addım – adaq-azaq-ayaq**. **D - z** məxrəc əlaqəsi türk antropoloji genində haradasa gizlənib, müasir şivələrimizdə birdən iki alınma sözdə züthur edir: **muraz-murad**, **məzə-mədə**. İndi dilimizdəki **adına** (cümə axşamı) sözünün tarixən (məs, DQK-da) **ayna** şəklində işlənməsi də qədim **d-y** əlaqəsinin şahididir. Hesab etmək olar ki, belə qədim türk səs qanunlarına "uyan" sözlər ən qədim alınmalardandır. Bəzən qədim nadir dil hadisəsi alınma sözdə məharətlə gizlənilir. Məsələn, **vərdis** Cəbrayıl şivəsində **vərgiş** şəklində işlənir. **D - g** uyğunluğu ilk baxışda təbii görünür. Ancaq məxrəc keçidləri (g-k-c-t-d) **g-d** əlaqəsini adıləşdirir. Yaxud **qax- və çax-**şəkilçilərində geneoloji ümumilik görən müəllif¹ yuxarıdakı keçidi qalın məxrəcə köçürmüş olur: **q/g-d/k-d/t-c/ç**.

C - y. M.Kaşğariyə və başqa mənbələrə əsaslanan tarixçilər **yabqu/cabqu** titul sözünü (xaqandan sonra ikinci ünvan) eyni

¹ Радлов В. В. Опыт словаря тюркских наречий. Т. I, ч. I, с. 116.

möhür-ələmət kimi tanıyırlar. Bu səs uyğunluğu donmuş halda, sözün leksik-semantik içinin sabit örtüyü kimi bu gün də görünür: **cırmaq (cırıq, cızmaq, curum, cığır...)** - **yarmaq (yarıq, yırtıq, yarğan)**. Toponimik ədəbiyyatlarda **Car** kəndini (Zaqatala) **yer** sözü ilə bağlayırlar. **Biləcər** toponimindəki **-cər** hissəsi də o kökdəndir: bilə (bala "kiçik")+**cər**(yer).

C - z: **zan**-can (Cəbrayıl, Sirik şivəsi), **Car** (Zaqatala) - **Zar** (Kəlbəcər). Müasir dilimizdə: **əmcək-əmzik, damcılamaq-damızmaq/damzımaq**.

D - y: **dərə-yarğan**.

D - c: **dırnaq-cırmaq(lamaq)-caynaq**. Bu səs uyğunluqları d-z-y-c inkişaf xəttidir: **dərə-dərin-yarıq-cırıq-cızıq, yer-cər-zar**.

Cənub şivələrimizdəki **ts** afrikatı mürəkkəb səslərin bolluğu dövrünün yadigarıdır və suvar dilinin təsiri də sayıla bilər: tsay (çay), tsimən (çəmən). Həmçinin tarixən: **Tsitsək** (Çiçək - Xəzər hökmdarının qızının adı). Bu gün **muncuq** kimi işlənən sözdəki **b - m (boyun** başqa türkcələrdə **moyun)** **bən-mən, bunu-munu** örnəklərindəki dövrün yox, daha qədim tarixin faktıdır. Orta əsrlər dilimizdə ən qədim türkcəyə məxsus **l-ş** hadisəsi müşahidə edilmir. Deməli, **bələk-beşik, dəlik-deşik** nümunələrindəki **l** - nın **ş** - ya, yaxud **ş** - nın **l** - ya keçməsi e.ə.-in dil faktı olmalıdır - çuvaşca müqayisə et: **çul** - daş. Yaxud şivələrimizdə işlənən **kərtmək/çərtmək** [kəsmək] sözlərindəki **k - ç** uyğunluğu yeni oğuz qatına düşür, M. Kaşğarının göstərdiyi oğuz faktları ilə izah oluna bilmir. Ayrı-ayrı tarixi və müasir söz-toponimlərdə qədim, yazıyaqədərki türkcəmizin leksikasını görürük. Midiya tayfası **mak-maq-mağ-bük (m-b)** əsasında Midiyanın adı **Makta** və bu gün Naxçıvanda Maxta kəndi¹; **Alban** sözü də həmin qədim leksik nümunələrdəndir: buriatca **albanay** şaman termini kimi sehrkar, cadulu (ruh) - həmin şaman adəti bizim Albaniyada da olub². Qədim Azərbaycan dövlətləri Albaniya, Atropaten və

¹ Древнетюркский словарь. Л., 1969, с 132-335; Е. Ё. Əzizov. Azərbaycan dialektlərinin etnik tərkiblərinə dair. "Türk dillərinin quruluşu və tarixi" toplusu, B., 1983, s. 72.

² Мамедов Т. Албания и Атропатена. Б., 1977, с.47.

Ağvan adları da türkcə etimolojişir: **al** (uca)+**ban** (yer, məkan), **atar** (dağlıq, yüksəklik)¹+patin (elamca: məkan, vətən)², ağ (yüksək)+van (məkan). Bu adlar Azərbaycanın bugünkü toponimlərində yaşayır: Alpan, Alpout, Adur (Qubada kənd adları), Ağvanlar (Şəkidə məhəllə adı). Maraqlıdır ki, başqa qədim Azərbaycan dövləti **Arran** adı düzənlik, ovalıq mənası ilə bağlanır: bu gün dilimizdə **aran** sözü yaylaq sözünün antonimi, qışlaq sözünün sinonimi kimi **isti**, **mülayim iqlim** məzmunu bildirir ki, bu da Arran dövlətinin coğrafi mövqeyi ilə üst-üstə düşür - Araz çayından İberiyaya qədər (söz antroponim də sayılır)³. Azərbaycan ərazisində eradan 70 min il əvvəl məskun olmuş⁴ Azıx (Aduğ-Ayı) və Tağlar (Dağlar) toponimləri (Füzuli rayonu) ən qədim türk, oğuz-qıpçaq tələffüzü ilə yaşayır (M. Kaşğarinin oğuz və qıpçaq təsviri ilə müqayisə edin). Eramızın əvvəllərində Azərbaycanın Gürcüstan sərhədinə yaxın hunlar tərəfindən Albaniya çarının qış iqamətgahı yerləşən Xalxal adlı şəhər salınır⁵. Bu gün Azərbaycanın qərb dialektlərində, yəni Xalxal şəhərinin salındığı coğrafiyada mal-qara saxlanan daldalanacaq, koma, xırda yaşayış yeri mənalarda **xalxal** sözü işlənir. Monqolustan ərazisindəki qədim **Bişbalıq** şəhəri⁶ və Azərbaycanda **Balıqyurd**, **Balıqyeri**, **Xarababalıq** toponimlərindəki balıq (şəhər), Talas çayı üstündəki qədim Kəncək şəhəri⁷ və bizdəki Gəncə, Altayda türkünün ilk təşəkkül yeri sayılan Qobi⁸ və bizim Qobustan toponimləri, (həmçinin Azərbaycan şivələrində: **qobu**-dərə, çökək yer) türk-oğuz leksikasına daxildir.

Vətənimizin və dilimizin tarixini yaşadan bir sıra etnotoponimlər e.ə.-dən başlayaraq ilk orta əsrlərin ilk dövrlərinə qədər gəlir ki, bunların əksəriyyəti oğuz adı ilə bağlıdır: **Bayat**, **Afşar**,

¹ Радлов В. В. Опыт словаря тюркских наречий. Т. I, ч. I, с. 492.

² Дьяконов И. М. Языки древней Передней Азии. М., 1967, с. 108.

³ Azərbaycan tarixi. Bakı, 1994, s. 176.

⁴ Hüseynov M. Uzaq daş dövrü. Bakı, 1973, s. 40.

⁵ Мамедов Т. Албания и Атропатена. Б., 1977, с. 23.

⁶ Бартольд В. В. Сочинения, II (I), М., 1963, с. 557.

⁷ Yənə orada, s. 151.

⁸ Гумилев А. Н. Древние тюрки. М., 1967, с.70.

Kəngərli, Qıpçaq, Quzğun, Xəzər, Hun dağı, Hunlar kəndi, Qarqar çayı, Çollu, Çərəkən, Çiroğuz, Xalac, Biləsuvar, Qazax, Vənəd, Biçənək (peçeneq)...

Bu toponimlər Azərbaycan xalqının təşəkkülündə iştirak etmiş qədim türk tayfalarının adlarını daşıyır. Toponimlərdə həmin ərazidə müxtəlif etnosların yaşamış olması öz əksini tapır - bu toponimlər tarixən mürəkkəb sözlər olmuşdur: **Quzğun** (Xəzərin adlarından biri.) C. Cabbarlıda Quzğunun sahilində pək qocaman Bir yapı [Qız qalası nəzərdə tutulur], əski sirrlər yuvası = **Quz** (quz/oğuz tayfası)+**ğun** (hun adının tarixən dəyişmiş şəkli);

Məkəz (Naxçıvanda kənd adı) = **Mək/mak** (etnosun adı, Midiyada aparıcı olan maklar) + **əz/az** (azların, az/türk etnosunun adı);

Çırağuz (Qarabağda kənd) = Çir (Çıraq/Şirak türk tayfasının adının mürəkkəb söz tərkibində ixtisarı) + **oğuz**. Etnonimi tərkib hissələrinə belə də ayırmaq olar: **Ş/Çırağ** + **uz** (**uz/quz/oğuz** tayfası).

Yazıyaqədərki dövr Azərbaycan türkcəsinin lüğətini, ümumiyyətlə, qavramaq mümkündür: müasir dilimizdəki təkhecalı feillərin təxminən hamısı müəyyən fonetik fərqlə mövcud olmuşdur: gəl, get, gir, çıx, uy (u)..; bədən üzvlərini bildirən isimlər: əl//qol, göz, ağız, baş saç, ayaq/(adaq-azaq)..; qohumluq bildirən sözlər: ata, ana, dədə, nənə, oğul, qardaş//qarıntaş..; təqvim: gün//kün, dün//tün (gecə), ay, il(yıl), qış, yaz, güz (payız)..; təbiət hadisələri: qar, yağmur, su, çay//ırmaq, yel..., rəng bildirən sözlər: ağ, qara (nqu), al, qızıl (qırmızı), gög, boz..; sayların əksəriyyəti: bir, ik(k)i, üç, beş, min, түmən (on min və minlərlə)... Buraya bu gün də işlənən, bilinən, tanınan yemək, geyim adları, “Dədə Qorqud kitabı”ndakı tipdə antroponimlər, mərasim, oyun adları, toy, yas adətləri ilə bağlı yüzlərlə sözlər də daxildir. Müxtəlif xalqların b.e.ə. və ya b.e.-nin ilk əsrlərinə aid tarixi mənbələrində rast gəlinən, fonetika və semantikasi ilə türkcəliyi dəqiqləşdirilmiş və yazıyaqədərki dövr Azərbaycan türkcəsinin nümunəsi saydığımız bir qrup sözün siyahısı:

ağ - uca, yüksək

ala - böyük

aran - isti yer, qışlağın sinonimi, yaylağın antonimi

arsak - xəzli samur

adur/atur - yüksəklik

azıq/x - ayı
azuqa – ehtiyat, ərzaq
balıq - şəhər
bi - bəy//xanım
budunq/budun/buduq - xalq, kütlə (**bütün** və **bütöv** sözlərində qalır)
bulğar- təkəbbürlü, lovğa
bun - yoğun, qalın
qara - böyük
qarım – kiçik arx
qobu - böyük yarğan, dərə
qıpçaq - qoçaq, cəngavər
kün/gün - el, oba
max/maq - ilan
öğ - ana, doğma
tağ - dağ
türk - gözəl
xalxal - tövlə
uz - uzun, çox
barış – 1. barışmaq, küsüşməyin antonimi;
 2. Barış, sülh, əmin-amanlıq

Bu son söz hələ çox qədimlərdən heyrətləndirici dərəcədə bu gün anladığımız mənədadır. Ancaq onu quruluşca təhlil etmək olmur, çünki onun fonetika və morfologiyası ilk oğuz qatının faktıdır. Sözüün **bar** hissəsi dil tariximizdə işlənmiş və bu gün də dialektlərimizdə qalan **var**+maq (getmək) felinin köküdür. **Barışmaq** (varışmaq) sözü feilin qarşılıq-müştərək forması olub, bir-birinə gedib-gəlmək mənasını ifadə etmişdir (bu gün **gedişmək**, **gəlişmək** feilləri işlənir, ancaq bunların qədim şəkli **gediş-gəliş** mürəkkəb sözündə donuq halda qalmışdır). **Barış**(maq) feili bir-birinə gedib-gəlmək mənasında tarixi yazılı abidələrdə özünü göstərir: *Olar bir-birka barışdı*¹ (onlar bir-birinə getdi – gediş-gəliş etdilər); *Sanğa teng tuşuq birlə iltiş*,

¹ Kaşğari M. Divanü lüğat-it-türk (Besim Atalay tərcüməsi), II c, Ankara – 1981, s. 94(16).

barış, *Qatılqıl, qırılqıl, alış, həm beriş*¹ (Sən öz yaxınlarınla əlaqə saxla, get-gəl elə, qatıl, onlarla münasibətini kəsmə – alış-veriş elə). Burada **barış**- (get-gəl elə, yaxınlarınızla bir-birinizə gedişin, gəlişin) feili ilə yanaşı, **iltiş**- (**ilətiş**-mək – bir-birinə qovuşmaq), **alış**-, **biriş**- (**alışmaq-verişmək**) feilləri də qarşılıq-müştərək mənasında işlənmişdir. **Barmaq//varmaq** paralellərində olduğu kimi, **biriş** – feilində də **b-v** keçidi var: **veriş** – deməkdir; **alış**, həm **biriş** **alış** və **veriş** deməkdir. Deməli, hələ XI əsrə qədər Şərq türkcəsində **barış**- feili ancaq bir-biri ilə gediş-gəliş etmək mənasında işlənmişdir. Bu söz Şərq-Türküstan türkcəsində XIII əsrdən sonra əmin-amanlıq, sülh, barış mənası bildirmişdir². Halbuki “Dədə Qorqud kitabı”nın dilində VII əsrdən **barış**- sözü bugünkü “əmin-amanlıq etmək” mənasını ifadə etmişdir: *ilərü gəlib Selcan xatunını qucaqlayub barışmışlar*, *souşmuşlar*³.

Deməli: **bar**(maq) sonralar **var**(maq) “getmək” kimi işlətdiyimiz feilin daha qədim fonetik formasıdır. Bugünkü **barışmaq** feili və sonra həmin formadan törəmiş **barış** ismi arxaikləşmiş fonetikanın cildində daşlaşaraq qalmışdır. Bu həm də feil formasının əlaməti kimi və feildən isim düzəldən **-ış** şəkilçisinin həmin **bar**-(var-) fonetikasi qədər qədim olduğunu göstərir və bütün bunlar “Dədə Qorqud kitabı”ndakı qrammatik quruluşun tarixin çox dərinliyinə getməsinə dəlalət edir. Bu dərinlik Şərq və Qərb türkcələrinin differensiallaşmasından əvvəl gəlir. Eyni zamanda bu differensiallaşmanın başlandığı da təsdiqlənir.

Qədim tarix əsərlərində işlənilib türkcə-azərbaycanca etimolojişən onomastik nümunələrdən kiçik bir siyahı:

1. Antroponimlər.

Oroys//Orouz//Oris (e.ə. I əsr alban hökmdarı) -(Qırğızıstanın məşhur dilçisinin soyadı Oruzbayevadır);

Varaz (VII əsr alban hökmdarı, Cavanşirin atası) - **Araz//Arüz**;

¹ Qutadğu bilig (Rəşit Rəhmətli Arat mətni), I c., Ankara, 1991, b. 1305, s. 432.

² Mustafa Öner. Barış-//barış sözü haqqında // Türk dili və edebiyatı; Sayı: VIII; İzmir, 1994, s. 57-65.

³ Kitabı-Dədə Qorqud. “Öndər nəşriyyatı”, Bakı, 2004, s. 116-117.

Vaçaqan (V əsr alban hökmdarı) - Uçağan (cəngavər, çevik, yüksək mənalarında);

Tomris (əfsanəvi Midiya hökmdarı) - mifə görə yaranma, məhsul ilahəsi;

Aruz//Uruz//Oruz – DQK-nın obrazları.

Arsak (Azərbaycanda 4 yüz il hakimiyyətdə olmuş parfiyalı arsakilərin ilk hökmdarı) - Ər (igid) + sak (etnosun adı); xəzli samur - güclü heyvan (vaxtilə türklərdə güclü, cəmiyyətə faydalı heyvanların adını hökmdar və sərkərdələrə vermək adəti olmuşdur: Aslan, Buğac, Köpək, Qapağan);

Zober (e.ə. I əsrdə alban hökmdarı) - Çapar (mahir atminən);

Zaberqan (V əsr hun-kotriqur sərkərdəsi. Kotriqur “otuz oğuz” kimi etimologiləşir. Bu, otuz oğuz tayfasının birliyi, Böyük Oğuz Eli deməkdir) - **Çapar Xan**.

Avçı, Qazan “Alban tarixi”ndə atroponimlər.

Uruk - Şumerdə şəhər, Orxon - Yenisey kitabələrində bəy adı, “böyük”, “ucalıq” bildirir.

2. Toponimlər.

Alataye (e.ə. III minillikdə Urmiya ətrafında Azərbaycan dövləti) - Ala (böyük) + tau (tağ/dağ).

Aratta (qədim Azərbaycan dövlətinin adı. Şumerin qəhrəmanlıq dastanlarından biri “Luqalbanda və Aratta hökmdarları” adlanır) - Ara//uru (uca, yüksəklik) + ta (tau-tağ-dağ).

Ögbatan - Midiyanın paytaxtı (öğ - ana, doğma; Ögbatan - doğma yurd). Digər adı: Ekbatan, indiki Həmədan.

Makta (Midiyanın adı) - Mak (tayfanın totemi - ilan) + ta (məkan anlayışı bildirən şəkilçi).

Şakaşen/Sakasən (indiki Şəki ərazisində Albaniyanın qədim yaşayış məntəqəsi) - indiki Şəki, Saatlı (Sakatlı), Zaqatala toponimlərinin adında yaşayır. Sak (etnosun adı. **Sakat** sözü = Sak+at [qədim türk-monqol cəm şəkilçisi])+**sin/sen** (**sin** qədim türkcədə şəhər, yaşayış məntəqəsi deməkdir. Həştərxan şəhərinin qədim adı **Sakasən** olub. Sarı Aşıqda: Aşıq, **tər sinə** qoyun, Yuyun, **tər sinə** qoyun, Yaxşını qibləsinə, Məni tərsinə qoyun - birinci misrada **tər**, **təzə sin** (“qəbir” mənasındadır; əslində qəbir [sin] ruhun ədədi yaşayış məntəqəsidir. Bütün bunlar fonetikasi,

lüğəti (əsas lüğət fondu), qrammatikası təşəkkül tapmış xalq dilinin varlığından xəbər verir. Bilindiyi kimi, frazeoloji material 50-100 ilin və hətta bir neçə yüz ilin məhsulu deyil. Deyək ki, “Dədə Qorqud kitabı”nda (DQK), Həsənoğluda və onun müasiri “Əhməd Hərəmi dastanı”nda, Nəsimi və Füzulidə işlənən frazeologiya bir sistem təşkil edir və bunlar müasir dildə də yaşayır. Yəni frazeologiya, atalar sözü, sabit ifadə-deyimlər əsas lüğət fondu kimi uzunömürlü və ya həmişəyaşar faktlardır. Əgər DQK-dan bəri 1300 il, ya Nəsimidən bəri altı əsrdə eynən qalan frazeologiyayı, atalar sözünü görürüksə, bunlar həmin şəkildə 1300 il də tarixin dərinliyinə gedir. Məsələn, deyək ki, Həsənoğluda “Əsli yuca, könlüalçağım bənüm” deyilirsə, əsli yuca ifadəsində nəslən ucalıq, nəcabətlik, “könlüalçaq” sabit birləşməsində (artıq mürəkkəb sözə çevrilib) sadəlik, təvazökarlıq mənası ifadə olunur. Ərəbcənin Azərbaycanda dövlət dili olduğu dövrdə nə “sadə”, nə “təvazökar” sözü “könlüalçaq”ın yerini tuta bilmir – bu mürəkkəb sözün bünövrəsi frazeoloji nümunədir; və beləliklə də, “sadə” və “təvazökar” sözləri adi, quru semantikaları ilə bədii-frazeoloji yüklü “könlüalçaq”ın mövqeyini işğal edə bilmir. Yəni bədii nitqdə frazemini yaşıl işığını heç bir “rəsmi” nümunə söndürə bilməz. Halbuki “sadə” və “təvazökar” Həsənoğludan bəri bütün dövrlərdə və bu gün işlənir, onların Həsənoğludakı milli qarşılığı isə bu gün dialektlərimizdə **alçaqkönlü** şəklində qalır. Burada biz frazeoloji nümunənin milli fakt kimi əcnəbiyə, gəlməyə müqavimət əzmini görürük. Məhz bu yolla ən qədim frazeoloji ifadələr və atalar sözləri gəlib günümüzdə çıxmışlar. Deməli, bunlarda yazıyaqədərki dövrün də payı var. Frazeologiya həm şeiri bədiiləşdirən material, həm də ilk bədii yaradıcılıq faktıdır. Atalar sözləri şeir nümunələridir. Və atalar sözlərində ən qədim şeir texnologiyası əks olunur. Şeir dili isə dəyişməyə qarşı olduqca mühafizəkar olur. Deməli, bugünkü, xüsusilə Nəsimidən o yankı və DQK-dakı frazeologiya və atalar sözlərində ən qədim dövrlərin, eləcə də yazıyaqədərki dövrün dil nümunələri müəyyən, bəzən son dərəcə az tarixi dəyişikliklərlə saxlanılır. Beləliklə, bu şeirlər, bir tərəfdən, ən qədim dövrlərin dil nümunələrini saxlayır, digər tərəfdən, həmin dövrün ədəbi-bədii dilinin varlığına və keyfiyyətinə şahidlik göstərir. Şeir hörgüdü – söz-kərpiclər

misra-sıraları düzəldir, onlardan da tikinti-abidələr yaranır. Bu abidələr eynən memarlıq abidələri kimi min illərin sınağından keçir. Şeir daşa qazılmış yazı kimidir - **bəngü daş** (əbədi daş - Orxon dastanlarından gələn ifadədir) timsalında tarix yaşantısıdır. Hər yağış onu poza bilmir, hər dolu onu vura bilmir. Ona görə də şeir dilin tarixini əlaqələndirə bilir. Şeirin poetikası şeirin dilini, birinci növbədə, lüğətini toxunulmazlaşdırır. Burdakı dəyişmələr və onların bərpası eynən tarixi memarlıq abidələrindəki kimi gedir. Daşı, kərpicə düşmüş, naxışı pozulmuş bir abidəni necə gəlди düzəltmək, nə material gəlди istifadə etmək olmaz, abidənin tarixi quruluşu saxlanmalı, əslində olmuş materialdan istifadə olunmalıdır. Məsələn, şeirdə bir sözün mənası arxaikləşibsə, ona hecası, ahəngi uyğun sinonimi tapılmalıdır. Yazıyaqədərki dövrün dil faktları müxtəlif qəliblərdə daşlaşmış şəkildə nəsil-dən-nəslə keçir. Folklorda ağız vasitəsilə gələn bir qəlibin lüğətinə diqqət verək: **Az getdi, üz getdi, dərə, təpə, düz getdi**. Bu, qədim şeir nümunəsidir. Qafiyələri göz qabağında: az-üz-düz. Üç misrası (1, 2, 4) üçhecalı, biri (3-cü) dörd hecalıdır - qədim şeirdə misraların heca bərabərliyinin pozulması yayılmış haldır. Bütün sözlərin lüğəti mənası var, “üz” sözündən başqa. İndi həmin qəlib belə də söylənilir: **Az getdi, çox getdi...** Deməli, “üz” sözü “az”ın antonimi, həm də onunla həmqafiyə olmalıdır. İndiki **uzun, uzaq** sözlərinin kökü olan **uz** seçilir. Bu sözün – “uz”un müxtəlif morfoloji törəmələri var: **uzun, uzaq, uzat (maq), uzan (maq)**, hətta danışqda **uzaş** (mag). M. Ə. Sabirdə: Gözdən **uzaşdı**, qoymayın. Ancaq indiki halında bu törəmələrdən hər biri sadə söz kökü kimi qəbul olunur, çünki “uz” müstəqil lüğəti məna vermir. Yaxud “Dədə Qorqud kitabı”nda qılıncın təyinləri: **qara, polad, uz** qılıc. XIII əsrdən bəri “uz” müstəqil leksik vahid kimi işlənmiş. Hətta Orxon-Yeniseydə də ayrıca lüğət vahidi deyil, derivasiyalar şəklində mövcuddur. Əgər XIII əsrdən bu yana 8 əsr müddətində (Orxon-Yeniseyi də nəzərə alsaq, 14 əsr) həmin sözün derivatları morfoloji baxımdan sabitləşməyibsə, deməli, “uz”un müstəqil lüğət vahidi kimi işlənməsi daha qədimlərə gedir. Beləliklə, həmin şeir nümunəsi çox qədim dövrün faktıdır. Onun qədimliyinə dəlalət edən başqa bir cəhət: qədim türk şeirində heca ilə alliterasiya yanaşı çıxış edir. Tarixi fonetikaımız təsdiqləyir ki, **təpə** sözü **dəpə** şəklində işlənilib: **Dəpə** kibi ət yığdı, göl kibi qırmızı sağdırdı (“Dədə Qorqud”). Deməli, həmin şeirdə bu sözlərin ilki belə olub: **dərə-dəpə-**

düz. Beləliklə, şeir bütün əlamətləri ilə - misraların az hecalılığı, hecaların qeyri-bərabərliyi, alliterasiyanın iştirakı və lüğət vahidinin leksik-morfoloji təzahürünün tarixəqədəriliyi ilə bizi tarixin çox dərinliyinə aparır. Şeir yazıyaqədərki Azərbaycan türkcəsində belə təsəvvür olunur:

**Az getdi,
Uz getdi.
Dərə, dəpə,
Düz getdi.**

Bünövrəsindən atalar sözü və məsəllərin yaradılmasında alliterasiya fəal iştirak etmişdir və həmin poetexnik xüsusiyyət həmin janrı bu gün də müşayiət edir. Ən müasir yaradıcılıq məhsulu olan atalar sözü və məsəllərdə qafiyə ilə birlikdə alliterasiya da qədim, hətta ilkin yaradıcılıq qəlibi, möhkəm ənənə kimi yaşadılır. Alliterasiya prinsipinə görə, atalar sözü və məsəlləri ucdantutma milliyyəqədərki dövrün faktı kimi qəbul edə bilmərik. Ancaq bu alliterasiyada yaş fərqi görmək olar: son əsrlərin (görünür, bu dövrü milli dil başlanğıcından götürmək lazımdır) alliterasiyası müasir tələffüzə əsaslanır və alliterasiya edən səslər göz qabağındadır. Ancaq bəzi nümunələrdə alliterasiya üzdə deyil, duyulur, hiss olunur (bu o demək deyil ki, alliterasiya donu-geyimi pozulmamış bütün atalar sözü və məsəllər cavandır, yox, qədim səslərimizdən və səs qanunlarımızdan çoxları bugünküne uyğun gəlir. Əksinə, alliterasiyası pozulan nümunələr azdır). Bu “hiss olunan” alliterasiyaları tarixi fonetikanın köməyi ilə “restavasiya” etmək olar. İki nümunə. 1. **Daldan atılan daş topuğa dəyər.** Bu qədim şeirdə sözünü samitlər **d, t** səslərindən ibarətdir. Ritmik sistemdə güclü partlayışı ilə seçilən **t** (“atılan” və “topuq”) ilkin poetexnik modelin bərpasına açar verir – bunlar kar başlanğıc prinsipinə görə əsasdır və “daş” sözü yazılı abidələrimizdə **t** ilə yazılıb, demək, məhz qədim deyilişin qalıq təzahürüdür. Həm də o halda bütün sözlərdə **t** iştirak etmiş olur; tam alliterasiya üçün hamısını **t**-ya çevirmək olur, **d**-ya yox. Beləliklə, qədim və ilkin alliterasiya belə bərpa olunur: **Taldan atılan taş topuğa təyər.** 2. **Xatın qız bibisinə oxşar.** “Xatın” və “qadın” eyni sözün tarixi-fonetik dəyişmələridir. “Dədə Qorqud”da “qadınım ana” ifadəsi göstərir ki, “qadın” qədimdə

titul və möhtərəmlik bildirib. Eyni zamanda, yüksəklik məqamında qadın üçün “xanım-xatın” təyini işlənir ki, burada da “xatın” xanım mənasındadır. Ancaq “Dədə Qorqud”dakı variantla görə “qadın”ı sonrakı mərhələnin məhsulu kimi qəbul etməliyik (təsadüfi deyil ki, milli Azərbaycan dilində həmin deyiliş sabitləşdi). “Qız”ın ilk səsinə uyğun olaraq məsəlın birinci ritmik hissəsini “qadın qız” götürməliyik (daha qədim dövrlər üçün buradakı qadını “k” kimi də ala bilərik: **kadın kız**). Məsəlın ikinci hissəsində də ritm olmalıdır – “oxşamaq” felini öz sinonimi ilə əvəz etsək, belə alınır: **bibisinə bənzər**. Beləliklə, ilk və ya qədim şəkli: **Qadın qız bibisinə bənzər**. Bu cəhətə də diqqət vermək vacibdir ki, örnek-şeyrlərin bütün sözləri türk mənşəlidir, ərəb-fars dillərinin təsirindən kənardır. **Qılnc qının kəsməz, Qarın qardaşdan irəlidir, Qalan işə qar yağar** və s. kimi alliterasiya köklü yüzlərlə atalar sözü və məsəllərlə yanaşı, Azərbaycan dilində çoxlu ritmik kəsiklər – ifadələr, idiomlar, birləşmələr var: *başı bağlı, qara qış, qara qar, daş daşımaq, daş daşı yeyir, göz gözü görmür, göz görəti, göy göz kosa, yumurtadan yun qırmaq, yaxa yırtmaq* və s. Sabitləşmiş, təşbehə çevrilmiş, idiomlaşmış yüzlərlə, minlərlə belə canlı məişət ifadələri qədim şifahi ədəbi dilimizin tikə-tikə qalıqlarıdır. Bunlar qədim alliterasiya şeiri üçün hazır tikinti materialı kimi biçilib-kəsilmiş nitq hissəcikləridir. Belə faktlar da yazıyaqədərki dilin göstəricilərindəndir.

Şeir texnikası, qafiyə hörgüsü misradakı, xüsusilə, qafiyə yerindəki qədim sözü ilk yaradılış şəklində qoruyur. Şeirin qəlibi, poetexnik qədimliyi göstərir ki, bir söz hətta türkcənin xalq dili mərhələsindən də qədim dövrün yadigarıdır.

Bilindiyi kimi, qədim türk sözləri birhecalı olmuşdur. Ona görə də misranı yadda saxlamaq, qavramaq üçün qədim, ilkin türk şeiri iki, üç, dördhecalı misralarla inşa edilmişdir. “Az getdi, uz getdi” şeiri də həmin qədim yaradıcılığın məhsuludur. Nağıllarda rast gəldiyimiz şeir, deməli, janr kimi nağılın meydana gəlməsilə yaşıddır. Folklorun nağıl yaşının folklorun özü qədər qədimliyi isə şübhəsizdir. Göründüyü kimi, qafiyə sözlərin (az-uz-düz) hamısı təkhecalıdır. Eyni zamanda burada o da görünür ki, ilkin qafiyə yaradıcılığında samit aparıcı olmuşdur: **a-u-ü**, göründüyü kimi, qafiyə ahəngi vermir, qafiyə melodiyası **z** samiti ilə təmin olunur. Bu atalar sözləri də xalqımızın və dilimizin ən qədim müdrikliyinin məhsullarıdır:

**Yüz ölç,
Bir biç.**

**Səksən,
Doxsan,
Bir gün
Yoxsan.**

Görünür ki, qədim əcdadımızın təlqin etmək istədiyi fikri, ağıllı müdriklərin geniş kütləyə verdiyi tərbiyə, öyüd-nəsihət, təsirli olsun deyə, şeirlə söylənir. Birində tədbirli olmağa çağırır, “yüz ölç, bir biç” deyir, ikincisində həyatın müvəqqətiliyinin fəlsəfəsini açır, insana təsəlli verir. Şeirlərin lüğəti saylardan (bir, səksən, doxsan, yüz), təkhecalı fellərdən (ölç, biç) ibarətdir ki, bunlar dilin ilkin dövrlərinin yaradıcılıq məhsullarındandır. Eləcə də **var**, **yox**, **gün** sözlərinin ilkinliyi şübhəsizdir. Bu sözlər əcdadımızın yüzə qədər saymağı bacardığı, “hə-yox” dediyi və “gecə-gündüz” anlayışlarını bildiyi uzaq yaşanmış dövrünün nümunələridir. Ayrı-ayrı sözlərdə, təbii ki, tarixi fonetikanın öz retrospeksiyası da yox deyil. Məsələn, deyək ki, **yox/yoq/yok**, **gün/kün**, **doxsan/doksan** deyilişləri də ola bilərdi. “Ola bilərdi” ona görə deyirik ki, olmaya da bilərdi. Bu gün də həmin fərqli variantları işlədən türkcələr var. Deməli, təşəkkül tapmış Azərbaycan xalqından danışırıqsa, onun öz fonetikası da olmalı idi.

Yaxud bu üç və dördhecalı sözlərin (məsəllərin) leksikası da həmin azhecalı şeir dövrünün nümunəsidir:

**Mən ağa,
Sən ağa.
İnəkləri
Kim sağa.**

**Yazdı qara
Qoydu günə¹.**

¹ Bu məsəl xahiş edən şəxsə başdansıvdu cavab verən üçün, nəticəsiz vəd məqamında söylənir. Yəni qarın üstünə yazılan yazını günəş necə əridib yoxa çıxarırsa, bu adamın vədi də elədir – bu söz qar üstündəki yazı kimi “etibarlıdır”. Bu dərinlikdə fikri Nəsimi, Füzuli, Sabir, Hadi deyə bilərdi. Bu, xalqın, cəmiyyətin yetkinliyi deməkdir, demək, dövrün belə sözü deyə bilən müdrikləri olub. Atalar sözü və məsəlləri belə müdriklər yaradıblar. “Dədə Qorqud kitabı” belə müdriklərin düzüb-qoşduqlarının yazıya alınmasıdır.

İkinci şeirdə qədim türk şeirinin əlamətlərindən biri, qafiyələrin şərti olaraq uyğun səslərlə (**a-ə, u-ü, ı-i, ı-u, i-ü**) ifadəsi görünür. Həmin prinsiplə bu dörd hecalı şeir – məsəldəki sözlər və bu qrammatika xalq dilinin erkən dövrünə məxsusdur. Burada qədim türk şeirinin tipik şeirlik əlamətlərindən paralelizm (morfoloji paralelizm – hər iki misrada qafiyə məqamında yönük halın işlənməsi) əslində səlis qafiyə qədər, poetexnik göstəricinin olması qədər mühüm faktordur.

Bir qədər sonra, yazılı dövrdə “Dədə Qorqud kitabı”nda görəcəyik-oxuyacağıq:

**Qurulu yaya bənzər
Çatma qaşım,
Qoşa badam sığmayan
Dar ağızlım.**

Yaxud:
Gəlimli, gedimli dünya,
Sonucu ölümlü dünya.

Yaxud:

**At ayağı kölük,
Ozan dili çevik olur.**

Doğrudur, bu şeir artıq ikihecalı sözlərin törədiyi dövrün məhsuludur.* Ancaq buradakı lüğət və qrammatikanın bugünkü-lük dərəcəsi yuxarıdakı şeirlərin (bu şeirlərin poetexnik göstəriciləri ilə yazıyaqədərki şeirimizin nümunələri olması

* Şübhəsiz, sonuncu şeir təkhecalı söz dövrünün (boy-lar müxtəlif əsrlərdə, bəlkə də müxtəlif minilliklərdə yazılıb) yaradıcılığıdır - əslində belə misralan-malıdır:

**At ayağı Ozan dili
Kö-lük olur. Çevik olur.**

Misraaşırı qafiyələnmə görünür: birinci-üçüncü misralarda **ı-i** (ayağı - dili), ikinci-dördüncü **ük-ik** (kö-lük-çevik). Deməli, müasir şeirimizdə geniş işlə-nən bu qafiyələnmə üsulu şeirin özü qədər qədimdir.

Dastandakı variant mükəmməl qrammatik quruluş dövründə, həm-cins üzvlü cümlələrdə ilk üzvlərdə şəkilçi və ya köməkçi sözlərin ixtisar edilib yalnız sonuncuda saxlanması formulunun nəticəsidir – qrammatika poetexnikanı özünə tabe edir. Atalar sözü şeirində bu hal geniş yayılmışdır.

şübhəsizdir) lüğət və qrammatikasının məhz yazıyaqədərki dövr türkcəmizə uyğun olmasına inamı bir daha artırır.

Bütün bu deyilənlər və gətirilən misallar ədəbi dilimizin yazıyaqədərki dövrünün ədəbiyyat dilinin və leksik-qrammatik baxımdan təşəkkül tapmış xalq dilinin varlığı və səviyyəsi haqqında təsəvvür verir.

II. Yazılı dövr. Ədəbi dilimizin 2-ci dövrü bir neçə mərhələdən ibarətdir: 1) VII-XII əsrlər – “Dədə Qorqud kitabı”ndan Həsənoğluya qədər; 2) XIII-XVI əsrlər – divan ədəbiyyatı dilinin aparıcı dil kimi fəaliyyəti mərhələsi. Bu mərhələ iki pillədə davam edir: a) XIII-XIV əsrlər – divan ədəbiyyatı dilinin başlanğıcı, ədəbi dilin Nəsimi yekunu; b) XV-XVI əsrlər – divan ədəbiyyatı dilinin zirvə mərhələsi, ədəbi dilin Füzuli yekunu – milli ədəbi dilin müəyyənləşməsi; 3) Milli ədəbi dilin yeni mərhələsi – XVII-XXI əsrlər. Bu mərhələ üç pillədən ibarətdir: a) XVII-XVIII əsrlər – normada xəlqiləşmə, realist ədəbiyyatın dilinin aparıcı mövqeyi mərhələsi; b) XIX-XX əsrlər – üslubların yenidən təşkili; c) üslubların sabitləşməsi, müasir ədəbi dil – XX əsrin 30-cu illərindən sonrakı dövr*. Birinci (yazıyaqədərki) dövr Azərbaycan xalq türkcəsinin formalaşması və fəaliyyəti dövrüdür. İkinci dövr artıq “Dədə Qorqud kitabı”nın dili ilə başlanır. “Dədə Qorqud kitabı”nın lüğət tərkibi və qrammatik quruluşunda milli dil özünü aydın şəkildə hiss etdirir. “Kitab”ın lüğətinin təxminən hamısı ədəbi dilimizin sonrakı dövrlərində, bütün əsrlərdə işlənmişdir. Təbii ki, bu lüğətdə tədricən arxaikləşmə gedib. Çünki arxaikləşmə də söz yaradıcılığı kimi gündəlik, daimi prosesdir. “Kitab”ın bu gün üçün arxaikləşmiş sözlərinin təxminən hamısı Nəsimi, Kişvəri, Xətai, Füzuli dilində və dialektlərimizdə işlənir. Bütünlükdə “Dədə Qorqud kitabı”nın lüğətinin 70 faizi müasir dilimizdə qalır, anlaşılır və ünsiyyətdə işlənir. Min üç yüz il bundan əvvəlki abidə-mətnin lüğətinin yetmiş faizinin bu gün yaşaması nə

* Bu mərhələ və pillələrin adında müəyyən şərtliliklər var. Yəni göstərilən mərhələdə müxtəlif əlamətlər, lüğət və ya qrammatik xüsusiyyətlər, üslub özünəməxsusluqları və s. olur. Ancaq həmin mərhələ və ya pilləni təşkil edən göstəricilərdən daha tipik olan biri ad kimi seçilir.

deməkdir!? Mən bilən bu fakt dünya dillərinin heç birində görünməyib¹. Deməli, bu abidənin dilini milli dilin başlanğıcı kimi götürmək tarixi baxımdan özünü tamamilə doğruldu. Bu uyğunluq nisbəti qrammatik quruluşda – morfologiya və sintaksisdə də özünü göstərir. Arxaikləşən leksik və qrammatik şəkilçilərdə zaman tədriciliyi var. Və beləliklə də, milli ədəbi dilin qrammatik quruluşunun sonrakı inkişafı “Dədə Qorqud kitabı”nın qrammatikası bazasında gedir.

VII-XII əsrlər ədəbi dilini iki mənbə əsasında öyrənmək olur. Biri “Dədə Qorqud kitabı”nın dil materialıdır. Bizə XV əsrdə yazıya alınmış nüsxəsi çatan “Dədə Qorqud kitabı” ədəbi dilin yazılı dövrünün ilk nümunəsidir. Görkəmli qorqudşünas H.Araslı yazır: “Oğuz qəbilələrinin Azərbaycana gəldiyi əsrlərin² tarixi hadisələri ilə səsləşən müxtəlif dastanlar XI əsrdə bizə məlum olmayan bir şəxs tərəfindən yazıya köçürülmüşdür ki, indi “Dədə Qorqud kitabı” adı ilə məşhurdur. Bu dastanlar Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatının dəyərli nümunələri olduğu kimi, Azərbaycan yazılı ədəbiyyatının da **qədim** (ayırma mənimdir – T.H.) nümunəsi kimi böyük əhəmiyyətə malikdir”³. Bu

¹ Bu cəhətdən onu ancaq “Quran”ın müasir ərəblər üçün anlaşıma dərəcəsi ilə müqayisə etmək olar ki, bu da Quran ayələrinin hər gün ən müxtəlif səviyyəli auditoriyalarda işlənməsi-səslənməsi ilə bağlıdır. Halbuki “Dədə Qorqud kitabı”nın son yazıya alınmasından sonra nüsxə itkin düşmüş, bir də beş yüz il sonra cəmiyyət arasına çıxmışdır.

² Oğuzların Azərbaycana gəldiyi dövr kimi müəllifin X-XI əsrləri götürməsi tarixşünaslığın səhv qənaəti ilə bağlıdır.

³ Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi. Bakı, 1961, I c. s.50. H.Araslı abidənin XI əsrdə yazıya alındığını deyir, ancaq nəyə əsaslandığını göstərmir. 1985-1986-cı illərdə müxtəlif müəlliflər tərəfindən Drezden nüsxəsinin son səhifəsində “təmmət” (bitdi) sözündən sonrakı naxış-butaların arasında alt-alta 4, 6, 6 rəqəmləri oxundu (Джемшидов Ш. Текстологическое исследование «Китаби-Дедэ Коркит». Автороф. докт. дис. Баку, 1985, s.45; Hacıyev T., Ələmdari F. «Dədə Qorqud»-un Drezden nüsxəsinin son səhifəsi haqqında, “Ədəbiyyat və incəsənət” qəzeti, 4 aprel 1986; Hacıyev T. Redaksiyaya məktub. “Ədəb. və inc.” qəzeti, 18 aprel 1986). Bu, uyğun yazı üsulu ilə əsərin yazıya alınma tarixi olmalı idi – miladi tarixlə 1074-cü il. Aydın olur ki, H.Araslı həmin tarixi görüb oxuyubmuş ki, məhz XI əsrin üstündə dayanıb (ancaq görünür, “Kitab”a görə başı bəlalər çəkmiş mərhum müəllimimizin

fikir iki baxımdan dəyərlidir: 1. Əsərin XI əsrdə yazıya alınması söylənir (yəni əslində bizə çatan XV əsr nüsxəsi XI əsrdə yazıya alınmış nüsxədən köçürülmüşdür); 2. Əsər həm də yazılı ədəbiyyat faktı kimi qiymətləndirilir. Bunu o mənada götürmək gərəkdir ki, yazıya alındığı üçün yazıda yaşamağa başlayır və onda müəyyən tarixi dövrü qavramalı oluruq.

canından şəxsiyyətə sitayişin xofu çıxmadığından diqqəti çəkməmək üçün ümumi sözlə kifayətlənmişdir). Bir tarixi siqnalı nəzərə çatdırıram: Əbu Bəkr Abdulla ibn Aybək əd-Dəvadari “Dürərüt-tican” əsərində Çingiz xan tarixi ilə bağlı 1229-cu il hadisələrindən danışarkən yazır: “... bu kitabın onların yanında böyük bir hörməti vardır. Nəsil ki, **Oğuz türklərinin yanında “Oğuznamə” deyilən bir kitab vardır ki, əldən-ələ dolandırırılar**” (ayırma mənimdir – T.H.). [Bax: Muharrem Ergin. Dede Horkut. Ankara, 1964, “Giriş”, s.36]. Burada Aruzun, Basatın və s. adları çəkilir və aydın olur ki, Aybəkin dediyi “Oğuznamə” məhz “Dədə Qorqud kitabı”dır. Deməli, “Dədə Qorqud kitabı” XIII əsrin əvvəllərində şifahi şəkildə **ağızdan-ağıza** yox, yazılı kitab halında **əldən-ələ** gəzirmiş. Bu fakt göstərir ki, “Kitab”ımızın XV əsr nüsxəsi ilk yazıyaalınma deyil, bəlkə o, XI əsr nüsxəsindən də əvvəl yazıya alınmışdır. Ancaq XI əsrdə qədim Oğuznamənin yazıya köçürülməsi özünü tamamilə doğruldur. Konkret tarixi rəqəmlə yanaşı, həm də bu dövr türk renessansının başlanğıcıdır. Təsadüfi deyil ki, XI əsrin məhz 70-ci illəri ilk orta əsrlərlə qovuşağın ən monumental iki abidəsinin – M.Kaşğarının “Divanü lüğət-it-türk” və Y.Balasağunlunun “Qutadğu bilig” əsərlərinin yarandığı onillikdir. Türk mədəniyyətlərinin növbə-növbə önə çıxmasını tarixi gerçəklik kimi görmüşük. O dövrdə də uyğur mədəniyyəti sürətlə artırdı, uyğur əlifbası geniş dairədə işləndi. Orxon əlifbasını məhz o, sıxışdırıb arxa plana keçirdi. Deməli, XI əsrin məhz həmin onilliyində 466 rəqəminin uyğur yazı üsulu ilə alt-alta yazılması da təsadüfi deyil. Hələ bizim üçün sirr olaraq qalır: bəlkə “Kitab”ın XI əsr nüsxəsi uyğur əlifbası ilə yazılıbmış, XV əsr katibi onu ərəb əlifbasına çevirəndə “Kitab”ı heç olmasa sonda tarixi uyğur yazı üsulunda saxlamağı qənimət bilib. Hər halda XI əsrdə yazıya alınmış olması ilə “Dədə Qorqud kitabı” Azərbaycan ədəbi dili tarixinin yazılı dövrünün VII-XII əsrlər mərhələsinin mənbə-abidəsidir. XI əsr nüsxəsini də daha əvvəlkindən köçürülmüş saymaq olar. Hesab edirəm ki, məhz XI əsr yazılışında dastanın islamlaşması işi getmişdir. Yoxsa XV əsrə qədər islam ayin-kanonları onu yaşatmazdı. Şumer qəhrəmanlıq dastanlarının yazıya alınma analogiyası ilə “Kitab”ın çox qədimlərdə yazıya alınmış olması fikri də var (bu haqda bax: Hacıyev T. Şumer mifləri və “Dədə Qorqud kitabı”. “Dədə Qorqud” toplusu, Bakı, 2007, № 4, s. 14-31).

VII-XII əsrlər dilini öyrənmək üçün bir də dolayı mənbədən istifadə etmək olur: başqa dillərdə yazılmış mətnlərdə türk-Azərbaycan dilinin xeyli lüğət materialına təsadüf edirik ki, bunlar həmin dövr türkcəmizin leksik-semantik, fonetik və morfoloji varlığı haqqında müəyyən təsəvvür yaradır. Hətta dilimizin frazeoloji nümunələrindən məlumatlanırıq. Bu nümunələr xalq dilimizin və ədəbi dilimizin Şərqdəki mövqeyindən xəbər verir: 1. Bu dil Şərqdə başqa xalqlar tərəfindən də anlaşılib, hətta millətlərarası ünsiyyətdə istifadə olunub; 2. Bu dil öz zənginliyi ilə Şərqi adlı-sanlı dillərini öz təsiri altına alıb – bu halda Azərbaycan və ümumiyyətlə, türk dövlətlərinin Ön Asiyada böyük siyasi güc sahibi olmalarının, şübhəsiz, güclü ekstra-lingvistik rolu olmuşdur.

Dilin, bu halda türkcəmizin fəaliyyəti və inkişafı üçün müvafiq siyasi, mədəni, ədəbi meydan olmalıdır. Orxon-türk əlifbasının ucsuz-bucaqsız imperiya içində işlənməsi, sonra uyğur-türk əlifbasının qaraxanilər dövrü fəaliyyəti, V əsrdən Azərbaycan-alban əlifbasının müəyyənləşməsi, eləcə də “Dədə Qorqud kitabı”nın varlığı imkan verir deyək ki, I minillikdə Azərbaycanın yazılı dili, yazılı ədəbiyyatı olmuşdur. XI əsr müəllifi M.Kaşğari yazırdı ki, Ön Asiyada türklərin öz dillərində zəngin poeziyası mövcuddur. Həm də bu yalnız xalq yaradıcılığı ilə məhdudlaşmır, onların süni ədəbiyyatı da (yazılı ədəbiyyat – T.H.) var¹. Həmin dövrdə hələ Türkiyədə-Anadoluda türk dili fəaliyyət göstərmirdi və Ön Asiya türkcəsi deyiləndə, şübhəsiz, Azərbaycan ərazisindəki dil nəzərdə tutulmalı idi. Maraqlıdır ki, Kaşğarının bu fikri ilə bağlı V.Bartold Məlikşahın vaxtında (1072-1092) səlcuqlu mədəniyyətinin ən yüksək səviyyəyə çatmasından, Məlikşahın Mazandaran hakiminə fəvqəladə hörmətindən, Aranda olmasından, Şirvan hökmdarına müsbət münasibətindən danışır². Deməli, müəllif Kaşğarının Ön Asiya türkcəsində yazılı ədəbiyyatın mövcudluğu fikrini müvafiq tarixi şəraitlə əsaslandırmaq, ona inandırmaq məqsədini izləyir.

¹ Вах: Бартольд В.В. Сочинения. М., 1963, II с, I к., с.691.

² Yəni orada.

Kaşğaridən yarım əsr əvvəl İran şairi Maniçöhr Damğaninin bir beyti diqqəti çəkir: Be rahe – torkimana xubtər qui, To şe`rə-torki bər xan mərə vü şe`re-quzi. (Türk ədası ilə gözəl danışırısan, Sən mənə türk və oğuz şeiri oxu). Maraqlıdır: Damğani türk və **oğuz** şeiri deyir. Qəznədə doğulmuş, görünür, orada ilk dəfə hansı türkcənisi eşitmişdir, sonra isə Qəzvinə köçüb – Qəzvin isə Azərbaycandır və burada onun eşitdiyi, gördüyü türkcə məhz oğuzcadır ki, bu da bilavasitə Azərbaycan dilidir. M.Kaşğarinin və M.Damğaninin fikirləri, müvafiq olaraq, yüz və yüz əlli il sonra Şirvanşah Axsitanın Nizamiyə “Leyli və Məcnun” yazmaq barəsindəki sifarişi ilə səsləşir – şah yazırdı: “İstəyirəm ki, Məcnunun eşqi xatirinə Sədəfdəki inci kimi bir söz deyəsən. Bacarsan, bakirə Leyli kimi iki-üç bakirə söz deyəsən... Fars və ərəb dili bəzəyi ilə Bu təzə gəlini bəzəyəsən... Türkçə bizə vəfalı olmağın sifəti deyil, Türkəvari deyilmiş söz bizə layiq deyil. O adam ki, yüksək nəşəbdən doğulub, Ona yüksək söz lazımdır”¹. Burada aşkarca fars dili (fars ədəbi dilində ərəb sözlərinin də çoxluğunu nəzərə alıb “fars-ərəb sözləri ilə bəzə” deyir) türk dili ilə qarşılaşdırılır; aydın olur ki, mənşəyinə görə türk olan şaha xoş gəlmək üçün Nizami əsərini türkcə yazmağa bilərmiş – şah onu xəbərdar edir ki, mənə vəfalılığını türkcə yazmaqda göstərmə. Şirvanşah Nizamiyə türkcə yox, farsca yazmağı tapşırırsa, deməli, əsərin türkcə yazılması gözlənilmiş, hətta şah ehtiyat edib ki, ona hörmət əlaməti kimi Nizami birdən şahın ana dilində yazar. Digər tərəfdən, şair öz etirafını bildirir: “Nə həddim var idi ki, əmrədən boyun qaçıram” – artıq bu, Nizaminin özünə əminliyi deməkdir, yəni türkcə yazmağa bilərmiş, ancaq əmrədən çıxmağa ixtiyarı yoxdur. Bütün bunlardan aydınlaşır ki, hələ XI-XII əsrlərdə, yəni XIII əsrdən iki yüz il əvvəl türk-Azərbaycan yazılı ədəbi dili olmuşdur. Əlbəttə, vacibi odur ki, həmin dövr Azərbaycan dilinin lüğəti, qrammatik quruluşu, fonetikasi və frazeologiyası haqqında müəyyən təsəvvür olsun. Yazılı dilin olub-olmaması məsələsi bu təsəvvürdən çox asılıdır. Həmin təsəvvürü əvvəlcə dolaylı mənbələrdən alırıq.

¹ Nizami Gəncəvi. Leyli və Məcnun (filoloji tərcümə). Bakı, 1981, s.35.

XI-XII əsrlərin farsdilli ədəbiyyatında xeyli türkiizm vardır (bilavasitə Azərbaycan-türk dili ilə bağlıdır). Bu baxımdan, birinci növbədə, farsca yazan azərbaycanlıların əsərləri diqqəti cəlb edir. Bu sənətkarların dilində azərbaycanlıların məişəti və adət-ənənələrilə bağlı sözlərə, əşya, rəng adları, konkret və mücərrəd anlayışlar bildirən lüğət vahidlərinə rast gəlinir: **bəkməz**, **tağ**, **dağ** (yandırma – dağlama, mənasında), **çuval**, **cinaq** (Q.Təbrizi)¹, **uşaq**, **su**, **ağca**, **tanrı**, **yalavac** (Xaqani), **muncuq**, **külüng gərdək**, **alaçuq**, **qurd**, **xatun** (Nizami)² və s. Bu sözlər həm lüğəti mənası ilə XIII əsrdən sonrakı Azərbaycan dilinin əsas lüğət fondunda qalır, həm də morfonoloji təşəkkülü bitkindir. Bu sözlərin içərisində elələri var ki, milliyəqədərki Azərbaycan dili üçün fəaldır, sonrakı dövrdə arxaikləşmiş olsa da, XVI əsrə qədərki ədəbi dilimizdə işlənir və deməli, o vaxtkı xalq dilimizin materialıdır: **əyaq** (badə), **əkmək** (çörək), **tutmac** (xəmir xörəyi), **çalış** (döyüş, vuruş), **qlavuz** (bələdçi), **tutuq** (pərdə), **tapança** (şillə), **sancaq** (bayraq) və s. (həmin müəlliflərdə). Bunlarda müəyyən fonetik fərqlər də nəzərə çarpır: **səncəq** “sancaq”, **qort** “qurd”, **ovzan** “ozan” və s. Bunlardan, məsələn, **ovzan** yəqin ki, etimoloji inkişafı ilə bağlıdır, ancaq, görünür, başqa hallarda əruzla şərtlənir. Təsədüfi deyil ki, **Rostəm** isminin əruzla bağlı **Rüstəm** fonetikasi ilə işlənməsi tədqiqatçıların diqqətini çəkmişdir (Beqdeli, s.24) – bu, Azərbaycan tələffüzünün fars prosodiyasına müdaxiləsidir və Azərbaycan xalq tələffüzünün müəyyənliyidir. Yad dil şəraitində, hətta semantik təkamülün nişanələrini görürük. Məsələn, Qətranda **alıq** (yəhər) mənasında **yun** sözü işlənir – bu onunla bağlıdır ki, **alıq** da **keçə** kimi yundan döyülüb hazırlanır. Həmin mənbələrdəki türkiizmlər Azərbaycan dilinin morfoloji təşəkkülü haqqında da məlumat verir. Morfoloji əlamətlər aydın seçilir:

-**iş** – çal (feil) + iş – çalış (isim);

-**aq** – sanc (fel) + aq – sancaq (isim);

¹ Beqdeli Q. Qətran Təbrizi və onun divanı. – Qətran Təbrizi. Divan (müqəddimə). Bakı, 1962.

² Araslı H. Nizamidə xalq sözləri, ifadə və zərbi-məsəlləri // SSRİ EA Azərbaycan filialının “Xəbərləri”, 1942, № 8.

-uq – tut (fel) + uq – tutuq (isim);

-laq – yay (isim) + laq – yaylaq (isim). Bu şəkilçi fars sözlərinə də artırılır – **səng+lax, div+lax** (Nizamidə);

-mac – tut (fel) + ma + c – tutmac (isim);

-çi – fars sözü ilə işlənir; miyan – çı;

-taş (daş) – fars sözü ilə işlənir: xacə-taş (Nizamidə).

Bu sözlərdə artıq morfoloji daşlaşma prosesinin başa çatdığını görürük. Məsələn, bunlarda tarixi morfologiya artıq özünü itirib, leksik mənənin içərisində əriyib:

Tanrı – tanq (göy və ilahi mənasında) + rı (şəkilçi);

Gərdək – **gərd/kərt** (“kəsmək” mənasında; hətta indi canlı danışqda “kərtmək”, ədəbi dildə “çərtmək” sözlərində qalır) + **ək** (isim düzəldən şəkilçi);

Muncuq – oyun/boyun>mun/bun+cuq.

Həmin sözlər XIII əsrdən bu günə kimi göstərilən fonetik tərkibdə və indiki leksik mənasında işlənir. Bu cəhət nəinki onların leksik-morfoloji sabitləşməsindən, həm də Azərbaycan xalq dilinin dediyimiz dərinlikdə təşəkkül tapmasından xəbər verir. Aqlütinativ dilin bu inkişaf məntiqinə əsaslanırıq ki, əgər 10 əsr müddətində bu sözlər bir leksik semantika və dəyişməz morfonologiya ilə yaşayırsa, deməli, mayaları çox dərinədə tutulub, deməli, ən azı bir o qədər də dərinə gedir.

Maraqlıdır ki, adları çəkilən sənətkarların farsca əsərlərinin dilində bu maddi-cismani faktlarla yanaşı, türk-azərbaycancanın mənəvi təsiri də hiss olunur. Bu, qrammatik və frazeoloji kalkalarda özünü göstərir. Qrammatik qəlibin belə hərfi tərcümələri var:

Xani-xanan. Bu, “Dədə Qorqud”dakı “xanlar xanı” titul – ifadəsinin tərcüməsidir – türkcə “xan” leksik vahidinin işlənməsi də öz yerində. “Dədə Qorqud”da: “Xanlar xanı xan Bayındır yılda bir kərrə toy edüb Oğuz bəglərin qonaqlardı”. Nizamidə: “Xani-xanan rəvanə gəşt zi Çin” (Xanlar xanı Çindən yola düşdü). Bir qədər sonra hətta farscadakı “şahənşah” müqabilində “şahi-şahan” forması da işləndi – bu, türkcənin qrammatikasının (xanlar xanı→xani-xanan→şahi-şahan) fars qrammatikasına aşkarca təsiridir.

Kəmani-səpidtuz. “Dədə Qorqud”dakı “ağ tozlu yay” ifadəsinin hərfi tərcüməsi göz qabağındadır – “toz” sözünün türkcəliyi də öz yerində.

Farsca yazan azərbaycanlıların dilində hərfən tərcümə olunmuş çoxlu frazeoloji ifadələr, atalar sözü və məsəllər var. Bunun zəngin və ən tipik faktları Xaqani və Nizamidə özünü göstərsə də, ilk nümunələrinə onlardan 150 il qabaq, XI əsrin birinci yarısında Qətran Təbrizidə rast gəlirik. Qətran Təbrizinin dilində azərbaycanlıların **qapıdan qovub bacadan çağırmaq, örkən doğanaqdan keçər, ilan vuran ala çatıdan qorxar, cidanı çuvalda gizlətmək olmaz, at dəryaya – balıq bilməz, xalıq bilər məsəlləri**, həmçinin **min belə bayramlar görəsən, birdəfəlik gözdən düşmək** kimi onlarla ifadələri türkcəsindən hərfi tərcümələri ilə işlənir¹.

Nizamidən bir neçə nümunə:

Çeşmrəsidegi – gözə gəlmə;

Çeşməzadə – göz dəymə;

Be dəsti-xod təbər bər payi-xod zəd – öz əli ilə öz ayağına balta çalır;

Yek-ca ab xorəd qort ba miş – qurdla quzu bir yerdə otlayır;

Yeki serke tələb kərd, ənkəbin yaft – doşab almışam bal çıxıb;

Dozd-e xane ra dər bəst nətəvan – ev oğrusunu tutmaq olmaz;

Biya ta kəc neşinim, rast quyim – gəl əyri oturaq, düz danışaq;

Amade-ye bad be badi şəvəd – kələklə gələn küləklə gedər;

Kəs nə quyəd ke, duğ-e mən torşəst – heç kəs ayrına turş deməz və s.

Görkəmli nizamişünas H.Arashlı göstərir ki, Nizamidən əvvəlki fars sənətkarlarında, hətta nəhəng leksik-frazeoloji tutum sahibi və təmiz farscanın təmsali Firdovsidə bu ifadə və məsəllər işlənmir, halbuki XII əsrdən sonrakı fars ədəbi dili nümunələrində tez-tez rast gəlinir². Bu dil qanunu məlumdur ki, tərcümə

¹ Beqdeli Q. Göstərilən əsəri, s.21.

² Arashlı H. Göstərilən əsəri, s.14.

zamanı bir dilin frazeologiyasının başqa dildə qarşılığını (ekvivalentini) götürmək lazımdır, əgər o hərfən çevrilirsə, süni görünür, sezilir, xüsusilə söz ustaları, filoloqlar onu dərhal ayırırlar. Deməli, Nizami, Xaqani kimi sənətkarlar Azərbaycan dilinin bu frazeoloji vahidlərinin farsçada qarşılığını görməmiş və fars dilini zənginləşdirmək və şübhəsiz, həm də öz etnik-milli varlıqlarını hiss etdirmək üçün belə hərfi çevirmə yolu ilə getmişlər. Xaqani və Nizami barəsində farslar “əzan bu-ye tork miayəd” (onlardan türk ətri gəlir) deyəndə, şübhəsiz, həmin frazeoloji məxsusiliyi nəzərdə tutmuşlar*.

* Yeri gəlmişkən Qətran Təbrizi haqqında söylənməmiş bir tarixi məlumata təshih vermək məqsədəuyğun olardı. Nasir Xosrov öz “Səyahətnamə”sində Təbrizə 438-ci il (m.1046) gəlişi ilə bağlı yazır: “Təbrizdə Qətran adlı şair gördüm. Yaxşı şeir deyirdi, amma fars dilini yaxşı bilmirdi. Mənim yanıma gəldi, Mənciq və Dəqiqinin divanlarını gətirdi, oxudu, ona çətin olan mənanı soruşdu, dedim, şərhini yazdı” (bax: M.Məmmədova. Q.Təbrizinin “Təfəsis” adlı əsəri. “Əlyazmalar xəzinəsində”, Bakı, 1972, III c., s.67). Belə faktlar məlumdur ki, hətta Qətran divanındakı şeirlərdən bəzilərini Rudəkininki sayanlar olub (orda, s.67). Bu, Qətranla Rudəkinin eyni dil səviyyəsinə sahib olması deməkdir. Nadir Mirzə “Tarixü coğrafiyayi-darüssəltənəyi-Təbriz” əsərində Qətranın Təbriz zəlzələsi haqqındakı qəsidəsini misal gətirərək yazır: “Çox yaxşı və gözəl ifadəli bu qəsidəni misal verdim. Nasir Xosrovun “farsca bilmirdi, Fərruxi və Rudəkinin divanını yanıma gətirdi, divanda çətin olanı ona öyrətdim” deməsindən təəccüblənirəm. Qətranın bu cür başqa şeirləri də var ki, heç bir nöqsan nəzərə çarpmır” (orada, s.68). Rəşid Vətətin sözləri də ibrətlidir “...mən öz həyatımda onun (Qətranın) hər qətrəsini şairlik hesab edir və başqa şair tanımıram” (yenə orada). Deməli, Nasir Xosrov iki cəhəti nəzərə almayıb: 1. Qətran ilk izahlı fars dili lüğətinin müəllifidir – lüğətdə hər sözün konkret incəliklərini, məhəlli məna təzahürlərini əhatə etmək üçün ən böyük leksikoqraf hətta savadsız adamdan da söz soruşa bilər; 2. Görünür, Qətranın şeirlərində yuxarıda misal gətirdiyimiz qəbildən hərfən tərcümə olunmuş frazeoloji nümunələr Nasir Xosrovun qulağını cırmaqlamışdır – bu, farsçada ilk hərfi mənimsəmələr imiş, fars sənətkarları hələ onlara vermiş etməmiş və bunu farsca yaxşı bilməmək kimi qiymətləndirmişlər. Əsr yarım sonra Xaqani və Nizamiyə “onlardan türk ətri gəlir” deyildiyi zaman həm fars dilində türkcəyə vermiş yaranıbmış, həm də Xaqani və Nizami sənətinə irad tutmağa cəsarət etməyib, bu farscaya yabançılığı məcazi şəkildə ifadə etmiş, onu “türk ətri” kimi obrazlaşdırmışlar.

Türkizmlər fars şairlərinin də əsərlərində işlənir. Bunların da içərisində elələri var ki, bugünkü azərbaycancada qalır: **ay, and, köç, su, biz (alət), bıçaq, bıçqı, qar, çiçək, yol, az, sən** və s. Sonralar arxaikləşənləri də var: **yəxni, tuzluq** (şoraba), **qlavuz** (bələdçi), **qonuq** (gecələmə, əylənmə yeri) və s. İdiomatik qəlibdə işlənənləri var ki, azərbaycancadan (türkcə) hərfi tərcümə kimi görünür: **məkəş bıçaq** “bıçaq çəkmə” (Suzənidə), **bıçqı kəşid** “bıçqı çəkdi” (Moizzidə) və s. Sözdüzəldici şəkilçilərlə işlənənlərə də rast gəlinir: **andlıq, tuzluq** (duzluq), **atsız** və s. Arxaik fonetikada işlənənlər özünü göstərir: **oltur** “otur” (Ənvəridə), **qazğan** “qazan” (Şəmsəddin Əhmədiddə) və s.

Doğrudur, bu şairlər (Nasir Xosrov, Ənvəri, Suzəni, Moizzi, Şəmsəddin Əhmədi və b.) azərbaycanlı olmadıqlarından bu sözlərin bilavasitə Azərbaycan türkcəsindən götürülüb-götürülməməsi barədə düşünmək də olar.

Ancaq iki cəhəti nəzərə almaq gərəkdir: 1. Bu sözlərin (arxaikləşənlərin də, yaşayanların da) lüğəti mənası, morfologiya və fonetikasının oğuzcalığı göz qabağındadır və bilavasitə Azərbaycan dili və onun tarixi ilə səsleşir; 2. M.Kaşğarının Ön Asiya türklərinin ədəbi yazılı dilə malik olduqları fikrini xatırlasaq, yenə bu türkizmlərə yiyələnmək hüququ, birinci növbədə, Azərbaycan dilinə düşür.

Bütün bunlarla yanaşı, məsələnin bu tərəfi var ki, yüksək inkişaf faktı sayılan müəyyən tarixi-mədəni göstəricilər eyni dövrdə yaşayıb siyasi-mədəni səviyyəsi ilə irəlidə gedən qohum xalqlardan hər birinə aid ola bilər. Yəni türk dili IX-XII əsrlərdə Şərqi mədəni və siyasi kommunikasiyasında fəaldırsa (tədqiqatlar hələ ki X əsrdən bu fəallığı qeydə alır), Azərbaycanın həmin dövrdəki yüksək tərəqqisi, Şərq renessansındakı aparıcılığı yuxarıdakı türkizmlərin farscaya nüfuzunda Azərbaycan dilinin bilavasitə iştirakını təsdiqləyir. Bunu demək kifayətdir ki, həmin əsrlərdə farsca yazan türk şairlərindən ən istedadlıları və çoxluq təşkil edənləri azərbaycanlılar idi: Qətran Təbrizi, Fələki Şirvani, Mücirəddin Beyləqani, Qivami Mütərrizi, Məhsəti Gəncəvi, Xaqani Şirvani, Nizami Gəncəvi.

Fars şairlərinin əsərlərindəki türkizmlər Xaqani və Nizaminin dilindəkilərlə tipoloji səsleşmədədir. Hətta morfologiya və

sintaksis baxımından da uyğunluqlar nəzərə çarpır. Məsələn, Xaqanidə: *Məra dər parsi fəhşi ke quyənd, Be torki çərxeşan quyəd: sənsən*; Nasir Xosrov Dəhləvidə: *Yekki bengər be çeşme-delət, ey sən*; Suzənində: *Ta bevəsle-Nəcibməndə rəsəm, Ey qlavuz, ayt yolum qanda?* Bunlar Azərbaycan dilinin tarixi morfologiya və sintaksisinin normasına müvafiqdir.

Bəzən türkiizmin mətn içərisində şərh verilir, mənası fars oxucusuna açılır: **Az** əndək başəd ləfze-torki və beomr, Saqiye-bərro ətaye-mən nədanəd dadi – **az**-Suzani (türki ləfzi ilə “az” *əndək* deməkdir...); **Biz** derəfş əst dər ebarəte-torki, Suzəne-həcvəm tora xalidətar əz **biz**-Suzəni (türk ifadəsində “derefş” **bizdir**, Mənim həcvimin iynəsi **bizdən** də itidir).

Ancaq əksərən farsca mətnlərdə türk sözləri, Xaqani və Nizamidə gördüyümüz kimi, şərhəz verilir. Məsələn: Çeşme-in daim sefid əz abe-həsrət həmçu **qar**, Ruye-an daim siyah əz gərde-mohnət həmçu **qır**-Ənvəri¹ (Bunun gözü həsrət yaşından **qar** kimi daim ağdır. Onun üzü möhnət tozundan **qır** kimi daim qaradır). Bu o deməkdir ki, IX-XII əsrlərdə fars dilinin yayıldığı regionlarda və ümumiyyətlə, Ön Asiyada, Yaxın Şərqdə türkcə sərbəst başa düşülmüşdür*. “Tarixi-Fəxrəddin Mübarəkşah” (XIII əsrin əvvəlləri) əsərində deyilir ki, Şərqdə ərəb dilindən sonra türkcədən daha gözəl və daha layiqli bir dil yoxdur. 300 il sonra “Mühakimətül-lüğəteyn” traktatında Ə.Nəvayi də həmin qənaətə gəlir. Bu mülahizələr və farsdilli ədəbiyyatlardakı türkiizmlər təsdiqləyir ki, bir sıra türk dilləri kimi, Azərbaycan dili də ilk orta əsrlərdən öz ölkələrində, hətta Şərqdə, yazılı və şifahi, bədii və

¹ Fars şairlərinin dilindəki türkiizmlər buradan götürülüb: Tourkhan Gandjei. Turkish in pre-mongol persian poetry. Buletin of the school of Oriental and Afrikan studies, University. London, Vol XL, IX. Rart 1, c. 67-75.

* Həmin türkcəyə ən çox Azərbaycan dilinin iddiaçı olmasına o tarixi faktlar da əsas verir ki, məsələn, XIII əsrdən erməni müəllifləri azərbaycanca şeir yazırlar; yaxud bir xeyli sonra – XIX əsrdə Avropa səyyahları Azərbaycan dilinin Şərqdəki rolunu Avropadakı fransızca ilə müqayisə edəcəklər. Deməli, Azərbaycan dili XIX əsrdəki mövqeyinə bütün ömrü boyu yol gəlmişdir və ya xalq dili olduğu vaxtdan, Azərbaycan dövlətinin coğrafi və tarixi-siyasi vəziyyəti ilə bağlı məhz belə fəaliyyət göstərmişdir.

hüquqi ünsiyyət vasitəsi kimi fəaliyyət göstərmişdir. XII əsr şairi Fələki Şirvaninin Məhsəti haqqında bir fərdi bizə məlumdur:

*Bu şuxi-nəvədsalədə halət yenə qalmış,
Geysuyi-səfidində tərəvət yenə qalmış.*

Doqquz sözdən üçü türkcədir: **bu**, **yenə**, **qalmış**. Bu, milli tərkibcə üçdə bir deməkdir. Altı əcnəbi sözdən dördü tarixən ədəbi-bədii dilimizdə işlənib və anlaşılib: **şux**, **halət**, **geysu** (saç), **tərəvət**. Bunlar aşiq şeirində də işlənib, üçü isə (şux, halət, tərəvət) bu gün də canlı danışqda qalır. İkisinin - **nəvədsalə** (doxsan yaşlı), **səfid** (ağ) sözlərinin işlənmə ənənəsi yoxdur, klassik poeziyamızın dilində çox nadir hallarda təsadüf olunur. Kütləvi oxucu üçün anlaşılmaz ola bilər, ancaq dövrünün yazıb-oxumaq bilən hər adi oxucusu üçün beytin dili yüz faiz anlaşılan olub. Məhdud işlək sözlərin ikisində də türkcəmizin morfoloji əlamətləri işlənib: nəvədsalə+də (yerlik hal şəkilçisi), səfid+i (III şəxs mənsubiyyət şəkilçisi)+n (bitişdirici fonetik ünsür+də (yerlik hal şəkilçisi) – yəni cümlənin düzəlməsində əcnəbi sözlər milli qrammatikanın tələbləri ilə işlənib. Eyni zamanda iki fars izafəti – **şuxi-nəvədsalə**, **geysuyi-səfid** – var. Bu dil bütövlükdə gələcək Azərbaycan əruz şeirinin dili olacaqdır. Yəni artıq alınma ərəb və fars sözləri ədəbi dilimizdə özünə yer edib, milli sözlərlə türk cümləsində dil tapıblar. Alınma ərəb və fars sözləri hətta “Dədə Qorqud kitabı”nın dilinə də, necə deyərlər, yol tapıb. Alınmalar ədəbi dilimizin daha da dolğunlaşması üçün materiallaşıblar. Bu o deməkdir ki, VII – XII əsrlər mərhələsi fiziki və hüquqi baxımlardan Azərbaycan – türk milli ədəbi dilinin tərkibinə daxil olur və bir bünövrə kimi onun gələcək ağırlığını öz üzərinə götürür.

VII – XII əsrlər Azərbaycan xalq dilinin və onun yazılı fəaliyyətinin varlığını azərbaycandilli materialın özü ilə də təsdiqləmək olur. Xalq ağzında bizə belə bir bayatı gəlib:

**Vermə Xəzərə məni,
Çəkər bazara məni,
Yada kəniz olunca
Salla məzara məni.**

Əlbəttə, bayatının dili müasir Azərbaycan dilidir. Ancaq həmin müasir Azərbaycan dili kimi səslənən mətnlərə XIV əsrdə də (*Dedim: belün. Dedi: nə narın söylər* – Q.Bürhanəddin), XIII əsrdə də (*And içəram, səndən artıq sevməyəm, Sənün ilə xoş keçər çağum...* – Həsənoğlu) və “Dədə Qorqud”un dilində də (*Qoşa badam sığmayan dar ağızlum...*) rast gəlinir – yəni mətnin dilinin həddindən artıq bugüncə səslənməsi bizi tərəddüdə salmamalıdır. Və buna görə də onun konkret yaranma dövrünü təyin edək. Bayatıda bir tarixi möhür-damğa var: **xəzər** etnonimi. Tarixi faktlar təsdiqləyir ki, xəzərin Azərbaycan ərazisinə ən fəal müdaxilələri X əsrdən əvvəllərə aiddir. Azərbaycanın şimal-şərqində yerləşən xəzərlər, ümumiyyətlə, X əsrin əvvəllərində indiki Həştərxan ətrafına, Volqanın töküləcəyinə çəkilirlər. Deməli, bu bayatı IX əsrdən sonra yaranma bilməzdi. Tarixi-tipoloji linqvistik təhlil bayatının dilini həmin dövrdə mümkün hesab edir. Bayatıdakı sözlərdən *ver*, *çək*, *sal* (-la), *ol* felləri, mən əvəzliyi Həsənoğlu qəzəllərinin və “Dədə Qorqud”un dilində var, **bazar**, **yad**, **kəniz**, **məzar** həmin mənbələrdə yoxdur. Bunların dördü də alınma sözdür, onlara XIII əsrin başqa abidəsi “Qisseyi-Yusif”in dilində rast gəlirik, çünki bu poemada alınma leksika – ərəb-fars sözləri çoxdur. Bayatıdakı morfoloji əlamətlərin hamısı –*mə* inkar, –*ər* müzare, –*unca* feli bağlama, –*i* təsirlik hal şəkilçisi Həsənoğluda və “Dədə Qorqud”da mövcuddur. Həm XIII əsrdən Azərbaycan dilinin əsas lüğət fondu və qrammatik müəyyənliyi (morfoloji və sintaktik təşkilatlar), həm XI – XII əsrlərin farsdilli şeirlərindəki türkiizmlərin leksik-qrammatik-fonetik formalaşma uyğunluğu bayatının dil kompleksiyasını IX əsr Azərbaycan dili faktı kimi məqbul saymağa imkan verir. Burada daha iki cəhəti nəzərə almalıyıq: 1. Şeirin dili tələffüzə tamamilə müasirləşib, ona tarixi fonetika görünüşü versək (**məni** əvəzinə *bəni*, **olunca** yerinə *olunca*), deyilən tarixə uyğun görünür; 2. Dilin bu qədər sabit qalmasını şeir qəlibi şərtləndirir, yəni şeirin arxitektónikası mühafizəçi rolunu oynayır – vəzn, qafiyə, ahəng həmişə tarixi şampı qoruyur (“az getdi, uz getdi” qəlibini yadımıza salaq. Burada leksik planda dəyişmə isə dediyimiz dörd alınma sözün dörd türk sözünü əvəz etməsindən ibarət ola bilər – yerdə qalan sözlər öz lüğəti mənası, morfoloqiyası və sintaktik mühiti ilə dövrünün azərbaycancasının təmsilçisidir.

Bir cəhəti də nəzərə alaq ki, bayatının dilini, məsələn, Həsənoğlunun klassik poeziya janrlarının dili ilə müqayisə edəndə onun tarixliyini eynən qavramaq müəyyən dərəcədə özlüyünü itirir. Həsənoğlunun dilini ona müasir türk şairi Yunus Əmrənin xalq şeiri janrındakı dili ilə müqayisə etsək, bayatının dili öz tarixi kontekstinə daha uyğun görünər – o zaman yenidən fəaliyyətə başlayan oğuz-səlcuq Türkiyə türkcəsinin Azərbaycan dilinə fərqdən çox yaxınlığı var idi. Beləliklə, Yunus Əmrənin xalq şeiri janrındakı dilinin lüğətini həmin bayatının dili ilə tutuşduraq:

– Dolap, neçin inlərsin,
– Derdim vardır, inlərim.
**Ben Mevlaya aşık oldım,
Anın için inlərim.**

Yaxud:

**Sirat kıldan incedir,
Kılıçdan keskincedir.
Varup anın üstine
Evlər yapasım gelir.**

XIII əsr türk şairinin qələmindən çıxmış bu şeirlərin dili, hələ Türkiyə türkcəsini bir yana qoyaq, bugünkü Azərbaycan dilindən nə qədər fərqlənir? Morfologiyanın aqlütinativ tipi dilin belə dözümlülüyünü, mühafizəkarlığını qanuni sayır.

Nəhayət, texniki forma kimi, heca və qafiyə sistemi ilə həmin bayatı şəkli deyilən dövrdə ola bilərdimi? M.Kaşğari bu suala müsbət cavab verir: onun “Divan”ında tanıdığımız türk bayatı-mani qəlibində çoxlu xalq şeiri nümunələri var.

İkinci dövrün ikinci mərhələsi XIII-XVI əsrləri əhatə edir. Bu mərhələdə ədəbi dil milli dil inkişafını başa çatdırır. Dil normasında fonetik (q/h/x, d/t), leksik (yazı/çöl, cənnət/uçmaq), qrammatik (dür/dürür, isər/əcək) paralelizm özünü göstərir. İki pillədə inkişaf edir: a) XIII-XIV əsrlər. Bu zaman divan ədəbiyyatının dili formalaşır. Ərəb və fars sözləri və qrammatik quruluş faktları dil normasına nüfuz edir.

Dilin inkişafı elmi-fəlsəfi məzmunu və lüğət zənginliyi ilə səciyyələnən Nəsimi zirvəsi kimi yekunlaşır; b) XV-XVI əsrlər. Əcnəbi lüğət dil normasında aparıcı mövqə tutur. Tərcümə dili ədəbi dilin inkişafında özünü hiss etdirir. Qeyri-oğuz elementləri müşahidə olunur. Türkçə dövlət dili kimi işlənir. Nəsr dili yaranır. Ədəbi dil funksional üslublar üçün güc kəsb edir. Füzuli sənətində milli ədəbi dil qəti şəkildə elan olunur.

İkinci dövrün növbəti mərhələsi XVII-XXI əsrləri əhatə edir. Üç pillədən keçir: a) XVII-XVIII əsrlər. Normada xəlgiləşmə gedir. Realist ədəbiyyatın dili aparıcı mövqeyə qalxır. Folklor dili yazılı dilə nüfuz edir; b) XIX-XX əsrlər. Üslublar yenidən təşkil olunur. Ədəbi dil çoxvalentlilik qazanır. Satira, mənzum hekayə, dram, realist hekayə dili meydana çıxır. Publisist üslub yaranır. Ədəbi dilin lüğətinə rus və Avropa dillərindən söz alınmağa başlanılır. İctimai, siyasi, elmi-ədəbi terminlər hazırlanır. Dərslik dili formalaşır. Canlı danışiq dili normaya fəal şəkildə nüfuz edir; c) XX əsrin 30-cu illəri – XXI əsr. Ədəbi dil məktəblərdə sistem şəklində təbliğ olunur. Qrammatikalar yazılır, tərcümə lüğətləri, terminoloji lüğətlər, orfoqrafiya lüğətləri hazırlanıb nəşr olunur. Müasir dilin orfoqrafik və orfoepik normaları sabitləşir. Terminoloji hərc-mərcliklə mübarizə aparılır, alınma və milli terminlərə münasibət müəyyənəşir.

Əlbəttə, ədəbi dilin dövrləri və mərhələləri arasında Çin səddi çəkmək, bu dövrləri bir-birindən təcrid etmək olmaz. Yeni dövrün norması əvvəlki dövrün içərisində hazırlanmağa başlayır; köhnə norma dəfn olunmur, onun əsas kütləsi yenidən qalır. Sadəcə ədəbi dildə yeni bir üslubun yaranması, aparıcı üslubun dəyişməsi, ədəbiyyatda yeni janrların meydana gəlməsi, dilin struktur elementlərində cüzi dəyişmə - bir qrammatik formanın yaranması və ya itməsi, koynenin əvəz olunması və s. ədəbi dilin norma sistemində yenidən komplektləşməyə səbəb olur. Yeni komplektləşmə yeni norma sistemi yaradır ki, bu da yeni dövr və ya mərhələnin başlanmasını elan edir. Doğrudur, ədəbi dil daha sürətli inkişafa meyillidir. Lakin ümumxalq dili bütövlükdə mühafizəkardır. O öz mühafizəkarlığı ilə ədəbi dili çəkir, ənənəyə bağlayır və bununla da nəsillər arasındakı ünsiyyəti mümkün edir. Ədəbi dil xalq dilini intellektuallaşdırır, xalq dili isə onun yaşaması, varlığı üçün baza təşkil edir. Bu iki təzahür arasında daimi ahəngdarlıq qalır. Ədəbi dillə xalq dili arasındakı rabitənin dialektikası belədir.

«DƏDƏ QORQUD KİTABI»NİN DİLİ

“Dədə-Qorqud” kitabının Drezden nüsxəsi belə adlandırılmışdır: “Kitabi-Dədəm-Qorqud əla lisani-taifeyi-oğuzan”. Bu o deməkdir ki, boylar ümumi “Oğuznamə”lər silsiləsinə daxildir. Ancaq bu “Oğuznamə” bütövlükdə Azərbaycan türkcəsinin abidəsidir. İlk orta əsrlərə aid olduğundan abidənin dilində başqa türk dilləri, xüsusən oğuz qrupu dilləri ilə müştərək cəhətlər çoxdur. Çünki həmin dövr türk dilləri arasında differensiasıyanın başlanğıcıdır. Ayrılma dövrünün başlanğıcında isə fərqdən çox ümumilik olur. Bununla belə, “Dədə-Qorqud kitabı”nın dilində Azərbaycan türkcəsinin leksik-semantik və qrammatik inkişaf tarixi ilə bağlanmayan heç bir detal yoxdur. “Dədə-Qorqud” dilinin əsas lüğət fondu Azərbaycan milli dilinin əsas lüğət fondu ilə əsasən uyğundur. Abidənin dilindəki yüzlərlə söz öz lüğəti mənası, fonetik-tələffüz xüsusiyyəti, morfoloji quruluşu ilə nəinki, ümumiyyətlə, milli dil dövrünə, milli dilin başlanğıc mərhələsinə uyğun gəlir, hətta bugünkü Azərbaycan dilində də eynən qalır. Həmin sözlər leksik-morfoloji təşəkkülü ilə müasir Azərbaycan dilindəki nitq hissələrinin əlamətlərinə cavab verir: **isim**-ana, ağac, bəg, dəvə, qoyun, qoç, at, yer, gün, ipək, otaq, köks, xan, buyruq, oğul, qız, ev, boy, söz, baş, ağız, saç, qaş, yay, alma, göl, su, alqış ... ; **sifət** – ağ, qara, al, gözəl, uzun, alçaq, ac, yalıncıq, qoşa, dar, yüksək, boz, yaxşı... ; **say** – bir, iki, on, otuz, qırx...; **əvəzlilik** - bən/mən, sən, biz, bu, kim, nə... ; **feil** - bilmək, qarğamaq, çağırmaq, gəlmək, demək, olmaq, eləmək, görmək, gülmək, sağmaq, vermək, döndərmək, almaq, göndərmək, düşmək, saflaşmaq, güvənmək, sevinmək, öldürmək, seçilən, qoyulan, yatan, dəgəndə, düşməgincə...; **zərf** - yumru-yumru, bildir-bildir, geri, bəri, anmaz (sifət, zərf); **köməkçi nitq hissələri** - gərək, məgər, bir (ədat), ki, dəxi, mi (sual ədatı)... Hətta müasir dilimiz üçün yayılmış faktlardan substantivləşmə və atributivləşmə faktları geniş çevrədə müşahidə olunur. Atributivləşməyə nümunə: **qızıl** ismi təyin mövqeyində **-qızıl otağ***; **qaya** ismi təyin kimi, **qaya** tağ və s. Substantivləşməyə

* **Qızıl** tarixən ... **qırmızı** mənasında da işlənir. Ancaq burada öz sinonimi **altunla** paralel gəldiyindən isimliyə şübhə qalmır.

nümunə: **ağlı, qaralı** seçən (seçilən) çağda; səlv **boylum**, qara **saçlum** və s. **Yigit** (igit) sözü eynən bugünkü kimi həm şəxs, həm də keyfiyyət məqamlarında işlənir.

Belə sözləri ordan-burdan, məlumluq prinsipi ilə, dediyimizi qəsdən sübut üçün seçib vermirik, əsərin dili məhz bu materialdan təşəkkül tapır. İki mətn parçasına diqqət yetirək: “*Xanlar xanı xan Bayandır yildə bir kərə toy edüb, Oğuz bəglərin qonaqlardı. Genə toy edüb atdan aygır, dəvədən buğra, qoyundan qoç qırdırmışdı. Bir yerə ağ otağ, bir yerə qızıl otağ, bir yerə qara otağ qurdırmışdı. Kimi ki oğlu-qızı yox, qara otağa qondurun, qara kecə altına döşən, qara qoyun yaxnisindən öginə gətürün. Yersə, yesün, yeməzsə, tursun-getsün demişdi. Oğlu olanı ağ otağa, qızı olanı qızıl otağa qondurun. Oğlu-qızı olmayanı Allahtaala qarğayubdur, biz dəxi qarğarız, bəllü bilsün demişdi.*” (Drezden nüsxəsi, s.10).

Bütün nəşrlərdə şeir misraları ilə verilən bu parça həm tarixiliyi, həm də bugünkülüyü ilə möcüzədir:

*Bərü gəlgil, başum baxtı, evüm taxtı,
Evdən çıxub yürüyəndə səlv boylum,
Topuğında sarmaşanda qara saçlum,
Qurulu yaya bənzər çatma qaşlum,
Qoşa badam sığmayan dar ağızlum,
Güz almasına bənzər al yanaqlum* (Drezden, s. 11-12).

Əslində bu altı misra, Azərbaycanın xəritədən öyrənilməsi kimi, bütün “Dədə-Qorqud” dilinin öyrənilməsinə bəs edər: üç alınma söz var- **baxt, taxt, səlv**; bir arxaik söz işlənib: **güz** (payız); bir arxaik ədat- **gil** əmr ədatı; bir yerdə yerlik hal şəkilçisi yönük məzmunu bildirir- məkani halların tarixən bir-birini əvəz etmək xüsusiyyətinin göstəricisi- **topuğında** “topuğuna”; tarixi orfoqrafiyanın təzahürü- **çıxub, bərü, başum, evüm, yürüyəndə, topuğun, saçlum, ağızlum, yanaqlum**. Həqiqətən, bu kiçik məndəki fakt bütöv dastanın dilindəki fərqlərin nisbətidir və maraqlıdır ki, burada orfoqrafik fərqlər çoxluq təşkil etdiyi kimi, bütövlükdə dastanın dilindəki fərqlər də

məhz həmin cəhətdən üstünlüyə malikdir. Bu da, deyildiyi kimi, məhz yazı- orfoqrafiya faktıdır. **Çıqub** sözü **q** (x yerinə)və-**ub** (ib yerinə) şəkilçisi 1929-cu ildə latın əlifbasına keçilənə qədər işlənib. Buraya müəyyən qədər də tarixi fonetika faktı əlavə olunur: **kibi** (kimi), **tağ** (dağ), **yigid** (igid), **yil** (il) və s. Bütün bu fərqlərlə yanaşı, həmin şeir-mətndəki sözlər Azərbaycan milli dilinin əsas lüğət fonduna daxildir (güz və səlvə sözlərini çıxmaqla- bunlar mətndəki 29 sözün 7 faizini təşkil edir).

Beləliklə, mətnin anlaşılmasına maneçilik törənmir – maneçiliyin törənməməsi isə müasir dilə uyğunluq deməkdir. Bütün bu cəhətlərlə şərtlənən ifadə kamilliyi, fikrin verilməsindəki zəriflik Azərbaycan xalq dilinin VII-XII əsrlər səviyyəsinin necəliyini əyaniləşdirir: **qurulu yaya bənzər çatma qaş, qoşa badam sığmayan dar ağız, güz** (payız) **almasına bənzər al yanaq** ifadələri nəinki Füzuli, Vaqif mərhələlərində, hətta XXI əsrin bu illərində ən kamil söz ustası tərəfindən deyilə biləcək, ancaq deyilməmiş ifadə - tablolarıdır - hələ deyilməmiş olsa idi, belə sadə və gözəl deyilə bilərdimi – bu, başqa məsələdir. “Bəri gəlgil” zərflik və xəbərindən sonrakı ifadə-misralar “sən” mübtədasının təyin-epitetlərindən ibarət həmcins xitablardır. Bu, çox mürəkkəb sintaktik əməliyyatdır. Belə elastikliklə edilibsə, bu nadir mükəmməllik də sintaksisin əlamətidir.

“Dədə-Qorqud” dili ilə bugünkü Azərbaycan milli dilinin lüğətindəki fərq müəyyən ölçüdə leksik vahidlərin arxaıkləşməsindən ibarətdir. Ancaq bu arxaıkləşmənin özü də Azərbaycan dilinin tarixi təkamülünün tərkib hissəsidir. “Dədə-Qorqud”un dilində fəal işlənib, zaman-zaman arxaıkləşən həmin milli leksikon sonrakı mərhələlərdə Q.Bürhanəddin, Nəsimi, Kişvəri, Xətai kimi klassiklərin, həmçinin “İxtiyaratül-qəvaid”, “Əsrar-namə”, “Şühədanamə” və s. kimi tərcümə-abidələrin dilində müşahidə olunur. Azərbaycan dilinin tarixi sistemə daxil olub, lüğət tərkibimizin ümumi inkişaf prosesi ilə bağlıdır. “Dədə-Qorqud”un dili üçün səciyyəvi olan **sağış** (məhşər), **sonuc**, **yazı** (çöl), **damu**, **uçmaq**, **tanıq**, **bəbək** (bala), **kəndü**, **şol**, **dünlə** (gecə ikən), **çəri**, **əsən**, **sayru**, **irmək**, **sayırmaq** (oxumaq), **ısıрмаq** (dişləmək), **ilətmək**, **tümən** (qeyri-müəyyən say), **yayaq** (piyada), **qat** (yan,dəfə), **şimdi**, **ulaşmaq**, **sunmaq**, **ayıtmaq**,

ayağ (qədəh), **alp** və s. kimi onlarla söz XVII əsrə qədərki Azərbaycan ədəbi dili üçün işləkdir. Dastanın dilindəki müasir arxaizmlərin bir qismi bugünkü dialektlərimizdə qalır ki, bu da “Dədə-Qorqud” lüğətinin vaxtilə yalnız ədəbi dil səviyyəsində mövcud olmayıb, həm də canlı xalq ünsiyyətində işlənməsinin dəlalətidir: **becid, ban, güz, yəxni, gədik, seyvan, suç, aya** (əlin içi), **ağırlamaq, öylə** (nahar və vaxt), **döşürmək, ismarlamaq, ülüş/ülüşmək, küvəzləmək, qu** (xəbər), **us, biləsincə** (özü ilə), **bozlamaq, yeng** (qol), **düş** və s.

Dastanın dilindəkilərdən sonralar arxaikləşən leksik vahidlərin bir qismi müxtəlif abidələrdə rastlaşsa da, onun öz dili üçün çox tipikdir: **qaytaban, qlağuz, ərcil, ağban, altunban** (ev), **qutlu, əvrən, cilasun, qont, yund** (at), **qavat, mərə** (xıtab məqamında ədat), **obrilmək, bunalmaq, onarmaq, ərquru, qazlıq** (qazlıq at), **salqum, tat əri, ərdəmli, qulumaq, ord** (yurd), **bozlamaq, şülən, bezə** (yazıq, miskin), **göndər** (dirək, mizraq), **ımaq, büsərək** və s. Bu spesifik dil materialı sırasına idiom, ifadə və konstruksiyaları da əlavə etmək olar:

yum vermək, uru turmaq, qu qılmaq, bağır basmaq, yürüyü vermək, sığraq sürdürmək, yarımasın-yarcımasın, ağız-dildən görklü salam vermək, ağ tozlu qatı yay, ov ovlamaq-quş quşlamaq, qadınım ana, qara polad uz qılınc, at ayağı külük-ozan dili çevik olur, qılıcıma toğranayım, oxıma sancılayım, topraq kibi savrılayım və s.

”Dədə-Qorqud”un dilindəki arxaikləşmənin bir qismini semantik arxaikləşmə təşkil edir. Yəni dastanın leksikasının müəyyən qismi dilin sonrakı mərhələlərində, bugünkü milli dildə həmin əski fonetika-morfologiyası ilə qalır, ancaq başqa lüğəti məna daşıyır: **oxumaq** “çağırmaq”, **mırlamaq** “guruldamaq”, **hayqırmaq, halal** “həyat yoldaşı”, **dövlət** “ağıl”, **qayıрмаq** “qorxmaq” “darıxmaq”, **dərilmək** “yığılmaq”, “toplanmaq”, **qat** “yan”, “dəfə”, **baba** “ata”, **qaba** “böyük”, “bərk”, **kəpənək** “yapıncı”, **banlamaq** “əzan vermək”, **səxt olmaq** “pərt olmaq”, **uğur** “yol”, **ər** “kişi”, **ürkmək** “qaçmaq”, **yortmaq** “getmək” (insana aid), **aş** “yemək” “xörək”, **toy** “qonaqlıq”, **yürütmək** “tanıtmaq”, **kişi** “adam”, **oğul/oğlan** “övlad” (qız və oğlan xeylağı), **qarı** “qadın”, **bitmək** “yetişmək” (**bəbəkləri bitsin-**

balaları olsun-yetişsin) və s. Belə leksik-semantik təkamül Azərbaycan dilinin təşəkkülündə müxtəlif türk tayfalarının iştirakı ilə şərtlənir. Təsadüfi deyil ki, bu sözlərin müəyyən qismi müasir dövrdə başqa türk dillərində həmin Qorqud semantikasi ilə işlənir, indiki Türkiyə türkcəsində **baba**-ata, **qarı**-qadın, həyat yoldaşı, **ər**-kişi, **kişi** - adam mənalarındadır və s.

“Dədə Qorqud”un dilində eyni zamanda xalq dilinin ilk təşəkkül mərhələsinin bəzi xüsusiyyətləri müşahidə olunur-bunlar XIII əsrdən sonra epizodikdir, hətta bəzən nadir hadisədir. Bu əlamətlərdən biri odur ki, dastanın dilində köməkçi nitq hissələri zəifdir, bağlayıcı xeyli azdır, onun funksiyasını intonasiya yerinə yetirir. Bu, abstraksiyanın aşağı mərhələsinin xüsusiyyətidir. Köməkçi nitq hissələrindən ən yüksək abstraksiya ilə bağlı olanı modal sözlərdir. Təsadüfi deyil ki, “Dədə-Qorqud”-un dilində ən zəif kateqoriya modal söz qatıdır.

Müəyyən sözlər tarixi inkişaf nəticəsində müstəqil leksik vahid hüququnu itirmişsə də, indi söz tərkibində özünü xatırladır. “Kitab”da **ut** - abır, həya; **utlu/udlu** - abırlı, həyalı; **utsuz/udsuz** - abırsız. İndi **utanmaq**, **utancaq** sözlərinin tərkibində qalır: **ut+an**; “Kitab”da **al** – hiylə. İndi **aldatmaq** feilində: **al+dat**; **yalan**=(y)**al**+an, **yaltaq**=(y)**al**+taq sözləri də həmin köklə bağlı olmalıdır. “Kitab”da **dan-dansux** - söz-sov, xəbər, məzəndə. İndi: **dan**+ış, **dan**+la, **dan**+maq.

Abidədə müxtəlif dil yaruslarında təşəkkül dövrünün əlamətlərindən biri kimi faktların paralelliyi müşahidə olunur. Eyni məfhumun verilməsi üçün müxtəlif mənşəli leksik vahidlərdən, yaxud sözlər arasında eyni tipli əlaqə üçün müxtəlif morfoloji göstəricilərdən istifadə olunur. Həmçinin bir söz bir neçə fonetik variantda söylənir. Əlbəttə, bu, dildə mövcud olan adi sinonimlik, yaxud ədəbi dil üçün səciyyəvi olan variantlılıq tipindən fərqlənir. Müəyyən leksik vahidin, morfemin və ya fonetik təzahürün seçilməsində, hansına üstünlük verilməsində ixtiyarilik yoxdur, formalaşmış münasibət müəyyənləşmir. Eyni zamanda bu müxtəlifliyi qarmaqarışıqlıq kimi də qələmə vermək olmaz. Yaxud belə də demək olar ki, bu, sistematik qarışıqlıqdır. Müəyyən inkişaf mərhələsində dövrün tarixi koloriti kimi təzahür edir: bir tərəfdən, müxtəlif türk tayfa dillərinə məxsus faktlar xalq

dilində sinonim kimi işlənir, ikinci tərəfdən, danışiq dili və ədəbi təzahürlər differensiasiya tapmayıb, üçüncü tərəfdən, başqa dillərdən-ərəb və fars dillərindən mənimsəmələr hələ vətəndaşlaşmayıb. Bu, ümumiyyətlə, ədəbi dilin başlanğıc mənzərəsidir. Abidənin həcminə, böyük söz tutumuna uyğun olaraq bu paralellikdə-qarışıqlıqda xüsusi rəngarənglik görünür, burada ilk dövrlər ədəbi dilimizin bütün mənzərəsi öz təzahürünü tapır. Şübhəsiz, həmin ümumi təzahürdə “Dədə-Qorqud”un özünəməxsus cizgiləri vardır ki, bu da dövrün möhürü ilə yanaşı və ondan əlavə, həm də əsərin bədii-üslubi fərdiyyəti ilə müəyyənləşir.

Müxtəlif tayfa dillərindən gələn leksik paralelizim: **demək-ayıtmaq, etmək-qılmaq, sunmaq-vermək, getmək-varmaq, dağ-yumru, sağ-əsən, alp-yigit, çalış-döyüş-vuruş**. Ərəb, fars və türk mənşəli sözlərin paralelizmi: **pir-qoca, cəng-savaş, allah-tanrı-təala, ayaq-sürahi, axirət-son uc, yazı-biyaban, sağ-salamat, evrən-dünya-aləm...**

Leksik paralelizmin təzahüründə yekrənglik yoxdur. Bəzən ekvivalentlər mürəkkəb söz məqamında işlənir:

Sağ-əsən varıb gələsən. **Dünya-aləm** gözünə qaranqu oldu. Doyunca **tıxa-basa** yeyər. Qonşu haqqı, Tanrı haqqı **deyib söylər**. Qırx gün – qırx gecə **toy-düyün elədilər**. Gördü kim, oğru köpək **yeyə-dada** evini bir-birinə qatmış. **Tanrı-təala** bizə bir yetman oğul verməz. Bəzən həmcins üzlər kimi işlənir: *Bir yigidin Qaradağ yumrusunca malı olsa, yıqar, dərür*. Bəy **yigitlər, cilasunlar**, bir-birinə qoyulan çağda. **Yazıdan, yabandan** evə bir qonaq gəlsə...ol onu **yedirər, içirər, ağırılar, əzizlər**. *Dədəm Qorqud... bu oğuznameyi düzdi, qoşdı*. **Uruşımdan, döyüşümdən** aləmi doldurayım, *Dönə-dönə savaşıyım, dönə-dönə çəkişəyim*.

Belə halda sürəklilik, qüvvətləndiricilik kimi üslubi məqsəd izlənir. Eyni məna müxtəlif sözlərlə verildikdə eyni sözün təkrarındakı üslubi iş icra olunur. Dastanda belə nümunələr var: **zarlıq elədi, ağladı** (bu, “ağladı, ağladı” təkrarına bərabərdir). Yaxud: **sağdır, əsəndir** - sağdır, sağdır: **qorxma, qayıрма** – qorxma, qorxma; **ağlar, bozlar** - ağlar, ağlar...və s.

Bəzən belə sözlər ayrı-ayrı səhifələrdə, müxtəlif cümlələrdə, işlənir: bəzən-**yazı-yaban**, bəzən də bir məqamda **yazı**, başqa məqamda **yaban**. Bu sinonimlərin müvaziliyi eyni zamanda onların bir-biri ilə mübarizəsi prosesidir. Gələcəkdə bunlardan ya biri (və ya bir neçəsi) arxaıqlaşır, digəri işlək qalır, ya da hər ikisi (və ya hamısı) dildə sabitləşir.

Dastanın dilində morfoloji (I şəxsin təkini bildirmək üçün həm –**ayın**, həm də-**ayım**, I şəxsin cəmini bildirmək üçün həm –**alım**, həm də –**avuz**, müzare üçün həm –**ır**, həm də –**ar** şəkilçilərindən və s. istifadə olunur). fonetik (**uca-yuca**, **en-yen**; **binət-minət**, **yesir-əsir**, **əyər-yəhər**, **yiyə-iyə** və s.), həmçinin fono-morfoloji (kiçi-kiçik, başla-başda, yanındakı-yanındaqı, qəribliyə-qəribliyə, söyləməyim-söyləməyim və s.) tipli paralelizimlər mövcuddur.

Abidənin dili morfoloji quruluş baxımından da qədimliyi ilə səciyyələnir. Həm qrammatik, həm də leksik şəkilçilərdə ilkinlik xüsusiyyətləri seçilir. Sözün morfoloji təkamülü haqqında müəyyən təsəvvür yaranır. Bir-iki konkret nümunəyə baxaq: **kimi** qoşmasının tərkibi: *Anun **biginin**, xanım, bəbəkləri bitməsün*. Bigi-// **kibi/kimi** silsiləvi inkişafı. Hələ -**i** mənsubiyyət şəkilçisi tək (**kim+i**) mənasını saxlayır, daşlaşmayıb. Yoxsa **kimi+si** şəklində işlənərdi. Bu gün tamam qrammatikləşən **idi** ünsürü abidənin dilində **olmaq** köməkçi felinin mənasına uyğun məqamlarda leksik vahid kimi işlənir. Yəni **idi** leksik mənadan hələ təcrid olunmayıb: “*Dirsə xan burada oğlancığı sağ **idigün** yenə bildi*”, “*Selcan xatun hal nə **idigün** bilüb söyləmiş*”, “*Kim **idigün** bilin*”, “*Oğlum **idigin** ondan biləyim*”. Sözün asemantikləşməməsinə başqa bir misal: “*Böylə oğul mənə **gərəkmez***” Göründüyü kimi, **gərək** müstəqil leksik mənalı fel kimi işlənir. Nə əvəzliyinin sonu saitli isim kimi mənsubiyyət şəkilçisi qəbul etməsi: “*İç Oğuzda kimin **nəsisən***”. Deməli, əvəzlik hələ isim-əşya mənşəyindən təcrid olunmayıb. Bəzən isimlərin atributivləşmə mövqeyi kəsb etmədiyi görünür: *Bir yerdə **ipək xalçası döşənmiş** idi* (yoxsa “ipək xalça” olardı).

Grammatik şəkilçi itir, ancaq izi qalır.”*Dayağı **gedürsələr**, dam yıqılır*”. **Gedürmək** burada **götürmək**, **qaldırmaq** mənasındadır. Şübhəsiz, onun əslı belədir: **get+ir/dir** (təsirlilik

əlaməti). **Götürmək** feli də, görünür, həmin sözün (getmək) fonetik və semantik şəkildəyişməsidir. Abidənin dilində **-(ə)t**, **-(ə)r**, **-(ə)l** şəkilçiləri eyni hüquqda fəaliyyət göstərir. Hələ bu sinonim morfemlərdən heç birinə işləmə tezliyinə görə üstünlük vermək olmur: **gözetmək**, **donatmaq**, **evərmək**, **oyarmaq**, **önəlmək**, **ulalmaq**.

Aqlütinativlik dastanın dilində qədim toxunulmazlıq əlamətini saxlayır. Söz yaradıcılığında morfoloji üsul əsas yer tutur, nəinki müasir dilimizə, hətta milli-təşəkkül dövrünün sonlarına görə müqayisədə perifrastik şəkildə söz yaradıcılığı məhduddur. Aqlütinativliyin mahiyyəti burada nisbətən təmiz halda təzahür edir, analitiklik hələ dar və qırıq-kəsik cığırqlarla gəlir, hələ özünə aydın yol açmamışdır.

Aqlütinativliyin sistemi bir bu cəhətdə görünür ki, leksik şəkilçi müəyyən nitq hissəsinə aid sözlərə artırılarkən təxminən məhdudlaşmır, geniş areal əhatə edir: **quşlamaq** (quş ovlamaq), **boylamaq** (boy söyləmək), **ədəblənmək** (ədab göstərmək), **casuslamaq** (casusluq etmək), **davalamaq** (haqq-hesab çəkmək), **qonaqlamaq** (qonaq etmək), **ulalmaq** (ulu olmaq-böyümək), **önəlmək** (**önə getmək** felinin çoxmənalılıqları: **sağlamaq**, **irəliləmək**). Görünür, qorqudşünaslar tərəfindən **onarmaq** şəklində oxunub **aşıрмаq**, **avand eləmək** mənalarını verən sözü də məhz **önərmək** kimi almaq lazımdır; **-əl** və **-ər** şəkilçilərinin sinonimliyini nəzərə alsaq, **önəl** və **önər** eyni mənə verir), **aşıqlamaq** (aşıq olmaq, vurulmaq).

Aqlütinativliyin başqa cəhəti budur ki, mənə və fikir verilməsində ifadə, vasitə yığcamlığını təmin edir. **Çapmaq**, **sürətlə getmək** mənasını bildirmək üçün **önəlmək** felinə dərəcə məzmunu bildirən **-cə** şəkilçisi artırılır: **ön-cə-lə**(mək. Bu halda – **cə** şəkilçisi həm məntiqi, həm də emosional bir mətnin enerjisini özündə cəmləşdirir. Eyni sözü **ərcil** leksik vahidinin yaranması haqqında demək olar: **-cil** şəkilçisi heç olmasa bir cümləni əvəz edir. Yenə intensivlik məqamında şəkilçidən istifadə: **yarımasın-yarcımasın**. Yaxud cins, çeşid mənəsini bildirmək üçün şəkilçinin işlənməsi: **buğa – buğra** və s.

Bütün bu məqamlarda aşkar qənaət məqsədi izlənilir. Hətta qənaət bu mənada da müşahidə olunur ki, çoxsəslı şəkilçi daha

yığcamı ilə növbələşir: bayımaq–la əvəzinə **-ı**; **yünü** (yüngüllük) **-üllük** əvəzinə **-ü**. Yaxud müasir dil baxımından müəyyən şəkilçilərin buraxılması:

Oğul atanun yetiridir-yetirmə əvəzinə yetir: ər ağırın, ər yünüsün at bilür-ağırlıq-ağır; Qolça qopuz götürüb eldən –elə, bəydən-bəyə ozan gəzə – bəylikdən-bəyliyə-bəydən-bəyə. Gəldi, geyəsisün geydi – geyinməlisini-geyəsisini.

Burada “geyəsisün” sözü vacib, lazım olan paltar, silah anlayışlarını bütünlükdə ehtiva edir. Söz mətn mövqeyində durur.

“Kitab”ın dilindəki canlı danışiq ifadələri də dövrümüzə qədər gəlmiş, bu gün də loru söz-ifadələr kimi yaşayır. Bir neçə misal: **cici-bacı** (nərmə-nazik qadın mənasında eynən qalır): *Pəs varasan, bir cici-bacı türkmən qızını alasan, nəgəhandan dayanam, üzərinə düşəm, qarnı yırtıla? –dedi*. **Xurd, xurd-xaş** (indi xurd-xəşil şəklində işlənir) – *Sükükləri xurd oldu; Qara buğa gəldigündə xurd-xaş elədün*; **Geyim-keçim: Geyimini, keçimini doğradı**. Dözmək, tab gətirmək mənasında **qatlanmaq**, parçalanmaq əvəzinə **qol-budaq olmaq**, çatıb üstünü almaq yerində **haqlamaq** kimi danışiq dilinə məxsus söz-ifadələr “Dədə Qorqud kitabı”nda eyni şəkildə, eyni mənada işlənir.

Yaxud tərəf, istiqamət bildirmək üçün indi danışiqda **əl** sözündən istifadə olunur. Eyni xüsusiyyət “Kitab”da bol-bol görünür: *Sağım ələ baxdıgumda qarındaşım Qaragüneyi gördüm, solum ələ baxdıgumda dayım Aruzu gördüm, Qarşım ələ baxdıgumda səni gördüm*.

Sözün təhrifli təkrarı nəticəsində mürəkkəb söz almağa aid əsərdə geniş nümunələr vardır: **qan-qun, yamrı-yumru, yolçu-yolaqqı, çoban-çoluq, dadım-dayəm...** Bu forma da danışiq qəlibidir.

Həm canlı dil, həm də qədimlik elementlərindən biri kimi yamsılamalar diqqəti cəlb edir. Abidənin dilində bunlar həm söz yaradıcılığında kök kimi iştirak edir, həm də tərz, ton vermək üçün fe’lə xidmət göstərir. Bu ikinci cəhət daha çox üslubi-ritmik keyfiyyətlə bağlı olduğundan (əsərin bədii nitq abidəsi olduğunu nəzərə alırıq) daha çox maraq kəsb edir: *Qaranqu axşam olanda vaf-vaf ürən, Acı ayran töküləndə çap-çap içən. Köpək Qazanı atınuy ayağına çap-çap düşər, sək-sək səkilər. Söyləmdilər fısıl-*

fısl. Bildır-bıldır gözünün yaşı rəvan oldu. **Gumbur-gumbur** nağaralar döyüldü. **Gumbur-gumbur** davullar çalındı. Qızı-gəlini **qas-qas** gülməz oldu. Qazan sağına baxdı, **qas-qas** güldü. Kömləgi görcək bağlər **ökür-ökür** ağlaşdılar. İt kimi **gü-gü** edən çirkin xırslı və s.

Məlumdur ki, adətən belə təqlidlər təqlid üstə qurulan felin ilk hecasının alınib, açıqdırsa, müvafiq samit artırılıb təkrar edilməsi ilə düzəlir və fe'lin mənasına intensivlik, sürəklilik verir. Məsələn, **gurlamaq** – gur-gur gurlamaq, **zarımaq** – **zar-zar** **zarımaq** və s. Bu təqlidlər tərz-hərəkət zərfi mövqeyindədir. İlk yarandığı dövrdə ancaq müvafiq fe'l səmtində işlənən bu təqlidlər sonrakı abstraksiya nəticəsində qrammatikləşir, əsası sayılan fe'ldən təcrid olunur, məhvərindən uzaqlaşır. Beləliklə, konkret tərz-hərəkət zərfinə çevrilir və semantikasi uyğun gələn (demək, şəkli vacib olmur, məna əsas götürülür) hər bir fe'llə işlənir. İndi dilimizdə **yanmaq** fe'li ilə işlənən **par-par** (par-par yanmaq) təqlidi əslində **par-par** **parlamaq** qəlibindən gəlir. Yaxud **zar-zar** ağlamaq modelinin əsası **zar-zar** **zarımaq** qəlibidir və s.

“Kitab”dan verdiyimiz nümunələrdə ilk etimoloji sifətində ancaq bir təqlid işlənir: **sək-sək** **səkmək**. Şübhəsiz ki, başqa təqlidlər də öz fe'l kökündə istifadə olunmuşdur: **gumbur-gumbur** **gumbuldamaq**, **fısl-fısl** **fısıldamaq**, **qas-qas** **qaqqıldamaq**, **ökür-ökür** **ökürmək** (hönkür-hönkür hönkürmək) və s. Nümunələr göstərir ki, bu təqlidlər çox qədimlərdən zərf kimi işlənməyə başlamış, artıq ilkin orta əsrlərdə (I minillikdə) abstrakt şəkildə özünü təqdim etmişdir. Bu o cəhətlə də bağlıdır ki, müasir dilimizdəkindən fərqli olaraq, tarixən zərfin diferensial göstəriciləri dolğundur. “Kitab”ın dilində “yumru-yumru ağlamaq” ifadəsinə də təsadüf olunur. Görünür, bunun əsasında **yığlamaq** feli dayanır: forma (yumru-yumru **yığlamaq**) ya təqlid kökü, ya da alliterasıya ritmi üzrə yaranır.

Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, dilçilikdə daxili obyektli fe'l adlanan forma da Azərbaycan dilində məhz bu motivdə, təqlidlə, təqlidi fe'lin analogiyası üzrə meydana çıxır: burada da ilk mərhələ kimi fe'lin konkret əşya-obyektlə bağlılığı var: sonrakı abstraksiya prosesində fe'l öz obyektindən təcrid olunur və sərbəstləşir. Eyni zamanda üslubi ritmik məqsəd izlənilir.

Nümunələr: **iş işləmək** – Hər nə iş olsa, *Qorqud ataya danışmayınca işləməzlərdi. Boy boylamaq, söy-söyləmək* – *Dədəm Qorqud gəldi, şadlıq çaldı, boy boyladı, söy söylədi. Ün ünləmək, av avlamaq, quş quşlamaq* — *Ünüm ünlən, sözüm dinlən, bağlar!.. Av avlayalım, quş quşlayalım... yeyəlim, içəlim. Gözə gözükmək* – *Gözükməyəsen, yoxsa səni öldürərəm - dedi. Casusu casuslamaq* - *Kafirün casusu bunları casusladı. İz izləmək* - *İzin izlədi getdi*. Maraqlıdır ki, bunlardan bəziləri abstraksiya həddinə çatıb yaşayır: **avlamaq** (**av avlamaqdan**), **söyləmək** (əsl: **söy söyləmək** və ya **söz söyləmək**), **yollamaq** (**yol yollamaqdan**). Ancaq bəziləri təcrid oluna bilmir, arxaikləşir: **quş-quşlamaq, ün ünləmək. Quşlamaq** anlayışı **avlamaqda** ehtiva olunur. “Dədə Qorqud kitabı” üçün daxili obyektli fellərin ünsiyyət əhəmiyyətindən daha ziyadə melodiya yaratmaq əhəmiyyəti vardır. Bu, əsərin dilində şeirliyyət yaradan çoxlu üslub fiqurlarından biridir.

“Dədə Qorqud”un dili ilkin orta əsrin dil xüsusiyyətlərinin təsəvvürünü verir. Şübhəsiz ki, əsərin XI və XV əsrdə yazıya alınmış nüsxəsində yazılı dövrün əks-sədası olmalı idi və var. Bu, birinci növbədə, dastanın dilinə ərəb-fars sözlərinin daxil edilməsidir – yəqin ki, bu leksika artıq XV əsr üçün arxaikləşmiş türk mənşəli sözlərin müqabili idi. Yaxud onomastik vahidlərdə əlavələr hiss olunur. Müqəddimədə ərəb mənşəli xüsusi isimlərin-islam antroponimiyasının işlənməsi, dastanda İstanbul adının çəkilməsi (yazıya alan şəxs mövcud coğrafi koordinatdakı keçmiş adı müasiri olduğu, tanıdığı toponim ilə avtomatik əvəz edir və bu halda İstanbuldakı Aya-Sofya da əlavə olunur) və s.

Eyni zamanda dastanın dilində XI əsrdən əvvəli göstərən xüsusiyyətlər də var. Əvvələn, dastanın qədimliyinə aid ekstra-lingvistik işarələr buna misaldır. Dastanın birinci cümləsi belədir: **“Rəsuləleyhüssəlam zamanına yaqın Bayat** boyundan Qorqud Ata deyərlər bir ər qopdı” - bu, birinci minilliyin VII əsidir. Əlbəttə, bunu tarixi fakt saymaq mümkün deyil, ən azı ona görə ki, “Dədə Qorqud” hadisələri daha qədimlərə gedir (Domrul obrazının qədim mifoloji məzmunu ilə bağlı bu kitabın əvvəlki bəhsinə bax). Görünür, qəhrəmanlıq dastanında bu xüsusiyyət olur ki, xalqın tarixində siyasi-mənəvi dönüş nöqtələri onda əks

olunur. Həm də abidədəki Dədə Qorqudda kahin-şaman-peyğəmbər əlamətləri olduğundan dastana islam dünyagörüşü vizası verilərkən o, Məhəmməd peyğəmbərlə əlaqələndirilir. Bu ifadə XV əsrdə də əlavə oluna bilərdi, XI əsrdə də, əvvəlki əsrlərdə şifahi dilimizdə də. Hər halda bu hadisə dastanın VII əsrdə meydana olduğuna dəlalat edir. Oğuzların bol-bol şərab işlətmələri, məstliyin etnik mərasim faktı kimi görünməsi də süjetin islamdan əvvələ getdiyinə dəlalatdır. Dastandakı güclü qadın kultu da islamla bir araya sığmır. Əsərin dini-mifoloji ruhunda islam yoxdur, islam ona ara-sıra yapışdırılır və həmin yamaq yerləri aydınca görünür. Başqa qədim bir adətin izi – oğlu Buğacı Dirsə xana şeytanlarkən namərdlər bir “dəlil” gətirirlər: *“Qalxıbanı, Dirsə xan, sənün oğlın yeründən uru turdı... Al şarabun istisindən aldı, içdi. Anasıyla söhbət elədi, atasına qəst eylədi”*. Dirsə xan bu xəbərə inanır və oğlunu öldürmək qərarına gəlir. Görünür, dastanın yaranması zərdüştliyin hökm sürdüyü dövrə aiddir, ya da zərdüştlikdən yeni ayrılmışlar. Əgər oğulun anası, bacısı ilə, ərin qızı ilə yaşamaq hüququnu qanuni sayan bidət bu mühitə yad olsa idi, Dirsə xan həmin böhtana inanmazdı və namərdlər də beləsini yox, ayrısını uydurardılar. Dastanın sonrakı islamlaşma proseslərində bu bidət təshihçilərin nəzərindən yayınıb. Hətta bu detal onu da göstərir ki, dastan, görünür, daha qədimlərdən yazıya alınıbmış, şifahi yaşanışda, bu dərhal düzəldilməli idi.

Qədimliyə aid hadisə-faktları xeyli artırmaq olar. Dil faktları da hadisə-süjet elementləri ilə üst-üstə düşür. Antroponimlər islamdan qabaqkıdır – bizim istər məhəbbət, istərsə qəhrəmanlıq dastanlarımızdan heç birində bu ad sistemi görünmür. Nə islam dini, nə də ərəb-fars lüğətləri bu adlara müdaxilə etməyib: *Qorqud, Bayındır, Ulaş oğlu Salur Qazan, Urus, Səlcuq oğlu Dəli Dondar, Qaraqünə oğlu Qarabudaq, Aruz Qoca, Qazlıq Qoca, Baybura, Bamsı Beyrək, Yegnək, Duru, Qaracıq Çoban, Qabangüc, Dəmirgüc, Əmən Qoca oğlu Alp Ərən, Duxa Qoca oğlu Dəli Domrul, Basat, Uşun Qoca oğlu Səgrək, Qanlı Qoca oğlu Qanturalı, Dirsə xan, Buğac, Qoğan Aslan, Qıyan, Bəkil, Əgrək, Qılbaş, Yalançı oğlu Yalincuq, Boyu uzun Burla xatun, Baniçiçək, Qısırca Yengə, Selcan xatun, Qarıcıq, Qaba Ağac, Tərsuzamış və s.*

Bilindi ki kimi, qədim türk-Azərbaycan şeiri üçün heca və alliterasiyanın ikisi də başlanğıcdır. Ancaq tarixən alliterasiya nisbətən fəal olmuşdur. “Dədə-Qorqud”da da şeir tərzisinin alliterasiya gözü ağırdır. Halbuki “Dədə Qorqud”un yazıya alındığı vaxtda yazılmış M.Kaşğari “Divan”ında toplanan xalq yaradıcılığı nümunələrində heca fəaldır, alliterasiya epizodikdir və dördlüklərdə məhz hecanın tərkib hissəsidir, hecanın ritminə xidmət edir. Deməli, “Dədə-Qorqud” daha qədim şeir texnologiyası ilə yazılmışdır.

“Dədə-Qorqud” dilinin daha qədim dövrlərin məhsulu olmasının dəlaləti kimi iki sintaktik xüsusiyyətinə diqqət yetirək.

Diqqəti ilk çəkən etnik-kulturoloji əlamətlərlə səciyyələnən intonasiya sintaksisi təmiz türkcədir. “Dədə-Qorqud”un son yazıya alındığı vaxta yaxın – XVI əsrin əvvəlinə aid bir nəsr nümunəsinin sintaktik intonasiyası ilə müqayisə: *“Hər yerdə ki, məhəbbət binasunu qoyubdur, asarı-möhnətdən bir qapu ana açubdurlar və hər meydana ki, dostluq ələmi durğuzubdurlar, bəlalər qoşunu ana mülahim əyləyübdürlər. Hər kim, həqq-təala anı sevər, anı bəlalara mübtəla əylər və möhnətlərə giriftar edər və...”* (“Şühədanamə”); *“Dəmir qapu Dərvənddəki dəmir qapuyi qapub alan, altmış tutam ələ göndərinün ucında ər böğürdən, Qazan kibi pəhləvani bir savaşa üç kərrə atundan yıqan Qıyan Səlcuq oğlu Dəli Tondar çapar yetdi: “Çal qılıcın, ağam Qazan, yetdim” - dedi.*

Anuñ ardınca, görəlim, kimlər yetdi....

Oğuz bəgləri ilə Tondar sağa dəpdi. Cilasun-yigitləri ilə Qarabudaq sola dəpdi. Qazan kəndü dopa dəpdi. Təkür ilə Şökli Məlikə həvalə oldu. Bəgirdübəni atdan yerə saldı. Alça qanın yer üzərinə dökdi. Sağ tərəfdə Qara Tükən Məlikə Tondar qarşı gəldi. Qılıcladı, yerə saldı. Sol tərəfdə Buğacıq Məlikə Qarabudaq qarşı gəldi. Sancubanı yerə çaldı”. – “Dədə Qorqud kitabı”nın dilindən gətirilmiş bu parçada (qalan hissələrdə də vəziyyət bu nisbətdədir) türkcə leksikon bütövlükdə XV əsr Azərbaycan dilinə uyğundur. Bu, deyildi ki kimi, Azərbaycan dili əsas lüğət fondunun təşəkkülünün qədimliyi ilə bağlıdır. Ancaq ələ leksik-frazeoloji nümunələr də var ki, artıq XVI əsr üçün passivdir, arxaizm dərəcəsinə görünür; onların müasir dildəki

müqabilləri isə işləkdir. Məs. **üstünə yığnaq etmək** müqabilində “ətrafına toplamaq”, **qapub alan** yerinə “zəbt etmək”, yaxud sadəcə “alan”, ər **böcürdən** əvəzinə “çığırdan”, **çapar** (yetmək) yerinə “cəld” (yetmək), **dopa dəpmək məqamında** “mərkəzə, ortaya cummaq”, **alca qanın yer üzərinə dökdü** yerində “al qanın yerə tökdü” və ya sadəcə “al qanın tökdü” (əslində “yer üzəri “ forması alliterasiyanın qalığıdır -əsl: **yer yüzəri**) XVI əsr dili üçün daha səciyyəvidir. Ərəb-fars mənşəli leksikon, əvvələn, cüzdür, hətta XV-XVI əsrlərdəki xalq şeirimizin dilində olduğundan da azdır, ikinci tərəfdən, bunlar azərbaycanlıların bugünkü canlı danışığında və ədəbi dilində mövcuddur: **hacət** (dilmək), **ağzı dualı, əyan, allah-taala, hamilə** (olmaq), **müddət, həvalə** (olmaq). Müasir Azərbaycan dilində sabitləşmiş ərəb-fars sözlərinin hamısı XIII-XVI əsrlərin yazılı abidələrində işlənmişdir. Bir halda ki, “Dədə Qorqud kitabı”ndakı alınma (ərəb-fars mənşəli) sözlər müasir canlı dilimizdə qalır, bu bir daha təsdiqləyir ki, müasir Azərbaycan dilinin əsas lüğət fondu həmin dövrdə mövcud olmuşdur və dastanı XVI əsrdə yazıya alarkən müasirləşdirən şəxs əcnəbi materialın canlı ünsiyyətə girmiş qismindən istifadə etmişdir. Bu, dastanların dil poetikasına münasibdir – dastanın (və ümumiyyətlə, xalq yaradıcılığının başqa nümunələrinin) dili həmişə canlı dillə səsleşməlidir. Təbii ki, bütün dövrlərdə canlı danışq ədəbi dildən fərqli olaraq əcnəbi materialı güclü süzgəcdən keçirib, yüzdən-mindən birini qəbul edir. Və XI, ya XVI əsrdə “Dədə Qorqud” dastanını “Kitab” adı ilə yazıya alan şəxs həmin prinsipi gözləmiş, XI ya XVI əsrdə azərbaycanlıların canlı ünsiyyətində vətəndaşlaşmış ərəb-fars sözlərinə müəyyən qədər yer vermişdir. Ancaq həmin şəxs sintaksisə, o sıradan intonasiya sintaksisinə dəyməmiş və ya dəyə bilməmişdir. “Şühədanamə” ilə müqayisədə dastanımızın cümlələri saf milliliyi ilə seçilir: cümlələrin danışqımızdakı, gündəlik ünsiyyətimizdəki yığcamlığı, bağlayıcı vasitələrin milliliyi onun üstündən əcnəbi rüzgar əsmədiyinin şahididir.

“Dədə Qorqud kitabı”ndakına qarşı duran əcnəbi sintaktik intonasiya XIII-XVI əsrlərin ədəbi-yazılı nəsrində normativ mahiyyət qazanmışdı. “Kitab”ın intonasiya sintaksisi həmin normadan kənarda qalır. Ədəbi dilin hər bir normativ faktının,

təbii ki, müəyyən əənəsi yaranır. Nəsr dilindəki əcnəbi sintaktik intonasiya norması da Azərbaycan yazılı ədəbi dilinin tarixində uzun zaman davam etdi. “Dədə Qorqud kitabı”nın intonasiya əənəsi isə həmin müddətdə xalq şeiri janrlarının dilində yaşayır (xalq şeiri janrlarının sintaksisi heç zaman əcnəbi sintaktik təsirə məruz qalmamışdır). Əcnəbi sintaktik intonasiyanın təsiri yazılı nəsrdə o dərəcə qanuniləşir və kütləviləşir ki, hətta orta əsrlərdə yazıya alınan xalq dastanının dilinə də nüfuz edir. ”Şəhriyar və Sənubər” Azərbaycan dastanının XVIII əsrdə “Şəhriyar” adı ilə yazıya alınmış nüsxəsinə baxaq. Dastanın yazılı improvizasiyasında şeir örnəkləri öz milli intonasiyasını eynən saxlayır. Ancaq yazıya alan katib-müəllif ədəbiləşdirmə, yazılı ədəbi nitqə uyğunlaşdırma üçün onun sintaktik intonasiyasına müdaxilə edir – dastanların dili üçün səciyyəvi olan xalq danışığı sintaksisini əcnəbi intonasiya təsirli yazılı nəsr məcrasına salır. Bir nümunə: *“Sizdən təvəqqə budur ki, cümlə siz anuñ ilə müsahibət edəsuz ki, anuñ xatirinə qübari-küdurət yetişməyə və həmişə sizin söhbəti müsahibətiñiz ilə xoşhal və xürrəm olub və baisi-mə’rifət və adəmiyyət ola”* - (“Şəhriyar”, tərtibçi: Ə.Səfərli. Bakı, Yazıçı, 1987, s. 33). Bu kiçik parçanın dilindəki əcnəbi lüğət bolluğu, fars izafətləri (**qübari-küdurət, baisi-mə’rifət, söhbəti müsahibət**), ərəb morfologiyası (**müsahibət, adəmiyyət**), “**və**”lərin tezliyi onu xalq dastanının dilindən daha çox klassik yazılı nəsr nümunəsinə oxşadır.

“Dədə Qorqud kitabı”nın sintaksisi ilə bağlı başqa bir cəhət. Dastanın sintaktik vahidlərinin-söz birləşmələri və cümlələrinin leksik sistemi göstərir ki, bu, yaradılışında nəsr sintaksisi olmayıb; ilkin poetik formalarının sonrakı şəkil dəyişmələri ilə onda az-çox nəsrələşdirmə işi aparılmışdır. Bununla belə dəyişmə əməliyyatları dastanın dilini ilkin poetik mahiyyətdən “təmizləyə” bilməmiş, başlanğıcında onun şeir dili olmasına dəlalət edən çoxlu faktorlar qalmışdır. Müxtəlif naşirlər bunlardan bir qismini şeir texnikası ilə düzüb təqdim edirlər. Ancaq dastanın nəsr kimi verilən hissələri də şeirlə və ya şeir tələblərini ödəyən qisimlərlə doludur. Sintaktik vahidlərin düzülüşündə, prosodik təşkilində qədim şeir arxitektontikası özünü göstərir. Söz birləşmələri və cümlələrdə alliterasiya (söz əvvəlinin ahəngi),

qafiyə (söz sonunun ahəngi), assonans (sözün müxtəlif hissələrinin ahəngi) və sintaktik paralelizim (ritm simmetriyası) geniş yer tutur. Bu əlamətlər həmin faktorlardır ki, “Kitab” nəşirlərinin şeir kimi düzdüyü hissələr məhz onlarla səciyyələnir. Sintaqmatik təzahürlərin hamısı ritmik tənəffüslə müşayiət olunur. Nəşirlərin nəsr kimi verdiyi hissələrdən fikrimizi əsaslandıran bir neçə örnəyin üstündə dayanacaq.

“Bu halları gördüğündə Qazanun qara qıyma gözləri qan-yaş toldi. Qan tamarları qaynadı. Qara bağı sarsıldı. Qonur atını öncələdi. Kafər keçdiyi yola düşdi, getdi” (“Salur Qazanın evi yağmalandığı boy”) – bu, nəsr sintaksisi kimi bir abzasdır. Ancaq cümlələrdəki sözlərin fonetik başlanğıcı, söz əvvəlinin sistemli harmoniyası nəsr dilinə məxsus keyfiyyət deyil. Dastanda müxtəlif nəşirlərin alliterasiya şeiri kimi verdiyi parçaların prinsipi üzrə bu da şeirdir:

*Bu halları gördüğündə
Qazanın qara qıyma gözləri
Qan-yaş toldi.
Qan tamarları qaynadı.
Qara bağı sarsıldı.
Qonur atını öncələdi.
Kafər keçdiyi yola düşdi,
Getdi.*

Xalis şeirdir. İlk misrada alliterasiya yoxdur. Ancaq iki ritmik hissədən (4 x 2) ibarət 8 hecalı bir misradır. Yeddi-səkkizinci misralarda gözlənilən **q** yerinə **k/g** gəlir. Ancaq, əvvələn, bunların özündə **k/g** alliterasiyası var; **kafər-keçdiyi // geçdiyi-getdi // ketdi**; ikincisi, müxtəlif türk dillərində və ya bir türk dilinin tarixinin müxtəlif mərhələlərində **q/k, k/g** səs uyğunluqları olmuşdur (bunu da unutmamaq olmaz ki, kafər sözü alınma olduğundan, şübhəsiz, hansı qədim türk sözünü isə əvəz etmişdir). Şeirə aid başqa cəhət: psixoloji gərginlik, dramatizim misra-cümlədən misra-cümləyə artır, hətta son cümlənin xəbərləri atın çapış ritmini verir, **getdi** söz-misrası uzaqlaşan atın son ayaq səsinin assosiasiyasını yaradır. Düzdür, bəzi sintaktik nümu-

nələrdə alliterasiya nisbətən zəifləyir, seyrəkləşir, ancaq hər halda o, deyilişdə qulaqla duyulur, oxunuşda gözlə görünür:

Haman dәм at saldı. **Yel** kibi **yetdi**, **yelәм** kibi **yapışdı**. Kafərin cigninə bir qılıc urdı. **Geyimini-keçimini** toğradı. Altı barmaq dərinliyi zəxm irişdirdi. **Qara qanı** şorladı **Qara** sağrı **soqmanı** tolu **qan** oldu. **Qara başı** **bunaldı**, **bunlu** oldu. Haman dəpdi. **Qələyə** **qaçdı**. **Yegnək** ardından **yetdi**. Hasar qapusına girmişkən **qara** polat uz **qılıcı** ənsəsinə eylə çaldı kim, başı top kibi yerə düşdi (“Qazılıq Qoca oğlu Yegnək boyu”) - əlbəttə, burada alliterasiya sistem halında deyil, ancaq var: **yel** kibi **yetdi**, **yelәм** kibi **yapışdı**; **Yegnək** **yetdi**, **qara qanı** şorladı, **qara** **soqmanı** **qan** oldu, **qara başı** **bunaldı**, **qələyə** **qaçdı**, **qara** **qılıc** (hələ söz içindəki səslər də assonans şəir ritminə xidmət göstərir: **qara** **saqrı** **soqma** silsiləsində **q**, “**baş**ı **yerə** düşdi” birləşməsində **ş** və **s**). Bu alliterasiya sisteminin seyrəkləşdirilməsi sonrakı nəsrləşdirmə işindən gəlir. Verdiyimiz örnəklərlə Drezden və Batikan nüsxələrinin fərqinə diqqət edək: birinci misalda Drezdendəki **Qara bağrı sarsıldı** misrasından sonra Vatikan nüsxəsinə **Yürəgi oynadı** misrası artırılır. Əlavə əvvəlki misraya məntiqcə çox güclü bağlıdır, ancaq alliterasiya prinsipi pozulmuşdur. Yaxud ikinci misalda **Qara qanı şorladı** cümlə-misrasına Vatikan nüsxəsini köçürən katib **qoynu doldı** sözlərini artırır-alliterasiya ölçüsü saxlanılır. Deməli, köçürənlər müxtəlif səvviyədə artırma-əskiltmələr edirlər.

Başqa bir misal: *“İraqından-yaqınundan gəlişdilər. **Gizlü** yaqa tutuban iyləşdilər. Tatlu damağ verübən soruşdular. Ağ-boz atlar binübən yortuşdular. Bəg babası yanına irişdülər* (“Qanlı Qoca oğlu Qanturalı boyu”). Əvvələn, cümlələrin sonu qafiyədir: **gəliş**, **iyləş**, **soruş**, **yortuş**, **iriş** (hətta 3-cü, 4-cü xəbərlər qalın saitlərdir, 5-ci isə 1-ci və 2-ci kimi incə saitlə gəlir). Bu isə misra deməkdir: cümlə-misraların hər birində ilk və son taktlar 4 hecalıdır: **irağından... gəlişdilər**, **gizlü yaqa... iyləşdilər** və s. Aralıqdakı sözlər gah 4 (**yaqınundan**) gah 3 (**verübən**) hecalıdır. Bu halda ilk misra örnək olmalıdır - sözlərin morfoloji qəlibi uyğundur: **iraq-ın-dan**, **yaqın-ın-dan**. Deməli, dəyişiklik sonrakılarda gedib. Məlumdur ki, türkcələrin tarixində və bilavasitə “Kitab”ın özündə **-iban** feili bağlanması həm də **-ibanı** şəklində işlənir. Nəhayət, sonuncu misrada hal şəkilçisi

olmuş ki, sazla oxunuşda ozan onu ikinci təq-tin üstündə demişdir. Beləliklə, hər misrası 4 hecalı 3 təqtdən ibarət şeir:

*İrağından-/yaqınından/gəlişdilər.
Gizlü yaqa /tutubani /iyləşdilər.
Tatlu damağ /verübəni /soruşdılar.
Ağ-boz atlar /binübəni /yortuşdılar,
Bəg babası /nuñ yanuna /irüşdilər.**

Bəzən aydın görünən elementar pozuntulara təsadüf olunur. Atası Qazan bəyə Uruz deyir:

A bəg baba. Dəvəcə böyümüşsən, köşəkcə ağluñ yoq. Təpəcə böyümüşsən, tapırca ağluñ yoq, Hünəri oğul atadanmı görər, *ögrənər, yoqsa atalar oğuldanmı ögrənər?* (“Qazan bəg oğlu Uruz bəgün tutsaq olduğu bəy”) - müqayisəyə diqqət verək: oğul atadanmı, atalar oğuldanmı ögrənər. Birinci halda, **oğul-ata** qarşılığında subyektlər təkbətək götürülür. İkinci halda tərəflərin nisbəti pozulur: **atalar-oğul**. Halbuki olmalı idi: **ata-oğul**. Deməli, köçürən mətnin şeir, ya nəsr olmasının fərqi nə varmayıb. Şeirsiz-nərsiz, bu, adi məntiqdə də yalnızdır (hələ bu bizə çatan iş neçənci köçürənindir? Yəqin əvvəlki köçürənlərdə fərqlər az olub). Mətnin linqvo-poetik təhlili göstərir ki, **a bəg baba** xitab kimi, **hünəri** sözü məntiqi vurğu ilə şe’rin vəznindən kənara çıxarılır. Və hecalar təxminən belə nizamlanar:

* Əslində buradakı hər təqt qədim ilkin misradır. «Dədə Qorqud kitabı» üçün tipik şeir qəlibi 4 hecalı misralardır. Və buradakı hər misra bir qədim şeir bəndidir, belə:

İrağından,	Gizlü yaqa	Tatlu damağ
Yaqınından	Tutubanu	Verübəni
Gəlişdilər.	İyləşdilər.	Soruşdılar və s.

Əks halda burada hər misrada 12 heca olmuş olur ki, bu, türk-Azərbaycan şeirinin çox sonrakı dövrünün faktıdır. Qədim türk şe’rində misranın cümlə olması, fikir ifadə etməsi yox, mütləq olan odur ki, misra ritmin bir hissəsi olur. Əlbəttə, cümlə də ola bilər:

Yüz ölç,
Bir biç.

Misraların dörd hecalılığı «Kitab»ımızın çox qədim dövrlərin yaradıcılıq məhsulu olmasının dəlillərindəndir.

*A bəg baba.
Dəvəcə böyümişsən,
Köşəkcə ağlun yoq.
Dəvəcə böyümişsən,
Tapıca ağlun yoq.
Hünəri
Oğul atadanmı/görər ögrənər-6-5=11.
Yoqsa ata oğul/danmı ögrənər-6-5=11*

Deyilənlər təsdiq eləyir ki; 1) Bu nəsr sintaksisi deyil. Sintaksisin leksik-prosodik xüsusiyyətlərinin kompleks halında təhlili göstərir ki, “Dədə-Qorqud” oğuznamə başlanğıcında şeirlə yaradılmışdır; 2) “Dədə Qorqud” sintaksisinin əcnəbi təsirə düşməməsinin bir səbəbi də odur ki, bu sintaksis şeir texnikası üzrə qurulmuşdur – əcnəbi təsir həmişə milli şeirimizin yalnız leksikasına aid olmuşdur; 3) alliterasiya və heca vəznə türkcə şeirdə eyni dərəcədə başlanğıcdır; 4) ”Dədə Qorqud kitabı” XVI əsrdə yazıya hökmən başqa, daha qədim bir nüsxədən köçürülüb. Əgər o, XV yüzillikdə ilk dəfə yazıya alınsa idi, ən azı “Şühədanamə”nin dili kimi redaktə olunardı.

“Dədə Qorqud”un ağızda yaşamamasının əsas səbəbi, görünür, xüsusi ifaçı ozan nəslinin kəsilməsidir. Bu gün qırğızların “Manas” dastanını hər aşiq deyə bilmir, onu **manasçı** adlanan xüsusi aşıqlar ifa edirlər – bunlar şaman təbiətli adamlardır, ifa zamanı ətrafdan təcrid olunur, xüsusi hala girir və cildlərlə mətni günlərlə əzbər deyirlər (avazla oxuyurlar). Və manasçılıq irsən keçir, onu dinastiyada növbəti nəsilədən kimsə biri qəbul edir. Deməli, bizdə xüsusi qorqudçular olublar, nəsiləri kəsilib, dastanın ağızda deyilməsi dayanıb. Dastanın məhz xüsusi adamlar tərəfindən ifa olunması ibn Aybəkənin bu sözlərindən də aydın olur – “Dədə Qorqud” boylarını-nağıllarını nəzərdə tutan müəllif yazır: “Bu nağıllar bu günə qədər ağızlarda dolaşır durur. **Bu nağılları Oğuzlar içində ağıllı, bilgili kimsələr əzbərlər və qopuzlarını** çalaraq söylərlər” * (ayırma mənimdir – T.H.). Burada iki cəhət diqqəti cəkir: 1. Bu nağılları ağıllı, bilgili

* Bax: M.Ergin. Göstərilən əsəri, s. 36.

adamlar söylərmişlər – deməli, bunu hər aşiq oxuya bilmirmiş, həmin ağıllı, bilgili sayılan adamlar məhz qorqudçular imiş; 2.Həmin kimsələr bu nağılları əzbərləyib söylərmişlər – nağılı əzbərləmək nə deməkdir, deməli, “Dədə Qorqud” həqiqətən ucdantutma şeir imiş.

“Dədə Qorqud” dilinin yaş faktorunu* realist qavramaq üçün ümumtürk məxrəcini nəzərə almaq, başqa qədim türkdilli abidələrə müqayisələr aparmaq mühüm söykənəcəkdir. VI-VIII əsrlərə aid Orxon-Yenisey abidələrinin dili ilə, xüsusən leksikası ilə müqayisələr “Dədə Qorqud kitabı” dilini yuxarıda deyilən hüquqda qavramağa imkan verir, ilk orta əsrlərdə Azərbaycan türkcəsini mükəmməl, yetkin xalq dili faktı və milli dilin başlanğıc dövrünün məhsulu kimi qəbul etməyə haqq qazandırır.

Azərbaycan türkcəsində ilk tərcümə. Bu tərcümə adi dildən deyil, “Qur’ani-Kərim”in yazıldığı ərəbcədənədir və adi tərcümə deyil, məhz “Qur’ani-Kərim”in özündənədir – ilk ədəbi-yazılı abidəmiz olan “Dədə-Qorqud kitabı”nda Qur’andan tərcümədir. Və dilimizdə indiyə qədər gördüyümüz tərcümələrin ən gözəli, ən mükəmməlidir. Yə’ni “Dədə-Qorqud kitabı”nın dili qədər mükəmməl və şairənədir. Elə bil ki, tərcümə olunmayıb, o da Qur’anın özü kimi, ancaq türk dilində göydən nazil olub.

Bu, “Dədə Qorqud kitabı”nın dastan dili kimi şeirlə tərcümədir. Ona görə də əzbərlənə bilir, yadda qalır. Qur’anı bütünlüklə bu şeir dilində tərcümə etmək mümkün olsaydı, namazı türkcə qılmaq, ayələrdən misalları türkcə gətirmək olardı. Qur’an ərəbcədə qafiyəli dillə (səc’li nəsr) olduğu üçün asan əzbərlənir, asan yadda saxlanılır. Bu tərcüməni oxuyanda M.Kaşğarinin XI əsrdə dediyi “ərəbcə ilə türkcə atbaşı gedir”** sözü əyani görünür. Həmin tərcümə budur:

* Görkəmli türk tarixçisi Zəki Vəlidü Toğan dastandakı hadisələri e.ə.VII əsrdə Azərbaycanda hakimiyyətdə olmuş saklar və onların hökmdarları ilə bağlı görür – müəllifin fikrincə, sakların tərkibində oğuz, qanqlı, uyğur, xalac, karluq tayfaları olub. Bax: Zeki Velidi Toğan. Oğuz destanı. İstanbul, 1983, s. 145-146.

** Kaşğari M. Divanü luğat-it-türk. (Besim Atalay tercümesi), I c., Ankara, 1939, s.6.

Yucalardan yucasan,
 Yuca Tanrı!
 Kimsə bilməz necəsən,
 Görkli Tanrı!
 Sən anadan doğmadın,
 Sən atadan olmadın.
 Kimsə rizqün yemədin,
 Kimsəyə güc etmədin.
 Qamu yerdə əhədsən,
 Allahu səmədsən.
 Adəmə sən tac urdun,
 Şeytana lə'nət qıldın,
 Bir suçdan ötri
 Dərgahundan sürdin.
 Nəmrud gögə oq atdı,
 Qarni yaruğ balığı
 Qarşı tutdın.
 Ululuğa həddün,
 Sənün boyun, qəddün
 Yoq.
 Urduğun ulıtmayan,
 Ulu Tanrı!
 Basdığun bəlürtməyən,
 Bəllü Tanrı!
 Götürdugin gögə yetürən
 Görkli Tanrı!
 Qaqdığun qəhr edən
 Qəhhar Tanrı!
 Birligünə sığındım
 Çələbüm, Qadir-Tanrı!
 Mədəd səndən!

Tərcümədə Allahın sifətləri, Tanrının xislətini göstərən keyfiyyətlər əks olunmuşdur. Quranda Allahın sifətlərini bildirən ayrıca bir surə var: “Əl-ixlas (“Yalnız Allaha məxsus olan sifətlər”) surəsi”. Həmin surənin müasir dilimizə təfsirlə tərcüməsi budur:

1. [Ya Peyğəmbər! Allahın zəti və sifətləri haqqında səndən soruşan müşriklərə] de ki: “[Mənim Rəbbim olan] O, Allah birdir [heç bir şəriki yoxdur];

2. Allah [heç kəsə, heç nəyə] möhtac deyildir! [Hamı Ona möhtacdır; O, əzəli və əbədidir];

3. O nə doğmuş, nə də doğulmuşdur [Allah özünə heç bir övlad götürməmişdir];

4. Onun heç bir tayı-bərabəri, bənzəri də yoxdur! ¹ Yığcam əsli belədir: 1. De ki, O, Allah birdir; 2. Allah möhtac deyildir; 3. O, nə doğmuş, nə də doğulmuşdur; 4. Onun heç bir tayı-bərabəri, bənzəri də yoxdur!

Tərcümənin əsasında “Əl-ixlas” surəsi durur. Ancaq türk Tanrıçılığının müqabilinə çıxarılan islamın Tanrısı-Allah haqqında türkün düşüncəsində bütöv təsəvvür yaratmaq üçün burada başqa surələrdən də istifadə olunmuş, Allahın Kərim, Qəhhar, Cabbar adlarına da müraciət edilmişdir. Nəticədə türk Qur’andakı əhatə dərəcəsində Allah haqqında aydın təsəvvür alır.

- Ucalardan uca. Ərəbcəsi: Əl-ə’la- lillahi əl-məsəlul-ə’la (ən uca sifət Allaha məxsusdur). Ən-Nəhl [Bal arısı] surəsi, 60-cı ayə.

- Uca Tanrı. Ərəbcə: Aliyyun (Allah-təalanın gözəl adlarından biri) – innəllahə kənə aliyyən kəbiran (Əlbəttə, Allah uca və böyükdür). Ən-nisa [Qadınlar] surəsi, 34-cü ayə.

- *Kimsə bilməz necəsən* (Allah-Təalə hər şeyi bilir, ancaq O, dərk olunmazdır). Ərəbcəsi: Tə’ləmi məfi nəfsi və lə aləmu məfi nəfsinə (sən mənim ürəyimdə olan hər bir şeyi bilirsən. Mən isə Sənin zatında olanı bilmirəm). Əl-Müdə [Süfrə] surəsi, 116-cı ayə.

- *Görkli Tanrı* (Bu, sufizmdəki **mütləq gözəl** anlayışıdır - bu **mütləq gözəl** Allahdır. Nəsimi: Görklü yüziq nurindən aləm münəvvər oldi, Şirin söziq qatında şəkkər mükərrər oldi.

- *Sən anadan doğmadun,
Sən atadan olmadun.
Qamu yerdə əhədsən,
Allahu səmədsən.*

¹ V.Məmmədəliyevin tərcüməsi: Qur’an. Bakı, Azərnəşr, 1991, s. 647.

Əl-ixlas surəsindən ayələrdir: *Qul huvallāhu əhadun. Allāhüs-samədu. Ləm yəlid və ləm yuləd və ləm yəkun ləhu kufuvan əhadun.*

- *Adəmə sən tac urdun* (Allah-Təalanın Adəm peyğəmbəri Yer üzərində xəlifə etməsi nəzərdə tutulur). –Va iz qalə rəbbukə lilməlaikəti: inni cəilun filardi xəlifətən (sənin rəbbin mələklərə: “Mən Yer üzərində bir xəlifə yaradacağam” -dedi). Əl-Bəqərə (“İnək”) surəsi, 30-cu ayə.

- *Şeytana lə'nət qıldın*. Bir suçdan ötri Dərgahundan sürdin (Allah-Təalanın Şeytanı öz dərgahından qovması nəzərdə tutulur). - İn yəd'unə min dunihi illə inəsən va in yəd'unə illə Şeytanən məridən. Ləanəhul-lahu (onlar Allahı qoyub qadın bütələrə və asi Şeytana tapınırdılar. Allah ona (Şeytana) lə'nət etdi). Ən –Nisa surəsi, 117-118-ci ayələr.

Sonrakı misralarda da Ali-İmran (İmran ailəsi), Əl-Ən'am (Davar), Hud Əl-Əraf (Sədd), Yusif, TaHa, Fələq (Sübh) və başqa surələrdən Allahın sifəti ilə bağlı keyfiyyətlər əxz olunub tərcümə edilmişdir.

Şeirin dilində 13 ərəb (rizq, əhəd, Allah, səməd, şeytan, lə'nət, nəmrud, hədd, qədd, qəhr, qəhhar, qadir, mədəd) və bir fars sözü (dərgah) var. Əlbəttə, şe'rın cəmi 59 sözünün miqdarında bu rəqəm kiçik deyil – 25.4 faiz təşkil edir. Ancaq bu sözlər şeirin qavranmasında zərrəcə ləngimə yaratmır. Bunların içərisində bugünkü türkcəmizdə olmayan 3 söz işlənib: **əhəd, səməd, nəmrud**. Bunlardan **əhəd** (Allahın tək olması) və **səməd** (Allahın heç nəyə möhtac olmaması) sözləri hər gün beş vaxt qılınan namazların içində dəfələrlə təkrar olunur, namaz qılan türkün qulağı üçün bu sözlər doğma səslənişə çevrilib. **Nəmrud** (lüğəti mənası: daşürəkli, üzü gülməz) hökmdarın zülmkarlığı haqqında xalq içində çoxlu rəvayətlər, əfsanələr söylənmişdir və insanlar arasında Nəmrud məlum bir anlayış olub. Yəni anlaşıma baxımından türk sözləri ilə buradakı ərəb, fars sözləri arasında fərq yoxdur. İslamın türklər tərəfindən mənən mənimsənməsində “Dədə Qorqud kitabı” böyük rol oynadığı kimi, ərəb sözlərinin türklərin ünsiyyətinə girməsində də çox iş görmüşdür. Burada qədim türk şeiri üçün tipik olan 4 və 7 hecalı misralar çıxış edir. Sərrast və orijinal qafiyələri var: **ucasan – necəsən; həddin –**

qəddin. Qədim türk şeirinin başqa bir ritm nizamlayıcı faktoru alliterasiya fəaldır: **urduğun, ulutmayan, ulu, basdığın bəlirtməyən bəlli, götürdüyn gögə yetirən görklü, qaqdığın qəhr edən qəhhar.**

Bütövlükdə Qur'an Allahın şəxsiyyətini təcəssüm etdirən kitabdır – bu tərcümə misralarında Allahın qüdrəti, ən böyük ucalığı poetik əksini tapır və türkün düşüncəsinə yetirilir:

*İbrahimi tutdurdiñ,
Xam gönə çulğaduñ,
Götürib oda atdırdun.
Birligünə sığındum,
Əziz Allah!*

Bu misraların Quran əsası:

“Əl-Ənbiya (Peyğəmbərlər) surəsinin 68-69-cu ayələridir. “Qalū harri qūhu vansuru Əlihətəkum in kuntum fə’ilinə. Qulnə ya nəru küni bərdən və sələmən ’alə İbrahimə (Nəmrud və ətrafındakılar) belə dedilər: Əgər bir iş görəcəksinizsə, onu yandırın və tanrılarınıza kömək edin”. Biz də: “Ey atəş, İbrahimə qarşı sərın və zərərsiz ol” – deyə buyurduq).”*

Şübhəsiz, bu misralarda İbrahim Peyğəmbərlə bağlı islam dünyasında yayılmış əfsanə və rəvayətlərdən də istifadə olunmuşdur. Yəni ayələr hərfən tərcümə edilmir. Məqsəd islamı yeni qəbul etmiş türklərə Allahın qadirliyi, böyüklüyü, bənzərsizliyi haqqında inamı təlqin etmək olub. Və burada əfsanələrlə ayələrin birləşməsi daha dolğun poetik kompozisiya yaradır. Nəticədə inamın qavranması nağıl gücünə gəlir. Bu inamın vəsfində türkcənin qüdrəti Qur'anın dili səviyyəsinə qalxır. Peyğəmbərin oddan zərərsiz qurtarması belə şairanə ifadə olunur: **Odu bustan qıldın.** Bu, ayələrə əlavədir. “Bustan” gülüstan, gülzar, çəmənzar kimi söz – anlayışlarla bir semantik sahəyə düşür. Beləliklə, misradakı bir söz öz semantik sahəsindəki bütün anlayışları

* Ayələrin Azərbaycan türkcəsinə tərcümələri buradan alınmışdır: Qur'ani-Kərim (ərəbcədən tərcümə edənlər: Ziya Bünyadov və Vasim Məmmədəliyev). Bakı, 1991.

özündə cəmləşdirir: İbrahimi külə döndərməli ikən tonqal bustan, gülüstan, gülzar, laləzar kimi onu bağrına basır. Tərcümənin bu dil gözəlliyi türkün ürəyinin qapılarını bir daha taybatay islamın üzünə açır.

“Dədə Qorqud kitabı”nın bu misralarında Allahın təkliyi ideyası xüsusi mükəmməliklə, yığcam və nüfuzedici bir dillə ifadə olunur:

*Tanrının birliyinə
Yoqdır güman.*

Türkə Tanrı sözü daha doğma olduğu üçün **Allah** yox, məhz **Tanrı** işlədilir. **Güman** sözü **şübhə** mənasındadır. Yəni: *Allahın birliyinə şübhə yoxdur*. Bu, “Əşhədu ən la ilahə illəllah” (Şahidəm ki, Allahdan başqa Allah yoxdur) ayəsinin tərcüməsidir. Tərcümənin dəqiqliyi və poetikliyi göz qabağındadır. Görünür ki, həqiqətən türk dili ərəbcə ilə “atbaşı gedir”. Bu dil ilk orta əsrlərdəki (X əsrə qədərki) türkcəmizin səviyyəsidir. Bir müqayisə: XI-XIII əsrlərdə ərəbcədən Avropa dillərinə qızğın tərcümələrdə ingilis dili iştirak edə bilmir. Çünki ingilis dili ərəbcədəki elmi məzmunu əks etdirməyə hazır deyildi. İngilis dili tarixçisi Kekstopun sözünə görə XVI əsrə qədər ingilis ədəbi dili “bəsit və inkişaf etməmiş” idi.¹ Biz bir az sonra XVI əsrə qədərki Azərbaycan dilinə ərəb və fars dillərindən çoxlu və mükəmməl tərcümələrin şahidi olacağıq.

“Dədə Qorqud kitabı”ndakı bu tərcümə indiyə qədər bizə məlum olan ilk tərcümə nümunəsidir. Bu nümunədə türkcəmizin mükəmməlliyi ilə yanaşı, həm də yüksək tərcümə mədəniyyəti görürük. Eyni zamanda tərcümə sənətinə müasir yanaşma münasibəti diqqəti çəkir: yeri gələndə dəqiq, hərfi, yeri gələndə sərbəst, yaradıcı tərcümənin şahidi oluruq. Adətən tərcümə zamanı tərcüməçi dil (bu halda türkcə) tərəf-müqabilinin qrammatik təsiri altına da düşə bilir. Burada ancaq leksik-

¹ Вах: Абаскулиев А. Экстралингвистические факторы, обуславливающие проникновение арабских слов в английский язык в эпоху средневековья. “Metodika və dilçilik”, 2-ci buraxılış. Bakı: Elm, 1976, s. 119-136.

terminoloji alınmalar var, heç bir morfoloji müdaxilə görünmür, türkcəmiz saf sintaksisini saxlayır – bu, türkcəmizin yetkin sintaksisinin mövcudluğu deməkdir. Həmin tərcümə uzun tarixə malik tərcümə ənənəsi üstündə duran bir nümunə təsəvvürü yaradır. Bu təəssürat dilimizin qrammatik quruluşunun yüksək inkişaf səviyyəsinə sahib olmasının nəticəsidir.

XIII-XVI ƏSRLƏR ƏDƏBİ DİLİ

Hər bir dövrün, hər bir mərhələnin ümumi mənzərəsini qavramaq üçün iki cəhəti nəzərə almaq gərəkdir: üslublar sistemini və bu üslubların fəaliyyətini təmin edən dil materialını. «Dədə Qorqud kitabı»nın dil materialı əsasında dövrün birinci mərhələsində xalq dilinin əsas lüğət fondu və qrammatik quruluşu haqqında konkret məlumat aldıq. Qrammatik quruluşun təmiz türkcəliyi, yabancı dillərin təsirinə məruz qalmamış olması öz yerində, lüğət baxımından da türkcənin aparıcılığı göründü. Artıq XIII əsrdən başlanan yeni mərhələdə ərəb, fars dillərindən türkcəmizə güclü lüğət axını özünü göstərir. Bununla da alınmaların türkcəmiz tərəfindən mənimsənilməsi, özünü küləşdirilməsi prosesi gedir. Xalq dili də, ədəbi dil də sınaq qarşısında durur. Faktlar göstərir ki, türkcəmiz prosesi ağayana şəkildə idarə edir. Alınmalar xalqın ünsiyyətinə də girdiyindən ədəbi dili milli inkişaf yolundan döndərə bilmir, Azərbaycan milli ədəbi dili «Dədə Qorqud kitabı»ndan gələn inkişafını yeni tarixi şəraitə uyğunlaşdıraraq davam etdirir.

XIII əsrdən Həsənoğlunun əlimizdə olan qəzəllərindən ikisinin lüğət tərkibinə diqqət yetirək. Qəzəllərin dilində 100 söz var. Bunlardan 59-u türk, 41-i ərəb-fars sözüdür.

Türk-Azərbaycan sözləri: *ağ* (isim:günəş), *ağ* (rəng), *ağac*, *al-*, *alçaq*, *and*, *apar-*, *artuq*, *baq-*, *baş*, *bəlür-*, *bir* (say), *bir* (ədat), *bit-*, *bu*, *çağ*, *qapı*, *qıl-*, *qışla-*, *qoy*, *qül-qül* (təqlid), *dağ*, *ey* (nida), *eylə-*, *et-*, *əl*, *ərit-ilə* (ilən), *ir-*, *it*, *iç* (isim), *iç-*, *keç-*, *könül*, *get-*, *gəl-*, *göm-*, *mən/bən*, *necə*, *nə*, *nökər*, *o* (anun), *oğul*, *od*, *öl-*, *sev-*, *sən*, *söz*, *torpaq/topraq*, *tur-*, *tutuş-*, *şıltaq*, *uşda*, *yağ*, *yan-*, *yarpaq*, *yaylaq*, *yazıl*-59.

Ərəb və fars sözləri: *atəş*, *badə*, *bəndə*, *büt*, *can*, *canfəza*, *cümlə*, *dər* (ön qoşma), *dilbər*, *duaçı*, *ənbər*, *əsil*, *əzəl*, *qəmər*, *kasid*, *kuy*, *gərçi*, *manənd*, *məqsud*, *mə'ni*, *Misir*, *faş*, *xoş*, *xislət*, *hərgiz*, *Həsən*, *həsərət*, *hüsn*, *rəqib*, *rədd*, *sadiq*, *sirr*, *surət*, *sürəhi*, *şəhla*, *şəngül*, *şirin*, *vəli*, *yar*, *zaman*, *zari* – 41.

«Apardı könlümü...» qəzəli müləmmə şeir forması olduğu üçün – beytlərin birinci misraları türkcə, ikincisi farsca olduğu üçün ancaq birinci misraların sözləri hesablanmışdır. Qəzəllərdə

türkcə və ərəb-farsca sözlərin nisbəti müxtəlifdir. «Apardı könlümü...» qəzəlində 47 sözdən iyirmisi türkcə, iyirmi yeddisi ərəbcə, farscadır – türkcə ümumi lüğətin 42,5 faizidir. «Necəsin, gəl ey yüzi ağum...» qəzəlində 68 sözdən cəmi on altısı ərəbcə, farscadır – türkcə ümumi lüğətin 76,5 faizidir. Bütövlükdə hər iki qəzəldə lüğətin 59 faizi türkcədir. Bu rəqəm ümumilikdə XIII-XVI əsrlər ədəbi dilinin mənzərəsinə yox, ancaq mərhələnin birinci pilləsinə – XIII-XIV əsrlərin dilinə uyğundur. Bu mərhələdə divan ədəbiyyatının dili, klassik-kitab dili aparıcı olduğundan və Füzuliyə doğru divan ədəbiyyatı güclənə-güclənə gəldiyindən ədəbi dildə ərəb, fars sözləri arta-artı gəlir. Türkcə və ərəbcə-farscanın işlənməsində 59%:41% nisbəti Nəsiminin lüğət tərkibinə uyğun gəlir. Füzulinin dilində bu rəqəmlər yerini dəyişir.

Burada milli ilə əcnəbinin qrammatik reaksiyaya girməsi də aşkar görünür: **qəmər** (farsca)+**yüz** (türkcə)=**qəməryüz**-türkcə mürəkkəb söz; **dua** (ərəbcə) +**çı** (türkcə, şəkilçi)= **duaçı** – türkcə düzəltmə söz. Gələcək bütün əsrlərdə bu yeni türk sözləri yazılı və şifahi (folklor) ədəbi dildə işlənəcək və həmin qəliblər üzrə alınma sözlər türkcəmizin sintaktik və morfoloji yolla söz yaradıcılığında iştirak edəcəkdir. Qrammatik quruluşda əcnəbi ünsürlər də var. Farsca bir morfoloji əlamət işlənir: -dər (**dər atəş-atəşdə**); əcnəbi sintaktik fakt kimi ilk fars izafətlərini burada görürük: **büti-şəngül, xisləti-ənbər, surəti-mə'ni**. Birinci qəbildən təsir (**dər atəş** tipli) gələcəkdə fəaliyyətsizləşəcək, izafətlər isə yeri gəldikcə kalka olunacaq, ya da şeirimizdə heca vəznə yeganələşənə qədər, əruzun xatirinə ölçü-mizanla həmişə davam edəcək. Yaxud alınmalar dilimizin qrammatik şəkilçilərini türkcənin ahəng qanunu prinsipi ilə qəbul edir: əzəl+də, can+**um** (içində), məqsud+**um**+a (irəyim); ismi və feli birləşmələr yaradır: **şirin** söz, **hüsn** içində, **xoş** keçər; köməkçi fellərlə mürəkkəb tipli feil (tərkibi feil) yaradır: **faş eyləmək, manənd olmaq**; cümlə üzvü olur: oldu **kuyin** yaylağum (**kuyin**-mübtəda); sən rəqibə **sirrimi** faş eylədin (**sirrimi** - tamamlıq) və s. Deməli, alınma sözlər artıq Azərbaycan dilinin morfoloji və sintaktik havasına öyrəşmişdir. Bu iki qəzəlin materialında görünür ki, Azərbaycan türkcəsində milli ədəbi dil əlamətlərinin inkişafı müasir yoluna

düşür. Əslində **qül-qül** təqlid olduğu üçün hər iki dilə aid ola bilər. Ancaq «eyləmək» köməkçi feli ilə Azərbaycan dilinin bir leksik vahidi kimi çıxış edir. **Ey** nidasını da müştərək saymaq olar, ancaq əcnəbi qarşılığı (**-a**: şəh**a**-ey şah) işləndiyindən onu azərbaycanca götürmək münasibdir. Hər iki mənbədən sözlər sonrakı əsrlərdə Azərbaycan ədəbi dilində fəal və müntəzəm işlənir. Azərbaycan mənşəli sözlərdən yalnız **uşda** (budur, artıq, daha) modal sözü milli dildə sonralar arxaikləşir; bu o deməkdir ki, həmin vahidlər yalnız ədəbi dildə deyil, həm də xalq dilində ümumi ünsiyyətdə olmuşdur. Ərəb-fars mənşəlilərin isə hamısı əsrimizin 30-cu illərinə qədər ədəbi dildə işlənmişdir. Bunlardan müasir dil üçün ancaq **əhmər, kuy, manənd, sağər, suziş, çakər, canfəza, şahid** (gözəl) sözləri arxaikdir. Əcnəbi sözlərin çoxunun – **atəş, badə, bəndə** (müəyyən məna dəyişikliyi ilə), **büt, qiymət, dəftər, dua** (-cı), **əzəl, əsil, zaman, yar, mə'na, məst, rəqib, rədd, sadiq, sirr, surət, sürahi, faş, xislət, xoş, həsrət, hüsn, can, cümlə, şəkər, şah, şirin** – sonralar və bu gün də xalqın gündəlik ünsiyyətində varlığı, bir tərəfdən, Həsənoğlu dövründə əcnəbi leksik qatın artıq müəyyənləşdiyini, digər tərəfdən, XIII əsr Azərbaycan ədəbi dilinin xalqi əsasda formalaşdığını göstərir. Yəni «Dədə Qorqud» dilində alınmalarla milli sözlərin nisbəti burada dəyişib - alınma lüğətin faizi aşkar artıb. Bu, bir tərəfdən, Həsənoğlu şeirlərinin əruzda olması ilə bağlıdır, xalis yazılı ədəbi leksikadır. İkinci tərəfdən, bu alınma leksikanın əksəriyyəti, deyildiyi kimi, xalqi səciyyə daşıyır. Həsənoğlu qəzəllərinin morfoloji quruluş faktları: hal şəkilçiləri **ın, -im** (mənim), **-nın, -a, -ə, -na, -i, -ni, -da, -də, -dan, -dən**; mənsubiyyət şəkilçiləri – **-m, -ım, -um, -üm, -in, -un, -ün, -ı, -i**; xəbər şəkilçiləri – **-dır, -dürür, -sin/sən**; çəm şəkilçisi – **-lər**; şəxs şəkilçiləri – **-m, -əm, əyim, -n, -ün**; zaman şəkilçiləri – **-ur, -dı, -du, -ər**; şərt şəkilçisi – **-sə**; inkar şəkilçisi – **-mə**; feili sifət – **-içtigüm**; feili bağlamalar – **tutuşmayınca, ölicək, baqa**; başqa feil formaları – **-olmaya, bitə**; qoşma – **-lə/-lən/ilə**, Sintaktik faktlarından: Söz birləşmələri – **şirin söz, içtigüm badə, əslü yuca, bənüm/ mənim yaylağum, sənün bəndən...**; cümlələr – **Başımдан getmədi hərgiz sənünlən içtigüm badə; sənün ilə xoş keçər çağum bənüm; Qışladım qapında itlərüy ilə...**

XIII əsrdən, türkcəmizə yazılı nümunələrin kütləvi gəldiyi zamanlardan, yeni mərhələnin başlanğıc dövründən əcnəbi mənbələrdə dilimiz haqqında məlumatlara rast gəlirik və ya başqa xalqların qələm sahibləri Azərbaycan türkcəsində şeirlər yazırlar. Beləliklə, Azərbaycan dilinin Qafqazda və ümumən, Yaxın Şərqdə kütləvi ünsiyyət imkanı, şöhrəti tarixi mənbələrlə XIII əsrdəncə təsdiq olunur. Materiallar göstərir ki, bu dövrdən Azərbaycan dili Şərqin etiraf olunan dillərindəndir. Hətta qonşu dillərə ərəb-fars sözləri Azərbaycan dili vasitəsilə keçir. XIII əsr erməni şairi Frikin dilində işlənən Azərbaycan sözləri ilə bərabər ərəb və fars sözlərinin də eyni mənbədən alındığı göstərilir:

Qırmızı, qanmaz, bəylərbəyi, ortalx, ələk, muğal; haram, halal, dövlət, ayıb, günah, hünər, mülk, həsrət, peşiman, siyasət və s.

Yenə XIII əsrin erməni tarixçisi Girokos Qanzaketsi erməni dilində işlənən türk və monqol sözlərini xatırladır: tanqır, ərə (ər), ağa (ağa, böyük qardaş), saxal, yüz (üz), otmaq (ətmək-çörək), oxar (öküz), qoyna (qoyun), aydku (ayı), kökuçin (göyərçin), tanqız, məlik, yekə, el, qoqay (göy, səma), usun (su) və s. (Bax: Ə.Yerevanlı, Azəri-erməni ədəbi əlaqələri. «Hayastan», 1968, s.261-262). Göründüyü kimi, bunların hamısı Azərbaycan dilində işlənir, ermənicə fonetik dəyişməyə uğrayıb. Deməli, ya monqol ordusunda türkləşmə getmiş imiş, ya da türk-monqol sözləri altında elə türk mənşəli leksika nəzərdə tutulmuşdur.

Əlbəttə, daha qiymətli fakt XIII əsrin erməni şairi Hovanes Yerezinkatsinin Azərbaycan türkcəsində yazdığı şeirlərdən zamanəmizə qədər gəlib çatan iki şeiridir. Onun azərbaycanca yazdığı «Keşiş oğlu və molla qızı» şeiri mütəxəssislərin qeyd etdiyi kimi, erməni ədəbiyyatı tarixində dünyəvi məhəbbət (земная любовь) mövzusunda ilk əsərdir. Şeir xalq ədəbiyyatı dilində, sadə, aydın yazılmışdır. Gəraylı formasına uyğun gəlir. Mükəllimə (müəşirə) tərzində söylənir:

*Sen müsürman, molla ğızı,
Ben Hovannes, keşiş oĝli...
Yoru yoru, gavur oĝli,*

*Götür bizden mühəl sözi.
Sen Hovannes, keşiş oğlu,
Ben müsürman, molla ğızı*¹.

Məryəmə həsr olunmuş ikinci şeir varsağı formasındadır. Deyilənlərə görə, H.Yerzinkatsi bu şeiri ermənicə yazmış, sonra Şərqdə yayılsın, məşhurlaşsın deyər Azərbaycan türkcəsinə tərcümə etmişdir:

*Sənsin ari qız Məriəm,
Yazıxlarımə dərman.
Tanqridir sendən doğan,
Tanqrim anasi Məriəm.
Evel atadan oldi,
Oğul dünyaya geldi,
Kristos Məriəmdən doğdi,
Tanqrim anasi Məriəm.
Uçmax ğapusun açdi,
Bağli yollari çözdü.
Bizi tamuxdən xutardi
Tanqrim anasi Məriəm,
Altından direk oldi,
Kristos yemişin verdi.
Bizi yeqdən ğurtardi
Tanqrim anasi Məriəm
Altundan əziz Məriəm,
Cöherdən əziz Məriəm,
Uçmax yeəsi Məriəm,
Tanqrim anasi Məriəm*².

¹ Mətn buradan alınır: Севортян Э.Тюркизмы у ранних армянских писателей. – Структура и история тюркских языков. М., 1971, с.268; М.Сейидовун «Azərbaycan - erməni ədəbi əlaqələri» (Bakı, 1976, s.104) əsəri ilə müqayisə olunmuşdur.

² Mətn buradan alınır: M.Seyidov. Azərbaycan - erməni ədəbi əlaqələri. Bakı, 1976, s.103. Saitlərin yazılışında bu mənbə ilə dəqiqləşmələr aparılıb:

Birinci növbədə bu şeirlərin lüğət tərkibi diqqəti çəkir. İkinci şeirin dilindəki 35 sözdən cəmi yeddisi alınmadır – alınma 20 faiz təşkil edir. Bunlardan ikisi xüsusi isimdir (Məriəm, Kristos), beşi ərəb-fars mənşəlidir – ikisi fars (dərman, cövhər), üçü ərəb (dünya, əziz, evəl <əvvəl) sözüdür. Leksikonun milli tərkibə görə belə nisbəti «Apardı könlümü» qəzəlinin, Həsənoğlu dilinin yox, «Dədə Qorqud kitabı»nın lüğət tərkibinə uyğundur. Təbii ki, Yezinkatsi türkcəni kitab vasitəsilə, tədrislə, yazılı ədəbiyyatdan yox, birbaşa ünsiyyət yolu ilə, xalq danışığından öyrənib. Deməli, onun dili XIII əsr Azərbaycan xalq dilini, xalq şeirinin dilini əks etdirir. Şeir janrına görə Azərbaycan folklor şeiri qəlibində yazılmışdır; müntəzəm heca ardıcılığı olmasa da, gəraylı (varsəği) və bayatı köklərinə uyğundur – 7 və 8 hecalı misralardır. Fakt odur ki, ərüz vəznə deyil və buna görə də türk mənşəli leksika əksəriyyət təşkil edir. Türk sözlərindən beşi müasir türkcəmiz üçün arxaikləşib: **yax** (günah), **yemiş** (meyvə), **yeq** (şeytan), **tamuk** (cəhənnəm), **uçmax** (cənnət). Həmin mənada **yeq** sözü İbn Mühənnə lüğətində də var. Qalan sözlər bunlardır: on isim - **ana**, **ata**, **alt**, **qapu**, **ğiz**, **dirək**, **yeə** (yiyə), **yol**, **oğul**, **tanrı**; iki sifət - **ari**, **bağli**; iki əvəzlik - **sən**, **biz**; yeddi fel- **açmaq**, **vermək**, **ğurtarmaq** və **xutarmaq**, **doğmaq**, **gəlmək**, **olmaq**.

İkincisi, morfolojiyası maraqlı tarixi faktdır. Bütün şəkilçilər müasir milli dövrdəki kimidir.

Xəbərlilik: **-dır** – **tanqridir**;

Kəmiyyət: **-lar** – **yollar**;

Hal: **-dən** «**səndən**», **-dan** «**atadan**», **-ya** «**dünyaya**», **-ı** «**yolları**», **-i** «**bizi**»;

Mənsubiyyət: **-im** «**tanqrim**», **-si** «**anasi**». Bir neçə yerdə mənsubiyyət şəkilçili sözlər hallanır, o halda da milli dildəki müəyyənlik özünü göstərir: **qapu+su+n**, **yemiş+i+n**. Hər iki örnekdə, təsirlik halın saiti düşür. **Olmalıdır: Uçmax qapusun /ı/ açdı; Kristos yemişin/ı/verdi.**

Şühudi keçmiş: -di «verdi», «gəldi», «oldi», «çözdi», «xutardi», «ğurtardi», «açdı».

Feli sifət: -an «doğan». Qrammatik mənasına görə felin qayıdış növünü bildirir: Tanqridir sendən **doğan** «doğulan». Şəxslı feil də həmin məna növündədir: Kristos Məriəmdən **doğdi** «doğuldu». Azərbaycan dilinin tarixi morfologiyasına uyğundur. Hətta milli dilin yeni dövründə nadir halda müşahidə olunur: Nə gözəl **doğubsan** «doğulubsan» anadan, Pəri (Vaqif). Bu gün də «ay doğdu», «gün doğmamış» ifadələrində qalır. Ümumiyyətlə, folklor nümunələrində varlığı göstərir ki, vaxtilə xalq dilində geniş işlənib:

*Ay doğdu, qəlbiləndi,
Doğduqca qəlbiləndi,
Quran gətir, and içim,
Bu qəlb o qəlbiləndi.*

Yalnız bir yerdə xəbərlik şəkilçisi osmanlı tələffüzündədir: Sensin ari qız Məriəm. Şeirdə bir sözdüzəldici şəkilçi var: **-li** «bağlı».

Üçüncü, sintaksisinə görə. Söz birləşmələrinin təzahürünə və cümlə tiplərinə görə müasir milli dilin şeir sintaksisindən fərqlənir.

Erməni əlifbasında səslərin intensiv əks olduğunu nəzərə alsaq, mətnin dili fonetika ilə də diqqəti çəkir. Dodaq və damaq ahənglərinin qeyri-ardıcılığı görünür: **ari, yazıxlarım, tanqri, anasi, aldi, doğdi, gapu, açdi, çözdı, ğurtardi** və s. Ərəb əlifbalı yazı tarixində bu xüsusiyyət qeydə alınır, ancaq həmin əlifbada Azərbaycan saitlərinin tam əks olunmaması üzündən dəqiqlik üçün bir narahatlıq keçirilir. Tam fonografik erməni əlifbası bu şübhəni həll edir. Dil tarixçilərimiz, adətən, qalın dodaq saitli kökə qalın damaq saiti **ı** qoşmağı üstün tuturlar. Məsələn, belə: **oturdi, qurdi** və s. Halbuki bu şəkil deyilişlə özünü doğrultmur. Müasir şərq şivələrimiz həmin məqamda dodaq ahəngi ilə yanaşı, damağın da pozulduğunu göstərir, belə: **oturdi, qurdi** və s. Maraqlıdır ki, bu mətn məhz Azərbaycan şivələrindəki tərzdə yazılış nümayiş etdirir: **oldi, doğdi**. Damaq ahənginin pozul-

masında da canlı şivə reallığı dayanır: **bağli, yollari, xutardi**. İkinci şeirdə də həmin xüsusiyyət izlənilir: **oğli, qızı, sözi**. İlk in orta əsrlər və orta əsrlər Azərbaycan ədəbi dili normasında Şərq köynesinin fəal rol oynadığını nəzərə alsaq, bu tarixilik özünü doğruldur. Başqa maraqlı fakt – adətən, ərəb qrafikasında ك hərflər birləşməsinə sağır **n** (ŋ) kimi açıılır. Halbuki burada **nq** afrikatı işlənilir: **tanqri**. Yaxud **d-t** səslərinin işlənməsində həmişə üstünlük **t**-ya verilir. Burada **damu-tamux** verildiyi halda, ərəb qrafikası ilə əksərən **toğ** kimi yazılan söz bu mətndə işləndiyi hər iki dəfədə **d** ilə yazılıb: **doğan, doğdi**. Hər iki şeirin yazılışında türk-osmanlı tələffüzündən istifadə olunmuşdur: **ben, sen, geldü** və s. Qalan fərqli xüsusiyyətlər erməni artikulyasiyası ilə, türk sözlərinin erməni tərəfindən tələffüzü ilə bağlıdır: ğapu, ğız, ğurtardi/xutardi. İkinci şeir natamamdır.

Bu şeir «Əsli və Kərəm» dastanının motivinə uyğundur.

Din ayrılığı motivi olduğundan lüğətində dini məzmunlu professional leksikaya geniş yer verilir: **gavur, mühəl, müsürman, molla, keşiş, Hovannes**. Alınma leksikanın fəallığı motivlə şərtlənir. Bu parçanın sintaksisi çox mükəmməldir. Danışiq dili sintaksisi spesifikasiyi ilə görünür; xəbərlik şəkilçisinin işi intonasiya ilə görülür:

Sen müsürman. Ben Hovannes. Əlavə konstruksiyası ilə xəbərin mənası dəqiqləşdirilir: **Sen müsürman - molla ğızı. Ben Hovannes - keşiş oğli**. Canlı danışığın belə aydın, dəqiq görünüşü sintaksisin kamil təşkili ilə bağlıdır. Həm də danışığın özündə sintaktik intonasiyanın morfoloji yük daşması (xəbərdə morfoloji əlamətin işlənməməsi, ancaq qavranması) şeir dilinin ənənəvi normasına çevrilir. Həmin əlavəli cümlə quruluşu bu gün də eynən işlənilir.

Erməni müəllifinin dili ilə gələn bu şeirlər, bir tərəfdən, Həsənoğlu şeirlərindəki qənaəti təsdiqləyir ki, XIII əsrdə Azərbaycan dilinin əsas lüğət fondu və qrammatik quruluşu müəyyən olmuşdu. İkincisi, bu şeirlərin lüğət tərkibi göstərir ki, artıq XIII əsrdə Azərbaycan dilinin xalq danışiq təzahürü və yazılı ədəbi dil normativi diferensiasiya həddində mövcud olmuşdur. Bu şeirlərdə yazılı dil norması var, ancaq canlı danışiq aparıcıdır; Həsənoğlu şeirlərinin dilində xəlqilik var, ancaq ədəbilik, klassik

şeir dili norması əsasdır. Şübhəsiz ki, «hər hansı bir dil XIII - XIV əsrlərdə başqa xalqın poeziya aləmində «dəbdə olmaq» üçün öz doğma poeziyasında uzun əsrlər boyu işlənməli, səlisləşməli, bədii təfəkkürü ifadə edə biləcək səviyyəyə yüksəlməli idi»¹.

Bu mərhələdə ədəbi dilin normasını müxtəlif yaruslar üzrə belə xülasə etmək olar.

Bu mərhələdə dilin bütün yaruslarında paralelizm özünü göstərir. Morfoloji əlamətlərlə və lüğət tərkibi ilə bağlı paralellər mərhələnin keçid xarakterindən gəlir: bir tərəfdən, milli dildə sabitləşmə gedir, bir tərəfdən, keçmiş norma elementləri davam edir; bunlardan əlavə, ədəbi kanonlarla bağlı ayrı-ayrı coğrafiyalarda yazan şairlərin, söz ustalarının əsərlərinə müraciət, təqlid, nəzirə və s. nəticəsində müxtəlif türkcələrin dil xüsusiyyətləri işlənməli olur. Fonetika ilə bağlı paralellər isə çox hallarda tarixi orfoqrafiya ilə şərtlənir. Belə ki, orfoqrafiya əski yazı şəklini, keçmiş normasını saxlayır, çox vaxt zamanın fonetik-tələffüz gerçəkliyini əks etdirmir. Orfoqrafiya son dərəcə mühafizəkar olur; yazanlar, katiblər, ziyalılar savadlılıq əlaməti kimi əski yazılışı qoruyurlar*. Yazanlar camaatın tələffüz etdiyi kimi deyir, ancaq ənənəvi şəkildə yazırdılar**. Bu hadisə

¹ M. Seyidov. Göstərilən əsəri, s. 101.

* Tarixən orfoqrafiyanın işlənməsinə müasir dövrlərdəki kimi rəsmi sərəncamlar müdaxilə etməmişdir. Bu gün orfoqrafiya qaydaları dövlət tərəfindən təsdiq olunur. Bununla belə, yenə yaşlı nəsil ənənəvi işlətdiyi qayda ilə gedir. Mən şahidəm ki, 1958-ci il orfoqrafiyasında əvvəlki **mövvu, mövzua, sənayei, sənayea** yazılışını **mövvunu, mövzuya, sənayeni, sənayeyə** qaydasına keçirdikdə müəllimlərim yenə əvvəlki kimi yazırdılar. Yaxud bu gün yaşlı savadlılar yenə ləğv edilmiş apostrofu işlədirlər.

** Mən XX əsrin əvvəllərinin dilini tədqiq edərkən yazılışlarda yaşadığım onilliklərdəki (məsələn, 60-70-ci illərdəki) deyilişlərlə müqayisədə çoxlu fərqlər gördüm. Mən göürdüm ki, XX əsrin əvvəllərindəki imla, xüsusilə ahəng qanunu «Dədə Qorqud kitabı»nın, Nəsiminin, Füzulinin imlası ilə üst-üstə düşürdü. Bir gün müəllimim, dilçiliyimizin böyük nümayəndəsi prof.M.Hüseynzadədən soruşdum ki, siz filan, filan sözləri, şəkilçiləri 1920-ci illərdə necə deyirdiniz? Dedi ki, bu gün necə deyiriksə, onda da elə deyirdik. Gülüb əlavə etdi ki, imla Nuh dövründən gələndir, indiyə baxma ki, gündə bir orfoqrafiya qaydası düzəldirik. Böyük dilçinin imlanın mühafizəkarlığına kinayəsi öz yerində, ancaq tarixi mühafizəkarlıq faktı faktlığında qalır.

başqa sistemli dillərdə də yaşanmışdır. Məsələn, ingilislər bu gün *mather*, *father* yazır, ancaq *mazə*, *fazə* deyirlər—bu gün yazıda qədim german orfoqrafiyasını işlədir, qoruyub saxlayırlar. Bir sözlə: tarixi yazı nümunələrimizdə yazılış hər yerdə gerçək oxunuş deyil, hərflər həmişə ifadə etdikləri səslər deyil.

Yazımızın tarixində gördüyümüz *q-x-h*, *d-t*, *b-m* və başqa səs (əslində hərf) və fonetik hadisə paralellikləri həmin tarixi deyiliş və yazılış uyğunsuzluqlarının nəticəsidir.

Bu tarixi həqiqəti qəbul etməliyik ki, hələ qədimlərdən, ən azı ilkin orta əsrlərdən Azərbaycan oğuzcasının şərq türkcələrindən, Türküstan türkcələrindən fərqli öz türkcələri olmuşdur. Məsələn, Orxon əlifbasında *h*, *g*, *v*, *x*, *j* samitləri və *ə* saiti əks olunmur, deməli, bu səslər Şərq türkcələrində olmayıb. Ancaq bu səslər ilk orta əsrlərdən (yəqin inkişaf daha əvvəllərdən gəlib) Azərbaycan oğuzcasında işlənib. Əvvələn VIII əsrdə Orxonda olmayan *h* və *x* səsləri artıq XI əsrdə M.Kaşğaridə qeydə alınır: hoç-hoç حُج حُج (keçiləri haylayan nida), heç-heç حَج حَج (ata müraciət –dəh-dəh), xanda خندا. Kaşğari deyir ki, oğuzlar və qıpçaqlar ق –ni خ –yə çevirirlər¹. Deməli, Orxonda *k* ilə deyilən söz Kaşğaridə *x* ilə verilir. Orxonda *kan* 𐰽𐰺𐰍 , *kağan* 𐰽𐰺𐰍𐰠𐰸𐰠 ; Kaşğaridə: *xan* خان, *xaqan* خاقان. Orxonun *k*-si Kaşğaridə *x*-ya, *ğ*-si *q*-yə keçir; *ğ* daha cingiltilidir, *q* ona nisbətən zəifdir. Ona görə də iki və çoxhecalı sözlərdə söz sonunda *q* ümumən *k* kimi tələffüz olunur. Maraqlıdır ki, XIX əsrin rus türkoloqları, türk və ərəb dillərinin böyük bilicisi Kazımbəy də daxil olmaqla, rus dilində *q* məqamında غ, *k* məqamında ق yazırlar: Peterburq پتربورغ və Moskva موسقوا. Deməli, ق hərfi *k* səsini də ifadə edirmiş. Təsədüfi deyil ki, tarixən ق-la yazılmış türk sözlərində onu (qafı) Türkiyə türkləri sözün bütün məqamlarında *k* ilə transliterasiya edirlər və bu gün elə də tələffüz edirlər: قول -kol, صاقين -sakin-, يوق -yok. Azərbaycan türkcəsində isə həmin məqamlarda *q* və *x* işlənir: qol, saqın, yox. Deməli: ق hərfinin *q*, *k*, *x* səslərinin qarşılığı kimi yazılmasında bir tarixi-etimoloji əsas var. Bu da var ki, *h* da etimoloji baxımdan *k*, *x* səsləri ilə eyni kökə gedir –

¹ M.Kaşğari. Divanü lüğat-it-türk tərcüməsi, III c., s. 218.

bizdəki **x** məqamında Türkiyə türkcələrində **h** işlənməsi də onunla izah olunur. Buna görə də ق (qaf) hərfinin yaxın məxrəcli səslərin universal ifadə yükündə **h** səsi də var – tarixi **q – x – h** (qanı-xanı-hanı) paralelliyi bununla bağlıdır. Orta əsr yazılarında **h** işlənməsini belə də izah edirlər ki, guya dilimizdə o zamanlar **h** səsi olmamışdır. Əvvələn, deyildi ki, Kaşğari «Divan»ında **h** səsi göstərilib. İkinci tərəfdən, bunu nəzərə almaq yetər ki, həmin dövrdə yazımızda **h** səsi ilə deyilən yüzlərlə ərəb fars sözləri vardı. Əgər azərbaycanlının fonetikasında **h** məxrəci olmasa, səs əvəz olunardı. Məsələn bizdə **u** afrikatı olmadığı üçün **uupk** sözünü **sirk** deyir və yazırıq. Yaxud ruslarda **h, ə, ü** səsləri yoxdur və **Həsən, Hüseyn** isimləri **Facan** və **Gyceñ** deyilir və yazılır.

Orxon yazılarında olmayan başqa səs və hərflər də türkcəmizdə işlənmişdir: **g** səsi nəinki Türküstan türkcələrində, hətta türkmən oğuzcasında bu gün də yoxdur (bizdə **gün**, türkməncədə **qün**). Görünür, bu səsi Türkiyə türkcəsinə Səlcuqlular Azərbaycandan aparmışlar: **j** səsinin bizim üçün tipik olmasını onda da görmək olar ki, bu səs bizim təqlid sözlərimizdə (**qijov, qijiltı, qijhaqıj**), qrammatik şəkilçilərimizdə (dialektlərdə: **gəljək, alajax**) çox işləkdir; bu gün də **ə** səsi başqa türkcələrdə yoxdur, dilimiz doqquz saitli yeganə türkcədir; tarixən **v** səsinin yaranmasında **u** məxrəci iştirak etmişdir və hesab edirik ki, ilk orta əsrlərdə dilmizdə bu samit olmuşdur. VII əsr abidəsi «Dədə Qorqud kitabı»nın dilindəki **V** işlənmələrinə baxmaq yetər. Orta əsrlərdə söz başında **V** yoxluğu da, görünür, orfoqrafiya problemidir – məsələn, **vur** fe’li ərəb əlifbası ilə belə yazılmalı idi: وور. Yazı münasibliyi üçün sözü اور yazmış, ancaq **vur** oxumuşlar. Beləliklə, ümumi qənaət: Orxon abidələrində olmayan səslər Azərbaycan türkcəsində var idi. Ona görə də **q – x – h** paralellikləri, habelə başqa səslərin işlənməsindəki müvaziliklər əksərən Azərbaycan türkcəsinin tarixi fonetikasi yox, imla tarixi kimi alınmalıdır. Hələ VII əsr abidəsi «Dədə Qorqud kitabı»nın dilində yox يوق və yox يوخ qaq, قاق və qax قاخ, aqşam اقشام və axşam اخشام, otaq اطاق və otax اطاخ müvazilikləri özünü göstərir. Halbuki XIII-XVI əsrlər yazı dilimizdə **yoq, çoq, qanı** (hanı) yazılışlarının çoxluğunu görüb, bu

fikrə düşənlər olublar ki, guya bu dövrlərdə Azərbaycan dilində *x* səsi olmayıb. Bəs onda Türkcüstan türkcəsində **kağan** کاهان şəklində işlənən titul söz XII əsrdə bizim şairimizin soyadı kimi **Xaqani** gedirdi. Hələ ondan da beş əsr əvvəl «Dədə Qorqud kitabı»nda xanlar xanı xan Bayındır (Orxonda – **kan** کان), Burla **Xatun** nümunəsi vardı. Və **Xatun** ilə yanaşı, abidənin dilində onun etimoloji kökü olan **qadın** (**qadınım** ana) fonetikasi işləndirdi. Deməli: hələ yeddinci əsrdə Azərbaycan oğuzcasında *q* – *x* paralelliyi var olub. Və deməli: həmin dövrdə sözün xalq danışığı (*x*) və ədəbi-yazılı (*q*) təzahürləri fəaliyyət göstərir.

XIII əsrdən bir maraqlı müqayisə. Erməni şairi Hovanes Yezinkatsinin Azərbaycan türkcəsində yazdığı şeirində **qutardı** sözü **xutardı** kimi işlənir: **Bizi tamuxdan xutardı**. Görünür, belə işlənmə şifahi-canlı dillə yazılı-ədəbi dilin fərqlənməsindən gəlir. Yəni əcnəbi şair görür ki, **yox** və **yoq**, **bax** və **baq**, **yaxşı** və **yaqşı** işlənmələri var və xalq dilində *x* variantı işlənir, o da xalq deyilişindəki *x* variantını götürür. Yəqin mənzərəni özü üçün tam təhlil edə bilmədiyindən o, ikinci dəfə **ğurtardı** şəklində yazır, hətta məhz yazı dilində olan **r** sonorusunu da əlavə edir: **Bizi yeqdən ğurtardı**. Məhz danışığı əsas aldığı üçün birinci halda **xurtardı** demir. Eyni zamanda iki hecalı **tamuq**, **yazıq**, **uçmaq** sözlərində yazıdakı **q** yerinə danışığın *x* səsini verir: **Yazıxlarımə dərman; Uçmax ğapusun açdı**. Beləliklə, XIII-XVI əsrlərdə **qanı**, **baq**, **yaqşı**, **otaq** yazıldığı dövrdə Azərbaycan türkcəsində *x* səsi var idi.

Deməli, ق (qaf) yazılmış, ancaq müxtəlif səslər oxunmuşdur. Göstərdiyimiz kimi, bu oxunuşlardan biri mütləq *x* səsi olmalıdır. Yaxud d-t paralelliyi: «Kitab»da dayı دایى və tayı طایى, qardaş قرداش və qartaş قرطاش. Təbii ki, bugünkü deyilişə uyğun olan variant (**d**) o zamanın canlı xalq dilinin faktıdır. Füzuli yazırdı: **Taş dələr ahim oqi şəhdi-ləbüj şövqindən**. Füzuli burada alliterasiya və assonansdan istifadə edir: ya «**taş tələr**» deməli idi, bu mümkün deyil, çünki «dəl» feli «təl» kimi işlənmir, ya da «daş dələr» yazmalı idi – bu, alliterasiyadır. Sonrakı sözlərdə (şəh**d**i, şövq**ü**ndən) **d** assonansı da bu melodiyanın davamıdır. Deməli, **taş** yazılışdır, deyiliş deyildir.

Maraqlıdır ki, «Dədə Qorqud kitabı»nın dilində ərəb, fars dillərindən alınmaların yazılışında ikilik özünü göstərir: *eyb* عيب və *ayıb* ايب, *moxənnat* مخنت və *müxənnat* موخت, *qorz* كرز və *gürz* كورز, *aşpəz* اشپز və *aşpaz* اشپاز, *doşmən* دشمن və *düşmən* دوشمن, *hiç* هیچ və *heç* هج və s. Bu paralellərdə ikinci tərəflər bugünkü azərbaycanlının dilində işlənir. Deməli, dövrün katibi ərəbcə, farsca ilə yanaşı, öz ana dilini, onun canlı danışığ tərzini də gözəl bilmiş və ara-sıra qeyri-ixtiyari olaraq işlətdiyi gündəlik dil faktı qələminin ucuna gəlmiş və imla ənənəsindən kənara çıxmışdır. Deməli, ən azı ilkin orta əsrlərdə imperiyanın ədəbi dilini əks etdirən Orxon kitabələrinin imla norması bir tərəfdən, yerli Azərbaycan türklərinin gündəlik danışığ nitqinin faktları da o biri tərəfdən üz-üzə dururdu. Əlbəttə, yerli danışığ elementləri katiblərin «səhvi» olaraq şüurlu şəkildə tətbiq edilən imperiya dilinin imla normasına girmişdir. Təsədüfi deyil ki, bu «mexaniki səhvlər» XIV-XVI əsrlərin folklor-danışığ dilində, xüsusilə nəsr nümunələrində nisbətən artır¹: *uyqu//uyxu, çoq//çox, yaqdı // yaxdı, yigit//igit, yuca//uca, iləri//irəli, olduqca // olduqca // olduxca, ötri//ötrü, doğru//doğru, sayrılıq//sayrılığ/sayrılıx* və s. Deyək ki, *dogri / doğru, şadluğ/şadlıx* tipli nümunələrə Azərbaycan dilinin Şərq və qərb dialektlərinin tələffüzləri kimi də baxmaq olar. Ancaq onlara ilk orta əsrlərin nümunələrində imperiya dili və yerli deyiliş paralelliyi kimi baxmaq daha məqsədəuyğundur. *Bən/mən (b-m)* paralelliyinə ilk yazılı nümunələrdən tutmuş Füzuliyə qədər çox təsadüf olunur. Ancaq *bu* əvəzliyinin hallanarkən danışığ folklor abidələrinin dilində *munun, muna, munu, munda* yazılışlarını bu gün Azərbaycan dialektlərində də görürüksə, deməli: 1. bu hadisə həmin tarixi təzahürün qalığıdır. 2. *bən/mən* paralelliyində *mən* yerli Azərbaycan faktıdır.

Göstərilənlərdən fərqli olaraq bu nümunələrdəki paralellər tarixi fonetikadır: *Camədən çıqdı yeni ayuni göstərdü təmam*;

¹ Geniş məlumat üçün baxın: Nağısoylu M. XVI əsr Azərbaycan tərcümə abidəsi «Şühədanamə». Bakı, 2003; Yenə onun. Həzrinin «Hədisi-ərbəin» tərcüməsi. Bakı, 2008; Şeyx Səfi təzkirəsi (tərtibçi və nəşrə hazırlayanlar: Nağısoylu M., Cabbarlı S., Şeyxzamanlı R.) Bakı, 2006.

*Hər gün açur könlümü zövqi-vüsalün **yengidən*** (Füzuli); Könlüm gəmisün qərq edə gör eşq ***dəngizünə*** Kim, bu ***dəngizün*** bəhrinü ümman bilür ancaq (Nəsimi); ***Durğurma***, yolların yügürüb tutma, ey sirişk (Füzuli) – bu çox qədim morfemin fonetikasındır; təsirlilik və icbar mənası yaradır. Bu gün dialektlərdə ***durğuz*** – kimi qalır – deməli, bu hələ sabitləşməmiş qədim ***r – z*** dövrünün qalığıdır. Burada da eyni fonetikadır: *Kuhkəndən **gözükir** kuhdə asar hənuz* (Füzuli). İndi dialektlərdə ***görünür***-dən çox ***görükür*** işlənir. Bu ***gözükür*** formasının qalığıdır; Səni görmək mütəəzzir ***görünür***, böylə ki...(Füzuli). Nəzirün yazamaz ***ayruğ*** əzəl nəqqaşi rüxsarın; Dilbəra, mən səndən ***ayru*** ömrü canu neylərəm (Nəsimi) – ***ayruğ*** qədim qapalı heca dövrünün əruz yaşantısıdır.

Tarixən «***o***» əvəzliyi ***ol*** şəklində işlənir və onun uzun-ömürlürlüyü əruzla bağlıdır. Məsələn, M.Vaqifin, Q.Zakirin qoşmalarında ***o***, əruz şeirlərində ***ol*** işlənir. Nadir hallarda əvəzlik açıq heca kimi çıxış edir: *Qoman bu üzi qaranu o lövhi-sadə ilə* (Füzuli) – deməli: hələ ilk orta əsrlərdən Azərbaycan oğuzcasında «***o***» forması işlənirmiş. Hallanarkən əvəzliyin «***a***» şəkli alması da bunun nəticəsi olmalıdır: Nə bənzər ol maña, dərdi anın dərmanə qabildür (Füzuli) – yəni ***ol*** forması ***an*** şəklinə düşə bilməz, ***o – a*** isə mümkündür.

Köməkçi feilin ***et*** və ***eylə*** fonetikasi ilə işlənməsi də ədəbi dil ənənəsi ilə yerli ünsiyyət faktının paralelliyidir. Əslində, bu, danışq dilindəki ***elə***(mək) şəklinin şeir dili variantıdır – burada da məqsəd ilk hecanı qapalı hala gətirməkdir: Həzər ***et***, şişəyə nəgəh zərər ***eylər***, doludur (Füzuli).

XVI əsrə qədər əsas forma tezliyinə malik olan ***qaranqu*** sözünün fonetikasında qədim ***nq*** afrikatı qalır (yuxarıdakı ***yengi*** və ***dəngiz*** deyiliş və yazılışı ilə müqayisə edin): ***Qaranqu** yerdə məni tərək etdülər* (Həzini); ***Qaranqudan** necə bulmuş bu oğri ol bəbi* (Nəsimi).

Fonetik paralelizmə bir neçə nümunə: ***q-x-h***.

Xanda bulam təriqi-vüsalin məhəbbətün (Nəsimi, 1,75); ***Qanı*** Mənsurləyin bir həqqə aşiq; Keç ***qamudan*** Nəsimi tək, ***baqma anın*** bəqasına (Nəsimi).

Bir pəri heyranıyəm, bilmən məkani ***xandadır***, Kimsə bilməz dünyadə namü nişani ***xandadır*** (Xətai, I, 169); Quşlar ***qamusu***

fəğanə düşdü (Xətai, 2,43); **Oqu** اوقو kitabi-nəfsini dilində eynin sağ ikən (Nəsimi, 1,19); **Oxu** اوخو ki, sən gör müştəri, həm çun məhi-taban gəlür (Nəsimi, 1,20); Bildigün sənsən, Nəsimi, səndən özgə kimsə **yox** يوخ (Nəsimi, 1,80); Çərxə **çıqardı** چقاردی ahimi, canımı narə yandırır (Nəsimi, 1,37); **Çıxmaya** خميه miskin Xətayi könlü zülfündən nola (Xətai 121): Şagirdlər ustası görən **handadı** (Qurbani). «Şühadanamə»dən müqayisə edin: aqşam (222 b), ancax (82 b), uşax. (70 b), uşağ (74 b); və s. «Şeyx Səfi təzkirəsindən: Çanaq (113), bıçaq//ırağ, qalmağ, qonağ, qaranğu, qatılığ, şeyxliğ//şeyxlig, aqça/ağça/axça, yoksa-yok, qorxu, yok/yox, çox/çox, saxlar, çıxıb, boxça, yaxşı/yakşı, yuxaru, yaxın/yaxın, dıskarı, qalduk, yakasundan, çıkarub, uyku, dut/tut, *verməğ/verməğ, yenə/genə*»¹.

Məsələ burasındadır ki, belə **q-x** paralelliyi sovet dövründə də, latın əlifbasına keçincə, davam etmişdir. Hətta 30-cu illərdə həmin qrafik ənənəni mexaniki şəkildə latın əlifbasına da köçürürlər və belə yazırlar: çox, baq, çıq və s. Halbuki yaşlı nəslin şəhadətinə görə bu sözlər **çox, bax, çix** kimi tələffüz olunmuşdur. Deməli, analoji olaraq orta əsrlərin yazılışında müvafiq qrafik təzahürlərin şərtiliyini qəbul etməliyik.

Səslə qrafem arasındakı həmin şərtiliklər aşağıdakı paralellərdə də saxlanılır: d-t.

Dünya **duracaq** yer degil, ey can, səfər eylə; Yüzini doğru **dut** həqə, ur qamunun qəfasinə (Nəsimi); Nəsiminin gözi yarun gəmindən **Dolub**, hər qətrəsi dəryayə düşmüş (Nəsimi, 1,422). Yumulmuş qönçəyə bənzər ki, ağzı **toptoli** qandı (Nəsimi, 306). Qayğı çəkmək nə üçün cam ilə aləm **toludur**; Taş dələr ahim oxu şəhdi-ləbüñ şövqindən; Qanda olsa, qanlıyu, əlbəttə, qan **dutar** (Füzuli). Həmçinin müxtəlif abidlərdə: **daş-taş, düş-tüş, dün-tün, damu-tamu** və s.

B-m. Sözüñ **bu** dərdimə hər dəm dəvadır (Nəsimi, 1,308); **Munca** kim dərdündə zəhmət çəkmişəm, ey yar, Çünki səndəndür bu zəhmət, cümlə rahatdır **maña**: Baxdım ki, **munuy** qırımı özgə (Xətai). Həmçinin «Dədə Qorqud»da: **Bən-mən, bin-min, binət-**

¹ Şeyx Səfi təzkirəsi. Bakı, 2006 (səhifələr ona görə göstərilir ki, nümunələr saysız-hesabsızdır. Məqsəd **q-k-g-x** paralelliyinin bolluğunu göstərməkdir.

minət...; və müxtəlif əsrlərdə ayrı-ayrı mənbələrdə: *bən-mən*, *bunda-munda* və s.

Həmin mərhələdə müxtəlif mənbələr *ayru-ayruğ*, *yigit-igit*, *yiya-iyə*, *yuca-uca*, *yüz-üz*, *ur-vur*, *ulu-uluğ*, *kiçi-kiçig* qəbilindən etimoloji xarakterli çoxlu paralellərlə səciyyələnin.

Ancaq elə paralellər də var ki, bunlar ədəbi normanı təmsil etmir və hətta ədəbiləşmə prosesindən kənara çıxmadır. Belə: *od-ot*, *boş-poş*, *tabşurdi-tapşurdi*, *tobrağ-tofrağ*, *uşax-uşağ*, *kəndə-kəntə* («Şühədanamə»).

Həmin dövrdə *ol-şol*, *bu-şu-uş-uşbu*, *kendi-kendöz*, *iləri-irəli* və s. kimi onlarla morfonoloji paralelliklər fəaliyyətdədir. Bu təcrübədə: Boğuldum, qaldım *uş* ırmağ içində («Dastani-Əhməd Hərami»); Gör nələr qaldı mana *şol* nərgisi-xunxarədən (Xətai, 1,121); *Bu* dərd ilə dərdnak oluram. Ol dəxi eşitdi *uşbu* halı (Dəhnamə.); *Şu* fəttan eyninü eynünə gəlməz (Həbib).

Paralelizm morfoloji əlamətlərin işlənməsində də görünür. III şəxs xəbərlilik şəkilçisi *-dir* və *-dürür*; Günəş *göğçəkdürür* derlər, bəli, göğçəkdürür, əmma. Sənün göğçəkliğin yanında ol naçarı *göğçəkdir* (Kişvəri). Hökm anın hökmü*dürür*, fərman anın *fərmanıdır* (Füz).

İsmin hallarında - yiyəlik hal: Bağlamazsa tilbə *köy-lümnün* ayağı bəs nədən (Kişv.); *Nərgisün* fikri, Füzuli, gözü köylümdə gəzər (Füzuli);

Yönlük hal: Düşmüşəm bir *hala* sənsiz natəvanü zar olub. (Kişvəri);

Etməsən rəhm *Əmaniğə*, anı hicr qəmi varlığının yox edər, ey məhi-taban, sənsiz; Ya rəb, axır necə bolğay halımız - *Qövlə* sadiq iməs əf'alımız (Əmani);

Təsirlik hal: Mən *özümnü* yoluna qıldım fəda (Q. Bühranəddin); Gözlərim yaruq qəmindən axıdır *dürdanəyi*; Bil doğru bu *sözümnü*, ya sına mavü ya sına (Nəsimi); Suzi-eşqün *yürəgimni* hərdəm eylər yarələr; Dörd şey vardır-cənnət *yüzünü* görməz; Kişi çəkmək gərək *qüssəyi*, qəmi (Xətai); Deyildim mən sənə mail, etdin *əqlimi* zail (Füzuli);

Çıxışlıq hal: Dartaram həsrət bilə *bağrımdın* odlu ahlər (Kişvəri); Ey xoş ol aşıqi-şeyda, bu fəna dünyadə Eşq *sevdasidin*

özgə sərü saman bilməz (Əmani); Taş dələr ahim oxu şəhdi-ləbün **şövqindən** (Füzuli);

Məlum hal şəkilçilərinin forması ilə müxtəlif morfoloji mənalar bildirilir. **Yönlük yerlik məqamında**: Könlüm yar yoluna yanasıdır (Q.Bürh.); Bu **ağzıma** gər olaydı yüz dil, Bular sifətiñ sözün deyəydi (Xətai). **Yerlik yönlük məzmununda**: Aydın sorayım, nə kişidir bu Kim, **munda** aqilli kimsə gəlməz (Xətai). Qılmın mana ev hekayətin çox—Dəxi mənim **anda** getməgim yox (Füzuli).

Əmr formasının I şəxsində -ım; -ayım, -ayın /tək/, -alım, -avuz, -aq /cəm/: Gəlin barı bu gün söhbət **qılalım**, Məani kanının dürrün **bulalım**; Ol ucdan mənzilə **irəməyävüz**, Ögümüz, usumuz **dərəməyävüz**; Əlin öpüb anınla **görüşəyim** («Dastani-Əhməd Hərami»).

Gələcək zaman şəkilçisi -acaq, -isər, -ası: Zülfü ömrüm-dürür şükür həqqə kim, Gəlincə gedər dəxi **uzanasıdır** (Q.Bürhanəddin), **Qopasıdır** qiyamət günü, ol gün; Qaçan tutan **olisər** axirətdə ol həqqə (Nəsimi); **Çıxacaqdır** fələğə naləvü zarum bu gecə (Füzuli); Dəxi xansı mərd mərdanə meydana qədəm **basacaqdur** («Şühədanamə»); **şəxs şəkilçilərində -əm /m/ və mən**: Ta dikən tolamayınca bağcadə Bən anı balta ilə **qırmamışmən**; **Qalmışam** mən xəstəvü bixab, dili-bimar göz (Kişvəri); Mahimi **gördim** ki, yüzindən niqab almış gedər (Xətai).

Belə paralelliyyə başqa morfoloji kateqoriyaların da göstəricilərində rast gəlmək olur və ümumiyyətlə, bu vəziyyət mərhələ üçün kütləvidir. Ədəbi dil üçün səciyyəvi olan variantlılıq bu paralellərin timsalında aydın görünür. Paralellik müxtəlif şərtlərlə bağlıdır. Aydın olur ki, faktların müəyyən qismi canlı Azərbaycan dilinə məxsusdur. XIII-XVI yüzilliklərdə yaşayan, danışan azərbaycanlıların nitqidir. Bir qismi isə ancaq ədəbi səviyyədə işlənir. Belə faktlar formalaşmış başqa türkcələrdən, xüsusilə qeyri-oğuz mənşəli Türkünstan türkcələrindən alınmalarla bağlıdır. Canlı yerli ünsiyyət dilindən kənara çıxmalar, başqa türkcələrə müraciət hansı vaxtlarda baş verir? 1. Xüsusilə ilk misaldan göründüyü kimi, xalq danışığındakından o vaxt kənara çıxılır ki, yerli variant şeirin poetexnik ölçülərinə, vəzn tələbinə sığışmır - məsələn, eyni misrada həm - **dürür** həm də -**dür**:

hökmü**dürür** və fərmanı**dır**, həmin poetexnik tələblər **-ə** və **-qə**, **-ı** və **-nı** şəkilçilərinə də (həmçinin sair məqamlarda) qalır: məlum olduğu kimi əruz vəznində hecaların sayı yox (belə olsa, **-ə** və **-qə...** fərqlənmir), səslərin ümumi balansı, hecaların açıq və ya qapalılığı əsasdır. Məsələn, şəkilçinin samitindən asılı olaraq müvafiq sözlər belə hecalanır: bül + **bü+lün**—bül-**bül-nün**, ö+zü+mə - ö+züm+**qə**, bağ+rı+mı – bağ+rım+**nı** və s. – belə bölgülərin əruz vəznində rolu var. Təsadüfi deyil ki, Xətəinin heca-vəznli şeirlərinin dilində **-nı** (bağrımın) və **-qə** (özümqə) şəkilçiləri yoxdur. Yaxud yenə yuxarıdakı kimi heca tipinə təsirlə bağlı qonşu misralardan birində yerlik məzmunu **-a** şəkilçisi ilə ifadə olunduğu halda, başqalarında **-da** vasitəsilə verilir: Bu **ağzıma** gər olaydı yüz dil, Bir dilim əgər olaydı min dil - Bullar sifətin sözün deyəydi, Ollar cəmi-eşqini yeyəydi. Hər **başda** həzar başum olsa, hər **gözdə** həzar yaşum olsa—Başları **yolunda** oynadaydım, Yaşları saña nisar edəydim (Dəhnamə). Yenə eyni prinsiplə: **-nə** (didənə) və **-ğə** (didəğə) variantlar səs balansına görə fərqlənmədiyindən Kişvəridə **-nə** forması (Azərbaycan xalq dilindəki) işləkdir. Halbuki təsirlik halda **-ni** (əlimni) geniş fəaliyyətə malikdir.

2. Misallardan bu da görünür ki, variantlar üslublara, janrlara və şeir-nəsr mətnlərinə görə də diferensiallığın təzahürləridir. Müşahidələr və araşdırmalar göstərir ki, **-alım** daha çox şeir, **-avuz** isə nəsr dili üçün səciyyəvidir. Məsələn, Füzulinin ancaq nəsrində **-avuz** formasına təsadüf olunur; yaxud əmr məzmunu üçün eyni morfoloji əlamət «Şühədanamə»də çox işləkdir¹. Gələcək məzmunu bildirmək üçün **-isər** Füzuli dilində son dərəcə seyrəlidir². O biri tərəfdən, həmin zaman kəsiyində cə bədii dilin folklor-danışlıq təzahüründə, xüsusilə onun nəsr qolunda **-acaq** üstünləşir³ ki, bu da ədəbi-gəlmə müqabilində xalq dili

¹ Rəhimov M. Azərbaycan dilində fə'l şəkilçilərinin formalaşması tarixi. Bakı, 1965, s. 17-18; Əlizadə S. Orta əsrlərdə Azərbaycan yazı dili. Bakı, 1985, s. 50.

² Mirzəzadə H. Azərbaycan dilinin tarixi morfologiyası. Bakı, 1962, s. 252

³ Xəlilov Ş. Orta əsr Azərbaycan dilində qəti gələcək zamanın -acaq, -əcə əlaməti haqqında. ADU-nun elmi əsərləri (dil və əd. ser.). 1979, № 3, s. 49-44; Əlizadə S. Orta əsrlərdə Azərbaycan yazı dili. s. 66.

formasının fəallaşmasına dəlalət edir. Daha bu, ədəbi dil normasında zaman irəliləyişi ilə bağlı təkamül deməkdir – XIII-XIV yüzilliklərlə XV-XVI yüzilliklər arasında yarımmərhələ səviyyəsində norma fərqləri yaranmasına gətirib çıxarır.

Təmiz Azərbaycan dili bazasında maraqlı variantlaşmalardan biri bütöv morfoloji əlamətlə (ədəbi təzahürlə) danışq formasının (yarımçıq əlamətin) qarşılaşmasıdır: ... Mürğ onda həzar **oxur** zəbanı... **Kişnər** çalağan qulun misalı... Qullar günah etsə, şah **bağışlar**... **Sallam** ayağına yüzlərimni... Fərzəndinizi mənə **bağışlan** (Xətai); **Nola** zənbur evinə bənzəsə beytül-həzənim; Qəmzən sökə **cismim**, dələ **bağrım**, tökə **qanım** (Füzuli). Ədəbi dil üçün səciyyəvi sayılan tam morfoloji **oxuyar, kişnəyər, salaram, bağışlayın, nə ola, cismimi, bağrımı, qanımı** əlamətlərinin əvəzində müvafiq olaraq danışqdakı **oxur, kişnər, sallam, bağışlan, nola, cismim, bağrım, qanım** yarımçıq-ixtisar formalar işlənmişdir. Beləliklə, poetexnik tələblərə görə ədəbi variantdan kənara çıxanda məhz danışqda işlək olan forma seçilir və bədii nitqə danışq təbiiliyi axır. Bu variantların tez-tez növbələşməsi isə vəziyyətin məhz şeirin texniki şərtlərindən irəli gəldiyini bir daha göstərir; şərait tələb edəndə variantlar müxtəlif mətnlərdə gəlir – belə: **Buynuzını** saldı dağ keçisi; **Pərdəsün** açdı çöhrədən gül (Xətai) və lazım gələndə ardıcıl misralarda işlənir – belə: **Zülfün** anıban çü cim yazdım, **Ağzını** açanda mim yazdım (Xətai).

Əmr formasının I şəxs cəmində işlənilib, **-avuz, -alum** variantlarının müqabilində çox az təsadüf olunan **-ayın** da danışq təzahürüdür.¹ Bir şəbxun ilə həlak **edəyin**, Hiddətindən cəhanı pak **edəyin** (Füzuli). Əmr formasının bu şəklinin bugünkü şivələrimizdə işləkliyi onun həmin dövrlərdə yazılı dilə məhz gündəlik ünsiyyətdən gəlmiş olduğunu göstərir. I şəxsin cəmində işlənən **-gilən** şəkilçisi də eynən danışq-dialekt mənbəyindən gəlir (ədəbi **-gil** müqabilində); Arif isən, dünyanı **sevməgilən**, at ardına (Nəsimi). Təsadüfi deyil ki, bu formanı mütəxəssislər müasir dialektlərimizdəki **-ginən** ilə müqayisə edirlər.² Həmin şəkilçinin canlı danışq dilindən gəlməsi oradan da görünür ki,

¹ Mirzəzadə H. Göstərilən əsəri, s. 231.

² Rəhimov M. Göstərilən əsəri, s. 63.

əvvəllər yazılı dildə məhdud işlənən bu forma Azərbaycan ədəbi dilinin demokratikləşdiyi, folklor-danışıq nitq təzahürünün aparıcı olduğu dövrdə çox fəallaşır: Soruşsa yar ki, bu kimdəndir bizə? *Söyləgilən*, sizin divanədəndir (Vaqif).

Müasir ünsiyyətimiz üçün arxaikləşmiş türk mənşəli yüzrlərlə söz həmin dövr ədəbi dilimiz üçün fəaldır: *danla* sabah, *tanıq* şahid, *damu* cəhənnəm, *uçmaq* çənnət, *yazı* çöl, *duş* yuxu, *ayaq* badə, *sayru* xəstə, *əsən* sağlam, *əsrük* sərxoş, *yeg* yaxşı, *dirilik* həyat, *kəndi* öz, *dün* gecə, *qat* dəfə, *qat* yan, *qatı* bərk, möhkəm, *qutlu* mübarək, *yavlaq* çox, *yügüş* çox, *dügəli* çox, *ikən* çox, *pitik* yazı, məktub, *tutuq* pərdə, *us* ağıl, *çələb* allah, *çətik* pişik, *bay* varlı, xoşbəxt, *bayıq* doğru, gerçək, *qaqı* acıqlan, *din* sakit, *alp* igid, *cilasun* igid, *tuğ* bayraq, *sancaq* bayraq, *çəri* qoşun, *çərik* əsgər, *tana* sırğa, *baqır* mis, *bən* xal, *tilbə* dəli, *dərnək* yığnaq, *yavuz* pis, *yeq* şeytan, *yond* at, *utlu* həyalı, *şülən* kef məclisi, qonaqlıq, *könlüalçaq* sadə, təvazökar, *çöz* aç, *ulaş* çat, *tünə* gecələ, *ir* çat, yetiş, *ilət* yetir, çatdır, *cizgin* fırlan, *ağırla* əzizlə, *onar* sağal, yaxşılaş, *bunalmaq* halı pisləşmək, *sun* ver, təqdim et, *ayıt* de, *sayrı* oxu, *dər* topla, *oxu* çağır, *göydür* yandır, *uğra* get, *var* get, *ulal* böyü, *çavlan* yayıl, *şirək* həvəslən, *donat* geyindir və s.

Bu sözlər müasir qarşılıqları ilə paralel işlənmişdir. Əlbəttə, paralellərin işlənmə tezliyində üstünlük indi arxaikləşənlərindir. Göründüyü kimi, paralellərin tərəfləri həm türk sözlərindən: *alp-yigit-cilasun*, *tilbə-dəli*, *yumru-dağ* və s., həm də türk mənşəlilərlə ərəb-fars vahidlərindən ibarətdir: *qutlu* mübarək, *nəsnə* şey, *uruğ* nəsil və s. Əvvələn, buradan aydın olur ki, gələn ərəb-fars sözləri boşluğu doldurmamış, onların yerli müqabili, özü də semantik siqləti, fono-morfoloji ahəngdarlığı ilə cilalı qarşılıqları olmuşdur. Məlumdur ki, ərəb sözləri Azərbaycan dilinə, birinci növbədə, dini anlayışlarla yol açmışdır. Halbuki məhz onların da türk mənşəli qarşılığı var idi. Məsələn, *əzan vermək* yerində *banlamaq*: Saqqalı uzun tat əri *banladığında* (Dədə Qorqud). Yaxud *allah* yerinə *tanrı* (hələ çələb...), *behişt* yerinə *uçmaq*, *xeyir-dua* yerinə *yum* və s. işlənirdi: Ol öydüğüm uca *tanrı* dost oluban mədəd versin. *Yum* verəyin, xanım!... Ağ birçəkli anan yeri *behişt* olsun, Ağ saqqalı baban yeri *uçmaq* olsun (Dədə

Qorqud). Başqa qəbildən milli sözlər də mətndə (yazılı və şifahi) eyni dərəcə uğurla çıxış etmişdir. **Şərq** yerinə gündoğan, **qərb** yerinə günbatan: **Günbatandan güntoğan** yerə dəgin eşq ərinin bir nəfəs seyranıdır (Q.Bürhanəddin); **Əlvan, rəngarəng** yerinə **al-yaşıl; Al-yaşıl** geyinib durma qarşıda (Aşıq Qurbani). Maraqlıdır ki, **tərcümə etmək** yerinə **döndərmək** işlənmişdir: Məhəmməd Mustafanın hicrətündən doqquz yüz qırq beş sənə keçmiş idi ki, Qazi xan - Sarı Şeyxün oğlu «bunu **döndərə** gör türkiyə» dedi («Şühədanamə»). Ərəb-fars dillərinin dövlət dili olduğu şəraitdə, həmin dillərdən çevirməkdən danışıldığı vaxt və o dillərin sözlərindən geniş istifadə edildiyi halda «tərcümə» əvəzinə «döndərmə» işlənirsə, deməli, bu söz Azərbaycan dilində o anlayış üçün çoxdan sabitləşib, yəni bizdə tərcümə sənəti ərəb sözlərinin kütləvi nüfuzundan qədimə gedir.

Hətta alınma sözün əcnəbi morfolojiyasına müqavimət hiss olunur. Məsələn, **dərhal**-dər+hal məqamında **şoluqdəm**: Məgər qapuçılar ani gördilər, **Şoluqdəm** xatuna xəbər verdilər (Dastani-Əhməd Hərami). Görünür, sintaktik üsulla söz yaradıcılığına əcnəbi söz «ehtiyatla», milli sözün «nəzarəti» ilə buraxılır: **şoluqdəm**. İkincisi, aydın olur ki, arxaikləşən türk mənşəli sözləri hər yerdə ərəb-fars sözləri sıxışdırmayıb, türk mənşəli sözlər də bir-birini işləklilikdən çıxarmışdır (burada qalib söz yerli canlı ünsiyyətdə işlənən olmuşdur). Ancaq bu prosesdə ərəb-fars sözləri qızıqsıdırıcı rol oynamışdır. Çünki həmin proses sinonim cərgədə onların yer tutmaq mübarizəsi ilə başlamışdır.

Doğrudur, qeyd etdiyimiz türk mənşəli leksikanın müəyyən qismi bilavasitə azərbaycanlıların gündəlik ünsiyyət prosesi ilə bağlı olmayıb, ədəbi hadisələrlə bağlıdır; ancaq bunlar türk mənşəli olmaqla xalis Azərbaycan sözləri ilə bir sistem yaradır və arxaikləşmə həmin sistemdə bütövlükdə gedir. Bunlar üslubi-ədəbi məqamla bağlı yox, xalqın zehni, mədəni, ictimai-siyasi inkişafının müəyyən mərhələsində işləklilikdən çıxır. Həm də bunların hamısı fonetik və morfoloji paralelizmin aradan qalxması, həmin məqamlarda sabitlik yaranması, xatırlatdığımız tipli yüzlərlə milli sözün ünsiyyətlə vidalaşması əlaqəli şəkildə eyni vaxtda baş verir. Bu o deməkdir ki, həmin dövrdə Azərbaycan xalqının düşüncə tərzində, mədəni-maddi-siyasi həyatında dönüş

yanar, yeni dövr başlanır. Bu milli dilin müəyyənləşməsi, sabitləşməsi deməkdir və onunla bağlıdır.

Əslində, bu gün Azərbaycan dilində işlənən əsas lüğət fondu və qrammatik quruluş milliyəqədərki mərhələdə var. Bu gün işlənən bir morfoloji fakt yoxdur ki, həmin dövrün yazılarında əks olunmamış olsun - bu, yetkin, sabit Azərbaycan xalq dilinin mövcudluğu deməkdir.

Mərhələnin sintaksisində belə konstruksiya var: ***Dəxi bənim anda getməgim yox***; Gün ki, sayən düşdügi yerdən durar, bir vəchi var: Gəlsə ali-qədrələr, ***fəqr əhli durmaqdır ədəb*** (Füzuli). Həmin söz birləşmələri müasir redaktədə bu quruluşa uyğundur: ***mənim ora getmək meylim yoxdur; ədəb fəqr əhlinin durmasıdır və ya fəqr əhlinin durması ədəbdəndir***. Füzulidəki ...konstruksiya arxaikdir. Yaxud mübtədanın təsirlik halda işlənməsi: Atamın ölən çağı ***dilini*** bağlandı («Şühədanamə», 331 b); Bu gün mənim ***Səkinəmni*** yetim olacaqdır («Şühədanamə», 285 a); Həmin ki bu ***niyyət*** xatirimdən baş çıxardı; dəniz üstündən bir ***kişiyi*** gözükdü; Donunı ***yənini*** yırtıldı. («Şeyx Səfi», 129) - bu isə hərfi tərcümənin təsiriylədir, kalkadır.

Müəyyənləşmiş xalq dili şəraitində ədəbi dildəki bu müxtəlifliklər Azərbaycanda ərəb və farscanın dövlət dili olması, Orta Asiya türkcələri ilə əlaqə kimi ekstralingvistik amillərlə bağlıdır.

XIII -XIV ƏSRLƏR ƏDƏBİ DİLİ

1. Bu əsrlər XIII-XVI yüzillikləri əhatə edən mərhələnin tərkib hissəsidir. Ancaq şərti olaraq bu müddəti iki yarım-mərhələdə nəzərdən keçirmək münasibdir. Münasiblik, bir tərəfdən, öyrənilmənin metodik cəhəti ilə bağlıdır – tədrisdə asanlıq yaradır. İkinci tərəfdən, tiploloji cəhətdən bütün əsrlər – XIII, XIV, XV, XVI əsrlər uyğun gəlsə də, səviyyəcə bu yarım-mərhələlərdə müəyyən fərq vardır.

XIII-XVI əsrlərdə Azərbaycanda divan ədəbiyyatının dili formalaşır. Ədəbi dilin lüğətində ərəb və fars sözləri xüsusi fəallıq qazanır, geniş kütləyə çevrilir. Müasir xalq dilindəki ərəb və fars sözlərinin hamısının həmin dövrlərdən gələn yazılı ədəbiyyatın dilində işlənməsi göstərir ki, bu sözlər dövrün xalq ünsiyyət dilinə də nüfuz edibmiş. Beləliklə, XIII əsrin ədəbi dili ərəb, fars sözləri ilə divanlaşır. Gələcəkdə bu bazada şeir və nəsr mətnlərində klassik-kitab dili formalaşacaqdır. İlk əsrlər mərhələnin başlanğıcı kimi səciyyələnir, dil-uslub baxımından yarım-müstəqillik kəsb edir. Hətta onun nisbi yekunu görünür: Nəsimi bu yarım-mərhələni ümumiləşdirir, nailiyyətləri qabarıqlaşdırır. Nəsimi zirvəsini yaradır və yeni perspektiv müəyyənləşdirir. Eyni zamanda dilin inkişafına ton verən tarixi-ictimai şəraitdə, ekstralingvistik mühitdə fərq görünür. Monqol istilasası başlanır.

Bu zaman ölkə monqol işğalına məruz qalır. Monqol işğalı haqqında K.Marksın belə bir sözü var: «Monqol əsarəti öz qanlı çirkabı ilə hakimiyyətinə tabe etdiyi xalqı nəinki təzyiq altında saxlayır, hətta onun ruhunu təhqir edərək əzib boğurdu». Azərbaycanşünasların monqolları daim söyüşlə qarşılaması, görünür, Marksə, marksizm-leninizmə inam və sədaqətləri ilə bağlıdır. Biz bu söyüşü rusaqlardan öyrənmişik, ancaq V.V.Bartold yazır ki, mərkəzləşmiş rus dövlətini monqollar yaratdılar¹. Saysız-hesabsız, pərakəndə, bir-birindən ayrı rus knyazlıqlarını öz hakimiyyəti altında birləşdirən monqollar vahid rus dövlətini qurub, gələcəkdə də Çingiz xanın dövlət idarə üsulunu onlara

¹ Бартольд В.В. Сочинения, II том, I часть. М. 1963, с. 719-720.

miras qoyub getdilər¹. Bu hadisə bizdə təkrar olundu. XIII əsrə (monqollara) qədər ancaq əski Midiya-Atropaten ərazisinə, indiki təbirlə ölkəmizin cənubuna Azərbaycan deyirdilər, şimalı, əski Albaniyanı Arran, Şirvan və s. kimi tanıyırdılar. Məhz monqollar Şimalı və Cənubu birləşdirib, hər ikisinə birlikdə Azərbaycan dedilər. Və yadıma salaş ki, Azərbaycan türkcəsində bizə ilk yazılı nümunələrimiz məhz XIII əsrdən, monqollar dövründən gəlib çıxmışdır. Səbəbi odur ki, bilavasitə həmin dövrdən türkcə yazılı nümunələr mədrəsəyə, məscidə, saray kitabxanalarına girir və qorunub zəmanəmizə çatır. Dövrümüza gəlib çıxan ilk lüğətlər, qrammatika və tədris materialları da bu dövrə aiddir. Monqol dilini öyrənən elita, aristokratiya yetişir, ərəb, fars dilləri ilə yanaşı, monqolca da ədəbiyyat oxunur. Orta Asiya, Türküstanla əlaqələr genişlənir və Azərbaycanda ərəb, fars mədəniyyətlərinin müqabilində türk ideologiyası böyük çəki qazanır. Əlbəttə, torpağı işğal edən sənin başını sıgallamağa gəlməyib, ancaq tarixi gerçəkliyi olduğu kimi yazmaq gərəkdir: ağ, ağ, qaranı qara, bozu boz. Ölkə işğal olunur. Səylə çıxış yolu axtarılır. Belə halda azadlıq ideyası formalaşır, söz sənəti xalqın mənəvi havadarı olur, kütlə öz havadarını yetişdirir. Xalq öz dərdinə şərik olan, ona təsəlli və dayaq olan, həm də çıxış yolu göstərən şəxslərə - dahilərə ehtiyac hiss edir və bu ehtiyac bəhrəsini yetirir. Dahilər xalqın dərdini öz üzərinə götürmək, ona mənəvi yüngüllük vermək, onu zülmə təslim olmağa qoymamaq üçün yetişirlər. Buna görə də həmişə ağır zamanda, bıçaq iliyə dayananda dahi doğulur. Bu dahi dövrə görə yetişir: o, bir zaman şair, söz ustası, nəğməkar sifətində, başqa dövrdə sərkərdə, siyasi xadim, filosof kimi ərsəyə çıxar, elə vaxt da olar ki, bu keyfiyyətlər birləşər.

Xalqın monqol işğalı altında gərilən istedadı gözü tıxanan gur bulaq kimi özünə yol tapıb sızır. Xalqın yaradıcılığı bu sərt maneələr içərisindən şüalanır. Bu zaman filosof-alimlər, filosof-şairlər, şair-xadimlər xalqa mənəvi havadar çıxırlar. XIII-XIV əsrlərdə Azərbaycan xalqının Zülfüqar Şirvani, Arif Ərdəbili,

¹ Yenə orada.

Əssar Təbrizi, Marağalı Əvhədi, Mahmud Şəbüstəri, Fəzlullah Naimi Təbrizi, İzzəddin Həsənoğlu, Qazi Bürhanəddin kimi bütün Şərqin elmi-fəlsəfi və bədii sənət tərcümeyi-halını dolğunlaşdıran görkəmli oğulları yetişirlər. Bütöv dünya elm və mədəniyyəti tarixini zənginləşdirən, bu gün də qiymətini saxlayan Nəsrəddin Tusi, İmadəddin Nəsimi kimi qüdrətli şəxslər doğulurlar. Bu zaman Azərbaycanda mədəni şərait o səviyyəyə yüksəlir ki, ölkədə güclü təhsil şəbəkəsi yaranır. Artıq XIII əsrin sonlarında Təbriz şəhəri Şərqin elm-mədəniyyət mərkəzlərindən biri kimi tanınır. XIV əsrin əvvəllərində istedadlı tarixçi və vətənpərvər dövlət xadimi Fəzlullah Rəşidəddin Təbrizin yaxınlığında Rəbi'i-rəşidi (Kamal baharı) adlı şəhərcik saldırır və orada yerləşən böyük təhsil ocağı da şəhərciyin adı ilə adlandırılır. Burada ölkənin özündən olan min nəfərdən əlavə kənardan - islam ölkələrindən altı min nəfər tələbə təhsil alırdı. Dörd yüz əlli nəfərdən çox müəllim çalışırdı. Bu, sözün əsl mənasında akademik universitet təhsili olub. Rəb'i -rəşidi Universitetinin Şərqin müxtəlif mədəni ölkələrindən alınmış 60 mindən çox əlyazma-kitabdan ibarət kitabxanası var imiş. Universitetdə təbiətşünaslıq, fəlsəfə, tarix, təbabət, nücum, məntiq, ilahiyyat ixtisasları verilir*. XIII-XIV əsrlər Azərbaycan ədəbiyyatı belə bir mədəni mühitdə yaranıb və bu ədəbiyyatın dili də həmin mühitin yetirməsidir.

3. Doğrudur, bu zaman da ərəb və fars dilləri elm və ədəbiyyat dili, dövlət dili kimi Azərbaycanda hakim mövqə tuturdu. Ancaq XIII əsrdən tarixi, ictimai-siyasi şəraitlə bağlı ölkədə ədəbi dilin üçləşməsi müşahidə olunur. Ərəb-fars dilləri ilə yanaşı, Azərbaycan dili də dövlət, sənət və elm dili kimi işlənmək hüququ qazanır. Hələ Azərbaycanda ədəbi ünsiyyət vasitəsinin dördləşməsindən də danışmaq olar: bu zaman monqol istilasından sonra sarayda və orduda monqol dili də işlənməyə başlayır. Düzdür, monqolların ordusunda çoxlu türkdilli əsgərlər olduğundan monqol dili ilə yanaşı, orduda türk dili də işlənir və

* Geniş məlumat üçün bax: Onullahi Seyidağa, Muradov Sövdəgər. 700 il bundan əvvəl Azərbaycanda ilk ali təhsil ocağı fəaliyyətə başlamışdır. «Azərbaycan» qəzeti, 27 iyun 2003.

bu cəhət monqolcanın hegemon ünsiyyət imkanı qazanmasına mane olur. Ancaq bu prosesin başlıca nəticəsi odur ki, ərəb və fars dillərinin vahid fəaliyyət cəbhəsi yarılır. Monqol ordusunda türkləşmənin getdikcə güclənməsi azərbaycanının ədəbi forma kimi tədricən fəallaşmasına, ordu vasitəsi ilə saraya və yüksək təbəqələr arasına nüfuz etməsinə təsir göstərir. B.Çobanzadə yazır: «Türk dilinin saraya, ədəbiyyata, camiyə, mədrəsəyə, təkyəyə və əlhasil islam aləminin ictimai müəssisələrinə girməməsinin başlıca səbəbi onun şəhərlərə girməməsidir... şəhər dili olmayan türkçə eyni zamanda ədəbi dil də ola bilməmişdir. Çünki ədəbi dil, hər şeydən əvvəl, hansı tipdə olursa-olsun, şəhər dilidir. Köy və köçəbələrin toplandığı yurtlar yalnız anonim və yazısız xalq ədəbiyyatı meydana gətirə bilər»¹. Əvvələn, zadəgan təbəqəsi arasında ancaq dövlət sənədləri ilə bağlı yazılı ünsiyyət vasitəsi kimi azərbaycanca fəaliyyətsiz ola bilərdi. Şəhərlərdə azərbaycanlı zadəganların ana dilində şifahi ünsiyyətini heç kəs dayandıra bilməzdi. İkincisi, bu fikir olsa-olsa, monqol istilasına qədərki dövr üçün səhihdir. Monqol istilaları dövründən Azərbaycan dili saraya, orduya, mədrəsəyə daxil olur. İlk dövrlərdə monqollar — çingizilər müsəlmanlığa düşmən idilər². XIII əsrin sonlarına doğru çingizilər müsəlmanlığı qəbul etsələr də, hələ dəfn mərasimi buddist qaydası ilə icra olunurdu. Deməli, hələ Batı, Hülaki dövründə ölkədə islam münasibəti xeyli zəifləyir. Müsəlman olmayan, müsəlman mədəniyyətinə, xüsusilə fars ədəbiyyatına xor baxan monqolların Azərbaycana istila etməsi ilə ölkədə ərəb-fars dillərinin nüfuzu parçalandı. Ərəb dili hegemoniyasının zəifləməsi fürsətindən istifadə olunur. Görünür, bu fürsətin sayəsində ana dilində yazılar genişlənir. Əvvəllər azərbaycanca yazılar məhdudlaşdırıldığından, himayə olunub, qorunub saxlanmadığından bizə gəlib çatmamışdır. Ancaq bu dövrdən yazıların üzü köçürülüb yayıldığından onların müəyyən qismi dövrümüza qədər gəlmişdir. Doğrudur, XIV əsrin ortalarına doğru, xüsusilə Özbəyin dövründə islam və onun

¹ «Nəvayi» məcmuəsi, Bakı, 1926, səh. 76.

² Бартольд В.В. Сочинения, II том, I часть. М. – 1963, с. 148.

mədəniyyəti yenidən hakim kəsilir, ancaq ana Azərbaycan dilində yazılar bu qısa sərbəstlik zamanında elə kütləvi rəğbət qazanmışdı ki, daha onun qarşısını almaq mümkün deyildi. Türkcə (azərbaycanca) məscidə, mədrəsəyə girmişdi. Bizə gəlib çatan ilk ana dilli yazıların XIII əsrə aid olması məhz həmin tarixi-siyasi şəraitlə bağlıdır. Bu dövrdən Azərbaycan dilində həm elmi, həm də xüsusən bədii ədəbiyyat nümunələrinə müntəzəm rast gəlirik. Azərbaycan dilində yazıların genişlənməsi, şübhəsiz, ərəb-fars dillərinin daralmış nüfuzunun yerini doldururdu. Artıq bu dövrdən üç dildə (ərəbcə, farsca, azərbaycanca) eyni dərəcədə yazmaq ustalığı sayılır.

4. Bizə «Dədə Qorqud kitabı»ndən sonra ana dilində gəlib çatan ilk yazılı nümunə XIII əsr şairi Həsənoğlunundur. Tarixi mənbələr təsdiq edir ki, onun Azərbaycan dilində «Divan»ı olmuşdur, Həsənoğlu mükəmməl söz ustası kimi tanınmış, ona türk və fars dillərində çoxlu nəzirələr yazılmışdır. Şairin əlimizdə olan məşhur qəzəli həm öz söz sənətinin, həm də bütövlükdə o dövr Azərbaycan ədəbi-bədii dilinin səviyyəsi haqqında aydın təsəvvür yaradır:

*Apardı köylümi bir xoş, qəməryüz, canfəza dilbər;
Nə dilbər, dilbəri-şahid, nə şahid, şahidi-sərvər!
Mən ölsəm, sən büti-şəngül, sürahi, eyləmə qül-qül;
Nə qül-qül, qül-qüli-badə; nə badə, badeyi-əhmər.
Başumdan getmədi hərgiz sənühlən içtiğim badə;
Nə badə, badeyi-məsti; nə məsti, məstiyi-sağər.
Şəha, şirin söziş qılır Misirdə bir zaman kasid;
Nə kasid, kasidi-qiyət, nə qiyət, qiyəti-şəkkər.
Tutuşmayınça dər atəş, bəlürməz xisləti-ənbər,
Nə ənbər, ənbəri-suziş, nə suziş, suzişi-məçmə.
Əzəldə canum içində yazıldı surəti-mə'ni,
Nə mə'ni, mə'niyi-surət, nə surət, surəti-dəftər.
Həsənoğlu saña gərçi duaçıdır, vəli sadıq,
Nə sadıq, sadıqi-bəndə, nə bəndə, bəndeyi-çakər.*

Qəzəlin dili klassik poeziya formasının mükəmməl nümunəsidir. Burada milli sözlərlə əcnəbi sözlər artıq qaynayıb-

qarışmışdır – semantik və qrammatik cəhətdən uyğunlaşmışdır. Klassik poeziya üçün səciyyəvi göstəricilərdən biri kimi izafət birləşmə tipi geniş yer tutur. Qəzəlin dilində aydın məcaz və idiomatika görünür – **şirin söz, sürahi, apardı könlümü, qəməryüz, çanım içində, başımdan getmədi** və s. Milli sözlərlə milli, alınma sözlərlə alınma və milli sözlərlə alınma sözlərin mənə və qrammatik cəhətdən bağlanmasıdakı çeviklik qəzəldə bədii fikrin ifadəsinə sərrastlıq və dərinlik verir. Qəzəlin ümumi forma - kompozisiya xüsusiyyəti də diqqəti cəlb edir: dörd-beş sözün iştirakı ilə həcmli beyt yaradılır. Hər beytin birinci misrasında verilən bədii atribut-obraz ikinci, farsca misrada sürəkli və incə şəkildə konkretləşdirilir, dərinləşdirilir, genişləndirilir: əvvəlcə — *qəməryüz dilbər*, yaxud *canfəza dilbər*, sonra *dilbəri-şahid* (dilimizdəki gözəllər gözəli qəlibinə uyğundur), daha sonra *şahidi-sərvər* (təxminən bu mənada: *gözəllər sərvərinin – gözəllər tacıdarının gözəli*). Bu, az sözlə dərin mənə ifadə etməyin XIII əsrdə gözəl nümunəsidir. Qəzəlin dilində müəyyən ifadələr dövr haqqında müəyyən təsəvvür yaradır: gözəlin şirin sözünün Misir səkəri ilə müqayisəsi; yaxud *duaçıdır, vəli sadiq* ifadəsi dua etməyin həmişə ürəkdən yox, bəzən boğazdan yuxarı icrası haqqında məlumat verir.

Həsənoğlu qəzəlində şairin fərdi istedadı ilə Azərbaycan türkcəsinin milli mükəmməlliyi birləşir, dahilərə məxsus bir sənət nümunəsi yaranmış olur. Əlimizdəki ədəbi faktlar göstərir ki, qəzəl öz dil sənətkarlığı ilə Şərqi, türk dünyası ədəbiyyatını iki əsr heyrdə saxlamışdır. XIII əsrin əvvəllərində yazılmış bu şeirə XIV əsrin sonunda, yüz əlli il sonra yazılmış bu nəzirə – Misir məmlük şairi Seyfi Sarayinin şeiri:

*Tapulmas hüsn mülkündə sənə təh bir qəmər-mənzər,
Nə mənzər, mənzəri-şahid, nə şahid, şahidi-dilbər.
Bu gün Yusuf camalini qılubdur haq sənə bəxşiş,
Nə bəxşiş, bəxşişi-devlät, nə devlät, devlät-i-məfəxər.
Söziñ dürrü cəvahirdür köñüllər gəncinə layiq,
Nə layiq, layiqi-Xosrov, nə Xosrov, Xosrovi-kişvər.
Bu hüsnün şövqü zövqinə köñül tutiləri tapdı,
Nə tapdı, tapdı xoş ləzzət, nə ləzzət, ləzzəti-şəkkər.*

*Cəmalij nəqşinə Seyfi-Sarayı bağladı surət,
Nə surət, surəti-həsna, nə həsna, həsnai-canpərvər.*

Bu da Həsənoğludan iki əsr sonra yaşamış Türkiyə şairi Əhməd Dainin nəzirəsidir:

*Eyya, hurşidi-məhpeykər, cəmalüh Müştəri-mənzər,
Nə mənzər, mənzəri-tale', nə tale', tale'i-ənvər.
Yüziydür ayəti-rəhmət, öziydür mazhəri - kudrət,
Nə qüdrət, qüdrəti-sani', nə sani', sani'i-əkbər.
Cəmalüjdən cihan rövşən, yanağuy qöncai-gülşən,
Nə gülşən, gülşəni-cənnət, nə cənnət, cənnəti-kövsər.
Müənbər saçlarıu dilkeş, münəvvər hilkatüh məhvəş,
Nə məhvəş, məhvəşi-cazu, nə cazu, cazuyi-dilbər.
Süleyman surəti səndə, Sekəndər sirəti səndə.
Nə surət, surəti-Yusif, nə Yusif, Yusifi-sərvər.
Fələk şətrəncini utdun, səadət mülkini tutdun,
Nə mülkət, mülkəti-dövlət, nə dövlət, dövləti-qeysər.
Əgərçi kullarıu bihəd, vəli kəmtər qulıu Əhməd,
Nə Əhməd, Əhmədi-Da'i, nə da'i, da'ii-çakər*.*

Hələ yəqin ki, arada nə qədər ikinci dərəcəli şairlərin sözü olub.

Başqa bir cəhəti: Həsənoğlunun bu şeiri müləmmə formasında yazılıb: beytlərin hər birində birinci misra türkcə, ikinci farscadır. Elə bil Həsənoğlu bu iki dili yarışa qoşur. Nəvainin «Mühakimətül-lügəteyn» (iki dilin yarışı – türkcə ilə farscanı müqayisə edir) traktatından iki yüz il əvvəl Həsənoğlu Şərqin məşhur şeir dili olan farscanı əyani surətdə türkcə ilə üz-üzə qoyur. Və öz ana dilinin qüdrətini göstərir. Əsas bədii fikir birinci misradadır, ikinci misra sintaksisdəki bir cümlə üzvünün əlavəsi hüququndadır. Yəni əsas mətləb cümlənin qanuni üzvündədir, əlavə üzv məhz onun əlavəsidir, köməkçi ifadəsidir. Birinci misra ikincini

* Nəzirə Füzulinin «Məni candan usandırdı...» qəzəli kimi daxili qafiyə ilə yazılıb: Əgərçi kullarıu **bihəd**, vəli kəmtər kulıu **Ahməd**.

yedəyində aparır. Birinci misra müstəqil (cümlə kimi) işlənir və bədii mənə ifadə edir: Apardı könlümü bir xoş, qəməryüz, canfəza dilbər – mübtədası, xəbəri, tamamlığı, təyini olan sadə cümlə. İkinci cümlə müstəqil işlənə, fikir ifadə edə bilmir, cümlənin əlavə üzvü kimi: Nə dilbər, dilbəri-şahid, nə şahid, şahidi-sərvər. Yaxud birinci misra mürəkkəb cümlənin baş, ikincisi budaq cümlə hüququndadır. Birinci cümlə hakimdir, dominantdır, ikinci asılıdır, ona xidmət edir. Bu misralararası güc nisbəti türkcə ilə farscanın arasındakı mükəmməllik dərəcəsinin fərfinə bərabərdir. Türkiyə ədəbiyyatşünası N.S.Banarlı yazır: «Sarayinin...azəri şairi Həsənoğluya söylədiyi qəzəl nəzirəsi gərək söylənilməsindəki ustalığ və təbiilik bakımından, gərək Türk Divan şeirinin Misir coğrafiyasındakı həyatını göstərməsi və bilhassə əsrin türk ədəbiyyatları arasında bağlılığı bəliitmək bakımından **tanınmaya** və **təkrarlanmaya** dəyər bir mənzumədir». Yəni türkcə sənət vasitəsi kimi uzaq-uzaq coğrafiyaların türkcələrini bir-birinə bağlayırdı. Bu şeirlərin hamısında Azərbaycan türkcəsi aşkar görünür. Bu, türkcəmizin tarixi yaşama materikinin genişliyidir. Buna görə də gələcəkdə fransızca ilə müqayisə edib avropalılar deyəcəklər ki, «Azərbaycan türkcəsini bilərək bütün Şərqi gəzmək olar.»

Son vaxtlarda alman türkoloqu Barbara Flemminq ədəbi ictimaiyyətə Həsənoğlu imzalı yeni bir qəzəl təqdim etmişdir:

*Necəsin, gəl, ey yüzi ağum bənüm!
 Sən əritdün odlara yağum bənüm.
 And içəram, səndən artuq sevməyəm,
 Sənün ilə xoş keçər çağum bənüm.
 Hüsn içində, saña manənd olmaya,
 Əsli yuca, könli alçağum bənüm.
 Al əlumi, irəyüm məqsuduma,
 Qoma yürəkdə yana dağum bənüm.
 Sən rəqibə sirrini faş eylədün,
 Anun ilə oldu şıltağum bənüm.
 Qışladum qapımda itlərün ilə,
 Oldı kuyun uşda yaylağum bənüm.
 Bən ölicək yolına gömün bəni,
 Baqa tursun yara toprağum bənüm.
 Toprağumdan bitə həsrətlə ağaç,*

*Qıla zari cümlə yaprağum bənüm.
Bu Həsənoğlu sənüj bəndəndürür,
Anı rədd etmə, yüzi ağum bənüm!*

Bir sıra faktlara görə hesab etmək olar ki, bu, həqiqətən «Apardı könlümü» qəzəlinin müəllifidir. 1. Möhürbeytdə müəllifin imzası var (ancaq Həsənoğlu adlı başqa şairlər də ola bilərdi). 2. Qəzəl sənətkarlıq səviyyəsinə görə qəbul olunmuşun keyfiyyətindədir. Dil, ifadə aydınlığı, məcaz, təşbih sarrastlığı hər iki qəzəldə eyni istedadın bədii düşüncə məhsuludur, kamillik dərəcəsi üst-üstə düşür. 3. Hər ikisinin son beytində aşiqin məşuqəyə sədaqəti üçün *bəndəlik* (qul) təşbihi işlədilir. Bu, ilk baxışda saman çöpündən yapışmaq kimi görünə bilər, ancaq fərdi bədii üslubun daxili məna strukturu və formal—tipoloji komponentlərinin vəhdəti baxımından mühüm detaldır; çox hallarda sənətkar müxtəlif əsərlərində eyni tipli dil materialına müraciət edir və bu uyğun ifadə — detallar əsərlərin strukturunda analoji mövqelərdə yerləşdirilir. 4. Bu qəzəl də əvvəlki tapılan tipli mənbədə aşkar edilmişdir. 5. Əsər dil, ifadə və nəfəsinə görə XV—XVI əsrlərin yazı abidələrindən çox «Kitabi-Dədə Qorqud» mizanı ilə səsləşir. Klassik poeziya janrının ölçü-tələbləri qalmaqla xalq ədəbiyyatı ifadələri qəzəlin dilində aşkar iz buraxmışdır: (ürəyinin) *yağını əritmək*, *and içmək*, *əlini almaq*, — bu ifadə «əлиндən tutmaq» mənasında bu gün də munisdir, — *çağı xoş keçmək*, *ürək dağı*, *əslı yuca* (əsil-nəcabətli, zətli-köklü), *könlü alçaq* (sadə, təvazökar mənasında «Dədə Qorqud»da işlənən bu idiom indiki dialektlərimizdə də qalır), *yuzı ağ* (pak, alını açıq mənasında, *üzüqara* idiomunun antonimi. Birinci misradakı *yüzi ağ*—müstəqim mənada ağ üzlü, göyçək məqamında işlənir. Eyni zamanda *ağ* qədim türk dillərindəki *günəş*. İkinci misradakı *əritmək* sözü bunu təsdiq edir. Yenə danışq dilindən gələn *şıltaq* sözü çox orijinal məqamda görünür. Klassik poeziya janrlarının dili üçün səciyyəvi olmayan haldır ki, qəzəldə milli Azərbaycan sözləri aparıcı üstünlüyə malikdir. Birinci beytdə bir dənə alınma söz yoxdur, ikincidə ancaq *xoş*, yeddincidə isə yalnız *yar* sözü farscadır. Bunlarda da, göründüyü kimi, fonetik və semantik cəhətdən alınmalıq hiss olunmur.

Qəzəl, bütün gözəllikləri öz yerində, birinci növbədə, aydın ifadə tərzilə ürəyə yol tapır. Burada aydınlıq estetik faktora çevrilir. Dil həm üslubi zərifliyi, həm də qrammatik kamilliyi ilə cəlbedicidir. «Bən ölicək» və «Topraqumdan bitə» sözləri ilə başlanan beytlər bir-birini tamamlayan şəffaf, mənalı rəssam tablosu yaradır. Torpaqdan ağacın həsrətlə bitməsi, onun yarpaqlarının zar qılması ifadələri şairin-aşıqın daxili-hissi yanğılarını və səmimiliyini sözlə ifadə etməkdən çox əşyalaşdırıb göz qabağında canlandırır. Bu səmimilik və cəfakeşlik aşiqin məşuqəsinin itləri ilə qışlaması mübaliğəsində də görünür — bu, tipik, koloritli klassik poeziya ifadəsidir.

Bu yaxınlarda İ. Həsənoğlunun türkcə üçüncü qəzəli bizə məlum oldu. Qəzəlin dili bir çox cəhətdən diqqəti çəkir, birinci növbədə, anlaşıqlı olması ilə:

*Əcəb, bilsəm, mənə şeydə qılan kim?!
Bağa bu eşq odın peyda qılan kim?!
Əcəblərəm, əcəb qaldım, ilahi,
İman əhlün dutıb tərsa qılan kim?!
Qamışdan şəkərü taşdan cəvahir,
Ağacdan daneyi-xurma qılan kim?!
Tənüm yetmiş iki dürli damardır,
Kimün ırmaq, kimün dərya qılan kim?!
Qo bu tədbiri, gəl təqdiri gözlə,
Bugünkü vədəyi fərda qılan kim?!
Bu nət'ün fərrişi hər dəm bu fərtaş,
Bu ərşün rəngini mina qılan kim?!
Həsənoğlu, bu bir qarta mə'nidən
Anuñ, xub, surətin zibə qılan kim?!*

Qəzəlin dilində 33 ərəbcə, farsca, 26 türkcə olmaqla 59 söz var. Bir dənə farsca izafət işlənir: **daneyi-xurma**. Əcnəbi sözlərdən bugünkü ədəbi dildə işləməyənlər bunlardır: tərsa (xristian), **tən** (bədən), **fərda** (sabah), **nət** (süfrə/həsir/döşək), **fərriş** (fərş edən, yayan, açan), **fərtaş** (həmin məna: fərş edən və əlavə: Kəbə xidmətçisi). Bu sözlərdən hamısı Həsənoğludan bəri, XX əsrin əvvəlləri də daxil olmaqla bütün dövrlərdə ədəbi

dilimizdə işlənmişdir. Söz birləşmələri və cümlələrin türkcənin milli, müasir qrammatikası ilə qurulması göz qabağındadır: ***eşq odu, iman əhli, qamışdan şəkər qılan, bu tədbir, bugünkü və'də***, «Əcəb, bilsəm, mənə şeydə qılan kim/dir», «Tənüm yetmiş iki dürli damardır»... Qəzəlin dili göstərir ki, hələ XIII əsrdə, Nəsimidən yüz əlli il əvvəl türkcəmiz təsəvvüf düşüncəsinin ifadəçisi kimi uğurla işlənməmiş. Həsənoğlu indi «qamışdan şəkər, daşdan cəvahir, ağacdan xurma dənəsi yaradan, yəni yoxdan hər şeyi var edən, heç nədən hər şeyi zahirə çıxaran, peyda edən kimdir» sualını verir; gələcəkdə Nəsimi deyəcək: «Aləmül – qeybəm, vücudam, həm anın dəryasiyəm; Allahi-nurun nuruyam; kafü nunun məbdəi, həm kainatın mənşəyiyəm»; Füzuli deyəcək: «Bu nə sirdir ki, olur hər ləhzə yoxdan var söz; Hər dəm göstərir niqabi-qeybdən rüxsar söz». Həsənoğlu deyir: Bu nə'tün fərrişi hər dəm bu fərraş-yəni ərşlə fərşi, yeri, göyü yaradan bu fərraş-bu yaradıcıdır. Nəsimi deyəcək: ***Ərşlə fərşü kafü nun məndə bulundu cümlə***. Həsənoğlu deyir: Əcəb, bilsəm, mənə şeydə qılan kim?! Füzuli deyəcək: Heyrət, ey büt, surətin gördükdə lal eylər mənə. «Əcəb» Füzulinin «heyərət» dediyi təsəvvüf anlayışıdır – arifin, aşiqin Allahın xilqəti, Haqqın camalı qarşısında heyrətə dalmasıdır. Həsənoğlu eynən ***əcəb*** (heyərət) deyir və Tanrının möcüzələrinə əcəblənir (heyərət edir). Şeirində Həsənoğlu əvvəldən axıra Tanrı eşqini vəsf edir, bu eşqin oduna yandığını nida qılır – şair Allaha sevginin ən ali mərtəbəsindədir, o, sadəcə seyr etmir, elə belə eşqə can atmır, bu eşqin odunun içindədir, deməli, həqiqətə çatıb. Yəni Həsənoğlu artıq bu fəlsəfənin mürrşididir, təsadüfi deyil ki, o, zamanında Şeyx İzəddin kimi tanınmış və sufi şairlər ona nəzirələr yazmışlar.

Bu da maraqlıdır ki, Həsənoğlu dilində aqlütinasiya daha möhkəmdir, analitizm Füzulidəki səviyyəyə çatmayıb-«heyərət etmək» yerində «əcəblə» (mək) işlənir. Qəzəlin dilində aydınlıq, geniş anlaşıma dərəcəsi divan ədəbiyyatı sistemində xəlqiliyə nümunə olacaq səviyyədədir. Ancaq Füzulidəki danışiq türkcəsi, canlı dil deyimləri, frazeologiya burada yoxdur.

Həsənoğlu dilindəki alınma və milli leksikanın sonralar və indi də yaşaması göstərir ki, o zaman sabitləşmə getmiş ədəbi dil nümunəsi var idi, onun möhkəm ənənə və zəmini olmuşdur.

5. 1. İlk yazılı nümunələrdəncə üslubi fərqlənmələrin əlamətləri nəzərə çarpır. Yazılı abidənin varlığı nə qədər qiymətli xəbər-hadisədirsə, onun dilində janra, vəznə, mövzuya görə dil materialının sistemləşdirilməsi faktı da eyni dərəcədə əhəmiyyətli. Məhz bu faktorlar ümumxalq dilinin dərinliklərindəki zənginliyi aşkar edir, hər söz, hər ifadə, hər qrammatik biçim bir mətləblə, bir məcaz və ya təşbihin təhriki ilə üzə çıxır. O ifadə tərzini ki, qəzəldə görə bilmirik, onu məsnəvi formasında tapırıq, yaxud bunlarda olmayanı qoşma və ya bayatı janrlarında müşahidə edirik. Əli adlı şairin «Qisseyi-Yusif» mənzum dastanının dili xalq şeiri üslubuna uyğundur. Bu cəhət həm mövzunun rəvayətdən — xalq ədəbiyyatından alınması, həm də qoşma formasında yazılması ilə şərtlənir:

*Misr içrə bir tacir olur irdi,
Anuñ adı Məlik ibn Doğər irdi.
Doğər oğlu Məlik bir tuş gördi,
Müəbbirə tə'vilün sorar imdi.
Aytur: bu tün bir tuş gördüm,
Tuşım içrə Kən'ana varur irdim.
Ad qoyusı təqrəsində yürər irdim,
Gün həqiqət kökdin yerə ensə imdi,
Tolub ay müəyyən gögdin endi,
Qoynımdın girübən yaqamdın çıqdı,
Həm kökdin dür, mərcan, yinçü yağdı,
Mən anı ətəgimə dərdim imdi.
Saqınuban mən anı dizər irdim,
Cəm' qılub sanduqıma qoyar irdim,
Bu duşu hiç gümansız böylə gördim,
Ya müəbbir, bunca tə'vil qılqıl imdi.
Müəbbir aydur: gəl otur sən bu yanımda,
Yorayım duşunqı tə'birimdə.
İki qızıl-altın qoygil bu yanımda,
Duşını mübarək yoram imdi...*

Göründüyü kimi, nağıl-təhkiyə formasında söhbət gedir: «biri var idi» nağıl başlanğıcı mühafizə olunur, xəbərlər *irdi* (idi) əlaməti ilə

qurtanır. Hətta təhkiyə forması belə tələb etdiyindən təxminən hər bənddə misra – cümlənin sonunda – rədif məqamında *imdi* ünsürü təkrar olunur. Bu da söz seçilməsini məhdudlaşdırır və göründüyü kimi, hətta qafiyə sisteminin pozulmasına gətirir. Ümumiyyətlə, belə əhatəli mövzu üçün qoşma forması yaramır, müəllifin söz və ifadə imkanlarını ləngidir. Xalq dilinə yaxınlıq aşkar görünür; milli sözlər üstündür, izafət biçimi yoxdur, *tə'vil*, *tə'bir* ərəb kəlmələri ilə yanaşı, *yorma* sözü də işlənir. Hətta bu çevirmə adın verilməsində də görünür: əvvəl əcnəbi forma—*Məlik ibn Doğər*, sonra milli: *Doğər oğlu Məlik*. «*Qoynundan girib yaxasından çıxmaq*» ifadəsi də koloritli danışq nümunəsidir. Dastanın qoşma formasında yazılması o dövr şifahi xalq poeziyası janrları, onların kütləviliyi və yazılı ədəbiyata təsiri haqqında müəyyən qənaət hasil edir; indiki xalq şeir formalarımız XIII əsrdə sabit şəkildə mövcud olub. Məzmunca həmin dövrlərin hadisələrini əks etdirən bu bayatı misraları da fikrimizi təsdiqləyir:

*Apardı Batı məni,
Qul eylər, satı məni.
Yollar uzun, mən yorğun,
Doğrayır çatı məni.*

Bayatının yalnız məzmunu deyil, başlama tərz (bəziləri «Mən aşiq», «Əziziyəm» sözləri ilə başlanır. Görünür, hər dövrün öz kütləvi qəlibi olub), leksik tərkibi, müqayisəsi də uyğundur. Bu bayatıdakı rəvanlıq, emosional dərinlik, sözlərin müvafiqliyi Həsənoğlunun yazılı ədəbiyyatdakı dilinə müqabildir. Bu dövr xalq ədəbiyyatımızın dili formaca cilalı, məzmunca həzindir. Hətta həzin lirika pərdəsinin altında ictimai siqlət dayanır. Deməli, XIII-XIV əsrlərdə yazılı ədəbiyyatda Həsənoğlu şeiri, şifahidə bayatılar ədəbi dilimiz üçün etalondur. «Qisseyi-Yusif»də qoşmanın effektsizliyi müəllifinin fərdi istedadı ilə bağlıdır.

5. 2. Bu cəhətdən həmin dövrün başqa bir mənzum əsərinə, «Dastani-Əhməd Hərami»yə diqqət yetirək. Əsər klassik poeziya janrında – məsnəvi formasında yazılıbsa da, dilində xəlqilik prinsipi izlənilir. Klassik poeziya janrları üçün səciyyəvi olan

qeyri-kütləvi ərəb-fars sözlərinin, izafət və izafət silsilələrinin bolluğu burada görünür, alınma sözlər semantik cəhətdən milliləşmişdir, bir sözlə, xalq dili norması gözlənilir:

*Bu dastanı bu gün bünyad edəlüm,
Haqquñ qüdrətlərün biz yad edəlüm.
Gəlün, ey mə‘ni bəhrin seyr edənlər,
Bu dərya gövhərindən xeyr edənlər,
Məanidə qılı iki biçənlər,
Dilindən daima gövhər saçanlar!
Gəlün barı bugün söhbət qılalım,
Məani kanınıñ dürrin bulalım.
Anuñ birliğun zikr eyləyə dil,
Xatırda qalmaya zərrəcə müşgil...
...Nə zahirdir ol kim, gözdən iralmaz,
Nə batindir ol kim, hərgiz görülməz.
Anuñ əvvəlinüñ öni bulunmaz,
Anuñ axırınıñ sonı bulunmaz...
...Olursa həq-təladan inayət,
Qılam bu qissəyi bir-bir hekayət.
Məgər kim ol zamanda bir hərami
Dərüb döşürmüşdi çox hərami.
Bilürdi sehr elmindən bağayət,
Nücum elmində də qadirdi gəyət.
Gər əfsun oquyub bir gəz ürəydi*,
Olıqdəm ayı gögdən endirəydi...
Qılıc salsa, bir ərə dəpinəydi,
Qoğan aslan kibi kim çapınaydı.
Demişlər adına Əhməd Hərami,
Çavı tolmuş idi ellər təmami...*

Verdiyimiz parçada müasir dil baxımından arxaik sayılan 10 sözdən (*kan*, *iraltmaq*, *qissə*, *döşürmək*, *oxumaq*, *gəz*, *ürmək*, *olıqdəm*, *qoğan*, *çav*) ancaq ikisi (*kan*, *qissə*) alınmadır. Qalanı

* Üfürmək

milli sözlərdir ki, bunlardan ikisi (*iralmaq, olıq*) morfoloji cəhətdən arxaik sayılır, ikisi də (*oxumaq, ürmək*) yalnız semantik yükünü dəyişib. Parçadakı leksik materialın belə tərkiblənməsinin nisbəti bütün dastana aiddir. Belə aşkar olur ki, bu dövrdə ərəb-fars sözləri gələcəkdə yerini tutub ədəbi və ümumi ünsiyyətdən sıxışdıracağı türk mənşəli sözlərin mövqeyini hələ sarsıda bilməyib; ərəb, fars dilləri Azərbaycanda dövlət dili sayıldıqlarından dilimizə nüfuz edən öz sözlərini siyasi cəhətdən himayə edir və qədim tayfa yadigarları kimi qalan sinonimləri sıxışdırır, həmin cərgədə yer tutur. Xalq birliyi yarandıqdan sonra dilimizə nüfuz etdiyindən bu sözlər cavan və perspektivli görünür. Bunun nəticəsidir ki, həmin dövrdə xalq dilində, geniş ünsiyyətdə işlənən milli və alınma leksikanın ümumi balansından sonralar arxaıqlaşma prosesində türk mənşəli sözlər nisbətən daha çox işləklidən düşməyə məruz qalır (yuxarıdakı rəqəmlə müqayisə et: 10 arxaizmdən səkkizi millidir). Müasir xalq dilimizlə müqayisədən belə aydınlaşır ki, XIII-XIV əsrlər ədəbi dili xəlqi bünövrədə meydana gəlir: milli sözlərlə işlənən alınmalar ümumxalq ünsiyyətinə keçmiş, semantik anlaşıma cəhətdən bu iki mənbə arasında fərq təxminən yoxdur. Görəcəyimiz kimi, klassik janrın inkişafı sonrakı əsrlərdə bu fərqi yaradır və hiss etdirir.

«Dastani-Əhməd Hərami»də dilin mükəmməlliyi, ifadənin zənginliyi ilə yanaşı, təbiiliyi məsnəvi forması ilə də bağlıdır. Bu forma dili nəsr-təhkiyə imkanları ilə təmin edir. *İki at yükü odun varub aldı, qılı iki biçənlər, yaşı xərc etmək* (omrə keçirmək), *gəlin barı, qara bağı qan olmaq, ürəyinə su səpilmək, əlindən can qurtarmaq, boğazlayıb atmaq, nə kim var* (tamam), *mənəm ucumdan, düni günə ulayuban* (calayıb) *getmək, həyasından qızarmaq, yemək-içmək* kimi geniş yayılmış ifadələr və ümumiyyətlə, bu ifadə tərzə epik formanın dil-təhkiyə tələbləri ilə bağlıdır. Bu, aşkarca mənzum hekayə dilinin başlanğıcıdır. Epik təsviri lövhələr danışiq dilinin, folklor dilinin ədəbi-bədii material kimi istifadəsinə şərait yaradır: burada «Dədə Qorqud»un dili ilə çoxlu səsleşmələr vardır. Türk mənşəli sözlərin «Dədə Qorqud»dakı işləklidə müvaziliyi və antonim birləşmələri: *sağ-əsən, qızıl-altın, dərib-doşürmək, ulu-kiçi* və s. Həmin baxımdan bu beyt tipikdir:

*Nə turursuz, turun, bir-bir quşanun,
Nə qayırın, nə qorxun, nə üşənün.*

Bu sinonim cərgədən ancaq *qorxmaq* yaşayır (*turmaq* felinin omonimliyindən bədii nitq üçün sənətkarlıqla istifadə olunub: 1-ci də *dayanmaq*, ikincidə *qalxmaq*). Uyğunluq qədim leksikon və morfoloji təzahürdə də görünür: *yağma* (Güləndam könlin anun qıldı *yağma*), *oxumaq* (çağırmaq), *becit*, *qoğan* (kükrəmiş, qızgın – *qoğan aslan*), *önərmək*, *evərmək*, *iralmaq* (iraq olmaq, uzaqlaşmaq), *məgər* (heç demə, ola ki), *ulamaq*, *donanmaq* (geyinmək), *gedirmək* (aparmaq) və s. Sintaksisində, təşbih və məcazlar sistemində də xalq danışığı nümunələri, milli təmizlik – yad təsirin azlığı nəzərə çarpır. Bütün bu əlamətlər göstərir ki, «Dastani-Əhməd Hərami» «Dədə Qorqud» boyları kimi xalq türkcəsindən geniş bəhrələnmişdir. Söz yaradıcılığı cəhətdən də maraqlı faktlar var ki, bunlar həm qədimlik, həm də xalq dili göstəriciləridir: *bəkçi* (gözetçi), *bilüm* (elm), *yoldaş*, *haldaş* (eyni vəziyyətdə olan), *kindarlıq*, *xalq* (*camaat* – şəhrün *xalqı*) və s. Klassik poeziya dilində ən çox *dünü gün* kimi işlənmə məqamında həm eyni forma (*Düni günə ulayıban gedərdi*), həm *dünü gündüz*, həm də *gecə gündüz* qarşılıqları işlənir. Bu, görünür, danışığı variantıdır. *Cünbüş* fars sözünə ancaq danışığı dili abidələrində təsadüf olunur, indi də dialektizm səviyyəsində qalır. (M.Ə.Sabirdəki mənası ilə müqayisə et). «Dədə Qorqud»dakı *xanlar xanı*, *bəylər bəyi* qəlibi və titulu ilə yanaşı, *şahənşah* da (fars dilinin təsiri) işlənir (Şahənşaha der, ey bəglər bəgi, Sən cahan içində daim olgil əsən – burada «cahan içində» konstruksiyası da danışığa məxsusdur, klassik poeziya dilində «cahan içrə» kimi işlənərdi).

5. 3. Azərbaycan dilində bütöv halında bizə çatan ilk divan *Qazi Bürhanəddinindir*. Klassik poeziya dilinin təşbih, obraz-məcazlar sistemi, leksik-qrammatik tərkibi haqqında ilk müfəssəl təsəvvürü məhz bu «Divan» əsasında alırıq. İlk dəfə burada klassik poeziyanın xüsusi isimlərdən ibarət söz-obrazları əhatəli kəmiyyətdə görünür:

Xızr, Məryəm, İsa, Yəhya, Yusif, Musa, Adəm, Həvvə, Nəmrud, Davud, Bağdad, Misir, Nil, Rum, Çin, xətti -Süleyman,

Yusif-i-Kənan və s. Belə xüsusi adların təşbihləndirilməsinə tipik bir nümunə; *Xətti Xızr, ağzı Məryəm, sözi İsa, ləbi Yəhya, özi Yusif, gözi Musa, zəhi Adəm, zi Həvvadır*.

İzafət sonrakı klassiklərin dili ilə müqayisədə çox deyil, ancaq var: xüsusilə təşbih mövqeyində duran standart izafətlər: *abi-heyvan, əski-sürx, rəngi-ruyi-zərd, atəşi-Nəmrud, badi-səba, xunbahayı-eşq* (şairin bu koloritli izafəti, güman ki, azərbaycanının kalkasıdır: *eşqin qan bahası*). Bununla belə Q.Bürhanəddinin dili üçün izafət və onun əcnəbi lüğət komponentləri müqabilində milli qarşılığın işlənməsi daha səciyyəvidir: *qaşı yay, kiprikləri şəcər, yüzü gül, gözü nərgiz, göz yaşı, üz sarısı...* Maraqlıdır ki, ilk dəfə məhz bu «Divan»da izafətlərin leksik və ən zərurisi, qrammatik cəhətdən çevrilməsini görürük: *heyvan suyu* (Bən sənün ləli-ləbünə, yə'ni heyvan suyınə Təşnə oldım... – qərībədir ki, şair leksikoqraf işi görür: *lə'li-ləb* məcazını *yəni* deyərək aydınlaşdırır və daha aydın olmaq üçün *abi-heyvan* yox, *heyvan suyu* işlədir), *cadu göz* (çəşmi-cadu), *təni bərg, kirpikləri cadu, xədəngi cadu, yürəgi səng* (səngdil) və s.

Şairin təşbihləri dəqiqliyi və təbiiliyi ilə gözəl təsir bağışlayır. Bir neçə nümunə: *könül kəkliyə, gözlər şahbaza* bənzədilir: Köngüllər kəkliyinə bu dünyadə, İlla şahin gözlərin şahbaz imiş; *qaplan, aslan, əjdəha* – güclülük, *ahu* – zəiflik rəmzi: *Qaplan, aslan, əjdəhalar cümləsi Əcəlün qıynağında ahu* imiş, *Badi-səba* – qəmmaz (söz gəzdirən); *Nilufər yandı, başun taldı suya, Neynəsün qəmmazdurur badi-səba*. *Zülf* – dam (tor), *xal* – danə; *Yar yüzündə incidür, dürdanədir, Zülfi damü qara xalı danədür*. *Dünya* – keçid: *Dünya bir keçütdürür, gələn keçər* («dünya bir pəncərədir» müqayisəsindən dəqiqdir) və s.

Qazi Bürhanəddin dilinin koloritli – özünəməxsus məsəlləri, aforizmləri vardır. Bunların xeyli qismi gələcək klassiklərdə müşahidə olunur. Bu o deməkdir ki, bunlar fərdi aforizmlər deyil, xalq dilindən gəlir:

Ta dikən tolmayınca bağçada Bən anı balta ilə qırmamışmən; Ərənlər cərgəsində deyilən sözə Yerinə yetmək gərək meydana; Canə can verməyənin nə canı var - Can verənin adı ilə sanı var; Ər kişinin mətəi ərlək olur; Əzəldə həq nə yazmış isə

bolur, Göz nəyi ki, görəcəkdir isə, görür; Ər oldur, həq yolunda baş oynaya. Döşəkdə ölən yigit murdar bolur; Əldə beş barmağı düz kim görmüşdür; Hər zaman tanrı yaxar bir çırax; Mərd olan yerdə labüd namərdi var; Hər günün günəşi, gecənin mahi var; Qanğı canda od varını ah bilir; Hər zaman bir yigidün dövranıdır; Əgərçi damdur zülfi, vəli quş danayə düşər və s.

Q.Bürhanəddinin bədii dili lirik mahiyyəti ilə səciyyəlidir. Ancaq onun dilində qəhrəmanlıq motivi, patetika boyası yaradan bir qrup söz aydın görünür. Əslində bu sözlər dastan leksikonudur: *ər, ər kişi, ərənə, ərən, ərlik, ər günü* (döyüş, sınaq günü), *erkək, nə, qoç, aslan, qaplan, əjdəha, şiranə, nəranə, buğra, düşmən, meydan, ox, qılınc, cövlan etmək* və s.

Bu sözlər şairin bütün əsərləri boyu yayılmış işlək leksikadır. Bunlar şairin lirikasını həzinlikdən qurtarır, ona yüksək əhval-ruhiyyə daxil edir, gümrəhlik gətirir. Şairin yaratdığı bədii lövhə elə bir tablodur ki, onun bir tərəfində qılınclı-qalxanlı ər, o biri tərəfində ala gözlü, al yanaqlı gözəllər dayanırlar. Həm də sadəcə dayanmırlar, onların arasında hissi və fikri ünsiyyət gedir, bununla da tablo şəkillikdən çıxıb, canlı həyata çevrilir: döyüşlü, vuruşlu, məhəbbətli bir həyata. Bu sözlər həm məcazi mənada işlənir:

Haqqa şükr, qoçların devranıdır...Günbatardan günəşə yerə dəkin Eşq ərini bir nəfəs seyranıdır. Həm də həqiqi-müstəqim mənada işlənir: Hədəf ilə oxu qılıc ururısax, Qoparalım Misir eli qayasını.

Məhz bu cəhətlə bağlıdır ki, «Dədə Qorqud»dakı «*xanım*» xitabı ilə səsleşən «*bəgim*» işlənir: *Səni sevməyən, bəgim, adəm dəgül* (maraqlıdır ki, hər iki söz bu gün qadın adı kimi geniş işlənir — *Xanım, Bəyim*). Belə bir leksik—semantik qrupun işləkliyi, şübhəsiz, Q.Bürhanəddinin dövlət xadimi olması ilə bağlıdır; şair monqol əsarəti dövründə, Əmir Teymur işğalı zamanı xalqda ruh düşkünlüyü yaranmasın deyər, nikbinlik, döyüşkənlik təlqin edir, işğalçı sərkərdələrə mənəvi meydan oxuyur: *İki aləmdə həqqə sığınmışız. Toxtamış nə ola, ya Axsax Temur?* Ümumiyyətlə, dövlət xadimliyi onun dilində aydın əks-səda tapır: onun dilində abstrakt müqayisə və məcazlar yox, konkretlik səciyyəvidir, şair bədii ümumiləşdirmələrlə təbiiyə

məqsədinə ciddi fikir verir, insanlara həm ailə, həm də cəmiyyət üçün yararlı olmaq hissi aşılayır: *Yar gərək yarı ilə həmrəng ola. Gər nişatü eyşü sülhü cəng ola.* Bu konkretlik şairin ictimai qayəsi ilə şərtlənir: o, bədii əsərlərində müəyyən təbliğat məqsədi izləyir. Öz bədii təbliğatı qavransın deyə, xalq dilinə, aydın danışq dilinə müraciət edir. Şairin dilindəki aydınlıq və konkretlik ictimai-didaktik məzmunlu tuyuq və rübailəri ilə yanaşı, sevgi şeirlərində də görünür. Anlayışlar arasındakı koordinatın dəqiqliyi, müxtəlif sintaktik vahidlərdə leksik mənaların aydın əlaqələri həm kamil bədiilik yaradır, həm də onun qavranmasını asanlaşdırır:

Dedim ki: ləbüň ! Dedi: nə şirin söylər!

Dedim ki: belüň ! Dedi: nə narın söylər!

Burada *ləb* və *şirin*, *bel* və *narın* söz-anlayışları arasında aydın assosiasiya vardır. Bəzən dilində nahəmvarlığa rast gəlinə də, ümumən, sadə və xəlqi dil, aydın və şəffaf portret, dolğun və nüfuzedic bədiilik Q.Bürhanəddin şeirləri üçün doğma atributlardır:

Ol göz ki yüzün görməyə, göz demə ana,

Şol yüz ki tozun silməyə, yüz demə ana.

Şol söz ki içində, sənəmə, vəsfün yox,

Sən badi-həva dut anı, söz demə ana.

Tolanub zülfiñə itirmiş özin,

Ey köñül, qarə köñül, miskin köñül.

Can çün yüzünü gördi, yılduzi neylərəm bən?

Dil çün saçını gördi, gündüzi neylərəm bən?

Sonralar Nəsimi və Füzulidəki səs melodiyasının uyarı görünür: *Gül ol ola, bülbülünü gözləyə, Şah ol ola, bir qulunu gözləyə. Xub anə deyəm ki, hər dəm içində Bülbülünün qülqülünü gözləyə.* Bu tuyuqda *l* səsinin yaratdığı ritm gül və bülbül məfhumlarını daim xatirə gətirir. Bəzən burada Füzuli obrazlarının kökü görünür: *Yürək dəlük-dəlük oluban nalələr*

qılur, Dəvası bu ki, yə'ni bənəm şimdi nayi-eşq (Füzulinin «nalədəndir ney kimi...» beyti ilə müqayisə et). Şair tipik danışıq dili ifadələrini klassik poeziya dilinə gətirir: *yaxşı-yaman, qatı-yumşaq, alax-bulax* (indiki: ələk-vələk), *ağız-ağız* (bu, başqa heç kəsdə işlənmiş, indiki *ağız dolusu*, çoxlu mənasındadır: Ağız-ağız, yardan raz olsa xoş), *kükür-kükür kükrəmək* və s. Onun dilində *aparmaq* (daha işlək olan *ilətmək* müqabilində), *ölməklik*, *oynamaq* (qurban vermək), *çələb* (allah) kimi sözlərin işlənməsi göstərir ki, bunlar o, vaxt canlı dildə mövcud olmuşdur.

Q.Bürhanəddin oğuzların salur tayfasındandır. Buna görə də onun dilində oğuz elementləri cəmləşməli idi. Həqiqətən burada oğuz xüsusiyyətləri seçilir: söz sonunda karlaşma – *yamax, irax, ayax*, son hecəda dodaq saitlərinin işləkliyi – *yürəgüm, aparur, ərənlərin, meydanidür*, təsirlik halda -yı işlənməsi – *dünyayı, qapuyı* və s. Eyni zamanda qıpçaq dil qrupuna məxsus xüsusiyyətlər də güclüdür: söz başında t – *toğru, tamu, taş*; təsirlik halda nı – *vəsfimüzni, Bağdadnı, bənizümni*; feli sifət şəkilçisi -qan – *tutqan, yazılğan*; - mən şəxs şəkilçisi - *irməmişmən, dərməmişmən, qırmamışmən*; -əd indiki zaman şəkilçisi: - *dillənədür, yanadurur* və s. Deməli, Qeysəriyyədkı oğuzlar anlayışı qədim oğuz tayfasını əks etdirmir, məzmunca metamorfoz olmuş etnonimdir. Şairin doğulduğu və böyüdüüyü yerdə müxtəlif tayfa dilləri əsasında formalaşmış Azərbaycan xalq dili fəaliyyət göstərmişdir.

Lüğətlər. İslamın qəbulu ilə türklər və ərəblər arasında ikitərəfli – türk-ərəb və ərəb-türk münasibətləri yaranır. Təbii ki, bu münasibətlər qarşılıqlı anlaşma üzərində qurulmalı idi. Bu siyasi-tarixi tələbat türklərdə ərəbcəyə və ərəblərdə türkcəyə meyil doğurur. Bu qarşılıqlı maraq onların qarşısında bir- birinin dilini öyrənmək ehtiyacı yaradır. Həmin ehtiyacı ödəmək üçün dil əsərləri, qrammatikalar, lüğətlər yazılmalı idi. Bu tarixi zərurətin ilk məhsulu kimi M.Kaşğarının monumental «Divanü luğat-it-türk» əsəri meydana çıxır. Bu divan-lüğətdə ərəblərin türkləri tanıması üçün hər şey vardı: türkün etnik tarixi, yaşadığı coğrafiya, yaratdığı yazılı və şifahi ədəbiyyat və türkü var edən dili – lüğəti, fonetikasi, qrammatikası ilə. İslamın qəbulu prosesində ərəblərin türk coğrafiyalarına aramsız axınları ikinci

mərhələdə türklərin ərəb ölkələrinə fasiləsiz yürüşlərilə əvəz olunur. Və XI-XII əsrlərdən İslam Şərqində türklərin nüfuzu artır. Ərəb ölkələrində türk dili hakim olur. Xüsusilə Səlcuqların hakimiyyətə gəlməsi, Anadoluda türk dövlətini yaratması və geniş imperiya quruculuğu ilə bu nüfuz daha da güclənir. Monqol yürüşləri zamanı türkün və türk dilinin kultu davam etməyində qaldı. Çünki monqol ordusunda türk döyüşçüləri əksəriyyət təşkil edirdi və türk sərkərdələri böyük hörmət sahibləri idi; türk dili monqol ordusunda ünsiyyət vasitəsi kimi işlənirdi. XIII əsrin ortalarından Misirdə qıpçaq-məmlük hakimiyyəti ilə uzunömürlü bir yeni türk imperiyası yaranır. Bununla islam Qərbində, Afrikanın Şimalında, İspaniyada türkün və türk dilinin meydanı daha da genişlənir. Buna görə də XIII-XIV əsrlərdə çox dəyərli türk dili lüğətləri yaradılır.

Bütün islam ölkələrində, o cümlədən Azərbaycanda ərəb dili din dili, elm dili, dövlət dili kimi işlənir və deməli, yerli xalqlar, o cümlədən Azərbaycan türkləri ərəb dilini öyrənməli olurdular. Bu şəraitdə qədim dilçilik məktəblərindən olan ərəb dilçiliyi bütün türk dünyasına və eləcə də Azərbaycana nüfuz edir. Yetişən böyük Azərbaycan dilçiləri yalnız türk dilinin deyil, ərəbcənin də tədqiqi ilə məşğul olurlar. Yetişən türk dilçiləri ərəbcə-türkcə və türkcə-ərəbcə lüğətlər hazırlayırlar. Ərəb dilçiliyinin inkişafında bilavasitə Azərbaycan dilçiləri də iştirak edirlər: Cəmaləddin Ərdəbili (XII-XIII əsrlər), Sə'dəddin Bərdəyi (XIV əsr)¹ və b. Ancaq qeyri-azərbaycanlı türk dilçilərinin yaratdığı əsərlər, xüsusilə lüğətlər bilavasitə Azərbaycan türkcəsinin tarixi üçün də böyük əhəmiyyət kəsb edir.

Bu lüğətlər, birinci növbədə, türk dillərinin işlənmə coğrafiyasından məlumat verir. Türk dili işləndiyi həmin iqlimlərə mədəniyyət aşılayırdı*. Bu lüğətlərdə ərəb Şərqində və

¹ Geniş məlumat üçün bax: Агаева А.А. Азербайджанские языковеды средневековья. Баку, 1990.

* Allah, sən saxla: elə bil türk öz mədəniyyətini sərrib dağıdıb. Yayıb, sovurub, hərbi sirlərini Avropaya öyrədib özünə müqabil hazırlayıb, Avropanı öz əleyhinə kapitalist inkişaf yoluna salıb yenə Asiyaya qayıdıb. Daha onun qabağında dura bilmir...

Qərbində yaşayan türklərin dillərinin öyrədilməsi və ərəb dillərinin onlara öyrədilməsi başlıca məqsəd götürülür. Bu lüğətlər içərisində Əndəlusda (İspaniya) doğulan, Qahirədə (ərəb dünyasının mədəniyyət beşiyi olan Misir) ömrünü başa vuran Əbu Həyyanın (1256-1344) ərəbcə-türkcə «Dürrül-mudiyyə fil lüğət-it-türkiyyə» (Türk dilində inci) və türkcə-ərəbcə «Kitabül-idrak li-lisanül-ətrak» (Türklərin dilinin idrak kitabı) lüğətləri xüsusi tarixi əhəmiyyət kəsb edir. Əsirəddin Əbu Həyyan Əndəlusinin bu əsərləri yaratdığı ərazilər qıpçaq-məmlük imperiyasını təşkil edirdi. Deməli, bu lüğətlərin söz tutumunda qıpçaq-türk sözləri mühüm yer tutur. M.Kaşğarinin müqayisəli tədqimatına görə oğuz və qıpçaq tayfalarının dilləri arasında 90-95 faizə qədər uyğunluq vardır. O biri tərəfdən, yenə M.Kaşğarinin məlumatına görə, oğuzların zəngin yazılı və şifahi ədəbiyyatı və bu ədəbiyyatın mükəmməl dili olmuşdur. Yəni zamanında ədəbi təzahür kimi oğuzcanı bütün türklər bilmişlər. Deməli, ikinci nəticə çıxır ki, Əbu Həyyanın lüğətlərində oğuz sözləri də öz miqdarına görə seçilməlidir. Nəzərə alanda ki, Azərbaycan dilinin etnik təməli oğuz və qıpçaq dillərinin üstündə durur, onda aydın olur ki, Əbu Həyyan lüğətlərinin Azərbaycan türkcəsinin tarixinin öyrənilməsində mühüm əhəmiyyəti vardır. Bunu həmin lüğətlərin tədqiqatçıları da təsdiq edirlər¹. Lüğətlərdə eynən bu gün türkcəmizdə işlətdiyimiz fonetika və semantika ilə yüzlərlə söz var: **ana, ata, ad, altı, aygır, ancaq, oğlaq, oğru, bıçaq, bit, boşa**(maq)-talağını vermək, **batman, boğ**(maq), **əvli**(evlənmiş), **qılıç, qın, qol, qul, su, susa**(maq), **saç, sarı, təkə, yoldaş, əş, yay qabı**...

¹ Z.Rüstəmovanın hesabına görə, «Dürrül-Mudiyyə»dəki 1250 sözün 80 faizi müasir Azərbaycan ədəbi dili və dialektlərində qalır (Əsirəddin Əbu Həyyan əl-Əndəlusî, Əd-dürrəl-mudiyyə fil-luğətət-türkiyyə. Bakı, 1997, s. 17). Lüğətdəki «Dədə Qorqud kitabı», Füzuli dilində işlənib bu gün arxaikləşmiş sözləri də bura əlavə etsək, bu faiz bir qədər də artar. G.Əmirovanın hesablamasına görə, «Kitabül-idrak»da 2400 söz var ki, bunun da 1080-i bu gün Azərbaycan türkcəsində işlənir (G.Əmirova. Əsirəddin Əbu Həyyan əl-Əndəlusinin «Kitabül-idrak» əsəri Azərbaycan dili tarixi üçün mənbə kimi (f.e.n.avtoreferatı), Bakı, 2004, s.20.

Eyni zamanda müasir ünsiyyət üçün arxaikləşmiş, ancaq «Dədə Qorqud kitabı»nın, Nəsimi, Füzuli dilinin lüğət tərkibində olmuş yenə yüzlərcə leksik vahid işlənmişdir: *əsən* (sağ), *əsənlə* (mək), *sağraq* (badə, kasa), *sası* (üfunət, çirkin), *səmiş* (kök), *görk* (gözəllik), *görklü* (gözəl), *qarındaş* (qardaş, bacı), *əsrük* (sərxoş), *əsrü* (mək)-sərxoş olmaq, *ülüş* (pay), *ülə*(mək)-bölmək, paylamaq, *ud/ut*¹ (həya, abır), *güz/küz* (payız), *yazı* (çöl), *us* (ağıl), *qısraq* (at), *əyər* (yəhər), *tanuq* (şahid), *yalavac* (peyğəmbər)...

Sözlərin tarixi fonetikasi haqqında bu kitablar söz deyir: *kərbik*, *yulduz*, *yaşillik* (*q* yox, məhz *k*), *anlar* (onlar), *bular* (bunlar), *mən/bən*, *ussi* (uslu-ağıllı), *yaxışşı* (*q* yox, *x*)...

Türkün məişət mədəniyyəti haqqında məlumat verir: *quru* (*y*)*ət* (hisə verilmiş ət, kolbasa), *çuçka* (donuz balası, çoxka), *turb* (turp), *soğan*, *sarımsaq*, *mərcimək*, *taraq//daraq*, *bıçqıç* (qayçı), *bəşik* (beşik)... Əbu Həyyanda ən maraqlı faktlardan biri «Dürrül-müdiyyə» lüğətində türklərin kişi və qadın adlarının verilməsidir. Kişi adları «Dədə Qorqud kitabı»nda, «Koroğlu»da, ümumiyyətlə, qəhrəmanlıq dastanlarındakı adları xatırladır – adlar türkün tarixi qəhrəmanlıq obrazını canlandırır: *Qaçmas*, *Qorqmas*, *Ölməs*, *Qayıtmaz*, *Ürküməs* (Hürkməz), *Laçın*, *Balaban* (Tərhan), *Sunqur* (Şahin), *Canqılıç*, *Aqbars* (Ağbars), *Aqbay*. Bu siyahıda məmlük-qıpçaq imperiyasının əsasını qoyan, böyük türk sərkərdəsi *Baybarsın* da adı var. Burada *Tağrıbərmış* (Tanrıverdi – Allahverdi adından əvvəl türk bunu işlədirmiş), *Toqtumuş* (Toxtamış), *Canum*, *Qanum*, *Canberdi* (Canverdi) xüsusi isimlərinə rast gəlirik. Qadın adları da eyni dərəcədə maraq doğurur. Bu gün türkün keçmiş titul bildirən sözlərini qadınlara ad veririk – bu, babalarımızın qadına ulu münasibətidir. Atalar sözündə deyildiyi kimidir: Aslanın erkəyi, dişisi olmaz. Ona görə də qadınlara deyiblər: *Bəyim* (bəy+im – mənim bəyim), *Xanım* (xan+ım – mənim xanım), *Sultan*, *Salatın* (Sultanlar), *Ağabəyimağa*. Əbu Həyyanın qadın adları siyahısında bu ad

¹ *Utan*(maq) feilinin köküdür, yalnız «Dədə Qorqud kitabı»nda *utsuz* (həyasız) şəklində rastlanır.

modelini görürük: **Qonanbəy, Sevərbəy, İncibəy, Göhərbəy, Tatlibəy** (Dadlibəy), **Verdiqan** (Verdixan). Bu isə əsl zərif qadın adıdır: **Cansevər**.

Əlamət və keyfiyyətin dərəcəsi müxtəlif yollarla ifadə olunur: **alaca-bulaca** (rəngbərəng), **sarıca** (sarımtıl), **abbaq** (apağ, ağap-pağ), **qıbqızıl** (qıpqırmızı), **gömgöy, yamyaşıl, sabsarı, qabqara**.

Maraqlıdır ki, samitlərin qoşalaşmasından qrammatik semantika üçün istifadə olunur: **qıqıb** (qırmızı), **yyam** (yaşıl), **ssab** (sarı), **yoqssız** (yoxsul, tamamilə heç nəyi olmamaq), **saqalssız** (tamamilə, saqqalsız), **kossa** (tamamilə tüksüz), **yaxışşı** (çox yaxşı). Məlumdur ki, qədim türkcədə səsin və sözün təkrarı ilə kəmiyyət artıqlığı ifadə olunmuşdur¹. Bu gün də əlamətin çoxluğunu tələffüzlə bildiririk: **gözzəl, qəşşəng, qoççaq, böyük-böyük binalar** (həm bunların çoxluğu, həm də çox böyük olması bildirilir). Təsədüfi deyil ki, Əbu Həyyan «Kitab əl-idrak»da təkidlilik məqamında təkrardan istifadə olunmasını deyir: «Tə'kid iki cürdür: **ləfzi** və **mə'nəvi**. Ləfzi tə'kid hər hansı bir sözün təkrarından ibarət olub, həm təkdə və həm də cümlədə vəqə olur. Tək isimdə **Səncər, Səncər turdı**, feildə **Səncər turdı, turdı**, ədatda **əvət, əvət**²».

Qrammatik baxımdan «Dürrül-müdiyyə»də Azərbaycan türkcəsinin tarixi sintaksisi, «Kitab əl-idrak»da tarixi morfolojiyası üçün qiymətli dil faktları var.

Azərbaycanlı olmayan türk dilçilərinin əsərləri türkcəmizin tarixi üçün nə dərəcədə faydalı material versə də, azərbaycanlı dilçilərin hazırladığı lüğətlərin öz tarixi dəyəri var.

1. **Hüsaməddin Xoyi. Töhfeyi-Hüsam** (XIII əsr). Bilindiyi kimi, orta əsrlərdə türkcə xeyli mənzum elmi əsər var. «Töhfeyi-Hüsam» türkcələrin tarixində ilk mənzum lüğətdir. Hüsaməddin Güney Azərbaycanın Xoy şəhərində doğulmuş və ilk təhsilini də burada almışdır. Ancaq tarixin yaddaşına həkk etmiş olduğu yaradıcılığı Anadoluda keçmişdir. Böyük leksikoqraf-dilçi kimi tanınan Hüsaməddin Xoyi həm də zəmanəsinin sayılan

¹ Бах. Гаджиев Т. О происхождении геминат в тюркских языках. Советская тюркология. Б., 1971, №6, с.26-31.

² Əsirəddin Əbu Həyyan. «Kitab əl-idrak li-lisan əl-ətrak. Bakı, 1992, s.109.

şairlərindən olmuşdur. Öz əsərlərində adı belə keçir: Hüsaməddin Həsən bin Əbdülmö'min Xoyi. Mardində olmuş və əsas ömrünü Kastamonidə Çobanoğullarının sarayında yaşamışdır. Çoban oğullarını mədh edən şeirlərində yüksək bədii sənətkarlıq var. Bədii əsərlərini fars dilində yazıb. Azərbaycanın və bütövlükdə Şərqi böyük filosofu sayılan Seyid Zülfüqar Şirvaniyə həsr etdiyi qəsidəsi nadir sənət nümunələrindəndir. Ona cavab qəsidəsində Seyid Zülfüqar Hüsaməddin Xoyini «millətin və dinin qılınıcı», «sözün Allahı» adlandırır. Hüsamın «Nəsim əl-fityan və nəsim ət-tibyan» adlı ərəbcə-farsca və «Təhfeyi-Hüsam» adlı türkcə-farsca mənzum lüğətləri vardır.

Türkcə-farsca «Təhfeyi-Hüsam» mənzum lüğəti 20 qit'ədən – fəsildən, 302 beytdən ibarətdir¹.

Lüğətin yazılışında şair əruzun müxtəlif bəhrlərindən istifadə edib. Ən yığcam bəhr 8-ci qit'ədir – I növ mütəqarib (*fə'Ulin fə'Ulin fə'Ulin fə'UL*): *Bəgəl yenə qoltuq, ərişdür, biləg...* Ən uzununu 7-ci qit'ədir – I növ rəcəz bəhri (*müstəf'İlün, müstəf'İlün, müstəf'İlün, müstəf'İlün*): *Hirə qafa, pilə papaq, pişani atın, ruy yüz...* Ən az həcmli 18-ci qit'ədir – 12 misradan, ən iri həcmli 9-cu qitədir – 64 misradan ibarətdir. Şeir forması qəzələ uyğun gəlir: ilk iki misra həm qafiyə olur, sonrakı beytlərin ikinci misrası həmin qafiyə ilə davam edir. Bütün qitələrdə son beytin misraları öz aralarında qafiyələnir.

Lüğətin başlanğıcı dövrün məsnəvilərinin, poemalarının əvvəli kimi Allahın adı ilə açılır:

*Xuda Tağrı, təvəngər mə'nisi bay,
İşə buyruq edici kərfərmay.*

Sonra peyğəmbərin ünvanı gəlir:

*Bozorq ulu, peyğəmbərdür xəbərçi,
Fəriştədür, soruş, öndən keçən pay.*

¹ Bax: Ələsgərova T., Sadıqova C. Hüsaməddin Xoyi. Təhfeyi-Hüsam. Bakı, 1996, 238 s.

Sonra da başqa lüğətlərdə olan kimi göy cisimləri:

*Setarə ıldız o xorşid Günəş,
Zəmin yer, asiman gög, mahdur ay.*

Lüğətdə, ümumiyyətlə, bədii-mənzum əsərlərdəki kimi bədii təsvir vasitələrindən, dili bədiiliklə təmin edən müxtəlif göstəricilərdən istifadə olunur. Məsələn, tərcümə olunan sözlərin seçim ardıcılığında antonimliyə fikir verilir:

Bəbala rəv **yuqary** var deməkdir,
Aşağı en demək, yə'ni foru ay, –
– bədii təzad yaranır və yadda saxlama asanlaşır. Əksərən sözlər semantik qruplar üzrə sadalanır ki, bu da qavrayışa sürəklilik gətirir:

*Təbər balta, qılinc şəmşi o tir oq,
Sepər qalqan, kəmin **busu**, kəman yay.*

Misralarda melodiya yaradılmasına şair-leksikoqraf xüsusi diqqət yetirir: **Dərd ağrı, dozd oğrı, dərun iç o dər qapu, Bigah er, dir gec o dur iraq durur** – **d** və **r** samitlərinin yaratdığı assonans əsl şeir ritmi kimi qavranır.

Bəzən farsca və türkcə sözlər adi ikidilli lüğətlərdəki kimi sadəcə qarşı-qasıya qoyulur:

Bər-üzər, ba-ilə, dən-əz, dər-də^{},
Sən-to, mən-bən, şoma-siz o ma-biz.*

Bəzi hallarda isə **de**, **ayıt deməkdir**, **denür** (deyilir), **nədir**, **bil**, **yəni** sözləri ilə aydınlıq gətirilir: ayrıanə **de** duğ; xer ayu, səg it, tonuz qoraz **denür**; qaçacaq yerə **ayıt**: caye qoriz.

Bəzən farscalar həmcins üzv kimi sadalanır, sonra türkcələr eyni sıra ilə verilir: **Bərfo zemestan: biri qar, biri qış**. Bəzən də

* Bu misrada köməkçi sözlərin (üzər//üzərində, ilə) və şəkilçilərin (-də yerlik, -dən çıxışlıq hal şəkilçilərinin) farsca qarşılıqları verilir.

misranın birində birbaşa qarşılıqlar, o birində həmcins ardıcılıq verilir:

*Yek bir o do iki, se üç, həm çar dörd o pənc beş,
Şeş həft o həşt altı, yedi, səkiz o dəh on.*

Bu da həmin prinsipə uyğundur ki, misranın birində türkcələr, ikincisində farscalar gəlir:

*Aşağa vo yuqaru vo ard o öñ,
Mə'niləri: zir o zəbər, pəs o piş.*

Adətən qafiyə mövqeyində eyni dilin sözləri işlənir. Türkcə:

Xoy dər o xakestər kül, xam çig,
Dərz yit o əndazə təsim** duk ig.*

*Parə qafa, pilə qapaq, pişani alın, ruy yüz,
Bini burundur, rox yanağ, kirpik moja, sinə köküz.*

Farsca:

*Təni-lağər o ruğ, ayranə de **duğ**
Quruq qorə, vəli boyunduruğ **yuğ**.*

Lüğətdə onlarla məişət sözləri var ki, bunlar XIII əsr Azərbaycan cəmiyyəti haqqında, məişət və evdarlığı, təsərrüfat və məşğuliyyəti haqqında təsəvvür yaradır: *çardaq, çarıq, çomaq, çölmək, çəküc, çərçi, çöp, başaq, başmaq, boyunduruq, burunduruq* (noxta, yiyən), *qılçıq, gön, tava, arğac, uyuq* (bostanda qurulan müqəvvə), *ayran, qatıq, qab-qacaq, baldır, yengə, gədik, savurmaq, sezmək*... Bu sözlərin əksəriyyəti şeir dilində yoxdur, ancaq gündəlik danışmada-ünsiyyətdə işlədilir. Bu sözlərin

* *tər*.

** *təsim* türkcə sözdür: ölçü.

hamısının farsca qarşılığı verilir, yəni türklərin və farsların həyatın bütün sahələri ilə bağlı canlı ünsiyyət saxlaması üçün gerçək dil təminatı yaradılır. Tam ünsiyyət üçün leksik vahidlərlə yanaşı, qrammatik vasitələrin də qarşılığı verilir: **məndə**-dər mən, **baña qarşu**-bə pişəm, **-da**(-də) – dər, **-dan** (-dən) -əz, **idi** (imiş) – bud və s.

Lüğətin dilində (sözlüyündə) müasir dil baxımından onlarla türk mənşəli arxaizmlər cəmləşmişdir. Bunlar Nəsiminin, Füzulinin dilindəkindən dəfələrlə çoxdur. Lüğətdə bədii nitqin sözləri yox, dilin, bilavasitə işlək, canlı dilin materialı əhatə olunur. Deməli, bu arxaizmlər Hüsəməddin Xoyinin zamanında Azərbaycan xalqının gündəlik danışığında işlənmişdir. Deməli: bu qədim türk sözləri hələ XIII əsrdə yaşamaq, qalmaq üçün müasir ünsiyyətimizdəki qarşılıqları ilə vuruşurmuşlar: ayıt (de), alp (qəhrəman), baqır (mis), bilgə (daneşməndə, müdrik), qavıç (xəbərci), qısqaq (madyan, at), ilət (yetir-), irmək (yetmək), iss (sahib), ırlamaq (oxumaq-melodiya ilə), ısırmaq (dişləmək), yaya (piyada), yilim (yapışqan), çətük//çədük (pişik), sünjü (nizə), çaqıl (daşlı), çayan (əqrəb), sırtımaq (təyin etmək), sırça (şüşə cam), soqman (uzunboğaz çəkmə), suçu (şərab), sülük (zəli), tanla (səhər, dan yeri), təkələ (minik heyvanı), ünəkülük (düşməncilik etmə), ağ (tələ)...

Xeyli məqamda sözlüyün türkcə tərəfində də alınma (ərəb, fars) sözlər işlənir: **hakim** – davər, **hasil**-xəvid, **heybət**-şokuh, **həmlə**-tək, **hirs**-az (tamah), **şe‘r**-camə, **şəbnəm**-jalə, **divanə**, **əvvəl**, **aləm**, **busitan** (bostan), **əpsəm ol** (sus-xamuşkon). Birinci tərəfdəki sözlər Azərbaycan dili faktı kimi verilir və farscaya çevrilir. Deməli: həmin ərəb və fars sözləri XIII əsrdə semantik cəhətdən tam türkcələşiblərmiş.

Lüğətdə morfoloji-aqlütinativ yolla söz yaradıcılığı geniş yer tutur: **qısac** (qayçı), **əksüglig**, **düdükcü** (tütək çalan), **ələk**, **əlsüz**, **yırtmac** (yarıq), **götürücü** (sahib), **üşiləyəcək** (yelpik, sərinlədici-üşütmək felindən), **xəbərci** (peyğəmbər-ərəbcə **xəbər**+türkcə-çi), yaldanmaq (yaltaqlanmaq, **gal** «itin yemi» sözündəndir), **biliş** (tanış, aşina)...

Maraq doğuran mürəkkəb sözlər var: **mumturacaq** (şamdan), **çəribəşi** (sərkərdə, ordu başçısı), **işə buyruqedici** (hakim), **gün-**

toğduğı (şərq), *günbatdığı* (qərb), *əkin başı* (başaq), *arqası qoz* (qozbel), *qızoğlan* (qız uşağı)...

Ümumiyyətlə, analitizm geniş yer tutur, bir çox hallarda anlayış təsviri yolla ifadə olunur: *sənduq ki*, *balçıq ilətələ* (təhnə), *suda binilən tuluq* (suda batmamaq üçün üfürülüb taxılan qurşaq), *cahil kimsə* (nadan), *yerüy altında arq* (kəhriz), *saç bölügi* (hörük), *eşək sürən dəgirmən* (eşək çəkməklə hərəkətə gətirilən dəyirman), *şəxsi gücdən qurtaran* (dadrəs-dadaçatan), *işüy təmamı* (nəticə)...

Ədəbi dilin lüğət tərkibinin türkcə mənzərəsini qavramaq üçün ictimai-terminoloji və müxtəlif məzmunlu elitar leksika diqqəti çəkir: *buyruq* (fərman), *verim* (borc), *qalqan*, *dəmrən* (oxun dəmir ucluğu), *varlıq*, *dərnək* (əncümən, ictimai qurum), *axşamıçün* (şam yeməyi), *əvət*, *omuz*, *yelkən*, *qopuz*, *eş/əş*, *yavru*, *bəgdaş* (yoldaş, tay-tuş), *savaş*...

Belə nümunələr var ki, lüğətdəki məlum türkcə qarşılıq indi arxaıkləşmiş, o zaman tərcümə ilə anladılan isə indi lüğət tərkibində milli işlənmə pasportu alıb: *huş*-us, *mis*-baqır, *kənz*-qırnaq, *kar*-sağır, *çəşmə*-binjər (pınar, bulaq), *xəstəgi* (lik)-sayruluq, *ayin*-törə, *girov*-tutuz, *behişt*-uçmaq.

Lüğət tarixi fonetika üçün xeyli material verir: *axşam* (x işlənməsi), *əyər* (yəhər), *kiçi*, *yedi*, *səkil*, *saruqğa/qasırğa*, *saqsığan* (saqsağan), *tavuk*.

Lüğətdə frazeologiya çox zəif əks olunur, görünür, lüğətin hərfi mənaya meyli, məcazdan qaçmaq tələbi bu nəticəyə gətirmişdir. İşimiz oldu *göy* (işə yaxşı olmaq), *nəsnə bilməz kimsə* (bacarıqsız), *sınub qanmaq* (həzm etmək). Bu hikmətli söz verilir və farscaya çevrilir: *Kim gülə irişürsə, aqibət dikən dəərə – hər ke ba qol estizəd, aqebət becinəd xar*.

2. Fəxrəddin Hinduşah Naxçıvani. Əs-sihah əl-əcəmiyyə. Əsər farsca-türkcə lüğətdir. Oğlu Şəmsəddin Məhəmməd ibn Hinduşah Naxçıvanlının 1328-də bitirdiyi «Sihahül-furs» lüğətinin müqəddiməsində işlətdiyi «atam mərhum Fəxrəddin Hinduşah» ifadəsindən aydın olur ki, Fəxrəddin Hinduşah ibn Səncər Naxçıvani XIV əsrin əvvəllərində (1328-ci ilə qədər) ölmüşdür. Hinduşah Naxçıvani dövrünün görkəmli alimi – tarixçisi, dilçisi, şairi, tərcüməçisi, münşisi (katibi) olmuşdur.

Eyni zamanda tarixi məlumatlara görə, o, dövlət xadimi kimi də tanınmışdır. Türkcə, ərəbcə, farsca mükəmməl bilmişdir. Öz yazdığına görə o, Bağdadda mədrəsə təhsili görmüş, ümumən vətənindən kənarda yaşamışdır. Farsca şeirlərindən birində arzularının içində doğma torpağına qovuşmasını da deyir: «Ya rəbb! Ey məkan və zaman yaradan, peyğəmbəri göndərən, Qur‘anı göydən endirən Allah! Mən dərvişə güc bəxş elə, mən ürəgi yaralıya şəfa göndər. Bir də arzum budur ki, məni Naxçıvan torpağına yetirəsən»¹. Hinduşah Naxçıvanının qiymətli əsərlərindən biri də farsca-türkcə lüğətdən ibarət olan «Sihahül-əcəm»dir. Lüğətdə 10 minə yaxın türkcə söz əhatə olunmuşdur. Bu lüğət XIII-XIV əsrlər Azərbaycan ədəbi dilinin və xalq dilinin lüğət tərkibi haqqında təsəvvür yaradır. Oğul Hinduşahın atasının 1320-ci illərdə öldüyünü deməsindən aydın olur ki, lüğət XIII əsrin sonları, XIV əsrin əvvəllərində yazılmış olmalıdır. Əsər üç hissədən ibarətdir: ərəb dilində müqəddimə; farsca-türkcə lüğət; fars dilinin qrammatikası (ərəbcə).

Maraqlı cəhətlərdən biri fars dilinə keçmiş türk sözlərinin qeydə alınmasıdır. Yəni xalis türk sözləri fars sözləri siyahısında sıralanır və türkcə qarşılığı verilir: **qazğan-qazan**; **lal-dilsiz** və **lal**; **qulınc-xəstəlik** adı; **ovmac-xörək** adı; **kutlu-qutlu**, **boğaz-çevi** və s.

Lüğətdə əksərən sırf farsca sözlər əsl türkcə sözlərlə çevrilir: **xab-uyqu**; **sipər-qalqan**; **zənbur-arı**; **sərvər-ulu**; **jənqar-pas**; **kuh-tağ**, **ahən-dəmir**; **tənha-yalnuz**; **tarac-yəğma**; **əsb-at**; **ma-biz**; **cüda-ayrı**.

Bir sıra hallarda ərəb, fars sözlərinin türkcə qarşılığı olaraq məhz ərəbcə və farsca sözlər verilir: **tərsa-kafər**; **bəxt-dövlət** və **tale**; **can-can**; **kan-mə‘dən**; **zəncir-zəncir**; **ər-əgər** (ancaq klassik şeirimizin dilində **ər** [«əgər»in müxtəsər tələffüzü] bağlayıcısı da işlənir); **xuda-Allah**; **gəncinə-xəzinə**; **raz-sirr**.

Lüğətin əsasında XIII-XIV əsrlər Azərbaycan türkcəsinin söz yaradıcılığı, düzəltmə və mürəkkəb sözləri haqqında təsəvvür

¹ Hinduşah Naxçıvani. Əs-sihah əl-əcəmiyyə (giriş, elmi-tənqidi mətn, əlavə sözlük fil.əlm.namizədləri C.Ə.Sadıqova və T.Ə.Ələsgərovanındır), Bakı, 1993, s.10.

almaq olar: *dəvəçi* (şotorban), *ətməkçi* (çörəkçi), *taraqlıq* (şamdan), *bilici* (dana), *süpürgə* (çərub), *eşidici* (şinəva), *pərvərdigar* (bəsləyici), *dördəyaqlı* (çəharpa), *çəribəşi* (sərləşgər), *ton-qoyucaq* (camadan), *üçtərəfli* (sesu).

Tərcümədə sözlərin sinonim qarşılıqları ilə verilməsinə tez-tez rast gəlmək olar: *fərzan-elm* və *hikmət*; *lal-dilsiz* və *lal*; *buriya-saz* və *qamış*...

Diqqət çəkən bir haldır ki, farsca sözün türkcə qarşılığı kimi Avropa (yunan) sözü göstərilir: *ahənrüba-maqrıtis*.

Bir çox hallarda tərcümə vahidləri kimi nominativ şəkildə sözlər yox, qrammatik formalar, prediktativlər, söz birləşmələri qarşılaşdırılır: *əz an şoma – sizin; əz an ma – bizim; inca – bunda; anca – anda; əz inəst – bundandır; nikəst – iyidir; həst – vardır, koca – qanda, çera – neçin...* Məsələn, *ma – biz, şoma – siz* eyni zamanda *mara – bizə, mərə – başa, şomara – sizə...*

Bu cəhət onunla bağlıdır ki, lüğət birbaşa dil öyrənmək, tədris məqsədini izləmişdir.

Tarixi fonetika baxımından gərəkli faktlar var. Məlumdur ki, şeir dilində yeddi, səkkiz* sayları ortada bəzən bir, bəzən iki samitlə yazılır. Ancaq lüğətdə bu sözlər təşdid işarəsilə verilir:

یَدی (yeddi), سَکَز (səkkiz). Deməli, onların fonetikası lüğətdəkdir, şeirdə vəznin tələbi ilə samit təkqat işlənir. Yaxud farsca *işan* (onlar) əvəzliyi lüğətdə zəmmə ilə yazılır: اَنلَر (onlar). Halbuki bu əvəzlik həmin dövrün mətnlərində *anlar* şəklində gedir. Deməli, *anlar* yazı dilinin, *onlar* xalq danışığı dilinin faktıdır. *Ruz* sözü *gündüz* kimi çevrilir, halbuki bədii mətnlərdə *gün* işləkdir – deməli, danışığı dilində belədir.

Alınma sözlərin qarşılığı baxımından maraqlı nümunələrə rast gəlmək olur. Məsələn, bu gün dilimizdə işlənən və lüğət tərkibində sabitləşmiş fars dilinə məxsus *saxtakar* sözünün qarşılığı kimi lüğətdə *işdüzüci* işlənmişdir – türkcə gözəl söz yaradıcılığıdır.

Lüğətdən nümunə: (avəridən) اَوَرِيْدَن يَتْمَك و کَتُوْرْمَك (yetmək və götürmək); صَنْمَق (sınmaq) – شِکَسْتَن (şikəstən); دَلُوْرْمَك (dələrmək)

* طَقُوْز (toquz) sözündə təşdid qoyulmaması katib xətası olmalıdır.

- (aşüftən) آشفتن; (behtər) بهتر – (yekərək) يَكَرَكَ (çoq) بسيار (besyar); (qucmaq) قوجمق – (ağüşidən) اغوشيدن; (artur-maq) ارتورمق; (xəstən) خواستن – (dilmək) دلمک; (afzanidən) افزانیدن; (qalqmaq) قالقمق – (xəndani-dən) خندانیدن; (güldürmək) کلدرمک – (xəndidən) خندیدن; (gülmək) کلمک.

«Lügət» ancaq söz məcmusu kimi qalmır, onda dilimizin tarixi fonetika, morfologiya, leksika və frazeologiyasına aid xeyli qiymətli material vardır. Buradakı sözlər məhz XIII-XIV əsrlər Azərbaycan dilinin fonetik cildindədir: **yucaltmaq, yudmaq, toğramaq, tondurmaq, dəprənmək, arturmaq, sığdırmaq, yuqarı, qomaq** və s.

Morfonoloji xüsusiyyət: **islamaq** (islatmaq), **orturmaq** (oturmaq). Morfoloji quruluşa aid: **yoğruğurmaq, oyarmaq, tuydurmaq, turğurmaq, yavuşmaq, geydirişmək, dəprətdirmək, səgirmək və səgirtmək, sınaatmaq** və s.

«Lügət»in müəyyən sözləri müasir dilimiz üçün arxaikdir: **dinləndirmək** (istirahət etdirmək), **dinlənmək** (dincəlmək), **yəltəmək** (həvəsə gətirmək), **yarlığanmaq** (bağışlanmaq), **ilətmək** (aparmaq), **dəpmək** ((ayaqlamaq), **yəlmək** (yortmaq), **yeldirmək** (yortdurmaq), **uçmaq** (cənnət-behişt), **qafıtan** (geyim-qəba).

Bəzi sözlər leksik vahid kimi «Lügət»də də, bugünkü dildə də var, ancaq müxtəlif mənələrdə işlənir. Ya tarixən bu sözlər omonim olub, sonra omonimlikdən təcrid olunub, ya tarixən mənasını dəyişib–semantik arxaizmə çevrilib, yaxud mənasında daralma və ya genişlənmə baş verib: **saçmaq** (səpmək); **tapmaq** (səcdə etmək), **qaldırmaq** (kökünü kəsmək. Bu gün «aradan qaldırmaq» idiomunda qalır), **bağlanmaq** (özünü saxlamaq), **dərmək** (qalib gəlmək) və s.

«Lügət»dəki bir sıra sözlər etimoloji mülahizələrə kömək edir: **uzmaq** (uzanmaq), **köymək** (yanmaq. İndi: **göynəmək**), **ilmək** (hörmək. İndi: **ilmə, ilgək**), **yıldırmaq, yalınlanmaq** (parıldatmaq, yandırmaq. **İliq/yılıq, alov/yalov** sözlərini müqayisə et), **çizmək** (cızmaq, xətt çəkmək. **Çız, çızıq** sözləri ilə müqayisə et), **ərikmək** (toxtamaq. **Ərinmək** sözünü yada sal), **qonmaq** (istirahət üçün dayanmaq, düşmək. **Qonaq** sözü ilə müqayisə et) və s.

Burada yalnız kitab sözləri deyil, çox koloritli danışiq söz – ifadələri vardır. Bu sözlərin əksəriyyəti bugünkü dilimizdə də qalır: **yaraqlamaq** (hazırlamaq); **yaraqlanmaq** (hazırlaşmaq. Xalq danışiq dilindəki **iraqlamaq** sözu də bunlarla eyni kökdəndir), **gərək olmaq** (yaramaq), **boğazlamaq, tasalanmaq** (əhvalı pozulmaq), **duncuqmaq** (tuncuqmaq), **yağlı olmaq** (bol olmaq), **göz(ü) yaşarmaq, satun almaq** və s. Görünür, koloritli ana dili sözünü axtarmaq, işlətmək zərurətini heç kəs leksikoqraf və tərcüməçi qədər duya bilmir.

«Lüğət»in idiomları, ümumən, indi də işlənir: **hörmətli dutmaq, diş qurçalamaq, asma düzmək** (qurutmaq üçün üzümü düzmək) və s. Ancaq qiymətli cəhətlərdəndir ki, burada tarixi idiomatikamızdan xeyli nümunəyə rast gəlirik: **bəhayə dəgmək** (layiq olmaq), **can tartmaq** (can vermək), **tışra gəlmək** (ötürmək, yola salmaq), **çıqa gəlmək** (görünmək), **uru turmaq** (qalxmaq, sıçramaq), **taşı quyu toldurmaq, püzəvəng dutulmaq** (ağzı tutulmaq), **arzu ilətmək** (həsrətində olmaq), **ağıza nəsanə saçmaq** (ağzı yummaq), **sığınca sanmaq** (ümid etmək, bel bağlamaq), **öğüt dutmaq** (məsləhət almaq), **tasa dutmaq** (kədərlənmək), **yəncur sığmaq** (suyunu çıxarmaq), **tay bəlinləmək** (day öyrətmək), **təfərrüc birlə gəzmək** (əylənmək), **ayaq ilə basmaq** (tapdamaq) və s.

Alınma sözlərlə əlaqədar dilimizdə müşahidə olunan bir prosesi göstərmək üçün də «Lüğət» müəyyən imkan verir: ərəb və fars sözlərindən feil yaratmaq üçün **etmək, olmaq, qılmaq** köməkçi feilləri əsas yer tutur. Bu, mahiyyət etibarilə aqlütinatizmi pozur, analitizmə meydan açır. «Lüğət» materialında iki meyl müşahidə olunur: 1. Aqlütinatizmin saxlanması – **dəliürmək** (dəli olmaq), **xorlamaq** (xor baxmaq), **sormaq** (xəbər almaq), **tapmaq** (səcdə etmək) və s. 2. Analitizmə meyl – **axır olmaq** (qurtarmaq), **kahil olmaq** (tənbəlləşmək), **əndişə etmək** (düşünmək), **qəsd eyləmək** (hazırlaşmaq, niyyət-lənmək), **qəbul eyləmək** (almaq, götürmək), **tamam eyləmək** (qurtarmaq, bitirmək), **üzr eyləmək** (bağışlamaq), **əpsəm olmaq** (susmaq), **qurbağa etmək** (quruldamaq, səs salmaq), **təfərrüc eyləmək** (əylənmək), **bükülüş olmaq** (bükülmək), **cənk etmək** (vuruşmaq) və s. Bunlardan **qurbağa etmək** və **bükülüş**

olmaqdan başqa qalanlarında ad komponenti ərəb və fars sözləridir.

«Lügət» fars dili omonimlərini də gözəl əks etdirir: **axtən** — qılıc çəkmək və çapınmaq və çalmaq; **ahixtən** – tartmaq və qəsd etmək: **bəsudən** — dəgmək və dutmaq və batmaq; **taftən** – bükmək və qazmaq və döndərmək və doğmaq; **xastən** – zəhmlü və xəstə etmək və uru turmaq və s. (belə misallar həтта sintaksis haqqında da məlumat verir: **və** bağlayıcılı alınma konstruksiya).

Bu lüğətlər təsdiq edir ki, bunlar ərəb və fars dillərinin öyrənilməsi ilə, tədris prosesi ilə əlaqədar yaranıb. Bu o deməkdir ki, Azərbaycan dili hələ XIII-XIV əsrlərdən şəhərə yol tapmışdı, o, mədrəsə və təkyələrdə işlənirdi. Orduda bu dildə danışılırdı, deməli, onun sarayda da varlığını güümam etmək olar.

3. Seyid Əhməd Cəmaləddin İbn Mühənnə. Hilyətül-insan və həlbətül-lisan (İnsan bəzəyi və dilin sahəsi). Adı və müəllifi göstərilməyən beş nüsxəsi əsasında bu əsəri ilk dəfə rus türkoloqu Platon M.Melioranski «Ərəb filoloqu türk dili haqqında»¹ adı ilə nəşr etmişdir. İlk nüsxə Oksfordun Bodleyan kitabxanasında «Fars, türk və moğol dillərindən tərcümə kitabı» («Kitabi-tərcümani-farsi və türki və moğoli») adı ilə qeydə alınmış və P.Meliorenski də əsəri həmin adla tanıtmışdır. Xeyli sonra İstanbulun «Müzeyi-Humayun» kitabxanasında əsərin altıncı nüsxəsi tapılmışdır. Bu nüsxədə həm müəllifin, həm də kitabın adı var idi: *Seyid Cəmaləddin İbn Mühənnə. Hilyətül-insan və həlbətül-lisan* («İnsanın bəzəyi və dilin sahəsi»). Əsəri bu ünvanla ilk dəfə muzeyin direktoru Xəlil bəy 1909-cu ildə İstanbulda çıxan «Türk dənəyi» adlı məcmuənin birinci nömrəsindən başlayaraq bir neçə dəfəyə əlavə kimi çap etdirir. Ancaq bu çap şərqşünasların diqqətini çəkmir. 1921-ci ildə Kilisli müəllim Əhməd Rüfət Bilgə əsəri kitab halında nəşr edir və bununla əsər türkoloji ictimaiyyətin fəal şəkildə diqqətini çəkməyə başlayır.

¹ П.М.Мелиоранский. Араб-филолог о турецком языке. Санкт-Петербург. 1900.

Əsəri ilk dəfə nəşr etdirən P.Melioranski demişdir: «Bu əsər ehtimal ki, XIV əsrdən gec olmayaraq, hətta ola bilsin ki, XIII əsrin sonlarında hülakilər dövründə şimali-qərbi İranda (Güney Azərbaycanın Urmi ətrafı nəzərdə tutulur. - T.H.) yazılmışdır».¹ Melioranski əsərin dil materialına və lüğət müəllifinin etdiyi konkret işarələrə söykənərək öz fikrini kifayət qədər inandırıcı əsaslandırır. Əsərdə fars, türk, monqol dilləri əhatə olunur. Deməli, bu əsər həmin üç dilin mövcudluğu şəraitində yaradıla bilərdi. Bu mənada, türk dili Misir-məmlük səltənətində də, İspaniyada da, başqa coğrafiyalarda da tarix yaşayıb. Ancaq o yerlərdə monqol dili işlənməyib. P.Melioranski tarixi əsasla deyir ki, bu əsər nə Misirdə, nə Kiçik Asiyada, nə Avropa Türkiyəsində, nə də orta əsrlər İspaniyasında yarana bilərdi, çünki o ölkələrdə heç vaxt monqol dinastiyaları olmayıb. Bu lüğət bilavasitə tədris üçün yazılıb, bir halda ki, həmin məntəqələrdə monqol dilinin öyrənilməsinə ehtiyac olmayıb, təbii, o yerdə monqol lüğəti yarana bilməzdi. Bu dillərin Türkünstanda, Orta Asiyada paralel işləndiyi dövrlər olub. Ancaq bu məkanı lüğətin müəllifi özü rədd edir. Belə ki, müəllif dəfələrlə «Türkünstan türkləri və bizim ölkənin türkləri», «türkmənlər və bizim türklər» deyərək müqayisələr aparır, şəkilçilərin orada və burada, tələffüzlərin orada və burada müxtəlif olduğunu göstərir. Deməli, bu əsər Orta Asiyada və Çin Türkünstanında da meydana çıxma bilməzdi (Türkünstan dedikdə Altay, Çin Uyğurustanı da daxil olmaqla, Xəzərlə Çin arası türk coğrafiyası nəzərdə tutulur).

Nəhayət, P.Melioranski deyir: «... hər halda elə hadisələr var ki, əsərin indiki Azərbaycanda meydana gəlmiş olduğunu hesab etməyə hüquq verir. Elə hadisə yoxdur ki, mənim hesabımı qeyri-mümkün etsin»².

P.Melioranski əsərin fonetika və morfologiyasını təhlil edərkən yeri gəldikcə bilavasitə məhz Azərbaycan türkcəsi ilə bağlanan məqamları vurğulayır. Bu dil faktları onun tarixi coğrafiya ilə bağlı fakt-müləhizələrini bir daha möhkəmləndirir.

¹ П.М.Мелиоранский. Араб-филолог о турецком языке. Санкт-Петербург. 1900, s.16.

² Orada, s.18.

Lüğət müəllifi dillərin daha zəngin dillərdən söz almasını adi qanuna uyğunluq saydığı yerdə gürcü və erməni dillərinin yunancadan söz almalarını xatırladır. Melioranski göstərir ki, bu dillər Azərbaycan türkcəsi ilə qonşu olduğu üçün lüğət müəllifi məhz qonşu dillərə fakt kimi müraciət etmişdir. Bu fakt da Melioranskinin nəzərindən qaçmır ki, lüğət müəllifinin qeydinə görə onun yaşadığı ölkə bir monqol nəslinin hakimiyyəti altındadır. Başqa yerdə isə müəllif «bunların» (monqolların) türklərin himayəsində yaşadıklarını söyləyir. Bu, monqol ordusunda türklərin çoxluğu, aparıcı mövqe tutması ilə izah oluna bilər - məsələn burasındadır ki, monqolların fəthində türklər həmişə əsas rol oynayıblar; çingizilərin ordusunda çox vaxt türklər xalis monqollardan sayca üstün olublar. Hələ bu azdır, monqol ordusunda sərkərdələr, divanda vəzirlər, xəzinədarlar, katiblər türklərdən olurdular; monqol xan ailələri nəsil-nəsil türkləşirdilər. Həmin tarixi şərait, həmin monqol-türk münasibətləri Hülakinin Azərbaycanda hakim olduğu dövrdə burada da var idi. Məhz hülakilərin zamanında Azərbaycanda türk, fars və monqol dilləri əməli şəkildə işlənidir (ərəbcənin elm dili və dövlət səviyyəsində işlənməsi də öz yerində - təsadüfi deyil ki, bu əsər məhz ərəb dilində yazılıb, görünür, ərəbcə elm dili kimi bu üç dili əlaqələndirir, ünsiyyətə gətirmiş). Məhz indiki Azərbaycanda, daha dəqiq desək, Güney Azərbaycanda bu üç dil birləşirdi. Məhz burada farslar farsca, həm də türkcə və türklər türkcə, həm də farsca danışdılar. Hülakilər dövrü Azərbaycanında dövlət səviyyəsində dil mənzərəsi belə idi: elxanilər ordusunun əsas hissəsi və inzibati ünvanlar türkcəni işlədirdilər; elxanilərin özləri, ətrafları, saray və ordunun monqollardan ibarət hissəsi monqolca danışdılar (adətən ordunun belə bölmələrində komandanlar Çingiz xan nəslindən olurdular). Nümunələri qalmayıbsa da, hesab olunur ki, o zaman Azərbaycanda monqol dilində ədəbiyyat da olmuşdur. Bu lüğətin tədris məqsədi ilə yazılmış olması da bu fikrə bir dəstəkdir. Yəni ölkədə monqol dilini öyrənən geniş auditoriya olmuşdur, yalnız rəsmi dövlət qulluğu xatirinə inzibatçılar yox, həm də ədəbiyyatla maraqlanan ziyalılar və ziyalı ailələri də bu dili öyrənməyə həvəs göstərmişlər.

Beləliklə, bu üçdilli lüğət məhz hülakilər dövründə və məhz həmin coğrafiyada yarana bilərdi.

P.Melioranskinin bu fikri 6-cı nüsxənin Rüşət Bilgə nəşrinə qədər yeganə mövqe kimi qalırdı. Rüşət Bilgənin İstanbul nəşri ilə tanış olan S.Y.Malov lüğətin Türkünstan türkcəsində, hətta daha konkret olaraq uyğur dili materialı əsasında yazıldığını iddia etdi¹. Doğrudan da, lüğətdə Türkünstan türkcəsi var, bunu Melioranski özü qeyd edir: «... bizim müəllif tərəfindən qlossariyə yalnız «yerli» sözlər yox, həm də «türkünstanca» sözlər daxil edilmişdir ki, bu da qlossarinin məzmununun qarışıq xarakterdə olduğu ilə aydınlaşır»².

Lüğətin «qarışıq xarakteri» iki səbəblə bağlı olmalıdır:

1. Müqayisə məqsədi daşımışdır - lüğət müəllifi Qərb türkcəsindəki, daha dəqiqi isə Azərbaycan türkcəsindəki hansı faktı isə aydınlaşdırmaq üçün müqayisə məqsədi ilə Türkünstan türkcəsinə müraciət etmişdir; bura örnəyinin spesifikasiyası qabarıq nəzərə çarpsın deyə, «ora» örnəyini onun qarşısına çıxarmışdır.

2. «Lüğət» qərb türkcəsini, «bura» türkcəsini əsas tutsa da, o, tədris vəsaiti idi. Belə tədris vəsaiti öz zamanı üçün dərslik işini görürdü. Və təbii ki, belə mükəmməl «dərslik» türk dərsliklərinin nadir fakt olduğu bir epoxada konkret coğrafiya ilə məhdudlaşa bilməzdi - ondan müxtəlif türk ölkələrində istifadə olunmalı idi. Əsər müxtəlif türk coğrafiyalarında istifadə üçün iki baxımdan yararlı idi: a) türkcələr leksik-qrammatik baxımdan yaxın olduqlarından onun lüğətindən az və ya çox dərəcədə hər yerdə istifadə oluna bilərdi. b) bu əsərdən sadəcə bir örnək kimi, model kimi istifadə oluna bilərdi; yəni «ora» türkcəsini tədris edənlər «bura» türkcəsindən fonetik, leksik, morfoloji misal-nümunələrin yerinə «ora» türkcəsinin müvafiq faktlarını qoyardılar. Melioranski və İstanbul nəşrlərindəki lüğətin nisbəti də mənim dediklərimi dəstəkləyir. Belə ki: bəzi sözlər Melioranskidə var, İstanbul nəşrində yoxdur və əksinə. İstanbul nəşrində olub, Melioranskidə olmayanlar, bir qayda olaraq, ümumən Türkünstan

¹ С.Е.Малов. Ибн-Муханна о турецком языке. ЗВК. Л., 1928, т. III. вып.2, с.247.

² П.М.Мелиоранский. Араб-филолог..., с.20.

türkcəsinə məxsusdur. Və bu da diqqəti çəkir ki, İstanbul nüsxəsinin sözlərində Türküstan fonetika xüsusi yer tutur.

Deməli, İstanbul nəşri Türküstan nüsxəsidir, yəni Türküstan katibinin köçürdüyü variantdır. Söz tutumuna görə də İstanbul nüsxəsi Melioranskidəki nüsxələrin ümumiləşdirilmiş nəşrindən böyükdür. Təbii, bu da «ora» türkcəsindən «ora» katibinin əlavələrinin hesabınadır.

İbn Mühənnə lüğəti üç hissədən ibarətdir: ərəbcə-farsca lüğət; ərəbcə-türkcə lüğət; ərəbcə-monqolca lüğət.

Bunlardan hər biri iki hissədən təşkil olunur. 1. Öyrənilən dilin (fars, türk, monqol) fonetik, morfoloji, leksik-terminoloji təhlili - bu təhlil tədris prosesi üçün şərh xarakteri daşıyır. 2. Müvafiq dilin (fars, türk, monqol) lüğət tərkibinin qlossarisi - sözlərin ərəbcəyə tərcüməsi.

Bizim üçün tədqiqat obyektı lüğətin ərəbcə-türkcə hissəsidir.

Fonetika bəhsində türk səslərinin təbiətini, məxrəcini və tələffüzünü izah edir. Türkcədə olub, ərəb dilində olmayan səslərin tanınılmasına xüsusi yer ayırır. Ərəb əlifbası ilə türk səslərinin ifadəsindəki problemlərin, ərəb hərfinin türk səsinə olduğu kimi çatdırılması üçün diakritik işarələrin tətbiqi üzərində dayanır.

Morfologiya ilə bağlı bölmədə türk dilinin morfologiyası türkcəni öyrənənlərə məlumat şəklində getməyib, nəzəri təhlil səviyyəsinə qalxır. Yəni nəzəri dilçilik ölçüləri ilə dərslik metodikası birləşir. Əvvəl müəyyən kateqoriyalar haqqında (inkarlıq, növlər, zamanlar və s.) məlumat verilir, sonra hər şəkilçinin üstündə müfəssəl dayanılır - işlənmə yeri, qrammatik semantika açılır. Bu, əsl metodikadır: deduktivdən induktivə iş prinsipidir - ümumi nəzəri məlumatın ardınca dilin qrammatikası dəqiq öyrədilir.

Seyid Cəmaləddin deyir ki, o, əsərini yazmaq üçün həm şifahi, həm də yazılı mənbələrdən istifadə etmişdir. Burada iki faktı görürük: müəllif canlı danışq dilini nəzərə alır, yəni onun predmeti kitab dili deyil, öyrənənlərə kitab dili, şeir dili yox, canlı türk dili öyrədir, ikincisi, odur ki, bu canlı dil ədəbi dilin əsasında duran dialekt dilidir, normalı nitqidir.

«Lügət»in adındakı «dilın sahəsi»¹ anlayışı altında İbn Mühənnə orta əsrlər Şərq filoloji düşüncəsi üçün tipik olan çoxmənalılıqdan istifadə edir: 1. Dilin fəaliyyət, işlənmə sahələri; 2. Dilin semantik sahələri. Və məlumdur ki, semantik sahə anlayışı müasir dünya dilçiliyinin modern və aktual tədqiqat sahələrindən biridir. Deməli, İbn Mühənnə lüğəti öz təmsalında dünya dilçiliyini bir neçə əsr qabaqlamışdır. Təsadüfi deyil ki, P.Meliorski bu lüğətin səviyyəsindən çıxış edərək söyləyir ki, XIV əsrin Şərq və türk dilçiliyi XIX əsrdən Avropada meydana çıxan tarixi müqayisəli dilçiliyə güzəştə getmir. Semantik sahə məzmunu lüğətin quruluşuna uyğundur. Belə ki, «Lügət»in əvvəlində müəllif fonetik, morfoloji təhlildən sonra adları məna qruplarında birləşdirib 24 bölməyə, 24 məna sahəsinə ayırır. Məsələn, bu ardıcılıqla gedir: İkinci hissənin birinci fəslə «Tanrı adları və ona uyğun sözlər», ikinci fəslə «İnsan bədəninin üzvləri»..., altıncı fəslə «Sənət, peşə adları» - burada belə ardıcılıq gözlənilir: daşyanan alətləri, çəkməçi alətləri, əkinçilik alətləri, toxucu alətləri və s. İyirmi ikinci fəsildə ilin zamanları, təqvim adları verilir; burada illərin adı göstərilir, məsələn, birinci il «Siçan ili», ikinci «İnek ili», on birinci «İt ili», on ikinci «Donuz ili». Beləcə gündəlikdə işlənən və bu dili bilmək üçün zəruri olan adlar qrup-qrup əhatə olunur. Hətta İbn Mühənnə özü bu qeyd-şərti verir: elə vacib adlar seçiləcək ki, onları bilmədən, onları mənimsəmədən istəyənlər türk dilini öyrənmə bilməzlər. Deməli, bu «Lügət» və hər bir lüğət ünsiyyəti quran sözləri birinci növbədə əhatə edir.

«Lügət»də türk mədəniyyət tarixi üçün maraqlı sözlər var.

Meliorski nüsxəsində «**til**» (dil) sözünün mənələrindən biri kimi «quş lələyinin ucu» verilir. Məlumdur ki, vaxtilə yazını quş lələyinin vasitəsilə yazıblar - hətta ruscada bu gün yazı vasitəsi metala «pero» (lələk) deyirlər. İndi bizim üçün burada maraqlı olan odur ki, həmin vasitəyə qədim türkcədə «dil» deyilib. Deməli, o zaman türkdə

¹ **Həlbət** sözü meydana, yarış (cıdır) mənasını da bildirir. Bu halda «həlbətül-lisan» Əlişir Nəvainin «Mühakümətül-lüğəteyn» (iki dilin bəhsi) əsərinin adına uyğun gəlir – doğrudan da, burada fars, türk, monqol dillərinin gücü nümayiş etdirilir; bu dillər, bir növ, bəhsə girirlər. Ancaq məzmunundan və quruluşundan çıxış edərək lüğətin adı kimi birinci mənanı qəbul etməyi münasib bildik.

«şifahi dil» və «yazılı dil» və ya «yazı dili» anlayışları və qavrayışları olmuşdur - həmin yazı dilini gerçəkləşdirən vasitəyə - lələyin ucuna «dil» adı veriblər.

«Lüğət»də diqqəti çəkən hadisələrdən biri aqlütinasiyanın fəallığıdır.

«Lüğət»də aqlütinasiyanı yaradan şəkilçilər sonralar da işlənir, hətta bu gün də söz yaradıcılığında qalır. Ancaq sonralar həmin şəkildə və həmin mənada arxaıkləşib. Bir neçə nümunə: **yüzləmək** (ikiüzlülük etmək) **yastıqlamaq** - yastıq düzəltmək; **yavuşlamaq** - yavuş olmaq, yaxınlaşmaq; **yaxşılamaq** - yaxşı olmaq; **otlamaq** - otla müalicə etmək... Aqlütinasiya baxımından «Lüğət» Orxon - Yeniseyin morfologiyasına yaxındır.

Ümumiyyətlə, lüğət dilimizin söz yaradıcılığını mükəmməl şəkildə ifadə edir. **Yol** sözündən həm ad (**yoldaş**), həm də feil (**yollamaq**) yaranır. Eyni zamanda tarixi məzmununda **yoluğ** (bir obyekt, bir şəxsi xilas etmək üçün verilən əvəz, qarşılıq, fidyə) sözü işlənir (yol+uğ). Bu hərbi strateji məzmunlu termindir. Həm **dilli** (dilli-dilavər), həm də **dilluğ** (natiq, bəlağətli danışan) işlənir. Məişət mədəniyyəti bu söz yaradıcılığında əks olunur. **Alçuğ**-gips; **alçuğçi**-gipsçi, gips hazırlayan; **yongac**-rəndə; **yignəlüğ**-iynə qabı. Neft mənasında **yer yağı** mürəkkəb sözünə rast gəlinir. İndi və tarixən şəxs adı kimi işlənən **Toğrul** (**toğ**//**doğ**+**rul**) sözü ət yeyən, yırtıcı quş adıdır. Deməli, bu söz Aslan, Laçın semantik qəlibi ilə xüsusi ismə çevrilib. Arxaıkləşmiş sözlərdə müasir şəkilçilər özünü göstərir: **orunc**-rüşvət; **orunclamaq**-rüşvət vermək; **oruncaq**-əmanət; **oruncaqlamaq**-əmanət vermək. Türkcə şəkilçilərlə alınmalardan da yeni sözlər düzəldilir: **zindan**+çı (zindana baxan, zindan rəisi); **zindan**+**lamaq** (zindana, həbsə almaq); **ədəb**+**siz**. Analitik yolla: **ziyan qılmaq** (ziyana salmaq, ziyan etmək). İki toponimə – **lı** şəkilçisi artırılır: bağdad+lı, abad+lı (İbn Mühənnanın doğulduğu yer sayılan Abad kəndi). Bilindiyi kimi, türkcədə **f** səsi ilə başlanan söz yoxdur. Burada italyanca **fluri** (qızıl pul, italyan pul vahidi) sözü əks olunur. Eləcə də türkcə **r** səsi ilə söz başlanmır. Lüğətdə bir ərəb sözü verilir: **razı**. Bəzi vahidlərdə sözün tarixi fonetikasi oxunur: **incə**-**inci** şəkli göstərir ki, **incə** (zərif) sözü tarixən **inc**+**kə** olub. Eyni ilə: **yonca** (bitki adı) – tarixən **yonc**+**ğa**. Yaxud **altun** (alt, alt tərəf) və **altun** (qızıl) yazılışlarından sözlərin morfoloji sifəti açılır: **altun**=**alt**+zərf düzəldən

-in şəkilçisi. Lüğətdə **düşmək** sözü müasir dilimizdəki kimi düşmək, enmək mənasındadır. Bu və onlarla belə nümunələr göstərir ki, lüğətdə məhz Azərbaycan oğuzcası əks olunur.

«Lüğət»də xeyli söz var ki, müxtəlif fonetika ilə, ancaq eyni mənada verilir: **Ada** və **Adağ** (coğrafiya termini kimi), **Ayaq** və **Adağ** (bədən üzvü kimi), **Varmaq** (getmək) və **Barmaq**, **Acı** və **Açuğ** (dad bildirən söz kimi). Göründüyü kimi, birinci tərəf Azərbaycan türkcəsindədir. Onlarla belə nümunələr göstərmək olar. (Türküstan və Azərbaycan türklərinin lüğətdəki müvaziliyinə diqqət yetirin).

Müasir dil baxımından **sağraq** (bardaq, qədəh), **edgü** /**eygü** (yaxşı), **tamuq** (cəhənnəm), **tün** (gecə), **bitikçi** (katib), **yeng** (paltarın qolu), **yaş** (cavan), **simiz** (yağlı, kök) kimi onlarla arxaizmlərlə yanaşı XIII əsr lüğətində yüzlərlə söz var ki, Azərbaycan türkcəsi üçün fonetika və mənası ilə heyrtləndirici dərəcədə bugüncədir: **qarmaq**, **qarqış** (etmək), **qarın**, **qarışdırmaq**, **qazanc**, **qınanmaq**, **qonşu**, **qulac**, **qarışlamaq**, **qusmaq**, **öcəşmək**, **ödünc** (borc), **ummaq**, **yaxın** (x səsi ilə), **alqış**, **alın**, **acı**, **qablamaq**, **ağırlamaq** (əzizləmək), **anılmaq**, **biriktirmək**, **bit**, **çoğan** (bitki), **ertə**, **eşitdirmək**, **erkəc**, **qayış** (toqqa), **çin** (doğru), **eniş**...

Eləcə də lüğətdə fonetikasi, morfologiyası ilə leksik-semantik nümunələr bugünkü Azərbaycan sintaksisindədir: **Filanı yerindən durğuzdum; Od yandırdınmı?; Kim gəldi?; Bu kimindir?; Kim gəlirsə, gəlsin; Kimdir ol?** («ol» forması tarixən Azərbaycan türkcəsində geniş ölçüdə işlənib)...

Məlum olur ki, İbn Mühənnanın istedadı təkcə konkret dil biliyində deyil. O, dil qanunlarını hətta müasir dilçilik səviyyəsində qavramışdır. Məsələn, o, fars və türk dillərinin ərəbcədən, monqolun türkcədən, erməni və gürcülərin yunan dilindən söz almasını müşahidə edərək, belə ümumiləşdirir: *bir dildə bir anlayışın adı olmayanda onu başqa, özündən zəngin bir dildən almaq vacib olur*. Aydın olur ki, bu dövrdə yazılan lüğətlər yalnız sözlərin siyahısından və tərcüməsindən ibarət deyil, eyni zamanda fonetik və qrammatik təhlillərlə müşayiət olunur. Bu təhlillər öyrədilən dilin öyrənilməsinə asanlaşdırmaq məqsədini izləmiş, mükəmməl öyrənmək üçün müqayisə etmək, tutuşdurmaq, bununla da şüurlu qavramaq şəraitini yaratmışdır.

NƏSİMİNİN DİLİ

1. XIII-XIV əsrlər ədəbi dili yalnız zaman e'tibarilə Nəsimi dövründə yekunlaşmır, həm də bu müddətdə dilin təkamülündə müəyyən keyfiyyət hiss etdirən kəmiyyət yığımları başa çatır. Bu dövr sadəcə zaman şkalasında yuxarı mərtəbəni tutduğu üçün yox, məzmunca, keyfiyyətə dolğunluq kəsb etdiyinə görə zirvə ləyaqətinə qalxır. Bu yarımmərhələnin kamillik həddinə çatması Nəsiminin şəxsiyyəti ilə bağlıdır. Nəsimi Azərbaycan ədəbi dilinin lüğət tərkibini xeyli zənginləşdirdi; o həm ana dilinin bütün leksik-semantik imkanlarını üzə çıxardı, xalq dilinin idrak potensialını aşkar etdi, həm də ərəb və fars dillərindən zərurət həddində məhz ehtiyac olan qədər, ifrata varmadan material mənimsədi, bununla da Azərbaycan ədəbi dilinin fəlsəfi, elmi ifadəçi səviyyəsini təmin etdi. Nəsimi ədəbi dilin qrammatik quruluşca da müəyyən dərəcə cıllanmasına nail oldu. Dilin üslubi fəaliyyət imkanlarını xeyli aydınlaşdırdı və üslubi istifadə təcrübəsini gücləndirdi.

Nəsiminin bədii dilində yazılı norma ilə yanaşı, şifahi ədəbi dil də işlənir. Bu halda şair loru, canlı danışq faktlarını da (leksik, fonetik, morfoloji və frazeoloji) folklor dilinə qoşur. Bəllidir ki, canlı danışq – ünsiyyət, bir tərəfdən, folklor dilinə, bir tərəfdən də, yerli-məhəlli dialekt nitq aktına bağlı olur. Nəsimi dilində ərəb, fars lüğəti ilə müqayisədə türkcənin Füzulidən üstünlüyü həm də onun şe'rlərinin təbliğat məqsədi ilə bağlı idi: Nəsimi şe'rini yayan, təbliğ edən dərvişlər aşıqlar, ozanlar kimi camaat içində olur, sözlərini üz-üzə insanlara deyirdilər. Şe'rini yazanda Nəsimi bunu düşünürdü. Nəsimi öz şe'rlərini filosoflar üçün yox, geniş xalq kütləsi üçün yazırdı, Fəzlullahın böyük fəlsəfəsini xalqa çatdırmaq məqsədini izləyirdi. Ona görə də mümkün qədər xalqın anlayacağı səviyyədə yazmağa, xalqın gündəlik ünsiyyətdə istifadə etdiyi sözləri işlətməyə çalışırdı. Təbii ki, gündəlik ünsiyyətdə insanlar dialekt dilinə də müraciət edirdilər. Mə'lum olduğu kimi, sözlər ədəbi ünsiyyətdə arxaikləşəndə çox hallarda dialekt nitqində yaşamaq olur. Bu mə'nada düşünmək olar ki, bu gün Nəsiminin anlaşılmayan arxaik türkiizmləri öz

zamanında xalq dilində, dialektlərdə işlənmişdir (Bu arxaizmlərdən bir çoxu həтта bu gün də dialektlərimizdə qalır). Buraya leksik arxaizmlər də, fonetik və morfoloji, həmçinin frazeoloji arxaizmlər də daxildir.

İsimlər: *əyağ* (badə), *qat* (mərtəbə, yan), *nəsnə* (şey), *suç* (günah), *yəğmə* (talama), *tanıq* (şahid), *bəh* (xal), *altun* (qızıl), *çəri* (qoşun), *damu* (cəhənnəm), *uçmaq* (cənnət), *danla* (sabah), *çələb* (Allah), *ögüş* (öcəşmə, bəhs etmə – Məhbub qəmər yüzli, boyu sidrə *ögüşdür*);

Sifətlər: *sayru* (xəstə), *eyü* (yaxşı), *qutlu* (mübarək);

Əvəzlilər: *niyə* (nə üçün), *şöylə* (belə), *öylə*, *kəndözül/kəndi* (öz), *netər kim* (necə ki), *uş//üşbu* (bu), *şol* (o); *qanğı*, *xanda*, *xaçan*.

Fe'llər: *önülmək* (sağalmaq), *izmək* (çatmaq, yetmək), *ayıtmaq* (demək), *əsrimək* (sərxoş olmaq, coşmaq), *sunmaq* (vermək, təqdim etmək), *ulaşmaq* (yetmək), *ilətmək* (yetirmək), *yaşırmaq* (gizləmək), *çizginmək* (hərnlənmək), *bulmaq* (tapmaq), *yavuzlamaq* (pisləmək), *uğraşmaq* (girişmək, məşğul olmaq), *yaxmaq* (yandırmaq), *oyarmaq* (oyatmaq), *tütmək* (tüstülənmək), *uşmaq* (tamahsınmaq), *uşatmaq* (unutmaq, əl çəkmək), *bandırmaq* (batırmaq: Əlini qana *bandırmaq*), *varmaq* (getmək), *yapmaq* (etmək);

Zərf: *şimdi* (indi), *ancalayın* (onun kimi)...

Nəsimi dilində, az da olsa, semantik arxaizmlər var: *ayru* (q) (uzaq, kənar), *düşürmək* (salmaq: *Düşürmüş* ənbərin zülfin humayun kölgəsün ayə), *dəgmə* (baş çalması), *uğramaq* (getmək, yönəlmək), *qamu* (hamı – bütün), *əgər...əgər* (istər... istər), *gərək...gərək* (istər...istər), *gilləmək* (atmaq, vurmaq), *yemiş* (meyvə), *doğru* (düz: doğru xətt=düz xətt. *Doğruyam* eşqündə *ox tək*, kirpigiün tanıqdurur), *burğu* (sur, boru: *Burğu* çalındivü həşr oldi səhih), *daşlamaq* (atmaq, tullamaq: Əjdəhayi görəcək Musa əsasun *daşladi*), *kəpənək* (yapıncı), *aş* (yemək).

Semantik dəyişmə alınma sözlərdə də müşahidə olunur: *gümrah* (yolunu azmış), *nəzm* (nizam: Dişlərin *nəzmünə* dördanəyi-gövhər dedülər).

Fonetik və morfoloji arxaizmlər (morfonoloji): *anın* (onun), *ol* (o), *qanda* (handa), *imdi* (indi), *qanı* (hanı), *qaçan*

(haçan), *uyxu/uyğu* (yuxu), *köprü* (körpü), *buncuq* (muncuq), *urmaq* (vurmaq), *qaranqu* (qaranlıq), *ayrığ* (ayrı), *yengi* (yeni), *dənqiz* (dəniz).

Nəsiminin dilində, bir tərəfdən, *dünü gün/şəbü ruz/leyli nəhar* işlənir, o biri tərəfdən, *dünü gün* və *gecə-gündüz* paraleli özünü göstərir. Birincisi Füzulidə də var, ikincisi yoxdur. Deməli: bu ikincini Nəsimi danışığ türkcəsindən, ən'ənəvi gələn Azərbaycan oğuzcasından götürmüşdür. Bu, ən'ənəvi Azərbaycan oğuzcası bugünkü dilçiliyin tə'birilə Azərbaycanın xalq danışığ dilidir. Deməli: Nəsimidə Azərbaycan xalq türkcəsi ilə türk-Azərbaycan ədəbi dili sintez olunur. Klassik – kitab dili XVI əsrə doğru aparıcı üsluba çevrildiyi üçün Füzuli ikinci paraleldən sərf-nəzər edir. Çünki ərəb, fars alınmaları klassik-kitab dili üçün əsas əlamətlərdəndir. Nəsiminin dilində həm *başə qaxmaq* (yerli canlı dil), həm də *çəri çəkmək* (şərq türkcəsinin faktı) var (artıq XVI əsrdə *çəri* yerində *ordu*, *qoşun* işlənəcək). Ancaq *üz tutmaq* və *ru tutmaq* həm Nəsimidə, həm də Füzulidə vardır.

Nəsimi dilində türk mənşəli, ya alınmalığından asılı olmayaraq, bu gün də məişət səviyyəli leksika kimi səciyyələnən sözlər baş alıb gedir: *xirmən*, *nurx*, *incinmək*, *qatlanmaq*, *tutuşmaq*, *xoş gəldin*, *ağu*, *qapmaq*, *xali*, *çoxdan bəri*, *neçə yol*, *min kərə*, *gilləmək*, *uyumaq*, *yatmaq*...

Bunların hamısı şairin mətnində poetik yük qazanır. O biri tərəfdən, zatında poetik məzmun olan sözlər eyni dərəcədə çoxluq təşkil edir: *xublar*, *peymanəsizlər*, *sevdəyilər*, *fitnəbaşı*, *cananə*, *çöhrə*, *dilbər*, *mişkin*, *xal*, *zülf*, *sünbül*, *ənbər*, *məhrü*...

Onun söz və ifadələri cəmiyyəti, cəmiyyətin qatlarını tarix və gerçəklik kimi ifadə edir: *tərخان*, *sultan*, *buyruq*, *hökm*, *dövlətə sadıq olmaq*, *dünya evinin səltənəti*, *sultani-ələm*, *bəylük eləmək*, *abdal olmaq*, *qələndər*, *namusa də'vət etmək*...

Həyatı mərdlik, fədakarlıq meydanı bildiyi üçün və ya elə görmək istədiyi üçün bunları dilinə gətirir: *azad olmaq*, *tufan qoparmaq*, *Mənsurləyin*, *gerçək əri*, *mərdanə*, *meydanə girmək*, *Misri qılinc*, *ər kimi*, *eşq meydanı*, *Rüstəmi-dastan*...

İnsanları, cəmiyyəti yetkin görmək istəyir və yetkinliyə çağırır, milləti ilə, Şərqlə intellekt dili ilə danışır – o, millətinin yetkinliyinə inandığı üçün öz fəlsəfəsini poeziyanın dili ilə ona

çatdırmağa girişir. Buna görə də onun dilində intellektual sözlər işlədilir: *mütləq, nuri-mütləq, mahiyyət, eşqin əsası, sultani-mütləq, natiqi-elmül-yəqin, müxalif, «Cavidnamə», idrak etmək, məqbul olmaq, eşq əhli iqlimi, vahidiyyət, vəhdətin dəryası...*

Nəsimi öz ana dilinin aqlütinativ gücündən maksimum istifadə edir – onun bədii nitqində bu baxımdan fəal qrammatik təşkilatçılıq görünür: *sənsiz, sənsizin, tapıcı, ağlayıcı, yandırıcı, canverici* (ləb), *yalançı* (dünya), *yoldaş, mustuçu, burğu, yağmaçı* (yağmaçı moğol: Nə yağmaçı moğolçindir bu, yarəb, Gözüñ sevdaları yağmaya düşmiş. Şair monqolların davranışını gözəlin portretinin vasitəsilə ifadə edir: gözəlin məcazi amansızlığını monqolun müstəqim sərtliyinin timsalında canlandırır), *duracaq* (Dünya *duracaq* yer deyil, ey can, səfər eylə)...

Ayrı-ayrı misraları, beytləri, bə'zən bütöv şe'rləri səs mətni olur – bədii mə'na eyni və uyğun səslərin, hecaların təkrarı ilə yaranan ahəngin, melodiyanın müşayiəti ilə təqdim olunur, şe'r bəstələnmiş vokal mətni kimi musiqi ilə qavranır: *Eynini aç, eynümə baq, cümlə eynün eyniyəm...*; *Al ilə ala gözləruñ aldadı aldı könlümi, Aluni gör, nə al edər, kimsə irişməz aliñə*; *Çəkdi məni bəlayə bəlasınuñ bəlası*; *Gül kimi gülə-gülə gəl aradən pərdə götir. Dil bəru eylə, ey köñil, keç qamudan ki, qamudan Eyləməgüncə dil bəru*. Bulmadı kimsə dilbərü. Bütöv şe'r bu üslubi ritmin üstündə durur: *Nuşin ləbüñ lə'li-ləbüñ nuşin, Şirin görirəm candan, candan görirəm şirin. Cana, üzünüz ayi, ayi üzünüz, cana. Rəngüñ çu güli-əhmər, əhmər çu güli-rəngin. Hər kimsə səni görməz, görməz səni hər kimsə, Kəndün çəkədür hicran, hicran çəkədür kəndün. Hər kim sözinə eşiddü, eşiddü söziñ, hər kim, təhsin qıladur əz can, əz can qıladur təhsin. Cana, Nəsimini gör, gör Nəsimini, cana, Üstün qamudan sözi, sözi qamudan üstün*.

Bu bir təsnif mətninə bənzəyir, musiqisi özündə, bəstəsi də Nəsiminin özünüdür.

Bu işdə o səbəb də var ki, Nəsimi şe'rlərini dərvişlər el arasında musiqi ilə ifa edirdilər. Musiqi dərviş ifaçılığının tərkib hissəsidir. Füzuli qəzəlləri müğənnilər tərəfindən məclislərdə oxunub xalqa çatdırıldığı, aşiq şe'rləri toylarda,

mərasimlərdə kütlə qarşısında söyləndiyi kimi, Nəsimi şe'rləri də (qəzəlləri, məsnəviləri, rübai və tuyuqları) dinləyənləri cəlb etsin deyə, çalğısız melodiya ilə dərvişlərin dilində el-el, ölkə-ölkə gəzirdi. Yuxarıdakı şe'rdə çox görünəcək şəkildə musiqi təqtləri misralara həkk olunmuşdur. Təsadüfi deyil ki, qəzəllərindən birində klassik muğamlar və muğam ifaçılığı ilə bağlı anlayışlar vəsf olunur, hər muğamın intonasiya məzmunu, nəfəs məzmunu açılır: ... *«Üşşaq» meyündən qılalü işrəti-«Novruz», Ta «Rast» gələ çəngi-Hüseynidə sərəfraz. Bu «Çargahi» lütf qıl, ey hüsnü «Büzürgü», «Kucik» dəhənündən biza, ey dilbəri-«Tənnaz», Zənguləsifət nalə qılam zar «Segah»a, Çün əzmi-«Hicaz» eyləyə məhbubi-xoşavaz. Ahəngi-«Sifahan» qılır ol nami-«Əraqi», «Rəhavi» yolunda yenə canum qıla pərvaz. Köhlümi «Hisar» eylədi ol ruhi – «Mübərgə». Gəl olma «Müxalif» biza, ey dilbəri-«Şəhnaz». Çün «Şur»ə gəlüb eşq sözün qıla Nəsimi, Şövkindən anun çuşə gəlür, Sə'diyi-Şiraz. Və deməli, muğama qəzəl həsr etməsi təsadüfi deyil. Azərbaycanın Şeyx Səfiəddin, Nəsirəddin Tusi, Əbdül Qadir Marağalı kimi musiqi sərkərdələri Nəsiminin ən yaxın sələfləri və müasirləridir. O dövrün alim, şair və sənətsünasları hərtərəfli bilik sahibləri idi. Deməli, Nəsimi də musiqinin nəzəriyyə və təcrübəsini bilməmiş deyil. Nəsiminin dilində alliterasiya və assonans bolluğu heç bir şairdə yoxdur. Onu bu baxımdan ancaq «Dədə Qorqud kitabı»nın dili ilə müqayisə etmək olar. Bu da Nəsimi dilində musiqinin, ritmin mətnləşməsi və ya mətnin tərkib hissəsi olması ilə bağlıdır. Dilindəki dövrünün musiqi alətlərinin və anlayışlarının adları da (saz, ney, ud, mütrib – çalğıçı) göstərir ki, Nəsimi öz zamanəsinin musiqi həyatına bələd olmuşdur.*

«Məndə sığar iki cahan, mən bu cahana sığmazam» deyəndə öz millətinin mə'nəvi zənginliyinin, əqli-intellektual enerjisinin vətənin sərhədlərinə sığmadığını demiş olur... «Mənəm Allah» (ənəl Həq) deyəndə millətinin köləlik buxovlarına dözməzliyinin Tanrı rəğbətinə layiq olduğunu, xalqının azadlıq duyğularının Tanrı qatına dayanan ucalıqda durduğunu söyləmiş olur, bu azadlıq duyğuları ona şe'r yazdırır və onu oxuyan dərvişləri milləti dinləyirdi. Nəsimi

Azərbaycan xalqının o zamankı varlığını bütün tərəfləri ilə bədii sənətində sənədləşdirir, tarixləşdirir və tarixə təhvil verir. Şair o dövr Azərbaycanının onilliklərinə, illərinə, aylarına, həftələrinə və həftənin günlərinə qədər tərcümeyi-hal yaşanışlarını yazıya alır və Azərbaycanın gələcək insanları Nəsimi dövrü həmvətənlərinin həftənin günlərini necə yaşamasından da xəbər tuturlar: **Şənbə** günü mən uğradım ol sərv-i-rəvanə, Şeyda qulubən saldı mənə cümlə cəhanə. **Yek şənbə** günü məcnun olub heyranı oldum, Gördüm yüzün, oxşatdım anı mahi-təbanə. **Düşənbə** günü razi-dilimi dedüm axır, Ol gözləri nərgis, yüzi gül, qaşı kəmanə. **Seşənbə** günü səyyad olub seyrana çıxdım, Mən seyd oluban qurban olım püstə dəhanə. **Çərşənbə** günü yar gəzə gəldi cəməən içrə, Bülbül dəxi gördi yüzini, düşdi fəğanə. **Pəncşənbə** günü yarə dedüm: pəndüm eşitgil, Faş etmə bu razi-dilümi yaqşı-yəmanə. **Adinə** günü gördi cəmaluni Nəsimi, Əmdi ləbi-lə'li-şəkkərin ol qanə-qanə.

Bu, düşərli-düşərsiz, ağır və ya uğurlu ünvanları ilə bizim bugünkü həftə günləridir. Bu həmin çərşənbədir ki, həmin gün bulaq başında gördüyü gözəlin cavabından Aşıq Ələsgərin qol-qanadı sınıb yanına düşür. Burada da çərşənbə günü Nəsiminin sevdasında irəliləyiş olunur və səhərisi gün (pəncşənbə) yarından gileylənir, onu öyüdüni eşitməyə çağırır. XX əsrin əvvəllərinə qədər bizdə həftənin günləri belə deyilib, bir *adına* günü yerinə *bazar* işlənilib. Bu adlardan üçü bugünkü təqvimimizdə qalır: *şənbə*, *çərşənbə* (ədəbi dildə), *adına* (xalq arasında). Bu adlar ya Nəsimi dövründə xalq arasında belə işlənmişdir, ya da şair ədəbi dil nümunəsini götürmüşdür (yəqin xalqda milli adlar olmamış deyil, məsələn, xalq arasında *duz* günü, *süd* günü, *tək* günü, *bazar* günü adları bu yaxınlara qədər işlənirdi). Əslində bu gün həftənin günləri Nəsimidəkinin hərfən milli qarşılıqlarıdır: birinci gün (yekşənbə), ikinci gün (düşənbə), üçüncü gün (seşənbə), dördüncü gün (çərşənbə < çəhar şənbə), beşinci gün (pəncşənbə). Bütün bunlar Azərbaycan dilinin yalnız geniş mə'nada əsas lüğət fondu və qrammatik quruluşunun deyil, konkret şəkildə milli təqviminin tarixi sabitliyini göstərir.

Nəsimi dilində titul və rəsmi anlayışları ifadə edən leksik qat var. Bunlar həm ümumşərq tə'yinatlı olur: *dövlət*, *səltənət*, *şah*, *padşah*, *divan*, həm də bilavasitə türk dövlətçiliyi ilə

bağlıdır: *bəy*, *bəylik* (türkcə), *sultan* (ərəbcə), *əfəndi* (yunanca). Qanunçuluqla bağlı həm milli (*buyruq*), həm də alınma (*fərman*, *hökm*) siyasi-dövlətçilik terminləri işlənir. Nəsimi *şəhid* sözünü dini məzmununda, mə'lum islam fədailəri ünvanında yox, məhz özünün azadlıq, sevgi ideyası yolunda, hürufi ideali üçün qurban mə'nasında təqdim edir, sözü öz nominativ-lügəvi məxrəcindən çıxarıb, ictimai məzmunla yükləyir: *Canını qurban edəndir yar üçün gerçək şəhid*, *Səd həzaran rəhmət olsun ol şəhidin canına*. Buradakı *yar* (dost, sevgili) dedikdə bir məslək insanı da (Nəsimi şe'rlərini deyib onun yolunda şəhid gedən dərvişlər vardı), vətən də, millət də qavranıla bilər (Nəsimi özü bu yolda şəhid oldu).

Klassik şe'rimizdə heç kəsdə Nəsimidə olduğu qədər etnos adı yoxdur: *türk*, *qıpçaq*, *bulqar*, *tatar*, *moğol*, *azəri*, *erməni*, *zəngi* (zənci), *hindu*. Bunların sayca da əksəriyyəti türk etnoslarıdır, ən çox işlənmə tezliyi də onlara aiddir. Həm *türk*, *türki*, *tatar*, həm də *türki-tatar* işlədir (bu gün eynən *tatar türkü*, *özbək türkü*, *azəri türkü* ifadələri var). Bə'zən də sırf poetik məqamda, *türki-pərizad* (gözəl türk xanımı) deyilir: Bu nə adətdir, ey *türki-pərizad*, Qəməndən olmadım bir ləhzə azad. Bə'zən sadəcə *moğol*, bə'zən də *yəğmaçı moğol* söylənir və maraqlıdır ki, hər iki halda etnonim lirik-estetik semantika ifadə edir: Mүнəvvər əbhərün *türki* evün yəğmaladı əqlün, *Moğol* hər qanda varursa, düşər taracü yəğmayə; Nə *yəğmaçı moğolçındır* bu, ya rəb. Gözin sevdaları yəğmayə düşmüş. Birinci misalda da işıqlı bir gözəlin türk evinin (şair özünü nəzərdə tutur) talan olunması monqol talançılığına təşbeh gətirilir. İkincidə də eyni təşbeh qəlibi götürülür. Maraqlıdır ki, Nəsimi türk etnoslarını M.Kaşğaridəki kimi təsnif edir: *türk*, *qıpçaq*, *tatar türkü*, *bulqar*. *Bulqar* həm də etnotoponim və dövlət kimi işlədilir. Nəsimi dilində onomastika – Şərq poeziyasının ən'ənəvi obraz – təşbehləri olan toponim və antroponimlər geniş yer tutur. Bu, Nəsimi dilinin üslubi keyfiyyətidir ki, onda etnonim və onomastik vahidlər adətən silsilə şəklində işlədilir: Əgərçi qulların çoxdur, Nəsimi hamudan kəmtər, Bəsa *türkü*, bəsa *zəngi*, bəsa *qıpçaq*, bəsa *hindu*; Vücudun *Misr*-came'dür, saçun *Şam*, *Xorasanü Əcəm*, *Bulqarə* bənzər; Anda imanə gələməyən bilmədi *sirri-Əhmədi*,

Bunda *Əli* gərək, əli ta yıqa *babi-Xeybəri*; Mərifət əhlinə yüzün *Kə'bə*, *Bilali* bənlərin *Mehrab* can quşun, Vəli eynün *imami-Cə'fəri*...

Nəsimi dilinin fonetikasına gəlincə, faktlara analitik yanaşmaq lazımdır. Bəzi faktlara, həqiqətən, tarixi fonetika kimi baxılmalıdır. Söz başında *y* səsinin etimoloji əlamət kimi qalması: *yüz* (<üz), *yürək*, *yıldız*, *yudum*; sağır *nun* (*ŋ*) deyilən səsin ilkin affrikat məxrəcini (*ng//nq*) saxlaması: *yengi*, *dəngiz*. Bu halda səsin qovuşuq məxrəcə gəlməsi əruzun tələbi kimi üzə çıxır – birinci hecanın qapalılığı vəzni təmin edir: Köhnə dünya *yengü* xəl'ət geydi bu mövsimdə uş; *Köŋlim gəmisün qər q edə gör eş q dəngizünə* Kim, bu *dəngizün* bəhrinü ümman bilür ancaq. *Yeddi*, *səkkiz*, *doqquz* saylarının ortada bir və ya iki samitlə işlənməsi də əruza görədir.

Bir sıra hallarda qədim yazı ən'ənəsi, Orxon ədəbi dil norması ilə yerli Azərbaycan – oğuz danışq şəkli paralelləşir. Söz başında *d* və *t* müvazi işlənir: *daş//taş*, *dağ//tağ*, *diş//tiş*, *durmaq//turmaq*, *dodaq//todaq*; *b* və *m*: *bən//mən*, *buni//muni*; sözün müxtəlif hissələrində *q* və *x*: *aqşam//axşam*, *yoqsul//yoxsul*, *yoq//yox*, *oqu(maq)//oxu(maq)*, *qanda//xanda*, *qansı//xansı*, *uyqu//uyxu*, çox az məqamlarda *qamu* əvəzliyinin *hamu* variantı da rastlanır. Bu nümunə göstərir ki, Azərbaycan oğuzcasında *h* səsi olmuşdur. Belə mülahizə var ki, guya orta əsrlər Azərbaycan türkcəsində, ümumiyyətlə, *h* səsi olmayıb. Əvvələn, əgər bu dövr əcdadımızın dilində *h* məxrəci yox idisə, *hökm*, *hikmət*, *şəhər*, *səhər* kimi sözlər niyə həmin dövr yazılarımızda *h* ilə işlənmişdir? ¹ O biri tərəfdən, məsələn, Azərbaycan türkcəsində, ərəb və fars dillərində *x* ilə deyilən sözlər Türkiyə türkcəsində *h* ilə işlənir: *xal>hal*, *xan>han*, *xarüqə>harüqə* və s. Deməli: oğuzcanın *h* məxrəci olmuşdur. Sonra Orxon-Yenisey və səs sisteminin analogiyasına qalsa, orada *x* səsi də yoxdur. Halbuki bu səs Azərbaycan türkcəsində ilkin orta əsrlərdə vardı, məsələn: *Xanlar xanı xan*

¹ Məsələn, rus dilində *h*, *ü*, *ə*, *ö*, *c* məxrəcləri olmadığı üçün həmin səslərin iştirak etdiyi alınmalar dəyişdirilir: Heyne>Гейне, Hüqə>Гюро, Məmməd>Мамед, Azərbaycan>Азербайджан və s.

Bayındır. Yaxud bir az sonra böyük şairimiz Əfzələddinin təxəllüsü *Xaqani* kimi işləndi. Halbuki bu söz Orxonda kağan fonetikasına ilə gedir. Hesab edirik ki, əvəzliliklərin *qanı*, *qansı*, *qanda* şəklində yazılması tarixi orfoqrafiyanın nəticəsi idi – bu *q* həmin məqamlarda yerli xalqın dilində *h* kimi deyilmişdir. Təsədüfi deyil ki, Türkiyə türkcəsində *q* (qaf) ilə yazılmış sözlər müasir dillərində tələffüz etdikləri kimi *k* ilə verilir. Hesab edirlər ki, səs *q* yazılmış, ancaq onu səlcuqlular *k* deyiblər, bu gün də həmin deyiliş davam edir¹. Həmin analogiya Azərbaycan türkcəsinin tarixi üçün də tətbiq olunmalıdır: *q* (qaf) müasir deyilişə uyğun olaraq *h* kimi transliterasiya olunmalıdır. Eyni sözü *d//t* paralelliyi və *vur* fe'linin *ur* yazılışı haqqında da demək olar. Yə'ni *taş* və *ur* yazılışları ən'ənəvi ədəbi dil norması, *daş* və *vur* isə xalqın dilindəki deyiliş – tələffüz variantı olmuşdur. Bizə görə, *ayrı* sözünün *ayruğ* yazılışı da belədir. Təsədüfi deyil ki, məsələn, *açıq*, *iraq* sözlərində *q* mətnində iki sait arasında ğ-ya keçir: Gər *açuğ* isə bəsirətün baq; Ey Həqdən *irağ* olan əzazil. Yaxud tələffüzdə fasiləqabağı I şəxs cəm şəkilçisində *q* müasir şivələrimizdəki kimi karlaşır – *x* olur: Dövləti-didarə vəsl *oldux*, əzəl *buldux* vüsəl.

Başqa orta əsr abidələrinin dilində də sözlərin müxtəlif imlalarla yazıldığına tez-tez rast gəlinir: *ötri//ötrü*, *yigit//igiti*, *iləri//irəli*, *çoq//çox*, *yaqin//yaxın*, *bin//min*, *bən//mən*, *qırq//qırx*² və s. – ədəbi dil və xalq danışığı dili variantları növbələşir. Deməli, sözlərin yazı və danışığı normaları işlənmişdir. Və deməli: bizdə vaxtilə qədimə gedən ümumi ədəbi türkcənin üstündə duran sərt ədəbi dil norması olmuş, yerli danışığı zaman-zaman, tədricən oraya daxil edilmişdir.

¹ Türkcələrin və onların orfoqrafiyalarını mükəmməl bilən M.Kazımbəy q (ق) ilə yazılan sözləri *k* ilə oxuyur: Moskva < موسقوا. Ancaq bu da var ki, həmin söz şivələrimizdə *Mosqova* şəklində söylənir. Deməli: həmin hərflər həm *q*, həm *k* ilə transliterasiya edilə bilər.

² Bax: Nağısoylu M. Həzininin «Hədisi-ərbəin» tərcüməsi. Bakı, Nurlan, 2009, s. 29-52.

Nəsiminin qrammatikası da lüğəti kimi müəyyənləşmiş Azərbaycan türkcəsidir. Və eyni dərəcədə bu günümüzə uyğundur. Fərqlər barmaqla sayılacaq dərəcədə azdır.

Gələcək zamanda *-isər* şəkilçisi: ... Çün *gedisərsən*, ey mələk axirətin sarayına; *Bulmiyəsər* (inkarda) hər kim, ol eşqə mürid olmadı. Həmçinin *-əsi*: Tülkilə qaçan *biləsidür* bizim mə'nəmizi. Həm də *-əcək* (*-acaq*) şəkilçisində ilk sait qapalılaşır, *-icək* olur: Ay ilə gün sücud *edər* surətini *göricəgüz* (burada *edər* fe'li sifətdir).

Xəbərlilik şəkilçisi *-dürür*: Mən gədavü kəmtərə *artıqdurur* hər dəm nəsib.

Əmr ədatı: *-gil* (gör): Yaridən özgə nə çarə, *söyləgil*, sən eylib; Lütflə söyləşə gör, ey lə'li-xəndan.

Fe'li bağlama şəkilçiləri: *-ü*, *-a*, *-əli*, *-ıban*, *-icək*; Köñül laçın *deyü*, düşdi ki, ala şol göyərçini; Yerdə *çıxa* gəldi dabətül-ərz; Məhəmməd ümmətündən sən *doğalu*, Səni gözəllərin sultanı gördim; Zülfinə başun top *edübən qoydı* Nəsimi; Tökülür sözə *gəlicək* dürrü lö'lö ləblərinədən. Ola bilər ki, bu cür işlənmə vəzn-heca tələbidir. Çünki şəkilçinin müasir dildəki şəkili də var: Qəm degil, səndə, şəha, *görcək* damarlar *ağlamaz*.

Tə'sirlik hal şəkilçisi *-yı*: Ya ilahi, *kimsəyi* sən bisərəncam eyləmə.

II şəxsdə *-ib* nəqli keçmiş şəkilçisi: Aşiqi-canan *olubsan*, ey Nəsimi, sən bu gün.

Cağatay elementlərinin işlənməsi. **Tə'sirlik hal şəkilçisi** *-ni*: *Bağrumnu* dəlür navəki-müjkani-filani, *Qanumnu* tökər sehr ilə *çəşmani-filani* (dəlür fe'lində *-ür* müasir Türkiyə türkcəsindəki kimi müzarenə bildirir); **indiki zaman şəkilçisi** *-əd*: Mehri-ruzin tabinə düşdi köñil, *yanədür*.

Vacib şəkli *-sa+gərək*: Şəm'ə düşən narinə *yansa gərək*, yanədür?

Müzarenin inkarında *r-z* işlənməsi: Məndə sığar iki cahan, mən bu cahana *sıgmazam*.

Müzarenin I şəxsin cəmində *-z* şəxs şəkilçisinin işlənməsi: Layənəlu bu qapıdan *getməküz*.

Çox nadir fakt kimi fe'li bağlamada mənsubiyyət şəkilçisinin işlənməsinə rast gəlinir: Ey səba, *uğraşdığınca* şol

xuraman sərvə tuş... Türkiyə türkcəsində bu gün də işlənir. Maraqlıdır ki, həmin şe'rdə Türkiyə türkcəsi ilə başqa səsleşmələr də var: əmr şəklində I şəxsin təkində *-ayım* işlənir: Hüsniyə qurban *olayım* bəlkə sər ta nasına; *sormaq* fe'linin vasitəli tamamlığı yönük halda idarə etməsi: *Sorma* sevdəyilərin halin təbib-i-amə kim...; «Mənim tərəfimdən» əvəzinə «məndən» işlənməsi: Məndən öp anuñ ayağın, səcdə qıl balasınə; «şimdi» zaman zərfliyinin işlənməsi: Başladı yasinə, *şimdi* kimsə gəlməz yasinə. Ola bilər ki, Türkiyə türkcəsində bir şe'rə nəzirədir.

Ümumiyyətlə, bu yönük halın idarəsinə Nəsimidə tez-tez rastlanır: anı *sor maña*, *Xızra sor* və s. Bacarıq formasının Anadolu deyilişi də Nəsimidə işləkdir: *yazamaz*, *irəməz*. «Doğulmaq» yerində «doğmaq» (Məhəmməd ümmətindən sən *doğalu*...), müstəqil *gərəkmək* fe'linin (Maña sənsiz cahanu can *gərəkmez*), *dürlü* (növ-növ, cürbəcür), *bulmaq* (tapmaq), *uğramaq* (getmək) və s. söz və formalar ədəbi dilimizin tarixində müxtəlif əsrlərdə işlənsə də, Türkiyə türkcəsi üçün bilavasitə ümumxalq ünsiyyət faktları olmuşdur. Şirvandan Hələbə qədər yol keçən Nəsimi və onun şe'rlərinin ifaçısı olan dərvişlər müxtəlif türk əsirətləri ilə canlı kontaktlarda olmuşlar ki, bu ünsiyyətlər bu şe'rlərin dilində əks olunmalı idi. Nəsimidə *yargu* sözü işlənir: Səni sevənləruñ hali bu dörd işdən degil xali: Gəhi qovğa, gəhi sevdə, gəhi divan, gəhi *yargu*. Bu söz Türkiyə türkcəsində *hökm*, *mühakimə*; *dava*, *qəziyyə*; *yasaq* mə'nalarında işlənilir (və maraqlıdır ki, XIV əsrdən – məhz Nəsimi dövründən qeydə alınmışdır¹). Nəsimidə də *hökm/mühakimə* mə'nasındadır. Müasir Türkiyə türkcəsində həmin mə'nada qalır və onunla ifadə olunan söz birləşməsi var: *yargı alanı*, *yargı çevresi*, *yargı denetimi*, *yargı gücü*, *yargı orqanları*, *yargı üsulu*, *yargı yeri*, *yargı yetkisi*, *yargı yolu*² və s. Deməli: *yargı* bilavasitə və məhz Türkiyə türkcəsinindir, onu həm Azərbaycan, həm Türkiyə

¹ Tarama sözlüğü. VI c. Ankara, 1972, s. 4343-4344.

² Türkçə sözlük. Ankara, 2005, s. 2135.

türkcələrində işlənmiş *irmək*, *bulmaq* kimi sözlərdən fərqləndirmək gərəkdir.

Əlbəttə, Nəsimi dilini müasir türkcəmizdən fərqləndirən bu qrammatik faktlar onda anlaşıma çətinliyi yaratmır. Sadəcə, Füzuli dili ilə müqayisədə milli ədəbi dilimizin tam sabitləşməməsi deməkdir.

2. Nəsimi dövründə dövlət dili kimi ərəb, fars, qismən də monqol dili rəsmi fəaliyyət göstərirdi. Şair ana dili ilə yanaşı, əcnəbi dilin də işləndiyinə işarə edir. «Nəsiminin dili» deyəndə məhz ana dilini nəzərdə tutur və «Nəsiminin dilini anla və sözünü bil» çağırışında ana Azərbaycan türkcəsinə diqqəti yönəldir:

*Sən bu Nəsiminin dilin anla, sözün bil
Kim, var bu dildən özgə bir lisanımız.*

Maraqlıdır ki, şair öz ünsiyyət vasitəsini milli sözlə (dil), yabançı əcnəbi sözlə (lisan) ifadə edir. Hətta burada «özgə» sözü qəsdən seçilir: bu söz həm *başqa* qoşmasını, həm də *yabançı*, *yad* anlayışını dürist verir. Həmin prinsipə klassik poeziya janrlarının tələbinə görə ərəb və fars dillərinin faktlarına xeyli yer verən Nəsimi aparıcı mövqeyi ana dili materialına verir; misralarda, beytlərdə, cümlə və ifadələrdə əsas bədii mətləbin verilməsində milli sözə istinad edir, ona güvənir, başqa sözlər onun bədii dəyərini açmağa yönəldilir. Hətta bir şe'rin ümumi leksik tutumunda balans alınma materialın xeyrinə olsa belə, işlənmə tezliyi milli sözlərin tərəfinə düşür. Bununla da milli dilin mövqə üstünlüyü həmişə qorunur. Nəsimi xalq dilini ədəbi material kimi cilalayır, alınma ilə millini birləşdirib yeni nümunə hasil edir, söz yeni semantik dolğunluqla səslənir; ana dili sözünün şirinliyində şair yeni dad üzə çıxarır. Ancaq bədii dilin bütün gözəlliyinin, hazırcavablığının – dadının mənbəyini şair xalq dilində görür:

*Gərçi Nəsimi sözün dadını verdi, vəli
Dad gətirdi anı ləfzi-şəkərbarımız.*

Deməli, şair tarixin ona həvalə etdiyi missiyanı – yazılı ədəbi dili kamala yetirmək, rəndələmək, əcnəbi dilli ədə-

biyyatın müqabilinə ana dilinin yazılı nümunəsini çıxarmaq vəzifəsini və bu işdə istinad mənbəyini düzgün dərk edir. Azərbaycan xalq dilinin yüksək səviyyəsini görür və müasirlərinə çatdırır ki, dillə mö'cüzə yaratmaq üçün xalq dilini mükəmməl bilmək gərəkdir. Xalq dilinin dərinliyinə endikcə mö'cüzə yaratmaq səviyyəsinə qalxmaq olar.

Nəsiminin sözə münasibəti Füzuliyənədir. Daha doğrusu: Füzulinin sözə verəcəyi mə'nalar Nəsimisayağı olacaqdır. Nəsimi deyir: Dinləgil bu sözi ki, *candır söz*. Füzuli deyəcək: *Can sözdür*, əgər bilirsə insan. Nəsimi «Söz» qəzəlini belə bitirir: Aqıl isən *sözünü müxtəsər et*, Ey Nəsimi, çü bigirandır söz. Yə'ni sözünü müxtəsər et ki, çox söz yüngül olur, ucuz olur. Füzuli qəzəlini belə bitirəcək: Gər çox istərsən, Füzuli, izzətiñ, *az et sözi* Ki, çox olmaqdan qılıldır çox əzizi xar söz.

Nəsimi deyir: *Nazilü münzil, anla ki, birdir, Kəndü kəndüyə tərçümandır söz*. Yə'ni: anla ki, enən də (Allah tərəfindən nazil olan, göndərilən də), endirən də (münzil) eynidir – söz özü-özünə tərçümandır. Nəsimiyə görə zahir də, daxil də, əvvəl də, axır da, aşkar olan da, gizli olan da sözdür: *Zahirü batin, əvvəlü axir. Aşkaravü həm nihandır söz*. Dünya özü sözdən yaranıb – *kaf* ilə *nundan* (*kon* «ol» sözündən) yaranıb: *Kafü nundan vücudə gəldi cahan, Əgər anlar isən, əyandır söz*. Və maraqlıdır ki, deyir: *Ey üquli nəsəb edən isbat, Qamuya söz de ki, hamandır söz*. Yə'ni idrakı, təfəkkürü var edən sözdür. Bu, fikrin söz vasitəsilə yaranması və ifadə olunması haqqında bugünkü elmi dilçilik fikridir. Buna görə də daha konkret olmaq üçün hürufiliyin nəzəriyyə kitabı olan «Cavidannamə»nin də sözdən ibarət olduğunu deyir ki, indi başa düş ki, söz nə candır: «*Cavidannamə*»yi *gətirgil ələ, Ta biləsən ki, nəsnə candır söz*.

Bir sözlə: Nəsimi sözün (yə'ni dilin) nəyə qadir olduğunu və nə üçün mövcud olduğunu bir elm kimi bilir və öz fəlsəfi-elmi fikrini, bədii-sevgi duyğularını ifadə etmək üçün dili kamil bilməyin nə demək olduğunu dərk edir, dil silahının nə demək olduğunu və ondan istifadə etmək ustalığını zamanəsinin bütün elmlərinə yiyələnmək yolu ilə, məhz elmlə öyrənir. Nəsimi dili ilahi varlıq sayır və bu ilahi güclə xalqının, cəmiyyətinin dərdlərinə həkimlik etmək yolunu tutur, elə-belə şe'r yazmaq sevdası ilə şairliyə gəl-

mir: Şərbəti-şirin ləbiğdir, *İsəvi nitqün təbib*. Dillə təfəkkürün münasibətini Nəsimi bugünkü elmi-fəlsəfi mükəmməlliklə tə'yin edir: *Ey Nəsimi, gər söziñ mə'nisi bipayan degil, Neçin ölməz kimsənün fikri anuñ payanına?* – şair sözün çoxmə'nalılığını öz dil təcrübəsindən də bilir. Əlbəttə, hər şeyin olduğu kimi, sözün çoxmə'nalılığının da həddi olmalıdır. Ancaq sənətkar qələmində sözün mə'na çözülməsi baş alıb gedirsə, bu, mə'nanı yaradan təfəkkürün sayəsində olur. Şairin qənaəti budur: təfəkkür haraya qədər gedirsə, «sözün mə'nası da oraya gedir. Təfəkkürün son nöqtəsi yoxdur, deməli, söz də mə'nalana-mə'nalana dərinləşir».

Nəsiminin sözə verdiyi atributlara ayrıca baxaq: *candır* söz, *asimanməkdir* söz, *xaliqi-cəhandır* söz, *kəndü kəndüyə təcümandır* söz, *bi-həddü binişandır* söz, *aşikar, həm nihandır* söz... Göründüyü kimi, şairin sözə münasibətində onun estetik və üslubi proqramı əks olunur; sözün canlılığı, onun yaradıcı qabiliyyəti, çoxmə'nalılığı, düşüncə, elm, maarif vasitəsi olması e'tiraf edilir.

Və əslində bu, söz sənətində Füzuli mövqeyi kimi tanınır. Deməli, göründüyü kimi, heç demə, bu cəhətdən Füzuli öz böyük sələfinin platformasında dayanırmış.

Nəsimi dövrünün böyük mütəfəkkiri olduğundan onun dili sadəcə bədii nitq nümunəsi deyil, həm də elmi-fəlsəfi düşüncə ifadəçisidir. Buna görə də onun dilində bə'zən ikilik görünür: lirik, sevgi şe'rlərində dil çox sadə, kütləvi anlaşıqlıdır:

*Və'dəyi qoy, ey könül, gəl bu dəmi xoş görəlim,
Dün ki keçdi, danla qaib, bəs bu dəm xoş dəmdürür.*

Yaxud:

*Könlümün viranəsində gənci-pünhan bulmuşam,
Olmuşam şol mahə qurban, canü canan bulmuşam və s.*

Hətta bu beytlərdəki alınma sözlər də (*və'də, qaib, viranə, gənci-pünhan, mah, canü-canan* və s. – göründüyü kimi, bunlar az deyil) bədii fikrin anlaşılmasını ləngitmir, duyulmasındakı çəvikliyə xələl qatmır. Ancaq hürufilik ideyası aşıllayan elmi-

fəlsəfi məzmunlu – təriqət şe'rlərinin dilində kütləvi anlaşılmayan ərəb kəlmələrinə nisbətən geniş yer verilir:

*...Gövhəri-laməkan bənəm, kövni-məkanə sığmazam,
Ərşlə fərşü kafü nun bəndə bulundu cümlə cün.
Kəs sözünüvü əbsəm ol, şərhi-bəyanə sığmazam və s.*

Şair:

*Heç kimsə Nəsimi sözünü kəşf edə bilməz,
Bu, quş dilidir, buni Süleyman bilür ancaq –*

deyəndə də məhz bu fəlsəfi dili, ondakı hürufilik anlayışlarını, təriqət terminlərinin arxasındakı ictimai məzmunu nəzərdə tutur. Belə şe'rlərdə bə'zən hətta anlaşıqlı söz fəlsəfi dil mühitində müəyyən dərəcə dumanlanır (yuxarıdakı misalda *gövhər, məkan, ərş, şər, bəyan* sözlərinə diqqət yetir). Lirik-aşıqanə şe'rdə isə fəlsəfi termin sevgi şüasında şəffaflaşır, məhəbbət nəfəsi onun elmi qabığını zərifləşdirir, fikir hissini içərisində əriyib ona çevrilir, çəkinə hissi ağırlaşdırır; təfəkkür fenomeni hissi idiomu siqlətə doldurur. Sözün anlaşılmasında və enerji kəşf etməsində bədii nitq mühiti, mətn şəraiti həlledicidir:

*Gözləri, qaşı ənləhəlq çağırır,
Gör bu sirri kimdə pünhan eyləmiş.*

Burada *ənləhəq* termini bədii nüfuzetmədə lənglik yaratmır. Əksinə, gözəlin gözü, qaşı canlandırılır, şəxsləndirilir, hərəsi bir ilahi qüvvə kimi təqdim olunur. Bu sözlərdən hər biri atribut olmaqdan çıxıb subyektə çevrilir, sonra bu subyektlər silsilə halında bədii obyektin – gözəlin təmsilçisi olurlar. Nəsimi sözün mə'nasındakı böyümə imkanından ustalıqla istifadə edir, onu maksimum enerji ilə hissini ifadəsinə yönəldir. Şairin yaratdığı bədii lövhədə sözün mə'na diametri hissini dairəsinə uyğun gəlir.

Nəsimi türk əruzunu tuyuqla dolğunlaşdırdı; Azərbaycan (və türk) folklorundakı cinası əruza gətirdi. Görünür, Nəsimi

xalq şe'rinə yaxşı bələd olub. Nəsiminin əruz dilinin belə xəlqiliyi, yəqin ki, həmin bələdlikdən qaynaqlanır. Tuyuq-cinas nümunələri ilə Nəsimi Füzulidən iki yüz il əvvəl türkcəmizin poetik doluluğunu fars şe'rinin qarşısına çıxardı, türkcənin Nəvidən qabaq ümumşərq kontekstində əvəzsiz gücünü göstərdi. Nəsimi Füzulidən qabaq Azərbaycan şe'rinin fəlsəfi məzmununu Şərqin müdrik poeziya mühitində önə çəkdi, türkcənin fəlsəfi fikir ifadə etmək istə'dadını əyani-ləşdirdi. Onun cinas quruculuğunda ana dilinin incəliklərinə bələdlik, alınmaları mə'naca milliləşdirməsindəki səriştə aydın görünür. Bir tuyuqun cinası: Gər irəsən surətün *mə'nisinə*, Biləsən, surət nədür, *mə'nisi nə*, Əhli-mə'ni şişəsinə atma daş, Heyf ola kim, şişeyi-*mə'ni sinə* (1. mə'nasına; 2. mə'nası nədir; 3. sınmaq). Bir qəzəlinin bir beytində: Düşdi köñül ala göziñ ağınavü *qərasinə*, Ayruq anuna kimsənün ağı nədür, *qərası nə?* Nəsiminin bütöv bir qəzəlində qafiyələr cinas şəklində gedir: *Hər kim ki baqa bir dəm dilbər qaşı yasına, Navəklərinə qarşı ya can tuta, ya sinə... Bil doğru bu sözümmi, sınamavü ya sına... Ya rəb, nola bir sorsan bu haləti-yasına... Qarşı tutaram, şişə, bilməm, qala, yasına... İnanmaz isən, baqqil qolları boyasına... Ya rəb, diləram səndən bu sureyi-yasinə... Sormağına çün gəlməz, barı gələ yasına* (1. yayına – yay sözünün ilkin kökü: ya; 2. döş, yaxa; 3. sınmaq; 4. yas+ı+na; 5.sınmaq; 6.rəng, boya; 7. yasin; 8. yas, matəm).

Nəsimi əruza türkcənin qafiyəsini daxil edir – cinasla əruza Azərbaycan xalq şe'rinin dilini daxil edir. Bu tuyuq türk təcnisinin texnologiyası-poetexnikası ilə inşa edilib:

*Çün sənünür, hər nə kim var, ey köñül,
Kimdən umarsan əta, var, ey köñül?
Çün yetərsən sən cana yar, ey köñül,
Yarını bil, olma ağyar, ey köñül!*

Var – 1. var olmaq; 2. get.

Cinaslı tuyuqla əruza müdaxiləsi göstərir ki, əruzun türkləşdirilməsinə Füzulidən əvvəl Nəsimi başlamışdır. Əruzla türkcənin təbii tələffüz məxrəcindən çıxmasının qarşısını

almaq üçün danışığın ədəbi dildən kənara çıxan nümunələrindən istifadə işində də Nəsimi ilk addımı atır, Füzuli onu daha geniş dairədə davam etdirir. Əks halda Nəsimi əruzı sındırmamaq üçün müvafiq məqamlarda uzun saitli ərəb və fars sözlərini işlətməli idi. Dilinin xəlqiliyini saxlamaq xatirinə Nəsimi danşiq dilinin qeyri-ədəbi faktlarına müraciət edir: Şol ləbi şirinə, yarəb, gər şəkər *dersəm, nola* (deyərsəm və nə ola); Dəxi *nedərəm* dünya maña ərzani qılsa (nə edərəm); Rəqib məndən sorar: *nəndür* sənün yar? – Əzizimdür, ümidimdür, *nəm* olsun (nəyindir və nəyim) və s.

3. Nəsiminin təşbehlərini, obrazlarını anlaşıqlı, şəffaf göstərən cəhətlərdən biri onun müqayisələrindəki məntiqli əşyavilikdir. Onun sözü oxucunu mücərrəddiyə, boşluğa çəkmir, göz qarşısında konkret obraz yaradır. Buna «əldə oynanılmaq» ifadəsinin söz olmaqdan çıxıb əyani nümayiş etdirilməsi timsalında baxaq:

*Canü dil hər dəm necə top olmasın,
Çün nigarım zülfü çovgan eyeləmiş.*

Bənzətmənin mükəmməl görünməsində lövhə-obrazın ikinci predmetinin (zülfün əyrisi ilə çovganın uyğunluğu) hazırcavablığı da seçilir. Bədii tə'yinlərin işlənməsində şairin həyat faktlarına bələdliyi əşya və hadisələr arasında məntiqi əlaqəni görmək qabiliyyəti, təbiət predmetləri ilə mə'nəvi, ruhi əlamətlərin ahəngdarlığını duymaq istə'dadı aşkar olur. Bir bədii predmetdə nə qədər atribut görmək olar: *Nigarım, dilbərim, yarım, ənisim, munisim, canım. Rəfiqim, həmdəmənim, ömrüm, rəvanım, dərdə dərmanım. Şəhim, mahım, dilaramım, həyatım, dirligim, ruhim, Pənahim, məqsədim, meylim, mədarım, fikrətim, şağım, Qəmər çöhrə, pəriruyim, zərifim, şuxi müşəngim, Səmənbuyim, güləndamım, zəhi sərvigülüstənim. Lətifim, nazigim, xubim, həbibim, türfə məhbubim, Hicazim, Kə'bəvü Turim, behiştim, huri-rizvanım, Diləfruzım, vəfadarım, cigərsuzım, cəfakarım. Xudavəndim, cəhandarım, əmirim, şahü sultanım. Gülüm, reyhanım, əşcarım, əbirim, əndərim, udim. Rürim, mirvarim, kanım, əqiqim, lə'lü mərcanım. Çirağım, şəm'imü nuri-ziyamü yılduzım, şəmsim, Həzarim, bülbülüm,*

gülüm, Nəsimiyi-xoşəlhənim. – Bütöv şe'r əvvəldən axıra kimi bənzətmələrlə aparılır. Həm də yada düşən epitetləri vəznə uyğunlaşdırmaqla iş qurtarmır: burada semantik ahəngdarlıq nəzərə alınır; hər epitet bir rəng hüququndadırsa, bu rənglərin uyurluğu ölçülüb biçilir. Deməli, ucdantutma bütün rənglər gətirilmir, bir portretə düşənləri alınır. Əvvəl belə təsir yaranır ki, şərq şe'rindəki təşbəhlər sadalanır və qurtarınca sadalanacaq. Ancaq diqqət yetirdikdə bu təşbəhlər arasında sıx rabitə görünür, ardıcıl məntiq izlənilir, dildə təşbəhlər müxtəlif semantik qruplar təşkil edir, burada bir qütb seçilir. Bundan əlavə misra və beytlərdə də mikroqruplaşma gedir, daha yaxın mə'nə – epitetlər bir cərgəyə düşür və bunlar üslubi sinonim mövqeyində təsnif olunur. Epitetlər həm mə'nəvi – daxili (*həmdəməim, munisim*), həm də cismani – xarici (*sərvigülüstanım*) əlamətləri ehtiva edir. Eyni zamanda, hər iki tipli əlamətə eyni dərəcədə düşən epitetlər (*lətifim, xubim*) var. Hətta semantik uyğunluq tələbi bə'zən təşbihi təkrar etdirir: *gülüm, reyhanım; bülbülüm, gülüm.*

Sanki bunu təkrar edən başqa şe'r: *Bu gün ol şahidi-şəngül xamudan ixtiyarımdır, Ümidimdir, ümidimdir, vəfalu, doğru yarımdır. Həbibimdir, həbibimdir, gülümdür, əndəlibimdir, Rəfiqimdir, nəsibimdir, qəməmdir, qəmküsarımdır. Vücudimdir, rəvanımdır, damarımdakı qanımdır, Bu gün şah-cəhanımdır, lətafətli nigarımdır. Əzizim, nuri-didəmdir, dü aləmdə güzidəmdir, Saçı bəxti-rəmidəmdir, yanaqları ənarımdır. Gülü reyhanü lələmdir, meyü sağər, piyaləmdir, Gülistanü kələləmdir, müzəyyən növbaharımdır. Könül yağmə qılanımdır, məni dərdə salanımdır, Genə dərman qılanımdır, əvan türki-tatarımdır. Sərəfrazım, həbibimdir, bu dərdimə təbibimdir, Bu gün yarı-qədimimdir, cəhanda iftixarımdır. Üzi nuri-ilahimdir, münəvvər şəmsü mahimdir, Könül təxtində şahimdir ki, zirək şəhriyarımdır. Boyu sərvü çinarımdır, saçı mişki-tatarımdır. Əcəb şirin nigarımdır, gülistani-baharımdır. Şərabımdır, şəhdimdir, bu gün novruzi-eydimdir, Mənim bəxti-sədidimdir, behiştigülüzarımdır. Xəyalımdır ki, fikrimdir, namazımdır ki, zikrimdir, Dodağı qəndi-Misrimdir, mükərrər şəhriyarımdır. Cimim, mimim, hürufimdir, xub əxlaqü lətifimdir. Güləndamım, zərifimdir, gülümdür, gülüzarımdır. Nəsimini bu gün, yarəb,*

*acab yad eyləmiş dilbər: Həqirimdir, fəqirimdir, qəribü dildikarım*dir. Birinci şe'rdəki obrazların çoxu burada qalır. Ancaq yeniləri də var. Bu fərqlər bədii mündəricə ilə bağlıdır. 1-ci şe'r də heyranlıq, yalvarış, həsrət vardır – təsadüfi deyil ki, şe'r bütövlükdə həcmli bir xitab səciyyəsidir, aşiq üzünü məşuqəyə tutub öz münasibətini açır. 2-cidə isə qətiyyət, arxayınlıq, sevinc var. Bu lövhə birincidəkinin sonrakı mərhələsidir – vüsəl dövrüdür. Bu, bir yandan, inamlı iqrarda üzə çıxır – əvvəlki atributlar burada predikativlik kəsb edir, xitablar cümlələrə çevrilir. O biri tərəfdən, əlavə olunmuş epitetlər xatircəmlik yaradır: *damarımdakı qanımdır, novruzi-eydimdir, dodağı qəndi-Misirimdir* və s. Buradakı «*Könlü yağma qılanım, dərdə salanımdır*» e'tirafı hicran göstərmir, aşiq dərhal «*genə dərman qılanımdır*» deyir. Aydınlaşır ki, bu hicran dərdi deyil, sevgidəki küsüb-barışmaq dialektikasının ləzzətidir. Aşiq təsdiq edir ki, sevgilisi bu gün könlü taxtında onun şahıdır. Hətta (xan və dehqan söhbəti olmasın) yarı onu dindirir də: *həqirimsən, fəqirimsən, könlüsünüğımsan (dildikar)*. Şərq ədəbiyyatının zəngin obrazlar sistemindən böyük bir silsiləni şair ustalıqla iki şe'rində əhatə edir. Bu iki şe'r Nəsiminin obraz və təşbehlər sistemi, onun zənginliyi haqqında təsəvvür yaradır. Gətirilən nümunələr həm xarici aləm haqqında analitik təsəvvürə, həm insanın daxili-mə'nəvi sifətləri barəsində resept-qənaətə, həm də zəngin lüğət ehtiyatına malik olmaqla bağlıdır (ikinci şe'r in bədii gözəlliyinə şairin daxili qafiyədən məharətlə istifadəsini əlavə edirik; bu, ahəngi, melodiyanı daha da rəvanlaşdırır).

Nəsimi dili adi təşbehlərdən tutmuş qeyri-adilərinə qədər bənzətmələrlə zəngindir. Dilində *lə'löidür = diş, lə'lü mər-can=dodaq, qaşlar = (Çacı) kaman, fitnəli nərgis=göz, boy=tuba* kimi hamıda olan müqayisələr kifayət qədərdir. Ancaq *bülbüli-şeyda=xətibi-laləzar* təşbehində «bülbül» ən'ənəvi bildiyimiz kimi nəğmə, melodiya ifadəsi deyil, xitab edən, xütbə oxuyan, nitq söyləyən, Qur'an oxuyan mövqeyində şəxsləndirilir. Bu beytdə antonimlər sinonimləşdirilir və təşbeh mövqeyinə gətirilir: Aşiq qatında *küfr* ilə *islam* birdir, Hər qanda məskən eyləsə, *aşiq əmirdir – küfr* və *islam, aşiq* və *əmir* (hökmdar, padşah). Yaxud: *Xeyir işi* qoy

sən uzana şol qara zülfün kimi – zülfün uzunluğu və xeyir işin uzunluğu təşbəhlərində məişət ifadəsi (xeyir işin davamlılığı) klassik poetizmlə (zülf) bir sıraya qaldırılır; Münkirə oldu Nəsiminün *kəlamı* Zülfıqar – «Zülfıqar» Həzrət Əlinin ikiuclu qılıncının adıdır. Bu halda Nəsiminin kəlamı, müdrik sözü həm kəsiciliyinə, itiliyinə, həm də ikiəğzılılığına, yəni çoxmə'nəlilikinə görə və təbii, həm də müqəddəsliyinə görə, islama xidmətinə görə Zülfıqara bənzədilir. Maraqlıdır ki, din xadimlərinin dinsizlik üstündə e'dam etdikləri Nəsimidə islam təşbəhləri, islam ifadələri baş alıb gedir: *Mə'rifət əhlinə yüziñ Kə'bə, Bilali bənlərün, Mehrab can quşun, Vəli eynün imami-Cə'fəri* – burada üzün Kə'bəyə, can quşunun mehraba (qıblə mə'nasında) bənzədilməsi gözləniləndir. Ancaq gözəlin gözünün (eyn) imam Cə'fərin gözü ilə müqayisəsi gözlənməz hadisədir və dilbərin xalının (bən) peyğəmbərin sevimli əzançısı zənci Bilalın rənginə təşbeh gətirilməsi, ümumiyyətlə, qeyri-adi faktdır. Qədd-qamətin əlif hərfinə bənzədilməsi bütövlükdə Şərq poeziyasında geniş yer tutur. Ancaq bu məzmununda işlənmə təzə və orijinaldır: Dünyavü axirətdə *azad idim əlif tək* – əlif özündən sonra gələn hərflərlə birləşmir, yəni o, başqa hərflərə əyilmir, tabe olmur. Şair bu qeyri-asılılığı azadlıq bilir və öz əyilməzliyini ona bənzədir. Mə'lumdur ki, Azərbaycan Rusiya tərəfindən ikiyə parçalanandan sonra Araz çayı ayrılıq, dərd-kədər mənbəyi kimi şe'rimizdə tez-tez işlənir. Maraqlıdır ki, ilk dəfə Nəsimidə aşiqin göz yaşı Arazla müqayisə olunur: Sənün gülgün yanağın həsrətündən Aqar *çəşmüm yaşı* həm çün *Arasvar*.

Şairin «Əcəb lə'liñmi şol, ya cani-əhbab?», «Bu necə qəddü qamətdür ki, bənzər sərvü balayə?» misraları ilə başlanan qəzəlləri bütövlükdə təşbəhlərin üstündə yazılıb. Və belə obrazlar sistemi təşbəhlərdən qurulan şe'rləri çoxdur – şe'r koması təşbəhlərdən çitənir, şe'rləri təşbehdən hörülür. Hətta sintaksisi, cümlə üzvləri təşbəhlərdən ibarət olur: həmcins üzvlər təşbəhlər kimi çıxış edir. Nəsiminin təşbeh bolluğu onun cəmiyyətə fəal münasibəti ilə bağlıdır. Cəmiyyətdə bütün var olanların onun düşüncəsində analitik portretləri var. Müxtəlif şe'rlərində bu olanların müxtəlif cizgiləri, müxtəlif əlamətləri şe'rin əsas məzmunu olaraq ön

plana çəkilir. Beləliklə, necə deyərlər, «sinonim şe'rlər» yaranır. Və bu sinonimliyi həmin müxtəlif əlamətlərin təşbehə çevrilməsi ilə üzə çıxarır. Həm də Nəsimi təbiətlə cəmiyyət arasında heç kəsin duymadığı yaxınlığı duyur. Çünki o, hər kəsdə və hər şeydə Haqq camalı, Haqq nəfəsi görür. Hər kəs və hər şey, deməli, cəmiyyət və təbiət Haqqın öz yaradıcılığı olaraq bir-birinə bağlıdır. Və deməli: hər kəs hər şeyin, hər şey hər kəsin təşbehi ola bilər. Nəsimi təşbehin vasitəsilə cəmiyyəti və təbiəti insanlar üçün aşkar edir. Çünki bunların hamısı *kövni-məkandır* – məkan varlığıdır, yə'ni bu dünyanın özüdür.

4.1. Nəsiminin dili XIV-XV əsrlər ədəbi dilimizin bütöv leksik və semantik mənzərəsini əks etdirir. Onun (və deməli, o dövrün) bir çox sözü sonralar mə'nasını daraldır: *aş* – yemək, *yemiş* – meyvə, *kişi* – adam və s. Bə'zi sözlərdə semantik arxaikləşmə gedir, yaxud omonimlərdəki şüalardan biri sönür: *qat* – yan, ətraf; *qondurmaq* – oturmaq, köçürmək; *qanmaq* – doymaq; *ufa* – yara; *uğramaq* – getmək, yollanmaq; *baş* – yara; *yar* – ağız suyu, zülal və s. Onun dilində milli dilimizin ilk təşəkkül dövrü üçün işlək olan leksikon geniş yer tutur: *önülmək*, *ayıtmaq*, *əsrinmək*, *sunmaq*, *yəğma*, *ulu*, *tanıq*, *nəsnə*, *sayru*, *qutlu*, *uçmaq*, *ayaq* (qədəh) və s. Bunların müəyyən qismi Nəsimi dili üçün bilavasitə spesifikdir: *biləmək* (itiləmək), *tayınmaq* (sürüşmək), *örünmək* (ışqlanmaq, təmizlənmək), *irkürmək* (yığılıq, toplanmaq), *uğan* (qadir olan, Allah), *dəgirmək* (aparmaq, çatdırmaq), *əkşi* (turş), *qalmaş* (yalançı, danlaqlı) və s. Nəsimi dilində işlənən türk mənşəli leksikanın bir qismi müasir Azərbaycan dili üçün tamamilə işləkləkdən qalmışdır: *ısırtmaq* – dadızdırmaq, *issi* – yiyə, *uşmaq* – tamahsımaq, *üşətmək* – əl çəkmək, unutmək, *uy* – fikir, *çələb* – Allah, *çağış* – say, hesab, *bandırmaq* – bulaşdırmaq, *çəri* – əsgər və s. Bə'ziləri isə dialekt və şivələrimizdə qalır: *üşənmək*, *azuq*, *yek*, *yazı*, *yaşırmaq*, *al*, *varmaq*, *ün*, *duş*, *arı* və s.

4.2. Nəsimi dilində ərəb və fars sözləri də xeyli yer tutur. Bu alınma leksikonun əksəriyyətinin milli qarşılığı var. Alınma və milli sözlər bir çox hallarda böyük silsilədən ibarət sinonim cərgə təşkil edir.

Eyni cərgədə bir neçə alınma söz olduğu kimi, bir neçə də ana dili sözü işlənə bilir. Bu sinonim cərgələr şairin lüğət zənginliyi haqqında aydın təsəvvür verir: *ay – qəmər – hilal – bədr, say – san – sağış – hesab – şümar, gecə – dünleyl – şəb, gün – gündüz – nəhar – ruz, üz – rüxsar – surət – camal, göz – eyn – çeşm – didə, buyruq – hökm, dəniz – dərya – ümman – bəhr, dil – lisan – zəban, al – məkr – hiylə, kölgə – zill – sayə, sayru – xəstə – bimar, qara – səvad – siyah, aydınlıq – ziya – ənvar, gizli – pünhan – nihan* və s.

Maraqlıdır ki, əksərən milli və alınma sözlərdən ibarət sinonimlər eyni mətnədə, bir-birinin səmtində işlənir: *Hesabun* səti gəldi, nə *sayırsan*, nə sayırsan, *Şümarın sağışın* bil kim, hesabun bişümar oldı (*hesab, şümar, say, sağış*). Bəndən iraq olduğu *bağrımı qan* eylədi. Oldı gözimdən rəvan *xuni-cigər*, yanaram (*bağır-cigər, qan-xun*). Çünki dünü gün anunla bən *leylü nəhar* içindəyəm (*dün-leyl, gün-nəhar*), Şol günəş tələtlü *ayə qəmər* dersəm, nola (*ay=qəmər*). Və əcnəbi ilə milli qrammatik əlamət qarşılaşdırılır: Nəsiminin məkanı *laməkandır*, Məkansız aşiqin həqdır məkanı (*laməkan – məkansız, la- -sız*); Əgərçi *binışansan*, Kimsə hərgiz *Nişansız* bulmamışdır *binışanı* (*binışan=nişansız, bi=-sız*) və s. Bu cəhət şairin dilində bir neçə məqsəd izləyir: 1) söz təkrar olunmur, üslubi münasiblik yaranır, 2) alınma sözün mə'nası milli sözlə tərcümə edilib, milliləşdirilir. 3) Eyni anlayışın zehindəki müxtəlif nişanlarından hər biri işləkdir; bunlar işləndikcə parlayır – mə'naca kütləviləşir. Deməli, alınma söz təbliğ olunur, sinonim cərgə yaranır.

Yuxarıdakı sinonim cərgələrdə alınma sözlərin kəmiyyət üstünlüyü ilk baxışda onların işləkliyi təsəvvürünü yaradır. Ancaq konkret statistik müşahidələr bu ilk təsəvvürü rədd edir. Belə hesablama aparılmışdır: Nəsiminin 10 qəzəlində işlənən 833 sözdən 562-si milli, 281-i alınmadır. Füzulinin 10 qəzəlindəki (hər ikisində sevgi şe'ri götürülür) 740 sözdən 253-ü milli, 487-si alınmadır*. Ana dili sözləri Nəsimidə daha

* Hesablamanı tələbə A.Mənsümov aparmışdır.

işləkdir (həmin qəzəllərdəki leksikonun balansına görə milli sözlər Nəsimidə 68%, Füzulidə 34% təşkil edir).

Füzuli dili ilə müqayisədə Nəsiminin daha türkcə olmasının səbəbləri: 1. XIII əsrdə ərəb, fars dillərinin mənənənindən çıxmağın coşqunluq əhvalı hələ qalırdı, hələ M.Kaşğari milliyyətçiliyi ilə əlaqə üzölməmişdi; 2. Nəsimi ideya yayırdı, dili canlı danışıq türkcəsinə uyğun olmalı idi.

5.1. Milli leksikonun üstönlüyü ilə yanaşı, Nəsimi dilində xəlqiliyi bütövləşdirən başqa cəhətlər də vardır. Bu göstəricilər arasında xəlq danışıq ifadələri, idiomları mühüm yer tutur. Danışıq ünsürləri ayrı-ayrı sözlərdə də bilinir (*qatlanmaq, ta ki, sınıq düşmüş, ummaq, üşənmək, ayruq*), frazeoloji mühitdə də üzə çıxır. Əlbəttə, frazeologiya şairin dilini xəlqiləşdirməklə bərabər, həm də canlı edir, ifadə yığcamlığına səbəb olur, obrazlılıq qabarığı verir, nüfuzedicilik gətirir: *min dilli, oda yaxmaq, uy vermək* (səs vermək), *qədəm basmaq, könlünə düşmək, gözündən iraq olmaq, əhdini sındırmaq, bel bağlamaq, qanı qaynamaq, peymanından əl yumaq, əl vermək* (yaramaq, başdan ayağa, qapısı bağlanmaq, dili tutulmaq), *barmaqla göstərmək, yürəgi kabab olmaq, can gözü, dəli könöl, xəyala düşmək, başına çevrilmək, könlü susamaq, qanına susamaq, qanı qaynamaq, gözləri süzölmək, kar eyləmək* (tə'sir etmək), *başə qaxmaq, bir pula dəymək, dərisini yüzmək, əcəl yeli, şəkər dilli, gözün çırağı, ağız açmaq, gözü doymaq, ağı qaradan seçmək, başına qiyamət qopmaq, ayağına düşmək, boynuna biçilmək, bir pula dəyməmək, heç nəyə dəymək, heçə dəymək, qanını halal etmək, ayağının tozuna susamaq, ayağın tozuna dəyməmək, yoluna baş qoymaq, ağzı dopdolu qan, ölü yerin dirilməsi*. Belə nümunələr minlərlədir, ona görə də onlarla misallar verdik. Bə'zən bütöv misra frazeoloji vahidlərdən qurulur: Qöncədən gül baş çıxardı, saldı başından niqab. Çox olur ki, aforizmi frazeologiya üstündə yaradır.

Bə'zən milli idiomun alınma sözün iştirakı ilə hərfən qarşılığı verilir ki, bu da idiomun tez qavranmasına kömək edir: *gözünü aç, gözümə bax – eynini aç, eynimə bax*; açılı vüsəl *əbvabi* – görüş qapılarının açılması; şəkərdil – şirinzəban, üz tutmaq – *ru* tutmaq. Bu qəlibdə arxaik milli idiom (baş vurmaq – *qafa urmaq*) və millinin leksik-

qrammatik cəhətdən əcnəbi dubleti də (başdan ayağa – *sər ta pa*) işlənir.

5.2. Söz yaradıcılığında da xəlqilik nəzəri cəlb edir. Həm müstəqim mə'nada söz yaranır: *yalançı, başaqçı, birikmək, şaq olmaq (sınmaq), yoldaş*; həm də məcazi münasibətlə. Bu da həm morfoloji yolla olur: *mənlik, ikilik, itlik, ikiüzlü*; həm də sintaktik-perifrastik yolla; *pərvə-nəsifət, əgridil, diliəgri, əgrinəzər, qaragün, gözübağlı, üzüqara, boynu bağlı* və s. Sonuncu nümunələrdə məcazi məzmun, idiomatik başlanğıc daha üzdədir. Nəsimidə təbiiliyi nəticəsində obrazlılıq bə'zən semantik üsullu söz yaradıcılığı səviyyəsinə qalxır: Düşmüş müənbər *sünbülün xurşidi-taban* üstünə (*sünbül*=saç, *xurşidi-taban*=üz). Məcəzin özü də tə'yinlənir. *Qara sünbülün* niqabı ki, düşmüş ayə... Nəsimidə titul həvəslə obraza çevrilir: Əgərçi qaşlarındır *fitnə başi*... (bu, xalq dilindəki *oğrubaşı, quldurbaşı* qəlibi üzrə düzəlir).

5.3. Ayrı-ayrı söz və ifadələr, təbii ki, xəlqilik axarında böyüyə-böyüyə cümlə həddinə qədər çatır; xalq dilindən gələn məsəl və atalar sözləri bu qəbildəndir. Xalq dilinin hikmət təbəqəsinə düşən, müdriklik qığılımları kimi şüalanan bu əsər-cümlələr, mətn-ifadələr Nəsimi dilində, ümumiyyətlə, bədii, fəlsəfi nitqdəki bütün üslubi, estetik imkanları ilə təzahür edir: nitqə emosionallıq verir, ifadə tərzində yığcamlıq yaradır, fəlsəfi-həyati ümumiləşdirmə kimi səslənir və s. Atalar sözləri və məsəlləri şair ya bütöv, ya qismən gətirir, ya da onları yada salan bir nişanə verir: *Sınuqa vacib degildir munca atmaq daşlar (müqayisə et: yıxılana balta vurmazlar)*. *Şöylə yanar cigərimdə, ey sənəm, eşqün odi Kim, tutuşmuş şö'ləsindən həm quru, həm yaşlar; Doğru söz doğrulara acı dəgül; Əğyar atəgün dutmavü əğyarə yapışma: Dedilər, ey Nəsimi, doğruya yoxdur zaval; Nadanun tərbiyətündən həm yenə nadan bitər; Zalım oldun, zülm əkərsən yenə kəndi tarlana, Zalımın zülmü şərinəndən tarlada üsyan bitər. İkilik sifətdən ikilik bitər* və s. Şair bə'zən xalq hikmətindən ətaləti üsyankarlıq axarına salır: *Dünya evinin səltənəti beş gün imiş çün, Bünyadını yıx, ər kimi zirü zəbər eylə* – Dünya beş gündür fəlsəfəsini, onun süstlük təbliğ edən nüvəsini tamamilə dəyişir. Yaxud: *Çün hər nə kim əkərsən, anı biçərsən axır, Dünyadə anı əkmə ki, adı oldi üsyan*

– əvvələn, misralar bir-birini tamamlasa da, müstəqil aforizmlər kimi də işlənə bilər. Eyni zamanda, ikinci misra ilə xəbərdarlıq, təhdid olunur (üsyən mənfi mə'nada, qalmaqal mə'nasında işlənir).

6.1. Klassik poeziya dilinin tələbi nəticəsində Nəsimidə ərəb, fars sözləri ilə yanaşı, söz birləşmələri və söz birləşdirmə vasitələri də işlənir. Nəsimidə, bir tərəfdən, *dərdi dərmansızlar, nazı çox, gözləri nərgiz, üzü gül, qaş kaman, beli incə, ləbi qönçə* kimi milli söz birləşməsi, koloritli danışq konstruksiyası işlənir, digər tərəfdən, Azərbaycan dilinin fe'li xəbərləri əcnəbi vasitələrlə birləşir: *sınamavü ya sına, qoydivü getdi* və s. Bir yandan *ala gözlər, acı hicran, qara saç, qara qaş, yaman qonşi, doğru söz, görklü yüz, eşq odi, cigər qanı, gözümün çırağı, eşqin yolu* kimi tə'yini söz birləşmələri, o biri yandan, əcnəbi konstruksiyalar – *xaliqül-bəşər, yövmül-hesab, zülfü rüxsar, şamü səhər, güli-əhmər, həyati-cavidan* – izafətlər, tabesiz birləşmələr işlənir. Bir tərəfdən, morfoloji və sintaktik azərbaycanlaşdırma gedir: *Gül üzünə aşiq olub qanda bir üşşaq var* (*üşşaq* ərəbcə cəm olsa da, burada tək işlənir, *bir* say-ədatı da bunu təsdiq edir); *Gəl niqabın tə'rfini gülgün* yanağından götür, *Ta gülüstan gülməsin ayruq, güli-xəndanına* (2-ci misradakı gülmək fe'li də göstərir ki, *gülgün* azərbaycanca fe'ldən düzələn sifətdir); *Canı, cahanı sənsizin neylər Nəsimi xəstədil* (başqalarında bu məqamda *canü cahan* işlənərdi); İkinci tərəfdən, yad qrammatik vasitə və formalar yer tapır; *əz xuni-cigər, dər payi-eşq, dü aləm, ta əbəd* və s. Azərbaycan dili söz birləşməsinin bir tərəfi əcnəbi detal olduğu kimi (Afərin olsun nigarın *zülfü* ilə *qaşınə*), izafətin də bir tərəfində Azərbaycan sözü gələ bilir (*yəğmayi-eşq, məni-diltəşnə, türki-pərizad*).

6.2. Nəsimi klassik şərq poeziyasının ən'ənəvi söz obrazlarını azərbaycanca verməyə xüsusi diqqət yetirir. Bunu, dediyimiz kimi, ayrı-ayrı leksik vahidlərin milli qarşılığını vermək yolu ilə də icra edir: *camal-yüz, zülf-saç, xədəng-ox* və s. Ən faydalısı isə, milliləşdirməni qrammatik yarusda aparır. Şair *abi-həyat, zülali-ləb, lə'li-ləb, tiri-mələmət, şəmsi-rüxsar//surət, buyi-zülf* dediyi kimi, *həyat abı, ləbin zülali, ləbin lə'li, mələmət tiri, rüxsarı/surəti şəms, zülfünün buyi* də işlədir.

Eyni zamanda həm leksik, həm qrammatik çevirmə aparır: *nuri-çəşm – çəşm nuru – gözlərim nuru/işığı, xədəngi-müjgan müjgan xədəngi – kipriğin oxu, zülfı-siyah, siyah zülf/zülfün səvadı/qara zülf/qara saç/sağın qarası, zənciri-zülf – zülfün zənciri/sağın zənciri, çini-zülf – saçın çini/sağın əgrisi, mürğidil – dil mürği/könül quşu, yari-vəfadar – vəfalı yar/doğru yar və s.* Bu inkişaf silsiləsində, şübhəsiz, ən kəsərlisi birinci – qrammatik çevrilişdir. Çünki bununla şair dilin ruhunu saf saxlamağa çalışır, həm də sonrakı addım – leksik qarşılıq əvvəlki əməliyyatın labüd davamıdır; birincidən sonra o istər-istəməz, olmalıdır. Bu şəkildə qarşılaşdırmalar, hərfi tərcümələr Nəsimi dilində sinonim bolluğu yaradır. Şair məcazi obrazları da qarşılaşdırır, məsələn, saçın zil qaralığını ifadə etmək məqamında *zülfün gecəsi/sağın şəbi* məcazlarını işlədir: *Zülfün gecəsi* qədrdürür, al yanağın ay (saçı müqəddəsləşdirmək üçün onu qədr gecəsinə bənzədir); *Sağının şəbündə* yüzi iki həftəlik qəmərdir. Bu əməliyyatları Nəsimi təcrid olunmuş halda aparmır, sinkretik şəkildə icra edir. Bunlar hamısı bir poetik işin tərkib hissələridir. Bu prosesdə düşüncə elə avtomatlaşır ki, iş stixiya kimi nəzərə çarpır. Ancaq bu stixiya içərisində düşüncənin məhsulu bütün səmərəsi ilə canlanır. Bu misallarda həm leksik, həm qrammatik, həm də leksik-qrammatik çevirmə ahəngdar şəkildə çulğashır: *Kipriğin navək oxudur, qaşların çaçı kaman, Uğramaz aşiqdən özgə şol oxun peykanına. Tutidürür bu şəkkərin dadını ləzzətin bilən. Qarğa nədə bu gülşəni; Zağə şəkkər nə faidə? Ləblərin abin məni-dil-təşnədən qılma diriğ. Kipriğin oxuna, qaşın yayına Aşiqin sinəsin sipər demişəm və s.* Əcnəbi detalların hamısı milli dilin sintaktik biçimində doğmalaşır. Bütün sözləri, ifadə tərzı bugünkü dilimizdəki ilə eyni olan bu misrada heç və bağlayıcısının əcnəbi tələffüzü də yad eşidilmir; *Düşdi könül ala gözün ağnavü qərasinə.* «Könlü düşmək», «alagöz», «ağı-qarası» birləşmələri öz mənliliyini -vü ünsürünə də qəbul etdirir. Nəsimi məhz bu şəkildə ədəbi-bədii dil yaranmasında ana dili materialını ön plana çəkir, alınma sözlərə hədd müəyyənləşdirir. Ana dili sözləri, ifadələri və alınmalar arasında milli dilin qələbəsi ilə nəticələnən yarış təşkil edir.

6.3. Lüğət tərkibi nə qədər zəngin olsa da, şübhəsiz, Nəsimi dilinin tə'sirediciliyi, aşıləyıcı qabiliyyəti bilavasitə sintaksisinin elastikliyi ilə bağılıdır; onun bütün üslubi fəndləri, rəngləri fikrin başlıca çatdırıcısı olan cümlədə cəmləşir. Cümlə həm bunlardan təşkil olunur, həm də onları tanıtdırır. Buna görə də Nəsimi dilinin şəhdi bilavasitə sintaksisində aşkara çıxır. Obrazlılıq, bədii və fəlsəfi fikir gah nağıl, gah da canlı danışıq sintaksisinin donuna girir. İçindəki dərin məzmun üstündəki sadə, ancaq biçimli, oturma, geyimi, milli tikilişli donu vasitəsilə Nəsiminin misralarında, beytlərində asanlıqla dərk olunur. Bu, Nəsiminin sintaksisidir. Nəsimi heç bir zorakılıq işlətmədən ustalıqla xalq sintaksisini ədəbiləşdirir. Hətta əcnəbi söz də sintaksisin şəffaflığına kölgə salmır: *Gözim səvadinə girmiş bəhşün kimi nəqşün, Qaranqudan necə bulmuş bu oğru ol babı*. Yə'ni: şəklin xalın kimi gözümə girib, bu qaranlıqdan (göz bəbəyinin qaralığı nəzərdə tutulur) bu oğru (sənin şəklin) oranın qapısını necə tapıb? Həm də gözəlin xalı bəbəyə bənzədilir. Yaxud: *Qəmünğdir köhlümün taxtında sultan, Bir iqlimə iki sultan gərəkməz* – dərin və aydın. Ən əsası, mənə aparıcılığını milli sözə verir: *Əzəldə qılmışam eşqünlə peyman, Bütün peyman, sınıq peyman gərəkməz*. Beytdə cəmi üç türk sözü var: *qılmaq, bütün, sınıq*. Birinci misrada *qılmaq* fe'li *peymanı* fe'lləşdirir, bütün misra fe'lin başına cəmləşir. Sonrakı misrada təmiz türkcə *bütün* və *sınıq* antonimləri *peymanı* özünə çəkir və bu iki söz beytin ən vurğulu anlayışları kimi səslənir. Klassik şərq ədəbi-bədii dillərinin poetik oyun-manevrlərini milli sintaksisə köçürən şair gözəl elastika yaradır. Adətən xüsusi isim atribut qəbul edir və tə'yinləşir. Belə: **Xəstə** *Nəsimi yarın əhvalını heç sormaz*. Ancaq belə də olur ki, şair öz bədii məni epitetə çevirir; xüsusi isim öz xüsusi çəkisi ilə tə'yin mövqeyinə çıxır və bununla da ifadənin tə'sir gücü artır: *Canı, cahanı, sənəsin neylər Nəsimi xəstədir. Səndən müdam əhsan umar, çünkim gədadır binəva*. (Hələ *ummaq, gəda, binəva* xalq sözlərinin poetikləşməsinə demirik. Müqayisə et: *Vidadi xəstədən Bağdad elinə...*) *Nəsimi quluna qıl çarə, dərman Ki, canlı gəldi, bican oldu sənəsin*. Şair sözlərin sintaktik əlaqəsi vasitəsi ilə neytral, bir qədər də loru vahidləri poetikləşdirir: *Xırmanında hüsnünün gündür başaqçı, ay ilə,*

Utan, ey nisbət qılan, qaşı-hılalı dasinə. Vəhdətin dəryası (Gövhəri-fərd oldu, düşdi vəhdətün dəryasına) kimi fəlsəfi anlayış bildirən birləşmə ilə yanaşı, fəraqın ipi, həsrətin ipi, şövqin ipi (Gəl, ey məhbubi-ruhani ki, hərdəm boynuma qəmdən Fəraqın, həsrətin, şövqin ipini taxaram sənsiz) kimi qeyri-adi semantik vəhdət yaradan sintaktik birləşmə işlənir. Məntiqi vurğu üçün xəbərlilik şəkilçisini epitetdən ayıraraq bədii substanta qoşur: Barmaq ilə göstərarlar kim, üzündür qıbləğah («üzün qıbləğahdır» əvəzinə). Bə'zən məntiqi vurğunu qütblərə keçirib bütöv misranı tarım saxlayır; predikativliklə başlayıb, predikativliklə qurtarır, tam vüs'ət yaradır: Boyundur sidrəvü tuba, dodağın abi-heyvandır.

Şair cümləni elə elastikləşdirir ki, istədiyi yerdə onu qırıb calaya bilir. Ara cümləni çevikliklə bura daxil etmiş, münasibətini açmışdır: *Dodağın səlsəbilindən xəbərdar olmayan qafil, Anın mahiyyəti oldur, zülalın qədrini bilməz. Qiymətli cəhdlərdən biri şe'rdə nəsr cümlə işlətməsidir. Bununla şair cümləni misra qəlibinin mənəşəsindən qurtarır və fikrin ifadəsini əsas mətləb kimi izləyir: Çəkməyən eşqün bəlasın, görməyən hicrün qəmin Dərdi dərmansızdır, anın çarə yox dərmanına.* Nəsiminin dilində müəyyən konstruksiyalar var ki, onun daxilində söz ixtisar olunur, lakin bu qənaət ixtisara düşən sözün qavranmasına mane olmur: *Uğramaz aşiqdən özgə (heç kəs) şol oxun peykanına. Sevgilimin sevgisindən özgə (heç nə) sığmaz könlümə. Ol (adam) ki bu sirri bilir, oldi şəhi-Misri-vücut. Məndən (mənim tərəfimdən, adımdan, əvəzimdən) öp anın ayağın, səcdə qıl balasınə.* Birinci iki misaldakı vəziyyət qoşmanın hələ leksik semantikadan təcrid olunmaması ilə bağlıdır (müqayisə et: *Ləbü şirrin gəlüb gəftarə bəndən özgədən sorma* – Füzuli). *Bəndən* qəlibinə gəlincə, görünür, bu, Nəsimi dövrünün konstruksiyasıdır ki, indi arxaik sayılır. Nəsimi sintaksisi yavaş döndərir, onu əyib istədiyi şəkllə salır, onunla «oyun çıxarır», sözlər ilan kimi qıvrılır, yerini sür'ətlə dəyişir. Sözlərin sintaktik trayektoriyası melodiya dalğasına çevrilir: *Üzin bərgi-gülü-tərdir, güli-tər, Boyun sərvə-sənubərdir, sənubər. Və ya: Əgərçi candasan, candan nihansan, Deyilsən candan ayrı, bəlkə cansan.* Nəsimi sözü və söz birləşməsini cümlə hüququna çatdırır. Bununla

mə'na fikrə çevrilir. Söz birləşməsi silsiləsini cümlə qatarına döndərir. Bununla da həm dinamika yaranır, həm obraz aydınlığı, həm də qavrayış tezliyi. Obrazlar silsiləsi bədii fikri kino lentlərinin sür'əti və əyaniliyi ilə zəhnə axıdır: *Heç olmaya sana nisbət cəhanda bir dəxi dilbər-Səidəxtər, mələkmənzər, pəripeykər, firistəxu... Beli incə, ləbi qönçə, xəti rə'na, rüxü niku. Qaşınla kirpigin, zülfün, yüzində bənlərin – Biri ayyar, biri tərrar, biri məkkar, biri cadu...*

7. Nəsimi öz dövrünün böyük mütəfəkkiri olduğundan dili elmi-fəlsəfi cəhəti ilə də seçilir. Onun dilində işlənən *zərrurət, idrak, idrak etmək, vahidiyyət, sabitlik, vəhdət, vücuti-vahid, əqli-küll, şərhü-bəyan, mühit, kamal* kimi onlarla söz-terminlər sonralar da elmi və bədii ədəbiyyatımızın dilində fəlsəfi anlayışların ifadəsi üçün istifadə olunur. Onun dünyagörüşünü təşkil edən hürufiliklə bağlı terminlər dilində xüsusi təbəqə təşkil edir. Əlbəttə, şairin dilindəki hürufilik terminlərinin ədəbi-bədii dil mövqeyindənsə, fəlsəfi mahiyyətindən danışmaq gərəkdir. Yə'ni bu terminlər dilçi obyektindən çox filosof mövzusudur, bədii dil faktından ziyadə elmi dil göstəricisidir. Bədii dillə əlaqədar bu terminlərin bir xüsusiyyətini nəzərə çatdırmaqla kifayətlənirik. Mə'lumdur ki, yığcamlıq bədii dilin həmişəlik məziyyətidir. Hürufilik terminləri bədii dilin bu məqsədinə maksimum dərəcədə yarayır. Bu terminlərin çoxu söz-cümlədir. Bir sözdən, bir neçə sözdən, yığcam cümlədən ibarət olan hürufilik terminləri aforizm və frazeologiya funksiyası daşıyır. Bir termin bir fəlsəfi məzmunu, bir didaktik hadisəni yada salır. Beləliklə, hürufilik termini Nəsimi dilində elmilik, qənaət və yığcamlıq göstəricilərindəndir. Belə düsturlaşdırmaq olar: hürufilik termini – fəlsəfi məzmun (elmilik) + hikmət (atalar sözünün vəzifəsi) + yığcamlıq (idiom və frazeologiyanın vəzifəsi). Bu vəzifəni həm söz-terminlər: *ayət* (əlamətlər), *afaq* (üfüqlər), *ənfus* (ruhlar), *eynül-yəqin* (gözlə görüb inanma), *vədud* (dost), *vahibi-surət* (surəti bəxş edən Allah) və s.; həm də cümlə-terminlər: *küntükənz* (ayənin ilk sözləridir), *qalu bəla/qalu* (bəli), *amənnə və səddəqna* (inandıq), *anəstünarən* (odu gördüm), *eynül Allah* (sənin gözün Allahdır) və s. eyni uğurla icra edir. Bu terminlər mö'tərizə arasında verdiyimiz

nominativ mə'nalarının arxasında geniş təsvirli bir əhvalatı xatırladır. Termin bir mətnin rəmzi kimi çıxış edir.

Bu deyilənlər mətn içərisində əyani görünür və qavranır:

*Hər kim ki müştəq olmadı şol dilbərüŋ didarinə,
Yetişmədi Musa kimi anəstünarüŋ narinə.*

Anəstünarən (odu gördüm) geniş bir süjeti yada salır: Qur'anın 27-ci surəsinin 6-cı ayəsində Musa peyğəmbərlə bağlı hadisəyə işarə edir: çöl-biyabanda qaranlıq gecədə dünyaya övlad gətirən qadınına Musa peyğəmbər nur parlayan ağacdən işıq gətirir. Qur'anı bilən hər kəs bu obrazı aydın qavrayır (təbii ki, Qur'anı o zamanın böyük kütləsi bilirdi). Və Nəsimi bu ifadədən tez-tez obraz kimi, təşbeh kimi istifadə edir:

*Gərçi Həqdən Vahid oldi nur ilə anəstünar,
Ey Nəsimi, çün ulaşduŋ nurinə, nar istəmə.*

Həm də, Nəsimi özünü Musa peyğəmbərlə müqayisə etmiş olur ki, burada da onun fəlsəfi məramı gerçəkləşdirilir: insan ilahiləşdirilir, müqəddəsləşdirilir, böyüdüldür. Yaxud:

*Qalu bəladə yar ilə qövlü çü qılduŋ, ey köŋül,
Qövlündə sadıqdir ki, mən inanmışam iqrarinə.*

Qalu bəla «bəli, dedilər» deməkdir, ancaq bu «bəli»ni kim deyib və nə məqamda deyib, həmin hadisə xatırlanır: Qur'anda deyildi ki, hələ insanların cismindən əvvəl mövcud olmuş ruhlarını bir yerə toplayaraq soruşub ki, «sizin tanrınız mən deyiləmmi?» Cavab verirlər («Qalu»): *bəla* (bəli) və Allah onlara məhəbbət bədəsi içirir ki, bunun nəticəsində insan ilahi eşqə sahib olur. Yaxud:

*Küntə kənzin gövhərindən xərc edərsən arifə,
Ey bu gəncin nəqdi, hey-hey, büləcəb virənəsən.*

Yenə hədis mənbəyi var – «küntə kənzin məxfiyyun» (mən gizli xəzinə idim) sözləri ilə başlayan ayəyə işarədir; «mən gizli

xəzinə idim. Öz tanınmağımı istədim. Ona görə də xəlqi yaratdım ki, tanınam». Beləliklə, Nəsimi Qur'anı öz fəlsəfə baxışı ilə şərh edir – onun şe'ri Qur'anın nəfəsi ilə doludur, ona görə də bu poeziya dərinidir. Əslində, zamanında geniş xalq kütləsi Nəsimini din xadimlərindən daha dürüst anlamışdır. Nəsimi insanın sifətində Allahı görəndə Allahın insanı sevərək yaratdığını, ona özünə – Tanrıya sevgi bədəsini içirməklə onu (insanı) ilahiləşdirmiş olduğunu söyləmiş olur.

8. Nəsimi yaradıcılığının ictimai fəallığı ilə bağlı diqqəti cəlb edən cəhətlərdən biri ondakı satirik ünsürlərdir. O, birinci növbədə, dövrünün böyük lirikidir. Eyni zamanda, haqsızlığı, ictimai və mə'nəvi zülmü qamçılayır, tarixi şəraitin verdiyi imkan daxilində sənət dili ilə e'tiraz səsini ucaldır. Öz fəlsəfi təriqətini də həmin qayə ilə təbliğ edir. Bütün bu cəhətlər Nəsimidə müəyyən satirik münasibət yaradır ki, o, dil materialında görünür. Onun leksikonunda, xəfif də olsa, bir satirik qat seçilir: *div*, *şeytan*, *divi-naməhrəm*, *iblis*, *şeytan qılmaq* (şeytanlamaq), *küfrü zəlalət*, *nəfsi-nadanü kilab*, *gümrah* (azmış), *gəda*, *yalançı*, *hoqqabaz*, *bədnam*, *qəllaş*, *əgridil*, *diliəgri*, *dəccal*, *zalım*, *zülm*, *tünbətün*, *əbsəm*, *bayquş* və s. Bu qəbil sözlər bə'zən sevgi şe'rində də işlənir, burada lirik məcaza çevrilir. Ancaq əksərən bu sözlər ciddi ifşaedici mövqeyə çıxır. Bununla bağlı cəhətdir ki, Nəsimi dilində qarğışlara geniş yer verilir. Bu qarğışlar bə'zən lirik tə'nədən irəli getmir (*Bəbəksiz qalsın ol göz ki, bu xalın qədrini bilməz*), bə'zən də aşkar sərtlik bildirir: *Ey rəqib, bir yerdə ölgil ki, bulunmaz aşü su. Yığilsun qarğavü quzğun leşinə, hey leşinə. Buduna çıxsun ufalar, gözinə həm qarasu. Tutulsun dilü qulağın, bir neçə daş dişinə. Bunları bilməyən nə bilmiş ola, – Adı anın evi yıxılmış ola.*

Satirik münasibət bildirmək üçün şairin təşbehləri mahiyyətcə dəyişir. İnsan xasiyyəti kobud heyvan sifətləri (it, donuz, heyvan, tülkü və s.) ilə müqayisə olunur. Belə hallarda şe'r gah öyüd-nəsihət kimi səslənir, pislənən mənfinin o biri qütbü təbliğ olunur, gah da taziyanətəhər ifadə tərzı yaranır: *Kim ki, Həqdən tutmadı pənd, ey kişi, Önmədi Həqdən anın hərgiz işi, Adı nə erkəkdir anın, nə dişı, Çeynəsin barmağını anın dişı. Yaxud: Müləvvəslər, cahillər divü şeytan...*

Savaşməklik, dalaşməklik, irişmək. Qamu itlükdürür adəm nişanım. Həsəd dutmaq donuz – ayı sifətdir. Qarınca hirslerim, kinə çayanım. Sığırılıq çox yemək, şəhvət eşəklik. Yavuz xu qurd, tilki hiylə qılanım.

Nəsiminin tərcümə dili. Ədəbi dilimizin tarixində Füzuli zirvəsi üçün bünövrəni Nəsimi qoydu; Füzulinin yekunlaşdırdığı bütün imkanları Nəsimi başladı. «Hədiqətüs-süəda», «Hədisi-ərbəin» tərcümələri də Nəsimi işinin davamı oldu. «Xəlqə ağzın sirrini hər dəm qılır izhar söz» deyəcək Füzulidən iki əsr əvvəl türkcə olmayan, ancaq türkcəsinə ehtiyac olan düşüncəni Nəsimi «xalqa izhar etməyə» addım atdı. Füzuliyə qədər yolda «Əsrarnamə» gəlir. Füzuli tərcümə dilini Nəsimi səviyyəsinə qaldırdı.

Nəsiminin Marağalı Əvhədidən etdiyi bir qəsidə tərcüməsi mükəmməl, klassik tərcümə nümunəsidir. Nəsimi orijinala münasibətdə əsl tərcümə norması nümayiş etdirir: əslini nə dərəcədə saxlamaq, nə dərəcədə tərcüməçi dilə sərbəstlik vermək ölçü daxilindədir. Tərcümədə əslindəki bəhrin, ritmin gözəlliyi saxlanır. Əvhədi deyir:

*Dər yek məkəs mocalisəte-zəhro nuş çe?
Dər yek məkan moanisəte-gəncə mar çist?
Əsle-fərişte əz kevo, nəslə-pəri ze çe,
Bin Adəmi bedin nəsəbo e'tibar çist?*

Nəsimi tərcümə edir:

*Bir məkəs təb'inə bax, bal nədən, zəhr nədən?
Yenə bir yerdə əcəb mal nədir, mar nədir?
Fələkiyə əsli nədəndir, mələkiyə nəslə nədən?
Adəmiyə surətinə bunca tələbkar nədir?*

Əvhədi şe'rinin ruhunu Nəsimi eynən tutur: dünyadakı əksliklər nədir, ziddiyyətlər (və bunun davamı kimi çarpışmalar, qan tökmələr) nədir? Hətta bu məzmununda mə'kəs (*bir yerdə, bir surətdə* olma, eyni nöqtədə əks olunma, cəmlənmə) sözü saxlanır. Budur: arı zəhər də istehsal edir, bal da verir, xəzinənin, var-dövlətin üstündə ilan oturur; bir tərəfdə Kə'bə,

bir tərəfdə monastr – kilsə; məscidin yanında bütkədə; biri dərviş paltarında, biri xristian qurşağı ilə gəzir; hər şey Qur'an elmində var ikən bu qədər hədislər, xəbərlər, və'zlər, dərslər bir-birini təkrar edə-edə gedir. Və baş mə'na budur ki, zülm də, e'tibarsızlıq da baş alıb təkrar-təkrar davam edir. Əgər bu tərcümə deyil, nəzirədirsə, deməli, Nəsimi özü qəsdən belə edir: Əvhədi şe'rinin məğzi olan beytləri çevirir, sonra həmin motivi öz istədiyi obrazlarla davam etdirir. Əvhədi və Nəsimi şe'rlərinin ictimai-poetik semantikasi bu iki beytdədir. Bu mə'nada Nəsimi şe'rini nəzirə-tərcümə adlandırmaqda A.Mirzəyev tam dəqiqdir¹.

Bütövlükdə şe'rin tərcüməsi budur:

*Dünü gün müntəzirəm mən ki, bu pərgar nədir?
Günbədi-çərxi-fələk, gərdişi-dəvvar nədir?*

*Bu toquz çərxi-müəlləq nədən oldu tərtib,
Fələk altında qəmər, kövkəbi-səyyar nədir?*

*Musəvü tur nədir, Şibliyü Mənsur nədir,
Əjdəha olan ağac, riştə ilə dar nədir?*

*Fələkiy əsli nədəndir, mələkiy nəsli nədən,
Adəmiy surətinə bunca tələbkar nədir?*

*Kə'bəvü deyir nədir, gəyr nədir, seyr nədir?
Məscidü bütkədəvü xirqəvü zünnar nədir?*

*Elmi-Qur'an, hədisü xəbərü və'zlə dər
Cümlə bir mə'ni imiş, bunca bu təkrar nədir?*

*Bir mə'kəs təb'inə baq, bal nədən, zəhr nədən,
Yenə bir yerdə əcəb mal nədir, mar nədir?*

¹ Mirzəyev A. Azərbaycan bədii tərcümə tarixi və Füzuli. Bakı, 2004, s. 37.

*Odü su, torpağü yel adı nədəndir, Adəm?
Ana səcdə nə içün, iblisə inkar nədir?*

*Günəşin qürsi nədən yer yüzünə şö'lə verir,
Yenə bir məşələdə nur nədir, nar nədir?*

*Kim ki bilməz özini, bilməyə pirlər sözünü,
Kəndusin anlamayan bilmədi hər kar nədir?*

*Gəlgil, ey dust, qamu müddə'inün korluğuna,
Sənə asan qılayım, bunca bu düşvar nədir?*

*Tərk evində sən əgər həmçü Nəsimi olasan,
Bir gün ola, deyəsən, cübbəvü dəstar nədir?*

Klassik fəlsəfi şe'r dilimizin tipik nümunəsidir. Alınma sözlər geniş dairədə başa düşüləndir, klassik poeziya dilində xəlqi qat kimi işlənir, bu gün də ədəbi dildə və canlı danışqda qalır: *təkrar*, *zəhr*, *səcdə*, *inkar*, *pir*, *iblis*, *cümlə* (bütün), *mə'ni*, *təb'* (xislət), *çərx*, *kar*, *şö'lə*, *müntəzir*, *gərdiş*, *tərtib*, *fələk*, *qəmər*, *səyyar*, *əsil*, *nəsil*, *surət*, *elm*, *tələbkər*, *seyr*, *qeyr*, *hədis*, *xəbər*, *dərs*, *bə'z*, *cübbə*, *məş'al*, *nur*, *dost*, *tərk*. Anlaşılmaz yox, ancaq daha çox ədəbi-yazılı nitq üçün səciyyəvi olanlar var: *müddəi*, *düşvar*, *riştə*, *qəmər*, *mar*, *həmçü*. Elə alınmalar rastlanır ki, canlı dildə bunlar başqa fonetika ilə işlənir, yə'ni görünür, vaxtilə bu variantda da mə'naca mə'lum olub. Məsələn, *müəlləq* danışq dilində *mayallaq*, *günbəd isə kümbəz* kimi işlənir. Elə sözlər var ki, təbii, öz elmi-fəlsəfi mətninin materialı olaraq məhdud anlaşıma dairəsinə düşür: *mə'kəs*, *deyr* (monastr), *dəvvar* (dövr edən), *qürs* (dairə – günəşin qürsü), *nar* (od). Bə'zi sözlər sinonim (*cübbə*, *dəstar* «əmmamə, çalma»), bə'ziləri antonim (*xirqə* – dərviş paltarı, *zünnar* – xristian qurşağı) kimi işlənir; Bir neçə izafət var: *günbədi-çərxi-fələk*, *elmi-Qur'an*, *gərdişi-dəvvar*, *çərxi-müəlləq*, *kövkəbi-səyyar*.

İki söz omonim kimi çıxış edir: *pərgar*=dünya, fırlanma; *günbəd*=qübbə, səma. Alınma (*ü/vü*) və milli (*ilə*, *-lə*) bağlayıcı paralel gəlir: *hədisü xəbərü və'zlə dərs*, *məscidü бүткəдəvü*

xirqəvü zünnar, torpaqı yol, dünü gün. Türk sözləri ərəbcə bağlayıcı ilə (dünü gün, odü su), ərəb sözləri türk bağlayıcısı (və'zlə dərs, rıştə ilə dar) bağlanır. Arxaik türkcə nümunələr var: *dün, kəndi, qamu* (bütün). Xalis danışiq sintaksisi, az da olsa, görünür: *Bir gün ola, deyəsən*. Sintaksisdə elmi-terminoloji təzahür görürük: *tərk evi*.

Tərcümə xalis türk-Azərbaycan ədəbi dilidir. Bu, Nəsiminin öz ana dilini dünya dilləri ilə sınaqdan keçirmə təcrübəsidir. M.Əvhədinin şe'ri farsca nə mükəmməllikdə isə, Nəsiminin tərcüməsi də türkcə həmin kamillikdədir. Tərcümə farscadakı fəlsəfililiyini, bədiiliyini, yığcamlığını, həzircavablılığını arıqlaması ilə saxlayır. Nəsimi ana dilinin qüdrətini bu yöndə də nümayiş etdirdi.

9. Maraqlıdır: Nəsimi dili daha çox türkcə olmaq e'tibarilə canlı danışiq dilinə M.Füzulidən daha yaxın olsa da, atalar sözü və məsəllər Füzulidə Nəsimidəkindən dəfələri artıqdır. Ancaq frazeologiyanın, xalq ifadə və deyimlərinin bolluğuna görə hər ikisində bərabərlik var. Hətta tərəzinin Nəsimi gözü ağır gəlir. Eyni zamanda atalar sözü müdrikliyində şairlərin özləri tərəfindən yaradılan aforizmlər, kəlamlar yenə bir səviyyədədir. Dilimizin tarixində aforizm bolluğuna görə ancaq Nəsimi Füzuli ilə müqayisəyə gələ bilər. Bir neçə nümunə: *Heç gündüz olmaz gecəsiz, heç fərah olmaz qəmsiz; Heçə dəgməz şol kisi kim, heçə satar yarini; Kim ki bildi kəndüyü, bildi Həqi; Qənimət gör ki, beş gündür tamaşası bu bazarın; Nə bilsün olmayan Məcnun ki, Leyli kimdür, ey ağıl? Meydanə girməgə yenə mərdanə ər gərək; Fəraqi çəkməyən aşiq vüsəlün qədrini bilməz*. Nəsiminin yalnız mövqeyi xələfləri tərəfindən mənimsənmiş, ayrı-ayrı ifadələri, misraları, aforizmləri nəsildən-nəsilə yazılı və şifahi ədəbiyyatın mayasına qarışır, ruhuna hopur, hətta bə'zən öz nişan-damğası ilə seçilir də: *Əhli-ələm ildə bir qurban edərlər eyd üçün, hər zaman qurbanınəm, ey cümlə qurban sizlərə* (Müqayisə et: xalqda – *İldə qurban bir olsa, Sənə qurban gündə mən*). *Əridi iligim, sındı sümügim. Tənümdən can gedər, yarım, səninçün* (Müqayisə et: Xətəidə – *Əridi iligim, qaldı sümügim. Bu tənə tərg edər canım, nə dersən?* (Hökümünün, buyruqünün, ol sahibi-əmrü xitab (Müqayisə et: Füzulidə – *Hökümünün hökmüdürür, fərmanının*

fərmanıdır) (Nəsimidə – *buyruq*, Füzulidə – *fərman*). *Aşıq oldur, canını qıldı fəda cananına, Fəraqi çəkməyəm aşiq vüsalın qədrini bilməz.* (Füzulidə: *Şəfayi-vəsl qədrin hicr ilə bimar olandan sor*) və s.

Nəsimi elə mükəmməl başlanğıc oldu ki, onun dil ən'ənəsi həm yazılı, həm də şifahi ədəbiyyatımız tərəfindən örnək kimi tanındı. Hətta cismi tarixi şəxsiyyəti ilə «Nəsimi tək bu Aşıq yolunda soyulandır» deyən xalq şairinin təşbehi oldu. Altı əsr sonra Əli Kərim onun haqqında dedi: «Böyük əqidəsindən bir misralıq enmədi, gözündən bir nöqtə yaş sinəsinə düşmədi, qaşları bir xırda vergül qədər çatılmadı və şəhidliyin zirvəsi oldu».

XV-XVI ƏSRLƏR DİLİ

XV əsr Azərbaycan ədəbiyyatının istedadlı lirik şairi Kişvəri özünü müasiri, türk ədəbiyyatının alim-mütəfəkkir şairi, türk dilində Xəmsə müəllifi Ə. Nəvai ilə müqayisəyə layiq bilərək deyir:

*Kişvəri şe'ri Nəvai şe'rindən əksüq iməs,
Gər bəxtünə düşsəydi Sultan Hüseyni-Bayqara.*

Deməli, Kişvəri dəqiq başa düşür ki, bədii dili işləyən, hazırlayan, üslubla zənginləşdirib ucaldan şəxsiyyəti tarixi-siyasi şərait, bilavasitə dövlətçilik yetişdirir. Bu, həqiqətdir ki, Nəvai hökmdar Hüseyn Bayqaranın sarayındakı qayğı ilə yazıb-yaratmaq imkanı qazandı və bildiyimiz yüksəkliyə qalxdı. Şərqdə Türkünistan türkcəsində Ə.Nəvainin gördüyü işi, dil üçün etdiyini Qərbdə, oğuz türkcəsində M.Füzuli icra elədi, yerinə yetirdi.

M.Füzuli XVI əsr Azərbaycan tarixinin, Səfəvilər dövlətinin yetirməsidir. Ancaq deyilənlərə görə, Füzuli hətta Kərbəladan çıxıb heç ölkənin yüz kilometrlikdəki paytaxtı Bağdada da getməyib. Doğrudanmı Füzuli Azərbaycandan xəbərsiz yaşamışdır? Qəzəlində «**Mişki-Çin avarə olmuşdur vətəndən mən kimi**», rübaisində «**Qürbətdə qərib şadman olmaz imiş**» deyən Füzuli bu həsrətli anmaların içində, şübhəsiz, Vətəninin siyasi havasını da duyurmuş. Və Azərbaycan dövlətçiliyinin havası ilə yaşayırmış. Təsadüfi deyil ki: 1. M.Füzuli Şah İsmayıl «Bəngü Badə» alleqorik poemasını həsr etmişdir; 2. Şah İsmayıl sarayının məliküş-şüərası Həbib M.Füzulinin sənət müəllimidir. Bütün bunlara onu da əlavə edək ki, İraq məhz M.Füzulinin zamanında Osmanlı imperiyasının tərkibinə daxil oldu. Füzuli Sultan Süleyman üçün Tuğraymisal – Ali-Osman, islam padşahi, islamın pənahı ünvanlarını işlədir. Beləliklə, Füzuli XVI əsrdə Səfəvi Şah İsmayıl dövlətinin, türk-Osmanlı imperiyasının yaratdığı ümumşərq siyasi-mədəni-tarixi şəraitinin yetirməsidir və oğuz-türk imperiyasının dövlət dilinin qurucusudur. XV-XVI əsrlər Azərbaycanın ədəbi dil məzmunu belə müəyyənləşir:

1. Teymurilər arasındakı nifaq onların hakimiyyətinə zəiflədir. Bundan istifadə edən Azərbaycan feodalları ölkənin

istiqlaliyyətini bərpa etməyə, müstəqil milli hakimiyyət yaratmağa nail olurlar. XV əsrin əvvəllərindən hakimiyyət başına gələn qaraqoyunlular Cənubi Azərbaycan torpaqları ilə yanaşı, Ermənistan, Gürcüstan və Ərəb İraqında da hakim idilər. Qaraqoyunluların paytaxtı Təbriz şəhəri sürətlə inkişaf edir, Yaxın Şərqi böyük elm, mədəniyyət, ədəbiyyat ocaqlarından biri kimi şöhrətlənirdi. Qaraqoyunlu hökmdarı Qara Yusifin oğlu, dövrünün gözəl şairi Mirzə Cahanşah Həqiqi rəssamlıq, musiqi ilə yanaşı, söz sənətinin inkişafına da böyük diqqət yetirir. Əsrin ortalarına doğru zəifləyən qaraqoyunlu hakimiyyətini ağqoyunlular əvəz edirlər. Ağqoyunlu Uzun Həsən qaraqoyunlu mülkləri ilə bərabər, İranın bir sıra vilayətlərini də öz hakimiyyəti altında birləşdirir. Düzdür, ağqoyunlularla qaraqoyunlular arasındakı toqquşmalardan ölkə müəyyən ziyanlara məruz qalırdı. Ancaq bununla belə ölkə xarici basqınlardan, yad qoşunların tapdığı olmaqdan xilas olmuşdu. Həm də qaraqoyunlu və ağqoyunlu hərəkətlərinin ümumi məqsədi mərkəzləşmiş vahid Azərbaycan dövləti yaratmaq olduğundan bu ixtilaflar ölkənin yüksəlişində xüsusi ləngimə yaratmırdı. Həmin istiqaməti XV əsrin sonlarından ərsəyə gələn səfəvilər davam etdirdilər və nəhayət, XVI əsrin əvvəllərində buna nail oldular. XVI əsrdə, xüsusilə I Şah Təhmasib dövründə Azərbaycanın qonşu dövlətlərlə ticarət əlaqələri genişləndi. Şah İsmayıl Xətai və onun oğlu I Təhmasib zamanında, xüsusilə 1538-ci ildən mərkəzləşmiş Azərbaycan dövlətinin yaranması ilə ölkə iqtisadi cəhətdən xeyli yüksəldi və onun siyasi nüfuzu gücləndi.

2. İqtisadi, siyasi yüksəliş Azərbaycanı Şərqi qabaqcıl elm və mədəniyyət diyarına çevirir. XV əsrdə fəlsəfə sahəsində Seyid Yəhya Şirvani, tarix, coğrafiya sahəsində Əbdürrəşid Bakıvının əsərləri bütün Şərqdə şöhrət tapmışdı. Bu zaman Azərbaycan incəsənəti və memarlığı da görünməmiş sürətlə inkişaf edir. Şərq musiqisi, onun ladları haqqındakı təlimi məşhur musiqi ocaqlarında bu gün də dərslik kimi qiymətləndirilən böyük musiqişünas, nadir ud ustası Əbdülqadir Məraği XV əsr Azərbaycan mədəniyyətinin yetişdirməsidir. Təbriz miniatürçülük məktəbi formalaşır. Şərqi Rafaeli adlandırılan məşhur Azərbaycan rəssamı Kəmaləddin Behzad bu məktəbin görkəmli nümayəndəsidir.

Təbrizdəki Dövlətxana, Göy məscid, Nasiriyyə mədrəsəsi, Həştbehişt binaları, Bakıdakı Xan sarayı və s. XV—XVI əsrlərin memarlıq yadigarlarıdır.

Ölkənin ümumi mədəni yüksəlişinin tərkib hissəsi kimi bu dövrdə ədəbiyyatımız, xüsusilə ana dilli ədəbiyyatımız yüksək inkişafı ilə nəzəri cəlb edir. Cahan şah Həqiqinin sarayında Azərbaycan və fars dillərində yazan şairlər cəmləşmişdi. Şah İsmayıl Xətəinin sarayında Həbibinin başçılıq etdiyi şairlər məclisi fəaliyyət göstərirdi. Sarayın şairlərə belə himayəçiliyi, Kişvərinin düşündüyü kimi, ədəbiyyatın inkişafına geniş imkanlar açdı. XV-XVI əsrlərdə Hamidi, Xəlili, Kişvəri, Süruri, Tüfeyli, Şahi, Xəzani (Əsiri), Xətai («Yusif və Züleyxa» müəllifi), Zəmiri, Qasım Ənvar kimi ustad şairlər yazıb-yaradırlar. Farsca da yazan bu şairlərin mədəniyyət tariximizdəki ən böyük xidmətləri, şübhəsiz ki, Azərbaycan dilində yaratdıqları poetik irslə qiymətləndirilir. XV əsrin sonu və XVI əsrin əvvəllərində yaşamış Həqiri Azərbaycan dilində ilk «Leyli və Məcnun»un müəllifidir. Nəhayət, bu dövrdə Şərfin böyük söz ustaları Şah İsmayıl Xətai və Füzuli, xalq ədəbiyyatımızın bizə məlum olan ilk qüdrətli nümayəndəsi Aşıq Qurbani və Şah İsmayılın özünə mürsid bildiyi Miskin Abdal yetişirlər. Ana dilində yazan sənətkarların belə bolluğu, təbii ki, Azərbaycan ədəbi dilinin inkişafını, böyük irəliləyişini, üslubi zənginləşməsini, normaca cilalanmasını təmin edir.

Şah İsmayılın hakimiyyəti və Füzulinin sənət dili Azərbaycan ədəbi dilini ən qüdrətli türkcə kimi təqdim edir.

M.Füzuli xalqın dilini yazılı-ədəbi dil səviyyəsində elə sahmana saldı ki, qrammatik quruluşu elə işlək hala gətirdi ki, lüğətə elə zənginləşdirmə yolunu göstərdi ki, müasirləri və ondan sonra gələnlər qələm işlətməkdə çətinlik çəkmədilər, «ana türkcəsində yazım, yazmayım?» sualı qarşısında dayanmadılar. Canlı xalq türkcəsi xəzinəsinin qapısını qələm sahiblərinin üzünə açdı. Əruzla türkcənin arasında ünsiyyət yaratdı, yüksək alışı-veriş imkanları hazırladı. Füzulinin poeziyası türkcə şeir dərslisinin dili olaraq qəbul olundu. Mədrəsələrdə «Bustan», «Gülüstan» dərslilik kimi necə istifadə olunurdusa, Füzuli sənətindən də türk şairləri eləcə dərslilik kimi yararlandılar. Füzulinin qafiyələri,

rədifləri, misraları dərslük misalları, dərslük paraqrafları kimi hamının dilində işlənməyə başladı. Şərq poeziyasında bu cür üslubi ünsiyyətə nəzirə deyirdilər. Ancaq Füzuli şeiri ilə bu əlaqə, onun poeziyasına dönə-dönə olunan bu üztutmalardakı intəhasızlıq nəzirəçilik çərçivəsindən çıxırdı, məhz dərslük təlimi kimi kütləviləşirdi. Bu iş məktəbi XX əsrə, M.Ə.Sabirə qədər davam etdi. Onun ədəbi-bədii dilinin öyrənilməsi, təlim təsiri, tətbiqi bilavasitə öz sağlığından başlamışdı. Yəni Füzulinin sənət dili milli dil hüququnda istifadə olunur, işlənirdi. Klassik poeziya janrlarının dilində, divan ədəbiyyatının nümayəndələrində xalqilik, canlı danışığından gələn frazeologiya, sadə ifadələr kütləviləşir; klassik poeziya üçün səciyyəvi olan fəlsəfililik və danışq dilinin adi, sadə ifadə qəlibləri birləşirdi. Bir necə nümunə: ***Gər sənünçin qılmasam çak, ey бүti-nazıkbədən, Gorum olsun şol qəba, əgnümdə pırəhən kəfən*** (Həbib!) – Aşıq danışq dilinə məxsus ifadə tərzində özünə qarğış edir: əgər səndən ötrü yaxamı yırtmasam, qəbam (üst geyimi) gorum-qəbrim olsun, əynimdə pırəhən (köynəyim) kəfənim olsun. Füzulidəki qədər aydın şəffaf olmasa da, beytin çox dolğun sintaksisi var. «Yaxa» sözü işlənmir, ancaq ifadədən asanlıqla aydın olur ki, qəbanın yaxası, pırəhənin yaxası nəzərdə tutulur. Yəni: qəbamın sinəsini dağıtmasam, gorum olsun, köynəyimin yaxasını yırtmasam, kəfənim olsun. Dil o dərəcədə sadəliyə gedir ki, filosof-aşıq qoca qarılının, yaşlı qadınların qarğışlarını işlədir: ***gorum olsun, kəfənim olsun***. Məcnun özünə belə qarğışlar eləmir, sufilərin fəlsəfəsi ilə, ədəbi-fəlsəfi dillə özünə Allahdan, rəbbindən dərd, bəla istəyir. Şair-aşıq məşuqəsinin yolunda fədakarlığı mücərrəd vəd kimi demir, eşq düşüncəsinin dözümlünü bildirən fəlsəfi fikir kitab qəlibi ilə verilmir. Xalq dilinin müdrikliyi üstündə durur. Yaxud: ***Dur uru, ey saqi-yi-məhru, bizə, Sun bərü bir qaç qədəh vinu* bizə. Ləblərüjdir gərçi kim tiryaki-can, Əf'i zülfın içirür ağu bizə*** (Həbib). Yenə mükəmməl bədii məzmunun sadə, danışq dili ilə ifadəsi: dur uru bizə (bir ayağa dur) – ədəbi dildə

* **Мящру, аьу** созлярия гафийя олараг **вину** (вино) Авропа сюзц шяраб мянасында ишлянир.

bizə məqamında «bizim üçün» sintaksisi məqbuldur; «sun bəri» (bəri ver) yenə o adi danışiq faktıdır; dodaq (ləblər) can tiryəkinə təşbeh olunur, yəni məst edir; zülfə birbaşa **əfi** deyilir, daha **əfi kimi** işlənmiş; və «ağu içirmək» ifadəsi zülfün portretini yaradır: saçın ucu qıvrılıb badə şəklini alıb. Bütün bunlar dilin səlisliyini, mütəhərrikliyini göstərir. Bu mükəmməllik o həddə çatır ki, Həbibə onunla Füzuliyə layiq və Füzulinin özünü də heyratə salan bir dil abidəsi yaratdı, bir dil heykəli yondu:

*Dün gördüm, ol nigari-tərabnakü ərcimənd
Kafur əliylə dəstələmiş ənbərin kəmənd.
Bəxdim şikənci-türrəsinə zarü müstəmənd,
Bir şəxsi-natəvan oturur gərdənündə bənd.
- Kimdür bu miskin, ol nə rəsəndür? – dedim. Dedi:
- Zülfin kəməndi, tutsağı-canuğdürür sənüñ.*

*Çəkmiş cəmalə fərri-dəmi-izzü cahini,
Ənbərlə doldurub, başə əgmiş külahini.
Əbrün yüzindən aldı və ərz etdi mahini,
Gördim yüzində daneyi-xali-siyahini.
- Sol mişk lələ üzrə nədəndir? - dedim. Dedi:
- Canuğda əksi-dağı-nihanuğdürür sənüñ.*

Adətən klassik janrlardan məsnəvidə portret təsviri verilir. Bu müsəddəsin ilk bəndində cazibəli bir şəkil çəkilir. Cizgilərin çəkilişi bir süjetin ifadəsinə çevrilir. Aşiq-şair dünən (günü də söylənir) bir gözəl görüb: şad, alimənsəb bir nigar. Qar kimi ağ əllərilə ətirli saçını kəmənd kimi dəstələmiş. Kədərlə, çarəsiz-çarəsiz baxan aşiq onun boynunda qıvrım telinin zənciri ilə bağlanmış zəif, aciz bir şəxs görür. Soruşur bu miskin, bu yazıq kimdir, onu bağlayan nə ipdir? Bu nigar cavab verir: O ip mənim zülfümdür, onun kəməndində dustaq olan sənənin canındır. Və burada dördüncü misradakı bir qeyri-adilik açılır. Təəccüblü səslənirdi ki, gözəlin boynuna bir zəif şəxs (şəxsi-natəvan) zəncirlənib. Aydın olur: o şəxsi-natəvan xəyal imiş, mənəvi varlıq imiş – aşıqın canı imiş. Aşiq öz canını orada zəncirlənmiş görürmüş. Bu, bir bəndin, altı misranın süjetidir. Bir kiçik

hekayədir. Bu, gələcək hekayə dilinin bünövrəsidir. Burada sualın quruluşunda dəqiq ləffü nəşr var: 1. Bu miskin kimdir – əvvəlki misradakı birinci adı çəkilən «şəxsi-natəvan»; 2. O ip nədir – həmin misradakı ikinci predmet, bənd. Bu, ideal dərəcədə dil dəqiqliyidir.

Sonrakı bəndlərdə bu portret bütün cizgiləri ilə, sətir boyda-sətir boyda əlamətləri ilə, iç dünyası, əzəməti, qüruru ilə açılır. Bu nigar əzəmət və alınəsəbini üzünə bəzək çəkib, külahını ətirlə doldurub alnına əyib, saçının buludunu (əbrini) kənara yığıb ay camalını (mahını) bütünü ilə göstərəndə üzündəki qara xalı qırmızı lalənin içindəki qara bağır kimi görünür və heç demə, bu xal Aşıqın canındakı gizli dağın əksidir-şəklidir və beləcə süjet bənd-bənd davam edir. Bu, Füzulinin XVI əsrinin dilidir. Bu müsəddəsdə dastan dilinə məxsus dialoq sintaksisinin klassik əsası qoyuldu və bu sintaksis şeir dilində ənənəyə çevrildi. İlk dəfə bu dil heykəlini görən, ilk qiymətini verən məhz Füzuli oldu. Bu dil, bu sintaksis Füzulini heyran elədi, Füzuli bu dilin təbliğinə başladı:

*Dün sayə saldı başuma bir sərvi-sərbülənd
Kim, qəddi dilruba idi, rəftarı dilpəsənd.
Göftarə gəldi nəgəh açub lə'li-nuşxənd,
Bir püstə gördüm anda, tökər rizə-rizə qənd.
Sordum: - Məgər bu, dürci-dəhəndür? – dedim. Dedi:
- Yoq, yoq, dəvayi-dərdi-nihanuñdürür sənüñ.*

Füzuli də gözəlini dünən görüb, ancaq o, başqa görünüşdə, başqa gözəllikdə olub. Füzulinin gözəli öz Leylisinə bənzəyir, pərişandır, həzindir. Həbibinin gözəli saçını yığıb camalını göstərir (o, Nizaminin Leylisi kimi şuxdur), ancaq Füzulininki «zülfin dağıtdı, gizlədi əbr içrə mahını». Füzuli də bənd-bənd süjetlər silsilələyir. O, bu sintaksisi daha da epikləşdirdi.

Söz, dil fərdin gücü kimi hərəkət edirdi. Həbib, ardınca Füzuli bu qafiyələri məşhurlaşdırdılar, ağızdan-ağıza saldılar. Buradakı ifadə novatorluğu, sintaksis xəlqiliyi oxuyanları, dinləyənləri də özünə cəlb etdi, əliqələmliləri də. Bu şeir, necə deyirlər, «məşhuri-cahan oldu», onu oxumaq da, elə yazmaq da

asan oldu. Bu şeirə nəzirə yazmaqla şairlər istedadlarını yoxladılar. Füzuli dilimizə qol-qanad vermişdi, üslub zənginliyi gətirmişdi. Bu şeir qeyrət, ustalıq ölçüsünə çevrilmişdi və nəzirədən nəzirəyə müsəddəsin dili xəlqiləşirdi:

...Zülfi-siyahun ol bəlapəsənd
Salmışdı boynımə, sanasan, ənbərin kəmənd.
Rəftarə gəldi naz ilə ol sərvi-sərbülənd,
Oldı ol dəmdə hurü pəri zarü müstəmənd.
- Qandan bu huri, ol nə rəsəndür? – dedim. Dedi:
- Cismi-nəzəri ruhi-rəvanuğdürür sənüñ.

Dil valeh oldı zülfü xətü ruyü muyinə,
Xuni-sirişküm aqdı o dəm sərvi-boyinə,
Heyrətdə qaldı tuti anuñ göftüguyinə,
Həmrəng olıb qönçə anuñ rəngi-ruyina.
Bir püstə gördim anda. – Dəhandür? – dedim. Dedi:
- Cəlladi-ğəməzə dökdügi qanundürür sənüñ.

Gülzarə çıqdı naz ilə ol sərvi-gül'üzar,
Güllər qızardüvü xislətdən əgdi baş çinar.
Gül damənüñə dökdi o dəm meyvəyi-şaxsar,
Rəşkündən isə oldı çəmən səhni-laləzər.
- Sərvi-rəvan fəzayi-çəməndür? – dedim. Dedi:
- Yoq, nəxli-baği-ömri-cəvanuğdürür sənüñ.¹

(Ruhi Bağdadi)

Nəzirənin dili özündən əvvəlkilərin ikisindən də kütləvidir. Çoxlu danışiq ifadələri var: **boynuna kəmənd salmaq, valeh olmaq, heyrətdə qalmaq, həmrəng olmaq** (atalar sözünü yada salaq: Atı at yanında bağlarsan, həmrəng olmaz, həmxiəsiyyət olar), **baş əymək, rəng-ruy**. Xeyli ərəb, fars sözləri sonralar xalq

¹ Ruhi Bağdadi. Divan. Musabəyli Azadənin nəşri. Bakı, Elm, 2005.

şairinin dil materialına çevriləcək: *ənbərin, huri, pəri, sərv, zülf, xət, ruy, muy, göftüğü, qəmzə, gülzar, sərv-i-rəvan*. Klassik mükəmməl mübaliğələr rastlanır: *gözəlin gözəlliyi qarşısında gülün xəcalətdən qızarması, gözəlin uca boyuna çinarın baş ayməsi*. Heç kəsdə görünməmiş təşbeh: çəmənləkdə gəzən gözəlin uca boyu (sərv-i-rəvanı) *çəmənin fəzası* (səması, göy qübbəsi).

Ruhinin nəzirəsində bir sıra ifadələr, təşbehlər Həbibidən yox, məhz Füzulidən gəlir. Yəni Həbib şairinin dil-üslubca tarixləşməsində Füzuli nəzirəsinin xüsusi xidməti olub. Ümumiyyətlə, müsəddəs və ona yazılmış nəzirələr klassik poeziya janrlarının dilcə xəlqiləşməsində böyük iş gördü. Bu, bütövlükdə Füzuli dilinin və deməli, Azərbaycan milli ədəbi dilinin etiraf olunması deməkdir. İkinci nəzirə XVI əsrin axırlarının, Füzulidən əlli il sonranın dilidir. Bu dil nümunələri göstərir ki, milli dilin əsas lüğət fondu və qrammatik quruluşundan ibarət olan Füzulinin dilinin milliliyi fasiləsiz olaraq xəlqiliyə doğru inkişaf edir. Füzuli XVI əsrin sonunu bu dillə başa vurardı: *Kimünə olmuş cahan mülkində simüzər murad, Kimünə dövlət, kimünə vəsləti-dilbər murad. Ya İlahi, çün qapuşda hasil olur hər murad, Hər kəsün məqsudini verüb edərsən hərmurad, Eşqi-pakim kibi bən məhzunə qəlbi-saf ver, Halimə rəhm etsün, ol məhparəyə insaf ver* (Ruhi Bağdadi). Hətta xəlqiləşmə ilə yanaşı, Füzulidən gələn lüğətdə sistem yeniləşməsi gedir: *Ah kim, ol gün ki, basdum aləmi-eşqə qədəm, Çıxdı istiqbalümə dərdü bəlavü rəncü gəm. İrdi bir halət başa kim, kəndümi bildim o dəm* (Ruhi Bağdadi). Burada təsəvvüf leksikonu Füzuli möhürü ilə gəlir. «Ya rəb, bəlayi-eşq ilə qıl aşına məni» müqabilində dərdin-bəlanın-əziyyətin-qəmin *istiqbala* çıxmasından söz gedir – «qarşılamaq» yerində «istiqbala çıxmaq» neologizmdir. Şair təsəvvüfün dayaq hökmünü verir: *İrdi bir halət başa kim, kəndümi bildim o dəm*» - özünü bilmək, dərk etmək Tanrıya qovuşmağa hazır olmaq deməkdir. Füzulinin fəlsəfəsi öz leksikonu ilə verilir. Füzuli deyirdi: «Vəfa hər kimsədən kim istədim, andan cəfa gördüm», ya «Yar qılmazsa başa cövrü cəfadən geyri, Bən ana eyləməzəm mehrü vəfadən geyri». Onun yetirməsi əlli il sonra yazır: «Dustluğ hər kimə etdüm, etdi düşmənlüğü başa, Cövri-geyr etdükcə, bən ərzi-vəfa etdüm ana».

Bu lüğət uyğunluğu Füzuli sənətinin təkrarı deyil, Füzulinin formalaşdırdığı milli ədəbi dilin lüğət tərkibinin davam etməsi, işlənməsi deməkdir (Sahib, Qövsü Təbrizilərin dilində də görünəcəkdir). Ruhi Bağdadinin dili o dərəcədə Füzuli dilinin varisidir ki, hər ikisinin divanının ilk qəzəlinin birinci misrası ərəbcə verilir və məzmunca da uyğundur. Füzulidə: «Qəd ənərəl – eşqü lil – üşşaqu minhacəl hüdä (Eşq aşıqlər üçün hidayət yolunu işıqlandırdı); Ruhidə: «Qəd bəda min əksi-kasil-eşqi-ənvaril-hüdä» (Eşq bədəsinin əksindən daha hidayət işıqları göründü). Həmin dil mənzərəsi bu nümunələrdə də görünür: - *Lə'lüñi sun xəstənə, - dedim, dedi: - Xəstəyi-eşq olana yoqdır əlac; - Varmudur mislün? – desəm, dersən: Bütün dünyada yox! – Bivəfasən, - söyləsəm, dersən ki: - Dünya böylədür –* müsəddəsdəki dialoq bu adiliyə qədər sadələşib; *Məst olub gül-gül açılmışsan, bu fəttanluğ nədir?; O gönçə bir qədəh içsə, cəmalı gül-gül olr, Gül cəmalı hər kim görirsə, bülbül olr –* gül-gül açılmaq, gül-gül olmaq, bülbül olmaq ifadələri həm danışqdan, həm folklor şeirinin dilindən gəlir. Bu da həmin dilin aforizmidir:

Şahi-əzəl gah bizi üryan edər, Gəh siyirür, geyirür gah əba (Ruhi Bağdadi). Nümunələrdəki *irmək, sunmaq, kəndi* kimi sonra arxaikləşəcək sözlərin əsrin sonunda da fəallığı XVI yüz il ədəbi dilinin lüğət mənzərəsinin bütövlüyüdür.

3.1. Bu zaman Qazi Bühranəddindən gələn faydalı bir ənənə davam edir və qiymətli bəhrə verir: dövlət xadimi ana dilində şeir yazır. Bu işin faydası yalnız o deyil ki, dövlət başçısı bədii yaradıcılıqla məşğul olduğundan onda humanist meyillər yaranır, müəyyən dərəcəyə qədər demokratizm aşkar olur. İşin başqa tərəfləri də var:

1) ana dilində yazan sənətkarlar himayə olunurlar;

2) hökmdarın ana dilində yazdığını görən şairlər Azərbaycan dilində yazmağa xüsusi cəhd göstərilər. Belə bir imkan Azərbaycan dilli poeziyanın auditoriyasını böyüdür. Azərbaycan dili əvvəllər saraya pəncərədən —bacadan süzülürdüsə, indi geniş qapıdan daxil olur. XV əsrdə belə bir tarixi hadisə qaraqoyunlu hakimi Mirzə Cahanşahın adı ilə bağlıdır. O, «Həqiqi» təxəllüsü ilə şeirlər yazmış və Azərbaycan dilində «Divan» bağlamışdır.

Həqiqi dil və uslubuna görə, Nəsimi ənənəsini davam etdirir. Onun dili hürufiliyin söz-terminləri və ifadələri ilə zəngindir. Nəsiminin beyt və ifadələri, qafiyə və rədifləri Həqiqi dilində aşkar izlər salmışdır. Hətta hər iki şairin «Divan»ında «*Boyundur sidrəvü tuba, dodağın abi-heyvandır*» mətləli qəzəl var ki, bu uyğunluq, dərəcəsinə görə, adi nəzirə ölçüsünə sığışmır. Həqiqidəki bu beytlər artıqdır. *Cəmaluñ pərtövü nuri münəvvər qıldı afaqı, Dodağın abi-heyvanı saçın zillündə pünhandur. Vüsaluñ həsrəti-narı məni yaxdı fərağında. Nə mahiyyətsən, ey can kim, cəmaluñ huri-rizvandur.* Nəsimidəki bu beyt də Həqiqidə yoxdur: *Xətün ümmül-kitabıdır bəyani-əsli-tovhidün Hürufi lövhi—məhfuzin musəvvər şərh-i-fərqədandur.* Hər iki şairdə qalan on misrada müvafiq olaraq ancaq bu dörd söz və möhür beytlərdəki Nəsimi və Həqiqi imzaları fərqlidir:

Nəsimidə: *Nəzil, bilənlər, məşriqün şəkli, həqiqətdir.*

Həqiqidə: *Mənzil, dəyənlər, məşriqə zülfiñ, hidayətdir.* (müq. et: Nəsimi - Əsərləri, 3 cildə, 2-ci cild, «Elm», nəşr., Bakı, 1973, səh. 498; Həqiqi - Şeirlər. «Hayastan» nəşr. İrəvan, 1966, səh. 38). Təsadüfi deyil ki, Həqiqi öz böyük ideya və sənət müəllimini altuna bənzədir: *Nəsimi matəməndən çək olubdur sineyi-zarum, Bütün dünya və şafiha neçün bəs batmamış yasə? Qəzadən bir sapand daşı bir altın kasəni qırsa, Nə artar qiyməti daşın, nə qiymətdən düşər kasə.* Bu, şairin bütövlükdə Nəsimiyə, o cümlədən onun sənət dilinə münasibətidir. Həqiqi dilində izafət tərkibləri boldur. Onun dilində *şövqi-eşq, şəm'i-rüxsar, çeşmeyi-heyvan, qəmi-hiçr, dami-bəla* və s. kimi sadə izafətlərlə yanaşı, *vəzzuha-vəlleyl, əhli-tovhid, müşəfi-xəttürüx, leylätül-əsra, yöhüül-izam, sidrätül-cinan, ayeyi-səbqülməsa* və s. kimi qeyri-kütləvi izafətlər də işlənir ki, bunlar da, ümumən, təriqət anlayışları ilə bağlıdır. Onun dilində xəlqi ifadə tərz, aydın obraz tez-tez nəzəri cəlb edir: *Ol rüxün, şəm'ünə çün canumi pərvanə dedüm. Yaqşı yandurdi məni atəşi-hicranə, dedüm.* Yaxud: *Zülfiñdən ayru dami-bəlayə bəla demən. Ol damə mən mənüm kimi bir mübtəla demən.* Az da olsa, Həqiqi dilinin öz aforizmləri vardır: *Könlünün ayinəsün saf eylə, nəfsünə arif ol. Olma həris dünyanın gənc ilə mülkü maluna; Düşmənin dəf'inə çarə cənk olur, Geyr ölən ərlək yolunda ləng olur. Yar ilə gerçək ölən*

həmrəng olur. Cahilün əqli bu fəhmə dəng olur. Bu hikmət-tövsiyələrdə şairin hökmdar obrazı canlanır. Qiymətli yaradıcılığı ilə yanaşı və ondan da gərəkli xidməti o idi ki, Nəsiminin xalq dili zənginliklərinə söykənərək yaratdığı ana dilli sənət üçün Həqiqi öz hakimiyyət səlahiyyəti ilə saray keçidində yaşıl işıq yandırdı. Bu işıq ana dilində yazıb-yaradanlara yol açırdı.

3. 2. Bu proses səfəvilər dövründə daha da güclənir və nəhayət, Şah İsmayıl Xətəinin vaxtında istənilən bəhrəsini verir: Azərbaycan dili dövlət dili kimi rəsmiləşir. Azərbaycan dili nəinki sarayda danışiq-ünsiyyət vasitəsi kimi işlənir, eyni zamanda dövlətlərarası yazışmalar bu dildə aparılır. Doğrudur, dövlət dili kimi farsca da fəaliyyət göstərir, lakin Azərbaycan dili «nəticədə səfəvilər dövlətində saray və ordu dili olaraq qaldı» (V.V.Bartold). Səfəvi dövlətində farsların hakimlərinə saraydan göndərilən fərmanlar farsca, azərbaycanlı hakimlərə göndərilənlər isə azərbaycanca yazılırdı. Hətta rəsmi fərmanların başlığında «hökm» əvəzinə «sözümüz» yazılırdı. Şah İsmayıl Polşa, Roma, Macarıstan, Almaniya ilə danışıklarda farsca ilə yanaşı, azərbaycanca yazışmadan da istifadə etmişdir. Dövlətlərarası azərbaycanca yazışma Şah İsmayılın oğlu I Şah Təhmasib zamanında da davam etmişdir. Avropa səyyahları da təsdiq edirlər ki, rütbə sahiblərinin evlərində də kişilər və qadınlar yalnız azərbaycanca danışirlər. Dövlət – divanxana və hərbi terminləri kimi Azərbaycan-türk dili sözləri işlənir (rəsmi məktublar və terminlər haqqında konkret bilik və məlumat üçün «Rəsmi üslub» və «Elmi üslub» bəhslərinə baxın).

Şah İsmayılın Azərbaycan dilinə belə doğma münasibəti onun mərkəzləşmiş Azərbaycan dövləti yaratmaq siyasəti ilə bağlı idi. Bu işdə ona, şübhəsiz, şairliyi də kömək edirdi: fitrətən sözü, dili duymaq qabiliyyəti onun diqqətini Azərbaycan dilinin gözəllik və zənginliyinə yönəldir, onu bu dilə heyran qoyur, bu dili ona sevdilir. Xətəinin hökmdarlıq və şairlik istedadının vəhdəti Azərbaycan dilinin xoşbəxtliyi ilə nəticələnir.

Üslublar. XV-XVI əsrlərdə ədəbi dildə üslubi müəyyənləşmə görünür. Əvvəlki əsrlərdə nəzərə çarpan üslubi rüşeymlər artıq bu dövrdə aydın, müəyyən funksiyalı detallara çevrilir. Beləliklə də, üslublar differensiallaşır. Bununla da

ədəbi dil bütöv əlamətləri ilə fəaliyyətə başlayır. Yə'ni aydındır ki, ədəbi dil xalq dilindən seçilən leksik, fonetik, qrammatik faktların vahid orfoqrafik və orfoepik tələblər çərçivəsində təzahürüdür. Bu seçmə bütün dövrlərdə eyni keyfiyyətdə olmur. Əvvəllər bu seçmə ondan ibarətdir ki, loru elementdən imtina olunur və ədəbi-mədəni qisim götürülür. Bir qədər sonra bu ədəbi-mədəni qisimdən hər üslub öz məzmununa uyğun gələnı alır, seçir. XV-XVI əsrlərdə Azərbaycan ədəbi dili seçmənin ikinci mərhələsinə çatır, yə'ni artıq ədəbi dil üslublar sisteminə çevrilir. Artıq bu zaman seçmə əməliyyatı təkcə xalq dili dairəsində olmaqdan çıxır; özgə dil elementlərinə münasibət də seçməyə düşür – üslubun müəyyənləşməsində özgə dil materialının kəmiyyəti, onun nitq mühitində anlaşılma dərəcəsi, leksik, yoxsa qrammatik alınmaların və ya hər ikisinin işlənməsi və s. differensiallaşdırıcı fakt kimi çıxış edir. Ədəbi dilin sür'ətli inkişafı üçün üslubların yaranması vacibdir. Bu, qütblərin yaranması deməkdir. Qütblərin varlığı isə rəqabətli inkişafa – yarışa yönəldir. Üslubların yarışı ədəbi dilin hərəkətverici lokomotivi rolunu daşıyır. «Ədəbi dil üslublar sistemidir» düsturu Azərbaycan dili tarixi üçün yeni qanuna uyğunluq yaradır. Ancaq bu üslubların müəyyənləşdirilməsində tarixi şəraiti, tarixi təzahür şəklini, dil faktlarının qruplaşma – differensiallaşma məxsusiliyini əsas almaq gərəkdir. Azərbaycan dilçiliyində mütəxəssislər dövrün üslublarını müxtəlif kəmiyyətlərdə və adlarda təqdim etmişlər. Həm məzmun, həm forma-dil anlayışları nəzərə alındıqda bə'zi uyğunsuzluqlar görünür. Ali üslubun adı çəkilir, deməli, aşağı üslub olmalıdır. Belə bölünə, onda aşağı adına xalq yaradıcılığı da düşür, onda aşırıq Qurbaninin və Xətai dilinin də bir qismi buraya aid olur. Halbuki onların dilində aşağı üslub keyfiyyəti yoxdur (dörd əsr sonrakı gələcəkdə həmin dilin bazasında müasir ədəbi dil norması müəyyənləşəcəkdir). Şe'r və nəsr üslubu deyə bir təsnifat də aparırlar. Halbuki «Şühədanamə» ilə «Şikayətnamə»nin dili eyni üslubi rəngə uyuşmur. Məsələn, Füzulinin «Leyli və Məcnun»undakı giriş və mükəlimələr leksik-qrammatik bəçimcə müvafiq olaraq «Şikayətnamə»sindəki giriş və mükəlimələrə uyğun gəlir.

«Dibaçə» nəsrinə ilə «Leyli və Məcnun» şe'rinə üslubca ayırmaq, birini şe'r, birini nəsr üslubu saymaq, məsələn, M.Ə.Sabirin şe'r və C.Məmmədquluzadənin nəsr, dramaturgiya dilini ayrı üslub hesab etmək kimidir. Hətta məzmunu kənara qoysaq, dil faktlarına görə, elmi və bədii üslubu ayırmaq da çətindir. Məsələn, «Dibaçə» (elmi) ilə «Şikayətnamə»ni (bədi-epistolyar) müqayisə etmək kifayətdir. Məktublarda da, elmi məzmunlu əsərlərdə də ümumi obrazlılıq xüsusiyyəti hakimdir. Klassik şe'r və xalq şe'ri üslubları deyə ayırmaq da öz məntiqini doğrultmur. Düzdür, bunların arasında üslubi fərq verə bilən göstəricilər var, ancaq bunlar təkbətək, üz-üzə durmur. Ancaq bunları klassik poeziya janrlarının dili və xalq şe'ri janrlarının dili kimi almaq daha münasibdir. Yaxud dini-təbliği üslub adı çəkilir, bu nə ilə fərqlənir: peyğəmbər adlarının çəkilməsi, ayələrdən nümunələr ilə mi? Bu detallar dövrün əksər bədii əsərlərində vardır.

Göründüyü kimi, bu təsnifatlarda forma ilə (dil faktı ilə) məzmun birləşmir.

Ümumiyyətlə, üslub nədir? Üslub konkret ifadə işinin formasıdır, məzmunu çatmaq üçün hər sənətin özünə aid vasitə ilə manevidir. Ədəbi dildə üslub ədəbi dil materialının kompleksləşməsidir, dil vahidinin mə'na və formasına münasibətdir, onunla davranışdır, iş üçün nitq faktlarını təhlil etmək, qavramaq və məqsədə yönəltmək tərzlərinin sistemidir.

Adətən, üslubda forma ilə məzmun birləşir. Məsələn, deyək ki, bir bədii mətləbi (bu mətləb məzmun tərəfidir) özünəməxsus şəkildə ifadə edərsən (bu ifadə anlayışın forma tərəfidir) – lüğət tərkibinin qatları, milli və alınma sözlərin nisbəti, obrazlılıq, mübaliğə, çoxmə'nalıqlıq, söz sırası və s. bir-biri ilə spesifik şəkildə əlaqələndirilir, bədii üslub faktı formalaşır. Eyni mətləb bədiilik axarından kənarda, sillogizmlərlə, obrasız verilir və elmi üslubun faktına çevrilir. Üsluba, əlbəttə, tarixi baxımdan yanaşmaq lazımdır. Bu mə'nada, məsələn, orta əsrlərin elmi üslubunda bədii üslubun baş əlamətlərindən olan obrazlılıq çox fəal şəkildə iştirak edir, hətta mənzum elmi əsərlər yazılır.

Ədəbi dilin üslublarından söhbət gedirsə, əlbəttə, dil faktlarının seçimi mühüm faktordur. Dil faktlarından istifadə

baxımından XV-XVI əsrlərdə iki dil təzahürü özünü göstərir. Birinci dil təzahüründə başlıca göstərici əcnəbi dil faktlarının – leksik və qrammatik faktlarının bolluğudur. Burada əcnəbi dillərin qəlib halına düşmüş ifadələri, cümlələri iştirak edir. Bu təzahürün şe'r və nəsr qolları var. Şe'r qolunu klassik poeziya janrlarının məsnəvi, qit'ə, tərcibənd, tərkibənd, müxəmməs, mürəbbə, rübai, qəzəl və s. dili təşkil edir. Bu janrlardan hər birinin incəlikləri olmaqla yanaşı, hamısını səciyyələndirən ümumi cəhətlər də var.

Əlbəttə, bu, o demək deyil ki, bu janrlardakı əsərlərin hər birində və hər şairdə alınma elementlərin (leksik-qrammatik) balansı eyni olur. Bu balans müəllifdən-müəllifə, mövzudan-mövzuya, janrdan-janra, hissədən-hissəyə müxtəlifləşə bilər. Məsələn, məsnəvi-poemalarda giriş hissələrin dili əsas hadisələri danışan yerdəkindən qəlizdir. Xətəinin «Dəhnamə»sində dini məzmunlu başlanğıcından:

«Be ismi-Allah və fərdi-yəzdan, Rəhmanü rəhimü heyyi-sübhan! Hər karını, ey dil, ibtida qıl, Çün əhdə bəli dedin, vəfa qıl...». «Bahariyyə» hissəsindən: *Qış getdi, yenə bahar gəldi. Gül bitdivü laləzar gəldi. Quşlar qamusi fəqanə düşdi. Eşq odi yenə bu canə düşdi...* Yaxud Füzulinin «Leyli və Məcnun»unun ilk hissələrində yad dil elementləri nisbətən çoxdur: *Ey padşəhi-sərir-i-hövlak, Məqsudi-vücudi-xakü-əflak!...*

Yaxud bir rübai daha az, başqası daha çox anlaşıqlı ola bilər. Müvafiq olaraq müqayisə edin: *Ey zatına mümkinat bürhani-vücub. Sabit sana imtinayi-imkani-üyub...* Və ya: *Məcnun oda yandı şö'leyi-ah ilə pak, Vəmiq suya batdı, eşqdən oldu həlak...*

Hətta nisbətən az kütləvi sayılan bir müxəmməsin və ya mürəbbənin dili daha kütləvi janr sayılan bir qəzəlin dilindən aydın və sadə səslənər. Müqayisə edin: - *Nəsrinə rəngi-lalə nədəndür?* – *dedim. Dedi: Qəmzəm xədəngi tökdüğü qanıqdürür sənün* (Füzuli müxəmməsindən); *Nə dersən, ruzigarum böyləmi keçsün, gözəl xanım. Gözim, canum, əfəndim, sevdim, dövlətli sultanum* (onun mürəbbesindən); *Zəhi, zatın nihanü ol nihandan masiva peyda, Bihari-sün'ünə əmvac peyda, qə'r napeyda* (onun qəzəlindən) və s. Mövzu nağıllaşdıqca dil

xəlqiləşməyə meyil edir, alınma sözlər azalır, tərkiblər seyrəlik, işlənən alınmalar da danışığa, məişət ünsiyyətinə nüfuz etmiş olur: *Pəs şirəci gəldi Yusif yanına. Çox dualar qıldı anın canına. Öpdü əlin, sonra üzrün dilədi, Ayıtdığın sözi unutdum dedi... Yusif aydır: söylə, şah bilsün özi. Yeddi il bolluq olur yer yüzi; Bolluq olur yeddi il əvvəl bekam. Yeddi ildən sonra gələ achiq tamam. Yeddi il su dammaya gögdən yerə. Su için gəzəllər yerdən-yerə* (Xətai, «Yusif və Züleyxa»).

Müəllifin təfəkkürü dərinləşdikcə fəlsəfi cəhətlə bağlı dil leksik cəhətdən nisbətən qəlizləşir, lakin anlaşıma çətinləşmir. Çünki sintaksis cilalanır. Bu dildəki mükəmməl, rəndəli sintaksis fikrin başa düşülməsi üçün daha artıq imkan verir. Klassik janrların dilində əsərdən-əsərə, müəllifdən-müəllifə nəzərə çarpan dəyişiklik tarixi təkamül istiqamətində də görünür. XV-XVI əsrlərin sonuna doğru bu janrların dilində xəlqiləşmə güclənir. Bu cəhətdən Fədai «Bəxtiyarname»sinin dili səciyyəvidir. Düzdür, ümumiyyətlə, məsnəvi dili başqa klassik janrların dili ilə müqayisədə həmişə danışiq elementlərinə çox yer verir («Dastani-Əhməd Hərami»ni, «Yusif və Züleyxa»nı xatırla). Ancaq «Bəxtiyarname»də dil, məsələn, Q.Zakirin mənzum hekayələrinin səviyyəsinə qədər xəlqiləşir. Yalnız lüğət aydınlığına yox, həm də sintaksisinə görə mənzum nağıla bənzəyir. Epik təhkiyə poetik təsviri üstələyir. Bədii-poetik predikatlar nağıl xəbərləri ilə əvəz olunur: *Ürəgi dopdolu qan, bağı parə, Çıxıban getdilər özgə diyarə. Biləsinçə iki oğlu, bir övrəti, Gedərlərdi çəküb rəncü məşəqqəti. Ayaq yalın, başı açıq, piyadə, Dəxi möhnət nədür bundan ziyadə?...* Göründüyü kimi, bədii nitqə güclü nəsr dili elementləri girir. Alınmaların azalması, sadəliyin güclənməsi janrın mənliliyini əlindən almır. Bu sadələşmə keçid dövrü (XVII əsrə keçid) ilə bağlıdır. «Bəxtiyarname»nin dilindəki keçidlik həm sadəliklə tərkiblərin müvaziliyində, həm fonetik, qrammatik faktların müştərək işlənməsində, həm də XIII-XVI əsrlərin tipik işlək sözlərinin (sonrakı arxaizmləri nəzərdə tuturuq) seyrək görünməsində müşahidə olunur: *qulami-padşahi-əsr* – silsilə tərkib; *azar* (əziyyət), *gümrah* (yolunu azmış) – ilk mənalər; *qanda, xanda, hamu, qamu, qaranqu, olgil, nəsnə, gedəyim* – əsr qonşuluğunda paralellik; əsərin dilində həm milli, həm alınma

faktlarda Cənubi Azərbaycan dili xüsusiyyətləri görünür; *əndək əkmək* (bir az çörək), *qayırmaq* (hazırlamaq, təşkil etmək), *məaş etmək* (yol getmək), *biab, binan, bexanə, dər biyaban* və s. Keçid dövrünün əsərlərində təxminən sintetik üslubilik görünür: klassik poeziya janrlarının dilinə məxsus rəndəlilik, sərrastlıq, mükəmməlik folklor üslubunun aydınlığı, xəlqiliyi ilə birləşir. Analoji vəziyyəti Məhəmməd Əmani məsnəvisində də görmək olur: *Vüsəlin həsrəti canımda çoxdur, Fəraqi-ənduhin payanı yoxdur. Dəvasız dərd imiş ənduh hər şəb, Ana uğraşmasın hiç kimsə, yarəb.*

Hər üslub kimi, hər janr, hər vəzn də xalq dilinin potensialındakı bir keyfiyyəti aşkar edir. Janrların zənginliyi Azərbaycan dilinin yeni söz imkanlarını nümayiş etdirir. Məsnəvilər hadisə və təsvir həcminə uyğun dil materialını daha böyük diametrli dairədə əhatə etdiyi kimi, qəzəl də öz çevikliyinə, kütləvilərinə uyğun ifadə yığcamlığı, çoxmə'nəlilik, obraz əlvanlığı ilə səciyyələnir və s. Kiçik janrlarda misralara dilin zərrə-qılgımcı enerjisi sığışır, həcmli əsərlərdə isə janrın yaratdığı sərbəstlikdə dil bütün təmkinini, ağayanaqlığını nümayiş etdirir.

5.2. Birinci dil təzahürünün digər qolunu nəsr dili təşkil edir. Nəsr dili öz nəsr xüsusiyyətlərindən əlavə, azərbaycanlı üçün anlaşılmaz ərəb-fars sözlərinin çoxluğu ilə səciyyələnir. Bə'zi cümlələrdə Azərbaycan dili ünsürü adına ancaq köməkçi fe'llər (*etmək, olmaq, qılmaq, bulmaq*), əvəzliliklər (*sən, sol, ol, işbu...*), xəbərlik şəkilçiləri işlənir. Silsilə izafət və əndazəsiz, nəfəs kəsən cümlə bu dilin sintaktik əlamətlərindəndir. Burada sintaqmatik hədudlarda, həmcins xəbərlərdə, cümlə qurtaracağında və ümumiyyətlə, predikativ hissələrdə qafiyə işlədilir. Ona görə də bu, səc'li nəsr adlanır. Deməli, bu nəsrin nümunələrini səc'ililik əlaməti ilə də ümumiləşdirmək olar. Qafiyəlilik bədii nitq əlamətidir, bununla bağlı bədiiliyin başqa bir keyfiyyəti – obrazlılıq da səc'li nəsrdə fəal iştirak edir. Bu əlamətlər istər elmi məzmunlu (məs., «Divan»ların «Dibacə»-ləri), istər epistolyar səciyyəli (məktublar), istərsə də bədii nümunələr («Şikayətnamə») üçün ümumidir. Nümunələr: *«İlahi! Bu məhbubi-ziybani və şahidi-rə'nani ki, məşşateyi-lütfiñ*

rüxsarına ziynət vermişdür və hil'eyi-tövfiqün pirayeyi- hüsnün rütbeyi-kəmalə yetirmişdür, ümumən, cəmi'i-əhli-fəsaddən, xüsusən üç tahfeyi-bədnihaddən hisni-himayətündə məhrusü məsun edəsən» (Füzuli «Dibacə»sindən); «*Əlminnətülillah ki, şəcərəyi-elmü ürfan gün-gündən mütənəvvə' olub səməreyi-asari fəvaid saçmaqdadur. Və nihali-fəzlü ehsan... tazə-tazə şüküfələr açmaqdadur»* (Füzulinin «Qazi Əlaəddinə məktub»undan). «... *qələmi-mişkarları miftahi-künuzi-ərzaqi-əshabi-istehqaq ola. Və ol naqili-ə'lam istehkami-bünyani-səltənətün rəqəmi-ənbərnisalarında hədayiqi-əhdəqi-nəzər bəsarət bula»* («Şikayətnamə»dən). Şe'r və nəsr qollarındakı spesifikasını nəzərə alaraq bu dil təzahürünə klassik-kitab dili demək olar. Terminin birinci tərəfi – **klassik** sözündə klassik poeziya janrlarının dili, ikinci, **kitab** sözündə nəsr dili nəzərdə tutulur. Ona görə kitab dili ki, bu dil ancaq kitabda, yazıda mövcuddur, insan bu dillə danışmaz, ondan anlaşıma üçün istifadə etməz. Yuxarıdakı misallardan görüldüyü kimi, nəsr dili bə'zən xalq dilindən təcrid olunmaq həddinə çatır.

İkinci dil təzahürü xalq dili faktlarının, canlı danışiq dili xüsusiyyətlərinin üstünlüyü ilə səciyyələnir.

6.1. XVI əsrdən nəsr nümunələri artır. Səfəvilər dövründə bədii ədəbiyyatın apardığı mənzum təbliğata nəsr də qoşulur. Beləliklə, dilin şe'r və nəsr qolları formalaşır. Şe'r qolu xalq yaradıcılığı janrlarının dilindən ibarətdir. Bunun da şifahi və yazılı nümunələri vardır. Şifahi şe'r dili Aşıq Qurbaninin yaradıcılığı ilə təmsil olunur. Yəqin ki, həmin dövrdə zəngin bayatılarımız olmuş, ancaq anonimlik (imzasızlıq) nəticəsində həmin əsrlərin payını müəyyənləşdirmək çətindir. Xalq şe'ri dilinin yazılı qolunu Şah İsmayıl Xətai və Məhəmməd Əmani təmsil edir. Bu dilin həm yazılı, həm də şifahi qolları leksik-qrammatik tərkibi və məcazlar sisteminə görə uyğun gəlir. Xətai və Əmani bədii fikir tariximizdə daha çox klassik janrlardakı əsərləri ilə tanınırlar və şübhəsiz, onlar, birinci növbədə, klassik ədəbiyyatın nümayəndələridir. Ancaq onlar xalq şe'ri janrlarına janrın dilinin spesifikasiası ilə yanaşmışlar. İkiqanadlılıq onların hər iki üslubdakı əsərlərinin dilinə müəyyən tə'sir göstərir. Əmani bu üslubda Xətai ən'ənələrini

davam etdirsə də, janrların dilində dəyişikliyə cəhd göstərir. Bu, xüsusilə onun bayatılarında müşahidə olunur. Onun altı misralı bayatıları bilavasitə klassik janrların təsirinin nəticəsidir. Görünür, klassik şe'r janrlarında dörd (mürəbbə), beş (müxəmməs), altı (müsəddəs) və s. olduğu kimi, Əmani xalq şe'rində də bəndlərdə misraların sayını dəyişdirmişdir. Ancaq bütövlükdə bayatı dilinin ahəngi və obrazları mühafizə olunur: *Yüzüñ gül xülasəsi, Ləbüñ mül xülasəsi, Ənbərfəşan kakilüñ Tər sünbül xülasəsi. Yaradılmışda zatuñ cüzvü gül xülasəsi*. Yaxud: *Cananım tək can az var, Aramızda min raz var. Andə ərkü naz varsa, Məndə iczü niyaz var. Həzər et, köñül quşun Kəminində şahbaz var*. Bayatıda yazılı və şifahi dil birləşir, xalq şe'rinin dili klassik şe'r dilinin ədəbi mükəmməlliyini əxz edir: *raz*, *icz* (əcz'in danışiq-tələffüz şəkli), *köñül quşu*, *kəmin* (pusqu), *Mənsur*, *dar* yazılı dilin, *ərk*, *şahbaz* danışiq dilinin (şifahi ədəbiyyatın) nümunələridir. Qoşmalarında, gəraylılarında da aşiq poeziyasının dil-ifadə tərzı eynən görünür: *Hicran susadı qanuma, Bilmən nolacaqdır halum? Dövrən susadı canuma, Bilmən nolacaqdır halum?* Klassik janr dili üzərindəki xəlqiləşdirmə işi Əmanini mənzum hekayə dilinin bünövrəsini qoymağa gətirmişdir. Onun mənzum hekayələrinin dili leksik-qrammatik xüsusiyyətlərinə və frazeologiyasına görə folklor danışiq dilinin tələblərinə cavab verir.

Əhmədinin fars şairi Fəridəddin Əttarın hekayələrindən etdiyi «Əsrarnamə» mənzum tərcüməsi sadə, xəlqi epik dili ilə diqqəti çəkir. Lüğəti danışiq dilinə uyğun gələn bu tərcümənin sintaksisi nağıl dilinə bənzəyir: *Həkimi-Hind şəhri-Çinə vardi, Varub Çin şahının qəsriinə girdi. Görər, bir tuti şahın həmnışini, Qəfəsdə bağlu bəndi-ahənini. Çü tuti gördi hinduyı bərabər, Rəvan söylədü tuti həm çü şəkkər: Apar tutilərə məndən səlamı, İrışdür anlara həm bu pəyami Ki, ol biçarə şöylə zarü məhcur Qalupdır bu qəfəs içində məstur. Nə bir həmdərdi var, nə gəmküsari, Bezindani-qəfəs edürdi zari...* Tərcümədəki bütün hekayətlər belə rəvayət-təhkiyə üslubunda yazılmışdır. Tərcümənin dili Fədainin «Bəxtiyarnaməsi»nin və Əmanın «Dəvəsi ölmüş qarı» mənzuməsinin təhkiyəsinə bənzəyir. Ancaq nəzərə almaq

lazımdır ki, onların dili «Əsrarnamə»dən bir əsr sonra və məhz onun ən'ənəsi əsasında müəyyənləşir. Deməli: tərcümə dilinin üslubi təsir ən'ənəsi yaranır.

Xalq yaradıcılığının dil norması, sadə ifadə tərz, hətta bə'zən danışq-ünsiyyət aktına məxsus loruluq kimi cəhətlər burada differensial göstəricilərdir. Bu dil təzahürünü folklor-danışq dili adlandırırıq. Terminin birinci – **folklor** tərəfi folklor şeri janrlarının dilini, ikinci – **danışq** tərəfi nəsr dilini əhatə edir. Buraya qoşma, bayatı, gəraylı, varsağı şe'rləri ilə yanaşı, həm də, əruz vəznində olsa da, mənzum hekayələrin də dili daxildir – mənzum hekayələrin lüğəti, frazeologiyası xalq dilinə çox yaxındır, sintaksisi nağıl sintaksisinə uyğundur. Məsələn, bu dörd və altı misralı bayatıların da dili bu dilin nümunələridir: *Yüziñ göz rövşənidür, Zülfin can cövşənidür. Xəyaluñ ilə köñlüm Məhəbbət kövşənidür; Bağça barun arzular, Heyva, narun arzular, Dünyada hər nə ki var, Öz miqdarun arzular. Məhəbbət meydanunda Mənsur darun arzular* (Məhəmməd Əmani). Burada göz işığı yerində **göz rövşəni**, zireh əvəzinə **cövşən** işlənir. Hər iki söz (rövşən, cövşən) xalqın dilindən alınır – **rövşən**, xüsusi isim kimi (Koroğlunun adı) gedirsə, deməli, xalq onun mə'nasını bilir. Obraz da gözəldir – bütün gərdəni örtən saç (zülf) zireh (cövşən) kimi gözəlin bədənini qoruyur. **Kövşən** sözü maraq doğurur – söz bu gün də dialektlərdə «mal-qara, qoyun-quzu otlayan vəhşi çöl» anlayışını bildirir. Xalq şe'rinin dilində klassik janrlardakı **gülzar**, **çəmənzar** poetizmlərinin qarşılığıdır. Danışıqdakı sözlər əsas tutulduğundan fars şe'rindən hazır alınan **gülzar**, **çəmənzar** müqabilində canlı dilin sözü əsas götürülür. Deməli, xalq şe'rinin klassik poeziyadakından fərqlənən söz-obrazları var.

Eyni zamanda əruzla yazılmış bu mənzum hekayənin də dili folklor-danışq nümunəsidir: *Nagəhan bir neçə qonaq gəldi, Qara bağruni qüssələr dəldi. Eyləyə bilməz idi kim, izhar Etməgə lək hekayətin təkrar. Dedi: «Oğlanlar, aqçañuz Həmyanıñuz içinə salıñuz. Vəsfiniñ nəqli birlə dəmsazəm, Lökciyəzümi mən unutmazəm». Aqçanı atubani qıldı itab, Başladı lək sözünə növhə xitab* (M. Əmani, «Dəvəsi ölmüş qarı»). XVI əsr dilinin müasir oxucu üçün aydınlığı göz

qabağındadır. Buradakı ifadələr xalq danışığına və nəsr dilinə məxsusdur: *bir neçə, qonaq gəlmək, qüssənin bağırlı dəlməsi, eyləyə bilməmək, həmyanına (cibinə) salmaq, lökciyəzinə.*

Bu da həmin dilin nəsr nümunəsi: *İsfahanlı Mövlana Cəmaləddin Ne'man (r.ə) dedi kim, çün həzrət Şeyx Səfiəddin ilə namaz qılurduk, namazun səfündə eylə dururdum kim, yüzüm həzrət Şeyxün dürüst ardında idi.*

Qaçan kim namaz qılurdum, bir uzunboylu, ağsaqallu kimsəni görərdüm kim, həzrət Şeyxün yanında durub namaz qılırdı. Həman kim namazun səlamı sol qolına verürdi, dəxi görünməz olur idi. Çün həzrət Şeyxdən anı sorardum, buyururdi: «Bəli, qardaşum Səlahəddin Rəşiddür kim, hər beş namazun çağı qədəm ilə gəlür və genə qədəm ilə gedər».

XIII-XVI əsrlərin aparıcı dili klassik-kitab dilidir. Bu dildə lüğət tərkibinin bütöv mənzərəsi açılır. Həm milli, həm də alınma leksika burada ədəbi dil səviyyəsində cəmləşir. Bu dildə qrammatik quruluş da öz mükəmməlliyi ilə səciyyələnir.

Məzmunu nəzərə aldıqda bu mərhələdə ədəbi dil **üç üslub** əsasında təşəkkül tapır. Bu məzmunlar dil təzahürlərini içinə alır və hər üslubda iki dil təzahürü özünü göstərir. Belə: **bədii üslub** (tərkibi: klassik-kitab dili; folklor-danışq dili), **elmi üslub** (tərkibi: klassik-kitab dili, folklor-danışq dili), **rəsmi-epistolıyar üslub** (tərkibi: klassik-kitab dili, folklor-danışq dili).

Yuxarıdakı təhlillərdə bu üslublardan hər birinin tərkib hissələri aydınlaşdı. Ancaq əyanilik üçün və metodik yardım kimi bu üslublara konkret nümunələr veririk.

Bədii üslub. a) klassik-kitab dili (şə'r): *Ey nəş'əti-hüsni-eşqə tə'sir qılan! Eşqilə binayi-kövnü tə'mir qılan! Leyli səri-zülfini girehگیر qılan! Məcnuni-həzin boynına zəncir qılan!* (Füzuli); nəsr: *Ol dəm ki afitabi-zərrin-fam fələki-minəfəmdə irtibə'i-məqam buldı, ol Həzrətün rəngi-mübarəki zümür-rüdfam olub, ətrafında olan əhibbədən sual etdi ki: «Rəngüm nə gündədir?» Dedilər: «Səbzüddür». Həzrəti-Hüseynə baxub ayıtdı: «Səddəqə Rəsulüllah»^{*} (Füzuli, «Hədiqətüs-süəda»).*

^{*} Rəsulüllah doğru söyləyib.

b) folklor-danışiq dili (şe'r): *Qarşudakı qarlu dağı gördünmi? Yoldurmuş əyyamın, əriyüb gedər. Aqan sülardan sən ibrət aldunmi? Yüzini yerlərə sürüyüb gedər* (Xətai); *Sıçradu, palçuğa batıub öldi, Qarınun bənzü qüssədən soldi. Hər kimə ol əcüzü fərsudə** Lök sözün söyləridi bihudə (Əmani «Dəvəsi ölmüş qarı»); (nəsr): «İblis Həcərdən naümid olub Xəlil yanuna gəldi və dedi: *Ey İbrahim, yüz min müqəddəs canları İsmayılun qaşı yayına qurban olsun. Sən istərsən ki, anı qana bulaşdırub torpağa salasan... Məl'un Şeytan İbrahim cavabından və öz vəsvəəsindən məhrum qaldı. İsmayıl yanuna gəlib dedi: «Ey risalət gülüstanının çiçəgi və ey izzət və cəhalət bustanının meyvəsi, heç bilirsən ki, atan səni nərayə aparur?... İsmayıl ədəb ilə atasına dedi: «Yalabəti-üf'ül-mətümara», yə'ni, ey ata, ol nəstə ki, sana buyuruq olubdur, əmələ gətür...»* («Şühədnamə»).

Elmi üslub. Elmi üslubu bədii üslubdan fərqləndirən ancaq müəyyən terminoloji vahidlərin iştirakıdır. O da həmişə qabarıq görünür. Məsələn, Füzuli divanının «Dibaçə»-sindəki kimi – obrazlı elmi təsvirin içərisində üslubi professionalizmi (sahə leksikasını) şe'r, əş'ar, nəzm, beyt, kəlam, fünün və s. kimi sözlərlə qavramalı oluruq.

Elmi üslubun klassik kitab dili təzahürünə örnək: «*Əmma hənuz ol növrəslərə nəzakəti-təb'dən tabi-iktisabi-dəqayiqi-ülum və taqəti-məşəqqəti-tə'limi-həqayiqi-hüdüdü rüsum olmamağın məhfili-behiştasələrində həmişə əş'ari-aşıqanədən qeyri nəsnə oxunmazdı. Və mütalibə etdikləri övraqda cigərsuz gəzəllərdən geyri bir xətt bulunmazdı... Ol tayıfeyi-girami müdaviməti-sənayeyi-əş'ar və müvazibəti-lətaifi-ğöftar ilə həm hüsn halatından vüquf bulmuşlardı və həm eşq kəmalatından xəbərdar olmuşlardı*» (Füzuli divanının «Dibaçə»sindən).

Elmi üslubun folklor-danışiq dili təzahürünə nümunə: «*Cəmrə şol nəsnədür ki, Günəşin ıssısı zəmhəririün ağusunu alır. Sunun** buxarını və həvanun şidətinü, yerün buğuni bu üç nəsnə*

* Qoca və büzüşmüş qarı.

** Suyun.

götürür. Cəmrə düşdi dedükləri bu üç nəsnədir. Cəmrədən sonra yerün tamarı açılır» (Əbrü Xacə İbn Adil, «İxtiyarati-qəvaiddi-külliiyyə», XV əsr). Nücum elmindən bəhs edən bu əsərdə astronomiya və torpağa aid azərbaycanca xeyli termin işlənmişdir: *Günəş, gög, gög kənarı* (üfüq), *Ağ yol, Arslan, Oğlan, yilduz, böyük yilduz, kiçik yilduz, uşaq yilduz, ay artarkən* (bədir-lənmə), *ölgün yilduz, saçlı yilduz, quyruqlu yilduz* (komet), *yilduz düşümi* (meteorid), *gög gurlasa, yer dəprənsə, tolu, sunun buxarı, yerün buğu, yerün tamarı*. Əlbəttə, bunlar çoxlu ərəb terminləri (*iqlim, xətti-əstva «ekvator», cəmrə, zəmhərir, həva, bürc, Qövs bürcü, Ёювза, əflak* («gög»)) ilə bərabər işlənir. Ancaq orta əsrlərdə elm dili kimi ərəbcənin geniş işləndiyi və elmi terminlərin bir qayda olaraq ərəb sözlərindən ibarət olduğu dövrdə bu, böyük hadisə sayılmalıdır.

Elmi üslubun folklor-danışiq dilinin nümunəsi olan «Şeyx Səfi təzkirəsi»ndə müxtəlif elm və peşə sahələri ilə, hüquqla, dövlətçiliklə bağlı, ən azı, bu qədər türkcə termin işlənir: *yarlığ* (fərman), *yarlığamaq* (bağışlamaq), *yarlığ vermək* (əmr etmək), *yasa* (qayda-qanun), *yasavul* (hərbi vəzifə), *yaşmağ* (qoruyucu, mühafizəçi), *tikdirmək* (vəzifə tapşırmaq), *tabın* (qulluqçu), *tabınbaşı* (xidmətçilərin başçısı), *törə* (adət), *qurci/qurçi* (qoşun hissəsi, silahlı dəstə), *qəpcur* (vergi növü), *qəlan* (vergi növü), *kəlməçi* (tərcüməçi – bu söz ərəbcədir), *gənəş* (məsləhət) (dialektlərimizdə bu gün də məsləhətləşmək mənasında «gənəşmək» sözü işlənir), *əyğag* (casus), *eşik* (saray), *donluğ* (maas – 1950-ci ilə qədər maas mənasında xalq dilində «donnuq» işlənirdi), *daruğal/darğa* (kəndin böyüyü, dəstəbaşı, gözətçilərin başçısı), *dağdağan* (izdiham), *çəri* (qoşun, ordu), *çərik* (əsgər, döyüşçü), *çalış* (vuruş, döyüş), *canğı* (məşvərət, məsləhət), *canğıcı* (müşavir, məsləhətçi), *biti/bitik* (məktub), *bitikçi* (katib, mirzə), *aracı* (vasitəçi, barışdıran), *ağac* (uzunluq vahidi – 7 km-ə yaxın), *yırlamaq* (mahnı oxumaq), *yırlayıcı* (oxuyan, müğənni), *yolurucu* (yolkəsən, quldur), *qəytul* (hərbi düşərgə), *igçi* (ox düzəldən), *ədük* (çəkmə), *ədükçi* (çəkməçi), *ulca* (əsir), *ulus* (el, xalq), *tumağ* (soyuqdəymə, tumov), *ala* (xəstəlik adı), *əbəci/əbəkcı* (mamaça), *büğüin* (oynaq, buğum), *tüp/tib/tub* (hücum mərkəzi). Göründüyü kimi, Türkünstan türkcəsinə aid xeyli söz-termin işlənmişdir. Eyni

zamanda səfəvilər dövrü müstəqil Azərbaycan dövlətçiliyi ilə bağlı yerli milli terminlər hazırlanmağa başladı: *çərik* > qoşun, *çəri* > əsgər//döyüşçü, *bitik* > yazğu//məktub, *bitikçi* > mirzə > katib. Bir fe'li sifət formasının abidədə işlənmə şəkli maraqlıdır: eynən «yeriyən» fe'li sifəti olan söz *g* samiti ilə işlənərək, fe'ldən düzələn sifət (düzəltmə sifət) olur: *yerigən* – yüyrək, tez cəld. Həmin samit Molla Pənah Vəqifdə də həmin işi görür: *Söyləgən*, oynayan, dürüst biçimdə (*söyləyən* – fe'li sifət şəkilçisidir. *Söyləgən* isə düzəltmə sifətdir).

Ümumiyyətlə, XIV-XVI əsrlərin lüğətləri Azərbaycan dilində müfəssəl terminologiya olduğunu göstərir ki, bunların sırasında ərəb, fars sözləri ilə yanaşı, türk mənşəli leksika da müəyyən yer tutur. Məsələn, «Tərcüman-üs-sihah» lüğətindəki (XVI əsr) terminlərə nəzər salaq. İnşaatla bağlı *qala*, *qəsr* və s. alınmalar ilə yanaşı, türk mənşəli *ev*, *girəmid*, *kərpic*//*kərbic*, *ağac*, *suvamaq* və s.; təqvimlə bağlı *fəcr* (dan üzü), *rəcəb* və s. alınmalar ilə bərabər türk mənşəli *ay*, *ayın axırı*, *gecə*, *öylə* (günorta), *tan* (dan) və s.; təbiət anlayışlarını bildirən sözlərin hamısı türk mənşəli – *yağmur*, *yulduz*, *bulut*, *şimşək*, *tütün* (tüstü), *tüten* (papiros çəkmə), *qənd* (dolu), *cəh* (şeh) və s.; həşərat adları, hamısı türkcə – *sinək* (milçək), *sümük* (zəli), *örümçə*, *gənə*, *kərtənkələ*, *kəpənəg*, *böcək*//*böcə*, *qızıl dud* (barama qurdu - «dud» farsca); faydalı qazıntılar, hamısı türkcə – *dəmir*, *altun*, *gümüş*, *bakır* (mis), *bürünc*, *qalay*, *tuc* (tunc), *jivə* və s.; geyim-bəzək-paltar əşyaları, türkcə – *bez*, *yüz örtüsü*, *yeng* (qol), *buncuq*, *biləzik* və s.; süfrə-masa terminlərindən: *çaqır*, *bəkməz*, *axşam şərabı*, *icgü*, *nəbiz* (şərab), *buzə* (*pivə*), *mizr* (darıdan şərab) və s.; tibbi-fizioloji anlayışlar – *çiban*, *yara*, *irin*, *şiş*, *sivilçi* (kiçik çiban-civzə), *çiçək*, *isitmə*, *bur* (qarın ağrısı), *qolaq* (iflic), *tumağ* (tumov) və s.; filoloji terminlərdən – *lisan*, *lüğət*, *hərif*, *məsdər*, *fəthə*, *kəsə*, *zəmmə*, *kəlimə*, *müzərrə*, *məxrəc*, *fe'l*, *mütəəddi fe'l* (tə'sirli) və s.; yalnız ikisi türk mənşəli – *söz*, *dil*.

H. Naxçıvaninin «Sihahül-əcəm» (XIV əsrin əvvəli), Cəmaləddin İbn Mühənnanın «Hilyətül-insan və həlbətül-lisan» (XIII əsrin sonu XIV əsrin əvvəli) lüğətlərində də bu qəbildən zəngin terminologiya əhatə olunur. Bu o deməkdir ki, elmi üslubun inkişafı üçün dil imkanı olub, əgər hansı zamandasa lazımi səviyyəyə qalxmayıbsa, siyasi şəraitlə bağlıdır.

Rəsmi-epistolıyər üslub. Üslubun klassik-kitab dili təzahürünə misal: «Əlminnətü-lillah ki, şəcəreyi-elmü irfan gündən-günə mütənəvvə' olub, səməreyi-asari fəvaid saçmaqdadur... Əgər bu təriqeyi-mərziyyə nəhci-istimrar bulmasaydı və bu adəti-mə'hudə müstəmir olmasaydı, bəqayi-süvəri-növiyyə və əfradi-şəxsiyyə zərurət ehtimal bulmaz idi. Və silsileyi-nizamə istehkam müyəssər olmaz idi...

*Qaziyi-adil Əlaidini-alıqədr kim,
Hökmi-məqbuli qəzadan hasil etmişdür riza.
Bir xələf vermiş ona iyzəd ki, zati-qabili
Elm cəm'ini, hünər kəsini etmiş iqtiza,*

*Nəqdi-qazidir, əcəbmi ol mütəhhər nütfəyə,
Olsa tarixi-vilayət «Kövkəbi-övcü-qəza».*

(Füzulinin Qazi Əlaidinə məktubundan)

Üslubun folklor-danışıq dili təzahürünə nümunələr: «Səadətli padüşahımızun xaki-pay kimiya əsərlərinə yüz sürməkdən sonra ərzi-hal budur ki, bu duaguyiñüz Cahanşah padüşahun oğlunun oğlu olub, sürxsər zalım vilayətimizi talan eyləyüb, zəbt eylədikdə Şirvan vilayətinə varub, mütəməkkin olmuş idi. Hətta iki dəfə Şirvan padüşahından şah bu duaguyiñizi tələb eylədi, vermədi... (Qaraqoyunlu hökmdarı Cahanşahın nəvəsinin Osmanlı hökmdarı Sultan Səlimə məktub -ərizəsindən).

*Mürşidi-kamilüm, Şeyx oğlu şahüm,
Bir ərzim var qulluğuna, şah, mənim.*
(Qurbani)

Fərmanların, dövlət başçıları, sərkərdələr, mənəblilər arasındakı yazıların da dili buraya daxildir. Belə nəsr saray nitqini təmsil edir və ali mənəb sahiblərinin dil norması sayılır. Bu nəsrin həm qafiyəli, həm də qafiyəsiz nümunələri yüksək nitq təzahürü hesab olunur.

Başqa bir paralelə diqqət yetirək – burada eyni məzmun tipində mətnlər – iki məktub, iki müxtəlif dil formasında üzə çıxır.

Birinci məktub. «*Əmiri-ə'zəmi-əkrəm Musa Durqut oğlu inayət və şəfaqətimizə ümidvar olandan sonra söylə bilsün kim, iftixarül-əazim vəl ə'yan Əhmədağa Qaramanlunu o tərəfə göndərdük və ol yerüñ ixtiyaratını kəndünə şəfəqət etdük. Gərək kim müşarileyh sözündən və məsləhətündən çıxmasun və mütabiət ona qılsun kim, inşallah-taala, hər nə kim anıñ muradı və istəyi olsa, hasildir. Gündən-günə hər iş vaqe, bulsa, Əhmədağa ittifaqı ilə dərgahi-müəllamizə bildirsünlər kim, hər növ' buyruğıñız olsa, əməl etsün, kəndüni xoş durıb mərhəmətünizə ümidvar olsun*» (Şah İsmayılın Musa Durqut oğluna məktubundan).

İkinci məktub. «*Şahzadəyi-ənəd. Sultan Bəyazid nadan və cahil və riayəti-hüquqi-pədən və bəradəri-məhtər əmründə qafil və layaqət olmağın şənəət və səfahətləri binəhayət olduğuna bizdə dəxi elm hasil olmuşdur... günahlarına üzrxah olub şəfaət ümidilə müxlisiniz yanına gəlüb, bəhəmdülla ki, bədənədiş və bədxahimiz yanına varmadı. Etdiyi e'mali-qəbihənin cəzavü səzasuni bilüb istiğfara gəlmişdür. Bu xüsusun hüsnüli, yə'ni Sultan Bəyazidün vüsuli əhsəni-vəchlə mümkün və müyəssər ikən tutub göndərməgə ehtiyac yoxdur. Həzrəti-padşahi-islamdan iltimas olundu ki, Sultan Bəyazidün cərayimü günahların bu müxlislərinə bağışlayub, taibi təriqün namusi dövlətə layiq olmadığı üzrə ədəyi-xidmət olma...*» (I Şah Təhmasibin II Sultan Səlimə cavab məktubundan).

Məktubların dili lüğət tərkibinə görə də fərqlənir. Birincidə kütləvi ünsiyyətdə işlənməyən bir neçə izafət var ki, bunlar da titullu - mənəbli adamların atributunu göstərən qəlib-ifadələrdir: *əmiri-ə'zəmi-əkrəm, iftixarül-əazim vəl ə'yan, dərgahi-müəlla*. Qalanları danışq-ünsiyyət dilinə məxsus sözlərdir. İkincinin dili saray jarqonu sayılan lüğətlə zəngindir. Düzdür, həmin qəbildən başqa məktublarla müqayisədə burada sadə ifadələr də var, ancaq bütövlükdə saray danışq norması əsasdır. Bununla belə, məktubların köklü fərqləri sintaksislərindədir. Bu mətnləri iki dil formasına görə, müasir anlayışla iki üslub səviyyəsində fərqləndirən də, birinci növbədə, həmin sintaksisdir, söz birləşməsi silsilələri və cümlə həcmidir.

Qaraqoyunlu nəslindən olan şəxsin Azərbaycan dilində məktubundan, Cahan şah Həqiqinin ana dilində divan bağlamasından aydındır ki, qaraqoyunlular zamanı Azərbaycan dili sarayda işlənmişdir (əgər hökmdar-şair ana dilində şe'r yazırsa, həm də ana dilində danışır və ünsiyyət saxlayırsa, deməli, sarayda və dövlət idarə işlərində ana dilinin iştirakına şübhə qalmır). Ancaq, şübhəsiz, Azərbaycan dili dövlət dili kimi hərtərəfli fəaliyyət imkanını və tətbiqini Səfəvilər dövründə tapır (Şah İsmayılın və oğlu Şah Təhmasibin əvvəldə verilmiş məktublarını xatırlayın). Şah İsmayıldan Səfəvilər dövlətində Azərbaycan dili rəsmi dairələrdə işlənməyə başlayır, sarayda, orduda, dövlətlərarası yazışmalarda geniş surətdə tətbiq olunur. Şah İsmayıl Polşa, Roma, Macarıstan, Almaniya ilə danışığ və yazışmalarda farsca ilə yanaşı azərbaycancadan da istifadə etmişdir. Bu dildə rəsmi dövlətlərarası sənədlər imzalanmışdır.

Ən mühüm cəhətlərdəndir ki, Azərbaycan dili orduya sirayət edir. Səfəvi dövlətində fars hakimlərə farsca, azərbaycanlılara azərbaycanca hökmlər göndərildi və bu azərbaycanca rəsmi fərmanların başlığında «hökm» yerinə «sözümüz» yazılırdı^{*}. Bu reallıq onda əks olunur ki, səfəvilər dövründə Azərbaycan dilində hərtərəfli terminologiya hazırlanır. Bunların arasında hərbi terminlər xüsusi olaraq diqqəti çəkir: *qol* (cinah), *qoşun*, *sürün* (hücum), *yaraq* (silah), *saxlov* (kazarma), *çərik* (əsgər), *amac* (hədəf), *atminən* (yavər), *ayaqçı* (qasid), *sancaq* (bayraq), *yurt* (düşərgə), *qaravul*, *gəzən* (patrul), *çarxçı* (çarxlı dəzgahla ox atan), *araba* (hərbi sursat daşıyan nəqliyyat), *ordu*, *alay* (qoşun hissəsi), *alaybəgi*, *başlıq* (qoşun başçısı), *böyük* (hərbidə hissə), *burğu* (şeypur), *elçi* (səfir), *tüfəngçibəşi*, *topçubəşi*, *onbaşı*, *yüzbaşı*, *minbaşı*, *qoruqçubəşi*, *eşikağası*, *eşikağası başı*, *bitikçi* (katib), *yazğu* (məktub), *buyruq* (fərman), *sözümüz* (hökm), *dönük* (qıyamçı), *qoruqçu* (şahın şəxsi mühafizəçisi) və s.

^{*} Geniş məlumat üçün bax: Петрушевский И.П. Азербайджан в XVI-XVII веках: Сб. статей по истории Азербайджана. – Баку, 1949, вып. 1.

Üslubların XIII-XVI əsrlərdəki fəaliyyətinin özünə-məxsusluğunu göstərmək üçün daha iki mətnin müqayisəsi ilə sözumüzü yekunlaşdırırıq.

Elmi mətn:

*Hünərdən eşidilməz oldı göftar,
Yürüdü hiyleyi-rübahü kəftar.
Dəlü uslu ilə oldı müsəvi,
Dür oldı alimə cahil məsəvi...
Cəvahir qiymətini bildi sərraf,
Zəkani neyləsün pür müşkinaf...
Anun ki, xəstə olmuşdur mizacı,
Nə bilsün ki, nədür tatlı, ya acı...
Ki bundan özgə nəfsə çarə olmaz,
Bu yol ilə gedən avarə olmaz...
Palasa tə'n edən atlas geyirsün,
Yox isə ağzunu əbsəm qıvrırsun.*

(Qazi Abdulla Divrigili.
«Bəhri-dürər», XV əsr).

Bədii mətn:

*Məgər sultanı ol şəhrin bağayət
Əcayib görkli idi binəhayət...
Atası dünyadan nəql etmiş idi,
Ata taxtını kəndi tutmuş idi.
Hənzur dəxi diri idi anası,
Köşildə yox idi zərrəcə pası.
O ruhi-salihə məsturi xatun
Necə tutsaq əsir almışdı satun...
Anıq qapısına vardı Güləndam,
Taş-eşikdə oturdu, qıldı aram.
Məgər qapıçılar anı görirlər,
Şoluqdəm xatuna xəbər erirlər.*

(«Dastanuu-Əhməd Hərami»,
XIV əsr).

«Bəhri-dürər» («Dürlər dəryası») əruz vəznə haqqında mənzum traktatdır. Müəllifin məqsədi əruz şe'rində türk koloritini tə'yin, təbliğ və tə'lim etməkdir. Buna görə də qazi Abdulla əruzun bütün bəhr və təfilələrini təhlil etməyib, məhz türkdilli poeziyada daha işlək olanların üzərində dayanır. Traktatda 16 belə bəhrin adı çəkilir və bunlar altı qrupa ayrılır, altı dairədə ümumiləşdirilir: *təhvil*, *mədid* (I dairə), *vafır*, *kamil* (II dairə), *həzəc*, *rəcəc*, *rəməl* (III dairə), *müsərif*, *xəfif* (IV dairə), *müzare*, *müqtəzab*, *müctəs* (V dairə), *mütəqarib*, *mütədarin* (VI dairə). Bütün bəhrlərin və təfilələrin əsasında 8 əsli təfilənin (əcza-yi-əsliyyə) durduğu söylənir – *Səkkiz əcza qomuşlar şe'rə mizan*. Göstərilir ki, «Tamamı uşbudur cümlə vəzanun»: *məfa'ilün*, *fə'ulün*, *müstəf' ilün*, *mə-fa'ilətün*, *mütfə'ilün*, *məfulətü*, *fa'ilün*, *fa'ilatün*.

Əsərin dilində əruzla bağlı terminologiya tamam əks olunur: *səbəb*, *vətəd*, *xəbn*, *izmar*, *rükn*, *zəhf*, *zihaf*, *illət*, *təyy*, *sükun* və s. Göründüyü kimi, əsl elmi əsər qaydası ilə

terminləri, hər anlayışın şərhı öz yerindədir. Əsər elmi dil üçün səciyyəvi olan mücərrəd leksika ilə zəngindir: *idrək, sərfti-dil, rəsm, mücərrəd, aləm, məfruk, həqiqət, səbəb, kamal, təbiət, məani, mahiyyət* və s. Bunların hamısı elmi üslubun faktıdır, ancaq təhlil mənzum dillə aparılır. Şe'r dilinin müxtəlif məzmunlu əsərlərdə ümumi cəhətləri olur: vəznı, qafiyəsi, ritmi, məxsusi sintaksisi – xüsusilə söz sırası ilə bağlı və təbii ki, obrazlılığı. Həmin bu elmi əsərdən, verilən parçanın özündə bir neçə belə ifadə diqqəti çəkir: *dəli ilə uslunun bir tutulması, rübah hiyləsinin ayaq tutması, cəvahir qiymətini sərrafın bilməsi, mizacı xəstə olanın dadlı ilə acını ayırmaması* (məcazi), *palaza tə'nə edən atlaz geyirsin* («üç şahını bəyənməyən beş şahı çıxarsın» mənasında) və s. başqa yerlərdə də idiomatik məzmunlu ifadələr çoxdur: *qayğudan qurtarmaq, şad olmaq, cigəri yanmaq, məqsuduna vasil olmaq, qafil olmaq, cəfa çəkmək, xələl irmək, biganə olmaq, zamanı irmək, kərəm ummaq, var deyənlərin zari olması* və s. Ümumiyyətlə, traktatın dilində elmi-fəlsəfi və obrazlı ifadə tərzı vəhdətdədir. Məsələn, iki əruz anlayışını anlatmaq üçün belə əyani bədii müqayisə aparılır:

*Səqli ilə xəfif olmaq – bənü sən,
Səbəb oldur ki, sən cansın, bənəm tən.*

«Dastani-Əhməd Hərami»dən verilən paraleldə və ümumiyyətlə, traktatla poemanın başqa hissələrində anlaşılan baxımından da dillər uyğundur. Dil üslubuna görə, verilən elmi və bədii mətnlər eyni tipdədir. Əgər elmi və bədii mətnlər nəzm və nəsr göstəricisi ilə ayrılırsa, deməli, üslubi differensiasıyanın mahiyyətini müasir anlayışla təyin etmək yanlış olardı. Bu dövrdə hətta lüğətlər mənzum yazılırdı.

Tərcümə dili. XIII-XIV əsrlərdəki tərcümə lüğətlərinin ardınca XV-XVI əsrlərdə tərcümə ədəbiyyatı yaranır. Tərcümələr həm nəzmlə, həm də nəslə edilir. Ümumiyyətlə, Azərbaycan-türk nəsr dili tərcümə nəsrinin dili ilə başlanır. XV-XVI əsrlərdə Azərbaycan ədəbi dilinin kamala dolmasını edilən tərcümələr də əyaniləşdirir. Artıq Azərbaycan ədəbi dili elə səviyyəyə çatır ki, ərəb və fars dilləri kimi qədim ədəbi yazılı

ən'ənələri olan dillərdən tərcüməyə girişir. Unutmamalıdır ki, dil üçün orijinal əsəri əks etdirmək tərcümədən xeyli asandır. Çünki orijinal əsərdə milli təfəkkür tərzii dil formasına uyğundur. Daha doğrusu, milli düşüncə ana dilinin səviyyəsi ilə müəyyənləşir; bunlar qarşılıqlı surətdə bir-birini tənzim və təkmil etdiyindən aralarında daimi ahəngdarlıq vardır. Ana dilinin ifadə üçün gücü çatmadığı fikir heç yaranmır ki, doğula da. Hər dilin daxili xüsusiyyətlərinə və enerji potensialına görə xalqın düşüncə tərzii formalaşır. Bu mə'nada, ərəb və fars dillərindən azərbaycancaya tərcümə faktı özlüyündə Azərbaycan ədəbi dilinin imkanları haqqında müəyyən fikir yaradır. Bu da şübhəsizdir ki, tərcümə işi tərcüməçi dili zənginləşdirir. Eyni (hətta aşağı) səviyyəli dillərdən edilən tərcümələr belə, dilin imkanlarını genişləndirir: bə'zən dilin passiv bir konstruksiyası tərcüməçi tərəfindən fəallaşdırılır; yaxud müqabil dildəkinə uyğun gəlməyən yeni model yaradılır. İnkişaf etmiş ərəb və fars dilləri ilə analogiya xalq dilindəkindən fərqli cümlə tipləri yarada bilər, yaxud xalq dilindəki cümlədə müəyyən təshih aparar, bağlayıcı vasitələrini dəyişdirə və ya əvəz edə bilər və s. Məsələn, bilindiyi kimi, tarixin dərinliyinə getdikcə türkcədə bağlayıcılar leksik məzmunlu bağlayıcı vasitələrlə əvəz olunur. Deyək ki, mürəkkəb cümlənin tərəfləri intonasiya ilə bağlanır. Tərcümələrin dilində bağlayıcılarla bağlayıcı intonasiya paralel işlənir və gələ-gələ bağlayıcılar artır. Bu vasitələr nəsr dilində xüsusilə işlək olur. Belə: «Şeyx Sədrəddin buyurdu *kim*, çün aləmdə həzrət Şeyx Səfiəddinün əkin üçün Kəlxoranda həman bir cüft sığırı var idi *kim*, an unlən ziraət eylərdi və türlü-türlü ne'mətlər *kim* sadir ilə varidə verür idi, qamu andan idi və yaxşı xidmətlər *kim* Şeyx Zahid ilə hərəmlərinə eylər idi və bütün xadimləri ilə xadimlərinə və çər-çevrəsi ilə qövmələrinə məcmu' andan olur idi» («Şeyx Səfi təzkirəsi»). Hətta bu danışiq sintaksisi Füzulinin nəsrində də var: «Rəvayətdür *ki*, ol dəm asimandan bir nida gəldi *ki*...» («Hədiqətüs-süəda»). Xalq danışiq dili üçün səciyyəvi olan *necə ki*, *netə ki*, *handə ki* köməkçi vasitələr nəsr-tərcümə dilinin vasitəsilə ədəbi dilə gətirilir. Türkcədə danışiq dilindəki bu vasitələrin qarşılıqlarını ərəbcə və farsca (ədəbi dildə) görüb, tərcüməçilər onları öz ana dilində də yazıya alırlar. Həmin işin davamı kimi *ey ki*, *ey xoş o ki* qəbilindən nidalar emosiya daşıyıcıları kimi nəsr və şe'r tərcümələrinin dilinə daxil olur.

Beləliklə, tərcüməçilər qarşılıq axtararkən bə'zən onları canlı danışiq dilində tapıb ədəbi dilə gətirir, bə'zən də tapmadıqda mənbə dildən (ərəbcədən, farscadan) kalka edirlər. Hətta bə'zən ehtiyac olmadan mənbə dildəki qrammatik ifadəni daha məntiqli sayırlar. Məsələn, türkcədə toplu isimlər xəbərlə kəmiyyət şəkilçisi işlənmədən uzlaşır: *El//oba//ordu* ayağa *qalxdı*. Türkcənin yazılı ən'ənəsində – Orxon dilində belədir: *Biriyeki budun, kuruyaki, önrəki budun kelti*. **Tonyukuk** (cənubdakı xalq, qərbdəki, şərqdəki xalq gəldi).

Fars dilində toplu isim xəbərlə cəm isimlər kimi uzlaşır. Hesab edirəm ki, tərcümə dilindəki bu uzlaşma tərcümənin əslindən gəlir: «... *el* səni qəbul eyləyübdirlər» («Şeyx Səfi təzkirəsi»). Sayla işlənən ismin xəbərinin cəmlənməsi də tərcümənin təsiri olmalıdır: «Gilanlu Şəmsəddin dedi kim, Şeyxün sözlərin *iki kimsə* fəhm *edərlər*: birisi bir ikən danışmənd, yoxsa bir kişi ki qayətdə sadıq ola»^x («Şeyx Səfi təzkirəsi»). *Üç kişilər, beşqardaşlar* da həmin tərcümə dilinin nəticəsidir. Ancaq qədim türkcə ilə müqayisə edin: tokuz oğuz, on ok, on uyğur, otuz tatar.

Tərcümə dili dövrün ədəbi normasının tərkib hissəsidir. Ona görə də həm mənzun, həm də nəsrə, həm bədii, həm elmi tərcümələrdə dilin ikili təzahürü diqqəti çəkir: mənzum və nəsrə nümunələrdə həm folklor-danışıq dili, həm də klassik-kitab dili müşahidə olunur. Məsələn, «Hədisi-ərbəin» («Qırx hədis») mövzusunda iki tərcümədən hərəsi bir dil normasında yazılmışdır. Biri Məhəmməd bin Əbu Bəkir Üçfurinin ərəb dilində yazdığı «Hədisi-ərbəin şərh»nin Həzini tərəfinədən «Hədisi-ərbəin» adı ilə Azərbaycan türkcəsinə mənzum tərcüməsidir. Xalq danışiq dilinə yaxındır. Məqsədi peyğəmbərin adı ilə bağlı hədisləri geniş kütləyə çatdırmaq olduğundan aydın dillə yazmağa çalışıb. Dilində xalq rəvayətlərinə məxsus epiklik var. Təsədüfi deyil ki, hər hədisi nəzmə çəkəndən sonra «Hekayət» adı ilə ibrətli hadisə danışır. «Dastani-Əhməd Hərami»dəki kimi burada da müəllif «Tağrı adın mən yad eyləyüm, Sözümi andan sonra bünyad eyləyüm»

^x Hər iki hal XX əsrin əvvəllərinə qədər gəlir.

notları ilə başlayır. Əsər məsnəvi formasındadır. Türkçə sözlərdən orijinal, xalq şe'rinəki kimi şəffaf qafiyələri var: Kim ki bismillah ilə girsə işə, Tanrı tövfiqilə xətmə irişə. Həmçinin: *iş-i-azmışi; dəgil-dinləgil; yarağ-durağ; kişi-işi; qulları-yolları* və s.

Danışq dilinin qəlibi ilə əks mə'nalı sözlərlə ifadə qurur: dağ-axşam (səhər-axşam), *dün-gün, durub-oturmaq, gecəsi-gündüzi...* Canlı dildəki kimi «get» məqamında «yeri», «səksən yaş» yerinə «səksən yaşar» deyir. Xalq ifadələri ilə zəngindir, eyni zamanda tarixi frazeologiya nümunələri var: *yüzünü yerə sürmək, yüzünü yerə urmaq, əcəl yadığına baş qoymaq, qulaq urmaq* (dinləmək), *yüz sürmək* (yönəlmək)...

Adətən söhbətdə «filankəs dedi», «deyillər», «dedilər» qəlibindən geniş istifadə olunur; bu, xalq yaradıcılığının təhkiyə formasına uyğundur. Həzininin «Hədisi-ərbəin»ində belə nümunələr geniş yer tutur: Dinlə, Abdullah, muni böylə, *dedi*, Fəxri-ələmdən *rəvayət eylədi. Dedi*, məxluqətə hər kim rəhm edər... rəhm edər, *dedi*, rəsuli-bimisal; Pəs anə *sordi, dedi* kim, ya filan; *Dedi* İbrahim, eşitdim mən yəqin İqlimədən bu hədisi, ey əmin. Ol dəxi *dedi* ki, Abdullahtən Böylə *eşitdim* mən, ey xəlqi-həsən! *Dedi* Abdullah ki, *dedi* Mustafa, Kim elmdən ögrənə bir bab əgər, Dinünə, *dünyasinə nəf'i dəgər*.

«Dedim, dedi» mükəlimə qəlibidir. Ümumiyyətlə, mükəlimə bədii dilə xəlqilik verir. Mükəlimədə insan qarşılıqlı anlaşma ehtiyacı ilə üz-üzə durur, danışq aktı modeli yaranır. Nitq aktında iki tərəfin olması, istər-istəməz, ünsiyyət deməkdir. Ünsiyyətdə tərəflər bir-birini anlamalıdır. Bu anlaşmanın dərəcəsiindən asılı olmayaraq, təsvir dili ilə müqayisədə mükəlimədə mütləq aydınlıq olmalıdır. «Şikayətnamə»nin «Salam verdim...» səhnəsindəki «dedim-dedi» parçasında da, anası ilə Leylinin söhbətində də bu mənzərəni görürük. Hətta birbaşa mükəliməsiz «dedi, dedi ki» şəklində vasitəli və ya vasitəsiz nitq tərzində çatdırılan informasiya qarşıdakı dinləyənin, söz deyilənin anlamasına yönəlmiş olur, ona görə də dil xəlqiliklə biçimlənir. Həzininin «Hədisi-ərbəin»i bütövlükdə «dedi» şəklində vasitəli və vasitəsiz nitqlər sistemidir; folklor-danışq dilinin gözəl nümunəsidir. Bu şəkildə yazılı

nitqin qurulması tərcümənin əslindən gəlir – tərcümənin tərcüməçi dilə faydası budur.

Füzulinin eyni adlı əsərində ifadə tərzı başqa istıqamətdədir. Füzulı Əbdürrəhman Caminin ərəbcədən farscaya «Hədisi-ərbəin» tərcüməsini türkcəmizə çevirmişdir. Füzulı tərcüməsində norma klassik-kitab dili üstündədir. Kitab dili olan nəsr hissəsi var: «... bu, qırx hədisi - mö'təbərdir, bəlkə, qırx danə gövhərdir ki, ustadi-girami mövlana Əbdürrəhmani-Cami əleyhırrəhmə intixab edüb, farsı mütərcəm etmiş və şərti mən həfəzə min ümmətiərbəinə hədisən yəntəfiunə, bihi qələlcəza bəəsəhullahu yovməl-qiyaməti fəqihən alimən məqamınə yetmiş. Ümum feyz içün tərcümeyi-türki olunur» - bu, ünsiyyət üçün deyil, o dövrün şərti yazı dilidir, yə'ni kitab dilidir. Bunun ardınca hər biri dörd misradan ibarət qırx hədis gəlir. Bu hədislərin dili artıq Füzulinin klassik poeziya janrlarının dil biçimindədir.

*Rəhm qıl, rəhm xəlqə kim, Həqdən
Bulasan aqibət cəzayi-əməl.
Xəlqə sən rəhm qılmayınca, sənə
Rəhm qılmaz Xudayi-əzzə və cəll.*

Hədislərin dilində Füzulinin klassik janrlardakı dilinə məxsus xəlqi ifadələr var: *xəlqə rəhm qılmaq, kərəm qılmaq, adam oğlu, xeyir görmək, cəfa işi işləmək, həm dili-həm əli...* Aydın aforizmlər işlədir: *Bir dəlikdən iki növbət ilan çıxıb dişləməz; çox sözün bəlaları çox olur; Çox sözündən düşər bəlayə kişi; Çox sözün çox bəlasına söz yox...* Hədisin birini bütünlüklə, leksika və sintaksisi ilə kütləvi aforizm dilində tərcümə etmişdir:

*Pəhlivan ol degil ki, hər saat
Yıxa bir pəhlivanı qüvvət ilən.
Oldurur pəhlivan ki, vəqti-qəzəb
Nəfsinə hökm edə ihanət ilən.*

Füzulı «ümum feyz içün türkcəyə tərcümə olunur» sözünü elə belə demir, o, peyğəmbər dilindən çıxmış hikmətləri öz

türkdilli millətinə yetirmək istəmişdir. Deyək ki, Füzuli ana haqqında C.Cabbarlı kimi ayrıca şe'r yazmayıb. Ancaq ana kimliyini övladlara təlqin etmək üçün peyğəmbərin dilindən gələn bir hədislə öz sözünü deyir:

*Anaların hörmətini tutun ki, müdam
Qabili-rəhməti ilah olasız.
İstək onlar əyağı altında,
Gər dilərsiz ki, cənnəti bulasız.*

Əslində bu hədisin sintaksisindəki sərt mürəkkəblik, ümumiyyətlə, Füzuli sintaksisinin aydınlıq prinsipinə münasib gəlmir:

*Mö'min olmaz kişi həqiqət ilə
Tutmayınca təriqi-tərki-həva,
Hər nə öz nəfsinə rəva görsə,
Yarü qardaşa görməyincə rəva.*

Prinsipcə bu, dolğun, çox mükəmməl sintaksisdir; bənd bir cümlədən ibarətdir, hər üzvü də öz yerindədir. Həm də qrammatik ölçü ilə bir sadə cümlədir. Şe'ri nəsr sintaksisinə çevirsək, belə alınar: «Nəfsini tərk edib həqiqət yolunu tutmayınca, öz nəfsinə rəva gördüyünü dostuna, qardaşına rəva görməyincə kişi (insan) mö'min olmaz». Bunu mürəkkəb cümlə vasitəsilə Füzuli daha aydın ifadə edə bilərdi. Ancaq, görünür, tərcümənin sintaktik əslini saxlamışdır (ancaq Füzulinin tərcümə mətni ilə yaratdığı bu sintaksis gələcəkdə cilalanacaqdır. Biz M.P.Vaqifdə görəcəyik ki, bir qoşmanın bütün bəndlərinin misraları birinci misradakı baş cümlənin budaq cümlələri olacaqdır).

Belə üslub ayrılması nəsr tərcüməsinin də dilində görünür.

Tam əyanilik üçün «Rövzətüş-şühəda»nın farscadan iki üslubda tərcüməsindən nümunələr:

1. Rəvayətdür ki, İsmayıl əleyhüs-səlam bir gün avdan qayıtmışdı. Yüzünə toz qonmuş və günəşin ıssılığından saçları pərişan olmuş idi. Həzrət Xəlil onun yolu üstündə durmuş idi. Çün gözi İsmayıla yetdi, bir rüxsar gördi – gül kimi açılmış və bir üzər gördi – iki həftəlik qəmər kimi görkəmli məşriqindən çıxmış. Atalıq mehri hərəkətə gəlüb İbrahimin könli sevindi. (*Nişati tərcüməsi, «Şühada-namə»*).

2. Həzrəti-Xəlilün bir müsibəti dəxi zibhi-İsmaildür ki, lisanitənzilə cari olmuş ki: «İnnə haza-lə-huvə'l bələü'l mubin»^{*} Rəvayəti-səhih və nəqli-sərihdür ki, bir gün Həzrəti-İsmayıl sevdəgahdan rüxsari-ğubəraludlə Həzrəti-İbrahimün hüzurinə gəldükdə və Həzrəti-İbrahim nəzəri-iltifatlı ol afitabialəmtabın səfheyi-rüxsarın mütaliə qıldıqda silsileyi-geysuyi-mişkbərundan hər səri-mu bir rəgi-canunə peyvənd və şə'səyi-cəməli-pürnürindən hər rışteyi-şü'a bir üzvünə bənd olub, ləzzəti-didarında məhv oldu və təməşeyi-rüxsarında cümlə nəqdi-vücudin sərf qıldı». (*Füzuli, «Hədiqət-üs-südə»*).

XV-XVI əsrlərdə tərcümə faktının mövcudluğu və edilən tərcümələrin dilin bütün üslublarını əhatə etməsi Azərbaycan-türk dilinin leksik-qrammatik mükəmməlliyini, Şərqi inkişaf etmiş dilləri ilə hünərlə tərəf-müqabilik etdiyini bir daha əyani göstərdi və milli dil kimi qüdrətini açıq-aşkar nümayiş etdirdi.

Lüğətlər haqqında. Hüsəməddin Xoyinin XIII əsrdə yazdığı «Təhfeyi-Hüsəm» mənzum lüğətindən sonra türk dilində mənzum lüğətlər yaranması bir ən'ənəyə çevrildi. Məsələn, XVI əsr Türkiyə alimi Şahidi Mövləvi «Təhfeyi-Şahidi» adlı mənzum lüğətini Hüsəməddinə nəzirə kimi təqdim edir:

*Oqudım, əvvəla, «Təhfə-Hüsəm»i,
Müəttər oldu onunla can məşamı.
...Dilərdim ki, yazam bir xoşca namə,
Nəzirə ola ol «Təhfə-Hüsəm»¹.*

^{*} «Şühəsis ki, bu bəla açıq-aşkar bir imtahan idi» (Əs-Səffat surəsi, ayə 106. Qur'ani-Kərim. Ziya Bünyadov və Vəsim Məmmədəliyev tərcüməsi). Azərənşr, 1991, s. 449.

¹ Bax: Ələsgərova T., Sadıqova C. Hüsəməddin Xoyi: Təhfeyi-Hüsəm. Bakı, 1996, s.30-31.

Bu ən'ənə Azərbaycanda da davam edir: XV əsrdə Əbdül Məcid ibn Firiştə, XVI əsrdə Məhəmməd Füzuli mənzum lüğətlər yazırlar.

Əbdül Məcid ibn Firiştə: Ərəbcə-türkcə mənzum lüğət.

Əbdül ibn Firiştənin əslində soyadı ibn Mələkdir. Kifayət qədər ad-san sahibi olan qardaşı Əbdüllətif ibn Mələklə fərqlənsin deyə, ərəbcə Mələk sözünün farsca qarşılığı olan Firiştə işlənmişdir. Əbdül Məcid ibn Firiştə XV əsrin ortalarında yaşamışdır (1469-da ölmüşdür). O, hürufi təriqətinin ideoloqu Fəzlullah Nəiminin şagirdlərindəndir, hürufiliyin fəal təbliğatçılarından olmuşdur. Əbdül Məcidin «Eşqnamə» (1430) əsəri təriqət nümayəndələri tərəfindən Nəiminin mə'lum dahiyənə «Cavidannaməsi» ilə bir səviyyədə qiymətləndirilmişdir. Tarixi mənbələrdə əldə olmayan «Hidayətnamə» əsərinin də adı çəkilir.

Onun bu ərəbcə-türkcə əsəri bir təsadüf nəticəsində üzə çıxarılmışdır. Prof. Ç.Mirzəzadə XII əsrin görkəmli Azərbaycan alimi Xubeyş Tiflisinin «Qanunül-ədəb» əsərinin üzərində işlərkən əlyazmanın haşiyələrində bu leksikoqrafik mənzuməni aşkar etmişdir¹.

Ç.Mirzəzadənin hesablamasına görə, lüğətdə 1480 söz var. Bu, bir dövrün lüğət kitabı kimi böyük tutum deyil. Ancaq bu əsər orta əsrlər türk dili, birinci növbədə, Türkiyə və Azərbaycan oğuzcaları haqqında çox geniş mə'lumat verir, dolğun təsəvvür yaradır. Bu baxımdan diqqəti birinci o çəkir ki, İbn Firiştə bu lüğəti nəvəsinin ərəb dilini öyrənməsi üçün tərtib etmişdir. Deməli, lüğət birbaşa praktik məqsəd üçün yaradılıb, həm də məhz kiçik məktəb yaşlı uşağa xidmət məqsədi daşıyıb. Deməli, sözlükdə ana dilinin gündəlik ünsiyyət üçün ən işlək sözləri əhatə olunmalıydı. Bu mə'nada diqqəti çəkən ikinci xüsusiyyət odur ki, orta əsrlərə aid başqa türk lüğətlərindən fərqli olaraq, burada qeyri-türk mənşəli leksikona xeyli yer verilib. Belə ki, türk dili materialı siyahısında onlarla ərəb və fars sözləri var. Bu, o deməkdir ki, həmin ərəb və fars sözləri artıq orta əsrlərdə, məsələn, lüğətin yazıldığı XV əsrdə

¹ Ибн Фириште и его рифмованный глоссарий. Критический текст составила и снабдила переводом и введением Мирзаде Чимназ. Баку, «ЭЛМ», 2000, 274 стр.

adını çəkdiyimiz oğuzcaların lüğət tərkibində vətəndaşlıq hüququ qazanıbmiş və türklərin gündəlik ünsiyyətində istifadə olunurmuş.

Məsələn, *təbab* ərəb sözü başqa ərəb sözü ilə – *həlak* vasitəsi ilə tərcümə edilir: Məsic nədür – qarışılmış, həlak olmaqdurur – *təbab*. Yaxud «Həbbə – dənə, cunnə – qalqan, canna – uçmaq, *cüssə – tən*» misrasında *cüssə* ərəb sözünün türkcə qarşılığı kimi *tən* fars sözü verilir. Deməli, XV əsrdə *tən* fars sözü xalq dilimizdə işlənmişdir. Lüğətdə onlarla ərəb sözünün qarşılığı kimi türkcənin tərəfində ərəb və fars sözləri çıxış edir: *cüssə – tən, sifəh – zina, har – meyl, liqah – dava* (dərman), *bərah – zaval, mubah – halal, imlaq – fəqir, mihal – qüvvət, nəbə – xəbər, izq – xurma, mislaq – xub söyləmək, irsa – isbat, aun- dəqiq, vağa – cəng, vasiq – cəm, mihcə – can* və s. – ikinci tərəflərdəki ərəb və fars sözləri türkcə qarşılıqlardır.

Beləcə lüğətin onlarla ərəb və fars sözləri müasir dilimizdə eynən saxlanır: *adət, əhd, axır, aqıl, arzu, ata, avaz, azad, baxt, bəla, can, daxil, daim, dərman, dost, düşmən, ədavət, əsr, əzab, hal, haram, hava, xadim, zahir, zat, zəhmət, zaman, zəlil, zindan, xirək, ziyan, zülf, zülm, tamam, tələb, savab, rə'ya, rə'y, pəri, oruc, müddət, muzd, müxalifət, mürəkkəb* (yazı üçün maye) və s.

Maraqlıdır ki, lüğətin dilindəki ərəb, fars sözlərinin təxminən hamısı bugünkü ünsiyyətdə işlənir. Halbuki, məsələn, XV əsrin Azərbaycan şairlərindən Nəsimi, Kişvəri və başqalarındakı ərəb və fars sözlərinin az qismi bu gün ədəbi və ya canlı dildə qalır. Bu, özlüyündə lüğət-sözlüklərin tarixi mədəni-funksional tə'yinatı ilə bağlı hadisədir. Yə'ni yazıçı-şairin dili onun mövzu dairəsi, üslub mənsubiyyəti ilə bağlı fərdi nitq təzahürüdür, ancaq hər lüğət-sözlük tutumundan asılı olmayaraq, yarandığı dövr xalq dilinin göstəricisidir.

Ərəb, fars alınmalarının türkcədə semantik uyğunlaşması onların türk leksik şəkilçiləri ilə söz yaradıcılığında iştirak etməsində də görünür. *-daş* şəkilçisi ilə ərəbcə *sirr* sözündən *sirdaş* bu gün də işlənir. Lüğətdə «sirr»in, farsca qarşılığı olan *raz* sözündən *razdaş* düzəltməsini görürük. Sonra *raz* türkcədən çıxdığı üçün *razdaş* da işdən qalır.

Sözlüyün dilindəki yüzlərlə türk – ana dili sözləri bu gün də həmin fonetika və semantika ilə yaşayır: *ağac, alın, and,*

arıq, athu, ay, ayaq, azmaq, azu (diş), bağır, bahadır, bal, batman, başmaq, beşik, əsirgəmək, qulac, bürüncək, say, öd, otlaq, odun, qulac, qıtlıq və s.

Lüğətin arxaizmləri də Azərbaycan türkcəsi lüğət tərkibinin tarixi sisteminə doğmadır: *sayrılıq* (xəstəlik), *sağır* (kar), *ısıрмаq* (dişləmək), *güz* (payız), *ətmək* (çörək), *uçmaq* (cənnət).

Orta əsr şairlərimizin dilindəki türk mənşəli müəyyən qisim sözlərin müasir dövrdə işlənmədiyini gördükdə onları arxaizmlər adlandırırıq, ancaq bu arxaizmlərin, deyək ki, ədəbi dil faktı kimi Nəsimi, Xətai, Füzuli dilində ən'ənə ilə, məsələn, rus türkologiyasından gələn terminlə desək, «türki» ilə bağlı işlənmiş olmasını, yoxsa xalq dilində mövcud olmuş olmasını mütləq şəkildə deyə bilmirdik. Xətainin dilində də, İbn Firiştənin lüğətində də *çətük* (pişik) sözü işlənir, deməli, bu xalq dilində var olub. Söykənəcək kimi yadımıza salaq ki, Xətai xalq şe'ri janrlarında da yazırdı və deməli, o, folklor janrlarının dili ilə canlı xalq dilindən xəbərdar olmalı idi. Yaxud Nəsimidə, Füzulidə ərəbcə *leyl*, farsca *şəb*, türkcə *dün*, ərəbcə *nəhar*, farsca *ruz*, türkcə *gün* işlənir, ancaq «Dastani-Əhməd Hərami»də də, ibn Firiştədə də *gecə* və *gündüz* sözləri özünü göstərir – klassiklərin dilində *leyli nəhar*, *şəbü ruz*, *dünü gün* «Dastani-Əhməd Hərami»də və İbn Firiştədə *gecə-gündüz*. Və yadımıza salaq ki, «Dastani-Əhməd Hərami»nin dil üslubu xalq dili söz və ifadələri, folklor dili frazeologiyası ilə zəngindir.

Və buna görə də hesab edirik ki, İbn Firiştə lüğətinin dilindəki bu müasir dil arxaizmləri XIV-XVI əsrlərin Azərbaycan xalq dilində ünsiyyət faktları olmuşdu: *ayıtmaq* (demək), *baqır* (mis – hətta bu gün «paxırı açılmaq» ifadəsində qalır), *bən* (xal), *bəndas* (oxşarlıq – *bəniz* sözü ilə bağlı olmalıdır), *bay* (varlı; xoşbəxt), *buluq* (şərəf, ləyaqət), *çətəl* (ekiz – söz bu gün də qoşa, bitişik mə'nasında *çatal* şəklində işlənir), *quşluq* (səhər yeməyi ilə günorta yeməyi arasındakı vaxt), *uçmaq* (cənnət), *əksici* (zərərə düşən, zərərdidə) və s.

Lüğətdə əks olunmuş *məşə* sözünə, ümumiyyətlə, orta əsrlər ədəbi dilimizdə təsadüf olunmur. Lüğətin II Bəyazidin hakimiyyət dairəsində yazılmış olmasını və Türkiyə türkcəsində məhz *orman* işləndiyini nəzərə alaraq bu sözün bilavasitə Azərbaycan türkcəsindən, xalq dilindən götürüldüyünü qətiyyətlə

deyə bilərik. Eyni qənaəti «həyat yoldaşı» mə'nasında olan *ər* sözü ilə bağlı deyə bilərik; Türkiyə türkcəsində həmin mə'nada «qoca», «əş» işlənməliydi. Bir sıra sözlərin fərqli mə'nalarını dolaylı şəkildə əsaslandırmaq olar. Məsələn: *buluq* (şərəf, ləyaqət) – *bulmaq* fe'lindən, şərəf bulub kəsb etmək; *baqmamaq* (başını məğrur tutmaq), yə'ni başını heç yerə döndərməmək, düz baxmaq və beləliklə də, sözünü dəyişməmək, qürurlu olmaq; *bənlü kişi* (görməli adam, üstün adam) – bu, xal mə'nasında olan *bən* sözü ilə bağlı olmalıdır; yə'ni sifətində xalı olan şəxsi bu əlamət başqalarından fərqləndirir, bu əlamətlə o, xüsusi görkəm kəsb edir və həmin mə'na məcaziləşərək, görünüşü ilə seçilən, görkəmli məzmununu bildirir. Yaxud mən əvəzliyindən mən(+lik)+li mənli (şəxsiyyətli) ola bilər. Ancaq elə sözlər də var ki, gözlənməz mə'nalar ifadə edir: *bağarsaq* «yəhər»; *aldumaq* «gəlir», «qazanc»; *bağlamaq* «kömək etmək», «yardım göstərmək»; (bulut kibi) *dağlamaq* «sədd, hasar, maneə»; *armaq* «yorulmaq», *arı/ari* sözünün bu omonimliyi də maraqlıdır: 1. təmiz; 2. möhkəm olma; 3. etnos – arilər. Bugünkü fonetika ilə müqayisədə «bal arısı» mə'nasında sözün bu omonimlikdən uzaqlaşmış *aru* şəklində işlənməsi də diqqəti cəkir. Bu sözlərdə çoxmə'nalılıqla omonimliyin belə çulğışması tarixi baxımdan maraqlı doğurur: *dönmək* – fırlanmaq, qayıtmaq, tövbə etmək, gəzib dolaşmaq; *döşmək* – genişlətmək, sərmək; *döşək* – xalça, yataq; *döşək* (yataqda alt qat – yorğan yox, döşək); *boğmaq* – öldürmək, boyun bağı, bağlamaq; *qıraq* – sahil, bölgə; *qoparmaq* – kökündən üzmək, oyatmaq; *çəkmək* – cəzb etmək, daşımaq; *qın* – xəncərin, qılıncın qabı, qın; göz qapağı; *bölük* – dəstə, qrup; *baldır*.

Lüğətin dilində xeyli frazeoloji vahid var ki, bunların bə'ziləri müasir dildəkinin eyni olsa da (*and içən, əzab çəkmək...*), müəyyən qismi tarixiliyi ilə seçilir: *aylıq dəgürmək* (yardım etmək), *ayru baş çəkmək* (həyəcan, e'tiraz, bunt), *becid dutmaq* (israrlı olmaq, tə'kidlilik), *bəllüsi qalmayan* (arıq. Bu gün həmin mə'na «tanınması qalmayıb» frazeoloji vahidi ilə ifadə olunur), *çəkişən kişi* (əleyhdar), *kəndözün görən* (təkəbbürlü, eqoist), *çıqarmaq dil* (dil çıxarmaq, sataşmaq), *günaha qındıran* (incidən, dərdə salan), *gün tolunmaq* (qaranlıqlaşmaq) və s.

Tarixi aqlütinasiya haqqında da kifayət qədər material var. Mə'lum olduğu kimi, tarixən türkcədə aqlütinasiya daha fəal olub, orta əsrlərdən analitizm onun mövqeyinə şərək çıxır. Bu gün *ayırd etmək*, *lüğətdə ayartmaq*, bu gün *əcəb olmaq*, *təəccüb etmək*, *lüğətdə əcəbləmək*.

Eyni zamanda söz yaradıcılığı analitizmlə müşayiət olunur: *olan naiümid* (ümitsizləşmək), *olmaq açıq* (genişlənmə), *olmaq arıq* (arıqlıq), *olan əksüq* (ədalətsizlik), *olmaq azad*, *etmək xilaf* (münafiqşə), *olmaq qatı ağ* (ağappaq ağarmaq, parıldamaq), *olmaq quru* (qurumaq), *olmaq yalan* (uydurmaq, yalan danışmaq), *olmaq yarırq* (yarılmaq, parçalanmaq), *ola bəla* (bədbəxtlik) – şübhəsiz, burada *olmaq* köməkçi fe'linin əvvəl gəlməsi lüğətin mənzum olması ilə bağlıdır: *naiümid olan*, *açıq olan* və s. şəklində olmalıdır.

Fe'lin növlərini bildirən və fe'ldən ad düzəldən şəkilçilər kamil qrammatik səviyyədə çıxış edir: *açmaq* – *açılmaq*; *dağılmaq* – *dağıtmaq* – *dağılmış* – *dağıq* (dağınıq); *döşəmək* – *döşənən* – *döşənilən* – *döşənmiş* – *döşək*; *bilmək* – *bilürmək* (bildirmək); *gözətmək* – *gözçi* (keşikçi).

Leksik şəkilçilər bugünkü məhsuldarlığındadır: *haqlı*, *dadsız*, *aclıq*, *başmaqçı*, *evli* (ailəli) və s. Farsca ön şəkilçi işlənir: *nakəs* (xəsis).

Lüğət dövrün sənəti, məşğuliyyəti, təsərrüfatı haqqında material verir: *bez dokuyan*, *çadır ipi*, *çaqan çaqmağı* (çaxmaq daşı ilə od alınması), *çoğan* (paltar yumaq üçün sabun yerinə işlədilən bitki), *çul*, *çuvalduz*, *çölmək* (bardaq, küpə).

Söz birləşməsi yolu ilə milli söz yaradıcılığı nümunələri var ki, mürəkkəb söz məxrəcinə uyğundur: *danışacaq yer* (iclas), *ərəbdən ayraqı* (əcəm, ərəb olmayan), *gerüyə görən* (falçı), *göğün kənarı* (üfüq), *ayü oğul* (varis), *ayü kişi* (xeyirxah) – son iki misaldakı tə'yin *iyi* (yaxşı) sözü olmalıdır.

Lüğətdə tarixi semantika baxımından maraqlı nümunələr var: *olu* (maddə), *olum* (doğruluq, yəqinlik), *oluq* (nov, axar), *qaranqu* (qaranlıq), *qatı qara* (gecə, zülmət gecə), *nəsnə dürmək* (siyahı). Tarixən məktublar, sənədlər uzunsov kağızlara yazılır və dürmək şəklində bükülürdü, *oğul oğlu* (nəvə – burada oğul «övlad» mənasındadır).

Misallarda *x* səsinin işlənməsi (*baxıl* – xəsis, *baxış* – bəxşiş, *daxıl* – gəlir, qazanc), *y-d* faktının özünü göstərməsi (*adaq-*

ayaq), *m-n* paralelliyi (kömlək//köhlək) tarixi fonetika üçün çox dəyərli örnəklərdəndir.

Lüğət əruzun müxtəlif bəhrlərində yazılmışdır. Bəhrlərin bölmələr üzrə işlənmə tezliyi eyni deyil: mütədarik bəhrində 1 (22-ci), təvildə 2 (3, 4-cü), mütəqaribdə 2 (20, 21-ci), rəcəzdə 3 (6, 7, 8-ci), münsərihdə 5 (9, 10, 11, 12, 13-cü), həcəzdə 6 (14, 15, 16, 17, 18, 19-cu) bəhs yazılmışdır.

Mənzum lüğətdə sözlərin qarşılığının verilməsini əyani təsəvvür etmək üçün nümunələr:

*Xubuz-ətmək¹, qabul-öpmək, zər'-əkmək², qul-ğulam,
Xaluq yaratmaq, xarq-yırtmaq, ulu kişidir – humam.
Nəbt-bitmək, faqd-yitmək³, ra'y-gütmək, xal-bəh,
Nəhr-irmaq, ayyu-ərmag, nəql-irmaq⁴, yilu⁵-‘am.
Həbbə-dənə, cunnə-qalqan, canna-uçmaq⁶, cussə-tən.
Gəzl-əgirmək, ə'zal-ayurmaq, süpüründüdaqdur⁷ –
qumam*

*Qay-qusmaq, salb-asmaq, cərun-aqmaq, cullu-çul,
Mass-sormaq, nəhb-qapmaq, canavarcuqlar – havam.
Avan – orta, ova – səhra, həlal olandırur – mübah,
Nədir safvan – tayıncaq⁸ taş, yazuq⁹ etməkdürür –
günah.
Suquf nədir – yetişməkdür, ləhs – çıxarmaqdur dil,
Tihal – talaq¹⁰, asib-qatı¹¹, zina etməkdürür – sifah.
Nədir mədhur – sürülmüşdür, nədir imlaq-fəqirlikdür,*

¹ çörək

² şumlamaq

³ itmək

⁴ güdmək

⁵ il

⁶ cənnət

⁷ süpürüntü, zibil

⁸ kimi, tayı-bərabəri (yə'ni *safvan*'ın bərabəri *daş*'dır)

⁹ günah

¹⁰ dalaq

¹¹ tünd

*Nədir həfid – oğul oğlu, qarışmadıq¹ sudur – qareh.
 Mihal-qüvvət, cufa-zayı², bərah-zaval, ğayabət – dib,
 Uzun – hər sözeşidici kimi, issidürür – məllah
 (həzəc bəhri).*

Göründüyü kimi, tərcümədə *kimi, nədir, -dür* (-dürür) əlamətlərindən istifadə olunur. Maraqlıdır ki, şe'rdə melodiya yaratmaq üçün müəllif bə'zən sözləri sıralayarkən ardıcılıqda sözlərin həmqafiyə olmasına çalışır: xaluq – *yaratmaq*, xarq – *yırtmaq*; nəbt – *bitmək*, faqh – *yitmək*, ra'y – *gütmək*; nəhr – *irmaq*, ayyu – *ərmaq*, nəql – *irmaq*; qay – *qusmaq*, salb – *asmaq*; qalil – *azdur*, dalal – *nazdur*, rabi' – *yazdur*; hari – *layiq*, acib – *rayiq*, sürən – *sayiq* və s.

Lüğətdə bir qayda olaraq, əvvəl ərəbcə, sonra türkcə söz gəlir (çünki məhz ərəbcə-türkcə sözlükdür), ancaq bə'zən əksi-nə də olur: *sürən* – *sayiq*, *issidürür* – *məllah*, *yilu*-am, *becid dutmaqdurur* – *ilhah*, *yaşmaq*-lisam, cəmərđ kişidürür – *cavad*.

Bə'zən misranın vəznini tamamlamaq üçün köməkçi əlavə sözlərdən istifadə olunur:

Tams-dutmaq, bid'u – qucmaq, farru – qaçmaq, **vəssəlam**.

XIV-XVI əsrlərin türkcə lüğətlərinin heç birində bu lüğət-dəki qədər ərəb, fars sözləri əks olunmur. Görünür, bu, İbn Firiştənin həyatının xeyli hissəsinin Anadoluda keçməsi ilə bağlıdır; o, Türkiyə türkcəsində ərəb, fars sözlərinin daha çox işlənməsindən tə'sirlənmişdir.

M. Füzuli. Türkcə-farsca mənzum lüğət. Nihad Sami Banarlı «Rəsimli türk ədəbiyyatı tarixi» kitabında M.Füzulinin əsərlərini sayarkən «Türkcə-farsca mənzum lüğət» adlı bir əsərinin də adını çəkir. Lahorun Pəncab kitabxanasında bir topluda M.Füzulinin adına belə bir əsərin isnad olunduğunu söyləyir. Başqa bir təfərrüat vermədən lüğətdən altı misranı verməklə kifayətlənir. Məsələn burasındadır ki, elə «Mətləül e'tiqad», «Ənisül-qəlb», «Farsca qəsidələr» və s. əsərləri haq-

¹ qarışb-bulanmamış, duru (yə'ni: qarah – duru sudur)

² zay, xarab, tullantı

qında da bu həcmdə mə'lumatlar verir. Həmin misralar bunlardır:

*Yer – zəmin, gög – asiman, gün – afitabü, ay – mah,
Ruz – gündüz, gecə – şəb, ulduz – sitarə, söz – süxəh.
Yetər – mirəsəd, dağ, ü yoldın – ze rah,
Gediş – rəftən əst, ü gəliş – amədən.
Ürəgüm yandı qəməndin – suxt qəlbəm əz qəmət,
Sormadun halum – nə porsidi, bedan, hali'-məra.*

Əvvələn, Hüsaməddin Xoyinin mənzum lüğəti ilə müqayisədə, doğrudan da, burada Füzuli sənətkarlığı, Füzuliyə məxsus dil-ifadə aydınlığı və mükəmməlliyi aşkar görünür, o biri tərəfdən, Füzuli üslubuna məxsus həzinlik, yağı, kədər burada da özünü hiss etdirir. «Ürəgüm yandı qəməndən» və bunun eyni yağı ilə və məhz hərfi dəqiqliklə farscaya tərcüməsi bir müləmmə beytinə bənzəyir:

*Ürəgüm yandı qəməndən –
Suxt qəlbəm əz qəmət.*

Eynən bu müləmmə beytində olan kimi:

*Qıldun ədayi-nə't, Füzuli, təمام qıl,
Kəmmilhu bis-səlamı və təmmimhu bis-səlat *.*

«Ürəgüm yandı qəməndən» ikidilli tərcümə lüğətindəki bir nominativ vahid məqamındadır. Ancaq içi emosiya ilə doludur, şe'r misrasıdır.

Sonrakı misrada gələn «Sormadun halum» nominativ vahidi bu misranı beytə çevirir:

*Ürəgüm yandı qəməndən,
Sormadun halum.*

* Salam ilə onu tamamla, dua ilə bitir.

Eynən farscası da farsca poetikliyi göstərir:

*Suxt qəlbəm əz qəmət,
Nə porsidü hali-məra.*

Bu «beyt» Füzulinin bu misralarını yada salır və həmin misraların duyğularını canlandırır:

*Pərişan haluñ oldım, sormadun hali-pərişanum,
Qəmündən dərdə düşdim, qılmaduñ tədbiri-dərmanum.*

Və deməli, Füzulinin lüğəti də füzuliyənədir, poetik siqlətlə yüklənib. Füzuli burada türkcəmizin poetik gücünü adi qrammatik cildində göstərir. Bu lüğət türkcəmizin Şərqdə öyrənilməsinin ən ehtiraslı təbliğatıdır (bu lüğət bu gün əlimizdə olsaydı, «Leyli-Məcnun» kimi oxunardı. Bugünkü azərbaycanlı onunla farscanı, fars türkcəmizi çox asan əzbərləyər, çox asan öyrənərdi).

Lüğətin leksikoqrafik təhlili dil tarixi üçün altı misra həcmindən çox-çox geniş material verir. Burada əsas tərcümə materialı xalis türkcə sözlər götürülür: *yer, göy, gün, ay, gündüz, gecə, ulduz, söz, yet(mək), yol, gediş, gəliş, ürək, yan(maq)*.

Eyni zamanda ərəb sözü *qəm* türkcə qrammatikanın sərəncamına verilib (qəmindən) – deməli, bu söz xalq dilində var. Bir məqam diqqəti çəkir: adətən Füzulinin bədii dilində *gündüz* mənasında *gün, gecə-gündüz* yerində *dünü gün* işlənər. Lüğətdə *gündüz* getməsi göstərir ki, *gün* ədəbi dilin, *gündüz* danışq dilinin faktlarıdır. Yaxud adətən planet adı kimi Füzuli *Günəş* yazır, burada isə aftabın qarşılığı olaraq *gün* verilir. Bu da danışq dilindən gəlir. Ancaq çıxışlıq hal şəkilçisinin *-dın* kimi verilməsi hesab edirəm ki, katiblərin işidir. Tarixdən məlumdur ki, Füzulinin əsərləri həm Şərq, həm də Qərb türkcələrinin katibləri tərəfindən dəfələrlə köçürülmüşdür. Görünür, lüğət Şərq katibinin qələmindən çıxmışdır. Füzuli dili üçün, ümumiyyətlə, cağatay xüsusiyyətləri səciyyəvi deyil – yalnız özbək şairlərinə nəzirələrində 2-3 cağatay morfoloqizmi rastlanır.

Bu da maraqlı faktdır ki, Füzulinin bədii əsərlərinin dilində **yıldız**, **yürək** şəklində işlənən sözlər lüğətdə **ulduz**, **ürək** kimi verilir. Bu, bir daha göstərir ki, lüğət canlı dili əks etdirir, deməli, həmin sözlər xalq danışığında məhz bu fonetika ilə çıxış edir və deməli, Füzuli lüğətdə birbaşa və bilavasitə Azərbaycan oğuzcasını əks etdirir (həmin sözlər bu gün Anadolu oğuzcasında xalqın danışığında da, yazılı-ədəbi dildə də *yıldız* və *yürək* fonetikasını ilə işlənir).

QURBANININ DİLİ

Füzuli öz sənətinin kamilliyi ilə elə e'tiraf olunmuşdur ki, XVI əsr Azərbaycan dilini onun əsərlərinin dili kimi təsəvvür edirik. Ancaq onun müasiri Aşıq Qurbaninin dilini dinlədikdə aydın olur ki, XVI əsr Azərbaycan xalq dili qrammatik quruluşuna və lüğət özəyinə görə bugünkündən təxminən fərqlənmiş: *Dağlar, səniñ ilə həmdəm olmada, Əsigərsən indi qarı da məndən*. Yaxud: *Altı yol gəlmişdim, bununla yeddi, Öldüm bu bağçanı gəzə-gəzə mən*. Yaxud, *Dedim: Dilbər, getmə, bir dəm danışaq. Dedi: sözün yoxdur, bəhanədir bu. Dedim: bir nəzər qıl aşiq halına. Dedi: acəb dəli-divanədir bu* və s. Deməli, XVI əsrdə Füzulinin zəngin, böyük sənət dili ilə bərabər, belə adi, zərif, mülayim, dərin lirikası ilə heyran qoyan mükəmməl xalq dili nümunəsi də var idi. Füzulinin «*Neyçin öziñə ziyan edürsən, Yaqşı aduñı yaman edürsən? Qızsan, ucuz olma, qədrüñi bil*» deyilişi də təsdiq edir ki, XVI əsrdə azərbaycanlının xalq dili məhz Qurbaninin dili olub və Füzulinin orfoqrafiyası da məhz Qurbaninin real fonetikasi şəklində qavranmalıdır. Aşığın məşhur «Bənövşə» şe'ri bugünün dili və zövqü ilə səsləşir. Burada müasir dil üçün bir arxaik söz vardır: *sayru*. Bu da mətnin ümumi poetik mühitində anlaşılmazlığı ilə hiss olunmur, xalq ədəbiyyatı poeziyasındakı – bayatıdakı melodiya elementinə çevrilir. Şe'rin dilində bir arxaizmin işlənməsi həm bir tarixi möhürdür ki, dilin məhz XVI əsrə aid olduğunu göstərir, həm də ancaq bir arxaizmin olması canlı xalq dilinin tam bugünküne uyğunluğunu təsdiqləyir. Həqiqətən o söz işlənən bəndin ikinci beytində elə nadir obraz yaranır ki, bütün diqqəti, bədiiməntiqi ağırlığı öz üzərinə götürür və birinci beyti bayatıların ilk beytindəki melodiya sazlayıcısına çevirir, heç onun mə'nasının ardınca düşülmür: *Qurbani der: köñlim səndən sayrudur, Neyləmişəm, yarum məndən ayrudur? Ayrılıqmı çəkmiş, boynu əyridür, Heç yerdə görmədim düz bənövşəni*. Bənövşə sevgili obrazının rəmzi portreti kimi əbədləşdirilir. Onun fiziki quruluşu – zərifliyi, boynunun qatlanması – sevgilinin mə'nəvi sifəti ilə – həsrətlə zəifləmiş bədəni və sinəsinə əyilmiş boynu ilə, e'cazkar hazırcavablıq nəticəsində,

müqayisə olunur. Bu kamil portret bənövşəni sevgilinin ədəbi heykəlinə, şe'ri isə məhəbbətin himninə döndərir. Belə kamil düşüncənin belə adı, sadə ifadəsi dilin mükəmməlliyinə dəlalətdir.

Qurbaninin dili bədii portretin mə'nəvi və fiziki tərəflərini elastikliklə birləşdirib vahid təqdimatda verir: *Gedən, getmə, görüm kimiñ yarısan, Hansı bəxtəvəriñ vəfadarısan? Kölğədə bəslənən quzey qarısan, Səhəriñ yelləri tez dəyər sənə*. Söz seçiminin məharəti həyat müşahidəsinin dəqiqliyi ilə tənzim olunur: quzey qarını günəş yox, məhz külək əridir. Və həmin külək quzeyi məhz səhər vaxtı tutur.

Qurbaninin sənət dili xalq dilinin bilavasitə özü olduğundan onun haqqındakı söz XVI əsr Azərbaycan xalq dilinin özü barəsindədir. Onun dilindəki söz-obrazlar, alınmalar, deməli, dövrün xalq dilində vətəndaşlıq hüququ alıbmış. Hələ XVI əsrdə alınma *əlvən* epitetinin müqabilində *al-yaşıl* milli tə'yini işlənir: *Al-yaşıl geyinib durma qarşıda, Yayın bədnəzərdən, göz dəyər sənə*. Qurbaninin dilində *qubar* sözü həm fars dilindəki ilkin mə'nasında (toz), həm Azərbaycan dilində sonradan kəsb etdiyi *kədər*, *qüssə* məqamında işlənir: *Dəstələ zülflərini yerə dəyməsin, Yollar qubarlanar, toz dəyər sənə* (həm də toz dəymək sözü ilə qubarlanmağın mə'nasını açır). Həmçinin: *Gözüm gördü, köñlüm eylədi qubar*. *Var-gəl* indi gəzinmək mə'nasındadır. Qurbanidə hər iki komponent öz semantikasını saxlayır. Deməli, söz leksik-qrammatik cəhətdən təzə təşəkkül tapır: *Var-gəl* ilə (yə'ni: get-gəl ilə, gedib gəlməklə) *düzəltginən sən halı*. Məcaz və ifadələrdəki alınma söz dərhal milli qarşılığın assosiasiyasını yaradır: *Çəşmin yağı* – gözün yağı: *Çəşmin yağı çıraqında saqiniñ* (həm də *şamllşam'* əvəzinə *çıraq*); *Nan ilə nəmək* – sörəklə duz: *Yeyərlər nan ilə nəmək*. *Bir gündə bərbad eylərlər* (duz-çörək itirmək ifadəsi). Xalq dilinin öz təşbəhləri işlənir: *dünya-ələk*: *Bu dünya dediyin bir boş ələkdir*. Bədii nitq üçün neytral söz poetikləşir – *bulanmaq*: *Heç çıxmadım nazlı yarıñ köşgünə, Bulanmadım ənbərinə, müşkünə*. Klassik poeziya janrlarında olduğu kimi, Qurbani də alınma və milli sözlərin sinonim cərgəsini yaradır. Cərgədə ya anlaşılmayan söz olmur, ya da bir-birini aydınlaşdırır: *Sağ qoşundu, sol leşkərdi, sağ ələm*;

Gözəlləri, məhəublari, xubları; Olar batıb malu mülkə, Gəncə hey; Bağ-bağçalar nərgizlənir, güllənir, Rəməz anlayan, söz düşünən, dərd bilən, Aləmlərdə şöhrətlənir, bəllənir. Təbii ki, onda xalq dilinin iliyinə işləmiş idiom və məcazlar işləndiyindən bunlar bu gün də qalır: *öz əli ilə öz evini yıxmaq, göz dəymək, söz dəymək, yaxa yırtmaq, baş açmaq, dil-dil ötmək, sinədəg olmaq, qanla oynamaq, bir-birinə vurulu, bir-birinə çatılı, doğram-doğram olmaq, şipşirin, dəli-gic etmək, gecə-gündüz, vaxt-bivaxt, umsuq etmək, alataş* (yorğun, əldən düşmüş), *ələyindən ələnmək, bəlasına bələnmək* və s. Və birdən belə yağlı bir qarğış: dönsün belə zamana (Qurbanı der: *dönsün belə zamana*, Göydəki ulduzlar Aya dönübdü). İlk dəfə Qurbanidə rastlanan bu söz-obraz və ifadələr sonralar ən'ənəvi olaraq başqa aşıqların da dilində işlənir: *başına döndüyüm, sallanmaq, sallana-sallana getmək, al-yaşıl geyinmək* (bəzənmək), *bədnəzərdən yayınmaq, quzey qarı, çarpaz düyün, çarpaz düymə, bədəsil* və s. Onun dilindəki *Salatın* aşıqlarımızda ən'ənəvi işlənir. Bu ad həm *sallana-sallana* sözləri ilə alliterasiya xatirinə gəlir, həm də yazılı ədəbiyyatdakı *Leyli, Şirin...* müqabilində aşırıq şe'rinə rəməzləşir. Qurbanidə: *Sallana-sallana gedən Salatın*, *Gəl elə sallanma*, *söz dəyər sənə*; Aşıq Abbasda: *Sallana-sallana gedən Salatın*, *Kəklik kimi* yerləşindən bəllidir; Sallana-sallana gələn Salatın, Sallanıban nazlı yardır bu gələn. Ən'ənəvi *Leyli, Əsli Şirin*, *Fərhud*, *Bisütun* da var, *Salatını* da yeni başlayır. Onda işlənən alınma sözlərin də xalq yaradıcılığında ardıcıl işlənməsi görünür. Həm də bunları anlamağın xalqda ən'ənə və vərdişi vardır; *siyəh, didə, sər, nihan, muy, zimistan, zimistan qəhri*, (XX əsrin 70-ci illəri Aşıq Şakirdə: *Zimistanın dönüb yaza, kəndimiz!*), *zülfi, xub, xublar xubu, qəvvəs* və s.

Bir halda ki Qurbaninin dili XVI əsr azərbaycanlısının gündəlik ünsiyyət saxladığı canlı xalq dilinin faktıdır, deməli, onun dilindəki ərəb, fars alınmaları da xalqın anladığı və işlətdiyi sözlərdir: *iştiaq, müqarın, əbrişim* (tel), *mürəssə* (saç), *müştaq, dud, ruz, payəndaz, mətah, təbib, təvəlla, tey, şikva...* Bu sözlər türkcəmizin söz yaradıcılığında iştirak edir, ərəbcə - *tey* (kəsmə, doğrama) ismi -*lə* şəkilçisi ilə fe'lə çevrilir: *teyləmək* (kəsmək, neşətləmək) – *Xəncər alıb qara bağrım teylədi*.

Köməkçi fe'llərlə alınmalar idiomlaşır, canlı ünsiyyət ifadəsinin tərkib hissəsi olur: *bülənd olmaq, gəştə çıxmaq, giriftar eyləməz, payəndəz olmaq* (sonra bunların hamısı Vaqifdə işlənəcək: *Yolunda payəndəz* üzü Vaqifin). Məsələn, sonralar *giriftar eyləmək* aşiq poeziyasının dilində davam etdiyi halda, onun başqa alınma sinonimii *mübtəla olmaq* milli *tutulma* sözü ilə camaat içində işləklidən düşmür. Qurbani həm klassik şe'rin dilindəki müddəi ərəb sözünü işlədir. *Müddəilər* evin abad eylədin (Füzulidə: Müddəi eylər mənə tə'nə nəzmü nəsr-də), həm də xalq şe'ri üçün *səg rəqib* tə'yinini hazırlayır ki, bu söz **seyrağub** tələffüzünə də düşərək, aşiq ədəbiyyatında bütün dövrlərdə qalır. Əgər bu gün *iddia* (iddiaçı, iddialı, iddiasız) sözü hamı tərəfindən anlaşılsa, deməli, *müddəi* sözü də vaxtilə hamı tərəfindən rahat başa düşülmüşdür. Hər bir alınma söz dilə ilk gəlişində ögeyliyi hiss etdirmiş, həmişə anlaşıma əndişəsi törətmişdir. Bu gün *adət-kərdə, vərdişkar* kimi loru törəmələr vermiş *adət, vərdiş* sözləri də zamanında həmin «əndişəli» alınma vahidlərdən olmuşdur. Bunlarla müqayisədə, məsələn, ərəbcə *qaidə* sözü həm fonetikasi, həm də semantikasi ilə daha rəsmi, daha əcnəbi görünmüşdür. Ancaq Qurbani onu xalqının dilindən bu fonetika, bu morfologiya, bu üslubi semantika ilə qəbul etmişdir: *Ey sevdiyim, qaydasıdır qızların Gahi, gahi bu söz atmaq nədəndir?* Yaxud: *Ellərdə qaydadır ruzi-əzəldən...* Burada və türkcənin hər məqamında *qayda* sözü *adət* və *vərdiş* sözlərindən daha xəlqi və daha doğmadır; qaydasıdır sadəcə bir söz deyil, çox qrammatik mə'nanı özündə cəmləşdirmiş bir morfologizmdir, bir neçə sintaktik qəliblə ifadə oluna bilən kamil qrammatikadır: bir adi ərəb sözü türkcənin qrammatikasi ilə belə dolğun bir göstəriciyə çevrilib. Bu hikmətdə deyilən kimi: dilin qeyrəti əcnəbi sözü geri qaytarmaqda deyil, onu həzm edib özününküləşdirməkdədir. Yaxud: bu gün ədəbi dil səviyyəsində işlənməyən *cəzirə* (ada) dialektə (Cəbrayıl şivəsi) qalır; *cəla* (köçmə, ayrı düşmə), *calayvətən* (didərgin) mürəkkəb sözündə, *canbaz* (kəndirbaz) *canbazlıq eləmək* (öyünmək, təlxəklik etmək) şəklində xalq dilində geniş dairədə işlənir. Təbii ki, *şe'r, şair, arif, tələb* sözlərini ilk aldıqları zaman insanlar *əş'ar şüəra, ürəfa, mətlub* formalarını da eyni dərəcədə anlamış və işlətmişlər. Ancaq zaman-zaman türkcə-

nin qrammatikası özünü bu əcnəbi qrammatik qəliblərdən təmizləmişdir. Bir sözlə: bütün dillərdə və bütün dövrlərdə olduğu kimi ərəb, fars dil ünsürlərinin türkcələrdə işlənməsi də tarixi xarakter daşımışdır – bir nəsil işlətmiş, növbəti nəsillər seçmişlər, doğmalaşanları saxlamış, ipə-sapa yatmayanları rədd etmişlər. Aşıq şe'rinin dili bu mənzərəni əyani əks etdirir.

Qurbaninin dilində *məktub* sözünün milli müqabili işlənir – *yazğu*: *Əziz başın üçün oxu yazğumu, Ağah ol halımdan gah-bagah mənim* (Şah İsmayıl məktubundan). Bununla da daha qədim, Türküstan türkcəsi üçün tipik olan *biti//bitik* müqabilində bilavasitə Azərbaycan oğuzcası üçün yerli söz yaradılmışdır ki, sonra ərəbcənin *məktub* sözü hər iki türkcə vahidi arxaikləşdirir. Qurbaninin dilində xalq dili üçün bu gün də səciyyəvi olan *-la(n)* şəkilçisi ilə düzələn bədii-estetik yüklü fe'llərin bütöv silsiləsi var: *nərgizlənmək, güllənmək, bəllənmək, sayalanmaq, halqalanmaq...* Klassiklərin dilindəki müasir dilimiz üçün arxaik sayılan qədim Azərbaycan sözlərinin Qurbani dilində də işlənməsi göstərir ki, onlar XVI əsrdə xalq dilində fəal olmuş, əsas lüğət fonduna daxil olmuşdur: *al* (hiylə), *yaxmaq* (yandırmaq), *irmək* (çatmaq), *altın* (qızıl), *ayaq* (badə), *sayru* (xəstə), *bəkləmək* (gözləmək), *yaşınmaq* (örtünmək), *ulu* (böyük), *sayrışmaq* (axmaq, qaçışmaq), *çatqı* (çalma – baş örtüyü) və s.

Aşıq şe'rinin dilində Türkiyə türkcəsinə məxsus elementlərin işlənməsi göstərir ki, oğuzlarımız arasında xalq ünsiyyəti səviyyəsində həmişə əlaqə olmuşdur. Qurbanidə: *Naşı evçu bərə bəklər*, əylənər, *Marallar sayrışar yollara doğru*; Aşıq Abbasda: *Qoca sarvan, sən bilirsən fəndini, Əylə kəcavəni, yarı görəyim* (I ş. əmr şəklində *-im* yerində *-əyim* işlənməsi). Bu qarşılıqlı oğuz əlaməti gələcəkdə hətta Molla Pənah Vəqifin qoşma dilində də görünəcəkdir.

Qurbaninin bədii tə'yinləri, birinci növbədə, sadəliyi ilə səciyyələnir: *sınıq könül, divanə könül, ağ quba qaz, bəyzadə oğlanlar, xanzadə qızlar, əyri çalmalı, xumar gözlü, qaşı cəllad, qəmzələri qan tökən* və s. Portret cızılmasında şair tə'yinlərə bədii rəng kimi müraciət edir. Bə'zən iki cizgi ilə bir obraz yaradır: *əyri çalmalı, xumar gözlü* («Sevinsin» şe'ri). Bə'zən də boyaları artırır: *al dodaq, xumar gözlər, şipşirin dil, məməsi*

yeməli, Leyli-Əsli-Şirin xasiyyəətli, ağ bədən, incə belli, gül məməli, al yanaqlı, tər qönçəli, sarı laçın («Ləblərin» şe'ri); sürəli gərdənli, qaymaq dodaqlı, ceyran yerişli, ayna qabaqlı, gümüş piyaləli, altun ayaqlı («Candan eyelədi» şe'ri).

Qurbani Xətəini, Füzulini şəxsən tanımış, onların şəxsində klassik ədəbiyyata bələd olmuşdur. Füzulinin «Canını canana verməkdir kəməli aşiqin, Verməyən can e'tiraf etmək gerek nöqsanına» eşq fəlsəfəsi Qurbaninin bu aşiqlik görüşünün bədi semantikasının əsasında durur: Qurbani der: *munda gəldim yar üçün, Kəs, kəs, kabab doğra bağrım yar üçün. Yar odur kim, yardan sonra yar üçün Zülf dağıda, yaxa yırtı, yara üz. Yaxud burada Füzulinin dil sənətkarlığı duyulur: Öz əlinlə yandırdığın çırağın Şö'leyi-fəraqı **yaxmaq** nədəndir?*

Hətta Xətəinin rəhbərlik, mürşidlik təbliği ilə səsleşən siyasi-təbliği söz deyir: Qurbani der: *Hər kim şaha kəc baxar, Onun kamalında tez, zaval olu.*

Hökmdar-şair kimi Qazi Bürhanəddinin dilində rastlanan hərbi-döyüş dilini, qəhrəmanlıq dastanlarının dilinə məxsus söz və ifadələri Qurbaninin dilində görürük; bunlar lirik şe'r dilindəki təşbehdən çox (*kaman qaş*) Qorqud, Koroğlu mətnlərinin nitq gerçəkliyini xatırladır: *Sağdan vurdu, soldan çıxdı sağ əlim, Sağ qoşundu, sol ləşkərdi, sağ ələm; Əskik olmaz qoç igidin xətası, Qası kaman, sinəm onun butası, Qatı yay çəkilir qollara doğru; İgidlər köylünə şikva gətirməz; Mərd odur ki, işin tuta mərd ilən, Ər istəsən, kəc **namərddən** ər dilən* – türkəcə **qoşun**, ərəbcə **leşgər** klassik şe'rin dilində belə sinonimləşməyib (*sağ qoşundu, sol ləşgər*).

Bunun da Qurbanidə nümunələrini görürük ki, əcnəbi morfologiya milli ilə paralellikdə üstünlük götürür: **Nagümanam**, *mən bu dərddən sağalım* – gümansız, umudsuz sözləri nə vəznə, nə ritmə, nə bədi semantikaya qüsür gətirərdi. Görünür, bu morfologiya xalq şe'rinə üslub kimi keçibmiş ki, aşiq şe'rində, bayatılarda *bivəfa, nələc, nakəs, nadidə, nainsaf, bimürvət, naməhrəm* variantları daha işləkdir. Klassik şe'rin dilindən gələn daha başqa ünsürlərə də Qurbani dilində rast gəlmək olur: türkəcə sözlər ərəb bağlayıcısı ilə işlənir – **Sagü sol** (Səg rəqiblər hamı **sağü solunda**); **əgər** bağlayıcısı **gər** fonetika-sı ilə verilir: *Gər adına deyilmişə şahibaz, Söylə görüm onu at-*

maq nədəndir? Nəsiminin, Füzulinin əruzda istifadə etdikləri canlı tələffüz formalarından, təbii ki, Qurbani hecəda daha çox yararlanır: *Zülümlə ayrırırlar* (<zülümlə ayırırlar) *yarı da məndən*; *Qayıtmaq istəməz gözüüm gözəldən*, *Qayğımı artıran, dərdim təzəldən* (<təzələdən).

Xalq şe'rlərinin dilini mütəhərrik hala gətirmək üçün ustad aşiq klassik şe'rin söz və məcazlarından da istifadə edir: cənnətül-mə'va, təbib-i-naşı, çərxi-fələk, şö'leyi-fəraq, mürşidi-kamil, dudi-ah, əlif, dal, müddəi: *Cənnətül-mə'vadır qoymunun içi*; *Sağ əlində əlif qəddim dal oldu*; Əslində bu, çox qəliz iza-fətdir: *Yunus tək daldıq qə'ri-ümmana*. Bununla Qurbani həm də təbliğətçilik işi görmüş, klassik ədəbiyyat dilinin başa düşülməsi üçün bu iş üslubunu davam etdirməyi gələcək aşiq-xələflərinə tövsiyə etmişdir.

XƏTAINİN DİLİ

1. Həm klassik poeziya, həm də xalq şe'ri janrlarında yazmaq Xətai dilinin əsas üslubi keyfiyyətləridir. Klassik janrlar onun leksikonunu zənginləşdirir, dolğunlaşdırır, aşığı dili çərçivəsindən çıxarır, folklor janrları isə bu dili kütləvi anlaşılıqlı şəkllə salır. Aydınlıq fərqi üslubi bir kateqoriya kimi Xətai dilinin mahiyyəti, baş çalarıdır. Onun qoşma, gəraylı və bəyati-talarının dili bütün nitq əndazələrinə – anlaşılıqlığı, ifadə və obrazları, bədii-emosional axarına görə xalq yaradıcılığının müvafiq janrlarının dili ilə səsləşir: *Könül, nə gəzürsən seyran yeründə, Aləmdə hər şeyün var olmayınca? Olura, olmaza dost deyüb gəzmə, Bir əhdünə bütün yar olmayınca.* «Olur», «olmaz» fe'lləri tipik danışq substantivləşdirməsidir, «var olmayınca» xalq dilinin hazırladığı publisist ifadədir. Bütövlükdə bu parça ustad aşığı dilinin nümunəsidir, xalq dilinin incəliyinə bələd olan, onun mə'nəvi munisliyini duyan və aşkara çıxaran xalq sənətkarının dilidir. Xətaini bədii nitqin bu formasına gətirən onun ictimai qayəsi olmuşdur. Onun başlıca ideya silahı şiəlik təriqətinin təbliğı idi. Təbliğatin dili aydın, ona qulaq asanların anlayacağı tərzdə olmalıdır. Zamanında Kərbala müsibətindən danışan «Şühədanamə»nin sadə dillə tərcüməsi də Şah İsmayılın şiəlik təbliğatı ilə bağlı idi. Xətainin qarşısında belə aydın bədii nitqin nümunəsi var idi: xalq poeziyasının dili; Qurbaninin, Miskin Abdalın dili. Xətai həmin dilə müraciət edir və onun bədiiiliyinə publisist qayə aşılayır. Təsadüfi deyil ki, onun aforizmləri içərisində bilavasitə məslək, əqidə, yol ilə bağlı xüsusi bir qat vardır: *Bu yolun yolçusu olayım dersən, Əldə iki qarpız tutmalı dəgül; Xətaim, uğruyu tut, vergil yelə – Bu yolun ötəsi haqdır... Bu yoldan özgə yol yoqdur. Mürüvvət, ərənlər, mürüvvət! Özündən keçməyüncə, Birligə yetməyüncə Sən dərviş olamazsan; Qapusuz, bacasız bir ev yapmağa Məşrəbsiz ol dörd qapudan varılmaz* (məşrəb e'tiqad mə'nasındadır); *Şah Xətai ta əzəldən əhldidir, Yol oğlu yolıqsa*, həm günahlıdır (hətta əqidə, yol sahibi mə'nasında ictimai məzmunlu termin işlənir: **yolıq**) və s. Xətai öyüdnəsihət verir və rəhbərə, dövlət başçısına qulaq asmağa çağırır: *Rəhbərsiz heç yol bulunmaz, Buldum deyən yalan söylər;*

Mürşidüñ nəfəsi həq nəfəsidür... Mürşidüñ rızası həq rızasıdır; Rəhbərüñ əmründə olmayan canlar Yüzi dönmüş, cəhənnəmə sürülür və s. Təbliğat uğurları, siyasi kəsəri ana dilinə dövlət qayğısını artırır. Dövlətin əsas əhalisi türk kütləsi olduğundan türk dili diqqət mərkəzinə qaldırılır. Qısa müddətdə qazandığı böyük uğurlarda – ölkənin birləşdirilməsində bədii sözün bu aydın və kəsərli nüfuzu Xətaiyə ordudan az kömək etmir. Xalq şe'ri janrlarındakı dilin kütləviləşməsi, sevilməsi, uğur gətirməsi şairi aludə edir və klassik janrlardakı dilində də o ölçüdən uzaqlaşmamağa çalışır. Obrazlı desək, Xətainin dilində üslubi ikiləşmə bir nəfəsin hərarəti ilə birləşir. Şairin klassik janrlarından dil nümunəsi:

*Və'dəyi-vəsl edəli bir qılca qaldı canımız,
Göglərə irsə, iribdür naləvü əfqanımız.
Yola baxmaqdan çıxıbdur didəyi-giryanımız,
Xanı, a zalım, sənünlə əhdimüz, peymanımız.*

Bu mürəbbədəki *və'dəyi-vəsl, didəyi-giryan* izafəti, ya *naləvü əfqan* tabesiz birləşməsi şe'rın anlaşıqlığına zərrəcə mane olmur. Bunlar Qurbani, Tufarqanlı Abbas, Aşıq Ələsgər kimi aşıqların da dilində var. *Didəyi-giryanı çıxmaq* idiomu *gözü çıxmaqın* qarşılığıdır və həmin semantik reaksiyanı verir. Hətta mürəbbenin vəznə də heca ahənginə uyğundur. Yaxud:

*Qızıl gül, bağü bustanum, nə dersən?
Fəda olsun saña canum, nə dersən?
Əridi iligim, qaldı sümügüm,
Bu tənə tərək edər canum, nə dersən?*

Burada arxaik sayılan bir söz də yoxdur. Misralar da ana dili, ana nəfəsi kimi munis və ilıqdır. Hətta şe'r bir aşıqın öz sevgilisinə sözündən çox, bir ananın öz övladına dua və yalvarış, əzizləmə və ərki kimi səslənir.

Yaxud: *Ahu quzi doydurib uyutdi, Oğurlanub özi ota getdi.* Burada ananın öz körpəsini yuxuya verib, oyanmasın deyə yavaşca yanından aralanması səhnəsi dahiyənə ustalıqla ahu ilə quzusunun münasibətinə köçürülür. Xətainin təsvirində bir

ana duyğusunun həssaslığı və zərifliyi var. Xətai analıq duyğusu ilə ana dili duyğusunu birləşdirib. Bu, XVI əsrin ana dilidir. Şah belə danışanda gör xalq necə bugünkü kimi danışıb.

Yaxud:

Bu, qəmzə degil, bəladur, ey dost!

Bu, xəndə degil, cəfadur, ey dost!

Şəkkər ləbün ağzıma sögərsə,

Sögmək degil ol, duadur, ey dost!

Hətta *ağıza söymək* kimi qeyri-poetik ifadə çox orijinal şəkildə bədii-emosional mühitdə ədəb və estetika ilə yüklənir. Xalq şe'ri və klassik poeziya dilinin birləşməsində Xətainin ölkəni birləşdirmək əməlinin bədii-mə'nəvi nəfəsi duyulur.

2. 1. Xətainin bədii nitqi xalq dilinə məxsus, danışq koloritli, lakin yüksək emosionallıq hopdurulmuş idiom və ifadələrlə zəngindir. Bunların bir qismi tarixi səciyyə daşısa da, əksəriyyəti bu gün də canlıdır: *ün çəkmək, duvaq örtmək, cigərinə dağ çəkmək, şabaş saçmaq, qulağını burmaq, baş qoşmaq, daşını atmaq, yüzüqara, hala gəlmək, əl uzatmaq, ətək tutmaq, əlsiz-ayaqsız varmaq, yüzü dönmək, yola gəlmək, boşuna gəzmək* və s. və s. Xalq danışığına məxsus idiomlar, təşbihlər, ifadə adiliyi bir bütöv halında – sinkretik şəkildə təqdim olunur. Bu məsnəvi nümunəsi klassik poeziya janrından çox gəraylı, bayatı dilini xatırladır – bu dilin şəxsində xalq məişəti, real həyat tərzı canlanır, yaylaq köçünün havası duyulur, qulun kişnəməsi, quzu mələməsi eşidilir, şe'r təsvirdən çıxıb mənzərəyə çevrilir; həm də aydın olur ki, şair xalq həyatını gözəl bilir, poeziyaya həyatın rəmzinı yox, özünü gətirir:

Daylar tülədi, buraqdı yalı,

Kişnər çalağan qulın misalı,

Quzuladı qoyın, töküldi döllər,

Yaylaq həvəsini qıldı ellər...

Bu, epik təsvir dilidir, nəsr dilinin sintaksisidir, roman dilidir, gözəl hekayə dilidir, A.Şaiqın «Köç» hekayəsinin dilidir.

Şair poetik dili xalq danışığı tərzinə elə yaxınlaşdırır ki, bütöv misra ritmi, ölçüsü ilə canlı danışığın bir cümləsini xatırladır. Yə'ni poetik qəlib dili sün'iləşdirmir, əksinə, danışığı dilinin təbiiliyi şe'r misrasının atributuna çevrilir: *Gedər üni qırx ağac ziyadə*. Hətta qrammatik qanun pozulduqda belə danışığı norması onu qanuniləşdirir: *Şahbaz ona varanda doğru – ona doğru* olmalı idi. Hətta ilk baxışda şairin sərkərdəliyindən gələn kimi görünən bu təşbih də bilavasitə canlı danışığın obrazıdır: ***Düşməni qanı tək qızardı hər su***. Bə'zən adi görünən bir müqayisədə müdrik məqsəd izlənilir: *Məhəbbətdən keçən haqdan də keçər*. Burada *haqq* məhəbbətin munisliyi, *məhəbbət* isə *haqqın* zəruriliyi baxımından qiymətləndirilir: *haqq* (Tanrı) sevgililəşdirilir, *məhəbbət* müqəddəsləşdirilir. Mə'nəvi və fəlsəfi anlayışların dialektikasını şair adilik mükəmməlliyi ilə ifadə edir.

2.2. Xətainin dilində işlənən onlarla obraz və ifadələr aşırıq poeziyasının ən'ənəvi nümunələridir: *oğrun-oğrun keçmək*, *haqqın salamını kəsmək*, *ıqrarını basmaq*, *sərindən* (başından) *keçmək*, *hərcəyi gözəl*, *yürəginin yarasını sarımaq*, *cümlənin başı*, *ıqrarından dönmək* və s.

2.3. Xətainin dili atalar sözü və məsəllərin işlənməsi cəhətdən də bir danışığı aktını xatırladır: hikmətli sözlər handan-hana gəl-mir, onların yeri o qədər sıxdır ki, elə bil nəsihətamiz söhbətə qulaq asırsan. Başqalarında müəyyən fikir söylənilir və o, bir məsələdə ümumiləşdirilir. Xətəidə isə bütöv nitq hikmət axarında axır. On-da həmişə bir təlqin vardır. Cavan şair ustad aşırıq kimi, dünya görmüş ağsaqqal kimi tövsiyə edir: *Hərcəyi gözələ qoşma başını*, *Hərcəyilik edib atar daşını*. Yaxud: *Nadan bağçasında qönçə gül olmaz*, *Kamil ilə yoldaş olan yorılmaz*. Yaxud: *Şu dünyanın ötəsinə Vardım deyən yalan söylər*. *Başdan-başa səfasını Sürdüm deyən yalan söylər* və s. Bunlar beş deyil, on deyil, onlardır; bayatı, qoşma və gəraylıları bu səpkidə yazılır. Şair həmin janrlardan öyüd-nəsihət, hikmət tribunası kimi istifadə edir. Qəzəl və məsnəvidə bu didaktik ton nisbətən azalır. Çünki Xətai təbliğatını heca şe'rinin dili ilə aparır. Lakin əruzda da yenə atalar sözü və məsəllər sıx-sıx işlənilir və hikmət işini icra edir: *Hər ot köki üzrə uzanub gedər*; *Əldə iki qarpız dutmalı dəgül*; *Sən eyilük et, durma, əldən gəlincə*; Dedilər: *xalq bilməzsə, xalıq bilər*; *Fil yükün yüklətmə, qa-*

rınca çəkməz; Eldəki çöpə tə'n etmə, Bax gözündəki xizana; Eşitdim: Quyu qazan özi düşdi və s.

3. Xətainin dilindəki milli sözlərin müəyyən qismi XVI əsrin sonuna doğru arxaikləşir. Belə leksikonun həm klassik, həm də xalq şe'ri janrlarında işlənməsi göstərir ki, bu qəbil lüğətin işləklidən düşməsi janr və üslub tələbi ilə baş vermir, ümumi təfəkkür tərzindəki dönüşə bağlıdır. Hətta bunlardan bir hissəsinə müasir dialektlərimizdə təsadüf olunması da bu fikri rədd etmir. Çünki ümumünsiyyət vasitəsindən çıxıb, məhəlli dairədə işlənmək də arxaikləşmə prosesinə dəlalətdir. Arxaizmlərin Xətai dilində geniş mənzərəsi vardır. Bir qismi başqalarında da işlənilib arxaikləşən sözlərdir: *irişmək, kəndi, əsrinmək, dal (budaq), yüküş (çox), gömlək, qırlaış, ötə, damu* və s.

Müqayisə edin: *Arif olan, işarədən qanaram, Bülbülünəm, daldan dala qonaram* (Aşıq Abbas). Əgər XVII əsrdə *dal* (budaq) Aşıq Abbasda işlənirsə, deməli, söz ya xalqda ünsiyyət dilində, ya dialekt səviyyəsində işlənmişdir.

Bə'ziləri daha çox onun öz dili üçün səciyyəvidir: *yoluq, fakir, tünəmək* (gecələmək), *iyi, kötü, sayırmaq* (oxumaq), *dal* (budaq – *Yazıq bülbül gül **dalunda** tünədi*) və s. Maraqlıdır ki, Füzulidə *yeg* olduğu halda, *iyi* variantı yoxdur. Bu həmin sözün danışiq türkcəsidir. Həmin sözün antonimi kimi *kötü* əvəzinə də Füzulidə *yaman* işlənir; Füzulidə *yaxşı-yaman*, Xətaidə *iyi-kötü*. Bu – Türkiyə türkcəsinə müraciət və çağatayizmlərə meyl Xətainin türk imperiyası ideyası ilə bağlıdır: türkləri birləşdirməyi öz əsərlərində onların dilini birləşdirməkdən başlayır. Bilir ki, türkün ürəyinə girmək üçün onun dilində danışmaq gərəkdir. *Yeg* klassik ədəbi normadır.

Xətaidə bugünkü tipik dialektizmlərə də təsadüf olunur ki, bu da onun danışiq dilinə təması ilə bağlıdır: *döşürmək, çözmək, damazlıq, təzmək, düş* (yuxu), *yastanmaq, çaxmaq, çalmaq* (vurmaq) və s. Onda semantik inkişafın da izləri aydın əks olunur: ya söz tam dəyişir – *tapanca* (şapalaq), *uğramaq* (getmək), ya da mə'nasını itirməyə, mə'naca boşalmağa, yarımmə'nalı olmağa gedir. – *yörə: Gülşən yörəsünü ab tutdı (indi yan-yörə)*; Biliş: *Bilüş qamu maña yadə döndi (indi tanış-biliş)*.

4. Təqlid-sözlər klassik şairlərimizdən heç kəsə də olmadığı qədər Xətai dili üçün səciyyəvidir. Bu da bədii dilin xəlqiliyi,

konkretliyi ilə bağlıdır. Yə'ni bədii predmetin obrazı təsvir olunmaq əvəzinə, əyani nümayiş etdirilir: *Sərv üstə oxudu fax-tə gu-gu; Qum-qum der idi ağacda qumri; Kəklik gülər idi dağda qah-qah; Tu üzünədür, nə yerdə kim var* və s.

5. Xətai dilinin qrammatik quruluşunda iki cəhət diqqəti xüsusi cəlb edir. Biri budur ki, dilçilikdə qıpçaq elementi adlandırılan faktlar onda bol-bol işlənir. Xətai bunlara çağatayizmlər kimi müraciət edir. İndiki zaman şəkilçisi – **ad** işlənməsi: *Cular aqadur çəməndə hər su; Səndən dutadur zəmin qərarı, Səndən çıqadur fəlak buxarı*. Hal şəkilçilərindən: *Kim dutdı saçımni* qeyri-şanə. *Tiği-eşqün yürəgimni səd həzaran yarələr*. *Bolmaq* fe'linin çox işlənməsi: *Çoq tökdüm isə, həlal bol-sun, Afət bıçağıla didədən qan*. Şəxs şəkilçisinin belə işlənməsi də Xətai dili üçün tipikdir: *Mən saña kəminə qul deməzmən*.

Ümumiyyətlə, şairin dili çox xəlqi olduğundan bu fonda bir fakt aydın seçilir: əcnəbi qrammatik quruluş elementləri bə'zən sözlərin əlaqələnməsində fəal iştirak edir, hal şəkilçilərinin farsca qrammatik ekvivalentləri görünür və s. Bu, Xətai qrammatikasının nəzərə çarpan ikinci spesifikasiyasıdır. Bir neçə nümunə: *Nə fikri-yemək, nə xab dər çeşm; Əz səbr mənə cüda qılan eşq; Səyyarə kimi dü çeşm bixab; Kim gördi yüzim bə geyri-güzgu?* Və s. Hətta bə'zən şairin cümlə-misraları farsca tərtib olunur: *Biçarəvü zarü natəvanəm, Mən taqəti-qəm nəmitəvanəm*. Maraqlıdır: bu fars dili qrammatik cildindəki sözlər elə seçilmiş ki, ümumi fikir anlaşılır: həm sözlər (*biçarə, zar, natəvan, mən, taqət, qəm*) azərbaycancada var, həm də şəxs və xəbərlik *шякилчиляри (-ям)* уйбундур. Бея сярбастлик Хятаи дилиня мяхсус ыящятлярдяндир.

Beləliklə, Xətai dövlət xadimi kimi Azərbaycan dili üçün yaratdığı tarixi-siyasi şəraiti bir şair kimi öz yaradıcılıq təcrübəsində gerçəkləşdirir.

Xətai dilinə son olaraq, onun şair dili ilə sərkərdə dilini qarşılaşdırırıq- bunun üçün “Ahu quzu doydurub uyutdi, Oğurlanub özi ota getdi”, “Quzuladi qoyın, töküldi döller, Yaylaq həvəsini qıldı ellər” bədii dilinin sahibi Xətainin bu rəsmi sənəd dilini təkrar veririk: “Əmiri-ə'zəmi-əkrəm Musa Durqut oğlu inayət və şəfaqətimizə ümidvar olandan sonra şöylə bilsün kim, iftixarül-əazim vəl-ə'yan Əhmədağa Qarmanluni ol tərəfə

göndərdük və ol yerünə ixtiyaratuni kəndünə şəfaqət etdik. Gərək kim müşarileyh söziqdən və məsləhətündən çıxmasun və mütabiət ana qılsun kim, inşallah –təala, hər nə kim anuñ muradi və istəgi olsa, hasildir. Gündən-günə hər iş vaqe bulsa, Əhmədağa ittifaqı ilə dərgahi-müəllamizə bildirsünlər kim, hər növ” buyruğıñuz olsa, əməl etsün, kəndüni xoş durub mərhəmətünizə ümidvar olsun”. Bu, özlüyündə dövrü üçün rəsmi dilin gözəl sadəlik nümunəsidir. Rəsmi üslubun xəlqilik ölçüsündən mö’cüzəsidir. Burada əmirlərin-yüksəklərin də, rəiyyətin-aşağıların da bildiyi bir neçə titulu-müraciət ərəb sözləri və izafətləri ilə verilib: **Əmiri-ə’zəmi-əkrəm** (kəramətlilərin ən yüksək əmiri), **iftixarül-əzəm vəl-ə’yan** (zadəganların və böyüklərin iftixarı), **müşarileyh** (haqqında danışılan), **mütabiət** (itəat), **dərgahi-müəllamiz** (uca məqamımız, sarayımız) – yüksəklər bu sözləri gündə yüz kərə işlədir, aşağılar gündə yüz kərə eşidirlər, yə’ni bütün cəmiyyətin qəbul etdiyi mə’nalardır. Ancaq bu rəsmi azlığın müqabilində nə qədər kütləvi içlənən söz və ifadələr var: **ixtiyarat, o tərəf, o yer, sözündən çıxmamaq, inşallah-təala, hər nə ki istəyi olsa, gündən-günə, buyruq, hər nə ki buyruğunuz olsa (varsa), əməl etmək, ümidvar olmaq**. Bu, rəsmi üslubun mükəmməliyinə tipik bir nümunədir. Bu dil ona görə xəlqidir, sadədir ki, onu şair-sərkərdə yazıb, Sərkərdə qılınıcı yerə qoyub, əlinə qələmi alıb bu sözləri yazmışdır. Ancaq şair Xətəinin dili ilə şah Xətəinin dili ana dilimizin gözəlliyini necə göstərir. Deməli, aydınlıq, sadəlik dilin gözəlliyini göstərmək üçün hər şey deyil. Ona görə ədəbi dilin tarixində ana dilinin gözəlliyini, kamilliyini göstərmək üçün bədii üsluba xüsusi geniş yer verilir. Bədii dillə rəsmi dilin fərqi bir də Qasım bəy Zakirin “Qatarlaşıb nə diyardan gəlirsiz Qaqqıl-daşa-qaqqıl-daşa, durnalar? Yoxsa danışırırsız dilbər sözünü, Veribsiniz nə baş-başa, durnalar?! misralarını çar mə’muruna yazdığı ərizəsinin dili ilə müqayisə edəndə əyani görəcəyik.

FÜZULİNİN DİLİ

1. Ədəbi dil tarixində Füzulinin yeri: milli ədəbi dilin müəyyənləşməsi

«Dədə Qorqud kitabı»nın və ona qonşu əsrdə yaranmış Orxon kitabələrinin dil müqayisəsi göstərir ki, artıq ilk otra əsrlərdə Qərb və Şərq ədəbi türkcələri fəaliyyət göstərirmiş. Əlişir Nəvainin şəxsində Şərq ədəbi türkcəsi bədii dil, elmi dil və dövlət dili kimi öz kamal həddinə çatdı. Doğrudur, Şərq və Qərb türkcələri arasında həmişə tarixi əlaqələr olmuşdur, ancaq XII-XIII əsrlərdən Orxon və «Qutadğu bilig»in dil normaları artıq Azərbaycanda kifayət qədər arxaıqlaşmışdı və bütövlükdə Qərb türkcəsi üçün anlaşılmaz hala gəlmişdi. «Dədə Qorqud kitabı»ndakı oğuzca bu dövrdə Qərb türkləri üçün müstəqil ədəbi norma kimi müəyyənləşmişdi. Bu oğuzca İ Həsənoğlu, C. Rumi və oğlu Sultan Vələd, Yunis Əmrə kimi sənətkarların dilində öz bəhrəsini verirdi. Və bu dil Nəsimi ilə yüksək fəlsəfi zənginliyə qalxdı. M.Füzuli bu oğuzcanı Ə.Nəvainin yetkin Şərq türkcəsinin qarşılığı kimi mükəmməl Qərb türkcəsi olaraq formalaşdırdı. M. Füzuli Şərqin şöhrətli dillərinə bələd idi. Qur'anın dili olan ərəb ədəbi dilini, «Şahnamə»nin, Nizami «Xəmsə»sinin dili olan fars dilini gözəl bilirdi – bu dillərdə divan yaratmışdır. Yəni müxtəlif ədəbi dil tiplərindən xəbərdar idi, ədəbi dilin nə olduğunu, ədəbi dilin ictimai və mədəni xidmətlərini aydın təsəvvür edirdi. Öz ustadları Nizamini, Nəvaini, Şərqin başqa nəhəng söz ustalarını yaxşı tanıyan M. Füzuli ədəbi dilin inkişafında, fəaliyyət göstərməsində konkret şəxsiyyətin xidmətinə bilirdi. O, üzərinə dəyərini lazımınca dərk etdiyi bir vəzifə götürmüşdü. O, ərəb, fars dilli ədəbiyyatlarla yanaşı, türkdilli poeziyadan xəbərdar idi. Bayatı, gəraylı, varsağı, qulağının dibindəki Kərkük mənərləri və Kaşğari «Divanı»nın türk xalq şeirlərinin dili, eyni zamanda XII əsrdən təriqətlərin, xalq sufizminin, dərvişliyin fəlsəfəsini ifadə edən xalq poeziyasının, Ə. Yəsəvinin, Y. Əmrənin yazılı ana dilinə meydan açmış sadə şeirlərinin dili də gözünün qabağında idi. Beləliklə, böyük bir işə başlayan şair başqa islam alimləri, şairləri kimi Tanrıdan öz əməlinə yardım istəyir:

*Ey feyZRəsani-əRəbū türkū əcəm,
Qildun əRəbi əfsəhi-əhli-aləm.
Etdün füsəhayi-Əcəmi İsadəm,
Mən türkcəbandan iltifat eyləmə kəm.*

Maraqlıdır ki, Füzuli Şərq türkcəsini kamala yetirən Ə.Nəvainin sözünü təkrar edir; Nəvai yazır: «İlk uşaqlıq çağlarımda ağızımdan təkrar-təkrar incilər çıxar, ancaq incilər hələ nəzm ipliyinə düzülməzdi. Könül dəryasından nəzm ipliyinə çəkilən gövhərlərin yaradılış dalğıcının səyi ilə ağız sahili-nə gəlməyə başladığı zaman söylənənlər bir qaydaya düşdükdə meylim farscaya doğru oldu. Ancaq nə zaman ki, şüur yaşına ayaq basdım, nə zaman ki, Tanrı Təala məni yaradıcılığa yönəltdi, çətinliyə sinə gərməyi mənə xasiyyət verdi, onda türkcənin kəlmələrini diqqətlə gözdən keçirməyi ağılıma saldı. Gözüm önünə elə bir aləm gəldi ki, on səkkiz min aləmdən artıq oldu. O aləmin bəzəkli səması gözümdə təbiətə döndü - bu, doqquz fələkdən geniş idi. Orada sonsuz bir xəzinə göründü – inciləri ulduzlardan daha parlaqdı. Qarşıma gül bəyvası çıxdı – gülləri göy ulduzlarından nurlu idi. Müqəddəs yerinin çevrəsi yabançı ayağının tapdağından qorunmuşdu, heyrət yaradan əlvanlıq yad əlinin toxunmasından uzaqdı. Ancaq bu xəzinənin ilanı qanıçən (xunxar) və gülşəninin tikanı saysız-hesabsızdı. Xəyalıma bu gəldi: sanki bu ilanların zəhərinin kəskinliyindən yaradıcıların (şairlərin) ağıllıları bu xəzinədən qismətlərini almadan keçmişlər. Və könlümdə dolandı ki, bu tikanların təmasından çəkinərək nazimlər ələ gül almadan yollarına davam etmişlər, bu tikanlardan çəkindikləri üçün türkcəni buraxıb getmişlər. Bu yol böyük qeyrət istəyirdi, mən bu yoldan çəkinmədim. Türkcənin fəzasında atımı səyirtdim, xəyalımın quşunu qanadlandırdım. O xəzinə gövhərlərindən bu könül sərrafi ölçüyə gəlməz qiymətdə lə'llər və dəyərli incilər aldı. O gülşənin çiçəklərindən könül gülçüsü ətirli gül və ya səmənləri köksünə taxdı».¹

¹ Nevayi Ali Şir. Muhakemetül – luğateyn. (Hazırlayan F. Sema Barutçu Özönder). Ankara, 1996, s. 214-215.

M. Füzuli bu tikanlardan yazmışdı:

*Ol səbəbdən farsî ləfz ilə çoxdur nəzm kim,
Nəzmi-nazik türki ləfz ilə ikən düşvar olur.
Ləhcəyi-türki qəbuli-nəzmi-tərkib etməyüb,
Əksərən əlfazı namərbutü nahəmvar olur,
Məndə tövfiq olsa, bu düşvarı asan eylərəm
Növbəhar olğac dikəndən bərgi-gül izhar olur.*

Bu qitəni bəziləri Füzulinin türkcənin zəifliyindən şikayəti kimi qəbul edirlər. Bu da oradan gəlir ki, «ləfz» sözünü «dil» mənasında alırlar. Mötəbər ərəbcə lüğətlərdə «ləfz»in bu mənalari verilir: *tələffüz*, *deyiliş*; *danışiq*; *söz*; *ifadə*. Aşkarca görünür ki, burada «ləfz» məhz *söz* mənasındadır. Bunu dördüncü misradakı «əlfaz» kəlməsi də təsdiq edir: «əlfaz» «ləfz»in cəmidir, *ləfzlər* deməkdir. Yoxsa «əksərən əlfazı» ifadəsindən belə çıxar ki, «dillərin əksəri» mənası ifadə olunub. O halda misra anlaşılmaz görünür. Göründüyü kimi, Ə. Nəvai türkcənin səmasında atını səyirtməsindən, xəyal quşunu qanadlandırmasından danışır. Və Qərb türkcəsində Füzulinin birbaşa müəllimi Nəsiminin yüksək bədii-fəlsəfi poeziya dili vardı. Aşkarca Füzuli türk ləhcəsində tərkiblərin, sözlərin, ifadələrin şeir dilində nizamsızlığından, nizam (nəzm) qəbul etməməsindən danışır. Yəni əruz vəzninin türkcəyə doğma olmamasından söhbət gedir. Hətta nə qədər çox iş görmüş olsa da, nə qədər çalışsa da, Füzulinin öz dilində də bu «nahəməvarlıqdan», «namərbutluq»dan (rabitəsizlikdən) nümunələr var.^{*} Məsələn, *ata*, *ana* sözlərinin şeirdə milli tələffüzündən çıxmasına dəfələrlə rast gəlinir: Ya **atəvü anə** eylərəm yad; Dedi: nədür *atə*, yoxsa *anə*; Qurtar məni *a:tadan – ana:dan – məfUli məfAilün fəUlin*, qəlibi ilə yoxlayın. Füzuli türkcə şeiri bu çətinliklərdən qurtaracağına, əruzun tikənlərindən gül yarpağı bitirəcəyinə bir türk ideoloqu kimi and içir. Elə bir təcrü-

^{*} Türkiyə şairi Məsud bin Əhməd də «Süheylü Nebar» tərcüməsində bu uyğunsuzluqdan şikayətlənir: Bu bir niçə beyti düzincə bənüm Hacaletten eridi yaru tənüm. –Bu, yöndəmsiz, istedadsız bir şikayətdir.

bə göstərir ki, gələcək şairlər onu gözləməklə türkcəni əruzun əyintilərindən qoruya bilərlər. Məsələn, nələr etdi: saitın uzanma məqamında qapalı heca işlənir; uzanma sözün son hecasına, əksərən də şəkilçi üzərinə salınır ki, uzun tələffüz təhrif yaramır; uzanma yerində əksərən ərəb, fars sözləri işlədilir: Boy-num: qo-lu-nı: di-lər hə-va:dan, lə'-lim: lə-bü-ni: so-rar sə-ba:dan; Şük-ra:nə ve-ril:di çox xə-za:nə və s. tələffüzə Azərbaycan fonetikasına daha uyğun gələn bəhrləri seçir. Təsədüfi deyil ki, poemasının üçü də («Leyli-Məcnun», «Bəngü badə»; «Söhbətül-əsmar») həzəcin 11-ci növündə yazılmışdır. Füzuli bu «düşvar»dan xüsusi bir çıxacaq da tapır, bir demokratik dil forması elan edir: *Qəzəl rəsmün et cümlədən ixtiyar. Qəzəl də ki, məşhuri dövrən ola, Oxumaq da, yazmaq da asan ola.*

Bu «düşvarı asan» etməklə Füzuli Azərbaycan *milli ədəbi dilini* formalaşdırdı. Füzuli xalq dili ilə yazılı dili birləşdirdi. Klassik poeziya janrlarında yazan şairlərdən heç kəs, divan ədəbiyyatı nümayəndələrindən heç biri türkcəni, ana dilini Füzuli qədər dərinliklə bilməyib. Bu şairlərdən bir kimsə öz doğma türkcəsini onun kimi şüurla sevməyib. Füzuli milli ədəbi dili «yoxdan var» elədi. Həmin böyük tarixi işi görmək üçün XVI əsrin tarixi-siyasi Azərbaycan gerçəklikləri də ona yardımçı oldu. Bu zaman mərkəzləşmiş Azərbaycan dövləti yarandı. Millət bir coğrafiya daxilində birləşdi. Mərkəzləşmiş dövlətin yaranması yolunda XV-XVI əsrlərdə aparılan cəhdlər tariximizin cahanşümul sərkərdəsi Şah İsmayıl Xətai bu işi belə təsəvvür edirdi:

*Şirvan xəlayiqi qamu Təbrizə daşına,
Mülki-Əcəm sorar ki: qiyamət xaçan qopar?*

Elmi ədəbiyyatlarda göstərildiyi kimi, Avropada milli dillərin yaranmasını kapitalizm təmin edirsə, Şərqdə bu işi mərkəzləşmiş dövlət görür.¹ Kapitalizm feodal parakəndəliyinə son qoyub ölkə-

¹ Ленин В. И. Полное собрание сочинений. Т. 25, с. 258-259; Виноградов В.В. История русского литературного языка. М., 1978, с. 179.

ni vahid bazara bağlayır. Eyni işi mərkəzləşmiş dövlət yerinə yetirir. Məhz XVI əsrdə «Şirvan xəlayiqi Təbrizə daşındı». Yəni Şah İsmayılın oğlu Şah Təhmasib zamanında Şimali və Cənubi Azərbaycanlar birləşdi, vahid Azərbaycan dövləti yarandı. Ölkənin müxtəlif bölgələrindən, şimalından və cənubundan, şərqindən və qərbindən böyük tacirləri cəlb edən Təbriz və Şamaxı bazarları Azərbaycanın iqtisadi birləşməsində mühüm rol oynadı. Bu iqtisadi əlaqələnmədə çoxmillətli, çox etnoslu ölkədə Azərbaycan türkcəsi, yəni vahid dil güclü təşkilədiçi faktor kimi çıxış edir. Bazarın, iqtisadi birliyin, ticarətdə qazanc götürməyin dillə nə qədər bağlı olması haqqında XIII əsr alimi İbn Mühənnanın sözüne qulaq asaq: «... bu təəssüf doğuran hadisə ilə rastlaşmışam ki, adamlar dilin öyrənilməsini özləri üçün əbəs sayıblar. Halbuki səyahət və gəzintilərdə bundan istifadə edə bilərlər, eləcə də elmi əsərlərin tədqiqində, **ticarətdə fayda qazanmaq və ya ziyardan qaçmaq üçün, yaxud bir işdə ustalığına, sənətkarlığına görə haqq almaq istəyi ilə...** öz müasirlərinin qarşısında üstünlük əldə etmək üçün dil biliyi onların gərəyi olardı»¹. Söhbət ölkə daxilində insanların bir-birini anlamasından, müxtəlif dil sahiblərinin ünsiyyət anlaşımasından gedir. Tarixi məlumatların göstərdiyi kimi, Azərbaycan türkcəsi yalnız Azərbaycanda deyil, bütün Yaxın və Orta Şərqdə ünsiyyət vasitəsi kimi işlənmişdir. Deməli, xaricilər, başqa ölkələrin tacirləri də bu dilin vasitəsilə Azərbaycanda gəzib dolana bilirdilər. Deməli, ümumşərq mədəniyyət kontekstində Azərbaycan ölkəsinin yüksək mövqe tutması üçün ümumi ünsiyyət dili mühüm faktor idi – ona ehtiyac vardı.

Və beləliklə, bu iqtisadi, siyasi, mədəni şəraitdə Azərbaycan türkcəsi dövlət dilinə çevrilir, dövlətin ərazisindəki hər kəs bu dili bilir, onunla ünsiyyət saxlayır. Ölkədəki bütün etnik qruplar iqtisadi birlik şəraitində vahid dildə ünsiyyətin vacibliyini dərk edir və dövlət dili ölkənin ümumi ünsiyyət vasitəsi olur. Dövlət sistemindəki hakim qüvvələrin, əyanların, saray yaxınlarının, eləcə də kübar ailələrinin zövqü və mənafeyi ərəb və fars dillərini tamamilə təcrid etməyə imkan vermirdi. Belə bir antidemokratik mühitdə nəqd iqtisadi qa-

¹ Seyid Əhməd Cəmaləddin İbn Mühənnə. Hilyətül- insan və həlbətül-lisan (tərcümə edən, nəşrə hazırlayan, qeyd və şərhlərin müəllifi T. Hacıyev). Bakı, 2008, s. 32.

zəncərlərin gücünə arxalanmaqla Azərbaycan türkcəsi ümumi ünsiyyət vasitəsi olaraq dövlət dili hegemoniyasını qazandı. Ümumünsiyyət vasitəsinin zəruriliyində bir siyasi məqsədin də az rolu olmadı. Məsələn, şüaləlik təbliğatı ilə geniş xalq kütləsi hökumətin ətrafında birləşdirildi. Xətəinin bu təbliği misrəllərini yada salmaq yetər: *Rəhbərsiz heç yol bulunmaz...*; *Mürşidün nəfəsi haqq nəfəsidür* və s. Bütün bunlar ümumi ünsiyyət dilinin «ədəbiyyatda möhkəmlənməsini» (V. Lenin) təmin etdi. Beləliklə, Azərbaycan türkcəsinin ölkədə ümumi ünsiyyət vasitəsi kimi müəyyənəlməsi, ümumi xalq dilinin (milli dilin) varlığı və bu dilin «ədəbiyyatda möhkəmlənmə» haqqı qazanması Azərbaycan milli ədəbi dilinin yaranması üçün şəraitin hazır olması demək idi.

Milli ədəbi dillə bağlı məsələlərdən biri də koyne məsələsidir. Ancaq nəzəri ədəbiyyatda Avropa dilləri üçün müşahidə olunmuş koyne xüsusiyyətləri Şərqdə, məsələn, Azərbaycan türkcəsinin təcrübəsində özünü doğrultmur. Yəni həmin dövrdə Azərbaycanın iki mədəniyyət mərkəzi vardı: Təbriz və Şamaxı. Həm Təbriz, həm də Şamaxı bazarı ölkənin iqtisadi əlaqəsi və inkişafı üçün eyni dərəcədə əhəmiyyət kəsb edirdi. O da var ki, prinsipcə Təbriz və Şamaxı dialektləri arasında bir-birini rədd edən əlamətlər yox idi. Məsələn, milli deyilən dil normasının formalaşdığı XVI əsrdə və XX əsrin 20-ci illərində latın əlifbasına keçənə qədər bütün fəaliyyəti dövründə yazıda özünü göstərən və ədəbi dil normasında ümumiliyi ilə diqqəti çəkən ahəng təzahürü - dodaq-damaq ahənglərinin pozulması, indiki y yerində **g, j** müqabilində **c** işlənməsi və sair xüsusiyyətlər hər iki dialektə eyni idi. Başqa dillərin tarixində analoji hadisənin şahidi oluruq. Məsələn, Rusiyada paytaxtın Moskvadan Peterburqa köçməsi ilə bağlı baş verən dil prosesi belə təsvir olunur: «XVIII əsrin əvvəllərində paytaxtın Peterburqa köçməsi rus ədəbi dilinin ümumi keyfiyyətinə əsaslı təsir göstərə bilməzdi. Yeni paytaxtda müxtəlif dialektli əhali vardı. Bunlar üçün hər iki halda ilk vaxtlarda Moskvada formalaşmış tələffüz vərdişləri və normaları örnək kimi saxlanılırdı»¹. Bu mənada mərkəzləşmiş Azərbaycan dövlətinə paytaxtın Təbriz, ya Şamaxı olmasının fərqi yox idi. Hət-

¹ В. В. Виноградов. Вопросы образования русского национального языка (Избранные труды). М. «Наука», 1978, с. 192-193.

ta bu iki dialekt bu baxımdan da uyğun idi ki, ədəbi dilimizin tarixi üçün çox səciyyəvi morfonoloji fakt olan **ŋ** (sağır n) onların heç birində yoxdur.

Doğrudur, Azərbaycan ədəbi dilinin tarixi fonetik-orfoqrafik cəhətdən ən çox Təbriz və Şirvan (Şamaxı) dialektlərini yada salır. Ancaq müxtəlif nitq sahələrinə aid faktlara, morfoloji əlamətlərə, xüsusilə leksik-frazeoloji materiala görə bu dialektlərlə məhdudlaşmır. Dünya ədəbi dillərinin tədqiqinə aid ədəbiyyatlar göstərir ki, milli dillərin yaranmasına qədər müxtəlif xalqlarda ünsiyyət faktı kimi dialektlərin sintezindən ibarət bir nitq forması işlənmişdir.¹

Azərbaycan dilinin tarixi təsdiqləyir ki, milliyəqədərki dövrdə mükəmməl ümumxalq danışq dilinin varlığı dialektlərin sintezinin nəticəsi və yekunudur. Dialekt sintezi «Dədə Qorqud kitabı»nda çox aydın şəkildə görünür. Dialektfövqü fakt kimi meydana çıxan şifahi xalq ədəbiyyatının folklor şeirinin dili də həmin dialekt sintezinin nəticəsidir. Bunu yazılı abidələrin dili də əks etdirir. Mərkəzləşmiş Azərbaycan dövlətinin yarandığı dövrdə ölkənin mədəniyyət mərkəzinin (əslində: mərkəzlərinin) mövcud dialekt (koyne) xüsusiyyətləri əlimizdə yazı nümunələri olan bütün dövrlərdə özünü göstərir: ən qədim «Dədə Qorqud kitabı»mızda da, Həsənoğlu (XIII əsr), Q. Bürhanəddin (XIV əsr) və Nəsimidə də (XIV-XV əsrlər). Deməli: Təbriz və Şirvan dialekti və üstəgəl **ŋ** – *li* (sağır nun-lu) hansısa bir dialekt.

Məsələnin başqa tərəfi də var: ahəng qanununun Təbriz və Şirvan dialektlərindəki tipdə pozulması Orxon-Yenisey abidələrinin dilində də baş verir, hələ üstəgəl bu dildə sağır «nun»un ilkin məxrəci – **nq** affrikatı da işlənir. Deməli: 1. Azərbaycanda mərkəzləşmiş dövlətin yaranması zamanı ədəbi dildə müşahidə etdiyimiz fono-morfoloji və orfoqrafik norma ola bilər ki, çox qədim bir koynenin ənənəsi olmuşdur – həmin koynədə ya pozulmuş ahənglə sağır «nun» yanaşı işlənmişdir, ya da ahəngsiz dialektlə sağır «nun»lu dialekt birləşmişdir. 2.

¹ В.В.Виноградов. Проблемы литературных языков и закономерностей их образования и развития. М, «Наука», 1967, с.26.

Ola bilər ki, qədim türk imperiyasının ədəbi dil nümunəsi olan Orxon-Yenisey dil norması Turan dünyasının bütün ölkələri kimi Azərbaycanda da işlənmiş və sonralar yerli türk xalq danışığı dili ədəbi dilə çevrilərkən onda izlər buraxmışdır.

Milli dilin tarixinin bu qədər uzağa getməsi (VII-XVI) nəzəri qanunauyğunluq çərçivəsindədir. Rus və Avropa dilçiliyində Şərq dillərindən danışarkən «əski dil» (старый язык) və «yeni dil» (новый язык) dilin inkişafında iki mərhələ kimi götürülür. Və «yeni dil» bir çox hallarda X-XI əsrlərdən başlayır, deyək ki, həmin dövrdəncə bu dillər yazıda əks olunur. «Əski yazılı» dillər (старонисъменные языки) kimi təqdim olunan bu ədəbi dillərin müasir qrammatik quruluş və əsas lüğət fondu ilə on əsrlik yolu Avropada milli adlandırılan dillərin keçdiyi yolun uzunluğuna bərabərdir.¹ Ərəb, İran dilləri, bir çox türk dilləri, o cümlədən VII əsrdən yazılı abidəsi («Dədə Qorqud kitabı») gəlmiş Azərbaycan türkcəsi belə uzun tarixi inkişaf yolu keçmişdir. Beləliklə, müəyyənlanmış xalq dili əsasında doqquz əsrlik yazı yolu keçmiş Azərbaycan türkcəsini hazır olan tarixi-siyasi, iqtisadi və mədəni şəraitdə M.Füzuli milli ədəbi dil kimi gerçəkləşdirdi. Dilçilikdəki məlum qəliblə desək: M. Füzuli Azərbaycan milli ədəbi dilinin banisidir. Bu o deməkdir ki, M.Füzuli dilinin qrammatik quruluşu və əsas lüğət fondu Azərbaycan-türk millətinin (bu, eynən Azərbaycan xalqı deməkdir) dilinin əsasıdır və müasir milli Azərbaycan ədəbi dilinə uygundur.

Bu halda Füzuli dilinin müasir azərbaycanlılara nə dərəcədə aydın olub-olmaması meyar deyil. Məsələn, ən milli, ən xalqı şairimiz – XX əsrdə, Füzulidən dörd əsr sonra yaşamış M. Ə. Sabirin bu misraları bugünkü azərbaycanlılar üçün nə dərəcədə anlaşılandır: *Qət'ü qarət bişümarü şəhrü qəryə tarmar... Gün kimi taban edüb, pamalı-zülmət etməli, Xatiri-müğbərrdən rəfi-küdurət etməli, Carəsazi-sülh olub, dəfi-xüsumət etməli...* (Yoxsa bu, milli ədəbi dil faktı deyilmiş). Şərh-siz-filansız deyirəm: **Nə dersən, ruzigarım böyləmi keçsün,**

¹ В.В.Виноградов. Проблемы литературных языков и закономерностей их образования и развития. М, «Наука», 1967, с. 38.

gözəl xanım, Gözüm, canım, əfəndim, sevgilim, dövlətlü sultanım! (Füzuli) – hansı xalqın dilinin tarixində müasir dilə bu qədər uyğunluq olsa, milli dilini oradan başlar. Əsas odur ki, bu gün dilimizdə mövcud olan elə sözdəyişdirici (qrammatik) şəkilçi yoxdur ki, Füzulidə olmamış olsun; bugünkü söz birləşməsi növləri – təyini söz birləşmələri, feili sifət, feili bağlama, məsdər tərkibləri, sadə və mürəkkəb cümlə tipləri onun dilində var. Füzuli dilindəki frazeoloji birləşmələrin, atalar sözləri və məsəllərin hamısı müasir Azərbaycan dilində yaşayır və işlənir. Eləcə də məhz bu əsasdır ki, Füzuli dövrü Azərbaycan dilinin əsas lüğət fondu bu gün qalır. Fərq lüğət tərkibindədir. Lüğət tərkibi baxımından tarixi, siyasi, mədəni şəraitlə bağlı olaraq hər əsr özündən əvvəlkindən fərqlənir (bu təbiidir və bütün dünya dillərinə aiddir). Deyək ki, Füzulinin dili, məsələn, Xətəinin, Saib və Qövsəi Təbrizlilərin dili ilə müqayisədə bugünkü dilimizdən daha çox fərqlənirsə, bu, Füzulinin söz tutumunun onlarınkindən qat-qat çox olması ilə bağlıdır. Bu da təbiidir: Füzuli janr və forma əlvanlığı, üslub zənginliyi ilə çox yüksəkdə durur. İş budur ki, bu gün müasir Azərbaycan türkcəsində ünsiyyətdə qalan, işlənən elə ərəb, fars sözləri yoxdur ki, bunlar Füzuli dilində işlənməmiş olsun. Bu sözlər minlərlədir. Deməli, bu minlərlə söz Füzulidə və müasir dildə müştərəkdir.*

Bəkir Çobanzadə I Türkoloji qurultaydakı məruzəsində deyirdi ki, bu gün çuvaş və yaqutları çıxmaqla başqa türk xalqlarının bir-birini başa düşməsində ərəb, fars sözlərinin onların dilində müştərəkliyi mühüm rol oynayır (Stenoqramma...s. 191). Yəni həmin alınma sözlər bu gün müxtəlif türkcələrin də, o vaxtki Füzuli dövrü türkcəmişlə bugünkünin də körpüsüdür. Və deməli, həmin əcnəbi lüğət XVI əsrdə xalqın canlı ünsiyyətində işlənməmiş. Eyni zamanda Füzuli dilində işlənməmiş minlərlə əcnəbi söz bu gün həm Azərbaycan ədəbi dili, həm də xalq dili üçün qeyri-ışləkdir və müasir oxucu kütləsi

* Füzulidə nəyin olub bu gün olmadığını yox, bugünkü dilimizdəki nəyin onda olmadığını düşünməliyik – həm türk leksikası, frazeologiyası, sintaksisi, morfologiyası, həm də ərəb və fars leksikası.

üçün anlaşılmazdır. Hesab etmək olar ki, həmin lüğətin müəyyən qismi öz zamanında da geniş oxucu kütləsi üçün, bütöv xalq üçün anlaşılmaz olmuşdur. Bunun iki səbəbi olmalıdır. Biri: Füzulinin dili yüksək intellekt dilidir. Bu dil, bir tərəfdən, «xəlfə ağzın sirrini» açır, «hər məhvilin», yəni xalq şənliklərinin, müğənnilərin çıxış etdikləri məclislərin zinatidir, eyni zamanda, qəzəl «xirədməndlər (alimlər) sən'ətidir», yəni bu halda o, bir qrupun anlaşmasına yönəlir. Buna görədir ki, şairin çox qəzəllərinin dili geniş dairədə anlaşıldığı halda, bəzilərinin dilində kütləvi anlaşılmayan ərəb sözləri çoxdur. Hətta bilindiyi kimi, şeirlərində bütöv misralar, beytlər ərəbcə, ya farsca, yaxud anadilli «Divan»ında bütöv qəzəllər ərəb dilində söylənir – bu nümunələr həmin «xirədməndlər» (alimlər) üçün nəzərdə tutulur. Və ümumiyyətlə, dilində ərəb, fars sözlərinin çoxluğu dövrün saray əyanlarının, kübar ailələrin, tacirlərinin zövqü ilə bağlı idi (yadınıza salaq ki, hətta Molla Pənahda hansı konkret şəxsə ünvanlanması ilə əlaqədar bəzi qoşmaların dili vermiş olunmamış ərəb-fars kəlmələri və tərkibləri ilə işlənir) .

Başqa səbəb: Füzulidə janr, forma, üslub müxtəlifliyi var və bu formaların tarixi dil standartları olmuşdur. Füzulinin nəsr nümunələri var. Bu dil öz çətinliyinə görə şeirin dilindən əsaslı dərəcədə fərqlənir. Bu dildə «xəlfə ağzın sirrini izhar» etməyən sözlər çox işləkdir. Nəsrin özü də dilinin anlaşılmasına görə yeksins deyil. «Divan»ının və «Leyli-Məcnun»unun «Dibaçə»ləri həyatda, ünsiyyətdə işlənməyən dildir. Bu ancaq kitabda, yazıda mövcuddur. Onu hətta ərəbcə, farscaya bələd olan hər ziyalı anlamaz. Bu nəsrin dilini yalnız mükəmməl ərəb təhsili görmüş elm adamları başa düşə bilirlər. «Hədisi-ərbəin» tərcüməsinə nəsr ilə yazılmış «Müqəddimə» də, «Şikayətnamə»nin giriş hissəsi də həmin üslublu dildir.

Bədii nəsrin dilində vəziyyət nisbətən asanlıqda dəyişir, folklor-danışq əsaslı nəsr dilinə yaxınlaşır. «Hədiqə-tüs-süəda»nın dili həmin üslubdadır. Burada *rəvayətdir ki, nəqlidir ki, mücmələn, əlqissə, əlhasil, əl-aqibət* kimi dastan, nağıl ifadələri var (adi danışqda *xülasə, nəhayət*, nağılda, dastanda *əl-qissə, əlhasil, əl-aqibət* ifadələri ilə müqayisə edin). Füzuli nəsr

rində xüsusi «Şikayətnamə» dili var. Bu, sinkretik mətn dili-
dir: nəsr və şeir, müəllif dili və dialoq, ərəbcə ifadə və cümlələr.
Buradakı dialoq dili kütləvi ünsiyyət dilinə çox yaxındır.* Şai-
rin yaradıcılığında epistolıyər üslubun (məhz epistolıyər üslub!)
tipik nümunələri var: «Qazi Əlaəddinə məktub», «Əhməd
bəyə məktub», «Bəyazid Çələbiyə məktub». Məktublarda
nəsrə yanaşı, nəzm də işlənir. Məktublardakı nəsr dili anla-
şılma dərəcəsinə görə bədii nəsrinin dilinə uyğundur. «Bəyazid
Çələbiyə məktub» ərəbcə iki nəsr parçası və üç beyt farsca şe-
irlə başlayır və maraqlıdır ki, məktubda sonra gələn şeir
nümunələrinin hamısı farscadır. O da diqqəti çəkir ki, bu
məktubun nəsr dilində osmanlı sözləri və çağatay şəkilçiləri (-
din çıxışlıq hal şəkiçisi) işlənmişdir. Füzulinin epistolıyər dili
ayrıca üslub kimi diqqəti çəkir. Sonralar məktublarda üslub
faktı kimi ənənəvi davam edəcək məxsusi *əvvəl* və *axır* bu
nümunələrdə özünü göstərir.

Füzulinin mənzum yaradıcılığı da formaca çox müxtəlif-
dir: qəzəl, rübai, qit‘ə, məsnəvi, tərkibbənd, tərcibənd, mürəb-
bə, müxəmməs, alleqoriya, müəmmalar. Bu formalardan hər
birinin özünə məxsus ifadələri və ifadə tərzı var. Həmin ifadə
materialı və ifadə tərzləri üslub məxsusiliyinə qədər fərqlər ve-
rir. Füzuli mükəmməl tərcümələrin müəllifidir ki, bunların da
özünəməxsus dil xüsusiyyətləri görünür.

Füzuli üslubi differensiasıya imkanını yaratdı və Azər-
baycan ədəbi dilini leksik və qrammatik baxımdan bütün
üslubi imkanlarla təmin etdi – müvafiq mədəni şərait istənilən
funksional üslubu işə sala bilərdi. Yəni Avropa elmində milli
ədəbi dil deyilən səviyyəni Azərbaycan türkcəsi üçün Füzuli
hazırladı.

Bir sözlə: Füzulinin dilində nə varsa, bilavasitə XVI əsr
Azərbaycan ədəbi dilinin və ümumiyyətlə, Azərbaycan ədəbi
dilindədir. Günümüz üçün onun arxaikləşməni var, eynən qalan-
ları var, ancaq zamanında bir bütöv olub. Bugünkü oxucu
üçün anlaşılanı var, anlaşılmayanı var, ancaq zamanında ha-

* Publisistikamızın görkəmli tədqiqatçısı prof. F. Mehdi «Şikayətnamə»ni
ilk publisist nümunə sayırdı. Fikrin doğru, ya mübahisəli olması bir yana,
ancaq nəsr dilinin dialoq sadəliyi müəllifin diqqətini çəkmişdir.

mısı anlaşıb – bir qismini hamı, bütün xalq anlayıb, işlədib, bir qismi müəyyən qrup insanların işinə yarayıb, onların istifadəsində olub. Həmin «bir qrup insan» da xalqın tərkib hissəsi olub, xalqın ziyalı, kübarı olub. Deməli, bu ədəbi dil öz dövrünün xalqına, xalqın müxtəlif qatlarına xidmət göstərüb. Deyək ki, «Arşın mal alan» və «O olmasın, bu olsun»un müəllifi Üzeyir bəy millətin varlığından, onun dilindən danışarkən əcnəbi «isbatı-vücut» ifadəsini işlədir: «Bir millətin varlığına, *isbatı-vücut* etməsinə səbəb onun dilidir». Əgər bu ifadə anlaşılmasa, işlətməzdi, «varlığını isbat (və ya sübut) etməsi» yazardı. Sözü kimin dilindən getməsi də şərtidir – Üzeyir bəyin komediyalarındakı dil xalq danışığıdır, obrazların dilidir, ancaq bu ifadə elmi məqalədəndir, müəllifin dilidir. Eyni vəziyyət M.F.Axundzadədə görünür – dramaturqun xalq ünsiyyət dilində yazılmış komediyalarının adı belədir: «*Hekayəti-Molla İbrahim Xəlil kimyagər*», «*Hekayəti-müsyö Jordan həkimi-nəbatat və dərviş Məstəli şah cadüküni-məşhur*», «*Sərgüzəşti-vəzir-i-xani-Lənkəran*», «*Sərgüzəşti-mərdi-xəsis*» və s. Söz yaradıcılığı kimi, yeniləşmə kimi arxaikləşmə də dilin gündəlik hərəkətidir, daimi bir prosesdir. Hələ keçən əsrin 20-30-cu illəri ilə bu gün arasında (XXI əsrin əvvəlləri) ədəbi dildə nə qədər söz arxaikləşib: ədəbi dilimizdə, bədii, publisist, elmi üslublarda, rəsmi dildə işlənən Türkiyə türkcəsinə məxsus yüzrlərlə söz, ruscanın *revolyusiya, kultura, finans, qeometriya, absolyutizm* kimi onlarla sözü işləklərdən çıxdı. Bu gün (XXI əsrdə) geniş kütlə üçün bilinməyən *məcidi* (adlı-sanlı), *məhal* (çətin. – *Elm kəsbilə payeyi-rifət Arizuyi-məhal imiş ancaq* - Füzuli), *nihal* (körpə ağac), *fidan* (körpə budaq), *nihad* (xasiyyət) kimi sözlər XX əsrdə 30-40-cı illərin yaşlı nəsli tərəfindən işlənir, bədii ədəbiyyatda təşbeh kimi istifadə olunur, uşaqlara ad verilir.

A. Puşkin rus milli ədəbi dilinin banisidir, ancaq onun dilində müasir rus dili üçün xeyli arxaikləşmiş əski slavyan dili faktları var (hələ Puşkin XIX, Füzuli XVI əsrdir).

A. Dante italyan milli ədəbi dilinin banisi sayılır, ancaq onun haqqında deyilir: «Dante keçmiş Roma ilə yeni Roma arasında körpüdür» (Engels). Əgər Dante iki nəsli bağlayırsa, bu iki nəsli əski və yeni ədəbiyyatdır, deməli, bunların arasın-

da nə qədər söz və qrammatika fərqi olmalıdır. Beləcə Füzuli Nəsimi ilə S. Əzimi bir-birinə bağlayırdı.

Bu, Azərbaycan ədəbi dilinin tarixi təcrübəsi ilə təsdiqlənir – göz qabağındadır. Dünyanın böyük inkişaf tarixinə malik çox dillərində belə olmuşdur. Bütün mövcud təcrübələri ümumiləşdirən bu günün dil nəzəriyyəsinə görə də bu belədir. Bütün arxaikləşən və arxaikləşməyən leksika və qrammatikası ilə M. Füzuli Azərbaycan milli ədəbi dilinin banisidir.^x

^x Füzulinin «Divan»ı, «Leyli-Məcnun»u türkcənin farscadan güclü olduğunu əməli sübut etdi; «Divan» və «Leyli - Məcnun»un poetik səviyyəyə «Şahnamə»dən güclü olması əyani göstərildi. Füzuli şahlığı («Bəngü Baddə»), sərkərdəliyi (Nofəl) eşq səltənətində epizod həcmində verdi. Bundan sonra şahlıqdan yox, aşıqlıqdan yazdılar. Leyli-Məcnunnamə şe'ri Şahnamə şe'rinin meydanını daraltdı – şe'ri Füzuli türkcə elə yazdı ki, türkcənin sevgi dili, düşüncə dili olmasını elə göstərdi ki, hamı (söz adamları) ürəkləndi, hamı türkcəyə üz tutdu. Bundan sonra şairlər farscadan üz döndərüb, türkcəyə üstünlük verdilər.

M. FÜZULİNİN LÜĞƏT TƏRKİBİ

M. Füzuli təkcə Azərbaycanın, hətta Şərqi də yox, dünyanın böyük lüğət ehtiyatı olan söz ustadlarından biridir. Onun söz tutumunda üstünlük ərəb, fars sözlərinin tərəfindədir – ədəbi dilimizin tarixində Füzulidə heç kəsdə olmadığı qədər ərəb, fars sözləri işlənir. Eyni zamanda onun dilində heç kəsdə olmadığı qədər türk sözləri var. Füzuli mənasını qavramaq, başa düşmək üçün türk sözləri, danışiq ifadələri yetərləndir. Bunlar bugünkü ünsiyyətimizdə olduğu qədərdir; bu sözlər dilin əsas lüğət fonduna mənsub olduğu üçün onların vasitəsilə yaranmış ifadələr, frazeoloji vahidlər, qrammatik qalıblar eynən yaşayır və anlaşılır: *bu üzdən* (bu səbəbdən), *iraq olsun, başı açıq-ayağı yalın, göz yumub-açınca, üz döndərmək, gəzər oldum, anın həm gələr bir gün dəmi, qaçıb-qurtarmaq, yer-yerdən, gün-gündən, öz-özünə, dönə-dönə* və on minlərlə belə milli nümunələr. Beləcə də on minlərlə ərəb, fars sözləri var ki, Füzulinin dilində işlənib və bugünkü ünsiyyətimizdə yaşayır: *dünya, aləm, insan, adam, cəmiyyət, zülmət, bəşəriyyət, binəşir, bəşəriyyət, qada, bəla, dəmbədəm, namülayim, can nəqdi, eşq piri, vəhdət şərabı...*

Eyni zamanda Füzulidə minlərlə ərəb, fars sözləri var ki, bu gün anlaşılır: *təərrüz, məsəbə, təəssüd, inxirat, müstəham, istid'a, mən, inxirat...*

Füzulinin dilində lüğət tərkibinin bütün qatlarına aid sözlər var; Azərbaycan-oğuz türkcəsinin bütün sahələri bu lüğətdə təmsil olunur. Füzulinin dili lüğət kitabına bənzəyir: burada hər şey var – kübar leksikasıdan tutmuş məişət dilinin adı sözlərinə qədər zəngin, bir az da mübaliğə ilə, intəhasız lüğət əhatə olunur. Füzuli seçmə ədəbi dil göstərir: *Təmkini cünuna qılma təbdil*. Və onun qafiyəsi gələn ikinci misrada tipik məişət dilinə keçir: *Qızsan, ucuz olma, qədrini bil*. Birdən elmi üslub faktı kimi, elmi terminlərin iştirakı ilə öyüd verir, nəsihət edir: *Verməz bu rəviş **nətcəyi-xub**, Şayəstə degil sana bir **üslub***. Birdən də lirik gileyini məişət sözləri, məişət təşbəhləri ilə ifadə edir: *Bu nə işdir ki, bizi **ignə kimi incəldüb**, Salır **iplig kimi** hər dəm bir uzun sevdəyə*.

Təbii ki, qəzəllərindəki motivlərə, qitə və rübailərindəki ümumiləşdirmələrə, məsnəvilərindəki hadisə və əhvallara görə müxtəlif məzmununda sözlər fəallaşır. Şerti belə qruplar üzrə göstərmək olar:

Kübar-seçmə leksika: *sultan, sultanlıq, dövlətlü sultanım, əfəndim, gözəl xanım, canım, gözüm, əfəndim, qəm diyarı, mütləq, əcəl peyki, fərağət evi, hüsnün kitabı, vətən, millət, xəlq, el, paşa, xan, bəg, e'tiqad, fanus, yoldaş, yarlıq, səlam...*

Ali üslub ifadəçisi sözlər: *lütəf et, bir-iki dəm («bir az» məqamında), arizu eyləmək, müttəsil, hicr bimarı, gərd (toz) qondurmaq, məsdər (mənbə), məlamət daşı, yüzün görmək təmənnası, bari-möhənat, şükufə bərgi, nazpərvənd, sayə, bimar olmaq, incəlmə, yarlıq, novruz, qafil gəzmək, əzm qılmaq, el tə'nəsi...*

Rəsmi anlayışların ifadəçisi sözlər: *hüquq, hökm, şüar etmək, yaşasın, qiyam, üsyan, müasir, inqilab, dinar, elm, məarif, irfan, səvad, şəcərəyi-elmü irfan, səvadi-nurbəxş, nəxli-məarif, vaizi-idrak, kəgəz, təxəyyül, təfəkkür, əql, zəki, elm kəsb, rüsvət.*

Təbiətə aid sözlər: *sünbül, nərgiz, gül, lələ, reyhan, zənbəq, qönçə, xar, peykan, süsən, gülşən, çəmənzar; alu, aluça, zərdəlu, gilas, əmrud, əngir, heyvə, narunc, turunc, nar, rütəb, badam, püstə, süncüt, şahpalud, fındıq, innab, tut, albalu, əncir, zoğal, cövz, limu, şaftalu, fıstıq, gilənar, xiyar, hindovani, qavun, qarpız; əjdəha, yılan, mur, zağ, bülbül, tuti, mar, naqə (dişi dəvə), ahu, gur (çöl eşşəyi), pələng, gürg (canavar), gəvəzu (dağ kəli, maral), şir, nəxcir (vəhşi keçi), əsb (at), kəbutər, qəzal, pərva-nə...*

Dini məzmunlu sözlər: *cənnət qapısı, rəməzan, tə'ziyə, fatihə, atəşpərəst, atəşgah, tutiya, sidq ilə Allaha sığınmaq, səyid, ənbəyia, nəbi, mehrab, merac, dərgah, dua, əhsən, cəhənnəm, xudə, məhşər günü, əcrsiz, əcəli yetmə, duagu, ibadəti-həqq, behişt, ayati-Quran, məscid, müğ, səcdə, küfr, kafiristan, islam, din, həzrət, imam, şəhid, damu, uçmaq, tanrı...*

Məişət sözləri: *börk, başmaq, yasdıq, ignə, iplik, köynək, don, sürmə, həna, çıraq, şəm, həmmam, hövz (ləbi-hövz), cam (dideyi-cam), kisə, ərəq (tər), kakil, şənə, tas, müzd, tərəzi, futə, müştəri, bülur, külah, eşig, oğurlamaq, (eşq) bazarı, rəvac vermək, xəridar, sərmayə, zəbti-mal (malın zəbt olunması),*

aqça, dükkən, rəvaci-bazar, mey, meyxanə, əgin (bədən, əyinbaş)...

Özündən əvvəl və sonra poeziyamızda geniş işlənmiş onomastik vahidlər: Vamiq, Fərhad // Kuhkən, Məcnun, Şirin, Leyli, Züleyxa, Məsiha, Məryəm, Yusif, Qarun; Nizami, Nəvai, Ali-Osman, Şah İsmayıl, Sultan Süleyman, İsgəndər; Misr, Rum, Bağdad, Çin, Xütən, İran, Turan... Konkret tarixi şəxsiyyətlərin adının çəkilməsi şairin tarixi hadisələrə bilavasitə müdaxiləsidir. «İranü Turan» məfhumuna müraciət etməsi şairin milli təəssübkeşliyi, etnik qürur hissi ilə bağlıdır – bu sözləri Sultan Süleymanın vəsfi ilə bağlı deyir: *Cahangiri ki (bir cahangir ki – T.H.), gün tək mülk təsxirinə əzm etsə, Mühəqqər ciltvəgahi ərseyi- İranü Turandır.*

Füzulinin dilində işlənmiş türk sözlərinin müəyyən qismi müasir ədəbi dilimiz üçün arxaıkləşmişdir (bunların bəziləri bu gün şivələrimizdə qalır): **İsim:** *yazı* (çöl), *dışra, dünü gün* (gecəgündüz), *çəri* (qoşun), *ayaq* (*badə*), *us* (*ağıl*)... **Sifət:** *yeyl/yeg, sayru...* **Fel:** çizginmək (fırlanmaq), yürümək, yaşımaq, ilətmək, əsrümək (sərxoş olmaq), ağırlamaq, üləşdürmək (bölüşdürmək, ülüş - pay), önərmək (sağaltmaq), sağınmaq (düşünmək), göymək (yanmaq), yılmaq (sürünmək, yıxılmaq), ulalmaq (böyümək), aydırmaq//edirmək (demək)... **Əvəzlik:** *necük, nişə, kənduzi...* **Say:** *ikən* (çox), *yüğüş* (çox), *ayın* (çox: *Ayın özbaşına ulalmışsan – «Bəngü Badə»*). **Qoşma:** *birle, bilə, ilən...*

Füzuli sözlərinin bir qismi müasir dilimiz (ədəbi dilimiz) üçün semantik baxımdan arxaıkləşmişdir. Bu gün ədəbi dilimizdə rast gəldiyimiz bu sözlər Füzulinin dilində başqa mənalarda işlənir: **İfşa** – faş etmə, yayma (Var hər həlqeyizəncirimizin bir ağzı, Müttəsil verməgə **ifşa** qəmi-pünhanimizə); **qübar**-toz (Ayineyi-əqlə bir **qübarəm**); **Siyasət** – cəza (Dedim: üşşaqə cövr etmə. Dedi ol xublar şahı: **Siyasət** olmayunca eşq mülkində nizam olmaz); **hirs** – tamah (Gör **hirsümi**, istəgümcə ver kam), **təfəkkür** – düşünmə. Təfəkkür eyləmək – düşünmək, fikir eyləmək. (Məcnun dedi: eyləmə **təfəkkür**); **gümrah** – azan, yolundan çıxan (**Gümrahləri** təriqə saldum); **kəşf** – faş, açma (Bu, Leylinin pərvanəyə **kəşfi**-razıdır); **mükafat**-əvəz (... etdülər mürəat kim, eyləyələm buna **mükafat**);

məqalə – söz, danışiq, məlumat (Və **məqalədən** sonra ol gürühi-müxalifi müxatəb qılub nida qıldı ki... «Hədiqətüs-süəda»); **kinə** – acı, ağrı (Əvni-Əli səksən taziyanə urmuşdı və **kinə** həmişə xatiründə idi... «Hədiqətüs – süəda»); **fərd** – tək (Qəm mərhələsündə qalmışam **fərd**); **məcmuə** – çəm, mə'dən (Feyzül rifət nüsxəsi, lütfü kərəm **məcmuəsi**); **istiqlamət** – möhkəmlik, bərklik, dözümlü (Əlaci et düşmədən, saqi, mizacim **istiqlamət-dən**); **şö'bə** – mərhələ, mərtəbə (Bir **şö'bədədür** bu, gördüğün hal); **qərəz** – mətləb (**Qərəz** bu müqəddəmədən oldur ki, ... «Hədiqətüs-süəda»); **rəhbər** – bələdçi (... sirişki qanın **Rəhbər** qılub istədi nişanun); **aqibət** – nəhayət, nəticədə (**Aqibət** tirbarani-ədaylə şəhid oldı. «Hədiqətüs-süəda»).

Füzuli dilindəki qədim türk sözlərinin bir qismi müasir Türkiyə türkcəsində qalır: *sunmaq* (vermək), *ilətmək*, *irmək*, *ulaşmaq*, *yarın* (sabah), *qaç* (neçə), *düşmək* (yıxılmaq), *kəndi*...

Bugünkü feillərin hamısı Füzuli dilində işlənməklə bəziləri müasir canlı danışiq, məişət dilimizdəki forma və məzmununa uyğunluğu ilə diqqət çəkir. Bu sözlərin Füzuli dilində varlığı XVI əsrdə milli dilimizin müasir səviyyədə sabitləşmiş olmasını təkidlə təsdiqləyir, Azərbaycan xalqının bugünkü dilinin əsas lüğət fondu və qrammatik quruluşu ilə o zaman mövcud olmuş olmasını inkaredilməz edir: *ummaq*, *umulmaq*, *yumulmaq*, *bükülmək*, *acıtmaq*, *incinmək*, *tutuşmaq* (**tutuşdu** qəm oduna), *yətər* (bəsdır, bəs olmaq), *boylanmaq*, *çəkişmək* (bəhs etmək), *uymaq* (**uyma** bu gümrəhlərə), *yaraşmaq*, *sığınmaq*...

Bu gün gördüyümüz, eşitdiyimiz və canlı dilin faktı sayılan bu ifadələrin eynən Füzulidə işlənməsi də o deməkdir: *bu üzdən*, *iraq olsun*, *çıxdı bir gün ki* (bir gün çıxdı ki), *ola ki*, *yol azmaq*, *neçə illərdir*, *qaçıb qurtarmaq*, *göz yumub-açınca*, *anın həm gələr bir gün dəmi* (onun da bir gün vaxtı gələr), *yelə vermək*, *gözü sataşmaq*, *hər ay başında*, *göz görə*, *guya ki*, *göyə savurmaq*, *durdum-oturduğum*, *peyvənd etmək*, *göz yaşını silmək*, *çarə ummaq*, *yaman göz*, *acı söz*, *dadlı can*, *xatiri xoş olmaq*, *yətənə yetmək*, *gül-gül olmaq*, *əsər etmək*, *üzüqara*, *bunca ki* (*m*), *bir qılca* (bir tük qədər), *ağız açdırmaq* (*danışdırmaq*, *ağzını açdırma*), *oda yanmaq*, *canını oda vurmaq*, *tüstüsü çərxə çıxmaq* (nə tütündür ki, çıxar çərxə), *tədarük eyləmək*, *Allahu sevərsən*, *başını daşdan-daşa urmaq*, *sifariş qılmaq* (etmək).

Füzuli dilində təkrar qəlibi ilə işlənən sözlərin bolluğu dilin leksik və qrammatik sabitliyinin bir göstəricisidir: *parə-parə, danə-danə, qətrə-qətrə, dəmbədəm, bir-bir, dəlük-dəlük, zərrə-zərrə, varə-varə, səf-səf, min-min, zaman-zaman, bənd-bəndindən* (çıxsaydı atəş **bənd-bəndindən**), *tazə-tazə, qat-qat, ev-ev*.

Xalqın dilində işlənən bu sözlərlə yanaşı, həmin model ziyalı dilinə mənsub leksik vahidlərlə də işləkdir: *şö'lə-şö'lə, güruh-güruh, pərkələ-pərkələ, ləhzə-ləhzə, gah-gah, bab-bab, surax-surax, ləxt-ləxt, rizə-rizə, payə-rayə, səf-səf* (**səf-səf** olmuş sətrlərdən **payə-payə** minbəri).

Xalq şeirinin dili üçün səciyyəvi olan və deməli, xalqın rahat qavradığı alınma sözlər də kifayət qədərdir: *səba, pünhan, pır, ixtilat, aşina, nazəninlər, xublar, mürüvvət çağı, didə...*

Mifoloji məzmunlu anlayışlar bədii mətnin materialı kimi çıxış edir: *yeddi iqlim, doqquz // doquz gərdun, yedi // yeddi taq (ğ)*.

Bir tərəfdən, xalq danışığının tərkibinə çevrilmiş leksik-qrammatik nümunələr, münasibət məzmunlu söz və ifadələr *sıx-sıx* görünür: *əcəb degil, əcəbdür, nə əcəb, əcəb ki...*

Bir tərəfdən də, qrammatikləşmiş və daha çox kübar nitq üçün işlək olan vahidlər də kifayət qədər geniş yer tutur: *qaliba (dəyəsan, güman ki), yəqinimdir, qələtdir kim, rəsmidir, zər-rəcə, sanasan ki, sanma kim, bəs ki, rəvamıdır, dəmində, miqdarınca, anca* (o qədər), *mənəcə* (mənim qədər), *rə'yiməcə...*

Göründüyü kimi, qrammatika ilə yüklənmiş, ancaq leksik vahid missiyasında olan bu nümunələr ifadədə yığcamlığı təmin edir, «izzətini saxlamaq üçün» sözün az işlənməsinə imkan yaradır. Məsələn, **miqdarınca** «lazımı miqdarda olan», **dəmində** «istənilən vaxtda» və s. deməkdir.

Cəmiyyət daxilində insanların ünsiyyətində yer alan söz hətta qeyri-poetik görünsə də, gerçəklik faktı olaraq bədii nitqdə yer alır: sərsəri (**Sərsəri** *basma qədəm eşq tərqiinə, Füzuli...*), *arsız* (Pənd çox verdim, eşitməz – **arsızdır, arsız**. Hətta **ar** sözü inkar şəkilçisiz də «yox» sözü ilə mənfi yüklənir: *Divanə olmayımmı, dünyadə yoxmu arum?*), *haramzadə* (*Yürütməyin əraq məclis içrə badə ilə, Həramzadəni qoymin həlalzadə ilə*. Maraqlıdır: **badə** sufi eşqi ilə bağlı olduğu üçün «halal»,

araq kütləvi alkoqol kimi «haram» sayılır; *Ol haramzadə ayıtdı...* «Hədiqətüs-süəda»).

Füzulidə qarğışlar var: **Yetməsin məqsudinə**, ya *rəb, peşiman eyləyən*; *Qılmasa aləm muradınca mədar, olsun xərəb, Olmasa dövrən sənün rayınlə, dövrən olmasun*.

Alqışlar da işlənir: *Bari-möhnətdən nihali-qamətin xəmə olmasun, Başımızdan sayeyi-sərvi-qədün kəmə olmasun*.

Füzuli kədərinin əndazəsizliyi ilə bağlıdır ki, dilində külli miqdarda nidalar işlənir, bir çox hallarda müstəqil leksik vahidlər nidalaşır və maraqlıdır ki, nidaların nidalığını, emosionallığını artırmaq üçün təyinlərdən, ədatlardan istifadə olunur: **ah** (**Ah**, *bilmən, neyləyim, qurtulmaq olmaz qeyddən*), **ah kim** (**Ah kim**, *düşdüm yenə zülfü zənəxdanun görəb*), **yüz ah ki** (**Yüz ah ki**, *faş oldu dərdü qəmi-pünhanı*), **vay**, **yüz min vay** (**Vay**, **yüz min vay kim**, *dildardən ayrılmışam*), **əl-əman** (**Əl-əman**, *hicran bəlavü möhnətindən, əl-əman*), **fəryad kim** (**Fəryad kim**, *əks oldi ol kim, görəyin derdim*), **fəğan kim** (**Fəğan kim**, *bağrımın ol lalərx qan olduğın bilməz*).

Füzulinin zərif, kübar leksikasının arasında xislətində – ilkin semantikasında mənfilik bildirən sözləri işlətməsi (*gəda*, *gədəliq*) mətnin epikləşdirilməsi, həyatiləşdirilməsi ilə bağlıdır: (*Məcnun*) *Ev-ev gəzüb eylədi gədəliq...* *Leyli ki eşitdi bu sədayi, Bildi eşigündəki gədəyi*. Yaxud **cahil** və **həyasız** sözlərindəki mə'nanı mətn rədd edir: *Məcnun əgər olsa idi cahil, Olmazdın itaətində kahil...* *Leyli gər olsaydı bir həyasız, Ya sən kimi mehrsiz, vəfasız* sözlərində **-sız** şəkilçisi **-lı** effekti yaradır – Leylinin həya, mehr, vəfa sahibi olduğunu bildirir.

Şairin dilində müxtəlif semantik alınmaların mətnin ədəbi-bədii semantik şəbəkəsində cəmləşməsini görürük – bunlar sadə, düzəltmə və mürəkkəb sözlərdən ibarətdir: **matəmgədə**, **eşqbaz** (eynən bugünkü mənasında), **cəngüdaz** (alınmalar rahatlıqla milli şəkilçi qəbul edir, deməli, milli ünsiyyətə girir: Şərm eylə bu **eşqbazlıqdan**, Bifaidə **cəndüdazlıqdan**), *bəhanə-pərdaz*, *tiztəb* (bu gün ziyalı nitqində işlənir), *fasiq*, *gülgün*, *cəfaçı* (çox maraqlı aqlütinasıyadır – ey **cəfaçı** dünya), *şəkəristan* (Ya tutiyəm ki, bir şəkəristanə yetmişəm), *xatirnişan*, *meribanlıq*, *şayəstə*, *nəticə*, *zindanban*, *təşnələb*.

Əlamət, keyfiyyət bildirən sözlər, başqa məzmunlu sözlər kimi, heç kəsdə olmadığı qədər Füzuli dilində boldur, çünki bu qəbildən sözlər təyin-epitet kimi bədiiliyin təminatçılarından. Adi **ağ, qara** sözlərindən tutmuş **siyah, səfid, səvad** kimi müxtəlif rəng-sözlər bədiilik rənginə çəkilərək fəlsəfiləşir və Füzuli dilinin elmiliyinə xidmət göstərir: **Qaradur ruzigarı, kimin kim rə'yi rövşəndür, Bilür hər tifli-məktəb ki, yazılmaz ağ ağ üstdən.**

Hətta təsərrüfatla, kənd peşəsi ilə bağlı sözlər işlənir: *çoban, qoyun, at, mərkəb* (minik). Bu sözlər «Hədiqətüs-süəda»nın dilindədir və bu abidədə ailə – məişət, qohumluq sözləri geniş işlənmə tezliyinə malikdir.

Füzuli dilində insanın bədən üzvləri (əl, ayaq, baş, göz – ərəb, fras sinonimləri ilə), ev, bina, tikili, daş, torpaq, su, yer, göy, dünya, yaradılış, həyat, ölüm, ailə və sair anlayışlarla bağlı minlərlə türk, ərəb, fars sözləri yuxarıda göstərilən məzmunlu sözlərlə birlikdə onun lüğətini dövrünün leksikoqrafik mənbəyinə, nəhəng söz abidəsinə çevirir. Bugünkü əsas lüğət fondumuz, başda bütün feillər olmaqla, Füzuli dilində eynən var.

FÜZULİNİN QRAMMATİKASI

Burada Füzulinin dili tarixi qrammatika predmeti kimi alınmır. Qrammatik semantikalar (kateqoriyalar) nitq faktı kimi, fikir, düşüncə ifadəçisi kimi hazır şəkildə verilir, hallar üzrə dəyişmələr, şəxs və zamanlar üzrə sistemli bütöv təsriflər yox, şəxslənmiş, zamanlanmış, kəmiyyətlənmiş, morfemləri yerbəyer olunmuş morfologiya sintaksisin içində, mətnə, bilavasitə nitq fəaliyyətində göstərilir. Aydın olur ki, morfemlər bu fonetika və semantikaya yetmək üçün min beş yüz, iki min il inkişaf yolu keçmiş və kamala dolmuşdur. Misallarda bu kamal səviyyəsi aşkar görünür.

Dilin morfologiyasına görə, Füzuli geniş mənada oğuz şairidir; onun morfologiyasında Azərbaycan və Türkiyə türkcələri paralelləşir. Bu, görünür, türk qərbində Osmanlı imperiyasının hegemonluğu ilə bağlıdır. Həmin dövrdə Şərq türklərinin imperiya dili Əlişir Nəvainin ucaltdığı cağatay ədəbi türkcəsi idi. Füzuli deyirdi ki, «Yoxdur bir mülk bu zamanda Ki, nəzm rəvacı ola anda». Mükəmməl nəzm dili yoxdursa, dili örnək olan böyük söz ustası yoxdursa, deməli, mükəmməl türk dövlət dili də yoxdur. Füzuli bu işi öz üzərinə götürür və Qərb türklərinin imperiya dilini qurmağa girişir. Əgər mükəmməl bədii dil varsa, bu dil dərin elmi-fəlsəfi məzmun ifadə edə bilirsə, sultanlarla, bəylərlə, zamanənin alimləri, kübarları ilə yazışma dili kimi işlənirsə, bu, dövlət dili, imperiya dilidir. Füzulinin zamanında Sultan Süleyman İraqı da Osmanlı imperiyasına qoşmuşdu. Füzuli Sultan Süleymanı *əsrin padşahı, islamın padşahı, Məkkə və Mədinənin şahənşahı, «Türkü ərəbü əcəmin hakimi», zamanının İsgəndəri* kimi təyinlərlə vəsf edirdi. Bu dövlətin – Osmanlı imperiyasının türk ünsiyyət dili – ədəbi türkcəsi olmalı idi. Füzuli öz ədəbi dilini Osmanlı imperiyası hüduqlarında ümumi ədəbi dil kimi təqdim edir. Morfologiyada Türkiyə türkcəsinə, əslində gələcəkdə Türkiyə türkcəsinin ayağında sabitləşəcək oğuz morfologiyasına sıx-sıx müraciət edir. Bütün bunlarla yanaşı, Füzuli dilinin cövhərində Azərbaycan türkcəsi dayanır. Onun dilində əsas lüğət fondu və bütün incəlikləri ilə milli sintaksis Azərbaycan türkcəsinindir.

Aqlütinativ dillərin morfolojiyasından xəbərsiz olan Avropa filoloqlarının fikrinə görə, dünya bədii nitq təcrübəsində (şeyr, ya nəsr – fərqi yoxdur) ismi xəbərlərin üstünlüyü bədii dilin yüksək emosionallıq göstəricisi sayılır.¹

Türk şeyrinin nəhənglərindən, məsələn, Əlişir Nəvainin, M. Füzulinin, M.Ə. Sabirin dilləri üzərindəki müşahidələr göstərir ki, ismi və feili xəbərlərin hər ikisi işlək olmaqla, feili xəbərlərin aşkar üstünlüyü var. Feili xəbərlərin yüksək işlənmə tezliyi, görünür, ərəb, fars sözlərinin bolluğu şəraitində feilərin sırf türkcəliyi ilə bağlıdır və feildəki dinamikadır. Bununla belə, Füzulinin ən fəlsəfi və ən lirik-emosional şeyrində ya hər iki xəbərin işlənməsində bərabərlik var: *Hər xilqətə gərçi bir səbəb var* (ismi), *Aya, səbəbi kim etdi izhar* (feili); yaxud nitq məqamına görə gah ismi xəbər daha işləkdir: *Məndə olan aşikar sənsən, Mən xud yoxam, ol ki var, sənsən. Gər mən mən isəm, nəsen sən, ey yar, Vər sən sən isən, nəyəm məni-zar*; gah da feili xəbər, xüsusilə rədif və qafiyə məqamında çox fəaldır.

Əlbəttə, elmi baxımdan diqqəti çəkən odur ki, xəbərlilik kateqoriyasının ifadəsində bütün fonetika ilə məhz bugünkü morfolojiya çıxış edir: *Öylə sərməstəm* ki, *idrak etməzəm*, *dünya nədür*, *Mən kiməm*, *saqi olan kimdür*, *meyü səhba nədür*. Çox qəribədir: bu psixoloji siqnallar, həqiqətən, müstəqim mənada sərməstliyin əlamətləridir: «saqi kimdir» demir, «saqi olan kimdir» deyir – bu, real insan davranışdır ki, bezarlıq, küskünlük məqamında, qarşısındakını saymazlıq ifadəsi kimi «saqi deyilən şəxs, saqi deyilən adam nəçidir, nə karaçıdır» deyərlər; *mey* və *səhbanın* sinonim halında işlənməsi təxminən «kitab-mitab» deyilməsi kimi əhvaldır. Ancaq dünyanın idrak olunmasından danışmaq cəmiyyətin ictimai-sosial qavranması haqqında narahat düşüncədir, «mən kiməm» demək Allahın dərkinə yönəlmiş sualdır – özünü dərk edə bilən Allahını dərk edir. O biri tərəfdən, filosofun dünyanı düşüncə dumanının içində təhlil etməsi var ki, bu, sərməstliyin fəlsəfi-psixoloji məcazıdır. Füzuli bunu bir azərbaycanlının

¹ Голонищев – Кутизов И. Н. Творчество Данте и мировая культура. Наука, Москва, 1971, с. 290-295.

məclisdəki, gəzintidəki, süfrə arxasındakı danışığının xəbərlik şəkilçisi ilə ifadə edir. Həmin morfologiya bu gün də yaşayır, təbii, burada feili xəbərdə bir tarixlilik də var: *etməzəm*.

Şəkilçi dəqiq bir zərgərlik ilə cilalanıb, daha burada «mən kişimən», «mən cilasunman» mərhələsinin morfonoloji ibtidailiyindən heç bir soraq yoxdur. Bununla belə, Füzulidə «kişimən» (adamam) formasında daha qədim xəbərlik ifadəsi, xəbərliliyin sıfır morfemlə çıxışı saxlanılır. Ancaq daha qədim olan, ilkin olan bu ifadə şəklində ibtidailik yox, yüksək abstraksiya, rahat, rəvan xəbərlik intonasiyası görünür: *Dust biperəva, fələk birəhm, dövrən bisükun, Dərd çox, həmdərd yox, düşməni qəvi, tale zəbun*. Bu qəzəlin sonrakı beytlərindəki 26 cümlədən iyirmi üçünün xəbəri sıfır morfemlə ifadə olunur. Göründüyü kimi, bu tipdə xəbərlili cümlələrin həcmi çox yığcam, qavranması çox mütəhərrik olur. Xəbərliliyin bu ifadə tərzinə Füzulidə dəfələrlə rast gəlinir. Tərkibbəndlərindən bir bənd belə başlayır: *Mən kiməm – bir bəkəsü biçarəvü bixaniman. Taleyim aşuftə, iqbalüm nigun, bəxtüm yaman*. Sıfır morfemləri xəbərlik şəkilçiləri ilə əvəz etsək, belə alınar: mən kiməm – **bikəsəm, biçarəyəm, bixanimanam**. Taleyim **aşuftədir**. İqbalım **nigundur**. Bəxtim **yamandır**.

İsim hallarının müəyyən və qeyri-müəyyən semantika ilə – sıfır morfemlə çıxış etməsi morfologiyanın yüksək mükəmməlliyindən xəbər verir. Yiyəlik hal hər iki şəkildə ifadə olunur: *Yoxdūrūr ölməkdən özgə dərmanun sənün; Hər qanda eşitdi bir təbib, Gülzarının oldu əndəlibi; Sitəm daşı, mələmət xəncəri, bidad şəmsiri, Füzuli, hər cəfa kim gəlsə, xoşdur canə canandan*. Əlbəttə, bu paralellik əsla vəzn tələbi ilə olmayıb, mətnin bədii semantikasına ilə bağlıdır. «Gülzarının əndəlibi» (bülbülü) dedikdə konkret olaraq *onun* (təbibin) sahibliyi nəzərdə tutulur. Ancaq «sitəm daşı»nda konkret bir subyektə aid sitəmin daşından söhbət getmir, bu, aşıqlar üçün xas olan və rəğbətlə qarşılanan əzab, cəfa, sitəm əhvalının qarşılığı olan rəmzdır ki, bütün aşıqlərə – Məcnuna da, Fərhada da, Vamiq və Kərəmə də eyni dərəcədə aiddir. Həm *yüzimün qanu, gözlərinün qarəsi, qara gözlilərin mərdümi-çəşmi* (Yad etmə *qara gözlilərin mərdümi-çəşmin*), *məhvəşlərin* surəti (Yaxşı görünür surəti *məhvəşlərin*, əmma...), həm də *cigərüm qanı, gözim yaşı*,

*qaşın yayı, dövr cövri, can güzgülü, eşq dərdi, ahim yeli, mura-dım şəm'i, bəzm qanuni... işlənir. Mətnlər üzərində müşahidə-lər göstərir ki, sıfır morfemlə yiyəlik hal Füzulidə şəkilçili yiyə-likdən bir neçə dəfə işləkdir. Bu Füzulidə sevgi rəmzlərinə da-ha çox üz tutulmasından gəlir.**

Eyni səviyyədə paralellik təsirlik halda da müşahidə olu-nur. Həm müəyyən – şəkilçili, həm də qeyri-müəyyən təsirlik işlənir: Əymiş hilali üstünə tərifi-*külahini*, Çoq dilşikəstənin gögə yetürmüş *ahini*, **Zülfün** dağıtdı, gizlədü əbr içrə *mahini...*; Pərişan halun oldum, sormadun hali-**pərişanum**, Qəmüнден dərde düşdim, qılmadun tədbiri – **dərmanum**; Qurutmuş, qali-ba, şövq odi Fərhadun gözi *yaşun* Ki, gər aqsaydı, lə'l eylərdi, bişək, Bisütun daşun. Maraqlıdır ki, bu paralellikdə də qeyri-müəyyənlik semantikasi işləkdir və həm də bir neçə dəfə artıq işləkdir. Doğrudur, burada Füzuli dilinin bədii semantikasi-nın, ümumilik ifadəsinə meylinin rolu var. Ancaq bu işlənmə tezliyi ilə həmin formanın canlı xalq dilindəki təzahürü ara-sında bir harmoniya özünü göstərir. Deyək ki, xalq ünsiyyət dilində «onun əlin sıxdım» forması «onun əlini sıxdım» tə-rzindən çox-çox işləkdir, daha təbii səslənir. Bu baxımdan tə-sirlik halın müəyyən və qeyri-müəyyənliyi ilə müqayisədə yiyəlik halın müəyyən və qeyri-müəyyənlik ifadəsində tərs mütənəsiblik var: xalq danışığında «gözümün işığı» forması «gözüm işığı», «başımın baxtı», «evimin taxtı» forması «ba-şum baxtı, evim taxtı» ilə müqayisəyə gəlməz dərəcədə üstündür; əslində ikinci forma danışığ dilində işlənmir. Demə-li, bu forma bilavasitə ədəbi dilə məxsusdur, fəlsəfi düşüncə-nin, psixoloji yaşayışın ümumiləşdirilməsi üçün ondan istifadə olunmuşdur. Elmiliyi ilə səciyyələnen Füzuli dilində, təbii ki, bu keyfiyyət nəzərə alınmalı idi və alınıb.

* Burada bir növ qəribə görünə bilər ki, «gözüm yaş» (yəni söz I şəxsin təkini bildirir və bu mənada konkretir), «qaşın yayı» (yəni sənin qaşının yayı - Qaşın yayı (sənin qaşın yayı) fərağından xədəngün kimi incəldüm) birləşməsində konkretlik varkən burada ümumiləşdirmə təbii görünməz. Ancaq burada ümumiləşdirmə birinci və ikinci tərəflərin leksik semantika-sı ilə bağlıdır: yaş göz üçün, yayvarilik qaş üçün səciyyəvidir.

Kateqoriyanın ifadə vasitəsinin müasir səviyyədə formalaşmış şəkildə işlənməsi qrammatik quruluşun kifayət qədər kamilliyi deməkdir. Semantik kateqoriyanın maddi-fiziki göstəricisi ilə yanaşı, sıfır morfemlə ifadəsi qrammatikanın daha mükəmməl inkişaf dərəcəsinə sübutdur. Bu, qrammatik quruluşun ən ümumi fəlsəfi, psixoloji mücərrəd anlayışların ifadəsinə hazır olmasıdır. Bu, qrammatikanın maksimal abstraksiyasıdır. Fikrin, düşüncənin fiziki qəlibi olan sintaksis morfologiyanı aşkarca ifadə edir. Bədii dilin sintaksisi elmi-fəlsəfi sintaksisə çevrilir. Füzuli deyir: *Gəlsə ali qədrilər, fəqr əhli durmaqdur ədəb*. İkinci hissəni bu gün belə işlədirik: «*fəqr əhlinin durmasıdır ədəb*». O zaman da belə deyilə bilərdi – morfoloji ifadəçilər meydana idi. Yaxud: *Mən pərişanəm ki, tapulmaz mənə bir sən kimi*. Bu gün deyilir: *bir sən kimisi // bir sənin kimisi*. Bu, təmiz xalq dili qəlibidir. Bu gün xalq danışığında «mənim kimi, sənin kimi» müqabilində «mən kimi, sən kimi» işlənməsi var. Deməli, şair qəlibi uydurmamış, xalq dilinin stixiyasında tapmışdır və xalq dilində ibtidai kimi görünən quruluşu mükəmməl fikir ifadəçisi kimi təqdim etmişdir. Eyni qrammatika bu nümunələrdə də özünü göstərir: *Qıldı Məcnun kimi çoxlar həvəsi-əşq, vəli...* (**çoxları** əvəzinə); Ey deyən «**qeyrə** könil vermə», Qanı məndə könil (**qeyrisinə** əvəzinə). Bu, riyazi-fəlsəfi təhsil görmüş Füzulinin xidmətidir: sözləri morfoloji əlamətlərin cəngindən alıb, xüsusi fikir sintaksisi yaradır.

Adlardakı dil müasirliyi feil semantik kateqoriyalarının ifadəsində də görünür. Adətən dilin tarixindən danışarkən müasir dildən fərqli faktlar üzərində dayanılır, yaxud fərqli göstəricilər ön plana çəkilir. Ancaq müasir Azərbaycan dili qrammatik quruluşunun XVI əsrdəki Azərbaycan xalqının dili ilə uyğunluğunu əyani göstərmək üçün Füzuli dilindən konkret kateqoriyalar üzrə nümunələri təhlil etmədən, paradigmlar üzrə sistemə salmadan, sadəcə, mətndə, cümlə içində verməklə kifayətlənirik.

Zamanlar. *Keçmiş, şühudi: Bildi təmami-ələm kim, dərd-məndi-əşqəm; Bulmadım bir zövq bundan qeyr, ta dünyadəyəm. Nəqli: Rəhm eylə kim, yetüncə sənə canə yetmişəm; Çıxmış ağyar ilə seyr etməgə ol mərdümi-çəşm. Necə ah eyləməyüm, ah, yanıbdur cigərim.* Nəqli keçmişin hər iki forması bu gün

var, ancaq *-ib* danışiq variantıdır və ədəbi dildə məhdud işlə-nir. Füzulidə variantların ikisi də işləkdir. Bu gün *-ib* ədəbi dildə ancaq üçüncü şəxsədir, qərb şivələrində II şəxsə də iş-lənir. Füzulidə I şəxsin təkində və III şəxsə müşahidə olunur və I şəxsə bir qayda olaraq *et-, ol-* köməkçi feilləri çıxış edir: *Eşq daminə giriftar olalı zar olubam; Kami-dilü canum atə, anə! Təhqiq edübəm, işüm xətdır. İndiki zaman: Durmadan zövq arturur, miskini-dövri-badəyəm. Qəti gələcək. Yanacaqdur yenə eşq odına varum bu gecə. Müzare: Nə yanar kimsə maña atəşi-dildən özgə, Nə açar kimsə qapum badi-səbadan qeyri. İnkārın-da birinci şəxsə –r məqamında ilkin –z şəkilsizi işlə-nir: Düşmə-rəm könliqə, yə’ni olubam öylə zəif; Demərəm, dəgməz maña qəmən, xəyalı, ya dəgər.*

Müzaredə zaman şəkilsizi (-ar) bəzən bütöv halında çıxış etmir, yalnız -r ünsürü işlə-nir: *Zahida, məndən nə hasil kim, oxursan məscidə (oxuyarsan əvəzinə); Zövq istərsən, Füzuli, tərki-dünya qıl kim, mən... (istəyərsənsə əvəzinə); Gər çox is-tərsən, Füzuli, izzətün az et sözü (istəyər isən əvəzinə).** Əmr şəkli: «*Ey Füzuli, Tanrı gözdən saxlasun iqbalimi*»; *Gəl rəf edə-lum qəmi-fəraqi, Yandırılum oda iştiaqi... Vər İbni Səlam mane olsa, Bildir, qılayım siyah bəxtün* (əmrin oğuzca geniş öl-çüdə ifadəsində (-alım, -ayın) vəznin də təminatı öz işini görür. Əmrdə onsuz da imperativlik (əmr) ola-ola, şair gücləndirici ədatlardan, əlavə intonasiya gücündən istifadə edir: *Minbə’d təriqi-mehr tutğıl, Əvvəlki təriqini unutğıl; Divanə olmayummi, dünyadə yoxmu arum; Gəl, mənüm tədbiri-bihudəmdə sən bir sə’y qıl; Gəlün alayışı-qəmdən cıqalum, pak olalum; Qoyun bir sayə düşsin qəbrimə ol sərvqamətdən.*

Hələ bu gün də əmr və arzu şəkillərinin morfoloji göstə-ricilərinin müəyyənələnməsində, mütləq semantik yükün seçil-məsində tərəddüd göstərənələr var. Füzulinin dilində arzu

* Canlı xalq danışığında, Azərbaycan şivələrində həmin qrammatik seman-tikanın həmin fonetika ilə işlənməsi bu gün də davam edir. Və həmin deyil-iş sonralar yazılı dilimizdə işlənmişdir. M. Ə. Sabirdə: *Tanırsan Qəfəri?; İstərəm ölməgi mən, leyk qaçır məndən əcəl.*

məzmunu aydın şəkildə açıq saitlə ifadə olunur – I şəxsdə arzu -*əm* , əmr -*im*; II şəxsdə arzu -*asan*, əmr *sıfır*, III şəxsdə arzu -*a*, əmr -*sın*: *Zülfü kimi ayağın qoymaz **öpəm** nigarım; Ey Füzuli, **dura**, məndən **ala** tə'limi-vəfa; Rəhm eyləyüb, ancaq məni aləmdə rüsvay **eyləyə**, Ta özün köñlim amun eşqində **şeyda** **eyləyə**, **Tuta** **damənün** anıñ, vəsliñ **təmənna** **eyləyə*** (tərkibbəndin 12 misralıq bir bəndinin bütün rədifləri arzu feili ilə gedir). Eynən əmrin işləndiyi ədatlarla işlənir: *Bükülmüş qəddimi **qurtarə gör** (yəni: **qurtara**) qüllabi-zülfindən; Anlayub dərdi-dilimnü, **bir** **müdəva** **eyləyə***.

Keçmiş zaman məzmunlu *idi*, *imiş*, şərt anlayışlı *isə* ünsürləri bugünkü kimi adlara və feillərə bütöv və yarımcıq (-*dı*, -*miş*, -*sə*) olaraq birləşir, sırf ədəbi, yazılı və şifahi danışiq-ünsiyyət formalarında işlənir: ***Görünürdi** bədəni çaki-giribənindən; **Gəzərdim** itlərün içrə fəzayi-kuyində; **Der** **idim** səbr **eyləyüm**, **olsam** cəmalindən cüda, **Bilmədüm**, **düşvar** **imiş** **olmaq** vüsalindən cüda, **Yerüm** **behişti-bərün** **idi**, **mən** **bir** **Adəm** **idim**; **Füzuli**, **olmaz** **imiş** möhnəti-fəraqə müfid; **Nagəh** **ər** **mərqədi-Məcnunə** **düşərsə** **güzərim**; **Düşməşəydi** **gözümün** **yaşınə** **feyzi-nəzərün**; **Əql** **yar** **olsaydı**, **tərki-eşqi-yar** **etməzm****idim***.

Feilin təsriflənməyən formalarının – feili bağlama və feili sifətlərin də XX əsrdə işlənən şəkilçiləri meydana idi. **Feli bağlama**: -*ib*⁴, -*iban*⁴: ***Yaşırub** saxlardum eldən daği-hicranun, **əgər** **Etmək** **olsaydı** **müdara** **dideyi-giryan** ilə; **Məcnunu** **həm** **etdi** **çəşmi-xunbar** **Sular** **saçuban** **üzinə**, **bidar**; -*dıqca*⁴: ***Baxdıqca** **saña** **qan** **saçulur** **didələrümdən**; -*ınca*⁴: **Görməyüncə** **hüsnüni** **imanə** **gəlməz** **aşiqün**; -*alu*²: **Biləlü** **anı** **özüm** **bilməzəm**, **Allah** **bilür**; **Ey** **deyən** «**səbr** **qıl**, **ah** **eyləmə** **yari** **görcək**», **Maña** **düşvardur** **ol**, **gər** **saña** **asan** **görünür**; -*madan*²: **Mey** **icmədən** **açulmaz** **imiş** **babi-məğfirət**; -*araq*²: **Çəkərək** **atə** **oqın**, **rəhm** **edə** **biçarəsünə**; -*a-a*²: **İmdi** **gəzdükdə** **qorxa-qorxa** **gəzər** («**Bəngü** **Badə**»); **Dönə-dönə** **lə'li-meyguniñ** **öpər**, **ey** **qönçələb**. Belə də işlənir: ***Gəh** **otura**, **gəh** **dura*** gedərdi.**

Feli sifət: *an*²: **Məni** **hirman** **odına** **yandıran** **suzi-dərunimdir**; **Ey** **deyən** «**qeyrə** **könül** **vermə**», **qanı** **məndə** **könül**; -*lı*⁴: **Tənümdə** **sancılı** **navəklərünlə** **şadəm** **kim**; -*malu*²: **Ey** **könül**, **fikir** **eylə** **gör** **kim**, **qansıdur** **tutmalu** **pənd**; -*dıq*⁴: **Saña** **tapşur-**

dığum oqlarunı yaqduŋ, ey dil; **-mıŋ**⁴: **Sınnıŋ müjə tək xəlq gö-zindən aqıdur yaŋ.**

Əlbəttə, Füzulinin qrammatik sistemində tarixiliyin də sözü var – xalqa gələcək milli ədəbi dili kimi xidmət edəcək bu qrammatika, birinci növbədə, XVI əsrin öz dilidir. Yəni burada sonrakı dövrlərə adlamayan dil faktları da var. Bunların bir qismi, sadəcə, dildə gedən inkişaf prosesi ilə, yeniləşmə ilə yanaşı, həm də təbii baş verən arxaikləşmə ilə bağlıdır. Bir qismi də ədəbiyyatla bağlı hadisələrin – ədəbi məktəblərin, nəzirə, iqtibas kimi göstəricilərin nəticəsidir. Bugünkü *-caq* müqabilində *-ğac* və *-icək* fonetikasi bu faktlardandır: *Şəkər-dən olcaq mey qətrəsü guya həram olmaz; Köŋlim açılır zülfi-pərişanunı görgəc.* Bu sırada **-mən** şəkilçisinin işlənməsi də var: *Nə gördi badədə, bilmən ki, oldı badəpərəst; Edəmən tərək, Füzuli, səri-kuyın yaruŋ.* Bu, «gəlirmən» qəlibindəki şəxs şəkilçisi deyil, sinkretik morfemdir: I şəxs+indiki zaman. Yəni: **bilmən=bilmirəm**. Burada bugünkü **-məm (bilməm)** əlaməti onun qarşılığı olmalıdır. «Edəmən»də isə üç qat məna birləşir: I şəxs+indiki və ya müzare zamanlardan biri+bacarıq şəkli. Yəni: *edə bilmirəm//edə bilmərəm*. Bu gün Türkiyə türkcəsində *edəməm* şəklində işlənir.*

Fəli bağlama şəkilçilərindən *-dıqda*, *-dıqca* Füzuli dilində Türkiyə türkcəsindəki şəkillə paralel çıxış edir: *-dıqda//dığında, dıqca//dığınca: Olduqca mən götürmə bəladən iradətüm; Ya ver mənə möhnətümdə taqət, Ya taqətüm olduğunca möhnət.* Başqa şəxslərdə də işlənir: *Budur kərəmündən iltimasım Kim, tutasan öldüğimdə yasım; Nə şərbətdir qəmin kim, içdigümçə əksilür səbrüm, Nə sehr eylər ruxün kim, baqdığumca rəğbətüm artar.* Burada, deyildiyi kimi, imperiya dili kürsüsünə qalxmaq niyyəti ilə yanaşı, vəzn tələbi də öz işini görmüş olur. Təbii ki, Azərbaycan türkcəsindəki variant qrammatik quruluşun daha

* Akademik H. Araslı göstərir ki, Füzuli «Divanı»nın İstanbul nüsxəsində «-mən» forması, bir qayda olaraq, «-məm»lə əvəz olunmuş və ümumiyyətlə, «Divan»ın türkiyəli tərtibçisi bir sıra məqamlarda şairin dilində yerli türkcənin leksikası ilə əvəzlənmələr aparmışdır (Bax: Füzuli. 6 cildə, I cild, Bakı, 1996, s. 8-12).

mükəmməlliyyənin faktıdır: şəxs və kəmiyyət əlamətlərindən imtina edilərək ümumiləşmə daha yüksək abstraksiyanın əlamətidir. Bu da bir faktdır ki, Azərbaycan milli ədəbi dili məhz Füzulinin sayəsində, onun dil təcrübəsində formalaşıb. Halbuki Türkiyə türkcəsində bu gün də həmin formalar ibtidai səviyyəsində qalır – bu da bir faktdır ki, Füzuli məhz Azərbaycan ədəbi dilinin nümayəndəsidir, ümumoguz ədəbi dili yolunda yürürkən baza kimi bilavasitə Azərbaycan türkcəsini götürmüşdür.

Başqa türk ədəbiyyatlarından gələn dil xüsusiyyətləri də görünür – bu, dövrün ədəbi prosesində gedən əlaqələnmə tələbindən gəlir – ədəbi dil normasında istisnalara yol verilir. Füzulinin özbək ədəbiyyatının Nəvai, Lütfi və başqa şairlərinə nəzirə, iqtibas, təxmis nümunələrində cağatay dili ünsürlərinə rast gəlinir: *Dəhr bir mənzil, xələyiq karibani* **biş iməs**, *Söz qamu əfsanə, ol əfsanəxani* **biş iməs**; *Cəhani rəski-gülzari-xəlil* **et-kən bahar iməs**; *Gətür, saqi, qədəh*, **boldunsa hali-dəhrdən ağəh**; *Can verür çağunda tanrıçün*, **qaşumğa gəl, bəgüm**; *Ey köñül, nə yerə yetkay naleyi-zaruñ sənün*; *Qanuma verqay danuqluq iki ayyaruñ sənün*; *Lütfünü öldürsən, ey dilbər, cəfa tiği bilə, Anda həm* **bolğay mənüm ruhim mədədkaruñ sənün**. Şairin dilində bütün çağataizmlər bunlardan ibarətdir. Maraqlıdır ki, «Leyli-Məcnun»unda Füzuli Əlişir Nəvaini özünə müəllim sayır, ancaq bütün poema boyu bir dənə də çağataizm işlətmir. Deməli, dilindəki bu normadan kənara çıxmalar məhz müvafiq ədəbi fiqurlarla bağlıdır. Bu əməliyyatlar isə bütün türk ədəbiyyatlarında və ümumiyyətlə, Şərq ədəbiyyatlarında olmuş ədəbi hadisədir.

Bu morfolojiyada düşüncə asanlıqla yerləşir, rahatlanır, anlayışlar sıralanır, hərəsi öz yerini bilir, «yazılmaq da, anlaşımaq da asan olur». Hər mənanın hazır ifadəçisi: *qal-qalx-qaldır//qalxız, çək-çəkil-çəkdir-çəkiş* (*Bir-birilə çəkişür gərdi-rəhinçün müjələr*), **tut-tutdur-tutul-tutuş** (*Tutuşdı qəm odına şad gördigün köñlim*), **unut-unudul-unutdur, inci-incit-incidil-incin** (*Vəfa rəsmi unutmuşsan deyə, incinməzəm zira*) – sözdə neçə mənə bir-birinə calanır, qrammatik anlayışlar üst-üstə qalanır.

Türk qrammatikasının bu məna yüklənməsini Ə. Nəvai ancaq ərəb dili ilə müqayisə edirdi. Bu qrammatika aşkar söz yaradıcılığı səviyyəsində iş görür. Bu da qrammatikanın gördüyü işdir, qrammatikanın, necə deyərlər, nailiyyətidir: gün-gündən, bir-birinə (-ni, -dən), bir-birilə, öz-özünü (-nə, -dən), birdən-birə – **Gün-gündən** *olub xərab hali, Qalmadu sağalmaq ehtimalı; Bir güzgülə gər açub gözüni, Güzgüdə görəydü öz-özünü; Tutmuşdı bir-birilə aləm; ... şəcəreyi-elmü irfan gün-gündən mütənəvvə' olub.. və nihali fəzlü ehsan saətbəsaət təravət alub...* (Qazi Əlaəddinə məktubdan). Həqiqətən, bu, leksikləşmiş qrammatikadır ki, bu gün həmin qüvvəsini saxlayır. Bu, qrammatikanın bütövlükdə lüğət tərkibinə xidmətidir ki, alınma sözü milli söz yaradıcılığının məcrasına daxil edir və alınma sözün semantik anlaşılmasını tezləşdirir: *yarlıq*, *dustlıq*, *nadanlıq*, *sultanlıq*, *bəndəfərmanlıq*, *pərişanlıq*, *müsəlmanlıq*, *peşimanlıq*, *üftadəlik*, *sərvərlik*, *naziklik*, *nomidlik* (naümidlik=umidsizlik), *təsərrüfsüz*, *zövqsiz*, *həyasız*, *həyasızlıq*...

Bəzən milliləşdirmə işində Füzuli əcnəbi sözün morfoloqiyasına müdaxilə edir: alınma söz öz əcnəbi morfoloqiyası ilə leksik vahidə çevrilir: *Məcnun ilə Leyliyi qılub yad, Ərvahlarını eylədiñ şad* – **ərvah** ruh sözünün ərəbcə cəmidir. Füzuli ona türkcənin cəm şəkilçisini artırmışdır. Əcnəbi morfoloqiya itir, qrammatik cəhətdən türkləşir. Sonralar M.Ə. Sabirin işlədəcəgi «Ürəfalar marşı»ndakı qrammatika (**ürəfa** «arif»in cəmidir) Füzulidən, milli dilin ilk təşəkkül dövründən gələn hadisədir. Bu gün xalq dilində **əhvallar** sözü, işlənir – ərəb qrammatikasına görə «hal»ın cəm şəklidir (**hal-əhval**, **hal-əhval** tutmaq şəkilləri də var). Onlarla belə nümunələr var ki, bunlar milli dilin başlanğıcı dövründən alınmaların türkcələşməsi prosesinin qalıqlarıdır.

Maraqlıdır, kəmiyyət şəkilçisi ilə semantik qruplaşma yaradaraq üslubunun poetik xidmətinə verir: *imanıyoxlar, ləbişirirlər, rağib olanlar, qaşıyay olanlar, şirinləblər, bixəbərlər, səngdillər, bağıdaşlar, bağıbütünlər, dilrübələr, simbərlər...*

Füzuli türkcənin bütün morfoloji imkanlarını Azərbaycan xalqının canlı dili bazasında cəmləşdirib qüdrətli ədəbi dil yaratdı. Yüksək savadla, zərif dil duyğusu ilə aqlütinasiyanın

istisnalarını da nəzərə aldı. Aqlütinasiyanın normasına görə qrammatik şəkilçilər sözdüzəldicidən sonra gəlir, ancaq istisnaları var. Füzuli bu istisnayı ustalıqla tətbiq edir və sanki bu istisna heç istisna deyil, qrammatik normadır: *Ya rəb, mənə cismü can gərəkməz, **Cananımsız** cahan gərəkməz*. Məcnunun psixoloji düşüncəsində *cananım* «söz+ mənsubiyyət şəkilçisi» deyil, bir anlayışdır və –sız həmin anlayışın yoxluğunu ifadə edir. Məcnun bir az əvvəl sintaktik yolla bir misrada ifadə etdiyi fikri burada sözdəyişdirici+sözdüzəldici anomaliyasında bir sözlə bildirir. Demişdi: «*Aləm xoş idi ki, var idi yar, Çün yar yox, olmasın, nə kim var!*» «Cananımsız» sözündə də, «çün yar yox, olmasın, nə kim var» qarışıq tipli tabeli mürəkkəb cümlədə də eyni fikirdir. Məcnun üçün Leylisiz dünya yoxdur. Prinsipcə «cananımsız» söz şəklini bu gün də işlətmək olar, ilk cəsarətli addımı ilə Füzuli bu anomaliyanı qanuniləşdirdi. Ancaq işlənmir, çünki nə eşq filosof-fədaisi Məcnun var, nə də cəsarətdə söz dahisi Füzuli. İkinci möcüzəli qrammatika «olmasın, nə kim var» sintaktik təzahürüdür. Füzuli – Məcnun bu qəlibi başqa yerdə də işlədir: *Məndə olan aşikar sənsən, Mən xud yoxam, **ol ki var, sənsən***. Bu, xalis danışiq sintaksisidir. Bu gün də canlı xalq dilində var. Deməli, o zaman da bu xalq və onun bugünkü canlı danışiq dili mövcud olub. Deməli, Füzuli öz bədii nitqini, Azərbaycan milli ədəbi dilinin canlı azərbaycanlı danışığının üstündə inşa edib. Şair xalqın dilindən qədimdən yaşamış, öz sonunu sürən faktı da yazıya gətirib, dilin tarixinə salır, var olmasını tarixləşdirir: *Bilməzəm kim, nəzər əhli nəsinə əksildər*. Bu gün «nəyi» işlənir. Sonu saitli sözlərdə –si gedir: *anası, nəvəsi*. Görünür, «nəyi» formasını ümumi sistemə gətirmək istəmişdir. Bir tərəfdən, Füzuli *ötrü, üçün* ədəbi nümunəsi ilə yanaşı, xalq dilindən qoşma məqamında **yana** vahidini işlədir: *Dualar eyləmə, məndən yana bir dəm gúzar etməz; Durğurma, yollarun yügürüb tutma, ey sirişk, Ol sərv edəndə naz ilə **bizdən yana xüram; Hüseyni-təsnələbdən yana xuni-ədədən cuybarlar yürütdi*** («Hədiqətüs-süəda»dan).

Türkcələrdə bir qrammatik semantika üçün bir neçə qat şəkilçinin işlənməsi tipik hadisədir; bu ya mənada intensivlik – sürəklilik yaratmaq (sinonim sözlər kimi), ya da sözün kökündə daşlaşmış şəkilçini bərpa etmək üçün edilir. Bu, əlavə-

olunma adətən iki dəfə (bir+i+si, çox+dan+nan, bəs-dür-ür), nadir hallarda üç dəfə (dış+qa+rı+ya//dış-a-rı+ya) icra olunur. Füzuli *yanaya* = yan+a+ya yönlük hal morfolojiyasını işlədir: *Billah, güzər etsən ol yanayə, ... Məndən ona şərh-i-zəfi-hal et*. Sonralar yazıda işlənmiş, indi də xalq şivələrində müşahidə olunmur. Görünür, o zaman şivə faktı kimi var imiş.*

Füzuli bir tərəfdən, aqlütinasiyanı klassik şəkildə işlədərək «aradan qaldırdı, yox etdi» mənalarını get – feilinə təsirlilik şəkilçisi artırmaqla ifadə edir. *Gözdən gedirərdi sürməsin yaş; Dedilər, qəm gedirər badə, çox içdim*. Yaxud bir neçə sözlə deyilməli qrammatik mənanı **-ca** qoşmasına sığışdırır: *Ağzunu derlərdi yox, dediklərüncə var imiş; Dinləməzəm ölməyüncə bir dəm, Hər kimin aləmdə miqdarıncadır təb'ində meyl* – Yəni: kimin əqli nə çəkədirsə, meyli, həvəsi də o qədərdir, ona uyğundur. Füzuli bunu, bir sözlə dediyi bir mürəkkəb cümlədə də ifadə edir: *Nə miqdar olsa, əhlin eylər ol miqdar söz*. Yaxud: **Məncə** *sənə yox qəmi-nihani* – məncə= mənim qədər. Bir tərəfdən də ərəb, fars alınmalarından *et-*, *ol-*, *qıl-* köməkçi feilləri ilə feil düzəlməsindəki analitizmi – *tərk etmək* (sonra: tərgitmək), *ərz qılmaq*, *məhv olmaq*, *arzu etmək* (sonra: arzulamaq), *xəstə olmaq* (sonra: xəstələnmək) və s.: *Ləhzə-ləhzə müddəilər pəndini guş eylədün* (dinlədin), *Qanə-qanə** qeyr cami-şövqünü nuş eylədün* (içdin), *Varə-varə əhdü peymani fəramuş eylədün* (unutdun).

Bir tərəfdən də, türkcənin öz qrammatikası üzərində analitizm əməliyyatı aparırdı: *Mən getməmək eyləsəm, xətadır* – türkcə üçün şəffaf qrammatika deyil; bu deməkdir: getməsəm, getməməkdə qərarlaşsam; *Əhvalıya ağlayub sərəsər, Dəfn etməgün etdülər müqərrər* – iki tərkibi xəbər var: dəfn etmək, müqərrər etmək (qərarlaşmaq). Nəsr forması belə olardı: Dəfn

* Şairin dilindəki *məndən yana* nümunəsində olduğu kimi, görünür, söz o zaman qoşma kimi işlənmiş. Yönlük halla müəyyənlanmış başqa qoşmalar da var: *başqa*, *özgə*, *sonra* - *-qa*, *-gə*, *-ra* yönlük halın qədim şəkilçiləridir. İndi «evə tərəf get» cümləsi şivələrdə «evə tərəfə getdi» işlənir – yəni tərəf qoşması *yanayə* qoşması kimi yönlük şəkilçisi qəbul edib.

** Qanə-qanə – doya-doya.

etməgünü müqərrər etdilər. Bu gün belə deyilərdi: dəfn etməyi qərarlaşdılar; Gəlsə aliqədrilər, *fəqr əhli durmaqdır ədəb*. – Qrammatik məna nəslə budur: ədəb fəqr əhlinin durmasıdır. *Canını canana verməkdir kamalı aşiqin*, **Verməyən can e'tiraf etmək gərək nöqsanına** – bu gün belə olardı: can verməyənin nöqsanını etiraf etmək gərəkdir. Belə nümunələri artırmaq olar. Görünür, belə vərdiş olunmamış analitik örnəklərlə Füzuli ədəbi dilin ifadə imkanlarını genişləndirməyə çalışmışdır*. Ümumiyyətlə, biz Füzuli qrammatikasını qavradıqca türkcə qrammatikanın incəliklərinə varmış oluruq. Füzuli deyir: *Key canuma dadlu dərdü daği, Könlüm fərəhi, gözim çırağı!* – Üç xitab var: 1. ey canuma dadlu dərdü daği; 2. ey könlüm fərəhi; 3. ey gözim çırağı; 2-ci və 3-cüdə «könlümün fərəhi, gözümlün çırağı» qavranır. İlk baxışda elə gəlir ki, 1-cidə «*canımın dadlı dərdi-daği*» nəzərdə tutulur. Belə olsa, deməliyik ki, ismi birləşmədə idarə yönük haldadır. Halbuki bu yönük hal ancaq **dadlı** sözü ilə əlaqədərdir: canıma dadlı – dərdü daği canıma dadlı olan. Füzuli həmişə sözünü aydın deyir.

Və məsələ də budur ki, Füzuli dilinin aydınlığı, saflığı onun sintaksisi ilə bağlıdır. Füzuli sintaksisində boşluq yoxdur, bir kiplik var. Artıqlıq da yoxdur, əksiklik də. Şair «*Gər çox istərsən, Füzuli, izzətin, az et sözü*» prinsipi ilə işləyir. «*Kimi kim bivəfa dünyada gördim, bivəfa gördüm*» - belə də demək olardı: «**onu** bivəfa gördüm». Məna anlaşıldığı üçün artığı pozur; «*Kimə kim dərdimi izhar qıldım, istəyib dərman...*» - «**ondan** istəyib dərman» normal sintaksisdir, ancaq anlaşımda əskiklik yoxdur; nə deyərsən bu sintaksisə – cümlənin iki misralıq bütün üzvləri bir xəbərin (**cüda eyləməz**) içinə sığışır: **Eyləməz** *xəlvətsarayı-sirri-vəhdət mərhəmi Aşiqi məşuqdən, məşuqi aşıqdən cüda*. Hökm, fikir, bədii düşüncə, düşüncənin bədiiyi və ya elmiliyi sintaksisin mexanizmi ilə gerçəkləşir. Dilin melodiyası fonetikada, mükəmməlliyi sin-

* A.S. Puşkin «Yevgeni Onegin»də deyirdi ki, qrammatik xətasız rus şeir dilini təbəssümsüz gözəllərin dodağı kimi sevmirəm. Hələ ki, Puşkinin dilində bir qrammatik qüsurlar aşkar etməyiblər. Sadəcə, ona qədər işlənməmiş, vərdiş olunmamış ifadələrin müasirlərinə qərribə görünməsinə işarə edirdi.

taksisdə üzə çıxır. Azərbaycan dilinin, türkcənin tarixində Füzulinin ən böyük xidməti sintaktik quruculuqdadır. Söz birləşməsindən mürəkkəb cümlə sintaksisinə qədər bütün qrammatikası danışq dilinin və elmi quruculuğun üstündə durur.

Füzulinin söz birləşmələri yumuşaq, məxməri əhvalar yaradır. İçərisində olduğu misranı, beyti və bütöv bədii mətni bu yumuşaqlıq, məxmərilik öz təsirinə alır: *Ey üzü gül, köynəgi gülgün, donu qırmızı, Sürmədən gözlər qara, əllər hənadən lalə-rəng*. Bu birləşmələr bəzən təmiz intellektual düşüncə təlqin edir: *acəl peyki, qəm diyarı, qəflət yuxusu, müxalif dövr, can rıstəsi, eşq piri, tə'n evi, hüsnün kitabı, vəhdət şərabi, yer işi, cə-façı dünya*. Bəzən ən sadə insanın, necə deyərlər, bir kəndlinin, əkinçinin dilini və halını yada salır: *başı açıq, ayağı yalın, aya-ğı bağlı, donu qırmızı, zalım qızı, qara bağır, quş yuvası, quş qanadı*. Bəzən həznilik, kədər aşılایır: *cigər dağı, cəfa oqu, göz yaşı, gözü yaşlılar, cigər qanı, bağrı dağlı, sökülmüş köks, sitəm daşı*. Bəzən ümidli bir kədər, nikbin bir həznilik hissi doğurur: *bağrı bütün, fəslı-ğül, bənövşə içi, təlх göftarsız*. Bəzən birləş-mənin tərkibi əcnəbiliyi ilə seçilir: *vadiyi-vəhdət, məqami-eşq, siyah ruz, hücumı-qəm, məhəbbət ləzzəti, badi-səba, mürği-dil, müqəşşər badam, qönçeyi-bəxt*. Bəzən tərkibində milli və əcnə-bi birləşir: *mərhəm oqu, həramı qaşlar, fitnə yayı, yağmayı-qəm, didəsi bağlı, iki didəsiz, özgə məhliqələr, uzun sevda*. Bə-zən də təmiz türkcəlik diqqəti çəkir: *qaşların yayı, qaşların tağı, göz yolu, gönlüm quşu, yüz qovğa, qatı köñil*.

Bir tərəfdən, türk sözlərini ərəb bağlayıcısı ilə bağlayır: *ayü gün, dünü gün, yerü gög, gözü köñül (Olsun dünü gün mən-ümlə seyrün; Qərəz eydi-vüsalundır bu ayü gün hesabındən; Yerü gög mizan olub, fərq olmuş ağırdan yünül. Nərgisin fikrü, Füzuli, gözü köñlimdə gəzər)*. Digər tərəfdən, alınma sözləri milli bağlayıcı ilə bağlayır: *Bağ şahidlərinə zülf ilə çeşmün gös-tər*. Bir yandan **mərdümi-çeşm** deyir, o biri yandan onu qrammatik quruluşca türkcəyə tərcümə edir: **Mərdümi-çeşmim ayağuna qəvan su tökdü; Nola qan tökməkdə mahir olsa çeşmüm mərdümi**. Yaxud: **Pərişan halıñ oldım, sormadıñ hali-pərişanım; Füzuli, eşq zövqün zövqi-eşqi var olandan sor**. Bir yandan qrammatika ilə yanaşı, birləşməni lüğətcə də milliləş-

dirməyə başlayır: **Gözüm mərdümləri** çoxdan qılurlar dəviyi-eşqün (*mərdümi-çəşmim - çəşmim mərdümi – gözüm mərdümi; daha sonra: göz bəbəyim// gözümün qarası*).

Gah **səngdillər**, gah da **bağrı daşlar** deyir: *Müjəh gər səngdillər könlini alsa, əcəb olmaz; Qatı könlinə bağrı daşların düşmiş qəmi-eşqün*.

İki üzvdən ibarət müxtəsərdən tutmuş, birləşmələrdən, tərkiblərdən ibarət böyük həcmli sadə cümlələr var: *Açıldı lalə, güldü qönçə, gəldü işrət əyyamı; Diyari-hicrdə seyli-sitəmdən oldu xərab Fəzayi-eşqdə abad gördüyün könlüm* – feili sifət tərkibli sadə cümlə.

Bir mürəkkəb cümlə səkkiz, mürəkkəbin hər sadə tərəfi dörd misradan ibarətdir: *Möhnət çəməninə gül dərənlər, Aləmdə yaman xəbər verənlər Qəm nüsxəsün eyləyəndə təhrir Vermişlər ana bir növ təşhir Kim, Zeydi-sitəm rəsidiyi-zar Ol vəqədən olub xəbərdar, Filhal qılıb əziməti-rah, Məcnunihəzini etdi agah* (hələ bundan sonra da mürəkkəb cümlə davam edir:... etdi agah Key (ki+ey)...). Göründüyü kimi, burada Füzuli dastan üslubunda təsvir – məlumat verir, buna görə də sintaksis şifahi ədəbiyyat üslubunda qurulur. Halbuki klassik şeir poetikasında ümumən misra cümləyə uyğun olur.

Bugünkü sadə və mürəkkəb cümlə tiplərinin hamısı bütün qrammatik əlamətləri, semantik ölçüləri ilə Füzuli dövründə təşəkkül tapıb*. Tabesiz mürəkkəb cümlənin məna əlaqələri heyratlı dərəcədə aydınlıqla ifadə olunub. Yuxarıdakı cümlədə (*Açıldı lalə...*) sadə cümlələr arasındakı zaman əlaqəsi elə bil zaman əlaqəli tabesiz mürəkkəb cümləyə dərslik misalıdır. Əlaqələrin birləşib yaratdığı ikiqat, üçqat mürəkkəb cümlələr çoxdur: *Mehri könlində nihan olduğun ol mah bilür, Kimsə bilməz, füqərə sirri-dilün şah bilür* – birinci misra ilə ikincinin arasında aydınlaşdırma əlaqəsi var, beytin ikinci misrası, öz növbəsində, ziddiyyət əlaqəli tabesiz mürəkkəb cümlədir. Füzulinin mürəkkəb cümlə sintaksisi aydınlığı ilə seçilir. Burada mürəkkəb olan şey ancaq cümlə tipinin adıdır, sadəcə,

* Konkret məlumat üçün bax: H. Mirzəzadə. Azərbaycan dilinin tarixi qrammatikası. Bakı, 1989.

terminin adı «mürəkkəb cümlə»dir. Ancaq onun mürəkkəb cümlələri o dərəcədə mükəmməl mürəkkəbdir ki, fikir çox aydın, bütün şəffaflığı ilə görünür, çox asanlıqla qavranır. Yəni sadə ifadə olunur. Cümlə cümləyə pərçim olur, mürəkkəb cümlənin tərkibindəki sadə cümlənin biri o birinin içinə girir, ancaq fikir dolaşmır və qərībədir ki, elə bil şeirin ifadəsində poetiklik güclənir. Elə bil adı qrammatik normada cümlələr bir-birini izləsə, fikir bəsit görünər: *Həqir baxma mənə, kimsədən, sağınma* kəməm*. Misra aydınlaşdırma əlaqəli iki cümlədir. Tabesizin ikinci komponenti tamamlıq budaqlı tabeli mürəkkəb cümlədən təşkil olunub. Baş cümlə öz budağının içinə girib. Qrammatikaya görə belə olmalı idi: *Sağınma (ki), kimsədən kəməm*. Cümlənin belə sintaktik tərtibi baş cümləni hər iki tərəfdə tənəffüslə fasilələndirir. Bununla da tabeli mürəkkəb cümlənin sintaktik intonasiyası əlavə bədiilik kəsb edir, tələffüzdə şeirlik güclənir. Bu bölünmə, fiziki parçalanma, bir-birinin içinə girmə bədii məzmunun qavranmasında, denən, bir zərrə ləngimə yaradırmı?! Əksinə: bütün bu qrammatik-intonasiyon əməliyyat, deyildiyi kimi, bədiiliyi qabardır, görünüşlü edir, relyefli göstərir. Bu nümunədə isə əksinə, budaq cümlə başın içinə girib: *Göstərmə ol təriqi ki, getməz saña, maña*. Təyin budaq cümləsi (**getməz saña**) baş cümlənin (*Göstərmə ol təriqi maña ki*) içində yerləşib. Eyni qəliblə tamamlıq budaq cümləsi baş cümlənin üzvləri arasında gəlir: *Mən bilməzəm maña gərəgün, sən həkimsən, Mən eylə, vermə, hər nə gərəkməz saña, maña*. – Birinci misra- cümlə ilə ikinci misra-cümlə aydınlaşdırma əlaqəli tabesiz mürəkkəb cümlədir (beytin misraları tabesiz cümlə təşkil etdikdə aralarında adətən, aydınlaşdırma və ya ziddiyyət əlaqəsi olur). Bu tabesiz mürəkkəb cümlə bir neçə qat mürəkkəbdir. İkinci misra, tabesizin ikinci cümləsi hər ikisi tamamlıq budaq cümləli iki tabeli mürəkkəb cümlədən ibarətdir: **Mən eylə** (baş) – nəyi? – **Hər nə gərəkməz saña; Vermə maña** – nəyi? – **Hər nə gərəkməz saña**. Yəni: Hər nə gərəkməz sana, (onu) vermə maña. Hələ burada bir cümlə də var: *Sən həkimsən*. Bu, ara cümlədir,

* Sağınma - düşünmə

deyən öz münasibətini bildirir. Bu qədər iç-içə cümlələr gəlir, ancaq fikir bir nağıl mətnindəki kimi aşkarlanır: «Ya rəb, mənə nə gərək olduğunu bilmirəm, hər şeyi bilən özünsən – həkimsən, sənə gərək olmayanı mənə vermə, yasaq elə». Bəzən Füzuli tabesizlikdən aydınlaşdırmanı özü rəsmən, elmi üslubun qrammatikası ilə açır, «yəni» deyir: *Az eyləmə inayətiñi əhli-dərddən, Yə'ni ki, çox bəlalərə qıl mübtəla məni*. Prinsipcə bu, bədii dilin qrammatikası deyil, ancaq «inayət» (yardım, mərhəmət) sözünün hərfin qavranmasından ehtiyatlanaraq belə edir. Və bu halda «inayət»in «bəla»ya sinonimliyi üzə çıxanda bu təzadın sifətində bədii-emosional effekt rəsmi qrammatikanın üstündə bərqərar olunur.

Füzuli deyir: «*Hər xilqətə gərçi bir səbəb var, aya, səbəbi kim etdi izhar?*» Yəni hər səbəbin bir səbəbi var və onu da başqa səbəb doğurub və ilaxır. Bu fəlsəfi düşüncəni bədii nitqində biliklə, dərin savadla, həm də həssas, səmimi psixoloji duyğu ilə ifadə edir: *Olduqca mən götürmə bəladan iradətim* (nə üçün, çünki), *Mən istəyəm bəlanı* (özüm istəyirəm, özün niyə istəyirsən), *çü istər bəla məni*.

Budaq cümlələr öz tiplərinə görə müasir dildəki kimi zəngindir və quruluşca uyğundur. Eynən bugünkü kimi xəbər budaqlı tabelilərdə baş cümlənin xəbəri əvəzliliklə ifadə olunur: **Budur** qərəzim ki, *dustü düşmən Görsün səni eyləyəndə şivən; Arif oldur*, *bilməyə dünyavü mafihə nədir*; **Budur** kərəmindən iltimasım *Kim, tutasan öldüğümdə yasım*.

Mübtədə budaqlı tabeli mürəkkəb cümlə belə məlum adı qaydada olur: *Hər tənə ki eyləsən, rəvadır; Canı kim cananı üçün sevsə, cananın sevər, Canı üçün kim ki cananın sevər, canın sevər* – beytin hər misrası mübtədə budaqlı tabeli mürəkkəb cümlədir. Ancaq belə xüsusi tip mübtədə budaqlı da var: **Mənəm** ki, *qafiləsalari-karivani-qəməm, Müsəfiri* – *rəhi-səhrayı-möhnətü ələməm*. Baş cümlənin xəbəri əvəzlilikdir: *mənəm*. Ancaq sual verirsən: *Kim mənəm?* Cavabı: *Qəm karvanının qafiləsaları* (sarvanı), *ələm və möhnət səhrası yolunun müsəfiri mənəm* – həmcins mübtədəli sadə cümlə. Beytdə leksik əcnəbiçilik üstündür, ancaq mürəkkəb cümlə sintaksisi sadə və aydındır, təmiz türkcədir. Ümumiyyətlə, türkcəmizin tarixində bu tipdə ikinci bir mübtədə budaqlı tabeli mürəkkəb cümlə

işlədən olmayıb. Bu, nadir fəlsəfi qrammatikadır. Bu cümlə qrammatikada model kəşfdir. Bu, Füzulinin bədii düşüncəsindəki «Leyli-Məcnun»u səviyyəsində qrammatika yaradıcılığıdır. Həmin qəlib elmi üslubda və şeir dilində yox, bu gün sadə məişət dilində işlənir: *Mənəm ki, bu ağrı-acılara dözüürəm; Mənəm ki, filan işi görə bildim; Mən idim ki, oranı tapdım; Sənsən ki, bu işi görə bildin; Odur ki, o məsələni həll etdi.*

Füzulinin bu tipə uyğun bir xəbər budaq cümləsi nümunəsi də var: **Mən kiməm** – *bir bəkəsi, bəqarəvi bixaniman* – «**kiməm**» xəbəri açılır. Yəni: Mən kimsəsizəm, çarəsizəm, xanimansızam.

Füzulinin dili dolğunluğu ilə səciyyələndir. O, bədii-poetik nitqində fikir sistemini mürəkkəb cümlənin tərkibində cümlə tiplərinin qarışıq silsiləsi ilə ifadə edir. Düşüncəsindəki fikir abzasları mürəkkəb cümləsindəki daxili sadə cümlələrlə kompleksləşir, cümlə monoliti yaranır; bir mürəkkəb cümlə qrammatikadakı bir abzasın yükünü öz üzərinə götürür. Buna görə də Füzulidə tabesizlə tabeli və tabeli ilə tabeli monolitliyi baş alıb gedir. Belə cümlələrin bolluğu var: tabesiz+tabesiz, tabeli+tabeli, tabesiz+tabeli, tabesiz+tabesiz+tabeli+ tabeli və s. Bir-iki nümunə: *Açıldı qönçə tumarı və mə'lum oldu məzmunu* – *Budur kim, fəvət qılman mövsimi-gül cami-gülgünü* – tabesiz+xəbər budaq cümləli tabeli; *Derlər, bu idi ərəbdə adət Kim, ər əgər ölsə, qalsa övrət, Bir il, iki il tutardı matəm, Fəryadü fəqan qılub dəmadəm* – tamamlıq budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlə+xəbər budaqlı tabeli+nəticə budaq cümləsi; *Füzuli zülfinə bağlandı, əmma öylə incəldi ki, guya zə'fanı həm zülfinə bir tari-mar eylər* – ziddiyyət əlaqəli tabesiz+tərz budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlə.

Bu beytlərin cümlə quruluşu diqqəti çəkir və belə hallar Füzulinin dilində boldur, onun mürəkkəb cümlə sintaksisi üçün tipikdir: *Can vermə qəmi-eşqə ki, eşq afəti-candur, Eşq afəti-can olduğu məşhuri-cəhandur* – aydınlaşdırma əlaqəli tabesiz mürəkkəb cümlədir, tabesizin birinci cümləsi səbəb budaqlı tabeli mürəkkəb cümlədir; *Gər dərsə Füzuli ki: «Gözəllərdə vəfa var», Aldanma ki, «şair sözi, əlbəttə, yalandur»* - beyt ziddiyyət əlaqəli tabesiz mürəkkəb cümlədir, birinci misra – cümlə vasitəsiz tamamlıq, ikincisi vasitəli tamamlıq budaqlı

tabeli mürəkkəb cümlədir; *Eşqə saldum mən məni, pənd almayub bir dustdən, Hiç düşməni eyləməz anı ki, etdüm mən maşa* - aydınlaşdırma əlaqəli tabesiz, tabesizin 2-ci tərəfi tamamlıq budaqlı tabeli mürəkkəb cümlə. Bu cümlələr dəqiqliyi və aydınlığı ilə, savadlılığı və intellektuallığı, xəlqiliyi-milliliyi və adiliyi ilə səciyyələndirir. Bu sintaksis, sadə və mürəkkəb cümlə sintaksisi sistemli bir qrammatik təlim kitabına bənzəyir – Füzulinin dilini mənimsəyərək Azərbaycan türkcəsini bütün incəlikləri ilə, təbiiliyi və elmiliyi ilə öyrənmək olar. Mürəkkəb cümlələri sadə gedişləri ilə xəlqiləşir, sadə cümlələri dolğun tərkibi ilə elmi vüsət kəsb edir.

Bu gün bir şəxsin timsalında bu səviyyədə sintaksis yoxdur. Bütün üslubların sintaksisindən təzahürləri yığsan, Füzuli alınar. Milli ədəbi dil də elə budur – orada hər şey var, hərə öz gücü müqabilində öz üslubu üçün lazım olanı götürür.

Füzuli sintaksisi ara söz və ara cümlələrin işlənmə zərifliyi və dəqiqliyi ilə də öz mükəmməlliyini büruzə verir. Ara söz və ara cümlələr istənilən yerdə araya girir və müvafiq münasibət bildirir: *Qaliba, bir əhli-dil toprağıdır dürdi-şərab; Söz müxtəsər: ol əsiri-sevda Bir növ ilə oldı xəlqə rüsva* (söz müxtəsər = xülasə); *Həq bilir, insan deməz, hər kim ki insandır, saña; Sorma ol mah ilə hali-dilimi, Tanrı üçün, Biləli anı özüm bilməzəm, Allah bilir* (Maraqlıdır: əvvəl «Tanrı üçün», yəni Tanrı xatirinə işlənilir – tanrı xatirinə hali-dilimi ol mah ilə sormayın, sonra «**Allah bilir**» deyilir – *Allah bilir*, onu biləli özümü bilməzəm); *Çəkər hər dəm maşa tiği-siyasət, sanki qan etdim. Mişki-Çin zülfini ilə eyləsə də'va, nə əcəb; Qanda olsa, qanlıyu, əlbəttə, qan dutar; Gəl, Allahı seversən, aşıqə cövr etmə, lütf eylə...*

Eyni mütəhərriklik xitabların işlənməsində də müşahidə olunur: *Məskən, ey bülbül, saña gəh şaxi-güldür, gəh qəfəs; Həbibim, fəslə – güldür bu, axar sular bulanmazmı; Yüz dilün var isə, xamış ol, könil, süsən kimi.*

Həmcinsliyin sintaksisində xəlqilik, elmi qrammatika və emosional zəriflik birləşir: *Bəri oldım**, *Füzuli, qeyrdən, ol dil-rüba ancaq Ənisüm, minisüm, yarum, nigarum, nazəninümdür.*

* Bəri oldım – azad oldum, kənar oldum.

Bu həmcinslərdə xüsusi harmoniya, mizan-ölçü var və bu simmetriya bədiiliyə xüsusi dərinlik verir: **Necə qəddü xalü xətü rüxün qəmü, rəncü, dərdü bəla ilə Bükə qəddümi, tökə yaşumi, yıxa köçlimü, yaxa canumi** – 4 mübtəda, 4 vasitəli tamamlıq, 4 xəbər vasitəsiz tamamlığı ilə.

Füzulinin sintaksisində monoloq (daxili nitq) və dialoqların xüsusi yeri vardır. İfadə tərzini əlvanlaşdırır, dilin cazibə gücünü artırır.

Monoloqun «Qanı, ey zalım, bizümlə əhdü peyman etdigün» qəbilindən nadir sənət nümunələri M. Ə. Sabirin məlum satirik monoloqlarının əcdadıdır. Füzulinin «Leyli və Məcnun», «Bəngü Badə», «Söhbətül əsmar» poemalarındakı dialoqlar janrın quruluşuna münasibdir. Yəni müxtəlif obrazlar var və bunlar üz-üzə söhbətlər aparırlar. Bu dialoqlar öz təbiiliyi, həzircavablığı, bədii kamilliyi ilə gələcək dram dilimizin əsasını qoyurdu. Qeyri-adi görünən onun qəzəllərindəki, müsəddəslərindəki dialoqlardır: - *Sordum: məgər bu, dürci-dəhəndürür?* – *dedim, dedi: - Yox, yox, dəvayi-dərdi-nihanundürür sənün.* Bir qəzələndəki dialoqunda eynən dramdakı kimi jest də iştirak edir: *Dedim: «Kimdür pərişan eyləyən aşıqlər əhvəlin?» Səba göstərdi* tari-sünbülü-zülfün ki: «Bu eylər»*.

Füzulinin Azərbaycan milli ədəbi dil quruculuğu intonasiya sintaksisini də əhatə edir. Onun əruz intonasiyasında türkcəlik rahat duyulur. Yaradıcılığının üçdə biri olan «Leyli və Məcnun»un məsnəvi hissəsi bütünlüklə həzəcin ən yığcam ölçüsündə (məf'Ulü məfA'ilün fə'Ulün – təsadüfi deyil ki, buna bəhri-kütah «qısa bəhr» deyirlər) gedir. Bu, on bir hecalı türk şeirinin intonasiyasını xatırladır. Bu, təsvir dilidir: *Məcnun ki eşiddü ol pəyami, İqbalinə e'tiqadi oldı, Dildarına e'timadı oldı. Həm güldi üzi çırağlar tək, Həm köngli açıldı dağlar tək...* Bu, müsahib ilə müdrik, dəlil üstündə duran söhbət: *Səndə, bilürəm ki, lütf çəqdır, Nə sud, çü məndə bəxt yoqdır. Sürmə, bilürəm*

* Sonralar M.Ə. Sabir başqa biliklərlə yanaşı, Füzulidən bunu da öyrənib deyəcək: Hara gedir bu cocuqlar, Aman, **bu boyda, bu boyda**; Töhmət edir qəzetçilər, məşəri-nasi **bir belə**. Özlərinin inan ki, yox fəhmü zəkası **bir belə**.

ki, artırur nur, Nə faidə, göz əgər ola kur? Bu bir ahu portretinin təsviri: Boynu burulu, ayağı bağlı, şəhla gözi nəmlü, canu dağlu. Bu da bir mükəlimə: Sordular ona həqiqəti-hal Kim: nişə bir oldı iki timsal? Dedi: - bizə birdürür həqiqət. Birlikdə yaraşmaz iki surət.

Füzuli əruzun ölçüsünü kiçiltərkən heca doğmalığına yaxınlaşır*, sait-heca, yəni misranın söz tutumu, intonasiya həcmi artdıqca nəsrə addımlayır. Bu halda xalq danışığının xəlqiliyi, nəsr dilinin sərbəstliyi ilə oxucunun tələffüzü rahatlanır. Başqa ölçülərdə ritmi hər oxucu tuta bilməyə bilər. Ancaq misrada səs-söz tutumunun iri həcmi tələffüzün milli intonasiya üstündə getməsinə təmin edir: *Sitəmənin daşıyla başı sınuq, bədənü şikəstə Füzuliyəm, Bu əlamətlə bulur məni, soran olsa namü nişanumi.*

Çox təəccüblüdür ki, bu gün canlı dilimizdə «hansı ki» bağlayıcı sözü ilə işlənən nahamavar, ədəbi dilin qrammatikasına uyuşmayan sintaktik qəlibi vaxtilə bəzi dilçilər ruscadan «который» bağlayıcı sözünün tərcümə-kalkası sayırdılar. Bundan çıxış edirdilər ki, ziyalılar mühitində bu sintaktik qəlib rustəhsilli azərbaycanlıların danışığında görünürdü. Halbuki bu qəlib ana dilini yaxşı bilməyən rustəhsillilərlə yanaşı, şivələrimizdə rus dilindən xəbəri olmayan qoca kişilərin, qadınların da dilində işlənirdi və bu gün də işlənir. Füzulinin dilində bu qəlibin ədəbi dil formasına salınmış nümunələrinə rast gəlirik. Deməli, o, bunu xalq danışığından alıb redaktə etmişdir, ədəbiləşdirmişdir. Bu gün canlı dilimizdəki və ümumən savadsızların danışığındakı həmin sintaktik qəlibin Füzuli dilində, Füzuli tərəfindən cilalanmış prototiplərini** görürük: *Qəbrüm daşınə kim, qəm odından zəbanədür, Tə'n oqın atma kim, xəteri*

* Maraqlıdır ki, «Şəbi-hicran» adı ilə məşhur olan qəzəldə görkəmli əruzşünas Əkrəm Cəfər beytləri gəraylı tipində bəndlər kimi verir:

Şəbi-hicran yanar canım,
Tökər qan çeşmi-giryanim,
Oyadar xəlqi əfqanım,
Qara bəxtim oyanmazmı?

** «Prototip» deyəndə onu nəzərdə tuturuq ki, bu Füzuli modeli molla-nəs-rəddinçilərin yazı dilində və başqa yazıçılarda tipin dilində işlənir.

çox nişanədir – «Qəbrüm daşınə kim» tərkibi şivə sintaksisinə belə səslənir: «Qəbrim daşına, hansı ki qəm odundan zəbanədir»; **Göz ki**, *peykanun qapub, gögdən saçar hər yan sirişk, Bir sədəfdir, qətreyi-barani eylər dürri-nab*. Belə: Göz, hansı ki peykanını qapıb hər yana sirişk saçar...; *Ol ki, hər saat gü-lərdü, çeşmi-giryanum görüb, Ağlar oldi halimə birəhm cananum görüb*. Belə transformasiya etmək olar: *O, hansı ki hər saat gü-lərdi...*; *Bu qəmlər kim, mənüm vardır, bə'irün başinə qoy-san...* - transformasiyası: Bu qəmlər, hansı ki mənim vardır.

Müqəvvəs qaşlaruñ kim, vəsmə birlə rəng tutmuşlar, Qılınclardur ki, qanlar tökmək ilə jəng tutmuşlar. Transformasiyası: Müqəvvəs qaşların *hansı ki vəsmə ilə rəng tutmuşlar* – Qılınclardır, hansı ki qanlar tökmək ilə pas tutmuşlar; *Gəl kami-dil ilə olalım yar, Bir yerdə ki, yoqdır anda əğyar*. Transformasiyası: Gəl kami-dil ilə yar olalım bir yerdə ki, *harada ki* yoxdur əğyar.

Füzulinin qəlibi öz zamanında ədəbi dildə geniş işlənib və sonra da davam edib. Məsələn, ədəbi dildə *haçan ki, harada ki, hara ki, necə ki* bağlayıcı sözlərin işlənməsində müəyyən şəkildəyişməsi olmuşdur. Füzuli deyir: Yəni: Hara ki getsə, xərc-məvacib istəməz. Bu gün ədəbi dildə «hara getsə» forması var, ancaq xalqın danışiq dilində «hara ki getsə» kimi də işlənir.

Milli ədəbi dili yaradan Füzuli bu işi xalq dilinin əsasında görmüşdür. Ona görə də xalq dilini cilalayıb, onu «nahamar-varlıqdan, namərbutluqdan» təmizlərkən xalq danışiq dilinin bir sıra təzahürlərini eynən saxlamışdır. Həmin danışiq ünsürləri Füzuli dilinin sintaksisi ilə yanaşı və hətta daha çox, onun fonetikasını, morfolojiyasını əhatə edir.

Füzuli buna məcburən müraciət edir – əruzun türkcə səslənməsini, misraların ölçüyə sığmasını təmin etmək üçün müəyyən hallarda bu yolu tutur. Əruzun türk şeiri üçün ögeyliyi ört-basdır etməkdən ötrü danışiq dilinin qeyri-ədəbi, ancaq təbii deyilişlərinin imkanlarından istifadə edir. Həcmi böyütmək, ya kiçiltmək üçün, hecaların açıq və ya qapalı olmasına nail olmaq üçün deyilişdəki variantı alır. Bunlardan bəziləri qrammatik səviyyədə normaya uyğun gəlir. Məsələn, *idi, imiş, isə, ikən, üçün* hissəciklərini yeri gələndə tam şəkildə,

ehtiyac olanda danışiq dilindəki kimi *-dı⁴, -mış⁴, -sa², -kən, -çün* olaraq yarımçıq formada işlədir: *Bilməz idim, bilmək ağzın sirrin düşvar imiş; Əql yar olsaydı, tərki-eşqi yar etməz-midim; Hər kimin var isə zatında şərərət küfrü...; Gər dersə Füzuli ki, gözəllərdə vəfa var...; Kim ki canı üçün cananın se-vər, canın se-vər; Rəqəm etdigiçün el oxuyub, bilür oldi razi-nihanımı...* misallarında olduğu kimi.

Bəzi hallarda isə şifahi danışığın sərbəstliyi özünü göstərir. Bu hadisə danışıda var ki, iki söz (müstəqil və ya köməkçi) səs və ya heca ixtisarı ilə birləşir: *nola=nə+ola – Daş dələr ahim oqı şəhidi-ləbüñ şövqindən, Nola, zənbur evünə bənzəsə beytül-həzənüm; kol=ki+ol – Şəksiz, ana rövşən oldi k'ol mah, Aşıqlıkdən degildür agah; key=ki+ey, nəyçün=nə+üçün – Ol gülrüxə dedi yanə-yanə: Key şux, nədür bu göftgülar... Nəyçün öziñə ziyan edürsən; nedəyün=nə+edəyün – Nedəyün, ah, bu dərdün nə olur dərmani; neylədüm=nə+eylədüm – Neylədüm anda deyə: qeyrdən alım xəbərüm; kətdülər=ki+etdülər – Qövmi-tərsayə mən tanıtıdım rah Kətdülər iqtidai Ruhullah; kalayış = ki+alayış (cirkəndirmə) – Bir feyzi-nəzər mənə rəfiq et Kalayışı ixtilafdan pak və s.*

Bir sözün özündə səs və ya heca ixtisar olunur, bu, şəirdə misra həcmi ilə yanaşı, hecaların lazım gəldikdə açıq, lazım gəl-dikdə qapalı olması ilə bağlıdır – əruz tələb edir: *olar=anlar – Gör nə qanlar düşəcəkdür oların arəsünə; nəm=nəyim, nə-miz=nəyimiz – Nə eylədi mənə nəm var bir fütadə ilə; Qılalum sərf nəmiz var isə cananımızə; nomid// nomidlik=naümid// naümidlik – Nomidlik atəşinə yandım, Billah, bu vücuddən usandım; Nomid olub etdi nalə bünyad; qoman=qoymayın – Qoman bu üzi qaranı o lövhi-sadə ilə – bu gün də geniş dairədə danışiq dilində qoymayın yerində qoymayın, getməyin yerində getməyin işlənilir. Bu forma Füzulidə çox işləkdir, eyləməyin – eyləmin, qılmayın – qılmin, söyləyin – söylin* formaları paralel çıxış edir. Sonuncu misalda «o» işarə əvəzliyinin (O lövhi-sadə) işlənməsi nadir hadisədir. Təbii ki, bu məqamda açıq hecaya ehtiyac olduğu üçün ol yox, o yazılıb. Ancaq bizim üçün maraqlı odur ki, o zaman canlı dildə III şəxs əvəzliyi də, işarə əvəzliyi də məhz «o» şəklində işlənilib.

Köməkçi feilin *et- və eylə* – şəkillərində işlənməsi də vəzn-ölçü tələbi ilə bağlıdır. *Et-* ədəbi, *eylə-* danışq dili variantıdır. Görünür, *eylə-* danışq variantı bugünkü kimi məhz elə fonetikasi ilə işlənmişdir, *y* ədəbilik, ahəngdarlıq üçün artırılmışdır*. Ancaq gerçək olan odur ki, köməkçi feilin paralelliyi əruzə xidmət etmişdir. *Et-, eylə-, elə-* formaları şeir dilinin hazırladığı variantlardır. Məhz bu səbəbdəndir ki, onlar dəfələrlə eyni beytdə paralel işlənmişdir: *Dustlər, çaki-giribanum görib eyb eyləmən K'ol güli kim gördi kim, çaki-giriban etmədi; Çün ol sana etdi mehribanluğ, Yaxşılığa eyləmə yamanluğ; Payimal etməz ani asibi-dövri-ruzigar, Eyləməz tə'sir anə dövrani-çərxi-çənbəri*; Eyni misrada bir-birinin ardınca gəlir: Gah-gah tə-rəhhüm **eylə**, yad et. «Ah kim, bir dəm fələk rə'yumcə dövrən etmədi» mətləli qəzəlinin rədifləri *et-*, «Ey məh, mənümlə dustlərim düşmənlə eylədüñ» mətləlinin rədifləri *eylə-* üstündə qurulur.

Əlbəttə, sintaktik qəliblər xalq danışq dilindən gələn detalların, necə deyərlər, gülünü vurur. Xalq dilindən faktlar qoşun-qoşun gəlir, bu qoşunun sərkərdəsi sintaksisdir. Cümlə hökm, fikir olduğu üçün sintaksis düşüncənin səviyyəsini, yetkinliyini bildirir. Deməli, Füzuli kimi elitani yetirən XVI əsrin Azərbaycan cəmiyyətinin özü səviyyəli olub, bu cəmiyyətin – kütlənin dili, bu sintaksisi Füzuliyə təqdim edən xalq dilinin özü yetkin olub. Məcnun, dövrünün filosof şairi deyir: *Aləm xoş idi ki, var idi yar, çün yar yox, olmasun, nə kim var* – demir ki: «heç nə olmasın», deyir ki: «olmasın nə kim var». Bu, filosofların elmi sintaksisi deyil, bu, nənələrimizin, elatın, əkinçinin, çobanın sintaksisidir. Həmin qəlibdir, ancaq «nə kim var» «hər şey» deməkdir: *Dili-zarimdə, nə kim var, bilibdir, bilirəm*. Həmin qəlib, cümlə tipi «var olan» tərkibini ifadə edir. *Məndə olan aşıkar sənsən, mən xud* (özüm), *yoxam, ol ki var, sənsən*. Fikrin, mətin qavranmasında sintaksis əsasdır. Bir sözün anlaşılmaması məhz bir sözün mənasının başa düşülməməsidir – lüğətlə sözün mənasını açarsan, fikir məlumlaşar. Cümlədə bütün sözlər bili-

* Türkiyə türkcəsində *elə, belə* işarə əvəzlilərinin *y* ilə işlənməsi (*öylə, böylə*) düşünməyə vadar edir ki, bəlkə danışqda feil *eylə* – kimi də işlənilib.

nirsə, ancaq cümlənin quruluşunda qüsurlar varsa, sintaksisdə şəffaflıq yoxsa, fikir qavranmayacaq. Bu, bir sintaksisdir: *Ha böylə məni-həzini şad et, gah-gah tərəhhüm eylə, yad et*. Kifayət qədər həcmli bir sadə cümlədir. Ancaq bu tərəfdən baxırsan, o tərəfi bütün aydınlığı ilə görünür. Ondan narahat olmaq gərək deyil ki, *məni-həzini* izafəti işlənib (sözlərin mənası məlumdur), ondan xoşhal olmalı ki, burada folklor dilindən gələn «ha böylə» ifadəsi var, yaxud dərd o deyil ki, *tərəhhüm* (rəhm, mərhəmət) sözünün o zaman hamı tərəfindən bilinib-bilinməməsi bu gün dəqiq bilinmir. Ancaq bu şəffaf sintaksisdəki danışq və folklor dilinə mənsub «gah-gah»-ın işlənməsinə diqqət vermək gərəkdir. Yaxud danışq dilinin bu obrazlı sintaksisində *irtibat* sözü duman yarada bilməz, *rabitə, tərтіbat* sözləri bu gün bilinirsə, hökmən «irtibat» o zaman anlaşılmalı idi: *Bazar pozuldu, yığ büsatın, Bu silsilədən kəs irtibatın*. Diqqət çəkən bu olmalıdır ki, Füzulidə bu ifadələr işlənib: *tədarük etmək, usunmaq, usundırmaq, tustüsün çərxə çıxmaq, Allahı seversən, yelə vermək, hər görən, göz görə, yer-yerdən, yerli-yerindən, gün-gündən, sən ayrı- mən ayrı, nə səhv etdim ki, hər ay başında...* Bunlar XVI əsrin xalq dilinin qrammatikası və onun əsasında yaranmış frazeologiyanın nəliyi, necəliyi, gəldiyi uzun yol və bugünküyü haqqında aydın və qəti təsəvvür yaradır. Burada **canalıcı** kimi ecazkar leksik morfolojiya var, *pərişanlıqdan* kimi səbəbi, məqsədi, psixoloji düşüncəsi bir yerə cəmləşdirən, lüğət yaradıcılığını təmin edən qrammatika göz qabağındadır, «tükəndirdi, bitirdi» yox, sadəcə, **tükətdi** deyən feil işlənir (*Gün razi-dilün tükətdi ol yar*). Bu gün kömək, işinə yaranmaq məqamında «yerdən götürmək» ifadəsi var (elə bil ölmüşdüm, məni yerdən götürdün). Füzulidə deyilir: *Sən xoş gəldün, səfa gətirdün, Topraqlardan bizi götürdün*.

Füzulinin bir müxəmməsindən bəndlər:

*Ey üzi gül, köynəgü gülünü donu qırmızı,
Atəşin kisvət geyüb, odlara yandırdun bizi,
Adəm oğlindən sənün tək doğmaz, ey zalim qızı,
Ayü gündir hüsn bəhsündə cəmalün acizi,
Guiya atan məhi-tabandır, anan afitab.*

*Al saç bağunda mişkin saç pərişanhaliyəm,
 Sim-saq üzrə qızıl xəlxallər pamaliyəm,
 Sanma, xəlxaluh kimi mehrüjdən, ey məh, xaliyəm,
 Ariziñ dövrində zərrin silsilən timsaliyəm,
 Qəmzəy oqından həzin canumda yüz miñ ıztirab.*

*Sürmədən gözlər qarə, əllər hənadən lələrəng,
 Hiç şahid yoq bu rəng ilə ki, sənsən şuxü şəng,
 Vəsməli qaşuñ yaşıl torlu kəman, qəmrən xədəng,
 Qəmzəvü qəşiñə meyl eylər Füzuli bidirəng,
 Quş, əcəbdür, qılmamaq tirü kəmandan ictimab.*

Elə bil Molla Pənah Vaqif yazıb. Deməli, bu dil – Molla Pənahın XVIII əsrdə işlətdiyi dil XVI əsrdə vardı, onu Füzuli yaratmışdır. Əruz imkan verdikcə Füzuli onu işlədib. Deyək, buradakı «kisvət» sözünü bu gün bilmirik – paltar, geyim deməkdir. Şair «atəşin kisvət geyib» deyir – ola bilərmə ki, bunu müasirləri başa düşməyəydilər. Yaxud *xəlxal* qadınların topuqları ilə baldırları arasına qızıl-gümüşdən taxdıqları halqadır, bu bəzək əşyasını işlədən türk qadını onu bilirdi.

Göründüyü kimi, bu, Vaqifin işlətdiyi qrammatikadır ki, sonralar da davam edir. Bu günlə ən heyvətli, maksimal yaxınlıq sintaksisdədir. Kiminsə xətrinə dəyib ad çəkmirəm. Ancaq deyək ki, 20 mindən çox söz ehtiyatı olan Füzuli özündən üç dəfə az söz tutumu olan bir şairin yerində olsa, onun dilindəki ərəb, fars sözləri indikindən üç dəfə az olardı. Və deməli, onu müasir dildən fərqləndirən lüğət tərkibi indikindən üç dəfə anlaşıqlı olardı. Onda Füzulinin dili ucdantutma belə olardı: *Eşq ilə riyə degül müvafiq, Rüsvay gərək həmişə aşiq. Dildən-dilə düşdi bu fəsanə, Faş oldu bu macəra cəhanə; Nə bəladur bizə, ya rəb, nə qara gündür bu, Baqa-baqa enəcəkdür gözümüzə qarə su; Ol dostim idi, degüldi düşmən, Həm ol anə aşiq idi, həm mən; Yoqdur qəmi-dərdümə nihayət, Qəmdən kimə eyləyüm şikayət; Ah kim, bir dəm fələk rə'yümcə dövrən etmədü, Vəsl dərmanilə dəfi-dərdi-hicran etmədü; Açmadu köñlim fələk, ta bağrumi qan etmədü, Qılmadu xürrəm məni, ta zarü giryan etmədü; Namusıñı saqla hər xələldən, Sən əql ətəgüni qoyma əldən;*

Qəm gizlətmək ilə canə yetdüm, Ta mumkün idi, təhəmmül etdüm; Allah-Allah, bu məhz üsyandır, Qayəti-küfrü eyni küfrandır; Çün Füzulidürür mənüm ləqəbim, Əcəb olmaz, gər olmasa ədəbüm. Var ümidüm ki, üzrim ola qəbul, Olmaya böylə cürm ilə məs'ul; Hər tə'nə ki, eyləsən, rəvadır, Səndən xəciləm, üzüm qəradur. Bəsdür manə çəkdiyüm xəcalət, Şərməndəliyümdəki mələmət; Dəmadəm xublar cövrilə artar ləzzətü eşqün, Yamandır bu ki, təhqi q etmədən derlər, yamandır bu; Gah qəmzəni içməg istər qanumi, gah çeşmə, Qorxum budur ki, naghə qanlar ola aradə; Sübhə saldu bu gecə şəm kimi qətlümi hicr, Ola kim, sübh gəlincə gələ yarum bu gecə; Xət nə hacət, əhli-dil qeydünə rüxsarun yetər, Aləmi tutmaqda gün möhtac olurmi ləşkərə; Mənzilümdən hər tərəf (ə) açmış əcəl min pəncərə; Adəm idim, qürbi-dərgahunda bulmuşdım qəbul, Mənzilüm cənnət, meyüm kövsər, ənisüm hur idi; Ey təğafül birlə hər saat qılan şeydə məni, Vaqif ol kim, öldürər bir gün bu istighna məni; Sanur kim, çizginür aləm, kimin kim çizginür başı; Bu bəlayə saldu məni qədün ki, yaşurdu yer yüzünü yaşum, Bu yerə yetirdü məni qəmun ki, fələk eşitdü fəğanümi; Dünyadə yoq fərağətə ümmid, nişə kim, Qan uddurır oda, necə kim çizginür kəbab; Neyçün özünə ziyan edürsən, Yaxşı adını yəman edürsən. Təmkini cünuna qılma təbdil, Qızsan, ucuz olma, qədrini bil; Oğlan, əcəb olmaz, olsa aşiq, Aşiqliq işi qıza nə layiq?...

Nəsr dili də belə olardı:

«Səlam verdüm, rüşvət degildür deyü, almadular.

Hökm göstərdüm, fəidəsizdür deyü, mültəfit olmadular.

Əgərçi zahirdə surəti-itaət göstərdülər, əmma zəbani-hal ilə cəm'i sualuma cavab verdülər.

Dedüm: - Ya əyyühal-əshab, bu nə fe'li-xətavü çini-əbrur-dır?

Dedilər: - Müttəsil bizüm adətümüz budur».

Elm dili də belə olardı: «... elmsüz şe'r əsası yoq divar olur və əsassız divar qayətdə bie'tibar olur».

Bu, Azərbaycan milli ədəbi dilidir. Var olmaq hələ hər şey deyil, həm də əsas budur ki, var olan dil hissi bütün incelikləri ilə, fikri bütün dərinlikləri ilə ifadə etsin. Bunu da Füzuli etdi.

FÜZULİ SÖZ SƏNƏTİ HAQQINDA

Təkcə bunu demək yetər ki, Füzuli sözə canlı varlıq kimi, ilahi yaradılış kimi baxır: *Can sözdür, əgər bilirsə insan, Sözdür ki, deyərlər: özgədir can*. Söz sənətinə Füzulinin yüksək fəlsəfi məzmunlu estetik münasibəti var. Füzuli mükəmməl, xüsusi nəzəri tutumlu poetika sahibidir. Söz sənəti haqqında poetik düşüncələri türkcə və farsca divanlarının «Diba-çə»lərində dolğunluqla əks olunmuşdur. Füzuli poeziyası sadəcə şairin xislətindəki fitri istedadın məhsulu deyil, elmi-fəlsəfi biliyin nəzəri işığında gedən şüurlu fəaliyyətin nəticəsidir.

Füzuli ana dilini hamı kimi yox, vurğunluqla sevir. Ərəb və fars dillərini mükəmməl bilən Füzuli böyük qısqanlıqla ana dilini onlarla yarışa qoşur. Bu yarışda onun iki məqsədi vardı. Biri şairliyindən gəlirdi: gözəl sənət yaratmaq. O biri vətəndaşlığı ilə bağlı idi: millətində yetkin yazı dili, kamil ədəbi dil vermək istəyirdi. Dilini xalqa sevdirmək, kütlənin malı etmək, insanların diqqətini ona cəlb etmək üçün əsl ədəbiyyat yaratmalı idi. Millətin geniş coğrafi auditoriyasını ancaq gözəl dilli sənətlə işğal etmək olardı. Bədii dilin qavranmasında cəmiyyətin səviyyəsi, ictimai zövq mühüm faktorlardandır. Şair «könlü irfandan işıqlanmayan»lardan həzər edirsə, deməli, o, irfanlıların var olduğunu qəbul edir və şeirini onlar üçün yazır. Bu gün intellektual adı ilə təyinlənən və XX əsr Avropasının nəliyyəti sayılan ədəbiyyata XVI əsrdə Füzuli irfan ədəbiyyatı deyir və onun şah nümunələrini yaradırdı. O, «şeir zövqündən ağah olmayan» insanları məzəmmət edirsə, deməli, ümumiyyətlə, zövqlü insanlarla əhatə olunubmuş və onların zövqünə güvənib ürfan fəlsəfəsinin böyük ədəbiyyatını yaradıb.

Füzuli dilin cəmiyyətdə gördüyü işi, dilin ictimai-mədəni rolunu bu günümüzün səviyyəsindən elmi dürüstlüklə qiymətləndirir. Nitqlə təfəkkür arasındakı sıx və şərtləndirici əlaqəni görür, nitqi insanın şüurlu fəaliyyətinin və psixoloji yaşayışının nəticəsi bilir: *Artıran söz qədrini sidq ilə qədrin artırar Kim, nə miqdar olsa, əhlün ey yelər ol miqdar* Söz. Dilin ictimai məzmununu başqa şeirində daha konkret şəkildə ifadə edir: *Edəsən tutiyə tə'lim ədayi-kəlimat, Nitqi insan olur, əmma özi*

insan olmaz. Estetik təlimdəki sözə qənaət prinsipi ilə xalq arasındakı az danışmağın gözəlliyi kəlamını Füzuli öz sənəti üçün əsas götürür: Gər çox istərsən, Füzuli, izzətin, az et sözi Kim, çox olmaqdan qılıbdır çox əzizi xar Söz.

«Qələm olsun əli ol katibi-bədtəhrirün» deyə yazı dilinin hərfindən tutmuş «mövzunu – yaraşıqlını namövzun edən ləhcəsi namülayimlərə», «tişeyi-ləfzi binayi-nəzmi viran edənlərə» qədər hər şeyi və hər kəsi nəzərə alan Füzuli əş'arın çox növləri içində qəzəli hamısından yüksək tutdu və tanıdığımız poeziyanı hazırladı.

Füzulinin sənət dili xəlqiliyi və elmiliyi ilə səciyyəlidir.

1. **Füzuli dilində xəlqilik.** Niyə yazdığını, kim üçün yazdığını Füzuli belə bildirir: **Xəlqə** ağzun sirrini hər dəm qılır izhar söz.

Düzdür, Füzulinin dilində **xəlq** sözü insan topluluğu anlayışını müxtəlif çalarlarla ifadə edir. Bu çalar qohum-qonşu, camaat məmunundan tutmuş **bəşəriyyət** məfhumuna qədər müxtəlif mənə incəliklərində qavranır. Həmin çalarların içərisində bugünkü **xalq, millət** qavramaları da var. «Pərişan halum **xəlqi**-aləm ahü əfqan etdigümdəndür». – Burada «aləm» sözü «xəlq»i daha geniş kontekstə çəkdiyi halda, əslində «xəlq» ən məhdud mənasında, «qohum-qonşu» kimi başa düşülür. Bu örnəkdə mənə bir qədər genişlənilir, «camaat» topluluğunu bildirir: «**Xəlqə** xublardan vüsali-rahətəfzadur qərəz, Aşiqə ancaq təsərrüfsiz təməşadur qərəz». Burada «başqaları» mənası da uyğun gəlir: camaat, başqaları gözəllərdən rahatlıq yaradan vüsal umarlar, aşiq olan kəsin məqsədi sahib çıxmadan ancaq ona tamaşa etməkdir. Bu misalda «el-oba» mənası əsasdır: «Füzuli rindü şeydadur, həmişə **xəlqə** rüsvadur». Bu nümunədə «bəşər» mənasına gəlir, çünki qiyamət hesabı hamıya aiddir: «Ol ki yarun şəbi-hicrinə qiyamət günü der, **Xəlq** arasında qiyamət günü olmazmı xəcil?» Bu halda «xalq, millət» mənasını qavramaq daha münasibdir: «Cümleyi-**xəlq** maña yar için əğyar oldi».*

* Bunlardan başqa Füzulidə *xəlq* sözü, ümumiyyətlə «məxluqat», «canlı aləm» mənalarını da bildirir: *Hər tərəf əkslərindir görünən, ya yığılub Gəldi*

Göründüyü kimi, hər misalda əsas çalarla yanaşı, insan kollektivi olaraq xalq, millət məfhumları da düşünülə bilər. Ancaq «Xəlfə ağzun sirrünü hər dəm qılır izhar söz» misrasında bütün çalarların fəvqündə və hamısından əvvəl məhz «xalq, millət» mənası ifadə olunmuşdur. Bu o deməkdir ki, Füzuli öz sözünü geniş insan kütləsinə, xalqa deyir. Şair, «hər məhfili (məclisin, yığıncağın) zinətidir qəzəl» deyərkən həmin mətləbi daha aydın açıqlamış olur: bu yığıncaq savadlıları, alimləri, bəyzadə və sultanları da əhatə edər, adi insanların, savadsız və avamların iştirak etdiyi toy məclislərindən, mərasim toplantılarından da ibarət ola bilərdi. Təbii ki, bu halda şairin dili bu məclislərin hamısında başa düşülməli idi. Buna görə də Füzuli dilinin ilk əsas keyfiyyəti onun xəlqiliyidir. Birinci növbədə, canlı danışığa məxsus söz və ifadələrin gen-bol işlənməsi diqqəti çəkir. Bu söz və ifadələrə geniş xalq kütləsinin gündəlik ünsiyyətində rast gəlmək olur. Həmin material zadəgan təbəqəsinin nitqini səciyyələndirmir. Uzaqbaşı bunlar şifahi ədəbi dil – dastan dili, nağıl dili üçün işləkdir, klassik divan dilini səciyyələndirmir: *göydən yağar, yerdən bitər; qaçub qurtarmaq; gəzər oldum; baxa-baxa enəcəkdir gözümüzə qarə su; bir içim su vermək; nə verdi (-sə) ala bilməz; ixtiyarın ona tapşırmaq; bir təpiklə viran eylədi; əlimizdən nə gilir; seçməz qaradan ağı; eybinə pərdə çəkmək; doğru yola getmək; bir mənzilə yetmək; bəxtim yuxudan oyandı; muradım oldu hasil, bazar pozuldu – yığ busatını; ummaq; çarə umdum; ümmidini kəsmək (samitin qoşalaşması əruzun xatirinədir); laf etmək; qurbanınam; heyranınam; sərgərdanınam; göz görə; hər ay başında; durdum-oturdum; hər yetən; ikrah etmək; xatiri xoş olmaq; yetənə yetir; yemək-ichmək fikri; səbr etməyə yer yox; bir gün çıxdı ki; ola ki; səməndini səgridir; neçə illərdür...*

Həm də diqqəti çəkən odur ki, bu söz və ifadələr bugünkü fonetika və mənalari ilə işlənir. Nəzərə alanda ki, bu gün üçün anlaşılmaz olan sözlərin müəyyən qismi öz dövrü üçün anlaşılan olmuşdur, şübhə qalmaz ki, Füzulinin mətnində sadə danı-

su *xəlqi* sirişkim suyu nəzzarəsinə? Burada suda yaşayan canlılar nəzərdə tutulur.

şığa məxsus nitq nümunələri ərəb-fars sözləri ilə ünsiyyətə girərək bir anlaşıma fonu yaratmışdır. Bu nümunələrdəki kimi: ... *rəsmdür yasdıqdan ikrah eyləmək sayru* (xəstənin yasdıqdan ikrah eyləməsi); *Füzuli, ayru düşdiün yardən, səbt eyləməyə yer yox, Düşüb səhraya əfğan edəlüm sən ayru, mən ayru* (ayrı düşmək, səbr etməyə yer olmaması, səhraya düşüb sən ayrı əfğan elə, mən ayru); *Qəmindən başə dün həsrət əlilə ol qədər urdum ki, Sübh olunca mürdə cismini torpağa tapşurdum* (həsrətin əlilə başına vurmaq, cismini torpağa tapşırmaq); *Təriqi-eşq içində çoxlarilə durdum, oturdum* (çoxlari ilə durub-oturmaq – yoldaşlıq etmək); *şərbəti-fəna içdilər* (öldülər), *şərbəti-şəhadət içdikdə* (şəhid olduqda), *şərbəti-şəhadət nuş etdi* (şəhid oldu).

Frazeoloji vahidlər dilin içində bədiilik külçələridir. Bu külçələrin tərkibindəki obrazlılığı, psixologizmi söz sənətkarı üzə çıxarır. Dilimizin tarixində bunun ən dolğun örnəyini Füzulidə görürük. Füzuli dilinin frazeologiyası həm zənginliyi, həm də günümüzdəki anlaşıma dərəcəsi ilə təccübləndirir. XVI əsrin bu frazeoloji nümunələri eynən bugünkü kimi görünür: *yelə vermək, qulaq tutmaq, ayaqdan salmaq, baş çəkmək, əldən getdi, bağırını basmaq, yer tutmaq, ayaq basmaq, əl vermək, gözü sataşmaq, götürdü yer üzündən* (öldürdü), *başında quş yuva tutmaq, özünü göstərmək* (bacarığını nümayiş etdirmək), *qara bağırını qan etmək, cana yetmək, əl vurmaq* (toxunmaq), *hörmətini tutmaq, ayağını kəsmək* (gəlməmək), *qan-yaş tökmək, üz döndərmək, əlinə fürsət düşmək, yer etmək* (yerləşmək), *bağlı qapının üzə açılması, canına od vurmaq, qan içirmək, meyl salmaq, ayaq basmaq, qulağa almaq, təşvişə düşmək, alnı açıq, üzü ağ, xəbər tutmaq*...

Bəzən frazeoloji birləşmənin tərkibindəki sözlərdən biri tarixi fonetikasi ilə fərqlənir: *dəm urmaq, başa urmaq, qifil urmaq, dəmir bənd urmaq, yüzünə durmaq, yüz döndərmək*...

Bir sıra hallarda frazeoloji vahidin içində türk sözü ərəb və ya fars sözü ilə əvəzlənir, ancaq həm frazeoloji məna saxlanılır, həm də anlaşıma qalır: *əncüm sayıram sübhədək* (ulduz – əncüm – oyaq qalmaq mənasında), *əşk tökmək* (yaş-əşk), *başından dud çıxarmaq* (tüstü - dud), *ru tutmaq* (üz tutmaq).

Türkcəmizdəki göz-qaşla danışmaq ifadəsi belə verilir: *Keyfiyyəti-halı qılmağa faş Gəlmişdi təkəllümə gözü qaş: Eylər-*

di göz ilə bu, xitabı, Qaşılə verirdi ol, cavabı. Ana dilimizdəki bir ifadənin bazasında ərəb-fars sözlərinin də müdaxiləsi ilə bir cazibəli bədii lövhə verilir. Hətta «təköllüm» (danışma) alınması ilə yanaşı, əcnəbi qrammatika da iştirak edir – **gözü qaş** tabesiz söz birləşməsinin ərəb sintaksisi ilə işlənməsi. Ancaq «**göz-qaşla danışmaq**» xalq ifadəsinin qavranmasında ləngimə yaranmır.^x

Füzuli dili üçün heç kəsdə olmadığı qədər səciyyəvi olan çoxmənalılıq onun frazeoloji vahidlərində də özünü göstərir: *Yüzinə durmasun ayinə urub lafi-şəfa, Nə rəva, məh qıla xurşidi – dirəxşan ilə bəhs.* – Güzgü gözəlin üzünü əks etdirib (qarşısında durub) öz saflığından söz açır; halbuki ayinə sənin gözəlliyini əks etdirdiyi üçün gözəldir. Deməli, o sənin gözəlliyini inkar edir – sənin üzünə durur. Bu, ayın parlaq günəşlə bəhs etməsi kimi əfsanədir.

Beləliklə frazeoloji vahidin verdiyi xəlqilik nəticəsində Füzuli dilinin bütün bədii incəlikləri aşkar olun.

Frazeologiyanın davamı kimi Füzuli atalar sözlərinə üz tutur. Bu halda atalar sözü həm hikmət ifadəçisi kimi dilə yığcamlıq gətirir, həm də xalq düşüncəsinin məhsulu olaraq mətnin poetik qavranmasında aydınlıq yaradır. Şair atalar sözü və məsəli eynən, xalqın ağzındakı kimi verir: *Demiş hər qönçəyə aşıqlığım razun səbə, derlər, El ağzını tutmaq olmaz, qorxuram, ey gül, saña derlər; Cah gözdə, gah köñüldə xədəngüm məkan tutar, Qanda olsa, qanlıyu, əlbəttə, qan dutar; Meyə oldun bu fitnədə ortağ, Sınacaqdur sənün başunğa çanaq.*

Əksər hallarda atalar sözü və məsəllərdən material kimi istifadə olunur, üzərində improvizə işi görülür: *Cismimi yandırma, rəhm et yaşıma, ey bağır daş, Ehtiyat et yanmasun nəgəh quru odunda yaş.* Xalqda: *Qurunun odunda yaş da yanar; Dişlədimə lə'lün, ey qanum tökən, qəhr eyləmə, Tut ki, qan etdim, qanı qana tut.* Xalqda: Qanı qana tutarlar; *Mişki-Çin zülfin ilə*

^x Bu ifadənin nəticəsində təhsil sistemində sinfin quruluşu dəyişdi. XVI əsrdə bir cərgə oğlanla bir cərgə qız üz-üzə otururmuşlar. Beləcə Leyli ilə Məcnun sinifdə göz-qaşla bir-birinə eşq elan edirlər. Bundan sonra şagirdləri arxa-arxaya oturdurlar.

eyləsə dəvə, nə əcəb, Nə olur üzi qara qulda xətdən qeyri. Xalqda: Qul xətasız, ağa kərəmsiz olmaz.

Maraqlıdır: bəzən Füzuli elmi ədəbiyyatdakı üsulla atalar sözünə istinad edir, onu iqtibas (sitat) gətirir: *Sürdi Məcnun növbətün, indi mənəm rüsvayi-eşq, Yaxşı derlər: hər zaman bir aşiqin dövranıdır.*

Füzuli atalar sözü və məsəllər qəlibində və həmin müdriklikdə hikmətlər yaradır. O, aforizm, hikmət yaratmağın ustasıdır. Dil yaradıcılığının bu növündə Füzuli bir kimsəyə güzəştə getməz. Onun əsərləri kəlamlar, hikmətli ifadələr sərgisidir. Füzulinin bədii irsi aforizmlər albomudur. Füzulinin aforizmləri müxtəlif əsərlərində yeri gəldikcə, ümumiləşdirməyə, ibrətamiz sözə ehtiyac olduqda deyilir, yəni şairin söz tarlasına səpilmiş, əkilmişdir: bu tarlada bitən hər meyvənin, hər məhsulun yanında hikmət meyvəsini də görərsən. Ancaq elə hallar da olur ki, bütöv qəzəl müdrik kəlamdan ibarətdir. Məsələn, «Hər kimün var isə zatunda şərərət küfri, İstilahati-ülüm ilə müsəlman olmaz» beyti ilə başlayan qitəsində bütün beytlər aforizmdir: *Gər qara daşı qızıl qan ilə rəngin edəsən, Təb'ə təğyir verüb, lə'li-Bədəxsan olmaz* və s.

Yaxud «Şəfayi-vəsl qədrin hicr ilə bimar olandan sor» mətləli qəzəl bütünlüklə hikmətli sözlərdən ibarətdir, ümumiləşmiş həyat təcrübələrini əks etdirir: *Gözi yaşlıların halın nə bilsün mərdümi-qafil, Kəvakib seyrini şəb ta səhər bidar olandan sor* və s.

«Hədiqətüs-süəda»da nəsrin içində aforizmlər mənzum şəkildə söylənir. Ümumiyyətlə, nəsrə müəyyən əhvalatın bitdiyi yerdə, yeni abzası keçid məqamında mənzum şəkildə ümumiləşdirmə verilir. Bu şeir parçaları nəsr içində mənzumələrə bənzəyir, lüğət tərkibindən asılı olmayaraq hekayə sintaksisinə malik olur. Bu aforizm həm də əvvəlki hadisənin ibrətidir: *Xaneyi-zalim gedər seylabə manəndi-hübab, Dutsa tufan aləmi, məzlumə tufandan nə qəm; Aşiqi-arif degil dərdini izhar eyləyən, İstəsə, səhhət verür bimarə bimar eyləyən; Səbr qilsən, ab gövhər, səng lə'li-nab olur; Eşq meydanunda can vermək degil ar, ey könjül, Nəqdi-canun verməyən olmaz xəridar, ey könül; Sipahilər içində hiylə həm bir pəhləvanlıqdur.*

Füzuli sufi olaraq ilahi eşqi tərənnüm etdiyindən onun sözü ilahi idrak səviyyəsinə qədər mənalandırılmalıdır – hikmət Tanrının yaratdığı bütün canlıları əhatə edir. Deyir: *Züla-li-zövq şövqin təşneyi-didar olandan sor*. Bunu birbaşa iki sevgilinin öpüşü kimi qavrayanlar var və başqaları məhz o mənada yazardılar. Ancaq Füzulidə təsəvvüfçü mənası əsasdır. Əslində ilk öpüş ana-bala arasında olub; ilk və ən ülvî sevgi də ana-bala sevgisidir, çünki Allah öz bəndəsini sevə-sevə yaradıb – ana da balasını həmin sevgi ilə dünyaya gətirir. Ana balasının dodağından şövqlə öpür, balasını inək öz balasını yalayan kimi yalayır. Ana anadır – ya insan, ya heyvan olsun. Bu sevgini anaya Allah bəxş edib. Ana şir öz balasına məhəbbətlə yüklənmiş olmasa, onu harada doğub, heyvanlıq edərək, orada buraxıb getsə, dünyada onun (və hər bir heyvanın) nəslə kəsilərdi. Allah sevgisi ilkin ana-bala arasındadır, qalanları törəmədir, sonrakıdır, təmənnalıdır. Məsələn, oğlan-qız məhəbbəti qarşılıqlı ləzzət üçündür, müəyyən mənada alverdir, pragmatik hissdır. Buna görə Füzuli deyir ki: *Ləbüñ sirrün gəlüb göftarə məndən*,^{*} *özgədən sorma*, *Bu pünhan nüktəni bir vaqifi-əsrar olandan sor*. Və fikrini bir qədər də dərinləşdirərək belə yekunlaşdırır: *Məhəbbət ləzzətündən bixəbərdür zahidi-qafil*, *Füzuli, eşq zövqin zövqi-eşqi var olandan sor*. Yəni: zahid axşamacan Allaha ibadətdən danışır və ibadətlə məşğuldur, ancaq onun eşq zövqü yoxdur, Allah eşqinin mahiyyətindən xəbərsizdir – ləzzət həmin ilahi eşqi dərk etməkdədir. Bu qəzəl bütünlüklə müdrik sözlər sistemidir. Bu beytlərdən, bəzən misralardan hər biri kəlamdır, bir atalar sözünün gücündədir, aforizmlər silsiləsidir, hər aforizm bir şeir məzmunundadır.

Füzulinin aforizmi atalar sözünün hikmət müqabili olduğu kimi həm də onun (atalar sözünün) kütləvi anlaşıma keyfiyyətinə malik olur.

Klassik poeziya janrları dilinin özünəməxsus xəlqiliyi vardır. Bu, müəlliflərə və janrlara görə təzahür edir. Bu janrların ən kütləvisi və deməli, ən xəlqisi qəzəldir. Füzulinin qəzələ daha çox bağlanması məhz dildə xəlqiliyə meyindən gəlir. Nə

^{*} Burada vergül xəbər yerində işlənir. Yəni: *məndən sor, özgədən sorma*.

qədər fəlsəfi, nə qədər dərin yazsa da, Füzuli xalq üçün yazırdı, xalqın ürəyinə yol tapmaq, əzbərlənmək istəyirdi. Bunun üçün isə xalqın anlayacağı dildə, xalqın öz dilində yazmaq ən münasib variant idi. Həmin niyyətlə Füzuli qəzələ xüsusi diqqət yetirir: *Qəzəldir səfəbəxşi-əhli-nəzər, Qəzəldir güli-busitani-hünər. Qəzəl bildirir şairin qüdrətin, Qəzəl artırır nazimin şöhrətin. Qəzəl de ki, məşhuri-dövrən ola, Oxumaq da, yazmaq da, asan ola.*

Füzulinin bədii nitqdə fərdiləşdirmə yaratması da xəlqilik faktının tərkib hissəsidir. «Leyli və Məcnun»un dilini xatırlamaq kifayətdir. Əsərin əvvəlindən axırına anlaşıqlıma prinsipinə görə vahid dil ölçüsü gözlənmir. Bu, birinci, o cəhətlə bağlıdır ki, poemada müxtəlif janrlar iştirak edir: məsnəvi, qəzəl, mürəbbə, qəsidə. Bunlar klassik poeziya janrlarının ümumi tələbləri dairəsində yazılsa da, hər birinin fərdi-janrı əlamətləri də var. Digər tərəfdən, tövhid, minacat hissələri ayrıca janrlar kimi xüsusiləşir və bunların dili daha qəliz olur. Nəzərə almaq lazımdır ki, janr ölçülərinin gözlənməsi özü xəlqilikdir. İkinci tərəfdən, poemada şəxslərin nitqinin fərdiləşdirilməsi var: şairin öz təsvir dili, Məcnunun filosof mühakimələri, Leylinin sadələvh, yandırıcı danışığı, ata və anaların bəzən nəsihətamiz, bəzən tə'nəedic, sağındırıcı sözləri seçilir. Müəllif bədii şəraitə, şəxsin daxili məzmun və mühakimə səviyyəsinə uyğun nitq çalarları verir. Əlbəttə, bu fərdiləşmə romantik dilin imkanı çərçivəsində icra olunur. Nümunələr.

Füzuli: *Şəhlə gözi nərgisi-pürəfsun. Zibə qaş – nərgis üzrə-ki nun... Leyli demə – şəm'i-məclisəfruz, Məcnun demə –atəş-cigərsuz. Leyli demə – cənnət içrə bir hur, Məcnun demə – zülmət içrə bir nur...*

Məcnun: *Cananəyə can verən yetibdir, Can verməyən arada itibdir. Ol dostum idi, degildi düşmən. Həm ol ana aşıq idi, həm mən. Ol canını verdi, vasil oldu. Öz mərtəbəsində kamil oldu. Nəqsim mənim irmədi kəmalə. Eyb eyləmə, ağlasam bu halə.*

Leyli məktəbli ikən: *Key munisi – ruzigarım ana! Sözlər dərsən ki, bilməzəm mən, Məzmununu fəhm qılmazam mən... Eşqin qılmazdı kimsə yadın, Ha səndən eşitdim indi adın...*

Leylinin anası: *Key şux, nədir bu köftgülər? Qılmaq sənə tə'nə eybculər? Neyçün özünə ziyan edirsən? Yaxşı adını yaman*

edirsən... Füzulinin müəllif dili Məcnununkuna çox bənzəyir, çünki Məcnun da şair-filosofdur. Hətta Leylinin müxtəlif yaş səviyyəsində nitqi ayrılır. Məcnun müxtəlif xarakterili adamlarla ayrı-ayrı səviyyələrdə danışır və s. Həm də bu danışiq fərdiliyi təkcə lüğət tərkibində deyil, sintaktik kamillikdə, düşüncə dərinliyində və ya adiliyində görünür.

Fərdiləşmə bir qayda olaraq mükəllimlərdə daha aydın nəzərə çarpır (bu gün də belədir), həm də bu məqamda nitq xeyli sadələşir. Həm şeir («Leyli və Məcnun», «Söhbətül-əsmar»), həm də nəsrə vəziyyət belədir. «Şikayətnamə» və «Həqiqətüs-süəda»da bunun tipik nümunələri var: «*Küffar mübarizləri ənsar mücahidlərindən sual etdilər ki: Siz nə təfəddəsiniz? Dedilər: Ənsardən. Nida qoydular ki: Ey Məhəmməd bizim ənsarlar ədavətimiz yoxdur: Ya-xud: «Bir piri-saleh surətində Həcərin xidmətinə gəlüb ayıtdı: «Ey salehə, biliürmisən ki, İbrahim və İsmayıl qandə gedərlər?» Həcər ayıtdı: «Dost səlayi-ziyafət urmuş, ana icabət edərlər». İblis ayıtdı: «Ey qafil, qəlat xəyal etmişsən, İbrahim İsmailün qanun tökmək istər». Həcər ayıtdı: «Ey piri-xəfif, acəb ki, sən iblis olmayasən?» Zira Xəlil əğyar qətlündən fərar edərkən, İsmail, ki yarı-vəfadur, cəfasun rəva görərmə? İblis ayıtdı: «Ey Həcər, vəqiəsində bu əmrə məmur olmuşdur». Həcər ayıtdı: «Xəlil kazib degil» («Həqiqətüs-süəda»).* Vəsitisiz nitqin «ki» ilə bağlaması da danışiq dilinin faktıdır.

2. Füzuli dilində elmilik. M. Füzuli «Qazi Əlaəddinə məktub»unda yazır: «Əlminnətu-lillah ki, şəcərəyi-elmü irfan gündən mütənəvvə' olub, səməreyi-asarı fəvaid saçmaqdadır. Və nihali-fəzlü ehsan sətbəsaət tərəvət alub dimaği-əhli-imanı müəttər qılmağa təzə-təzə şüküfələr açmaqdadur... Və bağbani-hədiqeyi-cud riyazi-hikmətdən hər saat bir nihali-təzə dikməkdən mələmət bulunmaz».* Bu sözlərdən aydın olur ki, XVI əsrdə elmə, savada yüksək qiymət verilmiş; elm cəmiyyətə fayda verirmiş, körpə (fidan) elm ağacları yeni-yeni çiçəklər açmış. Şairin «elm fi-

* Müasir dildə: Şükür olsun Allaha ki, elm və irfan ağacı gündən-günə əlvanlaşıb (müxtəlif elm sahələri yaranıb – T.H.), meyvələrinin bəhrəsi faydalar saçmaqdadır. Və fəzilət və lütf ağacı saatbasaat tərəvətlənib, iman əhlinin düşüncəsini ətirləndirmək üçün təzə-təzə çiçəklər açmaqdadır... Və səxavət bağının bağbanı hikmət bağçasından hər saat bir təzə fidan yetirməkdən danlaq görməz.

danları yetirənlərin danlaq görməməsi» ifadəsinin mənası diqqəti xüsusi çəkir: yəni niyə «alqışlanır» yox, «danlaq görmür?» Bunun axırında o durur ki, islamda adətən dini elmlərin inkişafına xüsusi diqqət yetirilib. Ancaq Füzulinin qəsdı bunu deməkdir: cəmiyyət o qədər yetkindir ki, dünyəvi elmlərin pərvərişi üçün meydan verilib. Təbii, «danlaq görməmək» «alqış»ın sinonimidir. Bu o «danlaq göstərməmək»dir ki, Türk Şərqində orta əsrlər Əl Farabi, İbn Sina, Nəsrəddin Tusi kimi dünyəvi elmin onlarla dahisini yetirib. Füzuli «Əhmədbəyə məktub»unda da yüksək elm, mədəniyyət adamını nəzərə çatdırır, belə adamın ölkəsinin nurlu, işıqlı olmasını məhz elmbiliklə izah edir: *Feyzü rifət nüsxəsi, lütfü kərəm məcmuəsi, Fəzl tumarı hünər divanı, hikmət dəftəri. Həm səvadi-nurbəxşi zülməti-abi-həyat, Həm bəyazi-rövşəni ayineyi-İsgəndəri. Ləşkəri-qəm dəfinə səf-səf xütuti bir çəri, Filməsəl, hər sətri bir naxli-məarif meyvəsi, Mücmələn, hər ləfzi bir dürri-məani gövhəri.*

Bu, Füzulinin yaşadığı cəmiyyətdir, Füzuli sənətinin yaranacağı şəraitdir. Şair yaşadığı dövr haqqında, xalqının intellekti haqqında təsəvvür yaradır. Adi məntiqdir – elmi məzmunu ilə səciyyələnən Füzuli şeirini xalq, bu poeziyanın xiridarı anlamırsa, bu kimin üçün yazılıb? Əgər cəmiyyətdə anlaşılmırsa Füzuli bunu niyə yazıb? Hətta Füzuli deyir ki, ərəbcə, farsca şeirlərindən başqaları (ərəb, fars gözəlləri) faydalandıqları halda, türk gözəllərinin xanımlarının özləri onun nəzminin feyzindən bəhrələnmədiklərindən gileylənmişlər: «Haşa ki, türkdə məhəbublar feyzi-nəzmimdən bəhrəmənd olmayalar və taifeyi-ətrak sahibməzaqları bustanı-kəlamımdan şükufeyi-divanı-qəzəlin bulmayalar». Beləliklə, əvvəl ərəbcə, farsca yazmış Füzuli türkdə məhəbubların arzusunı nəzərə alıb ana dilində yazmağa başlayır. Deməli, belə yazmağı cəmiyyətin özü, hətta qadın tayfası Füzuliyə sifariş edir (eynən anası Məhəmməd Şəhriyarı ana dilində yazmağa təhrik etdiyi kimi). Deməli, Füzulinin xalqı onu qavrayacaq səviyyədə olub və Füzuli xalqının bədii zövq dərəcəsini, əqli qavrayış səviyyəsini nəzərə alıb.

Əlbəttə, bunu da nəzərə almaq gərəkdir ki, Füzulinin məhəbubları-gözəlləri, oxucuları ərəb, fars dillərinə müəyyən qədər bələd olmuşlar. Füzulinin şeiri elmi-fəlsəfi səviyyəsi ilə

sözün geniş mənasında Şərq ədəbiyyatında xüsusi seçilən bir poeziya nümunəsidir. Bu keyfiyyət onun fərdi intellektindən mexaniki şəkildə gəlmir. Şair öz poeziyasının elmi məzmunla yüklənməsini şüurlu məqsəd kimi qarşısına qoyur. Deyir: «...məşşateyi-himmət rəva görmədi ki, ... rışteyi – silki-şe’rim cəvahiri-elmdən ari-gərdənməndi-aləm ola. Zira ki, elmsiz şeir əsası yox divar olur və əsassız divar qayətdə bie’tibar olur».

Elm bünövrəsi üzərində şeir yaratmaq üçün təhsilə xeyli vaxt ayırır, müxtəlif elmləri öyrənir, həm də bunların içərisində dəqiq sahə elmlərinin adını çəkir: «Bir müddət nəqdi-həyatım sərfi-iktisabi-fünuni-ülumi-**əqli** (fəlsəfə – T.H.) və **nəqli** (qrammatika-T.H.), və hasili-ömrüm bəzli-iqtibasi-fəvaidi-**hikəmi** (fizika – T.H.) və **həndəsi** qılmağın mürür ilə ləaliyi-əsnafi-hünərdən şahidi-nəzmimə pirayələr mürəttəb qıldım...».* Bu nəzm gözəlinin zینəti deyəndə şeirin dilini nəzərdə tutur. Deyirdi ki, o dil kəsilsin ki, onun ucbatından söz fəzasında fikir sarayları uçulur, onun pis ləhcəsindən ibarə gözəlliyi məhv olur. Və qarğışını davam etdirir: o adamın başı qələm kimi kəsilsin ki, onun qələmi maarif binasının külüngüdür. Hətta müasir estetikada çox dəbdə olan ifadə ilə desək, Füzuli forma ilə məzmunun vəhdətini tələb edirdi: o adamın başı qələm kimi aşağı olsun ki, ləfzin surətinə xətti bəzəkdir, ancaq nə fayda mə’na gözəli üçün yazısının qarası pərdədir, yəni həqiqətin üzərinə pərdə çəkir.

Füzuli bu elmi ideologiya ilə qurulmuş poetika əsasında yazır. Təbii ki, böyük təsəvvüf şairi olmaqla Füzulinin poeziyası sufi fəlsəfəsinin ifadəsidir. Onun dilində dövrünün fəlsəfi terminologiyası əks olunur ki, bunlar bu gün də öz terminoloji yükünü saxlayır: *xilqət, səbəb, izhar, zühur, təzahür, zərrə, zər-reyi-zühur, məzhəri-küll, vücut, zat, var olan, yox varlığı, əql, rışteyi-həq, əql tadbiri, əqli-kamil, bəzmgahi-vəhdət, vadiyi-vəhdət, idrak etmək, təriqətində sabitqədəm olmaq, fəzayi-eşq, lövh-i-aləm, nəsnə, nə olmaq, fəzilət, daxili-əhli-kəmal, rahi-*

* Müasir dildə: Bir müddət həyatımın dəyərini dəqiq və humanitar elmlərin kəsbinə sərf etməklə, hikmət (fəlsəfə) və həndəsənin faydalarına xərcləməklə tədricən hünər sənətkarlarının lə'llərindən nəzm gözəlimə zinət vurdum.

həqiqət, sirri-vəhdət, əhli-bəqa, əhli-fəna, dörd ünsür (*od, su, yel, xak*) və sair daha onlarla fəlsəfi terminlər. Burada ərəb, fars sözləri və tərkibləri o dövr Azərbaycan terminologiyasının işlək nümunələridir.

Bu terminlərin işləndiyi mətnlərin ifadə tərzində kamil fəlsəfə dili görünür: *Hər xilqətə gərçi bir səbəb var, Aya, səbəbi kim etdi izhar? Hər zərreyi-zahirin zühuri Bir özgəyə bağludur zəruri...* («Leyli və Məcnun»).

Dünyanın yaradılışı haqqında kosmoqonik-mifoloji düşüncəni dünyanın dörd ünsüründən (*od su, yel, torpaq*) yaranması fikrini obrazlara çevirib belə ifadə edir: *Məcnun oda yandı şö'leyi-ah ilə pak, Vamiq suya batdı, eşqdən oldu həlak, Fərhad həvəs ilə yelə verdi ömrün, Xak oldular onlar, mənəm imdi ol xak*.

XX əsrin fəlsəfəsində «şey özündə» adı ilə məşhur olan fəlsəfi doktrinin Füzulinin XVI əsr dilindəki təzahürü: *Hər rıştə ki Həq əyan edibdür, Sərriştəsinü nihan edibdür. Bir kimsə əgər olaydu ağah kim, xəlqi necə yaradır Allah, Mümkün ki, iradətilə ol həm Xəlq edə biləydi özgə aləm*.

Burada diqqəti çəkən fəlsəfi termin yoxdur, ancaq təsəvvüf baxımından Tanrı eşqinin subyektləri arasındakı münasibət xalis fəlsəfə dili ilə ifadə olunur: *Sənsən hala tənümdə canum,* Gözdə nurim, cigərdə qanum... Məndə olan aşikar sənsən, Mən xud yoxam, ol ki var, sənsən. Gər mən mən isəm, nədən sən, ey yar, Vər sən sən isən, nəyəm mənə-zar?* Bu, xalis nəqli qrammatikadır, təmiz təhkiyə dilidir. Həm də bu, bədii təfəkkür deyil, elmi təhlildir, psixoloji şərhdir. Füzuli dilinin elmiliyi təkcə onun fəlsəfi mühakimələrində, həyat və cəmiyyət haqqında ümumiləşdirilmiş fikirlər söyləməsində, elmi-fəlsəfi terminoloji lüğətdən istifadəsində deyil, həm də bu fikirlərin

* «Sənsən hala bu tənə canum» da deyə bilərdi (vəzn də pozulmazdı). Tən can üçün məkan, vətən sayılır. Həmin ruhun əbədi vətəni, həmişəlik «tən»i o dünyadır. Ona görə də öz bədəni üçün «bu tən» demiş olmasını güman etmək olar. Sonrakı birləşmələrdəki qrammatika – **gözdə nurum, cigərdə qanum** – bu gümana haqq qazandırır. İlkin **tənimdə canım** gəlirsə, Füzulinin qrammatikadakı istisnasız dəqiqliyi tələb edirdi ki, sornakılar **gözümdə nurum, cigərimdə qanım** şəklində işlənsinlər.

ifadə tərzindədir; onun dilindəki elmlilik müəyyən dərəcəyə qədər bədiliyin çərçivəsini elmi üsluba doğru genişləndirir. Xüsusilə «Leyli və Məcnun»da ayrı-ayrı bəhslər mənzum fəlsəfi-traktat dilini xatırladır. Həyat və şəxsiyyət haqqındakı mühakimələrdə bədiliyin nüfuzediciliyi ilə məntiqi-sillogistik ifadə tərzini birləşir. Parçalara baxaq: ... *Biz bir ruhuz iki bə-dəndə. Bizdə ikilik nişanı yoxdur, Hər birinin özgə canı yoxdur. Sən sanma ki, oldur ol, mənəm mən. Bir can ilə zindədir iki tən...* Burada sevgili hisslərin dialektikası fəlsəfi dillə verilir. Fəlsəfədə hər hansı iki əşya arasındakı səbəb-nəticə münasibə-tinin şərhindəki ifadə tərzini xatırladır. Bu, mənəvi münasi-bətdəki dialektik əlaqənin nitqdə gerçəkləşməsidir. Fəlsəfi ümumiləşdirmə prosesində müəllif abstraksiyanın axarından çıxmayıb, konkret şəxs kateqoriyasından da sərf-nəzər edir: *hər birimizin əvəzinə hər birinin*. Məcnun öz dövrünün Ham-letdən də böyük filosofudur, bu da onun filosof nitqidir. Bu, Hegelin fəlsəfi dilinin mənzum formasıdır. Eyni zamanda sin-taksis son dərəcə çevikdir, sadədir, ifadə tərzində qəlizlik yox-dur – fəlsəfi fikrin belə çevik qavranması bədilik faktoru ilə bağlıdır.

Bu söz və söz birləşmələri elmi üslubun, elmi mətnin materialıdır: *üslub, müttəsil, təfriqə, hiss, silk, mütləqə, mö'təbərlik, mücərrəd, inqilab, təbiət, müsahibə, mö'təbərlik, müstəqim, müstəsna gözəl, nəticəyi-xub, bəndeyi-fərman, aşıqlık iste'dadı, isbatı-səfayi-ımla, zəbani-halilə izhari-niyaz, hüsni-e'tiqadına hüsni-yəqini...* *Verməz bu rəviş nəticəyi-xub, Şayəstə degil saña bu üslub.* – **Üslub** sözü bu gün danışığda və elmdə işlətdiyimiz bütün mənalarındandır. «Əzəl katibləri üşşaq bəxtinə qarə yazmışlar» misrası ilə başlayan qəzəlində bu qədər xalis filoloji anlayış bildirən terminlər var: *katib, yazmaq, məzmun, xətt, səfhə* (səhifə), *qara* (omonimdir: talesizlik, bəxti qaralıq və qara-yazı materialı, qara mürəkkəb), *şərh, təhqiq etmək, bəyaz* (kağızın ağılığı – mətndə gözün ağı, kağız kimi yazılan yer sayılır), *kitab, bab-bab* (fəsil-fəsil), *cədvəl, sətr, təkəllüm qılmaq, müsəvvir* (təsvirçi, rəssam), *surət* (portret, obraz), *mühərrir, vəsf* (təənnüm, fəsf etmək), *tumar* (ceyran dərisindən yazı materialı, kağız əvəzi, perqament). Bunları əhatə etmək üçün səhifələr lazımdır. Dili-

nin xəlqiliyini təmin edən canlı danışq sözləri, frazeoloji ifadələr, atalar sözü və məsəllər qədər bunlar da intəhasızdır. Füzulidə elmilik epizodik xarakter daşımadığı, ayrı-ayrı hadisələrin təsvirində üzə çıxmayıb bütün yaradıcılığına aid olduğu kimi, belə elmi üslub dilinin nümunələri də bütövlükdə leksikonunun böyük kütləsini əhatə edir. Elmi dil nümunəsi dedikdə müasir anlamda qəliz, başa düşülməyən sözlər və birləşmələr nəzərdə tutulmur. «Padişahi-mülk... Fəthi-kişvər qılmağa eylər mühəyya ləşkəri» örnəyində «fəthi-kişvər qılmaq», «ləşkər mühəyya eyləmək» ifadələri çətin anlaşılmır, ancaq hər ikisi rəsmi-elmi nitq faktıdır.

Leksikasında elmi qavrayışlar təşbeh-obrazlarında (məcazlarında) geniş müşahidə olunur: *Silki-əhli-halə çəkmiş zahidi əşkiriya, Mis kimi kim sim qədrini bildirər simab ana* – bu, ciddi kimya-fizika biliyinin nəticəsidir ki, insan xasiyyətini cisimlərin fiziki, kimyəvi xüsusiyyəti ilə əyaniləşdirir. Belədir: aşıqlar həmişə ağlayarlar, zahid də özünü insanların bu silkinə mənsub göstərmək üçün riyakarlıqla göz yaşı tökər. Ancaq bunu gümüşlə mis təmsalında aydınlaşdırır – üstünə civəni (simab) tökəndə hər ikisi düm ağ qalır, bir az sonra mis oksidləşib qapqara olur, gümüş öz ağılığını saxlayır.

Elmiliyin Füzuli dilində başqa bir təzahürü də var: təşbihləndirmə prosesində fiziki-təbii və psixoloji-mənəvi cəhətlərin əlaqələndirilməsində bədiilik elmi zəmində durur. Bu halda aydın elmlilik həm bədiiliyi dərinləşdirir, həm də qavranılmasını təmin edir. Şair tizfəhmliklə əşya və hadisə arasında əlaqə yaradır, predmetlər gözlənilməz inandırıcılıqla mənəviləndirilir. Məna yoxdan var olur: *Gün ki sayən düşdüğü yerdən durar, bir vəchi var: Gəlsə aliqədrilər, fəqr əhli durmaqdur ədəb*. Fiziki qanun insanın mənəvi sifətilə əlaqələndirilir və fiziki hadisəni – günəş şüasının bərk cismə dəyərək sınmasını məşuqənin kamilliyinin nəticəsi bilmək böyük mübaligədir. Belə söylənir ki, gözəlin kölgəsi düşən yerdə işıq-şüa olmaması o etikanın nəticəsidir ki, yüksəklər (burada gözəlin cismi) gələndə fəqirlər (burada günəş şüası) durub kənara çəkirlər. Ancaq bu mübaligədəki obrazın gözəlliyi elmi-fiziki təbiilikdən qidalanır. Yaxud: *Bir-birinə bəs ki sancıldı tənümdə oxlarıu, Mürği-ruhim qeydünə oldi mürəttəb bir qəfəs*. Aşıqın bədənində

sancılan oxların calanıb qəfəs yaratması və onun könül quşunu içinə alması hazır cavab olduğu qədər də mənalı obrazdır.

Başqa obraz: neyin kəsikləri və aşiqin bənd-bənd kəsilməsi, neyin səsi və aşiqin naləsi arasındakı ahəngdarlıq; *Nalədəndir ney kimi avazeyi-eşqüm bülənd, Nalə tərkin qılmazam, ney tək kəsilsəm bənd-bənd*. Hər misrada ikimənalılıq var. 1. «Nalədəndir» - a) eşqin avazının materialı, maddi əsası nalədir (fiziki tərəf); b) eşqin avazının bülənd olmasına səbəb nalədir (mənəvi tərəf). 2. Bənd-bənd kəsilmək – a) doğransam da, kəsik-kəsik olsam da, naləni tərk eləməyəcəm (mənəvi tərəf); b) bu heç mümkün də deyil, bənd-bənd kəsilsəm, ney kimi səs verəcəyəm. Çünki bənd-bənd kəsilmək neyin xasiyyətidir ki, səs versin. Bu bədii-lirik hazır cavablıq fiziki və mənəvi əlamətlər haqqındakı analitik elmi təsəvvürdən gəlir. Füzuli əsərləri belə müqayisələrlə zəngindir.

Başqa halda mifoloji hadisəyə müraciət edir: *Əgər su damənin tutdum, rəvan döndərdi üz məndən, Və gər güzgüdən umdum sidq, əksi-müddəə gördüm*. – Türkün qədim inamına görə, insan suya şəklini salıb, dərini deyər, çarə umarmış, güzgü kəşf olundandan sonra güzgü həmin mifoloji yükü daşımağa başlayır. Yəni suyun ətəyindən yapışib kömək umur, su əlinə dəyib istiqamətini dəyişir – üz döndərir və güzgüdən kömək istəyir, ona üz tutur, ondan da əkslik görür.

XX əsr pedaqogiyasında «təkrar biliyin anasıdır» düsturu çox hallanardı. Aydın olur ki, bu təlim normasından XVI əsrdə də istifadə olunurmuş. Füzuli bu hadisəni təşbeh gətirir: *Hər dəm mənə yar ərzi-rüxsar eylər, Hüsnilə məni betər giriftar eylər. Guya ki, kəməli-eşq dərsin oxudar, Hər dəm mənə təlimini təkrar eylər* – təkrar olunduqca təlim yaddaşa həkk olunduğu kimi, yarım da üzünü göstərdikcə mən ona daha artıq bənd oluram.

Müəyyən bədii-psixoloji hadisəni etnoqrafik biliyin vasitəsilə açır: *Derlər: bu idi ərəbdə adət Kim, ər əgər ölsə, qalsa övrət, Bir il, iki il tutardı matəm, Fəryadü fəğan edüb dəmadəm. Xoş gəldi bu adət ol nigarə, Fəryadü fəğanə buldu çarə*. Yəni Məcnunun həsrətinə gecə-gündüz yaş tökməyə əlac tapır, yəni əslində bəhanə tapır. Yaxud Məcnunun Leylinin üzünü görməyə gəlişinə Füzuli hansı adətlə bəraət qazandırır: qonaq toxunulmazdır, ev sahibi ona hörmət bəsləməlidir. Leyli deyir:

Yar mehmanımız oldu, gəlün, ey canü köñül, Qılalım sərif, nəmiz var isə mehmanımızə.

Başqa məqam: Füzuli Məcnunu məcnun olduğu üçün zəncirləmir – xalq arasında adət belə imiş. Füzuli bu adətin içində öz mətləbini ifadə edir: *Var hər həlgeyi-zəncirtmizin bir ağzı, Müttəsil verməgə ifşa qəmi-pünhanımızə.* Yenə cünunluq etnoqrafiyası ilə bağlı bir müalicə üsulundan təşbeh kimi istifadə olunur – dəlinin bədənini dağlar, üstünə pambıq qoyarmışlar, Füzuli belə deyir: *Pənbeyi-daği-cünun içrə nihandur bədənüm, Diri olduqca libasum budur, ölsəm kəfənüm.*

Təsəvvüf fəlsəfəsində Tanrıya qovuşmağın mərtəbələri kimi adətən *şəriət, təriqət, həqiqət* məqamları göstərilir. Maraqlıdır ki, bu terminlər Füzulidə işlək deyil. Ümumiyyətlə, bu sözlərin yəsəvidə, Yunus Əmrədə tez-tez təsadüf edildiyi kimi bir beytdə, bir mətnədə işlənməsinə rast gəlinmir. Füzuli həmin sözləri sanki sələflərindəki terminoloji mənadan kənarlaşdırır; «təriqi-mehr tutğıl», «göstərmə ol təriqi», «pərtövi-ənvari-xurşidi-həqiqətdir məcaz» kimi neytral mətnlərdə işlədir.

Füzulidə təsəvvüf fəlsəfəsinin baş sözü **eşq** son dərəcədə işləkdir. Onda Tanrıya aparan **eşq** tam kamil şəkildədir. O, kamil Aşiqi – şəriət, təriqət, mərifət mərhələlərini keçmiş, həqiqət qatında olan kamil eşq sahibini vəsf edir. Aşağı qatlara enmədiyi üçün həmin terminləri işlətmir. Füzulidə Tanrı sevgisi, Tanrıya hörmət, Ona qovuşmaq həvəsi yetişib, həddi buluğa çatıb, artıq **eşqə** çevrilib. Füzuli üçün kamil və qeyrikamil eşq yoxdur – o hiss, istək eşqləşibsə, deməli, kamildir. Füzuli bu kamil eşqi və yetkin Aşiqi vəsf eləyir. Yəni Füzulinin dili həmin mükəmməl fəlsəfənin dilidir.

FÜZULİNİN BƏDİİ NƏSR DİLİ

Füzulinin «Hədiqətüs-süəda» tərcüməsi Azərbaycan türkcəsində ilk bədii nəsr nümunəsidir. Füzuli özü bədii nəsrə xüsusi yaradıcılıq sahəsi kimi baxdığı üçündür ki, bu əsərə ayrıca *dibaçə* (müqəddimə) yazır. Eyni zamanda bu müqəddimədə türkcəmizin nəsr dilinə hazır olmadığını söyləyir. Və şeirlə bağlı «Məndə tövfiq olsa, bu düşvarı asan eylərəm» deyən Füzuli burada da Allahdan ayrıca yardım istəyir: «Ey feyZRəsan! Mən türkcəbandan iltifat eyləmə kəm!» deyir. Kərbəla şəhidliyi əslində bəşəri faciə mövzusunur. Ərəb və fars ədəbiyyatlarında işlənmiş bu mövzunu Füzuli Azərbaycan ədəbiyyatına tərcümə yolu ilə daxil edir. Beləliklə, bu mövzu ilə Azərbaycan ədəbiyyatı ümumşərq tematik kontekstinə bir daha bağlanır. Bu mövzu Şərq ədəbiyyatlarında məşhur islam mövzularından biri idi. Füzuli ədəbiyyatımızı bu mövzusu qoymadı. O, bu əsəri müstəqil süjet kimi də işləyə bilərdi, ancaq Kərbəla hadisələrinin tarixiliyini qorumaq üçün bu yolu seçir. Əslində müəyyən müstəqillik də var. Əvvəllən, süjetə min misraya yaxın şeir nümunələri əlavə edib. Digər tərəfdən, bədii təsvirlərdə Füzuli qələmi öz üslubunu, öz dadını göstərir. Əslində ümumşərq mövzusu olan «Leyli və Məcnun» nə dərəcədə Füzulinindir, «Hədiqətüs-süəda» tərcüməsində də Füzuli o səviyyədə müəlliflik hüququna sahibdir.

Oxucunu faciənin dəhşətlərindən sarsıtmamaq üçün «Dibaçə»də Füzuli islami ayinlərə müraciət edir. Füzulinin Kərbəla şəhidləri ilə bağlı mövqeyi aşiqlər haqqında poeziyasında dedikləri ilə üst-üstə düşür, çünki Kərbəla şəhidləri də Allahın aşiqləridir: «*Bu ibarət kütubi-səməvidən mənquldur ki, «Mən əhəbb və uhibbə səbbə əleyhi'l-bəlai»¹, yə'ni... çirağı-məhəbbət xəlqəti-xilqətdə atəşi-möhnət rövşən olur ki, «Əl-bəlai li-l vələ'i k'al-ləhəbi li'z-zəhəbi»² ...Bu məfhumə mütəbiq və bu məzmunə müvafiq ol ki, Həzrəti-Risalat* buyurmuş ki, «İnnə'llahə izə*

¹ Sevən də, sevilən də bəladən qurtara bilməz.

² Qızıla atəş gərək olduğu kimi, sevənlərə də bəla gərəkdir.

* Peyğəmbər həzrətləri

əhəbbə qovmən əbtələhum»¹, yə'ni hər taifə kim məhəbbəti-mə'budə ixtisas bula, müqərrərdir kim, möhnətə əsir və bələyə giriftar ola». Bir cəhət diqqəti çəkir ki, ərəbcə gətirilən hikmətli ifadədən sonra müəllif yəni deyə türkcə şərh verir, ancaq bu şərh müasir oxucuya kifayət qədər aydın olmur: «Bu nüktəyə müş'ir və bu mə'niyə müxbirdir ol ki, «Əyyu'n – nəsi əşəddü bələən»², yə'ni nə güruh ola mövi-insandən ki, şiddəti-bəla ilə mə'ruf və kəsreti-ina ilə mövsuf. Buyurdılar ki, əl-ənbiyan, yə'ni sərapərdeyi-nübüvvət məhrəmləri və təşrif-i-Risalət möhtərəmləri... Və sual olunduqda: «Və min bə'dihum?»³ Buyurdilər ki, «Summəl-əmsəlu»⁴, yə'ni təriqi-müsabirətdə anlarə şəbih olanlar və cadəyi-mütəbiətdə onlarə iqtida qılanlar. Və sual olunduqda ki, «Və min bə'dihim?»⁵ Buyurdilər ki, «Summə fi'ləmsəlu?»⁶, yəni şiveyi-təqva və şiveyi-səlahdə övliyəyə şəbih olanlər və onlarə mütəbiət qılanlər». Ancaq bir halda ki, Füzuli «yəni» deyir, deməli, bu şərh o dövrün oxucusuna aydın olmuşdur. Həm də tərcümədən Füzulinin məqsədi o olub ki, şəhidlər haqqında farsca yazılanları türklərə çatdır-sın. Əgər Füzulinin müasiri türklər bunları anlamayacaqdılarsa, bunu niyə tərcümə edirdi? Onsuz da dövrün ziyalıları, savadlıları farscanı bilirdilər. Əsərin farscasını rahat oxuyub başa düşərdilər. Deməli, Füzuli bu tərcüməni azsavadlılar üçün tərcümə etmişdir (savadsızlar oxuyanlara qulaq asıb məlumatlanırdılar).

Firidun bəy Köçərli bu tərcümənin dili haqqında yazırdı: «Molla Məhəmməd Bağdadi türk şairlərinin babası hesab olunur. Nəsr və nəzmdə bir şəxs onun ustadı olmayubdur... Əgərçi «Hədiqətüs-süəda» nəsr ilə təhrir olunubdur, lakin bu nəsrdə Füzuli o qədər məharət və fəsahtət göstərmiş ki və əhvali-keyfiyyəti-şühədanı elə bir gözəl və şirin dil ilə yazmış ki,

¹ Allah bir qövmü seversə, onlara bəla verir.

² İnsanlar içində ən çox bələyə uğrayanlar kimlərdir?

³ Onlardan sonra kimlərdir?

⁴ Onlara bənzəyənlər.

⁵ Onlardan sonra kimlərdir?

⁶ Yenə onlara bənzəyənlər.

əhli-zövq və ərəbabi-mə'rifət indində onun dərəcə və mənziləti çox nəzmlərdən artıqraqdır»¹. F.Köçərli keçmiş ziyalı nəslinin zövqündən çıxış edir. Prinsipcə F.Köçərlinin XX əsrin əvvəllərindəki bu dili XVI əsrin «Hədiqətüs-süəda» dilinə çox uyğundur. Firidun bəyin dediyi «fəsaḥət» sözünün içində «gözəl dil» və «aydın dil» anlayışları birləşir. Əlbəttə, burada Füzulinin poeziyasındakı gözəllik, obrazlılıq özünü göstərir. Söhbət anlaşıma dərəcəsindən gedir. Doğrudanmı bu dil dövrü üçün anlaşılan olmuşdur? Deyildiyi kimi, bu sual müsbət cavablandırılmalıdır. Bir yerdə «bu ibarət kütəbi-səməvidən *mənquldur*», başqa yerdə «Bəzi kütəbi-səməvidən *nəqlidir*» deyilir – *mənqul* da *nəql olunan* deməkdir. Roman boyu *rəvayətdir ki, qan hər il cuşə gəlüb gül kibi tazə olurdi ol zəmanədək ki; əlqissə, cəlladlar müqərrər olub Yəhyanın qətlünə əmr olunduqda cəlladlar ayıtdulər; xitab gəldi ki; «Ey Zəkəriyyə, sən bəndən fərzəndi-Vəlişüar təmənnə qıldun, budur vəlilər nişanı və salehlər şanı ki, həmişə giryan olalər və peyvəstə naləvü əfqan qılalər; əlqissə, xəvfi-Yəhya bir qayətdə idi ki, sübh olduqda Yusifə müvəkkil olan qulam Yusufi naqə üzərində görməyüb, təcəssüs edərkən gördi ki, bir qəbr üzərində oturub nəvhə edər; Yusuf gördi ki, ümidi-nəcat yox; rəvayətdir ki, həzrəti-Hüseyn Mədinədən əziməti-Kufə qıldıqda; Yusuf gördi ki; və heç şəkə yox ki; ey Əli, dün gecə həzrəti-Rəsulüllahı vaqi'əmdə gördim; rəvayətdür ki, Rəməzan ayının on doqquzuncu gecəsində ki; şəhzadələr gördilər ki; əlqissə, yetmiş növbət tiğ çaldı; və bir vəsiyyətim dəxi oldır ki... kimi aydın, bugünkü sintaktik nümunələr baş alıb gedir.*

Nağıl leksikası və sintaksisi ilə cümlə gəlir: «Qəbirdən avaz gəldi ki:», bunun ardınca ərəbcə hikmət işlənir: «Ya vələdah ya qurrətə əynah fəsbir innəllahə mə'əs - sabirin»- yəni: «Ey övladım, ey gözümün nuru, səbr et, Allah səbr edənlərlədir». Bu qəbildən işlənmələr dilin qəlizliyi paraqrafına girmir. Bu tipli nümunələr ərəbcə atalar sözləri, hədislər, Qur'an ayələri-dir ki, onları dövrün insanları gündəlik ünsiyyətlərdə eşidirdilər.

¹ Köçərli F. Azərbaycan ədəbiyyatı. Bakı, I c., 1978.

Füzulinin şeir dilindəki atalar sözləri, zərb-məsəllər və aforizmləri bu nəsr dilində belə ərəbcə hikmətlər əvəz edir. Məsələn, «dost sirri düşməndən məxfi gərək» kimi türkcə tam aydın aforizmlər nadir hadisədir. Yəqin bununla bağlıdır ki, burada türkcə frazeologiya çox azdır. Şeirindəki kimi nəsrində də zəngin və dolğun məcazlar, təşbehlər dilinə bədiilik gücü verir: *barani-bəla* (bəla yağışı), *çıraqi-məhəbbət* (məhəbbət çırağı), *atəşi-möhnət* (möhnət odu), *təriqi-müsibət* (müsibət yolu), *cad-deyi-mütəbiət* (tabelik yolu), *bazari-müharibə*; *ləşkəri-islam*, *lətafəti-rüxsar* (üzün lətafəti), *nəqqəşi-qüdrət* (Allah), *cilveyi-dilruba* (könül çəkən ciltə), *işveyi-üqubətəfza* (əzab artıran işvə), *xəlifeyi-zəman*, *sultani-cəhan*, *badiyeyi-xunxar* (qanıqan çöl), *səhrayı-mələlətəsar* (hüzn səhrası), *pərtövi-səadət* (səadət işığı), *qibleyi-iqbal* (bəxt qibləsi) və s. İmam Hüseynin gəlişinə (təşrifinə) *təşrif-i-şərif* deyir. Qəzəlinə gözəlin yalın ayağının hovuzla girməsinə demişdi: ***Oldi pabusi-şərifilə müşərrəf ləbi-hövz.***

Füzuli dilinə məxsus gözü qaraldan, həm də səmimi görünən mübaliğələr burada da var; «Həqqa ki, Həzrəti-Hüseyni-məzlum şəhid olduqda *yeddi əflak qan ağladı*».

Füzulinin nəsr dilində tətbiq etdiyi üslubi gediş gələcəkdə bədii nəsr dilimizdə ənənəyə çevriləcəkdir. O, ərəbcə cümləni «yəni» deyərək hərfən türkcəyə çevirir: ... Cəbraili-Əmin ol şəm'in pərvanəvar başuna çizginüb ayıtdı: «Ey Xəlil, «Həl ləkə min hacətinə», *yə'ni hacətin varmı?* Həzrəti-Xəlilullah ayıtdı: «Əmma ileykə fəla», *yə'ni ehtiyacım var*, əmma sənə yox».

Dilinin lüğət tərkibinin arxaıqlaşmasına görə, roman son əsrdə oxu dairəsini son dərəcə daraldıb. (Kərkük-türkman mühitində, Güney Azərbaycanda oxunsa, həmişə anlaşıla bilər). Ancaq sintaksisi bu gün də öz tarixi dəyərini saxlayır. Necə deyərlər, xalq türkcəsi ilə ədəbi-yazılı türkcə bu sintaksisdə alışıb-verişib birikmişdir. Bir cümlə – bu boyda, bu aydınlıqda. Hər şeyi öz yerində. Onu bundan artıq əbədiləşdirmək olmaz – əl vursan, şirəsi çəkilər, quruyar. Bundan artıq xəlqiləşdirmək də mümkün deyil – cəhd edərsən, loruşaşar, bəsitləşər, qafiyəsini itirər, müflisləşər: *Və bu dəxi müqərrərdir ki, ol miqdar bəla ki həzrəti-Mustafaya yetmişdir və ol miqdar zəhri-möhnət ki ol həzrət təcərrö' etmişdir, heç peyğəmbərə müyəssər olmuş degil və heç kim bəlayə anın kibi səbr qılmış degil.*

Minbərdən oxunan xütbəyə bənzəyir. «Dədə Qorqud Kitab»nın təmiz türkcə şeirinin məlahətini təkrar edir. İki sərrast qafiyəsi var: *yemişdir-etmişdir və olmuş degil-qılmış degil*. Füzuli demir ki: *müəssər olmamışdır, səbr qılmamışdır* (bu da qafiyədir), deyir: *müəssər olmuş degil, səbr qılmış degil*. Füzuli nəsr dilinin üstündə nəqqaş kimi çalışır. Ona görə F.Köçərli «bu nəsrdə Füzuli məharət və fəsahtə göstərmiş» deyir.

Roman bütövlükdə (əlimizdə olan nüsxə 360 səhifədir) qafiyəli dillə (səc'li nəsr) yazılıb. Canlı dilin rəngarəngliyi qədər zəngin qafiyə sistemi vardır. Bir neçə qafiyə: *olalar-qılalar*, mənsub *olamüəbbəd qala*, ixtisar *bula*, *giriftar ola*, siyasət *edərdi-içində itərdi, sani-nişani*...

Faktdır ki, qafiyələrin səksən faizdən çoxu türk sözlərinin üstündədir. Bu da onunla bağlıdır ki, qafiyə ümumən xəbər məqamında olur. Xəbər də əksərən feillə ifadə olunur ki, feillər də türkcədir. Qafiyə yaradılmasında ən çox **ol-**, **qıl-**, **bul-**, **et-** köməkçi feilləri iştirak edir. Bildiyimiz kimi, bu köməkçi feillər ərəb, fars adlarına da qoşulub xəbər əmələ gətirir.

Romanın dilində bir qayda olaraq *ayıtmaq* (demək) feilindən istifadə olunur. Ola bilsin ki, Füzuli nəsrində dastan nitq-təhkiyə üslubuna müraciət etdiyindən bu feili də dastan dilindən götürmüşdür. Janrına görə, «Hədiqətüs-süəda» romandır. Türkcəmizin ilk nəsr nümunəsi kimi bu romanın dili hərtərəfli tədqiq olunmalıdır.

Bədii nəsr nümunəsi kimi «Şikayətnamə»dən müxtəlif səviyyələrdə danışıldığından onun dili üzərində dayanılmır. Sadəcə onu demək yetər ki, bu satiranın, pamflitin, sənədvari «Şikayətnamə»nin dili həqiqətən gözəl nəsr dili nümunəsidir. Təəccüblü olan odur ki, belə mükəmməl nəsr dili örnəyi olan ədəbiyyat niyə onu davam etdirməyib. Biz həmişə xalq dilinin yazılı ədəbiyyatı frazeoloji, paremik materialla təmin etməsindən danışmışıq. Klassik yazılı ədəbiyyatın dilindən xalqın dilinə keçib müntəzəm işlənən cəmi üç kəlam məşhurdur. Biri «Şikayətnamə»dən gəlir: Salam verdim, rüşvət deyildir deyə, almadılar; biri Mirzə Fətəlidən: Yadınıza meymunu salmayın; biri də Üzeyir bəydən: Heç hənanın yeridir?

FÜZULİNİN DİLİNDƏ MƏNA SAHƏLƏRİ

M. Füzuli dünyada ən çox söz ehtiyatı olan üç-beş sənətkardan biridir. Hələ ki, lüğət tərkibi hesablanmamışdır, ancaq dilindəki sinonim cərgələr, fikrin rahat ifadəsi, çevikliyi, əlvanlığı zamanət verir deyək ki, ədəbiyyatımızda ən çox lüğət ehtiyatı olan söz ustasıdır. Nə müasirlərində, nə ondan əvvəlki, nə də sonrakı qələm sahiblərinin heç birində Füzuli dilindəki qədər ərəb, fars sözləri yoxdur. Doğrudur, onun dilində ərəb, fars sözləri türk sözlərindən az qala iki dəfə artıqdır. Bununla belə nə müasirlərində, nə sələflərinin, nə xələflərinin heç birində onun dilindəki qədər milli sözlər işlənməmişdir. Ərəb və fars sözlərinin artıqlığı sinonim cərgələrdə də görünür: *tir-peykan-ox*, *xak-türab-torpaq*, *rah-təriq-yol*, *pünhan-məxfi-nihan-gizli*, *şəbü ruz-leylü nəhar-dünü gün*-paralellərdə sonuncu nümunələr türkcədir. Təxminən bu cür leksikonunun üçdə biri türkcədir. Bir çox hallarda ifadələşmiş sintaktik parçalarda hətta mənaca türkcələşmiş alınmaların da yerində məhz türkcə sinonim işlənir: *Bir bölük anqalarüz, Qafi-qənaət bəklərüz – dəstə, hissə, qisim yox, məhz bölük*. Alınmaların onun dilində hamıdan çox olması onun dilinin xəlqiliyini rədd etmir. Əvvəllən onları ədəbi dili zənginləşdirmək üçün gətirir, ancaq ixtiyaratı milli nitq fəaliyyətinin özünə verir, seçmə imkanı yaradır: dil nəyi istəyir saxlasın, nəyi istəmir, rədd etsin. Hətta bu mənada bəzi hallarda dil sinonim cərgədə məhz türk sözündən imtina edir. Məsələn, *ətraf-dövrə-çevrə* tərkibində *çevrədən**, *fırlanmaq-hərlənmək-dönmək-dövrə//dairə* *vurmaq-çizginmək* silsiləsində ən koloritlisi olan *çizginmək* sinonimindən imtina edir. Burada isə qalır: *Yetdi bəkəsligüm ol gəyətə kim, çevrəmdə Kimsə yox, çizginə girdəbi-bələdən qeyri*. İkinci tərəfdən, alınmanı fəallaşdırmaqla yanaşı, onu anlatmanı da unutmurdu: Məndə Məcnunundan *füzun* aşiqlik istə'dadı var,

* *Çevrə* sözü son vaxtlara qədər ancaq 360 dərəcəli həndəsi fiqura deyirdik. «*Ətraf*» yerinə *çevrə*, «*mənbə*» yerinə *qaynaq* işlədənlərə pantürkist kimi baxırdılar. Müstəqillik dövründə Türkiyə türkcəsi ilə əlaqə yaranandan sonra hər iki söz fəal şəkildə işlədilir.

Aşiqi-sadiq mənəm Məcnunun ancaq adı var. - *füzun* yerində *çox*, *aşiqi-sadiq* yerində *sədaqətli aşiq* mənaları tam qavranır.

Füzulinin sinonim işlətməsində bir üslubi məqam seçilir: O, sinonimləri «Dədə Qorqud kitabı»ndakı kimi həmsərhəd işlədir: *Əzmi-bağ eyləmiş ol sərvirəvan, ey güllər, Zər nisar edə görün, cümlə yıgılun, dərilün; Yar qılmazsa maña cövrü cəfadən qeyri, Mən ana eyləməzəm mehrü vəfadən qeyri*. Bədii mənani sürətləndirmək üçün sinonim ifadələri silsiləyə düzür: *Hasilüm rüxsarü lə'lü çeşmü qəmzən olmasa*, Ömr bir **an**, bir **nəfəs**, bir **ləhzə**, bir **dəm** olmasun. Həmçinin birinci misrada da bədən üzvlərinin sadalanması ilə gözəlin portreti canlandırılır: *rüxsar* (üz), - *lə'l* (dodaqlar) –*çeşm* (göz) –*qəmzə* (baxış) – bu da sinonimləşmiş mənalarla çəkilmiş bir şəkildir. Xalqın dilini və adət-ayınlarını nə dərəcədə kamil bilmək gərəkdir ki, frazeoloji sinonimliklə belə psixoloji görünüş yaradasan: *Kəsmə ümmid, köngül, başuna çizginməkdən...* Dün demişsən ki, Füzuli maña *qurban olsun, Sağa qurban olayım*, yenə ehsandır bu. – xalqda «qurbanın olum» ifadəsinin sinonimi kimi «başına dönüm// başına dolanım» formaları da işlənir. Füzuli klassik ustalıqla qəzəlinə həmin sinonim ifadələri işlədir: *başına çizginməkdən* (dönməkdən//dolanmaqdan) və «*qurban olayım*».

Nitqi qabartmaq, gərginləşdirmək, diqqəti mətləbə cəlb etmək üçün mənaları üz-üzə qoymaqdan geniş surətdə istifadə edir. Füzulinin dilində bütün nitq hissələrindən ibarət antonimlər çox işləkdir. Hazır atalar sözündəki təzadları da gətirir, təzadların dialektikası ilə aforizm də yaradır: Ehtiyat et, yənməsin nəgəh *quru* odunda *yaş*; Bu od hər yerə düşsə, fərq qılmaz *qurusın, yaşun*. Füzulinin «Tutuşdı qəm odına şad gördügin könglüm» mətləli qəzəlinə bütün misra və beytlərdəki fikirlər təzadların üstündə qurulub: *qəm-şad, müqəyyəd-azad, xərab-abad, bədəpərəst-mürəd məşrəb, mum-fulad, əcz-hünər-lərə ustad, əhli-işrət – qanlar içməgə mö'tad*.

Daha bir neçə nümunə: *Sərvərlik* istər isən, *üftadəlik* şüar et Kim, *düşmədən əyağə çıxmadı başə* badə; Bunca kim *yıldı** *yügürdi*, yetmədi Məcnun maña; Gah *mə'mur* qılır badə

* yıxılmaq, sürünmək

məni, gah *xərab*, Görüniz gah *yapub*, gah *yıxan* me'mari... Füzuli *sultan-dərviş*, *sultan-gədə*, *rindü zahid*, *rindü şeyda*, *aşiq-mə'suq*, *dünü gün* kimi müxtəlif məzmunlu, adi-neytral halda antonim olmayan sözləri də mətndə üz-üzə qoyur və fikri gərginləşdirir.

Füzulinin omonimləri də mətndə emosiya doğrulmasına meydan verir. Bu mənada, sözlər sinonim və antonimlər qədər bol olmasa da, çoxmənalılığa keçid və çoxmənalılıq assosiasiyası yaratması ilə bağlı bədii nitqi fikir və emosiya ilə dolğunlaşdırır. Tipik nümunələri var.

- *gün* – planet- Günəş, *gün* – gecə - gündüz, vaxt: Həzəründən ol yüzi *gün* neçə *gün* ki qaib olmuş;

- *dağ* – hündürlük, düzün antonimii, *dağ* – odla vurulan yanıq, - *dağ*: Kuhkən künd eyləmiş min tişəni bir *dağ* *ilən*, Mən qoparub atmışam min *dağı* bir dırnağ *ilən*;

- *çin* – ölkə adı, *çin*-doğru: Nafeyi-*Çini* saçun tək derlər, əmma *çin* degil;

-*xət* – yazı, *xət* – surət, gözəllik: Həqiqət *xəttüni* yazmaq dilərsən lövhi-zatunda, *Xətün* gülrüxlərün mənzur tut, məşqiməcaz eylə;

-*surət*- üz, sifət, *surət*-vəziyyət, *surət*-şəkil: *Heyrət ey büt*, *surətün gördükdə lal eylər məni*, *Surəti-halım görən surət xəyal eylər məni* - burada omonimlər çoxmənalılıqdan törəmişdir.

Bu nümunədə feili sifət və feilin nəqli keçmiş şəkilçiləri – olmuş omonimlik assosiasiyası versə də, omoqraflardır: *Çıxmış ağyar ilə seyr etməgə ol mərdümi-çeşm*, *Bu əcəb, mərdümi çıxmış gözüm ağlar mənüm* – gözəl təsvir verilir: mərdümi-çeşm gözün qarası, bəbəkdir, gözələ göz bəbəyi deyilir və bu göz bəbəyi, yəni gözəl seyrə çıxmışdır; gözəlin ağyarla seyrə çıxdığını görən aşiqin gözləri yaş tökür, ağlayır. Və əcəb də budur: göz bəbəyi (gözəl) yerindən çıxmışsa, bəs bəbəyi – gözünün qarası çıxmış göz necə ağlayır?

Füzuli bədii dilinin ən tipik semantik xüsusiyyəti çoxmənalılıqdır. Çoxmənalılıqda onun tayı-bərabəri yoxdur. Ana dili sözlərinin bütün potensialı onda dinamik haldadır. Bir-iki nümunə. **Çəkmək**: *Çəkmə zəhmət çək əlün tədbiri-dərdümdən*, *təbib Kim*, *degil sən bildigün mən çəkdiyüm bimarlıq*. *Sanmanız qanlı dügin, sinə dəlüb, baş çəkmiş*. **Tutmaq**: *Ey əsiri-dami-ğəm*,

bir guşeyi-meyxanə **tut!** *Tutma* zöhhadun müxalif pəndini, peymanə **tut!** .. **Tut ki**, qan etdüm, ədalət eylə, qanı **qanə tut!** .. Ol sözə **tutma qulaq**, mən çəkdigüm əfqanə **tut!**.. **Tutmazam** zənciri-zülfü tərkün, ey naseh, məni Xah bir aqıl xəyal et, xah bir divanə **tut**; Sən səni bir cügd bil, dünyanı bir **viranə tut**; olma qafil, ər kimi tərpan, işün **mərdanə tut**; Xəm etdi qamətüm, **yollar tutuldu** xari-müjkandan; Nə xoş ülfət **tutubdur** natəvan cismümlə can, guya...; Bildi kim, xaki-rəh oldım **ətəgün tutmaq** için. Göz yumunca əşki gülgünim **tutar dünya yüzün**. Gəh gözdə, gəh könjüldə xədəngün **məkan tutar**, Hər qanda olsa, qanlıy, əlbəttə, **qan tutar**; Xarü xəs iltər anda ki, quş **aşiyən tutar**; Anın kimi ki, oxuyub əfsun, **yılan tutar**; Dil tütüdi qönçə ilə bərabər dəhanunı, Bu əqli-naqis ilə **özün xürdədan tutar**; Ahum ki ləhzə-ləhzə **rəhi-asıman tutar**; Göz rövzənün sirişki-rəvanum **rəvan tutar**; **Tutmaq** dilər qapunda Füzuli **məqam**, leyk Bu sirri kimsəyə açə bilməz, **nihan tutar**; **Tutma**, ey əşk, billah ki, əcəb rahgüzərdür; **Tutar** ahu **vətən** ol yerdə ki, otlı, suludur; Qırar-sən əhli-eşqi, **tutalum**, kimsə **əlün tutmaz**...

Tutmaq, *düşmək*, *çəkmək* feillərindən hər birinin qırxdan çox mənası var. Çoxmənalılıq özü dilin böyük ümumiləşdirmə fəaliyyətinin nəticəsidir. Füzuli dilində çoxmənalılığın çoxluğu şairin bədii ümumiləşdirmə qabiliyyəti ilə bağlıdır. Çoxmənalılığın klassik bədii dilimizdə bir xüsusiyyəti var: söz mətnədə bir qrammatik qəlibdə bir məna verməli ikən, eyni anda bir neçə məna şüası çıxır. Bu ümumi dilçilik müddəasının «pozulması» Füzuli dili üçün daha səciyyəvidir: **Var fikrün, yox qəmün çəkmək nədür**, bir cam ilə Bixəbər qıl kim, **mənə bir ola yoxluq, varlıq**. – *var-yox*, *varlıq-yoxluq* eyni anda üç məna ifadə edir və üçü də mətnin bədii tələbini ödəyir: 1. *Həyat-ölüm*. 2. *Varlıq-yoxsulluq*. 3. *Hə-yox*. **Dil uzadur** bəhs ilə ol arizi-xəndanə şə'm, **Od çıxar ağzundan** etməzmi həzər kim, **yanə şəm**. *Dil uzadır* – 1. *tənə* edir, dil göstərir. 2. *yovuqlaşır*, *uzanır*. 3. *yalvarır*, dil çıxarır. *Od çıxar ağzından*. – 1. *Alov çıxarmaq* (müstəqim). 2. *Ağzından od tökmək* – *ağız-burun* bəhəm etmək. Füzuli qələmi qrammatik formaları da mütəhərrik hala salır: **Getdikə** hüsnün eylə ziyadə nigarımuş. **Gəldikə** dərdünə betər et mübtəla məni. *Getdikə* – 1. *Uzaqlaşdıqca*.

2. Get-gedə, gündən-günə. *Gəldikcə* – 1. yaxınlaşdıqca. 2. Gəl-gələ, gündən-günə.

Əgər lüğət tərkibi, söz ehtiyatı məna tutumu ilə ölçülərsə (və doğrudan bu ölçü nəzərə alınmalıdır), onda Füzulinin ehtiyatı göründüyündən bir neçə dəfə artıqdır.

FÜZULİ DİLİNDƏ TƏŞBEHLƏR

Füzuli dilinin nəyindən danışsan, orada Füzuli görünür. Füzuli dilinin nəyini təhlil etsən, orada Füzuli mükəmməlliyi görünəcəkdir. Füzuli sənəti başdan-başa sənətkarlıqla yoğrulub, müdrik kamal örnəyidir. Füzuli dühasının kamilliyini, Füzuli bədiliyinin şah nümunəsini hansısa bir misrasında, bir beytində, hansısa bir qəzəlində, bir qit'əsində, hansısa bir janrında, bir obrazında görmək bir ağlagəlməz mübaliğədir. Füzuli, hərfindən, hecasından tutmuş, ən kiçik həcmli əsərindən tutmuş ən həcmli əsərinə qədər eyni dərəcədə kamildir. Füzuli dilinin adiliyində qeyri-adi, dərin fəlsəfi mükəmməllik var, onun ən qeyri-adi fəlsəfi ifadəsində adi, sadə xəlqilik nəfəs alır. Onun təşbeh yaradıcılığı da eynən belədir – mükəmməl, fəlsəfi, qeyri-adi və sadə, xəlqi, adi.

Füzulinin təşbehlərində xalqın, cəmiyyətinin gündəlik həyatı, fəlsəfi intellekti əks olunur. Onun təşbehlərində müqayisə olunanlar, bənzəyənə bənzədilənlər bir-birinə işıq salır, bir-birini ucaldır, bir-birini tanıdır, car çəkir, tarixinin, etnosunun şərəfini portretləndirir, təşbehləri ilə onun dilində təbiət, cəmiyyət canlanır, ya gülümsəyir, ya həzinliyi ilə düşündürür. «Öylə sərməstəm ki, idrak etməzəm dünya nədir» deyib Nyutonun qanunları ilə yaşayan dünyanı (Aristotelin və Nizaminin qanunları var olan nisbətən kiçik cəmiyyət dünyası da bu böyük Dünyanın içindədir) öz **sərməst** (əslində ən müdrik fəlsəfə bildiklərini ümumiləşdirmək üçün insanı ətrafdan elə təcrid edir, «mən»inin içində düşüncəyə qərq edir ki, ilk görünüşdə ətrafına elə laqeyd göstərir ki, insan məhz **sərməst** görünür – əslində bu halda Füzuli dünyanın ən nadir Hamlet təşbehini yaradır – öz ayıq idrakını sərməstlik qatında təcrid edir) idrakı ilə təhlil etməkdən danışan Füzuli birdən bu Tanrı ucalığından iynə-sap, cəhrə-iplik məişətinin içindəki romantikaya girir – böyük fəlsəfənin fəzasındakı romantik idrakla cəmiyyətin tər qoxusu verən zəhmət materikindəki prozaik intuisiya təlqin edən əməyin poetikası arasında rabitə yaradır və bunu bir təşbehin adiliyində ifadə edir, «aşıq olduğu bir güli-rə'na»dan giley şəklində deyir:

*Bu nə işdir ki, bizi ignə kimi incəldüb,
Salır **iplik kimi** hər dəm bir uzun sevdəyə!
Yaxa çək edən **başmaq kimi** salır ayağa, -
Ey Füzuli, baq onun etdiyi istighnayə.*

«İynə kimi incəltmək» ifadəsi – təşbehi xalqdan gəlir, xalq düşüncəsinin məhsuludur, ancaq sevdanın intəhasızlığını kələfdən, yumaqdan açılan, açıldıqca qurtarmaq bilməyən ipliğin uzunluğu ilə müqayisə etmək Füzulinin işidir. Hətta birinci təşbeh xalqdan gəlsə də, aşıqlıq və eşqin belə müqayisəsi, aşıqın iynəyə, eşqin ipliyə bənzədilməsi Füzuli düşüncəsinin verdiyi meyvədir. «Qaşın yayından xədəngin kimi incəldim» deyəndə iynədən də zərif incəlik verilir – *əşiq-xədəng*. Burada *xədəng* (ox) deyəndə kirpik nəzərdə tutulur. Lügət tərkibi göstərir ki, bu təşbeh kübar əhvalına məxsusdur. Yaxud: aşıqlıq ali xislətdir, aşıq uca varlıqdır; aşıq məşuqəsinə yalvarıb ayağına düşməyi əskiklik bilmir, bu, Füzuli demiş «aşılıq işi»nin adi, normal əməliyyat ayinlərindəndir. Füzuli belə mənalandırır ki: bu, məşuqənin naz formasıdır ki, ondan ötrü yaxasını yırtan aşıq *başmaq* kimi ayağa salır. Bu, Füzulinin ümumi aşıq-məşuqə konsepsiyasıdır ki, deyir: *Sərvərlik istər isən, üftadəlik şüar et Kim, düşmədən ayağ çıxmadı başa badə* – ucalıq, başçılıq (sərvərlik) istəyirsənsə, aşağılığı, ayağa enməyi (üftadəlik) şüar elə, çünki içki ayağa (badə qabına) tökülmədən başa çıxma bilməz, yəni başa çəkilməz, içilə bilməz.

Bu da dünya harmoniyasının, dünyanın mizan-ölçüsünün, mənəvi-psixoloji tarazlığın bir məişət hadisəsinin üstündə qurulmasına bir nümunə:

*Tərazuyi-əyari-möhnətəm bazari-eşq içrə,
Gözüm hər dəm dolub, min daş hər saat dəgər **başum**.*

Dərin fəlsəfi-psixoloji yaşayış bir tacirin dilinə məxsus sözlərlə ifadə olunur: *Eşq aləmi* «eşq bazarı» adlandırılır; *Aşıq* qızıl-gümüşün çəkisini dəqiqliklə ölçən daşın (əyar) tərəzisinə bənzədilir – eşq bazarında möhnətin çəkisini bütün incəliyi ilə ölçən *daş-tərəzi*. Aşıqın gözünün hər an yaşla dolub-boşalması bazarda tərəzi gözünün hər an dolub boşalması ilə müqayisə

olunur, tərəzinin gözünə çəki daşının qoyulmasına «hər saat başım min daşa dəyər» deyir – başı tez-tez, hər saatda min dəfə daşa dəyirsə, deməli, bu eşq bazarında güclü möhnət alveri gedir, yə'ni aşıq hər dəqiqə yeni-yeni dərd-qəm-kədər çəkisi ilə yüklənir. Bu məqsədə uyğun başqa bir təşbeh **möhnət-qızıl**. Bir halda ki, **möhnət qızılı** çəkən daşla (əyarla) ölçülür, qızıl tərəzi-sində çəkilir, deməli, ikisi eyni dəyərdə qiymətləndirilir. Eşqin verdiyi bələlərin, aşıqın çəkdiyi kədərlərin – bu ali emosional yaşanıqların belə adı məişət dili ilə ifadə olunması bir daha göstərir ki, Füzuli məhz geniş xalq kütləsi üçün yazmışdır.

Yaxud:

*Gün batub, ulduz çıxar sanmın ki! Göy dehqanının
Gecə ahım dağıdar gündüz yığılmış xırmanın. –*

(sanmayın ki, gün batar, ulduz çıxar. Göy dehqanının gündüz yığılmış xırmanını gecə ahım dağıdar). İki təşbeh var: 1. **Göy dehqanı - Allah**. Bu, intellektual təşbehdir. Füzuli ilk dəfə Tanrını zəhmətkeş obrazı kimi təqdim edir; 2. **Ulduz-buğda** – qızılı buğdalar ulduz olub göyə səpələnir, bu, məişət təşbehidir. Qeyri-adi bədii lövhədir, həm də məişət qayğılarından xəbərsiz olanlar, əkin-biçin, xırman təsəvvürü olmayanlar bu təşbehin poeziyasını lazımınca duya bilməzlər. Bu, kəndli həyatının poeziyasıdır.

Könlü və **gül** çox zərifliklə bir-birinə bənzədilir – ancaq bir əlamətlə onların uyğunluğu görünür: **könlün açılması** məcazında və **gülün açılması** kimi müstəqim təbiət hadisəsində eyni əhval yaşanır – gülün açılması insanda xoş əhval yaradır, mə'suqənin vüsalının ləzzəti aşıqın könlünü gül kimi açır:

*Hər gün açır könlümi zövqi-vüsalın yengidən,
Gərçi güllər açmağa hər ildə bir novruz olur.*

Və maraqlıdır ki, həm də mə'suqə bahara-novruza bənzədilmiş olur: novruz-bahar ildə bir dəfə gül açdırır, ancaq sən mənim üçün hər gün baharsan, bahar tərəvətisən.

Burada Leyli özünü qönçəyə bənzədir; ağzın zəriflik əlaməti kimi qönçəyə bənzədilməsi yayılmış haldır. Ancaq bu

bənzətmə tamam başqa qütbəndir; burada ağız yox, bütün can-bədən qönçəyə bənzədilir:

***Qönçə** kimiyəm məni-pərişan,
Ağzım tutulu, içim dolu qan.*

Bu bənzətmə xalq içində söylənən bir ifadənin qarşılığıdır – bir sirri gizli saxlamaq məqamında deyirlər: «Ağzım dolu qan olsa, tüpürə bilmərəm». Leyli Zeydə dərini belə deyir: *Sirrimi şama açsam, Kölgəmlə min cançəkişməm olur*; ürəyimin qəmini kölgəmə söyləsəm, şamın həsədinə müqabil oluram; nə məktub yazmağa ixtiyarım var, nə sirrimi ərz etməyə sirdaşım var. Və ardınca da: «Qönçə kimiyəm...». Hər halda görünməmiş təşbehdir və görünür, xalqdan gəlir. Bu halda isə qönçəyə bənzətmə təbiidir: qönçənin ağzı qapalılığı ilə «qan ilə dolu könlün tutulması» tam uyğundur, həm də burada bənzətmə vasitəsi də xalq dilindən gəlir – **qönçə sifəti** «qönçə kimi» deməkdir: *Xunab qəmilə doldu köğlim, Qönçə sifəti tutuldu könlüm.*

Məcnun çöldə-biyabanda heyvanlar, quşlar arasında ayaqyalın, başı açıq gəzir, quşun onun başına qonub **qanadını** gərməsi **papağı** əvəz edir:

*Nihali-dərddir Məcnun, yer etmiş sayəsində ahu,
Başında quş qanadı **börk**, əyağında səlasil su.*

Məcnun özü də dərd ağacıdır, kölgəsində ahu yer tutur. Füzuli öz aşiqliyini eşq seçmələri içərisində ən çox Məcnunla müqayisə edir:

*Eşq namusi **mənü Məcnunə** düşmüş lacərəm,
Qəm yükün cəkməkdəyiz mən bir zaman, ol bir zaman.*

*Sürdi **Məcnun** növbətün, indi **mənəm** rüsvayi-eşq,
Yaqsı derlər: hər zaman bir aşiqün dövranıdır.*

*Əsiri-dərdi-eşqü məsti-cami-hüsn çox, ancaq
Biziz məşhur olan: Leyli sənə, **Məcnun mənə** derlər.*

*Qıldı Məcnun kimi çoxlar həvəsi-eşq, vəli
Doymadı kimsə məni-bisəri padən qeyri.*

Və nəticə e'tibarilə özünü daha yüksək tutur və Məcnunu özünə bənzədir, özünü ona təşbeh dayacağı göstərir:

*Məndə Məcnundan füzun aşiqlik iste'dadı var,
Aşiqi-sadiq mənəm, Məcnunun ancaq adı var.*

Müqayisədə böyüklüyünü dilinə gətirsə də, Məcnunun eş-qinə hörmətlə yanaşır, ancaq Fərhadı özündən min dəfə əskik tutur:

*Olsaydı məndəki qəm Fərhadı-mübtəladə,
Bir ah ilə verərdi min Bisütuni badə.*

Məcnunun dərdinə hörmətin nəticəsində Füzuli bir qeyri-adi təşbeh yaradır – mişki, gözəllərin yaxasına, saçına qonan ətiri Məcnuna bənzədir:

*Uyub ahuyə düşdi mişk Məcnun tək biyabanə,
Nola çəksən anı zənciri-zülfi-ənbərafşanə.*

Müqayisə bir neçə mərtəbədə gedir:

*Bir gecə ki zülməti-ziyasuz
Zülfi-şəbi etdi bürqeyi-ruz.*

- gecənin qaranlılığı çaxmaq daşının (ziyasuz) zülmətinə (qaranlıqına) bənzədilir; *saç-zülf gecə* ilə müqayisə olunur; gecənin zülfü gündüzün üzünə çəkilmiş pərdədir – mətləb budur: qara çaxmaq daşı bir-birinə çaxılанда qılgıncım verir, bu ona bənzəyir ki, gözəlin üzündən zülfünü kənar edəsən: gecə çəkilir, gündüzün üzündən pərdə götürülür, səhər açılır. Təbiət insanlaşdırılır. Klassik şe'rimizdə gözəlin saçı gecə ilə, buludla, üzü gündüzlə müqayisə edilir – saç yığılır, üz işıqlanır, yə'ni gecə gedir, səhər açılır. Füzulinin təşbehi, göründüyü kimi, bir süjetə dönür.

Dünya, cəmiyyət Füzulidə o dərəcədə analitik görünür ki, təşbehlər rəsm albomu kimi səhifələnilir, eyni sifətdə nəhayətsiz rənglər, zəngin cizgilər görünür və bu sifət bütün bu rəng və cizgilərlə eyni dərəcədə gözəl və təbii qavranır – Leyli və Məcnunun portret albomlarından bir silsilə, özü də vərdiş etdiyimiz üzrə «Leyli filan kimi», «Məcnun filan kimi» yox, xalq danışığı dilindəki «**demə**» qəlibi ilə:

*Leyli demə – şəm'i-məclisəfruz,
Məcnun demə – atəşi-cigərsuz.
Leyli demə – cənnət içrə bir hur,
Məcnun demə – zülmət içrə bir nur.
Leyli demə – övci-hüsnə bir mah,
Məcnun demə – mülki-eşqə bir şah.
Leyli demə – bir yeganeyi-dəhr.
Məcnun demə – bir fəsaneyi-şəhr.
Leyli – cəmən-i-bəla nihali,
Məcnun – fələki-vəfa hilali.
Leyli – səfi-əhli-hüsn əmiri,
Məcnun – səri-kuyi-qəm fəqiri...*

Bu portret mükəmməlliyinə görə Füzuli öz sözünü, şe'rinə Leyli və Məcnun dərəcəsinə kamil görmək istəyir və sənətini onlara təşbeh gətirir:

*Leyli kimi ləfzimi diləfruz eylə,
Məcnun kimi nəzmini cigərsuz eylə.*

Örneklerden de göründüyü kimi, təşbehləndirmədə Füzuli hamı kimi köməkçi sözlərdən də (*kimi, tək*) istifadə edir, əksərən də müqayisə olunanları yan-yanə qoyub göstərir. Sözünü adı iqrar kimi deyir: **Səni mələk** görəli yazmaz oldu eşqi günah – **sən=mələk**; **Gülşəni-ğəm nəxliyüz**, pərvərdə abi-didədən – **şairin «mən»i = qəm gülşəninin ağacı**; Əhli-tərkin **quluyuz**, ol-dur bizə candan əziz, **Yusif isə xudfəruş**, onunla yox bazarımız – **poetik mən = qul**, **Yusif peyğəmbər = alverçi**. Başqa məqamda, bir qəzəlin içində «lirik mən» bənzətmə qoşması ilə eyni vaxtda bir-birilə əlaqəsi olmayan bənzəməzlərə bənzədilir:

dünya tək, **afitabi-aləmara** (dünyanı bəzəyən günəş) tək, **Məsiha** tək, **Fərhad-i-şeyda** tək, **Məcnuni-rüsva** tək, **tavus** tək, **ənqa** tək, **dərya** tək (hər həvadan olma şurəngiz **dərya** tək). Varlıqlar və mücərrəd anlayışlar arasında Füzuli hamının gördüyü və heç kəsin görmədiyi bənzərliklər, uyğunluqlar görür, hətta bə'zən mə'naca zidd olan, bir araya gətirilməsi günah sayılan şeyləri bir təşbeh müstəvisinə gətirir. Bir neçəsini saymaqla kifayətlənək:

Yarın qapısının, məhləsinin torpağı – Kə'bə: Xaki-kuyin Kə'bəyə nisbət qılan bilməzmi kim, Bunda hər dəm, anda bir növbət olur təvaf;

Gün-güzaran – tüstü və aşiqin taqətdən düşmüş **bədəni – çör-çöp: Qararıbdur tütün tək rüzgarum** ol zəmandan kim, **Tənim xaşakinə** odlar urubdur bərqi-hicranuñ;

Biliyin (biliklinin) təmkini – lələ yarpağı; dövlətin tə'siri – sərvin suda əksi: Yeldə bərgi-lələ tək **təmkini-daniş** bisəbat, Suda **əksi-sərv** tək **tə'siri-dövlət vajikun;**

Diqqət əhli – göz yaşı: Qanı göz yaşı kimi **əhli-nəzər** kim, yüyürüb Bir içim su verə dəsti-ğəmin avarəsinə (aşiqin göz yaşının sür'əti) göstərilir – sel kimi gedir);

Gözəlin qəddi-sərv, qaşı-nun – göz bəbəyi nöqtəsi (ərəb əlifbasında n ن), **alında da xalı** yenə **nun hərfinin nöqtəsi** (alın qövsvəri olduğu üçün): Nihali-sərvidir **qəddin, qaşın nun** ol nihəl üzrə, Misali-nöqtəyi-nun **xalı** ol mişkin hilal üzrə;

İlan – sünbül, ilan – arzu ipinin ucu: (Məcnun) Hər ləhzə alub əlünə bir **mar**, Xürsənd oluban deyirdi ol zar: «K'ol **sünbüli-mişkbuyi** tutdum, **Sərrişteyi-arizuyi** tutdum»;

Xətt (yazı) – ordu, sətir – maarif ağacının meyvəsi: Ləşkəri-ğəm dəf'inə səf-səf **xütuti** bir **çəri**, Filməsəl, hər **sətri** bir **nəxli-məarif meyvəsi**.

Canan – Allah: bu təşbeh Füzuli fəlsəfəsini aydın şəkildə ifadə edir. Onun təsəvvüf predmeti pərdəsiz, rəmzləşdirilmədən aşkar görünür. «Canını canana verməkdir kamalı aşiqin» - yə'ni Aşiq Allahı qəbul edən, bütün əməlləri ilə ona qovuşmağa çalışan və bu istəyə layiq olan insandır. Deməli, Allah bu Aşiqin cananıdır. Bir daha mə'lum olur ki, Füzulinin qəzəllərindəki, «Leyli-Məcnun»undakı bütün cananlar tək olan Tanrıdır və bütün Aşıqlər də məhz onu sevən insanların obra-

zıdır; aşılıq də, eşq də Aşılıqla bu Cananın kəşişən ruhudur – əməli saleh insanla Ulu Tanrı arasındakı sevgidir. Bir daha aydın olur ki, Leylinin adından Məcnuna deyilən bu sözlər məşuqə-qadının sevdiyi oğlana dediyi söz deyil, Allah-Cananın öz sevimli bəndəsinə sözüdür: «Ey gül, mən **cam tu-tam**, deyəm ki, «gəl, al», Sən durmayasan ayağə filhal».

Gözlə könül – vətən; yarın məhəlləsi, astanası – vətən; fəna mülkü – vətən: Nərgisin fikri, Füzuli, **gözü köğlumdə** gəzər, Tutar ahu **vətən** ol yerdəki, otlı, suludur; Edəmən tərək, Füzuli, **səri-kuyın yaruq – Vətənimdür, vətənimdür, vətənimdür, vətənim;** Ta cünun rəxtin geyüb, tutdum **fəna mülkin vətən**.

Vətən anlayışı Füzulidə bütün ictimai, siyasi, hüquqi mənası ilə bu gün düşündüyümüz mənadadır, A.Səhhətin işlətdiyi qavramdır. Füzuli yarının, sevgilisinin ayağının altındakı torpağı, onun yaşadığı məkanı ən müqəddəs yerlərə (Kəbə, cənnət) müqayisə edir və yüksək tutur. Bu təşbəhlə-rində ifadə edir ki, vətəni onun üçün ən müqəddəs məfhumdur. Bu baxımdan **fəna mülkünü** vətən tutması onun məntiqinə zidd görünə bilər, ancaq yox: əvvələ, o, cünun paltarını (rəxtini) geyindiği üçün bəraət qazanır; ikincisi, müstəqim mə'nada vətən «bu dünya» deməkdir – deməli, o məhz vətən sevgisi ilə bu dünyadan, «fəna mülkü»ndən yapışır. «Dibacə»sindəki bu məqamda da vətən müstəqim, doğum yeri, yaşayış məskəni mə'nasındadır: «... e'tibari-**vətən** iste'dadi-zatə tə'sir etməz».*

İnsan - qələm: O adam qələm kimi avara olsun ki, onun qələmi maarif binasının külüngüdür (farsca qit'əsindən iki misranın tərcüməsidir: Bad sərgəştə bəsanı-qələm on bisəru pa ki, büvəd tişeyi-bünyadi-məarif qələməş).

* **Vətən** Füzuli üçün o qədər əzizdir, həm də dərd, niskildir ki, misallarda, göründüyü kimi, «məqam tutmaq», «qərar tutmaq» yerində «vətən tutmaq» deyir. Füzuli vətəni, ata yurdunu görməyib, Kərbəlada doğulub. Elə bil onu dünyaya gətirəndə anası, necə deyərlər, uşaq üstündə ölüb, Füzuli anasız böyüyüb. Ona görə ömrü boyu anasızlıq, yə'ni **vətənsizlik** niskili ilə yaşayıb və buna görə ən ağırılı, ən munis anlarda **vətən** kəlməsini işlədir; bununla da vaxtsiz ölmüş anasını, yə'ni üzünü görmədiyini **vətəni**ni yadına salmış olub.

Bir çox hallarda Füzuli ayrı-ayrı əşyaları yox, bütöv mənzərələri qarşılaşdırır: Səbh tək çək et, Füzuli, pırəhən eşq içrə kim, Bilməyə kimsə giribanundan anın damənün (Füzuli, eşq içrə köynəyi səbh kimi aç ki, kimsə onun yaxası ilə ətəyini ayırməsın) – sənənin ağılı səbhün işığına bənzədilir. Füzulinin təşbəhləri tükənməzdir. Qavrayışı əyaniləşdirib asanlaşdırmaq üçün şair təşbəhlərlə danışır. Bədii dilində heç bir ədəbi fiqur Füzulinin cəmiyyət, təbiət, insan psixologiyası haqqında düşüncəsini təşbəhləri qədər analitik dərinliklə və aydın şəffaflıqla ifadə edə bilməz. Təbiət və cəmiyyətdə uyğun sistemlər və uyğun modellər var. Təşbeh bu uyğunluqların üstündə durur. Təşbehin məntiqi əsasını bu uyğunluqlar təşkil edir.* Füzuli bu uyğunluqları zərrəbinlə görür.

* Sovetlər İttifaqında rus olmayan, xristian olmayan, hətta türk olan yeganə adam – Kırım tatarı Əhmədخان Sultandır ki, iki dəfə Sovet İttifaqı qəhrəmanı adını alıb (hələ xristian olmaya, hələ türk ola). Deyirlər, o, 5-6 dəfə olmalıymış. Onun verdiyi normalı – vurduğu düşməni təyyarələrinin sayını öz döyüş-uçuş yoldaşlarının adına yazırmışlar ki, yer batmasın. Bu təyyarəçi düşmənin dəstə-dəstə təyyarələrini pərən-pərən salır və hər uçuşda bir neçəsini vurmuş. Buna necə belə asanlıqla nail olduğunu soruşduqda deyib: «Atam mənə uşaq vaxtı gələn atlı dəstələrin içində aparıcı atlıni seçməyi öyrədib – eyni qayda ilə havada qarşıma gələn təyyarə dəstəsinin içində aparıcıni tanıyıb, manevrlə onu vurub sıradan çıxarıram, qalanları özünü itirib geri dönəndə onları arxadan vurmaq asanlaşır».

Füzuli yığcamlığa xüsusi diqqət yetirir. O, şəkilçidən sözə, söz birləşməsindən cümləyə qədər qənaət aparır: *Dövrən istər ki, xar ola nəzm. Biüzzətü e'tibar ola nəzm, - bi ön şəkilçisi eyni dərəcədə e'tibara da aiddir. Ey deyən geyrə köñül vermə, qanı məndə köñül...* - indi: **qeyrisinə**. Həmçinin feli sifət substantivləşir və subyekt sözü də əks etdirir. Yığcamlığın tipik nümunəsi ləffü nəşr üslubi fiquru ilə reallaşır. Anlayışların məntiqi rabitəsi qrammatik əlaqənin sistemində əks olunur. Bu əməliyyatla bir neçə cümlə əvəzinə bir cümlə işlənir, yaxud əlaqələndirici leksik-morfoloji vasitələr ixtisar olunur. Nümunələr: *Ol qədü rüxsardur şümşadü nəsrinüm mənüm; Dəhənü qəddü rüxün qönçəvü sərvü səmənim; Dudü əxgərdir mana sərv ilə gül, ey bağiban, Neylərəm mən gülşəni, gülşən sana, gülxən mana.* Göründüyü kimi, ləffü nəşr təşbihləndirmə prosesində çeviklik yaradır, çox material işlənməsinin qarşısını alır. Bənzəyənlərlə bənzədilənlərin sintaktik ardıcılığı məntiqi əlaqənin açarına çevrilir. Birincidə: *qəd-şümşad, rüxsar-nəsrin*; ikincidə: *dəhən-qönçə, qədd-sərv, rüx-səməni*; üçüncüdə: *dud-sərv, əxgər-gül* əlaqə-koordinatları oxu prosesində asanlıqla görünür və qavranılır. Ləffü nəşr bir neçə mərhələni əhatə edə bilər. Məsələn, üçüncü nümunədə ikinci misradakı *gülşən* və *gülxən* təşbihləri birinci misradakı obrazlarla müvafiq əlaqədədir: *dud-sərv-gülşən, əxgər-gül-gülxən* («Dədə Qorqud» bəhsindəki misalı xatırla). Bu əlaqə bəzən yaxınla yaxın, uzaqla uzaq arasındakı simmetriyada yaranır, əks ardıcılıqda təzahür edir: əlaqə qütblər (kənarlar) və qonşular arasında olur: *Tərləmiş rüxsar ilə xublar açarlar könlümü, Gör nə gülşəndür ki, atəşdən verərlər ab ana.* Bu ecazkar obraz-səhnənin, nadir bədii mənzərənin rəssamlıq detallarına toxunmadan (onu duymaq gərəkdir, şərh etmək effekti azalda bilər) sintaktik əlaqəsinə baxaq. Beytdəki obrazların silsiləsi: *tər* (tərləmiş) – *rüxsar* – *könül-gülşən* – *atəş*, – *ab*. Əlaqə qütblərdən içəriyə gəlir: *tər-ab, rüxsar-atəş, könül-gülşən* (gözəlin yanağının tərləməsi çox poetik tərzdə mənalandırılır – yanaq atəşdir, oddur, ancaq o, su verir: tərləyir. Bununla aşıqın könül gülşəninə su verilir. Burada estetik effekt əlaqəsiz əlaqə vasitəsilə yaranır; estetik təəs-

sürat təəccüb duyğusu ilə canlanır: odun su verməsi inkar olunan faktdır, mümkün olmayan gerçəkdir. Ancaq allanmış, atəşə dönmüş yanağın tərləməsi – su verməsi həqiqətdir və bu suyun gülşəni – gözəlin gül açmış yanağını suvarması da gerçəkliyə çevrilir. Bunların hamısı Musa peyğəmbərin əlindəki əsanın ilana çevrilməsi kimi möcüzədir – bu da Mövlana Füzulinin möcüzəsidir. Yaxud *dud* (tüstü) ilə *əxgər* (odu tam sönməmiş qorlu kül) və *sərv* ilə *gül* anlayışlarının sintaktik əlaqələnməsindəki məntiqdən danışıldı və bu, sintaktik-qrammatik əlaqə kimi təbii göründü. Ancaq bunların məna əlaqəsini necə təsəvvür etmək mümkündür. Əslində birbaşa məntiqlə burada heç bir semantik ilişki yoxdur. Bunu ancaq Darvinsayağı əlaqəsiz əlaqə kimi qavramaq olar.* Ancaq əlaqəyə baxaq: sərv də ucalır, tüstü də göyə qalxır; gül də qızarır, odu sönməmiş külün də qorları gülün ləçəkləri kimi qızarır; sərv gülşən anlayışının tərkib hissəsidir, gül isə tezəcə solub küllüyə külxən atılır (küllüyün zibillik mənası da var); *dud* – *əxgər* münasibətində odu söndürüb külü ilə oynamaq məsəli də iştirak edir.

Ləffü nəşrin canı məntiqi ardıcılıqdır. Ləffü nəşr bütöv məntiq sistemidir. Füzulinin dil məntiqi çox güclüdür. Onun məntiq sistemi istisna tanımır. Poemasının adı: Leyli və Məcnun – 1-ci Leylinin, 2-ci Məcnunun adı. Füzuli onların adını təşbeh gətirir: *Leyli* kimi ləfzümi diləfruz eylə, *Məcnun* kimi nəzmümi cigərsuz eylə-1-ci Leyli təşbeh gətirilir, 2-ci Məcnun. Onların sifətini təsvir edir: *Leyli* demə – şəm'i-məclisəfruz, *Məcnun* demə – atəşi-cigərsuz- 1-ci Leylinin sifəti verilir, 2-ci Məcnunun. Dünyalarını dəyişirlər – 1-ci Leyli ölür, 2-ci Məcnun. Bu da bir sistemdir. Füzüli öz məntiqində bu də-rəcədə dəqiqdir. Bu da bir növ ləffü nəşrdir.

* Darwin əlaqəsiz şeylərin arasında əlaqənin olduğunu söyləyir. Deyir, qarımış qadınla yonca bitkisinin belə bir əlaqəsi var: qarımış qadınlar pişiyi çox sevir, əzizlər, qucaqlarında gəzdirər, dostluq edərlər. Pişiyin ən sevimli yeməyi siçandır. Siçanlar ən çox yoncalıqda yuva salarlar.

FÜZULİ DİLİNDƏ BƏZİ ÜSLUB ÇALARLARI. YAXUD: P.S.

Füzuli mətndə sözlərin məna ünsiyyətinə o dərəcədə nail olur ki, bəzən qrammatik cəhətdən təcrid olunmuş vahidləri də cümlə üzvlərinə bağlayır; burada xitab bağlayıcı vasitəsilə cümlə üzvlərinə təmas etdiyi kimi:

Ey mələksima ki, səndən özgə heyrandır sənə.

Məntiqi vurğuya, deməli, bədii məqsədə görə şəkilçini öz məhvərindən qoparır: *Canı-ələmsən, fəda hər ləhzə min candır sənə.* – *Can fədadır əvəzinə fəda candır.*

Dinamika üçün feili bağlamayı müstəqil xəbər mövqeyinə çıxarır, eyni zamanda, qrammatik sığal yaranır, cümlə başqa konstruksiyalardan azad olunur: *Məcnun oluban əsiri Leyli, Leyli dəxi salmış anə meyli. Qəm yolunda mən qalıb, getdisə Məcnun, yox əcəb, Sayruya düşvardır həmrəhlik etmək sağ ilən* (ləffü nəşrə diqqət edin: *mən-sayru, Məcnun – sağ*).

Bədii-poetik dildə elmi-fəlsəfi məzmunla yanaşı, Füzuli musiqiyə də xüsusi diqqət yetirir. Sözləri elə seçir ki, müəyyən səslər misra və beytlərdə bir şüa kimi seçilir, harmoniya cizgi-axarı yaradır: - *Canı kim cananı üçün sevsə, cananın sevər, Canı üçün kim ki cananın sevər, canın sevər.* – *Yar hali-dilimi zar bilibdir, bilirəm, Dili-zarimdə nə kim var, bilibdir, bilirəm.* Birincidə *c* və *ç*, ikincidə *l* və *r* səsləri xüsusi melodiya yaradır. Yaxud: *Yar istəməz ki, aşıqi ağyarə yar ola – y* və *r* təkrarları musiqi verir. Bu səs əməliyyatında qədim alliterasiya şeir formamızın da izləri saxlanır. Səs – ahəngdarlıq izləri cərgəsində şairin daxili qafiyələri də mühüm yer tutur: *Güli-rüxsaruna qarşu, gözimdən qanlı axar su, Həbibüm, fəslə – güldür bu, axar sular bulanmazmı?*

Füzulinin dili tapıntılarla doludur. Əvvəlcə qeyri-adiliyi ilə düşüncəni məst edir, qavranandan sonra bayatı ifadələri kimi adi görünür, yəni bu, həqiqətən adi imiş, amma onu elə düşünən olmayıb: *Yazar göz pərdəsinə əşk şərhə-hal, bilməz kim, Oqınmaz, qan ilə yazılsa xətt övraqi-al üzrə – göz yaşım gözümün pərdəsinə halımı yazar, ancaq bilməz ki al (qırmızı)*

varağa qan ilə yazılan xətt oxunmaz. Yəni göz yaşı qandır, aşiq gözündən qanlı yaş tökür, göz pərdəsi də qandan ibarətdir, beləliklə, qırmızının üstündən qırmızı yazı oxunmaz. Eyni metodika bu beytdədir: *Qaradur ruzigari, kimün kim rə'yü rövşəndür, Bilür hər tifli-məktəb ki, yazılmaz ağ-ağ üstə.* – Yəni: Kim ki, ağıllıdır, yəni beyni işıqlıdır (ışıq şəffafdır) onun gündəlik həyatı, ruzigarı, günü qaradır, xoş keçmir. Demək, Tanrı ona ağ tale, işıqlı düşüncə yazır, sonra onun üstündən ağ güzəran, xoş həyat yazmır. Kimə ki, qaranlıq düşüncə yazıb, o qaranın üstündən ağ bəxt, xoş güzəran yazır, deməli, kefi kök olanların əslən Tanrı yanında taleyi qaradır – ona bu varidövləti verir ki, onu azdırsın. Ona görə sufilər üzünü Allaha tutub deyirlər: Ya rəbbim, mənə o qədər az verib gəzdirmə, o qədər çox verib azdırma. Füzuli deyir: *Xoşdur irmək ol bədən vəslünə pirahən kimi, Gəh əl öpmək astın tək, gəh ayaq damən kimi.* Yəni: o bədənə vüsalına köynək kimi qovuşmaq xoşdur – gah qolçaq, bilərzik (astın) kimi əl öpəsən, gah da köynəyin ətəyi (damən) kimi ayaq öpəsən. Bu, bayatıdakı «İkimiz bir köynəkdə Yerimiz dar olaydı» düşüncəsinin ifadəsidir (özgə ədəbiyyatlarda bu fikir vulqar şəkildə ifadə olunur). Deməli, Füzulinin dil mədəniyyəti də, davranış psixologiyası da xalq ədəbiyyatının üstündə durur. Bu da onun folklorla ünsiyyətinə bir nümunədir.

Füzulidə əfsanə dərinliyinə zərif işarələr var. Yə'ni Füzulinin bədii düşüncəsi göründüyündən çox dərinidir və siqlətcə çox ağırdır.^{*} Bir-iki nümunə: *Degüldim mən sənə mail, sən etdin əqlümi zail, Maşa tə'n eyləyən qafil səni görgəc utanmazmı.* – ikinci misra Yusif-Züleyxa əfsanəsindən gəlir: Züleyxaya nökrinə aşiq olduğuna görə tə'nə edən rəfiqələri qafil içəri girən Yusifin gözəlliyinə heyran-heyran baxarkən meyvə doğramaq üçün tutduqları bıçaqla əllərini al qana batırırlar: «mənə tə'n eyləyənlər» bilsinlər ki, mən Züleyxanın timsalın-

^{*} Füzulinin misrasını, beytini hərfi saymaq, üzde görünənlə qənaətlənmək ona bənzər ki, dağı görəsən, dağın dərinliyindəki qızıl-gümüş, ləl-cəvahir mə'dənindən xəbərin olmaya – Füzuli şe'rinin içi qızıl-ləl-cəvahir mə'dəni-
dir.

dayam- dünya gözəlinə aşiqəm; *Məxsusdir Adəmə bəlayi-ələm, Aləmdə bəla çəkməyəni adəm olmaz* – peyğəmbər *Adəmlə*, insan *adəmin* omonimliyi vasitəsilə bəşəriyyətin çəkdiyi əzabın mənbəyini açır: yer kürəsinin hər qəm bucağından bir az torpaq cəm olunur. Bir bulud ələm dəryasından, qəm çeşməsinədən nəm çəkərək onun üstünə yağış tökür, 39 gün yağrulur, 40-cı gün Tanrı fərəh dənizindən bir neçə damcı onun üstünə atıb, ona can verib, Adəmi yaradır. Füzuli ona görə məhəbbət kədərini eşqlə vəsf edir ki, əks halda Adəmin yağrulduğu torpağın məntiqinə xilaf getmiş olar – Füzulinin eşqi Allahın ələm xəmirindən sevgi ilə hazırladığı Allah eşqinin bir övladıdır.

Bu qəmlər kim məniüm vardur, bə'irün başına qoysan, Çıqar kafər cəhənnəmdən, gülər əhli-əzab, oynar – İncildən gələn belə bir əfsanə var ki, dəvənin boynu incəlib iynənin gözündən keçəndə Tanrı cəhənnəmdəkilərin günahlarını bağışlayacaqdır. Bu, mübaliğələr ustası, ayağı yerdən üzən mübaliğələr müəllifi Füzulinin bir mübaliğəsidir – dərd-qəminin ağırlığını bir İncil həqiqətinə təşbehlə əyaniləşdirir. Yəni mənim qəmlərim o qədərdir ki, dəvənin başına qoysan incəlib iynənin gözündən keçər və kafərlər cəhənnəm əzabından qurtararlar. Bu da Füzuli mübaliğəsidir: *Qurutmuş, qaliba, şövq odı Fərhadun gözi yaşun Ki, gər aqsaydı, lə'l eylərdi, bişək, Bisütun daşun*. Yaxud: *Gögdə ahim yeli söndürdi çirağın günəşün, Yerdə aşküm ayağa saldı düri-qəltani*.

Füzuli dilinin bir nümunəsində mübaliğələr, çoxmənalılıqlar, aforistik ifadələr, sinonimlər, antonimlər və s. bir xalının naxışları kimi bir-birinə toxunmuş olur. Onun mətnlərini təkcə bir fikrə misal gətirmək mümkün deyil: «Həcarüləhcarı Həzrəti-İmam (Hüseyn) hüzurinə gətürdilər. Ə'zayi – şərifunə doqsan zəxm olub, hər birindən çeşmeyi-xun rəvandı. Əmma şükri-səadəti-şəhadət qılmağə hər zəxmi bir dəhandı. Şeir:

*Tiği-düşməni namədür, məzmuni peyğəmi-əcəl,
Müttəsil gəlməkdədür tədbiri-hicran etməğə.
Açdı rövzənlər bədən qəsrünə peykani-bəla,
Can çıxub nəzzareyi-rüxsari-canan etməğə.*

Həzrəti-İmam mərkəbündən enüb, başuni dizi üzərinə alduqda rayiheyi-məhəbbətündən həyatı-mücəddəd bulub, güli-rüxsaruna nərgis kibi dideyi-heyran açub zəbani-hallə bu təkəllümdə guya oldı - şeir:

*Behəmdillah, rəhi-eşqündə can nəqdün nisar etdüm,
Verüb can, xaki-dərgahində kəsbi-e'tibar etdüm»*

(«Hədiqətüs-süəda»).

Əlbəttə, doxsan qılinc və ox yarası alıb ölməmək, hələ bir beyt də şeir deyib sonra canını tapşırmaq bir mübaliğədir. Doxsan yaradan hər birinin bir ağız kimi şəhidliyin xoşbəxtliyinə şükr etməsi də ayrıca mübaliğədir.

Şəhidin başını İmamın öz dizi üstünə alması, şəhidin nərgiz göz-lərini açıb İmamın gül üzünə baxması kimi ifadələrdə insani duyğular söylənir. Düşmən qılinc əcəl xəbəri gətirən məktub sayılır, şəhidin bədənini qəsr bilinir, bədənindəki yaralar bu qəsrin pəncərələri kimi göstərilir, bədənini tərk edən canın bədənəndən ayrılıb qalxması cananın üzünə baxmağa çıxması (qalxması) kimi mənalandırılır – şəhidin Cananı Allahdır. Şəhidin ruhu birbaşa Allahın hüsuruna ucalır. Füzulinin bütün poeziyasında vəsf olunan sufi sevgisi, Tanrı eşqi budur. Füzulinin təsvir etdiyi bu səhnə rəngə alınmalı mükəmməl bir portretidir. Gözəl şeir və nəsr dili bir-birini tamamlayır.

Füzulinin özünəməxsus satirik dili var. Bir qit'əsi: *Necə bir nəfs təmənnası ilə Yeməgü içmək ola dilxahun. Eyləyüb zöhdü vər'ədən nifrət, Taəti-Həqdən ola ikrahun. Mə'bədün mətbəx ola şamü səhər, Müstərah ola ziyahətəgahun. Bunun içünmi olıbsan məxluq? Bumdur əmri sənə Allahun?* Burada nəfsli, acgöz, Allahı sevməyən, ibadət yeri mətbəx olan, istirahət yerini özünə ziyarətəgah bilən bir insanın obrazı verilir. Qit'ədəki satirik ifadələr XX əsrin əvvəllərində uşaqlar üçün yazılmış tərbiyəvi, didaktik şeirlərin dil nümunələrinə bənzəyir. Xüsusilə son misralarındakı sual tərbiyə məqsədi daşıyır.

Azərbaycanın türkdilli klassik poeziyasının dilində ərəbcə ifadə və kəlamlardan ədəbi-üslubi fakt kimi M. Füzuli və İ.Nəsimi qədər üçüncü kimsə istifadə etməmişdir.

Orta əsrlərdə, ümumiyyətlə, Şərqdə olduğu kimi, Azərbaycanda da ərəbcə elm və dövlət dili olaraq işlənirdi. M.Füzuli öz ana türkcəsi ilə yanaşı, Şərqi şair dili kimi etiraf olunmuş farsca və qüdrətli ərəb dilində divan bağladı, həmin elm dilində islami-fəlsəfi traktat yaratdı.

Öz nəzəri poetikası olan «Dibaçə»sində Füzuli maraqlı bir üslubi fənd nümayiş etdirir – eyni poetik fikri türkcə, ərəbcə və farsca üç qit'ədə ifadə edir. Ərəbcə yazır: *Təbbət yəda katibin lov lahü maxəribət, Mə'murətün ussişət bil qələmi bəl-ədəbi. Ərdət minəl-xəmri fil-ifsadi nüsxətuhi, Təstəzhirül-eybə təğyirən minəl-inəbi.* (Şil olsun o katibin əlləri ki, o olmasaydı, qələm və ədəbiyyat ilə qurulmuş abadanlıqlar dağılmazdı. Onun nüsxəsinin fəsad olması çaxırdan törədi. Yəni: çaxır içib yazdığına görə, «inəb» عنب «eyb» عيب oxunar). Həmin mətləb türkcə belə ifadə olunur: *Qələm olsun əli ol katibi bədtəhririn Ki, fəsadi-rəqəmi suzimizi (سون) şur (شور) eylər. Gah bir hərflə süqut ilə qılır nadiri (نادر) nar (نار), Gah bir nüqtə qüsur ilə gözünü (كون) kur (كور) eylər.*

Türkcə də ərəb əlifbası ilə yazdığı üçün analoji xətlər həm ərəbcədə, həm də türkcədə baş verir. Yəni şair katibi günahlandırsa da, əlifba tipinin özündə də qüsurlar görünür (üç əsr sonra M. F. Axundzadə məhz bu cəhəti əsas tutub ərəb əlifbasına qarşı çıxacaqdır).

M. Füzuli öz bədii dilində ərəbcəyə geniş meydan verdi. Söhbət onun əsərlərinin dilində ərəbcə sözlərin bolluğundan getmir. Ərəb sözləri türkcəyə, ümumən, islamla birlikdə gəldi. Və birində az, birində çox bütün şairlərimizin dilində işləndi. Burada ondan söhbət gedir ki, ərəbcə M. Füzulinin dilində ədəbi-üslubi fakt kimi işlənir.

M. Füzulinin türkcə divanında dörd qəzəl-müləmmə işlənir ki, bu qəzəllərin hər beytində ikinci misra ərəb dilində gədir. Birincidə, əsasən, ərəbcə misra aforistik yük daşıyır. Allahın dünyaya, həyata verdiyi dialektik yaşayışın mütləqliyini ifadə edir. *Vəslin mana həyat verür, firqətün məmat, Sübhənə xaliqi xələqəl, mövtə vəl-həyat* (Pak və müqəddəsdir o yaradan ki, diriliyi və ölümü yaratmışdır); *Hicranına təhəmmül edən vəslini bulur. Tuba limən yūsaidühüs-səbrü vəs-səbat* (O adam xoşbəxtdir ki, mətanət və səbr ona kömək edir).

İkinci müləmmədə ərəbcə misra türkcənin sintaktik davamıdır. Misralar semantik çəkisinə görə eyni hüquqdadır. Üçüncü, dördüncü beytlərdə ərəbcə misralar atalar sözü mövqeyindədir. *Mən mübtəlayi-hicran, məndən iraq canan. Vəl ömrü keyfə ma kan mislür-riyahi rayeh* (Ömür nə cür olur-olsun, külək kimi əsib gedəndir).

Üçüncüdə sevgiliyə alqış edilir, dua söylənilir və ilk misraların bədii semantikasını tamamlayır. Dördüncüdə peyğəmbərin sifətlərinə məhəbbət vəsf olunur. Bu halda ərəbcə misralar Qur'an ayələri kimi səslənir.

Müləmmələrdə M. Füzuli bir türk millətsevəri kimi çıxış edir, öz ana dilinə güvənir və onun gücünü göstərir. O zaman (elə indi də) dünyanın ən güclü dili olan ərəbcə ilə öz türkcəsini yarışdırır. Qur'anın dili olan ərəbcənin müqabilində türkcənin qüdrətini sübut edir. Bu müləmmələrdə türkcə həm yığcamlığı, yəni qrammatik kamilliyi, həm də leksik semantikasını ilə ərəbcənin qarşısında, Füzulinin təbiri ilə desək, əlif kimi şux dayanır, başını uca tutur. Beş əsr əvvəl M. Kaşğari demişdi ki, türkcə ərəbcə ilə atbaşı gedir. Füzuli bu böyük dilçi-lügətçinin, hərtərəfli bilik sahibi türk aliminin sözünün doğruluğunu əyani göstərdi. Füzulinin bu müləmmələri yazmaqda qayəsi, məsləki, şair məqsədi bu olmuşdur. Məlumdur ki, rübailərin janrı kimi estetik əlaməti fikrin yığcam fəlsəfi-bədii ümumiləşməsini verməkdir. Füzuli divanındakı kamil sənət nümunəsi olan 75 rübaisindən altısı ərəbcə yazılmışdır. Böyük şairin ana dilində olduğu kimi, ərəbcədə də bu janrın müdrik-fəlsəfi dəyərini saxlamaq gücündə olması aşkar görünür. Bu rübailərdən biri: *Ya mən bəsət əl-ərzə və əsr əl-əflak, İdraku kəmalihə kəmalül-idrak. Fil-ərzi və fis-səmai la rəbbə sivak. Ma nə'büdü ya vahidü, illah iyyak* (Ey yeri döşəyən və fələkləri hərəkətə gətirən. Kamalının dərkisi idrakın kamilliyidir. Yerdə və göydə səndən başqa Allah yoxdur. Ey vahid, səndən başqa kimsəyə ibadət etmərik).

Və çox maraqlıdır ki, Füzuli «Divan»ının ilk baş qəzəli məhz ərəbcə misra ilə başlayır: *Qəd ənərəl-eşqə-lil-üşşaqi min-hacəl hüda* (Eşq aşıqlər üçün hidayət yolunu işıqlandırdı). Buna ona görə baş qəzəl deyirik ki, şeir təsəvvüfçü Füzulinin proqram yazısıdır. Buradakı eşq Allaha eşqdır, buradakı aşıq-

lər Allahı sevənlərdir, həqiqət yolunun yolçularıdır. Bu ərəbcə misranın müqabilinə türkcə misra çıxarılır. Bu, Axillesin qarşısına Axilles çıxarılmasıdır, Atillanın müqabilinə Atilla gətirilməsidir. Daha bu sərkərdənin müqabilinə əsgərin çıxarılması deyil. Füzuli türkcə misranın kamilliyinə inanmasaydı, birinci misranı ərəbcə deməzdi. Başqa maraqlı cəhət: ikinci misrada bir **eylər** köməkçi feli türkcədir: *saliki-rahi-həqiqət eşqə eylər iqtida*. Həmin mənzərə bütün şeir boyu davam edir. İkinci beytin birinci misrasında türkcə iki söz (**ol** və **ondan** əvəzlilikləri) var: *Eşqdir ol nəş'eyi-kamil kim, ondandır müdam*; beytin ikinci misrasında bir dənə də türkcə söz yoxdur: *Meydə təşviri-hərərət, neydə təsiri-səda*; üçüncü beytin ilk misrasında türkcə söz yoxdur, ikinci misrasında **olmaz** köməkçi feili və **ol** işarə əvəzliyi: *Vadiyi-vəhdət həqiqətdə məqami-eşqdir Kim, müşəxxəs olmaz ol vadidə sultandan gəda*; dördüncüdə birinci misrada bir türkcə söz (*eyləməz*), ikincidə heç biri. Və eyni nisbət sonrakı üç beytdə də davam edir. Təbii, burada birinci səbəb odur ki, bu təsəvvüfçü proqram şeirində sufi terminləri əsas yer tutur ki, bunlar da ərəb sözləridir. Ancaq bu ərəb sözləri türkcə qrammatika ilə cümləyə dönür və fikri ifadə edir. Deməli, ikinci, Füzuli ona görə misraların hörgü materialını ərəb sözlərindən götürür ki, türkcənin qrammatik quruluşunun gücünü göstərsin. Çox mükəmməl qrammatik quruluş sahibi şairimiz ərəbə deyir ki, buyur, mənim qrammatikam sənin sözlərini öz dəyirmanında üyüdüb mənim dilimin qidasına çevirir. Dil mütəfəkkirlərinin bu qənaəti tarixi gerçəklikdir: dilin qüdrəti təkcə onda deyil ki, gərəksiz əcnəbi sözü rədd etsin, həm də ondadır ki, əcnəbini qida kimi həzm edə bilsin. Türkcəmizin tarixində bu «dil həzminin» klassik nümunəsini Füzuli göstərdi.

Belə ərəbcə-türkcə, yaxud türkcə-ərəbcə misra ardıcılığı Füzuli divanında xeyli yer tutur. Bunlar, əlbəttə, misra və ya beyt yarışı olmaqla, həm də ərəbcə bir aforizmi türk cəmiyyətinə gətirmək və ya sadəcə türkün qulağını Quran dilinə alışdırmaq məqsədlərini də izləmişdir: *Vəhmi ondandır ki, mümkün olmaya qəmdən nicat, Fərric, allahümmə həmmi, nəccini mimma nəxaf* (Allah, məni qəmdən qurtar, qoxduğum şeydən mənə nicat ver); mətləi belədir: *Əsrəqət min fəlakil-*

behcəti şəmsün və bəha, Mələl-aləmə nurən və sürurən və bəha (Gözəllik fələyindən günəş doğdu və onunla aləm gözəllik, şadlıq və işıqla doldu). Ardınca beytlər türkcə gəlir: *Çıxdı bir gün ki, ziyasında...* və başlanğıc gücdə bir beytlə yekunlaşır: **Ey Füzuli, rəhi-şə'rini tut ol rahbərün, Bu təriqilə zəlalətdən özin eylə rəha!** Bunlardan hər biri (ərəbcə misra və beytlər) Füzulidə bir kəlamdır. Ancaq bəlkə bunlar ərəbcədə də xalq dilində bir ata sözüdür, bir müdrik ifadədir – Kərkük, Mosul türklərinə əsl məlum olan bu aforizmləri türkcə mətnin içində bir də yadlarına salıb.

Bütöv misra və beytlərdən əlavə, ərəbcə sözlər, ifadələr Füzuli divanının şeirlərinə səpələnmişdir: Qumari «**təhtəhəl-ənhar**» (altında çaylar) oxur gülzar vəsfində, Ənadil «**həzihi cənnat**» (cənnətlər bunlardır) oxur gülzar şə'nində və s. Hər halda Füzuli başa düşülməyən dil işlətməzdi: o, türk cəmiyyətini, cəmiyyətin qavrayış səviyyəsini düşünməliydi.

Fikrin minimum ifadə biçiminə sığışması əqli inkişafın öz məntiqidir. Eyni zamanda bu konstruksiya təfəkkürün inkişafına təsir göstərir, düşüncə tərzini dolğunlaşdırır. Bədii fikrimizin tarixində buna maksimum nail olan Füzulidir. Bu o deməkdir ki, xalqın mənəvi-əqli düşüncə tarixində Füzuli bir mərhələdir, o özünə qədərki düşüncə tərzini ümumiləşdirir və yeni dövr üçün zəmin hazırlayır.

MİLLİ ƏDƏBİ DİLİN YENİ DÖVRÜ XVII-XVIII əsrlərdə ədəbi dil

Hər zaman olduğu kimi, XVII-XVIII əsrlərdə də tarixi şərait, iqtisadi, siyasi vəziyyət, dövlətçiliyin səviyyəsi ədəbi dilin varlığına, inkişafına öz möhürünü vurur. XVI əsrin sonu, XVII əsrin əvvəllərindən Səfəvilər dövlətinin keçirdiyi böhran nəticəsində Azərbaycan ədəbiyyatı yuxarıdan himayəsini itirir və ədəbi dil dövlət nəzarətindən çıxır.

Bu zaman mərkəzi dövlət zəifləyir¹. Bundan istifadə edən bəylərbəylər, ayrı-ayrı varlı feodallar, xanlar müstəqilliyə can atırlar. Təbii ki, bu davranış dövlətin sarsılmasına və ölkənin parçalanmasına gətirir. Adətən bizim tarixçilərimiz ölkəmizin ikiyə bölünməsinə Rusiyanın adı ilə bağlayırlar. Ancaq əslində ölkədaxili çəkişmələr, ayrı-ayrı xanlıqların eqoizmi, hər xanın ancaq özünü şah görmək meyli yemək üçün Rusiyanın əlinə hazırca halva verdi. Çarın bir xarici siyasəti ölkədaxili ziddiyyətləri qloballaşdırdı. Əslində Azərbaycan-Rusiya əlaqələri rus tacirlərinin ölkəmizə, Şimal və Cənub torpaqlarımıza ayaq açması ilə başlayır ki, bu da Azərbaycanın iqtisadi yüksəlişinə səbəb olur. Hətta «ruslara səfəvilərin bütün hakimiyyəti dövründə gömrüksüz ticarət etmək hüququ, pulsuz arabalar, qonaq evlərində və ticarət məntəqələrində imtiyazlar verildi. Şahın fərmanında yerli hakimlərə rus tacirlərinə xüsusi ehtiram göstərmək tapşırıldı»². Bunun ardınca Azərbaycan tacirləri Qazan, Novqorod, Yaroslavl və başqa Rusiya şəhərlərinə ticarətə gedirlər, «Moskva Azərbaycan mallarının daimi ticarət yeri olaraq qalırdı»³. Beləliklə, Azərbaycandakı ziddiyyətlər rus çarının əlində olur, dövlətin zəif yerini bilir və işğal üçün münasib siyasi vəziyyətdən istifadə edir. Buyurun, 1732-də Qarabağ hakimi İbrahim xan özünü başqa xanlıqlara qarşı qoyaraq Rusiya ilə əlaqə yaratmaq üçün Peterburqa elçi

¹ Azərbaycan tarixi: (Z.Bünyadov və Y.Yusifovun redaktəsilə). Bakı, 1994, s.500.

² Yenə orada. s.492-493.

³ Yenə orada. s.495.

göndərir¹; 1787-də eyni qüsuru Quba xanlığının adından Fətəli xan təkrar edir, çara məktubunda xan yazırdı: «Əmin edə bilərəm ki, bütün ömrüm boyu Rusiyaya münasibətimdə zərrə qədər də olsun, dəyişiklik olmayacaqdır. Mən daim Rusiyanın düşmənlərinə düşmən, dostlarına dost olacağam»². Həmin Fətəli xan 1780-1881-də dəfələrlə Qarabağ xanlığı üzərinə yürüşlər edir, 1785-də Şəki və Talış xanlıqlarını özünə tabe edir və dəhşətli budur ki, 1785-də «İrana və Osmanlı Türkiyəsinə qarşı birgə mübarizə aparmaq üçün Gürcüstan çarlığı ilə ittifaqa girir»³. Və bundan da dəhşətli odur ki, bizim tarixçilərimiz Güney Azərbaycana İran, Quzey Azərbaycana isə sadəcə Azərbaycan deyirlər. Halbuki Cənubda var olan dövlət səfəvilərin Azərbaycan dövlətidir, cənub xanlıqları şahlıq tərkibində vahid dövlət təşkil edir. Yəni əslində Azərbaycanı ölkəmizin Şimal xanlıqları iki yerə bölmüşdülər. Azərbaycanın Cənubu ikiyə bölünmüş ölkənin yarısı olaraq bir Səfəvilər dövlətindən ibarət idi. Həmin ölkəmizin Şimalında isə Qarabağ, Naxçıvan, Gəncə, Şamaxı, Şəki, Bakı, Quba, Darbənd, Salyan, Talış, Cavad xanlıqlarından və Qutqaşen, Qəbələ, Qazax, Şəmsəddin sultanlıqlarından, hər biri liliput dövlətciklərdən ibarət pərakəndə ərazi vahidləri var idi. Bu iki Azərbaycanı (yəni Azərbaycanın iki hissəsini) bir zaman, e.ə. parflar birləşdirib bütöv dövlət halına gətirdi, ondan min il sonra monqollar birləşdirib vahid Azərbaycan eləmişdi*. Üçüncü dəfə mərkəzləşmiş Azərbaycan dövlətini səfəvilər qurdular. Haqqında söhbət gedən dövrdə ölkənin Cənubunda (Güney Azərbaycanda) zəifləmiş şəkildə olsa da, Səfəvilər dövləti öz adını və varlığını saxlayırdı. Beləliklə, böyük Azərbaycan Cənubda şahlıq (yəni

¹ Azərbaycan tarixi: (Z.Bünyadov və Y.Yusifovun redaktəsilə). Bakı, 1994, s.553.

² Yəni orada. s.552.

³ Yəni orada. s.553.

* Əslində monqollara qədər Azərbaycan adı altında ölkəmizin Cənubu, Arran, Alban, Şirvan adları ilə Şimalı nəzərdə tutulurdu. İlk dəfə monqolların zamanında Şimal və Cənub birlikdə Azərbaycan adlandı. İndi qəribədir ki, tarixçilərimiz Cənuba İran, Şimala Azərbaycan deyirlər. Bu da maraqlıdır ki, Azərbaycan xanlıqlarından da çox olan rus knyazlıqlarını da birləşdirib monqollar mərkəzləşmiş Rusiya dövlətini yaratmışdılar.

dövlət), şimalda xanlıqlar (yəni dağınıq, əlaqəsiz ərazilər) şəklində yaşayırdı-xoşagəlməz bir obrazla desək, Azərbaycan yarımcan halında idi. Heç olmasa, şimalda «Dədə Qorqud kitabı»nın nümunəsi kimi, Böyük Oğuz Elinin (dövlətinin) təmsalında bir xanlar xanı müəyyənləşməli idi – bu, xanlıqların, İç Oğuzla Daş (Dış) Oğuz kimi, birləşməsi demək olardı; onların içində bir fəvqəl xan (yəni şah) seçilməli, bütün xanlıqlar ona tabe olmalı idi – bu halda çar ölkəni belə asanlıqla əlinə keçirə bilməzdi. Əslində cənubda bu iş görülmüşdü – cənubda Təbriz, Urmu, Xoy, Qaradağ, Sərab, Marağa, Maku və başqa xanlıqlar şahın (Xanlar xanının) tərəfindən idarə olunurdu. Tarixi gerçəklik göstərir ki, cənubun şahlıq dövləti əslində şimal xanlıqlarını birləşdirib mərkəzləşmiş dövləti bərpa etməyə çalışırdı, ən azı, heç olmasa, bu xanlıqları himayə edib, çarın boyunduruğuna düşməkdən qoruyurdu. Məsələn, Nadir şah 1744-də Şəki xanlığı üzərinə yürüş edir. 1797 -də Ağa Məhəmməd şah Qacar böyük qoşunla Şuşanın üstünə gəlir. Bunların hamısında niyyət Şimal torpaqlarını çardan qorumaq, şimalı nəzarət altına alıb birləşdirmək idi. Hər iki halda cənub qoşunları rus ordusu ilə vuruşur. Məsələn, bir az sonra 1812-də Rusiyanın Fransa ilə müharibəyə başı qarışmasından istifadə edən Abbas Mirzənin cənub ordusu iyun ayında Şimala hərəkət edir və rus ordusu ilə döyüşdə geri çəkilir. Bizim tarixçi bunu hansı ifadələrlə qələmə alır: «İran ordusu Qarabağa *soxuldu*»¹. Buyurun, 1813-ün oktyabrında Qarabağın Gülüstan kəndindəki müqaviləyə görə Şimalın yeddi xanlığı Rusiya imperiyasına qatıldı. Yaxud 1826-da Rusiyadakı dekabristlər qalmaqalından istifadə edən Cənub dövlətimiz böyük ordu ilə Şimalı xilas etməyə gəlir. Tarixçi belə deyir: «Rusiyanı zəifləmiş bilən şah 60 minlik ordusu ilə Azərbaycanın şimal torpaqlarına *soxuldu*»². Ancaq iki il sonra Türkmənçay sazişi ilə Şimali Azərbaycan bugünkü torpaqları ilə rus imperiyasına qatıldı – tarixçi desin, Azərbaycana kim soxulmuş oldu? Deməli: Rusiya Azərbaycanı ikiye bölmədi, özü

¹ Bütün deyilənlər üçün bax: Azərbaycan tarixi. Bakı, 1994, s.520, 540-541

² Yenə orada. s.578.

özünü ikiye bölmüş Azərbaycanda Şimaldakı xanlıqları zəbt elədi, necə deyirlər, Şimaldakı xanlıqlardan bir bütövlük yaratdı. Tarixçilər deyirlər ki, İran Rusiya ilə sazişə gəlib Azərbaycanı iki yerə parçaladı. Halbuki, əksinə, Şimalı qorumaq üçün Cənubumuz Rusiya ilə apardığı müharibəni uduzdu, rus pərakəndə Şimalı işğal etdi. Və təsəvvür edək ki, bu müqavilə olmasa, rus ən azı Təbrizə qədər gedəcəkdi, ya bəlkə də Cənubu tamam tutacaqdı. Ancaq bizim tarixçilər bu hadisələri necə təhlil edirlər? «Nadir şahın qoşunu «Gələsən-görəsən» qalasında ciddi müqavimətə rast gələrək çəkilməyə məcbur oldu. 1745-də fevralın 13-də *İran qoşunu* (kursiv mənimdir – T.H.) ikinci dəfə Şəkiyə doğru irəlilədi». Buyurun Azərbaycan şahı, Azərbaycan hökmdarı Nadirin ordusu «İran qoşunu» kimi qələmə verilir. Yaxud «rus qoşununun Azərbaycandan getməsindən istifadə edən Ağa Məhəmməd şah 1797-də böyük ordu ilə Arazı keçdi» deyilir və ardınca göstərilir ki, Qacarın Qarabağı tutması Şimali Azərbaycanda siyasi vəziyyəti dəyişir. Və həmin tarixçi deyir ki, şahın tərəfdaşları baş qaldırır – deməli, Şimalda rusa qarşı Cənubla birləşmək istəyən xanlar varmış. Daha bundan aydın necə demək olar: «Rus qoşunu ilə əlaqə saxlayan, onlara xidmət edən xanlar təqib olundular»¹. Aydın ki, cənub şahlarının Şimala yürüşlərinin qəsdı Şimalla Cənubu birləşdirib, mərkəzləşmiş Azərbaycan dövləti yaratmaq və Rusiyaya qarşı birgə müqavimət olub. Yaxud yenə həmin mənbədə deyilir: «Qalanın (Gələsən-görəsənin) müdafiəsinin dayandırılması Azərbaycanın Nadir şah tərəfindən tam istilasına demək deyildi. Ağır feodal istismarına məruz qalan xalq 1747-nin əvvəlində yenidən *İran zülmünə* (kursiv mənimdir – T.H.) qarşı silaha əl atdı»². Qəribədir ki, tarixçilər, bir tərəfdən, cənub şahlarımızın Şimalı rus çarından qorumaq, Cənubla Şimalı birləşdirmək məqsədilə qoşun çəkmələrini deyir, o biri tərəfdən, «İran qoşunu» «İran zülmü» (guya şimal xanları xalqa xurma yedirdəcəkdilər), «Azərbaycan İran hakimiyyəti altında» ifadələri ilə bu Azərbaycan şahlarının

¹ Bütün deyilənlər üçün baxın: Azərbaycan tarixi. Bakı, 1994, s.520, 540-541.

² Yenə orada, s. 541.

Azərbaycan dövlətinə İran damğası vurur, rus və Avropa tarixçiləri kimi yurdumuzu *İran* adı ilə tanıdılar. Yenə qəribədir: Azərbaycanın Rusiya ilə müharibəsi Rusiya - İran müharibəsi adlandırılıb. Doğrudanmı, bu müharibə Təbriz-Ərdəbil-Urmu-İsfahanla Moskvanın – Peterburqun qarşılaşması idi və burada Bakı – Gəncə – Şamaxı – Qarabağ iştirak etmirdi və etməməli idi? Ancaq N.Nərimanov «Nadir şah» faciəsində, Ə.Haqverdiyev «Ağa Məhəmməd şah Qacar» dramında bu şahları Azərbaycan yolunda qılınc işlədən hökmdarlar kimi rəğbətlə təsvir edirlər. Deməli, yazıçılarımız tarixi gerçəkliyi tarixçilərimizdən düzgün qiymətləndirirlər. Tarixçilər siyasi tarix yazdıqları halda, yazıçılarımız tarixi həqiqəti olduğu kimi canlandırırlar.

Başqa bir ziddiyyət tarixçilərimizin Türkiyəyə münasibəti ilə bağlıdır. Türkiyə 1724-də Naxçıvanı, Ordubadı tutur, 1725-də Gürcüstan, Ermənistan və Azərbaycanın xeyli hissəsini ələ keçirir. Türkiyənin məqsədi Rusiyanın Qafqaza müdaxiləsinin qarşısını almaq idi. Bu, 1918-də Nuri Paşanın Azərbaycan Cümhuriyyətini xilas etməsi kimi bir tarixi iş olmalıydı. Sənədlər də bunu təsdiqləyir: «1723-də qonşu ağalar (İrəvan xanlığı nəzərdə tutulub – T.H) Ərzurum paşasına yazırlar ki, nəyə görə oturmusunuz? Siz də türksünüz, biz də, rusun əlinə düşməkdənsə, sizin əlinizə düşməyimiz yaxşıdır. Vaxtında gəlin şəhəri (İrəvan nəzərdə tutulur – T.H.) tutun və rusu şəhərə buraxmayın»¹. Halbuki 1724-də Gəncə və Qarabağın 161 nəfər ermənisi – din xadimləri və yüzbaşıları Osmanlı türklərinə qarşı mübarizədə kömək üçün I Pyotra və Bakıdakı rus komandanlığına məktubla müraciət edərək yardım istəyirlər².

XVII-XVIII əsrlərdə Azərbaycanın tarixi-siyasi və inzibati vəziyyəti belə idi. Bu şərait Azərbaycan ədəbi dilinin inkişafına təsir edirdi. Yaxşı ki, milli dil bu vaxta qədər formalaşmışdı – müəyyənlanmış əsas lüğət fondu və qrammatik quruluş bu feodal pərakəndəliyinə və Şimal-Cənub parçalanmasına təslim olmadı. Dövlət idarəçiliyi baxımından bütövlüynün pozulmasına baxma-

¹ Azərbaycan tarixi, Bakı, 1994, s.504.

² Yenə orada, s.505-506.

yaraq, Şimalla Cənubun ticarət əlaqələri kəsilməmişdi. Şimalın Cənubla ticarət əlaqələri həm quru yolu ilə Dərbənd-Şabran-Muğan düzü və Xudafəridən Ərdəbil-Xalxal-Zəncan – Sultaniyyə-Əhər-İsfahana qədər uzanır, bu yoldan Gəncə, Ərəş, Naxçıvan, Mərənd, Təbriz və Marağaya qollar ayrılırdı; həm də dəniz yolu Xəzər vasitəsilə Dərbənd-Bakı-Lənkəranda keçərək, Astara, Gilan və Cənubun başqa şəhərlərinə yayılırdı¹. Bu, XVI əsrdə mərkəzləşmiş Azərbaycan dövlətinin zamanındakı marşrutların davamı idi. Həmin marşrutun müntəzəm davamı Şimalın Cənubla hər cür ədəbi, mədəni əlaqələri kimi, ümumi milli dil ünsiyyətini də saxlayırdı.

Ümumiyyətlə, bu əsrlərdə Azərbaycanda (həm Şimal, həm Cənub nəzərdə tutulur) elmin, mədəniyyətin ənənəvi zəmində və ənənəvi üslubda müəyyən inkişaf səviyyəsi vardı.

Azərbaycanda mədrəsə təhsili gedirdi. Bu, müasir anlamda orta məktəb təhsilinə bərabər idi. Ancaq nəzərə alanda ki, burada axundlar dərs verirdilər, Quran tam öyrədilir, təlim edilirdi, özlüyündə məlum olur ki, bu dövrdə Azərbaycanda istedadlı alimlər nəslə yetişirdi. Şamaxıda 40 ibtidai, 7 yüksək mədrəsə, Təbrizdə 600 ibtidai, 47 yüksək mədrəsə təhsilli təlim ocaqlarının olması məlumdur. Hələ Şah İsmayıl Xətai dövründən əsas qoyulan, oğlu I Təhmasib tərəfindən daha da zənginləşdirilən *saray kitab evi* ənənəsi davam edirdi. Sonralar bir qədər zəifləsə də, II İsmayılın zamanında yenidən qurulur və dövrün böyük alimi Sadıq bəy Əfşarın idarəsinə verilir. Bu dövrdə Azərbaycan xəttatlığı uğurla davam edir və onun mahir nümayəndələri fəaliyyət göstərirlər. Sadıq bəy Əfşarın «Məcməül-Xəvəs» (Seçilmişlərin toplusu) mükəmməl təzkirəsində XVI-XVII əsrlərin istedadlı Azərbaycan şairləri haqqında elmi məlumat verilir və əsərlərindən nümunələr göstərilir. Sadıq bəy həm də zamanəsinin istedadlı şairi, böyük miniatür və portret rəssamı kimi tanınır.

XVIII əsrin məşhur səyyahı və coğrafiya alimi Zeynalabdin Şirvani «Bustanüs - siyahə» (Səyahətlər bağı) və «Riyazüs -

¹ Azərbaycan tarixi 1994, s.492.

siyahə» (Səyahətlər bağçası) kimi qiymətli əsərlərin müəllifidir. XVI əsrin sonlarından Səfəvi saraylarının, xüsusilə I Şah Abbasın münasibəti nəticəsində bir çox alimlər didərgin düşsələr də, Osmanlı müharibələrində xeyli alimlər və sənət adamları əsir alınsalar da, yenə Azərbaycan elmini Şərqdə tanıdan alimlər yaşayır və ərəb, fars, türk dillərində əsərlər yaradırdılar. Bu dövrdə həm Cənubda, həm Şimalda şəhər quruculuğu davam edir, gözəl memarlıq abidələri inşa olunur. Bunların içərisində XVIII əsrdə tikilmiş Şəki Xan sarayı memarlıq və rəngkarlıq səviyyəsi ilə xüsusi seçilir.

Təbii ki, dövrün mədəni inkişafında, bütün əsrlərdə olduğu kimi, mədəni inkişaf sistemində Azərbaycan ədəbiyyatı daha çox diqqəti çəkir. Bir tərəfdən, klassik divan ədəbiyyatı, Füzuli məktəbi davam edir, onun Qövsü və Saib Təbrizilər, Məsihi, Fəzli Əfşar (XVII əsr), Nişat Şirvani, Şakir Şirvani, Məhcur Şirvani, Arif Təbrizi, Arif Şirvani, Ağa Məsih Şirvani (XVIII əsr) kimi böyük söz ustaları yazıb-yaradırdılar, o biri tərəfdən, güclü şifahi xalq ədəbiyyatı özünü göstərir, xalq şeirinin Aşıq Abbas Tufarqanlı, Sarı Aşıq (Aşıq Abdulla), Saili, Xəstə Qasım kimi simaları yetişir. Və bu şeiri yazılı ədəbiyyatda təsbit edən, xalq şeiri janrlarını Füzuli məktəbinin müqabilinə çıxaran Molla Vəli Vidadi, Molla Pənah Vaqif kimi klassiklər ədəbiyyat tariximizdə yeni məktəb yaratdılar. Bu zaman silsilə dastanlar meydana çıxır və gələcək realist nəsrə qida verəcək nəsr nümunələri yaranır.

Bə'zən XVII əsr Azərbaycan ədəbi dili süqut və durğunluq dövrü kimi dəyərləndirilir (Ə.Dəmirçizadə). Bilindiyi və deyildi ki, Azərbaycan milli ədəbi dili ömrü boyu yüksələn xətt üzrə gəlir. Təbii ki, Füzuli ilə Mirzə Fətəli arasında körpü olan, harmonik keçid təşkil edən XVII-XVIII əsrlər də həmin inkişaf yolunun qiymətli iki əsridir. Əlbəttə, burada ləngimə faktı var. Ancaq bu ləngiyən ədəbi dilin bütövlüyü deyil, onun üslub qanadlarından biridir. Klassik-kitab dil norması Füzulidə öz zirvəsinə çatdı. Adi məntiqdir ki, qalxan bir yol zirvəyə çatdıqdan sonra enməyə başlayır. Ancaq milli dil dövrünün bu zaman kəsiyində əvvəlki mərhələnin ikinci dərəcəli üslub qanadı olan folklor-danışıq dilinin inkişafında möhtəşəm qalxma başlayır. Əslində XVII əsrdə ədəbi dilimizin tarixində çox orijinal bir inkişaf şəkli görünür. Əvvələn, ikinci birincinin mövqeyinə yüksəlmək üçün

birinci ilə mübarizə aparır, birincinin möhtəşəm kultuna yiyələnmək üçün leksik-frazeoloji zənginləşmə prosesi yaşayır. O biri tərəfdən, bütöv ədəbi dili xəlqiləşdirmək, xalq danışq sintaksisini Füzulinin qrammatikasının ədəbi kamilliyinin müqabilinə çıxarmaq yükü onun üzərinə düşür. Folklor dilinə dayanaraq bu üslubi istiqamət XVIII əsrdə yazılı ədəbi dildə hakim mövqə tutdu. Həm də XVII əsrdən gələn bu inkişaf tipi o dərəcədə perspektivli olur ki, XIX əsrdə Q.B.Zakirin, M.F.Axundovun dil yaradıcılığı üçün zəmin təşkil edir.

Ölkənin vəziyyəti bir az qaydaya düşən kimi ədəbiyyatda, mədəniyyətdə dirçəliş başlayır. I Şah Abbas dövründə, bir tərəfdən Türkiyə işğalçıları ölkəni xarabazara çevirir, digər tərəfdən şah özü alim, şair, memar və musiqiçiləri sürgün edir, istə'dadlı ailələri didərgin salır. Təbriz dəfələrlə yadellilərin qırğın və talanlarına mə'ruz qalır. Bu cəhətlər nəinki təkcə qədim mədəni mərkəzin özünün, eyni zamanda ümumən Cənubi Azərbaycanın və hətta bütövlükdə Azərbaycanın mədəni, ədəbi inkişafını ləngidir. Yaxud *Şah Səfi* zamanında yaranan sakitlik, xüsusilə II Şah Abbas vaxtında mədəniyyətə diqqət verilməsi ölkədə ədəbiyyatın yüksəlişinə səbəb olur.

Ümumiyyətlə, tarixi faktlar göstərir ki, dövlət başçılarının siyasəti, dünyagörüşü, sarayların münasibəti ədəbiyyatımızın inkişafına və ya ləngiməsinə həlledici təsir göstərmişdir. XVII-XVIII əsrlərdə saraylar öz başı hayına qalmışdı. Saraylar siyasi və mə'nəvi böhran vəziyyətində idi. Taxtlarda istə'dadsız dövlət başçıları otururdu. Saraylar ədəbiyyat və incəsənət xadimlərini toplamır və himayə etmirdi. Bu cəhət ədəbiyyatın səviyyəsinə də hiss olunur. Məsələn, I Şah Abbas dövründə doğma şəhərindən didərgin salınan Qövsi Təbrizinin anadan olması, həyatı, ölümü haqqında müasir elmimiz ancaq təxmini mülahizələrdən çıxış edir. Çünki dövründə sənətkara qiymət verilmədiyindən onun haqqında, görünür, məlumatlar sənədləşdirilməmişdir. I Şah Abbas dövrünün başqa sənətkarı M.Əmaninin həyatı, şəxsiyyəti haqqında dəqiq məlumatlara hələ də ehtiyac var¹. Yaxud II Şah Abbas

¹ Onullahi S. Məhəmməd Əmani haqqında tədqiqat, Az. SSR EA Xəbərləri—1978, № 3, s. 114-115. Tarixçilərin I Şah Abbas haqqındakı məlumatları çox ziddiyyətlidir. Bir tərəfdən, yazırlar ki, o, külli miqdarda əlyazmaları, külliyyatları, qiymətli əsərləri yandırdırır, sənət adamlarını didərgin saldırır, ədəbiyyatı, mədəniyyəti himayə etmir, o biri tərəfdən, dövlətin

güclənməsindən danışılır. Bir tərəfdən, deyilir ki, dövlət farslaşdırılır, türk dili sıxışdırılır, o biri tərəfdən, Avropa səyyahları deyirlər ki, Şah Abbas sarayda, süfrə arxasında türkcə danışdı. Bir tərəfdə də xalqın yaratdığı rəvayətlər, əfsanələr dayanır ki, hamısında Şah Abbasa ancaq xalqın rəğbəti əks olunub. Xalqda «Şah Abbas – cənnətməkan» deyimi var, xalq görməyə, folkloruna belə sözü salmazdı. Rəvayətdir ki, Şah Abbas libasını dəyişib (təgyiri-libas olub) xalq içində gəzər, gerçəkliyi öyrənərmiş. Olmasa, xalqa bunu dedirtmək olmazdı. Azərbaycanın çox müxtəlif coğrafiyalarında Şah Abbasın adı ilə bağlı karvansaralar, məscidlər, körpülər bu gün də qalır. Şah Abbas hakimiyyətə gələndə Azərbaycan parça-parça idi. Mərhələ-mərhələ Azərbaycanın Türkiyə tərəfindən işğal olunmuş torpaqlarını azad elədi, Güney Azərbaycanın şimal-şərqini özbəklərin talanlarından qurtardı. 42 il hakimiyyətdə olmaq zarafat deyil, Şah Abbas zabitəli bir səfəvi dövləti qurdu.

Xalq rəvayətlərində Şah Abbasın keçə döymək, xalı toxumaq peşələrinə yiyələndiyi söylənir. Onun bizə içərisində bu beytlər olan qəzəli məlumdur: *Dərdi olanun, həmişə dərman biləsinə, Küfri olanun, nə gəzər iman biləsinə? Bülbüllər oxur şamü səhər bağ arasında, Güllər açılır sünbülü reyhan biləsinə. Bağdadı alır, bil, Şah Abbas, Hüseyni Təvəfə gəlir ol Şahi-Mərdan biləsinə.* Onun bizə bu qoşması da gəlib çatıb: *Dilbər, sənün ilə meylər içəlüm, Bu dünya kimsəyə qalmaz, əfəndim. Bu fani dünyada ləzzət çəkəlüm, Bu dünya kimsəyə qalmaz, əfəndim. Dünyanun, bil, adı fanidir, fani, Beş gün qonaq saxlar ancaq insani, Təxtindən endirmiş çox Süleymani, Bu dünya kimsəyə qalmaz, əfəndim. Bayquşlar məskəni çöldür əzəldən, Bülbülün dilbəri güldür əzəldən, Atalardan qalma yoldır əzəldən, Bu dünya kimsəyə qalmaz, əfəndim. Dünyanun bir adı quru qəfəsdür, Ana köhil bağlamaq tamam əbəsdür. Bu sözü söyləyən Şahi-Abbasdur: Bu dünya kimsəyə qalmaz, əfəndim.*

Şah Abbas ana dilini, klassik şerin işlətdiyi türkcəmizi, folklor şeirini nə gözəl bilirmiş. Bu qəzəlin altında rahatca Qövsinin imzasını qoymaq olar. Bu qoşma aşiq şeirinin bütün poetexnikasına yiyələnib. Ana dilini belə gözəl bilən şah ona xor baxmaz. «Bü dünya kimsəyə qalmaz» deyən şah mütləq xalq üçün, dövlət üçün çalışmalıydı. «Bayquşlar məskəni çöldür» deyən şah çölləri abadlaşdırmalıydı; «Bülbülün dilbəri güldür» deyən hökmdar ölkəsini güzlərə çevirmək üçün yaşamalıydı.

Şəxsiyyətindən xəbər verən öz yaradıcılığı və xalq ədəbiyyatı, eləcə də qurduğu qüdrətli Azərbaycan dövləti, həm adını bu gün də yaşadan **şahı** və **abbası** pul vahidləri sovet tarixçilərinin I Şah Abbas haqqındakı tədqiqatlarını rədd edir (I Şah Abbas haqqında obyektiv tarixi məlumat almaq üçün bu mənbə ilə tanış olun: Elçin Hüseynbəyli. Şah Abbas. Roman-xronika. Bakı, 2008.)

cəhət şairin yaradıcılığının məzmununda və məhsuldarlığında əks olunur. II Şah Abbasın ölümü ilə böyük sənətkar gözdən salınır, himayəsiz qalır. Başqa bir fakt. XVIII əsrin ikinci yarısında Qarabağ xanlığının inkişafı, sarayda ədəbiyyata, sənətə hörmət böyük sənətkar Vaqifi yetişdirir.

Milli dil anlayışı altında millətin ünsiyyətinə xidmət edən dil nəzərdə tutulur. Deməli, millətin istifadə etdiyi dilin əsas lüğət fondu, qrammatik quruluşu, fonetikasi və frazeologiyası görünən yerdən milli ədəbi dilin inkişafı başlanır. Əvvəlki bəhslərin faktları göstərdi ki, Azərbaycan xalqının əsas lüğət fondu, qrammatik quruluşu, fonetika və frazeologiyası müəyyənlanmış dili hələ VII əsrdən özünü göstərir. Həmin qrammatik şəkilçilər, söz yaratma vasitələri, söz birləşməsi və cümlə tipləri milli ədəbi dildə təzahür edir. Fərq odur ki, XVII əsrə qədərki dövrdə milli dilin növbəti mərhələlərindəki formaların dublyorları da fəaliyyət göstərir – paralellik adı ilə bu xüsusiyyət əvvəlki bəhsdə qeyd olundu.

Bu baxımdan, XVI əsrin sonu və XVII əsrin əvvəlindən dil vahidlərinin işlənməsində sabitlik yaranır. Bundan sonra əvvəlki dil faktorlarına (leksik, qrammatik, fonetik) ancaq epizodik səpkidə rast gəlirik. Ona görə də bunları artıq ədəbi dildə arxaizm kimi qiymətləndiririk – adətən arxaizm öz işlək ekvivalentinin müqabilində hansı ləngliyə malik olarsa, bu vahidlər məhz həmin vəziyyətdə çıxış edir. Dilin quruluşunda ən mütəhərrik qat lüğət tərkibi olduğundan gözləniirdi ki, milli dilin yeni mərhələsində ədəbi dilin leksikasında xeyli fərq görünəcəkdir. Və belə də olur. Ədəbi dilin aparıcı folklor-danışq qolunda bu fərq özünü daha qabarıq şəkildə göstərir. Məsələn, XVIII əsrin iki böyük sənətkarında–Vidadi və Vaqifin dilində cəmi dörd xalis arxaizm var: Bu gün–**danla**, demə, dövrən deyildir bir qərar ilə (Vidadi); Hatəm xan ağadır **sində** (qəbirdə) yoldaşın (Vidadi); Firqətin **damu** tək əzaba dönmüş; Qoynundakı əcəb **nəstədür**, ay qız (Vaqif) və **qonuşmaq** (danışmaq), **yeyrək** (yaxşıraq), **yey** (yaxa), **al** (hiylə), **biləsinçə** (özü ilə), **bulmaq** (tapmaq), **yağma** (talan), **bəy**(xal) kimi daha bir neçə, necə deyərlər, yarım arxaizm. Çox güman ki, Vaqif və Vidadi bunları artıq dialektizm – danışq sözü kimi işlədirlər; bunlar əski normanın qalıq–faktlarıdır. Bu

arxaizmləri milli dilin müəyyən dövründə (ən düzü: anında) konkret bir üslubda qəflətən fəallaşan qədim Azərbaycan sözlərindən fərqləndirmək lazımdır. Məsələn, **qonuşmaq** XVIII əsrdə Vaqifin dilində bir dəfə işlənir: Bir-birilə **qonuşmadıq**, ayrıldıq. Yaxud **kəndi** sözünə XIX əsr şairlərinin dilində 2–3 dəfə rast gəlinir (Qovğaya salma **kəndini**, Darüssəlamı bul–Q.Zakir). Ancaq həmin vahidlər XX əsrin əvvəllərində romantiklərin dilində çox fəaldır. Artıq həmin məqamda bunlar qədim Azərbaycan sözləri deyil, romantiklərin üslubunu səciyyələndirir–onlar bədii və publisist dillərində osmanlıcanın fonetik, leksik faktlarına üslubi norma kimi baxırdılar.

Əski milli dil dövrünün morfoloji faktlarından bütün əsrlərdə (XVII–XX əsrin əvvəli) özünü göstərən ümumən bunlardır:

1) qeyri-qəti gələcək zamanın I ş. tək və cəmində **-z** işlənir: Ölən günədək **eyləməzəm** səndən usanmaq (Vaqif); **Gəlməzik** qapına, **verməzik** salam (Zakir); **Qəm etməzəm**, deyilsə, Məhəmməd sağaldımı (M.Ə.Sabir);

2) əmrin I ş., təkində–**ayım**: **Görəyim** kim, olasan **xak** ilə yeksan, saqqal (Vaqif); Bu, nadir faktdır. XX əsrin əvvəllərində həmin formanın I ş. cəmində **-alım** şəkilçisi Azərbaycan dilində arxaik formanın davamı deyil, Türkiyə türkcəsinə üslubi söykənmə faktıdır;

3) III ş., təkdə xəbərlik şəkilçisi **-dürür**: Sizə müştəq**dürür** Bağdad elləri (Vaqif); **Ya qaşdürür** bu, cümləsi aşiq gümanıdır (A.Bakıxanov); **Mühəyyadürür** təxtü tacım mənəm (M.Ə.Sabir);

4) **birlə//bilə** qoşması: Eyləyə hüsnü **bilə** aşiq gecəsin misli-ruz (Vaqif); Sirişkim **birlə** kim xali deyildür qamətün gözədən (X.Natəvan); Hünər **birlə** ol təkcə minnətgüzar (M.Ə.Sabir);

5) **-gəc** fe’li bağlama şəkilçisi: Görgəc onu xoruz eylədi səda (M.H.Qarabağlı, XIX). Bu fe’li bağlama XVIII əsrdə klassik poeziya janrlarında və ümumiyyətlə üslubların klassik qolunda nisbətən fəaldır;

6) **-ciləyin** şəkilçi-qoşması: *İran ilə Turan, Hələbü Məkkə, Mədinə – Bunlarda belə sənciləyin can ələ düşməz* (Vaqif);

7) **–yı** təsirlik hal şəkilçisi. **Çəküb bir naləyi, bülbülləri dörd yandan avaz et** (S.Təbrizi).

Bu şəkilçi klassik poeziya janrlarında yazanların dilindədir. Maraqlıdır ki, Vidadi və Vaqif Qazax dialektinin nümayəndələri olsalar da və bu dialektə sonu saitli sözlərdə təsirlik hal şəkilçisi **-yı** fonetikasi ilə işlənsə də, onların dilində həmin məqamda məhz **-ni** çıxış edir.

Bu o deməkdir ki, artıq yeni mərhələdən, milli ədəbi dil norması geniş mənada oğuzcanın yox, bilavasitə Azərbaycan xalq türkcəsinin əsasında müəyyənləşir;

8) Feilin vacib formasının əlaməti kimi «məsdər+gərək»: Düşmədən dildən, könül, dildarə **yalvarmaq gərək**; Firsətin ta əldə var, təslimi-yar **olmaq gərək** (Q.Təbrizi, XVII əsr); Bir evdə ki, sən tək gözəl olmaya, O ev dağıluban **talanmaq gərək** (Vaqif, XVIII əsr). Bu forma yeganə morfoloji göstəricidir ki, milli dilin yeni dövrünə qədər müəyyənləşmir. Əslində vaciblik kateqoriyasının müasir əlaməti **(-malı, -məli)** milli dilin bizə ən yaxın zamanında, XX əsrin 30-cu illərində sabitləşir (canlı dildə isə hələ də «gərək» modal sözündən istifadə olunur).

Əski dövrün fonetik xüsusiyyətlərinin yaşaması daha çox orfoqrafik mühafizəkarlığın nəticəsidir, bununla belə, janrla, vəznə bağlı üslubi təzahürlər də özünü göstərir. Məsələn, Q.Təbrizidə belə üçqat paralellik var: Bir quş iki çəməndə **xaçan** aşıyan tutar; *Ol səri–kuyindən qaçan* (Britaniya nüsxəsində. Tbilisi nüsxəsində: **xaçan**) *getmək olur ki*; **Hansı güldür ki, təğəful bağrımı qan eyləməz**. Bu paralellikdə milliyəqədərki dövrdə fəal olanla ləng olan yerlərini dəyişir: **hansı-qansı-qanğı**. Həm də bu variantların paralel varlığı o deməkdir ki, həmin sual əvəzliliklərinin bugünkü tələffüzdə olanı XVII əsrdə və ondan əvvəllər də canlı ünsiyyətdə işlənmişdir. XX əsrin əvvəllərində Sabirin bir satirasında **qanda** sual əvəzliyinə təsadüf olunur: Qanmayır heç kəs ki, gəşti **qanda**, dərya **qandadır** («Mol. Nəsr.», 1910, № 26) – XX əsrdə əvəzliyin bu fonetikasının səbəbi aydınlaşmır (bəlkə alliterasiyadır: **qanmaq–qanda**).

Deyildi ki, əski milli dil xüsusiyyətlərinin arxaik şəkildə yaşanışı müxtəlif janrla, texniki və üslubi tələblərlə şərtləndiyindən bunları üslubların səciyyələndirilməsi prosesində xatırlamaq kifayətdir.

BƏDİİ ÜSLUB

Bədii üslubun klassik-divan dili və xəlqi-danışq dili qolları davam edirdi. Ancaq mövqelər yerini dəyişmişdi: bütün üslublarda folklor-danışq dili aparıcı olmuşdu. Üslubların aparıcı dil forması dəyişmişdi. Azərbaycan yazılı ədəbi dilinin inkişafı həmişə yuxarıdan ədəbiyyata göstərilən qayğı və ya qayğısızlıqla bağlı olmuşdur. XVII və XVIII əsrlərdə tarixi-siyasi –mədəni şəraitin yarıtmazlığı Azərbaycan yazılı ədəbiyyatını zəiflədir (XV-XVI əsrlərin siyasi yüksəlişini, ana dilinin dövlət dili kimi fəaliyyət göstərməsini və yazılı ədəbiyyatın Nəsimi-Füzuli yürüş-yüksəlişini xatırla). Doğrudur, XVII əsrdə yazılı ədəbiyyatın–Füzuli məktəbinin görkəmli nümayəndələri var: Məsihi, Qövsü Təbrizi, Saib Təbrizi və başqaları kimi (hətta XVIII əsrin əvvəllərindən onun ikinci dərəcəli nümayəndələri də yazıb-yaradırlar: Nişat, Şakir və Məhcur Şirvanilər kimi). Ancaq bunlar ədəbiyyat sənətini Füzuli səviyyəsinə qaldıra bilmədikləri kimi, ədəbi dil sahəsində də yenilik yarada bilmirlər.

Bunlar Füzulinin yolunu ətalətlə gedirlər, onun üslubunu mexaniki iş kimi icra edirlər. Sanki onun hərfini zədələməkdən qorxurlar. Füzulini öyrənirlər, lakin ona tarixilik baxımından yanaşmırlar; bu sənətə doqma kimi baxır, onu müasirləşdirmirlər. Bu cəhət Məsihidə daha tipik şəkildə nəzərə çarpır. Hətta o, Füzulinin dil-üslub göstəricisində xəlqilik əlamətindən bir qədər uzaqlaşır. Məsihinin dili əslində əvvəlki dövrün yekunudur. Bu baxımdan, onun dilində sərhədinə çatdığı yeni dövrün demokratizm əlamətləri aydın təzahür tapmalı idi. Halbuki həmin cəhətə görə Məsihi heç Füzuli səviyyəsində də durmur. Məsihi dilində Füzuli üslubunun tipologiyası qalır. «Vərqa və Gülşə» süjeti bir qədər «Leyli və Məcnun»a uyğunlaşdırılır. Bu uyğunluq, təbii ki, dil-ifadə paralelliyində də görünür. Bir-iki nümunə. Anasının Leyliyə nəsihətindən:

*Əmma nə deyim, ikən yünülsən!
Qızsan, ucuz olma, qədrini bil.*

Gülşaya anasının nəsihətindən:

Bil qədrini, olmagil səbükbar!

Leylinin anası:

Sən sadəsən, özgə əhli-neyrənk.

Gülşanın anası:

Sən sadəvü fitnədir rəfiqin.

Leylinin anası:

Sən şəm'sən uymagil həvayə,

Gülşanın anası:

Sən bəzmi-mələhət içrəsən şəm'.

Leylinin anası:

*Mey gərçi səfa verər dimağə,
Axdığı üçün düşər əyağə.*

Gülşanın anası:

*Su qıldı qamu cəhani əhya
Axduqidin oldu bisərü pa.*

Göründüyü kimi, iki ananın qızlarına nəsihətindəki yaxınlıq təkcə motiv uyğunluğunda deyil, eyni zamanda, nəsihətlər leksik tərkibilə, təşbihlərinə görə də əlaqəlidir. Axıncı beyt-paraellərdə təşbih-obyektlər (mey və su) müxtəlif olsa da, onları axmaq (maye) əlamətləri birləşdirir. Eyni zamanda «su kimi axmaq» qəbahəti Leyliyə də isnad olunur: «Hər gördüyünə su kimi axma».

Maraqlıdır ki, qızların analarına cavablarında da leksik-ifadə qohumluğu qalır:

Leyli:

*Ha səndən eşitdim indi adın.
Billah! Nədir, ana, eşqə məfhum,
Bu sirri-nihani eylə mə'lum.*

Gülşa:

*Gəl söylə mənə ki, kimdürür yar?
Qıldım kimə, de, təəşşüq izhar?*

Leyli:

*Mən məktəbə rə'yim ilə getmən,
Bir şügli-xilafı-rə'yin etməm.*

Gülşa:

*Ta izn olunmasa ol ayə,
Qoymaz qədəm ol hərəmsarayə.*

Poemalarda belə dublet ifadələr müxtəlif bəhslərə səpələnmişdir. Bu, özlüyündə təsdiq edir ki, «Leyli və Məcnun»dan yüz il sonra yazılmış «Vərqa və Gülşa»nın dilində yeni əsrin izi görünür və onda dil-ifadə yeniliyi axtarmaq artıqdır. Hər iki poema klassik kitab dilinə mənsub olduğundan, təbii ki, bunlarda ərəb-fars mənşəli sözlər çoxdur. Əlamət sadalanan yerlərdə, xitablarda qeyri-kütləvi əcnəbi leksikonun bolluğu, bunlarla müqayisədə dinamika zamanı, xüsusilə hər misrada xəbər (ən çox da feili xəbər) işlənərkən dildə anlaşıma yaranması (və ya artması) kimi üslubi ştamp Füzuli poemasındakı tərzdə «Vərqa və Gülşa»da da özünü göstərir. Ancaq Azərbaycan xalq dili üçün, az və orta savadlı oxucu üçün işlək olmayan leksikonun faizi Məsihidə Füzuliyə nisbətən xeyli artıqdır. Bu da klassik-kitab dilində xəlqiliyi sıxışdırmaqdır. Deməli, Məsihi Füzuli məktəbinin üslubi sxeminə riayət edir, ancaq leksikada Füzuli dilinin xəlqiliyini geri çəkir (çağdaşları olan M.Əmani və Fədai dilinin demokratizmi ilə müqayisə et). Maraqlıdır ki, milli dilin təşəkkül dövrü üçün işlək olub sonralar arxaikləşən milli sözlər Məsihi dili üçün qeyri-ışləkdir; bu cəhətdən Məsihi dilində tarixilik düzgün əks olunur. Məsihi poemasının təcrübəsində klassik poeziya janrları dilində xəlqiliyin geri çəkilməsi I Şah Abbas rejiminin dil siyasəti ilə də bağlıdır; dövlət idarələrində yazılı və şifahi

ünsiyyətin formalaşdırılmasına şair öz əsərində belə cavab verir— poemada fars ədəbi dili elementləri geniş yer tutur. Hətta yüksək üslub norması izləyən giriş bəhslərində—ali şəxslərə müraciət məqamlarında azərbaycanca ünsürlər elə zəifləyir ki, nitq bütöv farscalaşır. Şah Abbasın öz şə'ninə yazılmış hissələrdə də məhz həmin dil standartlaşdırılır: **«Ol padşahi-bülənd payə, Məh, peykəri aftabsayə. Ol müzhəri-həqq, mürəvvici-din Ovrəngişini-mülki-təmkın...** Və ya: **«Şahən-şahi-bülənd əxtər, Səririmülkətə sərvər...»** və s. Farslaşdırma siyasəti yeridən şahın ancaq belə təsvir xoşuna gəlirdi. Maraqlıdır ki, poema qurtaran zaman artıq taxta çıxmış Şah Səfiyə həsr olunan final-qəsidədə dil nisbətən sadədir: **«Təkəllüfsüz bu gün bu xak taci-fərqi-keyvandur, Səfi ibn Səfi ta kişvəri-İrana sultandur. İraq olsun yaman gözdən...»**. Poemada Azərbaycan dilindən uzaqlaşma özbək ədəbi dili faktlarına geniş yer verilməsində də özünü göstərir. Görünür, bu cəhət XV-XVI əsrlərdəki klassik poeziya dilinə yaxınlaşmaq cəhdi ilə bağlıdır. Qəribədir ki, özbək-cağatay dil elementləri Azərbaycan xalq dilinə geniş yer verən M.Əmaninin dilində də var. Hesab etmək olar ki, XVI əsrin sonu və XVII əsrin əvvəllərində cağatay dilinə fəal müraciət təkcə o dövrün Azərbaycan-özbək ədəbi əlaqələrində deyil, həm də Füzuli dövründən uzaqlaşdıqca klassik poeziya dilinin akademizmini qorumaq, özünü daha çox füzuliçi qələmə vermək meyindən gəlir (Nəsimi, Kişvəri, Xətai və başqalarının dilindəki cağatayizmləri xatırla).

Bütün bunlarla yanaşı, cənab zaman öz sözünü deyir. Saraylarda yazılı ədəbiyyatın dilinə, Şah İsmayıl münasibətinin dəyişməsi, ana dilinin himayəsizləşməsi, yiyəsizləşməsi xalqın öz dilinə yiyə çıxmasına gətirir. Xalq bütün gücünü şifahi ədəbiyyatına verir - şifahi ədəbi dil heç vaxt olmadığı qədər güclənir və ya bütün folklor janrları üzrə fəallaşır. Hətta xalqın sövqi-təbii ilə (stixiya ilə) göstərdiyi bu qeyrəti duyan qeyrətli övladları şifahi yaradıcılıq nümunələrini yazıya almağa başladılar. «Dədə-Qorqud kitabı»ndan neçə əsr sonra, məhz bu dövrdə xalq dastanı yazıya köçürülüb. Beləliklə, bu xalq dili havası böyüyüb, bir atmosfərə çevrildi və yazılı ədəbiyyatı da bürüdü. Xalq şeirinin təsiri ilə yazılı şeirin dilində xəlqiləşmə getdi və divan şairləri xalq şeiri janrlarına müraciət etdilər.

Füzuli məktəbinin davamçısı Qövsi Təbrizi bunu belə etiraf edir:

*Gətür, saqi, şərabi-nab, mütrib, **sazuñ**ı saz et,
Çöküb bir naləyi bülbülləri dörd yandan avaz et.*

– burada «saz» simvolik obrazdır, xalq şeirinin dəbdə olmasına işarə edir. Füzulidə və Füzuli zamanında ney, ud, kaman tərənnüm olunurdu. Bu əlamətlər muğam ifasına yarayır, muğamın söz sənəti isə qəzəldir. Sazda yalnız xalq şeiri janrları ifa olunur. Təsadüfi deyil ki, Qövsi özü gəraylılar da yazmışdır. Bu fikir bir yüzillik sonra belə iqrar olunur, Vidadi deyir:

*Külli-Qarabağın abi-həyatı
Nərmü nazik **bayatıdır, bayatı.***

Vaqif də təsdiqləyir:

*Muxəmməs deməgüñ seyrəklənübdir.
Bayatıda zəhnüñ zirəklənübdir*

Burada **bayatı** və **muxəmməs** terminləri yalnız öz professional-nominativ mənalarında gətirilmir. Bayatı xalq şeiri janrlarından biri və ən kütləvisidir. Muxəmməs isə klassik poeziya janrları içərisində ən işləklərindən biridir. Buna görə də Vidadi və Vaqif həmin terminləri rəmzi mənada işlədirlər: bayatı dedikdə bütövlükdə xalq şeiri, muxəmməs dedikdə klassik poeziya janrları nəzərdə tutulur (maraqlıdır: niyə Vaqif klassik janrlardan ən kütləvisi olan qəzəli yox, məhz muxəmməsi rəməzləşdirir? Ona görə ki, həqiqətən Vidadi muxəmməsə başqa müasirlərindən daha çox müraciət etmişdir).

Bir halda ki, Qarabağın diriliyi bayatıdadır, muxəmməs dəbdən düşmüşdür, deməli, bu dövrdə xalq şeiri janrlarının fəallığından, klassik poeziya janrlarının məhdudluğundan söhbət gedir. Vaqiflə Vidadinin dialoqundakı məğzi, mənzərəni həmin dövr Azərbaycan şeirinin real statistikası da təsdiqləyir. Nisbət nəsrə də saxlanılır–xalq danışq dili normasına meyilli yazılar, folklor nəsi genişlənir. Həmin

prosesin başladığını klassik şeirin nümayəndəsi Qövs deyir, onun nəticəsini isə xalq şeirinin ustadları Vidadi və Vaqif də təsdiqləyirlər.

Beləliklə, bədii üslubun klassik dil qolunda, bir tərəfdən, köhnə hərfi-hərfinə saxlanılır, digər tərəfdən, milli dil dövrünə məxsus xüsusiyyət yaranır–dildə realizm güclənir, xəlqilik genişlənir.

Ümumiyyətlə, klassik şeir dilində yeni dövrün nəfəsi ən çox frazeoloji bolluqda duyulur: *eldən çıxmaq, işdən getmək, gözüinə gəlməmək, əlini dişləmək* (barmağını dişləmək mənasında), *qədrini bilmək, yoldan çıxmaq, qaş qaralanda, köülləri qan etmək, bağırını kabab etmək, göz tikmək, ətəyin tutmaq, qanını halal etmək, sözünü yerə salmamaq, qərar tutmaq, əlbəəl gəzdirmək, göz olmaq, qan udmaq* (S.Təbrizi); *ayaqdan salmaq, başı daşdan-daşa dəgmək, ayağını düz qoymaq, qulaq tutmamaq, qulluğa bel bağlamaq, dil tökmək, əl-ayaq çalmaq, zəhmət çəkmək, qanı dolmuş, nəfəs çəkmək, əldən-ayaqdan getmək, qulluqda durmaq, yerli-yerdən, sınıq könül, günü qara...* (Q.Təbrizi).

Bəzi lüğət materialı xalq şeiri janrlarının dilindən fərqlənmir: *qanmaq, qatlanmaq, qarabağır* (ciyər), *barı, dadlı-duzlu, dilbilməz, aqlənmək, göz-görə, sözbaşı, hərc-mərc, ehmal, əkilmək* (aradan çıxmaq), *qısılmaq* (Q.Təbrizi, S.Təbrizi).

Hətta «üfüq» mənasında «qaş»a XVII əsrə qədər heç xalq şeirində də təsadüf olunmur: Olmadı xurşiddən dağlarda rəngin *qaşlar* (S.Təbrizi). Bu forma isə işlənir və o da xalq dilindən gəlir: *Qaş qaralanda* çıxarlar yuvadan xəffaşlar (yenə onun).

Xalq yaradıcılığının təsiri ilə canlı danışığın «duzlu» təyini (dadlı, ləzzətli, şirin məqamında) eynən alınır: Bu *duzlu* ləblər ilə neyləsün şərab sana (S.Təbrizi); Hər görən bu *dadlı-duzlu ləblərünü* biixtiyar Söylər, ey saqi, həlal olsun meyi-gülün saña (S.Təbrizi). Digər tərəfdən, xalq dilinin kamilliyi zəminində belə kəşf-obrazlar yaranır: Gördülər lə'li-ləbün *qan tərlədilər daşlar*; Necə yolunda şəfəqlər *tərləsün qan* afitab (S.Təbrizi).

Şifahi nitqdəki *utanıb-qızarmaq* əvəzinə yazılı dildə *qan tərləmək* bu günə qədər heç kəsdə yoxdur.

S.Təbrizinin təşbehlərinin dil mükəmməlliyində, fikrin obrazlı ifadələrində füzuliyənə ustalığ özünü göstərir. Ədəbi düşüncə həyat faktının, hətta adi məişət anlayışının üstündə durur. Dodağın duzluluğu şirinliyə qarşı qoyulanda bir məişət

həqiqəti əsas tutulur: *Şərabdən, nə əcəb, olmusan əgər sərxoş, Bu duzlu ləblər ilə nelyəsün şərab saña* – yəni: nə əcəb, sən şərabdan sərxoş olmusan, axı dodaqlarının duzu şərabın təsirini öldürməli idi (məişətdə aranın üstündən duzlu xiyar yeyilməsini yada salın); *Aşıqun göz yaşına rəhm eyləməz ol afitab – Yıqlamağ ilən aparmaz od əlindən can kabab* – Aşıq göz yaşı axıdır, ancaq sevgilinin (afitabın - günəşin) ona yazığı gəlmir, rəhm eləmir. Aşıqın bu günəş xanımın yangısından axıdılan göz yaşı odun üstündə kababdan axan yağ damcıları ilə müqayisə olunur.

Bu müləmmədəki ifadə dil mükəmməliyinin nadir faktlarından, həm də şairin hər iki dili eyni dərəcədə gözəl bildiyini göstərir: *Dər dele – Saib bəsi ca kərdəst çeşməne-məst*, - Sənin sərxoş (məst) gözlərin Saibin ürəyində özünə möhkəmcə yer eləyib. Göz iki olur, ürək bir, Ona görə ardınca deyilir: *İki kafir bir müsəlman öldürür, bidad hey!* Niyə kafir? Çünki bu gözlər sərxoşdur. Sərxoşdursa, şərab içib, şərab içibse, müsəlman deyil. Saibin ürəyi həmin tək müsəlmandır ki, iki kafir göz onu öldürür.

Folklor dilinin güclü nüfuzu ilə əcnəbi və milli söz-paralellərin işlənmə nisbəti dəyişir. Məsələn, Qövsi Təbrizin dilində farsca *atəş** 29 dəfə, azərbaycanca *od* 41 dəfə, ərəbcə *şəm* 56 dəfə, azərbaycanca *çıraq* 27 dəfə işlənir; bu, Azərbaycan bədii ədəbiyyatında ənənəvi gələn şablon söz-obrazların xalq dili tərəfindən sıxışdırılması deməkdir (nəzərə alanda ki, əvvəllər, klassik şeir dilində ümumiyyətlə *çıraq* obrazı çox sönükdür, onda 56:27 nisbəti milli leksikanın böyük qələbəsi sayılmalıdır).

Danışq dili faktı kimi klassik şeirin dilinə Təbriz (ya başqa) şivə xüsusiyyətləri axır: *eylirəm* (eyləyirəm), *bənzətmin* (bənzətməyin), *demin* (deməyin), *bilmənəm, istəruz, tökmənüz, sərkəşliq, çıraqan* (çıraqban)...(Q.Təbrizi)

Bədii üslubun xalqı-danışq dili, folklor ənənəsi üstündə qurulan qolu XVII-XVIII əsrlərdə aparıcı dil-üslub funksiyasını yerinə yetirir. Bu aparıcılıq iki səbəblə şərtlənir. Əvvəln, Füzuli

* Əslində *atəş* etimoloji cəhətdən türkcədir – *od* sözündən və *-əş* şəkilçisindən ibarətdir.

məktəbinin zəifləməsi ilə ədəbi dildə klassik nitq təzahürü öz yüksəlişini dayandırır, leksik-frazeoloji zənginlik yaratmır. Bu halda xalq yaradıcılığı güclənir, ictimai-siyasi məzmunca fəallaşır. Beləliklə, folklor dili üzərində yüksələn üslubi təzahür güclənir və bu təzahürün ədəbi-mədəni kommunikativ imkanları artır. Digər tərəfdən, bu dövr milli ədəbi dilin xəlqilik əsasında formalaşması dövrüdür və milli ədəbi dil canlı xalq dilinə söykənir. Üçüncüsü, realizm yaradıcılıq tipi kimi vüsət alır və realist ədəbiyyatın da dili üçün xəlqilik başlıca meyardır.

Tarixi, ədəbi-mədəni şərait dil normasını axara salır. Bədii mətnlərin bolluğu bədii dilin mövqeyini yenə ənənəvi avanqardlığında saxlayır. Bədii dil janrların dili kimi mövcuddur. Onun çalarları, üslubi zənginlikləri mövcud janrlar üzrə paylanır, yaxud janrlardakı dil əlvanlığı cəmləşib ədəbi-bədii dili təşkil edir. XVI əsrin sonu və XVII əsrin əvvəllərindən xalq şeiri janrları ədəbiyyatımızın tarixində geniş miqyasda fəallaşdı (nəzərə alanda ki, XVII-XVIII əsrlər ədəbi dilin tarixində bir mərhələdir, onda həmin janrlar sonralar da o fəallıqda işlənməli idi). Bununla da Azərbaycan xalq dili yazılı ədəbi normada hakim oldu; ədəbi normativ xalq danışığının ədəbi səliqəyə salınmasından ibarət oldu.

Əgər milli ədəbi dilin bu kəsiyində müasir milli ədəbi dilimizdən fərqli bir sıra xüsusiyyətlərə rast gəliriksə, bunların üslubi xarakter daşmasına və fərqlərin əsas etibarilə bədii üslubun klassik dil təzahüründə olduğuna inanmaq üçün müqayisələrə diqqət yetirək:

Qaşlar qərələnmiş, gözlər süzülmüş.

Görən eşq əhlinün canı üzülmüş.

Al yanağın çevrəsinə düzülmüş

*Siyah xallarına qurban olduğum (Məğruri, XVII əsr) **

*1636-cı ildə yazıya alınmışdır. Cüng A-340 (11918 vər. 4 a).

Yazılma tarixi dəqiq məlum olduğu üçün, Məğruri adlı şairin başqa əsəri bilinmədiyi üçün, Vaqif, Zakir, Ələsgər qoşmalarının dil bünövrəsinə aparan bu qoşmanı bütövlükdə veririk:

*Ey kirpigi xəncər, qaşı zülfüqar,
Neşün məndən xəyaluñı kəsübsən?
Qoymazsan baxmağa xəttü xaluğa,
Tamaşayi-camaluñı kəsübsən (Vaqif, XVIII əsr).*

*Müdrək ola, aqıl ola, əhli-hal,
Bilməyə ki, nədür hərgiz məkrü al.
Dişi kövhər, ağzı şəkkər, dili bal,
Dodaqları qəndi-mükərrər gərək (Zakir, XIX əsr).*

*Molla dayı, etmə şərərət belə,
Ortaluğa salma ləcacət belə.
Gündə çıxarma yeñi bir qaidə,
Məktəbi bilmə belə bafaidə... (Sabir, XX əsr).*

Yaz olğac köç etmiş, köçər yaylağa,
Ağır ellər yenə, qurban olduğum.
Sona tək çalxanmaqə gəlibdir
Çeşmi güllərinə qurban olduğum.

Əzəldən degüldüm hüsünə mail,
Görünüb eylədi əqlimi zail,
Altun şəddə, üstən zərbaf həmayil
Çalmış bellərinə qurban olduğum.

Könül heyran oldi toli boyinə,
Cəddi-abasına, soybəsoyinə,
Cənnət otağında girmiş öyinə,
Süzər qollarına qurban olduğum.

Qaşlar...

Zülf pərişan oldi, şənə döndərdi,
Əhli-halə xub nişənə göndərdi.
Dindürdükə bağrım şənə döndərdi
Şirin dillərinə qurban olduğum.

Məclisində gördüm cəngü qanuni,
Qan eylərsən, eyləgilən qanuni,
Xına deyən Məğruriniñ qanuni
Yaxmış əllərinə qurban olduğum.

Və nəhayət:

*Böylə həyat içrə yüzdən çox yaşar
Zəhmətkeş dehqanı bizim dağların...
Möhtərəm qarelər mənə bağışlar,
Cavandır yazanı bizim dağların (S. Vurğun, 1927).*

Bu misalların hamısında qrammatik quruluş-morfologiya və sintaksis eyni dərəcədə müasir Azərbaycan dilininkidir. İlkin olduğu, realist ədəbiyyatın xəlqi dilinin başlanğıcına aid olduğu üçün birinci nümunəyə xüsusi diqqət yetirək: sözlərin hamısı 1980-ci illərdəki fonetik-morfoloji və semantik vəziyyətindədir–bir **siyah** sözü arxaikdir. Bu da həmin siyahdır ki, Vaqifdə, Zakirdə, Aşıq Ələsgərdə, ümumiyyətlə, xalq ədəbiyyatımızın dilində (dastan şeirlərində, bayatılarda və s.) müntəzəm işlənib, hətta sovet dövrü bədii nitqində təsadüf edilir. Söhbət **gözlər süzülmüş, canı üzülmüş, qurban olduğum** frazeologizmlərinin bugünküliyündə də deyil. Mühüm fakt odur ki, bəndin sintaksisində–söz birləşmələrində və cümlə nümunələrində hər şey təmiz azərbaycancadır. Bundan əlavə: **rənglənmək** əvəzinə **qaralanmaq, dövrə, ətraf** müqabilində **çevrə** xalis milli qalşıqlıqlardır–**qaşlar qaralanmış, al yanağın çevrəsi**. Bu cəhət iki əlaməti təsdiqləyir: əvvələn, əcnəbi leksik vahidin milli bərabəri vardır, xalq dilinin potensialında müasir milli dilin əsas lüğət fondunun üstündə durur: ikincisi, realist ədəbiyyatın başlanması ilə əcnəbiçiliyə müqavimət daha güclü olur. Bu mənada milli dilin səfəvilər dövründə (XVI əsrin birinci yarısından) ərəb, fars mənşəli sözlərin müqabilində milli kökdən termin yaradıcılığının geniş meydan almasını xatırlayaq. Adətən, milli dilin sonrakı inkişaf mərhələlərində milli oyanış impulsları təzələndikcə bunun dildə təzahürü kimi, milli sözlərin işlənməsinə meyl güclənir, hətta purizm səviyyəsinə qalxır. Milli dilin tarixində purizm dəfələrlə təkrar oluna bilir–əcnəbiçilik baş alıb getdikcə purizm əhvalı yaranıb onun cilovunu çəkir. Bu maraqlıdır ki, alınmaların normalaşdığı dövrdə onların arxaik qarşılığı bəzən dominant səviyyəsində çıxış edir. **Faydalanmaq, lazım olmaq** alınmalarının milli qarşılığı olan koloritli **gərəklənmək** (daha *qədimi*:

gərəkmək) feilindən **-incə** şəkilçisi ilə zərf düzəlik: Dərmansız dərddən, Aşıq, Götürgil **gərəkincə** (Aşıq Abdulla) – bu gün həmin məqamda **lazımınca** vahidi norma kimi çıxış edir. Onun feil forması da məhduddur, hətta donuq şəkildə müəyyən üslubda, dəbdəbəli ziyalı nitqində işlənir: gərəkməz – «lazım deyil» (məsələn, C.Cabbarlı dramalarının dilinə diqqət verin). Yaxud «orta» «mərkəz» mənasında **tüpa**, «qənimət» yerinə **axtarma**: **Tüpa** təpər, baydaq alar qoşunda («Koroğlu», Ə.Qaracadağidən): Baş kəsilir, **axtarmalar** çəkilir («Koroğlu», İlyas Muşeqdən). Görünür, milli dil dövründə milli kökə bağlılıqdan gələn daxili-mənəvi qüvvə bir təmayül kimi türkmənşəli arxaizmləri tutub saxlamağa çalışır. Hətta bu təmayül danışq morfonologiyasını şeir dilinə gətirir: Aşıq, yar aşdı **genə**, Xalın yaraşdı **genə**. **Öyün** nur ilə doldu, Qapın yar **aşdı** (açdı) **genə** (Aşıq Abdulla B – 825, 2422. Bayatılar, s. 37).

Sonrakı nümunələrdə, ədəbi dilin demokratizmi çərçivəsində, yad ünsür müşahidə olunur: Vaqifdə **zülfüqar** təşbehi, **xəttü xal**, **tamaşayi-camal** sintaktik vahidləri, Zakirdə **hərgiz**, **mükərrər** leksik, **əhli-hal**, **məkrü al**, **qəndi-mükərrər** sintaktik nümunələri; hətta milli ədəbi dilin daha yüksək inkişaf səviyyəsini təmsil edən Sabirdə əcnəbiçilik bir qədər də «tündləşir», nəinki leksik mənimsəmə – **şərarət**, **ləcacət** (bu leksik vahidlərin özü Vaqif və Zakirdəkinə nisbətən qeyri-demokratizmi ilə səciyyələnir), hətta milli dil üçün mürtəcə sayılan fonetik – **qaidə** və fonetik-morfoloji **bafaidə** tipli müdaxilələr özünü göstərir. S.Vurğunun dilindəkilər də qeyri-demokratik leksik vahidlərdir: **dehqan**, **qare**. Ancaq bu əcnəbi-vahidlər ədəbi dilin xəlqi mahiyyət kəsb etməsinə mane olmur, üslubi rənglər daşıyır.

Göründüyü kimi, XVII-XX əsrlərin mətnləri anlaşıma dərəcəsinə görə eyni səviyyədə durur, bu, milli dil faktı olmaqla şərtlənir. Halbuki gözlənilirdi ki, milli sözlər bu günə doğru mütləq aparıcı olsun. Ancaq alınma ilə nisbətdə milli sözlərin artımı yoxdur. Mövcud materialın təhlili göstərir ki, bu aydınlıq milli mənşəli sözlərin artması hesabına deyil, alınmaların semantik cəhətdən mənimsənilməsinin, məzmunca azərbaycanlaşmasının nəticəsidir. Yaddaş faktı psixolinqvo-poetik hadisədir: dövrlər arasındakı keçiddə yaşlı nəslin yaddaşının məhsulu

kimi təcnis quruculuğunda müəyyən arxaik vahidlər daşlaşır və sonrakı nəsillər onu obraz kimi qəbul edir, yəni belə sözlər kommunikativ funksiya daşımır, bir sıra təşbehlər, izafətlər kimi nəsildən-nəslə yaşayır.

Dövrün realist ədəbiyyatının yazılı dilinin hazırlanmasına folklor janrları içərisində ən çox bayatı dili təsir göstərmişdir. Xalq şe'rinin ən yayılmış, ən çox əzbərlənən, ən emosional növü bayatıdır. Bu şe'r oğuzların bayat tayfasının yaradıcılıq nümunəsi kimi başlanır. Əslində ağılar, oxşamalar, laylalar da onun məzmunca ayrılan şaxələridir. Qədim türk şe'rində ən ciddi fəlsəfi məzmun ifadə edən, yeddi hecalılığına görə ən tez əzbərlənən və ən çox yadda qalan yaradıcılıq faktı bayatıdır. Ən qədim bayatı min illərlə yaşayır; ona uzun ömür verən, birinci, dərin fəlsəfi məzmunudur, o biri tərəfdən, bayatının lüğəti daim dəyişir, anlaşıma üçün daim müasirləşir. Bununla belə, onda ən qədim leksik qatın nümunələri də qalır. Məsələn, *sin* (qəbir) sözü o qəbildəndir:

*Aşığam, nə sin deyim,
Nə əlif, nə sin deyim,
Günüm qarətə keçdi,
Halımın nəsin deyim? (Aşıq Abdulla) (2, 25).*

«Qədäh» mə'nasında ayağ sözü də cinas paradiqmasının quruluşuna xidmət edir:

*İçdik dərd ayağından,
Dostam dərdə yaqından,
Qəm başından Bikəsin
Tutmuş, dərd ayağından (Bikəs) (2,26).*

Yazılı ədəbiyyat himayə olunmadığı üçün, xalq yaradıcılığı onun da yükünü öz üzərinə götürdüyü üçün millətin vətən-sevərlik, dövlətçilik, müstəqillik duyğularının tərbiyəsi işini də şifahi ədəbiyyat yerinə yetirməli olurdur. XVII əsrdə Azərbaycanın xanlıqlara parçalanması «Koroğlu» dastanını yeni qollarla dolğunlaşdırdı. Dastanla yanaşı, Koroğlunun şe'rləri müstəqil

şəkildə el arasında yayıldı. «Koroğlu» dastanı və Koroğlu şe'rləri ədəbi dilin lüğətində xüsusi leksik qat yaratdı. Ədəbiyyatın folklor-danışıq dilində, bir tərəfdən Füzuli dilinin lirik leksikası, emosional təşbəhləri iz buraxır, o biri tərəfdən də Qazi Bührənəddinin, Nəsiminin qəhrəmanlıq, döyüş, azadlıq duyğularını yaşadan söz və terminlərin ən'ənəsi özünü göstərirdi. «Dədə Qorqud kitabı»na bağlanan leksik nümunələr var. Tarixi mə'lumata görə, qorqudçu ozanlar nəslə kəsildiyindən artıq XII-XIII əsrlərdən Dədə Qorqud boyları xalq içində dastan kimi söylənmir. Dastan «Kitab» olaraq yazılı mənbəyə çevrilir və onun dil tə'siri də yazılı ədəbiyyatla hədudlanır (məsələn, «Əhməd Hərami dastanı»nın dili ilə müqayisə edin). Əlbəttə, qəhrəmanlıq dastanlarımızın təməli olmaq e'tibarilə «Dədə Qorqud kitabı»nda dilimizin kifayət qədər qəhrəmanlıq leksikası və frazeologiyası cəmləşmişdir. Bundan «Koroğlu» dastanında, az da olsa, müəyyən nümunələr var. Bu nümunələri ya Sarı Aşıq, Aşıq Abbas kimi Aşıq Koroğlu* yazılı mənbələrə bələdliklə mənimsəyə bilərdi, ya da

* Biz bu fikirdəyik ki, Koroğlu Bilgə Tonyukuk, Dədə Qorqud silsiləsindən növbəti aşiq (ozan) – pəhləvandır. «Koroğlu» dastanı Koroğlu adlı bir aşiqin şe'rləri əsasında yaranmışdır. Deyək ki, Qurbaninin şe'rləri «Qurbani», Aşıq Abbas şe'rləri «Abbas və Gülgəz» dastanının əsasında durur. Şübhəsiz, Aşıq Qərib, Kərəm kimi aşiqlər olmuşlar ki, sonralar onlar dastan qəhrəmanına çevrilmişlər. Bizdə belə bir fikir formalaşmış ki, Koroğlu bir dastan qəhrəmanıdır və belə bir adamın tarixi şəxsiyyət olması da qəbul edilmir. Bəs dastanın içindəki şe'rləri kim yazıb? «Koroğlu» dastanının Göytürk dövrü ilə bağlandığını deyənlər də var (F.Köprülü). Hesab etmək olar ki, bir mif kimi onun başlanğıcı daha qədimlərə getmişdir. Ancaq görünür, Azərbaycanın xanlıqlara parçalanması ilə mərkəzi dövlətin zəif düşməsinə, Türkiyə tərəfindən ölkənin müxtəlif bölgələrinin işğalını nəzərə alan bir aşiq-şair xalqın mübarizə duyğusunu, döyüşçü qeyrətini gücləndirmək üçün XVII əsr hadisələrini süjetinə daxil edərək dastanı müasirləşdirmişdir. «Dədə Qorqud kitabı»nda Oğuz alpları sazla qılınca eyni dərəcədə yiyələnmişlər. Bizdə el arasında qəhrəmanlar haqqında «bir əlində qılınca, bir əlində saz» ifadəsi işlənir. Koroğlu aşiq olub, fiziki gücü sayəsində o biri əlinə də qılınca alıb xalqının azadlığı və güzəranı üçün vuruşub. Yer var ki, Koroğlu vəziyyətdən qılıncla, yer var ki, sazla qurtarır. Bu fakta da göz yummaq olmaz ki, Aşıq Koroğlunun şe'rləri yazılı mənbələrin vasitəsilə də bizə gəlib çatmışdır. Dastanda aşiqlər tərəfindən söylənən-söylənə gələn şe'rlərdən fərqli olaraq, bu yazılı mənbələrdəki şe'rlərdə dilin tarixiliyi qorunub saxlanır. Bu da faktdır ki, Türkiyə ədəbiyyatşünasları ədəbiyyat tarixində Koroğlunu şair kimi təqdim edir və bizim

bunlar bir millətin eyni etnik düşüncə tərzilə bağlı olaraq müxtəlif zamanlarda analoji ictimai, hərbi, mədəni şəraitlərdə yenidən eyni anlayışlarla ifadə oluna bilərdi. Həmin soyadı qəbul edərək onu dövrün hadisələrinə uyğun dastan şəklinə işləmişdir. Təbrizin, Güney Azərbaycanın XVI – XVII əsrlərdə bir neçə dəfə Türkiyənin hücumlarına məruz qalması, yazılı gələn Koroğlu şe'rlərində «Dədə Qorqud kitabı»nın dili üçün tipik olan sözlər, ünvanlar var: Üstümüzə **ala seyvan** örtdürür; Eyvaz **xanların xanı; Qağanlar** çıxır, pələng daşlanır; Tüpe tərər, baydağ alar qoşunda (tüp – döyüşdə ordunun mərkəzi). Tarixi leksika nümunələri saxlanır: Xotkar üstümüzə **çəri** buyurdu; **Duşda** gördüm: Dəmirçioğlu dardadır; Koroğlu der: **danla** divan qurulur; Dalda **irür** müxənnətin **durağı**; Şahin der ki, yüksəklərdə **tunaram**, Yenər (yə'ni yenib), alçalarda **kəndim sunaram**. Həm də tarixi morfologiya və fonetika ilə rast gəlmək olur: **qanda** (**Qanda** qalır gözlərinin durası), **yengi** (**Yengidən** bir saray papağ deyərdim, Fələk bərbad etdi **kövül** köşkün), **bən** (Aşıq oldum, bən günahkar olmadım); ahəng norması (Düşsə qoç igitin yəni meydana, Günümüz keçirdük hey yaman-yaxşı; **Keçibdür** zəmhər, gəlibdür yazın; Tuba tərən **ulaşubdur** bil, azın); morfologiya: Koroğluyam, onu-bunu **bilməzəm**, Hər yetən ləkiyə boyun **əyməzəm**. «Dədə Qorqud kitabı»nın və «Koroğlu» qəhrəmanlarının ad sistemi də uyğundur. Hər iki dastanda qəhrəman tipləri **dəlilər** adlanır. Müsbət qəhrəmanlar, ümumən, türk adları ilə çağırılır və adları döyüş, vuruş terminologiyası ilə tərtib olunur. «Kitab»da: Dönə bilməz, Dülək Uran, Tərsuzamış, Ənsə Qocaoğlu Oqçı, Qanturalı, Elik Qoca oğlu Alp Ərən, Bıgı Qanlı Əmən, Dəli Budaq, Buğac... «Koroğlu»da: Halaypozan, Tüpdəğidən, Toxmaqvrən, Tanrıtanımaz, Dilibilməz, Qorxuqanmaz, Geridönməz, Dəmirçioğlu, Bəlli Əhməd, Dəli Həsən, Bolu...

Aşıq Koroğlu qəhrəmandır, dövlətdən qaçaq düşüb, dağlarda məskən salmış, daldalanmış qaçaqdır. Çənlibel onun qalasıdır.

bildiyimiz şe'rlər bu şairin yaradıcılığı olaraq verilir. Və bu da maraqlıdır ki, Koroğlu XVI əsrin sonu və XVII əsrə aid edilir.

Məsələn, «Koroğlu»nun Dədə Qorqud leksikasına təmas etdiyi şəkildə «Koroğlu»nun dilini təkrar edən qəhrəmanlıq dastanımız yoxdur. Bununla belə, «Koroğlu»nun dili XVII – XVIII əsrlər şe’r dilinə, hətta sonrakı dövr nəsr dilimizə tə’sirsiz qalmır. O, Qıratını bu tə’yinlərlə göstərir: **minaboyunlu, ucasəğrılı, armudu dırnaqlı...** Tipoloji cəhətdən bu tə’yinlər Molla Pənahın təsvirlərinə bənzəyir. Dastandakı qadın gözəlləri vəsf edən məcaz və təşbehlərdə bu uyğunluq daha aydın görünür: **şirin dilli, qumru ağzlı, tuti danışlı, şəhla gözlü, alma yanaqlı, durna boğazlı, mina gərdən, şümşad barmaqlar, güləbatın saç...** Bu obrazların sonrakı aşıklarda və Molla Pənah Vaqifdə vəsf materialı kimi işlənməsi təbiidir. Qəribəsi odur ki, məsələn, Koroğluda **dal gərdən** ifadəsi cəza məqamında işlənir: Telli xanım Dəmirçioğluna deyir: Qoşun gəlib, indi səni tutarlar, Qollarını **dal gərdəndə** çatarlar... Molla Pənahın dilində bu ifadəyə tez-tez rast gəlinir və həmişə lirik təəssürat yaratmaq üçündür – **dal gərdən** Vaqif gözəllərinin qulac-qulac hörüklərinin məskənidir. Yaxud Koroğlunun müasiri Aşıq Abbasda: Siyah zülfləri hörünsün, **Dal gərdəninə** bürünsün.

«Koroğlu» dastanı da, Koroğlunun müstəqil şe’rləri də qəhrəmanlıq motivində olduğu üçün, təbii, bu dildə igidliklə, şücaətlə, cəsarət və qorxmazlıqla, hərblə, döyüşlə bağlı söz və ifadələr mühüm yer tutur. Orta əsrlərə aid silah adları var, daha bilinir ki, bu dil XVIII əsrin nümunəsi deyil; yə’ni deyək ki, Aşıq Abbasın dili leksika və frazeologiyası ilə, təşbehləri ilə Aşıq Ələsgərinkindən (XIX-XX əsrlər) seçilmir. Ancaq «Koroğlu»nun döyüşləri, məsələn, «Qaçaq Nəbi», «Qaçaq Kərəm» dastanlarındakı döyüş səhnələrinə bənzəmədiyi kimi, dastanların dil nümunələri, şe’r dili də başqa-başqadır. «Koroğlu»nun silah adları bunlardır: **mızraq, şeşpər, ox, qalxan, gürz, əmud, cida**. Tüfəng və güllə terminləri ilə dastan bitir. «Kitab»dakı **qara polad uz qılıcı** müqabilə **Misri qılınc** var. Hərbi anlayışların ifadəsi geniş yer tutur: **qoşun, ordu, meydan, yarağ, qovğa, cəng, dava**. Maraqlıdır ki, dastandakı bəy, xan, sultan, paşa ünvanları mənfi semantika ilə çıxış edir. Bu baxımdan «Dədə Qorqud»dan tamamilə fərqlənir. «Dədə Qorqud»da həmin ünvanlar dövlətçiliklə bağlıdır, bütövlükdə dastan Böyük Oğuz dövlətini vəsf edir. «Koroğlu»da isə müsbət plan kimi xalq, əkinçi-biçinçi,

zəhmətkeş kütləsi alınır və onlar dövlətin hakim qüvvələrindən qorunurlar: *Xotkarlara qırğın salaq, Paşalardan qisas alağ; Çəkib uçurdaram qala Bəy, paşa, sultan başına.*

Mənfi və müsbət qüvvələrin özünə müvafiq tə'yinləri var: **müxənnət düşmən, yağ** və **qorxaq** müxənnət, **zalım** müxənnət, **yağ** düşmən; eyni zamanda *dəlilər, igid* və **mərd igid, qoç igid, bəlli igid, qoç dəlilər, nər dəlilər, qurd dəlilər**; və bu da var: **nəverim** (fərsiz) *dəli* – şəxsin cəmiyyətdəki, mühitindəki davranışı leksik ifadəsini tapır.

Döyüşlə, qəhrəmanlıqla bağlı söz və söz birləşmələri, ifadələr dastanın dilində geniş yer tutur: *comərdlər, mərdi-mərdanə, dəli nə'rə, tük tökmək, biçib-tökmək, qabağından qaçmaq, ordular basmaq, səf-səf olmaq, qılinc çalmaq, laçın oylağı, tər lan yuvası...* Tez-tez bu ifadələr bir qəhrəmanın portretini vermək üçün cərgələnir: *at çapan – ox atan – qılinc oynadan – şəspər hər layən.* Mənfi obrazların da öz ifadələri var: *başına ləçək örtmək, namərdin bərkü, səni salam kəssin.*

Dastan dilinin öz təzad-təşbehləri işlənir: *aslan-tülkü, şir-tülkü, sar - tər lan, sərcə-qaraqoç, kələkələ-kərtənkələ.* Dastanın dilində qəhrəmanlıqla, mərdliklə, sədaqətlə bağlı ibrətli aforizmlər var: *çaqqal əniyi qurd olmaz; at iyidin qardaşıdı; igidin atıdır çiyərparəsi.* Türkün həyatında ata bu münasibət eynən «Dədə Qorqud»dakıdır. «Dədə Qorqud»da deyilirdi: *yayanın (piyadanın) umudu olmaz.* Ona görə Koroğlu deyir ki: *qoç igidlər qalmasınlər piyada.* Daha ümumiləşdirici hikmətlər də var: *Bənnasız hörgü hörülməz, Təbibsiz xəstə dirilməz.*

Dastanın dilindəki bir ümumiləşdirmə eşqlə qəhrəmanlıq, alplıq arasında bir paralellik yaradır: eşq də, qəhrəmanlıq da sənətdir, peşədir. Füzuli deyirdi: *Oğlan, əcəb olmaz, olsa aşiq. Aşıqlıq işi qıza nə layiq?* «Koroğlu» dastanı koroğluluğa, dəliliyə peşə kimi yanaşır: «Koroğlu Misri qılincini belindən açıb atdı yerə. Dedi: – İndi namərd dünyası, bic əyyamıdı. Bundan sonra igidlik bir qara pula dəyməz. Mən bu gündən **Koroğluluğu** yerə qoyuram»; «Padşah dedi: – Koroğlu, qocalmışan. Daha **Koroğluluq** elayən deyilsən»; «Aşıq Cünun sözə başladı. Dedi: – Koroğlu... **Koroğluluğu** yerə qoymuşdun. De görüm, indi nə fikirdəsən?» Koroğlu özü də öz fədakarlığına *Koroğluluq* deyir, onun qəhrəmanlıq dərəcəsinə padşah da *koroğluluq* kimi baxır, xalq da öz himayəsini *koroğluluq* sayır. Koroğlu öz qəhrəmanlarını yoxlayıb, dəliliyə götürür. Bu, söz yaradıcılığıdır: *Koroğluluq və dəlilik* lüğət tərkibində iki yeni sözdür. Aşıq Koroğlunun dilində həm lirik-sevgi

şe'rinin, həm də ictimai məzmunlu şe'rin dil norması yüksək sənətkarlıqla özünü göstərir. Bu, sevgi şe'ri:

*Yuxa kağıza bənzərsən,
Tutmaz, yazam, qələm, səni.*

Bu təşbeh heç kəsdə yoxdur: gözəlin zərifliyi yuxa kağıza bənzədilsin (və ümumiyyətlə, yuxa sözü, yuxa anlayışı təzədir). Və gözəlin camalına mə'na yazmaq gözəlin sifətinin hürufi mövqeyindən Haqq camalına bənzədilməsidir. Buradakı sintaksis də xalis füzuliyənə qrammatikadır. Bu, Füzulinin «Göstərmə ol təriqi, ki getməz sana, mana» sintaksisidir. İkinci misranın qrammatikası belədir: «Qələm tutmaz (ki,), yazam səni. Daha sonra:

*Hansı dağların qarısan,
Hansı bağların barısan?
Nigar, Koroğlu yarısan,
Bilsin külli-aləm səni.*

Qafiyələrdə, təkrirlərdə, birləşmələrdəki sözlərin semantik bağlılığında (dağların qarı, bağların barı) Aşıq Abbas, Aşıq Ələsgər sərrastlığı var.

Bu da ictimai məzmunlu, döyüş pafoslu şe'rin Koroğlu dili:

*Bilmirəm, baharam, yoxsa ki qışam,
Qorx o zamandan ki, qaynayam, coşam.
Qırılmaz qayayam, tərənəmz daşam,
Fərhad külüngünü çala, qoymaram.*

Belə söz seçimi, belə dolğun intonasiyalı, ictimai məzmunlu, saf, aydın türkcə misraları XVII əsrdə nə Qövsü, nə Abbas deyə bilərdi. Bunu XVII əsrdə Aşıq Koroğlu deyib, bir də XX əsrdə S.Vurğun deyə bilərdi.

Bizim tanıdığımız, elmə mə'lum olan şairlərdən heç birinin dil üslubu bu misralarda yoxdur:

*Mərd dayanar, namərd qaçar,
Meydan gumburgumburlam.*

*Dəlilərım meydan açar,
Düşman gumburgumburlam.*

Bu dil, bu üslub ancaq «Koroğlu» dastanının şe'rlərindədir. Bunların hamısı bir müəllif tərəfindən qoşulub. Kim isə bu qoşan öz adını atıb, bu şe'rləri «Koroğlu» adlı dastana bağışlamazdı. Bu şe'rlər XVI əsrin sonları, XVII əsrin əvvəllərində yaşamış bir şairindir. Ya adı, ya soyadı Koroğludur. Bu qaçaq şair, olsun ki, I Şah Abbasın məhv etdiyi səfəvi qızılbaşlardan salamat qalıb dağlara çəkilməmiş ərlərdən biridir. O, ömrü boyu Səfəvi Şah İsmayılın ulu Azərbaycan dövlətçiliyi uğrunda qılınc çalmış və şe'r demiş, öz mübarizəsini və yaradıcılığını dastanlaşdırmışdır*. Aşıq Abbasın bu misraları da «Koroğlu» dastanının yaratdığı ədəbi-ictimai havada deyilmişdir:

*Abbas bu sözləri deyər sərindən**
Arxı vurun, suyu gəlsin dərindən.
El bir olsa, dağ oynadar yerindən,
Söz bir olsa, zərbi kərən sındırar.*

Yaxud:

*Duman, gəl get bu dağlardan,
Dağlar təzə bar eyləsin.*

Bu əhvalı Koroğlu şe'ri yaratmışdı, xalq oyanmağa, birləşməyə, Çənlibelin çənində aydınlıq yolunda qılınc çalaraq dağlardan dumanları dağıtmağa çağırırdı. Canlı Azərbaycan xalq türkcəsinin yazılı ədəbi dil mövqeyinə qalxması da həmin ideyanın, həmin mübarizənin bəhrəsi idi.

* «Koroğlu» dastanında Cünun adlı bir aşıq da iştirak edir. Kim isə bu dastanın müəllifi onu saya bilər. Dədə Qorqud necə «Dədə Qorqud kitabı»nın müəllifdirsə, Aşıq Cünun da «Koroğlu»nın elə müəllifidir. Aşıq Cünun qəhrəmanlıq dastanlarımızdakı ən'ənəvi ağsaqqal, müdrik obrazıdır, Tonyukuk – Dədə Qorqud – Aşıq Cünun.

** sərindən – başından. Yə'ni: ağıllı, düşünülmüş söz deyir.

M.P.Vaqifə qədər xalq şe'rinin dili bütün-bütün XVII əsrə yol gəldi. Maraqlıdır ki, xalq şe'rində, aşıqların toyda-mağarda, şənliklərdə, məclislərdə oxuduqları gəraylıların, qoşmaların dilində klassik poeziya janrlarının dili üçün səciyyəvi olan ərəb, fars söz və izafətləri xeyli yer tutur: Qaynadı, peymanəm doldu; Siyah zülfləri hörünsün; Mənəm eşqin natəvani; sinəmdə zənbur nişanı; Didələrim qan ağladı; Axırda zünnar bağlarsan; Mən Abbasam, girsəm xublar bağına; Bəhrlər çalxanır, göl bu yandadı (Aşıq Abbas); Səni sevən keçər canü sərindən; Şəmsü qəmər kimi görkəz üzünü; Gəldi, məni-mübtəlaya yetişdi; Guşeyü-külahım fəxrinamədən Çərxə dəyib, Məsihayə yetişdi; Şuxi-dilrübünün iztirabı var. Şö'leyi-ah Sürəyyadan keçibdi; Şahbazi-ələmdən istərəm səni; Mələmət mülkünün padişahisən, Aşiqi-sadiqin sən pənəhisən; Nə xoş çəkib səni nəqqaşi-əzəl, Gözəllikdə sənsən şəxsi-bibədəl, Hərçəndi fələkin afitabı var; Dolanır başına hər leylü nahar, Əlində təsəddüq mahitabı var; Bülbül yüz kitab oxur, Bir əlif yazınca gül (Sarı Aşıq).

Bu o deməkdir ki, bu söz və söz birləşmələri xalqın gündəlik ünsiyyətində işlənilir (və bu deməkdir ki, bu sözlərin Füzuli dilində fəallığı və bolluğuna görə Füzuli dilinin zamanında anlaşılmaqlıqından gileylənmək olmaz). Həm də deməli, Füzuli dilindən, onun lüğət tərkibindən ədəbi dil birbaşa Vaqif dilinə keçmir. XVII əsr boyu ədəbi dilin xəlqiləşməsi, demokratikləşməsi tədricən gedib. Bu proses xalq dilini tədricən aparıcı mövqeyə qaldırır, normaya çevirir. Deməli, bu iş ikitərəfli görülür: bir tərəfdən, füzuliçilər folklor janrlarını da işlədib, dili xəlqiləşdirirlər (Qövsinin gəraylı dilini yadınıza salın), o biri tərəfdən, folklor janrlarında yazanlar Füzuli dilindən Vaqif dilinə keçid yaradırlar – Füzuli dili ilə əlaqə qırılmaz. Və Füzuli məktəbinin müqabilində xalq şe'ri cərəyandan məktəbə çevrilir.

Beləliklə, XVII əsrin dil mənzərəsində həm Aşıq Abbasın yuxarıdakı əcnəbi sözlü dili, həm də bugünkü XXI əsrin dili vardı:

*Açılıbdur qızıl güllər,
Bülbülün bala vaxtıdır.
Mən Abbasam, boyu bəstə,*

*Dərdindən olmuşam xəstə.
Al başımı dizün üstə,
Çal, yataq, layla vaxtıdır.*

Deməli, bu ikilik XVI əsrdə Qurbani dövründə də, XV əsrdə Nəsimi dövründə də, lap VII əsrdə «Dədə Qorqud kitabı» zamanında var olub («Kitab»dan yada salın: Qurulu yaya bənzər çatma qaşlum...)

Əsrin və deməli, bu üslubi təkamülün ən fəal janrı bayatı idi. Təsadüfi deyil ki, Vaqif-Vidadi deyişməsində xalq şe'ri janrlarının ümumiləşmiş obrazı kimi bayatı götürülür, çünki «bayatı ellik janrdır» (Məmməd Aslan). Bayatı yığcamlığı, fəlsəfililiyi, didaktikliyi, həm də asan yadda qalması ilə səciyyəlidir. Bu əsrdə şifahi ədəbiyyat həm də yazılı ədəbiyyatın yükünü öz çiyinə yükləyir. Beləliklə, bayatı ən fəal janr kimi önə çıxır. Bu halda mö'təbərlik faktı kimi, bayatıda müəllif imzasına ehtiyac yaranır: yazılı ədəbiyyatdakı kimi, qoşma və gəraylının ardınca, bayatıda imza meydana gəldi. XVII əsrdə çox istə'dadlı bayatı şairləri fəaliyyət göstərirlər: Kiçi Hüseyn, Bikəs, Mədəd, Əzizi, Sarı Aşıq və b.

Bu şairlər bayatı vasitəsilə və ya bayatının içində şe'rləşirlər:

– **Əzizi** gəzər Çini,
– Kababın, gəzər çini.
– **Aşıq** der: milçə oleydim,
Gəzəydim göz içini.

Yaxud:

– Mən **Aşıq** Yaxşı yarın,
Çək cövrün yaxşı yarın.
Bikəm azar çəkməyin,
Yaramı yaxşı yarın.
Sən bülbül, gül həsrəti,
Bayğusu* mən yaxşı yarın

* şahin

– *Əziziyəm, salamat,
Min səməndin salamat.
Təkəbbür atma, Aşıq,
Hər yetənə salam at.
Dilinə de, dinc dursun,
Başın gəzdir salamat.*

Yaxud:

*Kiçi Hüseyn keçindi,
İqrar, belə keç indi.
Aşıq der: gün o idi,
Sənin ilə keçindi.*

Bu dəyişmələrlə aşiq şe'ri mükəlimə forması qəbul edir, dastan şe'r mükəlimələrindəki epiklik notlarını şe'rə daxil edir, bununla da şe'r öz dil-forma imkanlarını genişləndirir.

Onsuz da yığcam, az sözlə çox mətləb verən bayatının sözləri bu dəyişmələrdə ağlasığmaz dərəcədə sıxlaşır, kipləşir. Bu, birinci, xalq dilinin, qrammatik quruluşun qüdrətidir, həm də şairin şəxsi iste'dadıdır. Nəsimi, Füzuli dilinin gücünə, xəlqiliyinə vərdiş etdikdən sonra görünür ki, hələ xalq dilində nə ehtiyatları, gəci tərpənməmiş gövhər layları varmış. Danışiq dilində **keçinmək** (bəzənmək – geyinib-keçinmək ifadəsində qalır), Çin ilə cinas yaradan **çini** (şüşə boşqab), salam verməklə yanaşı, **salam atmaq**, hər cür ipdən, sapdan toxuma şeylər hörən milçə sözləri işlənməmiş.

Şe'rləşmə yazılı ədəbiyyatda özünü nəzirələr şəklində göstərir: sənətkarlar sınaşırlar, öz sənətkarlıqlarını yoxlayırlar. Həmin sınaq şifahi şe'rdə məhz bu zaman və bu şəkildə, yeni formada, üzüzə dəyişmə tipində meydana çıxdı. XVII əsrdəki bu sınaqlaşma növbəti əsrdə Vəqiflə Vidadinin dəyişməsi şəklində yenidən yazılı ədəbiyyata qayıtdı. Bundan sonra həmin dəyişmə yaradıcılığı aşıqlar arasında geniş meydan alır və bu gün də davam edir.

Bu aşiq-şairlərin içində Sarı Aşıq (Aşıq Abdulla) və aşiq Əzizi xüsusi tanınmış sənətkarlar olmuşlar. Əslində, bayatıda imzanı onlar başlamışlar. Görünür, bizdə də, manilərdə olduğu kimi, bayatının birinci misrası yarımçıq olmuşdur. Məsələn, belə:

*Yaxşı yarın,
Çək cövrün yaxşı yarın...*

Və ya:

*Salamat,
Min səməndin salamat...*

Həmin boşluğu şairlər öz adları ilə doldurmuşlar:

Mən Aşıq Yaxşı yarın...

Və:

Əziziyəm, salamat...*

Üslubi təmayül dəyişirsə, bu, dil faktında əyaniləşməlidir. Füzuli məktəbinin yeri tutulursa, gərək onun yerinə, müqabilinə çıxan söz olsun. Sarı Aşığın, Bəkəsin, Məzlumun füzuliyənə şe'rləri dili, ifadələri ilə şifahi ədəbi dili yazılı dil səviyyəsində təmsil edir. Təsadüfi deyil ki, Sarı Aşıq xalq şe'rinin Füzulisi sayılır. Sarı Aşığın dili Füzuli mübaliğəsindən özünə ağır yük tutub. Füzuli deyir ki: Məcnunun ahından dəryaya bir qıgılcım düşsə, dərya səhra olar, göz yaşından bir qətrə səhraya düşsə, səhra dönüb dərya olar. Sarı Aşıq deyir: *Buxariya od qala, Odun gətür, od qala, Öylə yandır Aşığı, Məhşərəcən od qala*. Yaxud: *Necəsən, bir ah çəkəm, Kür quruya, sal yana*. Mübaliğəyə bənzər başqa nümunə: *Mən Aşıq, baxdı yarım, Baxtımın taxtı yarım. Üzündə göz iz var, Sənə kim baxdı, yarım?* Əlbəttə, düşünürsən, üzə baxmaqla üzdə iz qalmaz, yə'ni bu, qeyri-adi mübaliğədir. Ancaq bu həm də tam bir reallıqdır: diqqətli bir yad baxışdan

* Sarı Aşığın və Əzizinin bayatları həm kütləcə, həm də mükəmməlliyi ilə xalq arasında geniş yayılmış və əsrlərlə yaşamışdır. Zaman keçdikcə bu şairlərin şəxsiyyəti unudulmuş, ancaq adları bayatılarda möhür kimi qalmışdır: gələcəkdə müxtəlif insanlar tərəfindən yaradılan bayatılara bu möhürlər həkk olunur. Yə'ni adlar da improvizə edilir. Bu improvizə Əzizi adında daha aydın görünür. Əslinə varmadan Əzizinəm Əzizim şəkillərinə salınıb.

mə'sum bir gözəlin üzü qızarır, pörtür. Bu, gözün üzdə izidir. Deməli, realist ədəbiyyatın mübaligəsinin arxasında gerçək həyat psixologiyası durur. Sarı Aşığın (Aşıq Abdullanın) dili göstərir ki, o, yazılı ədəbiyyata, yaxşı bələd olub: *Kə'beyi-kuyindir Aşığa me'rac, Dərgahi-vəslünə tapulmaz əlac, Səhrayi-Xətündən alurdum xərac, Süzgün çeşmi-qəzalini görsəydim. Qarşıda dağı-Müştaq, Sinəmdə dağımı, dağ. Bizə müştəq olana Biz ondan daxı müştəq.* Buradakı izafətlər, *kuy, me'rac, gəzal, müştəq, daxı* (dəxi) yazılı ədəbiyyatın materialıdır. Sarı Aşıq deyir: *Gözəllik soy iləndir, Şahmar da soy iləndir. Nəsimi tək bu Aşıq Yolunda soyulandır.* Burada şairin yar yolunda dəridən-qabıqdan çıxmasının Nəsiminin soyulmasına bənzədilməsi hələ heç nə deyil. Nəsiminin soyulması əsrlərlə əfsanə kimi yaşamış, Sarı Aşıq da bunu ağızdan eşidib özünü ona təşbeh edə bilərdi. Ancaq bu söz çox şey deyir: *Bu Aşıq zində degil, Əqli özündə degil. Kim deyər, Haq camalı Yaxşı üzündə degil.* Artıq bu, hürufi biliyidir: Allahın Yaxşı üzündə təcəlli tapması söylənir. Sarı Aşığın belə bir bayatısı var: *Mən Aşığam, qanlı gül, Qanlı sava,ş, qanlı gül. Yeyib bülbul bağrını, Çıxmış ağzı qanlı gül.* Prof. H.Araslı Füzulinin bu beyti ilə həmin bayatının arasında ədəbi-geneoloji uyğunluq görür: *Sanma kim, bülbul açub uçmağa balü pərinə, Gül yaqıb anı, savurmuş gögə xakəstərini.* Bayatıda gülün rəngi əsas götürülür. Niyə gülün rəngi qırmızıdır? Bülbulün ciyərini yeyib, ağzı qana batıb, ona görə də qızılgülün rəngi qırmızıdır. Qəzəldə diqqət havada qanad açıb uçan bülbulün rənginə yönəldilir. Niyə bülbulün rəngi bozdur? Onu gül yandırır, külünü havaya sovrub. Hər iki halda gül mə'suqə rolundadır və cinayətkardır: birinci halda bülbulün bağrını yeyir, ikinci halda onu yandırır. Hər iki halda sənətkar sözdən rəng kimi istifadə edir. Hər iki halda sənətkarlar öz lirik qəhrəmanlarını böyük ustalıqla rəsm edirlər. Hər ikisində eşidilən sözlərin timsalında türkcəmizin bütün imkanları meydana qoyulur. Füzulidə də ərəb, fars sözləri minimum dərəcədədir (bülbul, bal, pər, xakəstər). Sarı Aşıqda isə türkcə olmayan bircə bülbul sözüdür (saz sənətkarı mə'nasında aşiq sözünün ərəbcə aşiq ilə əlaqəsi yoxdur). Yə'ni təmiz türkcə ilə xalq aşığı Azərbaycan türkcəsində Füzuli ustalığını göstərir. Qaş qaralarkən dağlarda üfüqlərin qızarmasına Saib Təbrizi belə

mə'na verir: *Gördülər lə'li-ləbüñ, qan tərledilər daşlar*, – mə'suqənin dodaqlarının al rəngindən dağların cansız daşları da xəcalət çəkib tərleyir, özü də qan tərleyir. Xalq arasında Ayın üzündə ləkə olması haqqında əfsanə var. Sarı Aşıq ona işarə edərək deyir: *Gördü görklü camaluñ, Düşüpdür aya qara*. – mə'suqənin üzünün (camalının) gözəlliyini görən ayın ürəyinə qara, ləkə düşür. Şübhəsiz, Füzulidə və Sarı Aşıqdakı gül-bülbül tipoloji əlaqəsi burada Aşığın və S.Təbrizinin təşbəhlərində də özünü göstərir.

Bilindiyi kimi, bayatılarda adətən bədii mətləb 3-4-cü misralarda ifadə olunur, 1-2-ci misralar sonrakılar üçün musiqi, ritm kökləyir. Sarı Aşıq bayatının misraları arasında ritmlə yanaşı, semantik əlaqə də yaratmağa çalışır və əksərən nail olur. Bu bayatıda su obrazı bütün misraları bağlayır: *Zülfün suda mar kimi, Oynar su damar kimi. Sızıldatdın Aşığı, Yağa su damar kimi*. Qurulmuş nadir cinasla da dil heyrətləndirir. Burada isə Aşıq öz adını kənara qoymaqla misralar arasında qəzəl beytlərinə məxsus nisbi müstəqillik yaradır: *Dərmanını dərdə qıl, Başda qoymaz dərd ağıl. Səni ki mehman açmır, Xana, yurd ol, dər, dağıl*. 1-2-ci və 3-4-cü misralar iki beyt şəklində bir-birinə bağlanır. Burada Füzulinin «Nə yanar kimsə mənə atəşi-dildən özgə, Nə açar kimsə qapım badi-səbadan qeyri» beytindəki kimsəsizlik duyğusu verilir. Hər ikisində də eyni sənətkarlıq var. Və dil baxımından diqqəti çəkən odur ki, fars sözləri ürəklə cinasa gətirilir: xanə (ev), dər (qapı). Deməli, sözlər kütləvi anlaşılmışdır.

Sarı Aşıq da Nəsimi, Füzuli kimi deyimləri xalqdan alıb yeni şəkində xalqa qaytarır: *Mən Aşığam, gündə mən, Kölgədə sən, gündə mən. Qurban ildə bir olar, Sənə qurban gündə mən*.

Sarı Aşıq xalq şe'rinin dilində fəlsəfi sistem yaratdı, onu ən'ənəyə çevrilən bir sahmana saldı. Xalq şe'rinin mə'lum klasiki oldu. Füzuli beytləri kimi onun da ayrı-ayrı misraları ağız-ağız dolaşmağa başladı: *Fələk əlimə düşsə, Salaram öz günümə; Yar yara qovuşanda Bayramın o gün eylər; İstəram, bu dünyada Pis öl, yaxşı qala; Bülbül yüz kitab oxur, Bir əlif yazınca gül və s*. Bu ifadələr xalqın dilinə hazır şe'rdən gəlib və şe'rlə gəlib.

Bədii semantikanın qeyri-adi gücü, hansı dərinlikdə qalmış olsa da, lazım olan sözü tapıb çıxarır. Xalqın gündəlik

ünsiyyətinə iştirak etməyən istər türk, istər ərəb-fars mənşəli xeyli söz var ki, xalqın şe'r yaradıcılığının dilində ən'ənəvi davam edir, aydın bir zolaq kimi görünür. Bunlar bütövlükdə ədəbi dil üçün işlək deyil, ancaq poetik nitqdə unudulmur. XVII əsrin xalq şe'ri janrlarında təsadüf olunan həmin nümunələrdən türk mənşəli arxaizmlər: *ayağ* (qədəh), *damu* (cəhənnəm), *danla* (sabah), *sayru* (xəstə), *seyvan* (ev-eşik), *sunmaq* (vermək), *sin* (qəbir), *görlü* (gözəl, cəlbədic), *varmaq* (getmək), *köşk*, *bilgə* (həkim, müdrik), *oda* (ev), *yaxmaq* (yandırmaq), *al* (hiylə), *ün* (səs), *yey/yeg* (yaxşı), *bayğu* (şahin), *yaş* (cavan)...

Ərəb-fars mənşəli arxaizmlər: *mürğ*, *dərdmənd*, *çeşm*, *hümmət*, *məcrüh*, *müştəq*, *cada*, *bab*, *arzuman* (istək), *muy*, *səg*, *rəqib*, *sayıl*, *əbru*, *hilal*, *çeşm*, *xəndan*, *giryən*, *damən*, *dam*, *aşk*, *aşkbar*, *didar*, *ləhzə*, *nihal*, *me'rac*, *ğəzal*, *xab*, *afitab*, *mahtab*, *təsəddüq*, *sər*, *saqi*, *pirəhən*, *ərş*, *təbib*, *dəhan*, *mar*, *mehman*, *siyah*, *şanə*, *zində*, *muy*, *zimistan*...

Xeyli ərəb-fars sözünün Azərbaycan dilində vətəndaşlaşması xalq şe'rinin xidmətidir. Bu qəbildən sözlər nəzərdə tutulur: *fəraq*, *məlal*, *xəm*, *hicran*, *sərvqamət*, *mübtəla*, *camal*, *pərişan*, *qibləgah*, *pənah*, *dərgah*, *zülfi*, *dildar*... Məhz bu cəhətlə bağlıdır ki, belə sözlər ümumanlaşdıqlı olsa da, əsasən dildə poetizm kimi fəaliyyət göstərmişdir. Ümumiyyətlə, xalq şe'ri yüksək səviyyədə ədəbi dillə xalq dili arasında ünsiyyət yaratmış, vasitəçi olmuş, ədəbi dilin ərəb-fars sözlərini və tərkiblərini kütləvi qavramaq vərdişi hazırlamışdır. Təsadüfi deyil ki, dövrün xalq şe'rinin dilində izafətlərə müəyyən yer verilir: *aşiqi-sadiq*, *qibleyi-hacət*, *dili-zar*, *leylü-nahar*, *kəbeyi-kuyin*, *meyi-nab*, *nəqqaşi-əzəl*, *şuxidil*, *şö'leyi-ah*, *şahi-bibədəl*, *şahbazi-aləm*, *ğəməzeyi-cəllad*, *xədəngi-bəla*, *daği-həsərət*, *dərgahi-vəsl*, *çeşmi-ğəzal*, *daği-müştaq*, *əhdi-dil*...

Bə'zən izafət seyrək olur, həm də semantik şəffaflığı ilə seçilir: *Zülf pərişan oldu*, *şanə döndərdi*, *Əhli-dilə xud nişanə göndərdi*, *Dindirdikcə bağrım şana döndərdi*, *Şirin dillərinə qurban olduğum* (XVII əsr). Bə'zən isə həm mətnə sıxlaşır, tezləşir, həm də izafətin tərəfləri mə'naca nisbətən qəliz görünür. Hər halda, kütləvi qavrayış baxımından şəffaf olmur: *Ğəməzeyi-cəlladın xədəngi-bədi*, *Rəhm eyləməz heç insana gözlərin*; *Kə'beyi-*

*kuyindir Aşığa me'rac, Dərğahi-vəslinə tapulmaz əlac, Səhrayixətindən alurdım xərac, Süzgün çeşmi-ğəzalını görsəydim – Aşıq Abdulla. Sıxlıq və nisbi qəlizlik göz qabağındadır. Ancaq anlaşılmasa, aşıq-sənətkar bunları işlətməzdi. Geniş tekstoloji müqayisələr göstərir ki, bu gün üçün arxaikləşən və ya leksik semantikadan məhrum olub ya köməkçi sözə, ya şəkilçiyyə çevrilən, yalnız qrammatik yük daşıyan bu əcnəbi vahidlər XVII əsrdə müstəqil işlənmiş və anlaşılmışdır: *Səni ki mehman açmır, xana, yurd ol, dər, dağıl* (xanə – ev, dər – qapı); *Bir dərdədir, çəkər Aşıq, Kimsə bilməz qərər hal* (hal-indi, hazırda – Bugünkü dərhal sözündəki ikinci hissənin mə'nasında; *Bir namə yazmışdı gözəllər şahı*.*

Tekstoloji müqayisələrdən belə aşkarlıq da hasil olur ki, istər türk mənşəli, istər ərəb-fars mənşəli arxaizmlərin, istərsə də izafətlərin şə'r və nəsr dilində spesifik təzahürləri var. Nəsr dilindən «Şeyx-Səfi mənaqibi»ndən nümunələrə göz yetirək. Türk mənşəli arxaizmlər: *kəndü* (öz), *qat* (yan), *ismarlamaq* (tapşırmaq), *ayıtmaq* (demək), *bulmaq* (olmaq – xilas buldı – tapmaq – yolu bulmadım), *dışar* (bayır), *irişmək* (çatmaq), *qaranquluq*, *xancaru* (hara), *yəyağ* (payda), *sərgitmək* (sıçramaq), *baba* (ata), *gerü* (yenə), *irməq* (yetmək), *ulu*, *nəsnə* (şey), *yavru* (körpə), *varmaq*, *ikən* (çox), *buyruq* (əmr)...

Ərəb-fars mənşəli arxaizmlər*: *xud*, *hərgiz*, *növbət* (dəfə – bir növbət), *istitaət*, *icabət*, *təcdid*, *ə'zim*, *mükərrər*, *zaviyə*, *fərzənd*, *kəmtər*, *mütəhəyyir*, *məşriq*, *mübaligə* (çoxlu), *qövm*, *e'caz* (mö'cüzə), *namə'qul* (ağlabatmayan), *namövvun*, *şadrəvani*, *məzəllət*, *məşru*, *filhal*. Təbii ki, **etmək**, **olmaq** köməkçi fe'lləri ilə işlənən əcnəbi vahidlər də nəsr dilində öz qəlizliyi ilə seçilir. Düzdür, bir növ, xəlqilik faktı kimi «eləmək» etmək -dən işləkdir, ancaq bunun semantik qavrayışa müdaxiləsi olmur: *təfərrü eləmək*, *təvəhhüm eləmək*, *təvəqqüf eləmək*, *sə'ma eləmək*, *müləvvəs eləmək*, *mühədəm eləmək*, *zikir etmək*, *istişhar etmək*, *mütəvəssit olmaq*, *mütəvəccih olmaq*; nəsr dilində belə əcnəbi ifadələr də işlənirdi: *bəşəd ki*, *əzbəs ki*; izafətlər: *axiri-əmr*, *həddi-*

* Əcnəbi sözlər ancaq müasir dil baxımından arxaikdir.

buluq, keyfiyyəti-tələbi-gənc, taciri-Xətay, məcmuyi-camaat, məqsudi-xəlvət, məzaci-şərif, ruhi-istitaət, sərəsüməvü heyranü-naçar, şəxsi-bəzzaz, qüdrəti-ilahi, ərbabi-əhli-dünya, sahibi-xanə, tədbiri-tərtib, inani-əzimət...

Yuxarıda xalq şe'ri janrlarının dilindən götürilən müvafiq qruplarla müqayisədə iki fərq nəzərə çarpır; əvvələ, bütün qruplar üzrə nəsr dilindəki vahidlər kəmiyyət üstünlüyünə malikdir – nəzərə alınmalıdır ki, xalq şe'ri janrlarının misalları daha geniş mətnlərdən toplanmışdır, nəsrin misalları isə bir abidədən və 8-10 səhifəlik mətnlərdən götürülmüşdür; ikincisi, nəsrin qruplarındakı vahidlər semantik cəhətdən rəngarəngdir – xalq şe'ri janrlarının dilindəki türk mənşəli arxaizmlər, ərəb-fars mənşəli qeyri-kütləvi vahidlər və izafətlər müəyyən çərçivə daxilindədir, həmin məhdud kəmiyyət müxtəlif janrlarda, hətta müxtəlif əsrlərdə (XVII əsrdən bəriyə) fəaliyyət göstərir. Bu nümunələr obrazlı təfəkkürün materialı kimi sabitləşmişdir. Nəsrdə isə hər kontekstin, hər müəllifin leksikonu dəyişir. Şe'rdə janrların öz əhatə dairəsi varsa, nəsrdə mövzu-motivlərin, müəlliflərin çoxlu fərdi dairələri vardır. Məsələn, *daği-həsərət, aşıqi-sadiq, şö'ləyi-ah, badi-səba, qəmzeyi-cəllad* obrazlı fakt kimi müəllif və mətnlər üçün universallaşmış, ancaq, deyək ki, *keyfiyyəti-tələbi-gənc, sahibi-xanə, şəxsi-bəzzaz, ərbabi-əhli-dünya* hər kontekstin özündə və müəyyən məzmunu görə üzə çıxır, bunların konkret sistemi və daimi semantik rəngi yoxdur.

Bütün dövrlərdə, bütün mərhələlərdə olduğu kimi, XVII əsrdə də milli ədəbi dilin ümumi inkişaf meylinədən kənara çıxan fonetik, morfoloji, sintaktik detallar müşahidə olunur. Ancaq bütövlükdə əsrin ədəbi normasında Vaqif dövrünün xəlqiliyi və şəffaflığı var. Bu norma demokratizminin əsasında canlı danışığa məxsus lüğət, loru leksikon durur: *budamaq* (döymək), *qarımaq*, *əylənmək*, *qurtulmaq*, *lalımaq*, *hürmək*, *görsətmək*, *incinmək*, *qıymaq*, *qapmaq*, *qamçılanmaq*, *yerikləmək*, *qalamaq* (yandırmaq), *qaralamaq* (hədəf götürmək), *süzmək* (oynamaq), *qonaqlamaq*, *doluxmaq*, *cad*, *kəkül*, *bud*, *çisən*, *kül*, *xına*, *bez*, *arşın*, *baldır*, *babal*, *dağal*, *hasand* (asan), *yox yerdən* (heçdən), *davar*, *muşduluq*, *qapan* (tərəzi), *kəndir*, *buxarı*, *təndir*, *düymə*, *düyü*, *qaraltı*, *lığ* (palçıq), *odun*, *üzüqara*, *yasdıq*, *dam* (ev növü), *lələ*,

qulan, yarğan, yapışqanlı... Vaqifin bədii nitqi üçün doğma olan bulud zülf, ağ sinə, zülf pərişan kimi onlarla obraz-söz birləşmələri XVII əsrdə yaradıcılıq istehlakında idi: Dağıldı bulut zülfün, Göy üzünü ay azar; Ağ sinən qar altıdır...

Vidadi ilə Vaqifin dili bədii üslubda xəlqi inkişafın bir mərhələsidir. Onların sayəsində xalq şe'r dili yazıda birdəfəlik qanuniləşdi. Realizmin bu ilk böyük nümayəndələri milli dilin iki əsrlik gəlişini ümumiləşdirdilər və onun ümumi mənzərəsini əks etdirdilər. Bütövlükdə üslubların rolunu inkar etmədən nəzərə alanda ki, «ədəbi dilin tarixi, adətən, ən böyük yazıçıların əsərlərinin dil materialı əsasında qurulur – yaradılır»¹, xəlqiləşmiş milli dil dövrünün ilk mərhələsində ən böyük söz ustaları kimi Vaqiflə Vidadinin dili mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Bu mərhələdə iki cəhətə görə Vaqifin dili daha həlledici rol oynamışdır: 1. Dil materialının həcminə görə Vaqif çox irəlidir; 2. Vaqifin müəllimliyi, dövlət idarəsində yeri onun şe'rlərinin daha tez və daha geniş yayılmasına imkan vermişdir; həm də Vaqif siftədən xalq şe'ri janrlarında yaratdığından Vidadidən qabaq bu üslubun lideri olmuşdur (Vidadinin yaradıcılığında əsas yeri klassik poeziya janrları tuturdu. Vaqifin sözünə diqqət edin: müxəmməs deməyin seyrəklənibdir).

Xalq şe'ri janrlarında dil demokratiyasının maksimal həyata keçirilməsi heca vəzninin xidmətidir. XVII-XVIII əsrlərdə xalq şe'ri janrları ona görə böyük vüs'ət aldı ki, heca, türkdilli yaradıcılığın doğma vəznidir və onda milli sözlərin (və milliləşmiş alınmaların) işlənmə süverənliyi sözsüzdür. «Külli Qarabağın abi-həyatının nərmü nazik bayatı» olması Azərbaycan şe'rinin dilinin tam canlı dil yoluna düşməsi deməkdir. Belə e'tiraf həm də iki klassikin dil proqramıdır. Hətta bu proqram klassik şe'r formasında da söylənir: «*Qarabağ içrə bir şair kəlimüallah Musadır, Cavanşir içrə bir mövzun bayatı dəsti-beyzadır*» (Vaqif). Maraqlıdır ki, bayatıya – xalq şe'rinə yol klassik şe'rin obrazları ilə açılır: birincidə **abi-həyat** «dirilik suyu», ikincidə **yədi-beyza** Musa peyğəmbərin ağ əlləri ilə təşbəhləndirilir. Beləliklə, klassik şe'r xalq şe'rinə xeyir-dua verib öz mövqeyini itirdiyini e'tiraf edir.

¹ Виноградов В.В. О языке художественной литературы. М., 1959, с. 6.

QÖVSI TƏBRİZİNİN DİLİ

Yetirmələri arasında Füzuli dilinin məğzi heç kəsdə özünü Saib və Qövsü Təbrizilərdəki mükəmməlliklə göstərmir. Heyif ki, Saibin bizə ana dilində ancaq on yeddi şe'ri gəlib çatmışdır. Və onun söz xəzinəsinin Füzuli şəhdini bu azca, tutiya şe'rlərdəki dilin dadına baxmaqla duymalı oluruq. Füzuli şe'rinin XVII əsrdəki dil aydınlığını, ifadə qrammatikasını, mə'na dərinliyini Saibin anadilli şe'rlərindən istənilən 2-3 beytinin timsalında qavraya bilərik:

Nə ehtiyac ki, saqi verə şərab saña Ki, öz piyaləsini verdi afitab saña, Şərab lə'li üçün tökmə abiru zinhar Ki, dəmbədəm lə'li-ləbüñ verir şərab saña – bir qazan xörəyin dadını bilmək üçün bir qaşığı kifayətdir (Hələ üstəgəl bizə gəlmiş farsca divanı ki, onu ustad şairimiz Balaş Azəroğlu Saibənə şəkildə müasir türkcəmizə tərcümə etmişdir).

Nə yaxşı ki, Qövsinin «Divan»ı əlimizdədir¹. Qövsü dilinin müasirliyini qavramaq üçün şairin ilk tədqiqatçısı Firidun bəy Köçərlinin bu sözü tarixi möhürdür: «...şiveyilisanından və üslubi-kəlamından bizim Zaqafqaziya torpağının rayihəsi gəlir, hiss olunur. Belə ki, əgər bə'zi qəzəllərinin axırıncı fərdində Qövsü əvəzinə Qüdsi və ya Zakir və ya Seyid yazılısaydı, onlar Qüdsinin və ya Zakirin və ya Seyidin kəlamı olduğuna kimsə şübhə etməzdi»².

Doğrudur, elə şe'rləri var ki, anlaşımaca Füzulininkindən də mürəkkəbdir. Ancaq elələri də var ki, onun altına Abbasqulu ağa Bakıxanov Qüdsi, Qasım bəy Zakir, Seyid Əzimlə bərabər Əlağa Vahidin də imzasını qoymaq olar: *Heç şəm'ilə ram olmaz pərvanələriz bizlər, Zəncirə bağ endirməz divanələriz bizlər*; və ya: *Aşiqəm, binəvalığım vardır, Yollar üstə gədalığım vardır. Kəsmişəm ülfət aşinalərdən, Binifaq aşinalığım vardır*. Əlbəttə, Qövsü dili

¹ ۲۰۰۶. باکی، دیوان. قوسی تبریزی، Qövsü Təbrizi. Divan. Bakı, 2005 (Tərtibçi Paşa Kərimov.)

² Firidun bəy Köçərli. Azərbaycan ədəbiyyatı. I, Bakı, «Elm», 1978, s. 219.

üçün bu nümunələr səciyyəvidir. Eynən şah İsmayıl kimi xalq şe'ri ilə klassik şe'ri bir-birinə yaxınlaşdırır. Xətai xalq şe'ri janrlarındakı dilini klassik şe'r dilinə tətbiq edir. Qövsü isə klassik janrdakı şe'rlərini əsrin normasına o qədər yaxınlaşdırır ki, arada xalq şe'ri janrlarında da özünü sınayır.

Qövsü dil yaradıcılığında şəxsiyyətin tarixi rolunu dürüst qiymətləndirir. Onun dilə, bədii sözə nəzəri-fəlsəfi münasibəti var. Qövsü təkcə dil sənətkarlığı ilə deyil, həm də bədii dilə bu nəzəri-fəlsəfi münasibəti ilə füzulidir. Füzuli «Gər çox istərsən izzətin, az et sözü» deyir. Qövsü də həmin mövqedə dayanır; «Sərfəsizdir gövhəri israf ilə sərf eyləmək» deyir və əlavə edir ki, ehtiyac olmayan yerdə, ümumiyyətlə, heç danışma: «Ta zərurət düşməyincə söyləmə, zinhar, söz». Füzuli «namərbutü nahəmvar» sözdən həzər edir. Qövsü də bu fikirdədir ki, danışq sözünü cilalamaq, kələ-kötür sözə sığal çəkmək, hamarlamaq lazımdır: *Bülhəvəs nəzzarəsindən mən də fəryad etmənəm, Söz bilən yanında həm var olsa nahəmvar söz*». Və Füzulinin «nə miqdar olsa, əhlin eylər ol miqdar söz» fikrini davam etdirərək, Qövsü deyir: «Hər kimin mə'nidə miqdarı sözündən bəllidir». İlk dəfə Qövsü «xəstə söz» ifadəsini işlədir və əhvalın deyilən sözlə bağlılığının psixologiyasını açır: «*Hər nigahından sözüňə bir özgə mə'ni anlanır, Kim, pərişanü müşəvvəs çox deyir bimar söz*». Qövsinin xeyli qəzəlində Füzuli misraları təzmin olunaraq işlənir, sözünə Füzuli misrası ilə yekun vurur:

Qövsü, ol rə'na qəzəlidir Füzulinin bu kim: «Gəh əl öpmək astın tək, gəh əyaq damən kimi». Füzulinin onlarla şe'rinə nəzirə və təxmisləri var ki, bunlar da üz-üzə, yan-yana duran misralarda Qövsinin sözü öz ustadının sənəti ilə eyni səviyyədə görünür.

Bütün bunlarla yanaşı, Qövsü XVII əsrin Füzulisidir, onun dili leksika və qrammatikası ilə bilavasitə XVII əsrin faktıdır, Füzuli dilinin yüz illik xəlqiləşməsi təkamülünün nümunəsidir. XVII əsrin dili kütləviliyi ilə səciyyələnir: dövrün ədəbi dili xalq yaradıcılığı dilinin müstəvisində normalaşdı.

Əlbəttə, bu təkamül, birinci növbədə, Qövsü dilinin anlaşma dərəcəsidədir. Belə: *Ah, bir naşı təbibün olmuşam bimari kim, Hər nə istər, eylər amma dərdə dərman eyləməz*. XVI əsrə qədərki ədəbi dildə fəal işlənib, sonralar arxaikləşən türk

leksikasına Qövsiyə çox az, barmaqla sayılacaq dərəcədə rast gəlinir: *qatla* (dəfə, mərtəbə) – *Əmma özü min qatla* peşiman olacaqdur: *yeg* (yaxşı) – *Yegdür ki, şişəyə tuta qanını bülbülünə; tün* (gecə) – bu, Nəvidən gətirilən misranın içindədir: «Sürməgun *tünlərdə* hicran şamı tut bidar göz»; *danla* (sabah) – *Bu gün danla qubarum seyr edər bir özgə aləmdə; ayağ* (badə) – Hərçənd ki, göz tökdü *ayağə*, könlü içdi və sair daha bir neçəsi – yə'ni Füzulidəkindən qat-qat az. Bunun müqabilində Füzuli dilindəki danışığ dilinə məxsus söz və ifadələr artıqlamasilə işlənir. Bunların içərisində ancaq danışığa məxsus ayrı-ayrı sözlər də var: uzatmaq (çox danışmaq), çəkinmək (ehtiyat etmək), dilləşmək (mübahisə etmək), doyunca (kifayət qədər), (məclis) sovuqmayınca (bitməyincə, qurtarmayınca), əgləmək (əyləmək, dayandırmaq),...; ifadə şəklini almışları, müəyyən qrammatik forma ilə ifadələşmişləri də var: *axır ki* (nəhayət), *yeri vardır* (haqlıdır), *özgədir* (ayrı aləmdir, heç deməli deyil) – Hərçənd gül lətif ola, ruxsarunə *özgədür*, Nərgis nə olsa, çeşmi-füsunkarunə *özgədür*, *yetməzmi* (kifayət etməzmi), *ol ki var* (çoxlu) – Anunla sözbaşı həm açsa, *ol ki var*, açmaz; *gəl gör* (tamaşa elə, bax, haray – Ey şəm, bu günlərdə mənim halımı *gəl gör*), *heç yerdən var olmaq*, *yüz lövün* (cürbəcür), *hər nəşən hərə-mərc* (özbaşınalıq) və s. bunlar ancaq gündəlik ünsiyyət dilində işlənir: *böyük-küçük, ayaqdan-baş, yuxarıdan-aşağı, durmayan-turmıyan...*

Qövsinin bədii dili frazeoloji zənginliyi ilə seçilir ki, bu da xəlqiliyin mühüm göstəricilərindəndir: *könlü bağlamaq* (sevmək), *göz yumub-açınca, gedərəm əldən-ayaqdan, göz-qulaq olmaq, bel bağlamaq, qanına susamaq, əl-ayaq çalmaq, qanı qaynamaq, gözdən salmaq, əl götürmək, daş bağırlı, baş çıxarmaq, can vermək, yaxasından əl götürmək, oduna yanmaq* (*Yaxamdan əl götür, ey dil, nə aşınalıqdur ki, mən sənün oduna yandımü kəbab oldum*), *ətəğini çəkmək, könlü düğünləri, sınıq könlü...* Onun səciyyəvi cəhətlərindən biri frazeoloji sinonimlikdən istifadə tezliyidir – hətta frazeoloji sinonimlər leksik sinonimlərdən daha fəaldır. Təbii ki, bu sinonimlik mətnin bədiiləşməsində leksikdən artıq yük daşıyır. Bu şəkildə: *əldən gedərəm//dildən düşərəm, könlü almaq//ürək*

açmaq//könül açmaq, qan ağlamaq//gözündən qan axıtmaq, özünü oddan oda salmaq//canını odlara yaxmaq...

Atalar sözü və məsəllərdən geniş və özünəməxsus şəkildə istifadə edir, bunları qəlib halından çıxarır və öz nitqinin qrammatik üzünə çevirir – atalar sözü və məsəl müstəqilliyini itirib müəllif mətninin məntiqi və qrammatik tərkibi olur: *Təşkiri-zülfü-yarı səbadən dilər köñül, Oxşar ana ki, özgə əlilə ilan tutar*; ... sonra qan tutar, Bu düz: *gərçi gec tutar, amma yaman tutar*; Ey gözüm nuri, *bulanır su vəli sərçəşmədən* (su bulağın gözündən bulanar); Sinədə köñlüm sarayun rövşən eylər şəm'i-dağ, *Öz ayağı altına hərçənd işıq vermək çırağ*; *Əgərçi doğruya, məşhurdur, zəval olmaz...*; *Cahanda hər kişi öz əkdigün biçər axır...*; Derlər ki, *dəgirman dolanur danədən ötri*; Etməyən söz suzinə şurin nə bilsün mə'ninin, *Ağzı şirin eyləməz həlva demək həlva kimi*.

Adətən klassik şe'rin dilində dialektizmdən danışılır. Məsələn, Füzuli dilində *nola* (nə ola), *nəm* (nəyim) kimi dialektizməbənzər faktlar dialektfövqü səciyyə daşıyan danışiq-tələffüz təzahürləri kimi şərh olunur. Ancaq Qövsinin dilində bə'zi fonetik, leksik, morfoloji xüsusiyyətlər bir sistem olaraq Təbriz dialektinə mənsubdur: *Ağrıla* Qövsini dir daş ilə ki... – *əzizləmək*; Əvvəl aldun köñlümi, axır buraxdın *yazıya* – *cöl*; Ol badəni, kim əqlimi başdan aparıbdır, Sundun maña, mən sadədili *işgilə* saldun – *işgil* qapını bağlamaq üçün bənd; «qapının işgilini vurmaq» şəklində işlənir. Burada *işgilə salmaq* «tora salmaq» mə'nasındadır; Hərçənd tünük hövsələyəm bəzmi-bələdə... - *tünük* Təbriz dialektində «səbirsiz» deməkdir; *Yavınqıdı, yalvardı, aman eylədi mütrib* – burada üç sinonim dalbadal işlənir. *Yavınqımaq* Təbriz dialektində «yalvarmaq» mə'nasındadır; ... *tapsun məzəyi-ömr Kim, pirləri vari cəvan eylədi mütrib* – *vari* «bütün; Bir havur dönmək gərək, bir parə yalvarmaq gərək – havur «Vaxt, zaman, müddət» *inan* (cilov) – *İnanın* tutmaq olmaz heç vəchilən, köñüldür bu; Eylərəm iftanu xizan *həminanlıqlar*¹ saña.

¹ Bircilovluluq. Yə'ni «yoldaşlıq eylərəm» deməkdir.

Quzey Azərbaycanda *şalayın* sözü öz sinonimi *şad* ilə birgə işlənir, xalis dialekt sözüdür: *şad-şalayın*. Qövsiyə müstəqil özünü göstərir: *Mey içüb çıqmış şalayın evdən ol rə'na igit*.

Bir sıra faktlar var ki, Quzey türkcəmizdə başqa fonetika və morfologiya ilə işlənir. Məsələn, Quzeydə: *yorub-yortan, çıraqban, tutaqlıtutalım, vermiyin*; Güneydə: *yortub-yoran, çırağan, tutam, vermin* – *Və gər nə öz səməndin bir havur yortub-yoran çoxdur*; *Dönüb pərvanələr, Qövsü, sanurlar kim, çırağandır*; *Tutam* ki, hər nə sən etdün, təhəmmül etdim mən; Köñül yaxşılara, zinhar, *vermin* kim, yamandır bu; Bu səbəbdən ki, sənün *çəşmüvə* bir nisbəti var...; Ki, bəzmi-vəslidə həm *eylirəm* haman fəryad; Biz yenə anı *istəruz* qaynar anunla qanımız; *Tökmənüz* üz süyünü dünyavi mafiha için; *Bilmənəm*, neçin unutmuşdur bizi me'marımız; Çöhrədən, Qövsü, bizim *arısalar* jəngarımız.

Bu işlənmələr isə Təbriz nitq mühitinin farsca ilə gündəlik əlaqəsinin nəticəsidir. Əgər layiq degil, *namehriban* ver rüxsətün, getsün; Dərd dərmanla *tüəmdürür* (əkizdir). Əgər *bina* (görən) isən; Dili-sədpərəyi sən algilən, ey *namüsəlman* kim...

Aşağıdakı sintaktik intonasiya da Təbriz dialektinin farsca nitq mühiti ilə əlaqəsindən gəlir – burada durğu işarəsi həmişə işlətdiyimiz ən'ənəvi yerində deyil, «kim» bağlayıcısından əvvəl qoyulmalıdır: Ol badəni, kim əqlimi başdan aparıbdur, Sunduñ maña, mən sadədili işgilə salduñ – *kim* (ki) bağlayıcısı *hansı ki* mə'nasını ifadə edir. Bu şəkildə tələffüz şimal nitqimizdə də var, ancaq ədəbi norma sayılmır.

Qövsü dilində dialektizm işlənməsi klassik poeziya dilinin xəlqiləşmə prosesi ilə bağlıdır. Saib Təbrizinin dilində bu hadisəyə təsadüf olunmur. Yə'ni Saib Füzuli normasının işlənməsində daha ardıcıldır.

Xəlqiləşmə prosesinin tərkib hissəsi kimi sual əvəzliliklərinin başlanğıc samitinin imlasında *q* yeganəliyinin pozulduğunu görürük: *hamı//qamu, hansı//xansı//qanğı, handa//qanda, haçan//xaçan, handa//qanda*. Bu çoxvariantlılıq o deməkdir ki, əslində xalq dili tələffüzünü klassik şe'r dilinin klassik imla normasına sığışdırmaq mümkün deyil. Bu o deməkdir ki, klassik imla nə qədər mühafizəkar olsa da, artıq yeni normaya

keçməyə başlamışdır, ancaq ən'ənənin əlindən qopa bilmir, onun orbitindən birdən-birə çıxıb danışq türkcəsinə keçə bilmir: həmişə yeni köhnənin içində yaranmağa başladığı kimi, köhnə də yeninin içində xeyli davam edir. Belə faktlara morfologiyada da təsadüf edirik: *birlə* (ilə) – *Yaxşılar birlə yaman başlarsan ey naz, afərin*; – gəc – Nə yalnız məndə ol sərili-rəvan *ötgəc* rəvan qalmaz; – durür – Dərd dərmanla *tüəmdürür*, əgər bina isən, Hər qədər kim *vəslidür düşvar, asandur* xəyal; - yi - ... Kim, mən özümdən *özgəyi* biganə bilmənəm.

Bu klassik morfologizmlər Qövsi dilində çox seyrəkdir, həqiqətən, qalıq şəklindədir. Məsələn, – *dürür* formasına ikinci misal tapa bilmədiyim üçün «Dərd dərmanla *tüəmdürür*» nümunəsini təkrar verdim; həm də beytdə, göründüyü kimi, normativ - *dir* şəkilçisi iki dəfə işlənmişdir (*vəslidür, asandur*). Deməli, – *dürür* sadəcə vəzn xatirinə işlənmişdir. Yaxud tə'sirlik halda - *yi* şəkilçisi. Maraqlıdır ki, Azərbaycan türkcəsinin Qazax dialektində tə'sirlik halda - *yı* işləndiyi və M.P.Vaqif qazaxlı olduğu halda, onun dilində bir dəfə də olsun, həmin şəkilçi işlənmir. Deməli, klassik poeziya dilində sonu saitli isimlərdə tə'sirlik halda yeganə olan - *yı* Azərbaycan oğuzcasının faktı deyil, ən'ənə ilə yaşayır.

Əruzun özünəməxsus qrammatik mükəmməlliyi var və xalq şe'rinin dialektfövqü qrammatikası yazılı normaya keçərkən əruz bu mükəmməlliyi ilə onu nəzarətdə saxlayır, onu danışq dilinin stixiyasından təmizləyir. XVII əsrdə klassik şe'rlə folklor şe'rinin dilləri bir-birinə qarşılıqlı tə'sir göstərir. Gördük ki, məsələn, klassik şe'rin ərəb, fars sözləri, izafətləri Sarı Aşığın, Aşıq Abbasın dilinə daxil olur, hətta Nəsimi, Füzuli dilinin təşbehləri öz poetik semantikası ilə onların bədii nitqində iştirak edir. Buna uyğun tə'siri folklor şe'ri Qövsinin dilinə göstərir. Hətta, deyir ki, folklor şe'rinin Qövsi dilindəki nümunələri folklordakı klassik şe'r dilinin faktlarından qat-qat çoxdur. Folklor Qövsi dilində ifadələri-deyimləri, frazeologiyası, xalq danışq türkcəsinə məxsus leksika və sintaksisi ilə özünü büruzə verir. Bu tərəfin tə'sirinin artıqlığı onunla bağlıdır ki, bu gələcəyin normasıdır, perspektiv onundur. Və buna görə də bu tə'sir Qövsinin

dilində bütün yaradıcılığı boyu davam edir, həm də gələ-gələ daha da artır. Folklor danışq dilli şe'rin klassik dildən tə'sirlənməsi, ümumən, əsrin əvvəllərinə aiddir və gələ-gələ azalır. Bu onunla bağlıdır ki, klassik – kitab dili öz aparıcılığını itirir, folklor – danışq dili isə aparıcılığı ələ alır; biri qocalır, o biri doğulur; qocalar özünü tarixə təhvil verir, yeni doğulan böyüyür və bütün mövqeyə hakim kəsilir. İki dil üslubu arasındakı mübahisə ikincini dönmədən qələbəyə aparır.

XVII əsri bə'zən dilin durğunluq, bə'zən süqut dövrü adlandırırlar. Heç biri deyil. Deyilən iki dil üslubunun öz mövqələrini dəyişməsi dövrüdür. Yə'ni inkişaf prosesi gedir, ancaq inkişaf dil üslubunun birində gedir. Əvvəlki əsrlərdə də belə olmuşdu – klassik – kitab dili inkişaf edirdi, Nəsiminin, ondan sonra Füzulinin dili gəlirdi, dil ardıcıl şəkildə zirvəsinə gedirdi. Təbii ki, zirvədən sonra enmə başlanır. Və bu enmənin dövründə əvvəl qalxanın kölgəsində qalan yüksəlməyə doğru yol götürdü. Bu yüksəliş XVIII əsrdə Molla Pənahı yetirdi – folklor-danışq dili yazılı ədəbiyyatda təsbit olundu. Və bu dil Q.Zakirə, M.Fətəliyə doğru yüksəlişini davam etdirirdi. Vaqif dövrünü renessans saymaq da bir mübaliğədir. Mərkəzləşmiş dövlət pozulub, ölkənin Şimalı birbirinə meydan oxuyan xanlıqlara parçalanıb. Vaqifin yaradıcılığı ilə, Vidadinin 20-30 şe'ri ilə, bir Şəkinin Xan sarayı ilə renessans olmaz. Renaissance deyil, ancaq realist ədəbiyyat yaranırdı, bu ədəbiyyat ədəbi dilin xəlqiləşməsini dönməz şəkildə tə'min edirdi. Realizm güclənir və bununla bağlı xəlqilik ruhu əsrin pafosuna çevrilirdi. Və XVII əsrdən başlanan bu xəlqiləşmə Füzuli məktəbinə də nüfuz edirdi ki, bu da ən aydın görünən fakt kimi özünü Əlican Qövsi Təbrizinin dilində göstərirdi. Qövsinin dili, bir tərəfdən yabançı, xəlqiləşməmiş əcnəbi ünsürlərə az yer verir, o biri tərəfdən, aşiq poeziyası üçün səciyyəvi olan söz və ifadələrə geniş meydan açır. Bu ifadələr aşiq şe'rinin dili üçün səciyyəvidir: *İstəram peyvəstə, ey rə'na, dolanum başıya, Qoygilən əldən inanim, ta dolanum başıya*. – Əvvələn, beytdə cəmi üç əcnəbi söz var (farsca 2 söz – *peyvəstə, rə'na*; ərəbcə 1 söz – *inan*). Bu, Füzuli, hətta daha türkcə olan Nəsimi beyti

üçün görünməmiş hadisədir. Bunlardan da *peyvəstə* (həmişə) və *rə'na* (gözəl) sözləri həm aşiq şe'rinə, həm də bayatı dilində tez-tez işlənir. Maraqlıdır ki, *rə'na* klassik şe'rin dilində var, ancaq onun sinonimləri olan *nigar* və *dilbər* sözləri daha işləkdir. Bu da diqqəti çəkir ki, Qövs *rə'na* sözünü *igit* məzmununa tə'yin verir və bu söz birləşməsi onun dilində dəfələrlə təkrar olunur. «Şişəmi gər çalsa daşdan-daşə ol *rə'na* *igit*» beyti ilə başlanan qəzəldə *rə'na* *igit* birləşməsi rədif yerində gəlir və səkkiz dəfə təkrar edilir. Bu birləşmə, məsələn, belə misra-cümlələrdə mübtəda – subyekt kimi işlənir:... *göylərdən ötər Börkini əgri qoyanda başə ol rə'na igit; Zərfi kucikdir, məbada daşə ol rə'na igit; Bəs ki, mövzundur ayaqdan başə ol rə'na igit; ... tərəhhüm eyləməz Gözdən axan qətrə-qətrə yaşə ol rə'na igit* və s. Çox ustalıqla şair bu «*rə'na* *igidi*» qəzəl qəhrəmanı kimi yox, dastan obrazı kimi vəsf edir. Və bu «*rə'na* *igit*» üçün qeyri-adi bir təşbeh işlədir – onun müqabilində sərv *bir* misra həcmində göstərir: *Sərv anuy vəsfində bir misra...* deyir. Bu *rə'na* *igit* gözümüzdə «Dədə Qorqud kitabı»ndan tanıdığımız Banıçiçəyin qəzəl mücəssəməsi kimi canlanır. Növbəti *igit* rədifli qəzəlin birinci misrasında yenə həmin tə'yin gəlir: *Mey içüb çıqmış şəlayin ol rə'na igit*.

İnan (cilov) sözü isə Təbriz dialektində anlaşılr. Yə'ni əsrin xalq şe'rinin dili üçün tanınan əlamət – yabançı sözün kəmiyyətə azlığı və məhz mə'naca milliləşmiş alınmaların işlənməsi Qövsinin beytində aydın görünür.

Bütün bunlarla yanaşı, beytdə ancaq aşiq şe'rinin dilinə məxsus olan ifadələr işlənməmişdir: dolanım başına, istərəm peyvəstə; eləcə də məhz danışiq dilinə məxsus ədatın məhz danışiq fonetikasi ilə işlənməsi: *qoyginən*. Yaxud yenə həmin ifadə başqa əlavə sözlərlə birlikdə: *Tutginən bir yerdə sən, ey mərkəzi-təmkin, qərar, Ha dönüm pərgar tək, mən ha dolanım başına...* Və burada rəsmi bir ifadə diqqəti çəkir: *mərkəzi-təmkin*. Birləşmənin tərkibi və qrammatikası (izafət) mövcud nitq mühiti üçün yad görünür. Və bu ifadə, ümumiyyətlə, klassik şe'rdə də təsadüf olunmur. Ancaq Qövs «*təmkin mücəssəməsi*» mə'nasında bu izafəti beytə uğurla, yığcamlıqla daxil edir, sözlərdə anlaşılmazlıq yoxdur.

Bu beyt isə elə bil Vaqifin, Nəbatinin ya Aşıq Ələsgərin qoşmalarından alınıb: *Məndən, səba, filanə ki, qurban olum saña, Ərz eylə yanə-yanə ki, qurban olum saña. Səba qoşmanın, xalq şe'rinin kitabıdır; «qurban olum saña»* – bu sözlər ana-bala sevgisinin ifadəsidir. Bunu bir də öz gözəlinə ancaq aşiq deyər. Qövsi öz qəzəl məşuqəsinə sözünü xalq aşığının dili ilə xalq türkcəsində söyləyir. Beytin sintaksisində Qövsi klassik əruzçu vərdişini nümayiş etdirir; burada füzulicəsinə mükəmməl və həm də hər kəsin asanlıqla qura bilməyəcəyi savadlı bir sintaksis var. Beyt bugünkü nəsr dilində belə deyilər: «Səba, sənə qurban olum, filana yana-yana ərz eylə ki, sənə qurban olum». Ancaq belə deyilsə, göründüyü kimi, Qövsi şe'rinin bədiilik odu sönərdi. İkinci «sənə qurban olum»da *sənə* əvəzliyi *ona* yerindədir. Yə'ni «səba, filanə de ki, mən ona qurban olum». Bu halda ifadə vasitəli nitqə çevrilərdi. Ancaq Qövsi səbaya yalvarır, «sənə qurban olum» deyir ki, onun sözünü sevgilisinə olduğu kimi yetirsin; sevgili bu səhnəni təsəvvür etsin ki, Qövsi (yə'ni aşiq) onunla üz-üzə durub «sənə qurban olum» deyir. Qövsi sintaksisinin Füzuli mükəmməlliyi budur, qrammatika bədi semantikanı dürüstlüklə bildirir. Bir tərəfdən də, Vaqif, Nəbati ifadələri və qoşma sintaksisi: *Səba, səlamimi, lütf eylə, ol diyarə yetir, Pəyamimi, sözümi hal evündə yarə yetir.*

Əruz yüksək dil mədəniyyətinə malikdir. Əruz yüksək dil mədəniyyəti ilə Azərbaycan heca şe'rinə bu keçid dövründə nəzarət etmişdir, onu cilasız, kələ-kötür danışq ünsürlərindən saqındırmışdır. F.Köçərli Füzulinin «türk dilinə rövnəq verib, onu xarü xaşakdan (tikan və çör-çöpdən – T.H.) təmizləməsi» deyəndə bunu nəzərdə tuturdu. Qövsi bu mükəmməl sintaksisi xalq şe'rinə təmasla bir qədər də xəlqiləşdirir. Beləliklə, aparıcılığın klassik şe'rdən xalq şe'rinə keçid dövrünün şairi olan Qövsinin dili xalq şe'ri ifadələrinin bolluğu və mükəmməl əruz sintaksisinin güclü xəlqiləşməsi ilə səciyyələndir. Bu aydınlıq keyfiyyəti onun qəzəllərinin də dilində görünür: Ol bəzmdə, Qövsi, min *ölürsən-dirilsən, Sən şəm'i-bəlasən, sənün özgə cigərün var; Nə şirindir sözün kim, Tanrı andan göz-qulaq olsun, Nə yaxşı gözlərün var ki, yaman gözdən irəğ olsun.* Bu xalis qoşma ifadələri onun müxəmməs, müsəddəs və başqa

janrlardakı dilində də qalır: Məni *saldın ayaqdan*, ey səbük cövlan, günahım nə? Əlümdən tutmadun, ey saqi-yi-dövrən, günahım nə? ...*Günahım nə, dolanum başına*, canan, *günahım nə?* və s.

Əlbəttə, bütövlükdə Qövsinin dili bədii mükəmməlliyi ilə seçilir. Qövsinin özünəməxsus orijinal təşbehləri var: *Nisbət mənə hekayəti-Məcnun fəsanədir*, *Naləm yanında şivəni-bülbül tərənədir*. – Şairin dərdi ilə müqayisədə Məcnun hekayətinin əfsanə sayılması ənənəvidir (hər halda, bu da cazibəli müqayisədir), ancaq aşiqin naləsi ilə müqayisədə bülbülün şivəni (*şivən* sözü də kədər in məişət zəminində ifadəsi olmaqla təzəlik tə'siri bağışlayır) nəğməyə, mahnıya bənzədilir ki, bu da tərəvətli təşbehdir. *Şöleyi-atəş ki derlər, çöhrəyi-cananədir*, *Mən xəvir atəşpərəstəm, könlim atəşxanədir* beytindəki hər üç təşbeh (atəşin şö'si = cananın çöhrəsi, müsəlman = atəşpərəst, könül = atəşxana) yeni deyil, ancaq mükəmməlliyi ilə gözəldir. Bu tə'yin isə nə Qövsiyə qədər, nə də ondan sonra heç kəsə yoxdur: *Bülbül mənüm əfğanıma qatlanmadı, uçdı*, *Yarum gecə qönçə yuxudan durdı və köçdü – qönçə yuxu* «tər yuxu», «yenicə mürgüləmə» mə'nasındadır. Qövsinin dili hətta nəzirələrində də yeni ifadələri ilə seçilir. Bu beytlər Füzulinin «Könlim açılır» qəzəlinə nəzirəsindəndir: *Ey canalıçı gözləri şahbaz baxışlı, Şahin yaşınur pəncəyi-müjganını görgəc*. *Bülbül necə yanında həyadan ağız açsun, Gül qönçələnür lə'li-dürəşanını görgəc*. Ancaq dilin ifadəliliyinə, ifadələrin təzəliyinə baxın – bu ifadələrə Füzuli özü də qısqanardı. *Göz və baxış* öz tə'yinləri ilə qabardılır: *canalıçı göz*, *şahbaz baxış*. Bu tə'yinlər ikinci misranı semantik cəhətdən təşkilatlandırır. Bu baxış həmin gözü baxışdır. Ancaq göz və baxış müstəqilləşdirilir. Gözün ayrı, baxışın ayrı tə'yini var. Və bu tə'yinlər məzmunca birdir: *canalıçı* və *şahbaz*. İkinci misrada şahbazın sinonimi gəlir: *şahin*. Şahin (aşiq) şahbazdan (mə'suqədən) gizlənir (yaşınur). Niyə? Şahbazın müjganından (kirpiyindən) qorxur, kirpiyin pəncəsi (zərbəsi) onu qorxudur. Bir beyt güclü semantik əməliyyat meydanına çevrilir. Qövs sözlərin semantikasını məcazlarla doldurur. Söz beytdəki mə'na gücü ilə lüğətə sığmır. Bədii mətnin, bir beytin yaratdığı lövhənin qarşısında heyruşləniriksə, bu, dilin verdiyi imkandır – mə'na

mə'nadan doğulur; birinci iste'dad dilindir, ikincisi sənətkarındır. İkinci beyt: deyilir ki, sənin dürəfşanından (ağzından) saçılan dürrü (sözü, nitqi) görüb bülbül həyasından susur. Niyə? Çünki bülbül bütün günü nalə çəkir, şivən qoparır, özünü gülün tikanlarına çırpır. Gül bundan tə'sirlənmir; ancaq gülün yanında gözəl ağzını açıb danışmağa – dür saçmağa başlayan kimi gül qönçələnir. Beləliklə, Qövsü Füzuliyə nəzirəsində dil imtahanı verir, öz ustadı səviyyəsində dil sənətkarlığı göstərir.

Qövsü aşiqin halının təsvirini ən'ənəvi qələbdən çıxarır. Şair demir ki, gözümdən qanlı yaş axır, deyir ki: *Əgər bir namə məndən dustlar dildarə yazsunlar, Gözüm əhvalımı ağ, əşki-çəşmim qarə yazsunlar*. Göz yaşı niyə qırmızı yox, *qara* axır? Təsvirdə hər şey nəzərə alınıb: əvvəldə deyir ki, gözünün əhvalı ağ yazılsın. Deməli, göz yaşı aşiqin gözünün qarasını yuyub qara axır. Bu, ağlamaqdan kor olmaq deməkdir – bu da aşiq şə'rinə, dastan obrazına təməsdır.

Qövsü dərdinin təsvirə sığmazlığını N.Gəncəvi kimi (ya min il sonra S.Vurğun kimi) «dəryalar mürəkkəb, meşələr qələm olsa» mübaligəsi ilə təkrar etmir, mübaligənin dəmini bir qədər azaldır, bir az konkretləşdirir, deyir ki, *Bəyani-surəti-əhvalıma kağız vəfa qılmaz, Məgər kuyində cananun dərü divarə yazsunlar. Səri-kuyində toprağ üstünə göz yaşunun şərhün Qələm müjganlarumdan eyləsünlər, yarə yazsunlar*. Müjgandan qələm kimi, qapıdan-divardan, torpaqdan kağız yerinə istifadə etmək yeni təşbehlərdir. Bu təşbehlər duyğularda ekspressiya oyadan, gerçəkliyi qavramağa kömək edən mübaligələrin üstündə durur. Aşiqin dərdinin bəyana sığmazlığı belə ifadə olunur, dəryalardan, meşələrdən mə'suqənin kuyinə (qapısına, həyətinə) gətirilir.

Qövsinin klassik poeziya janrlarının dilində nəsrə məxsus sintaktik norma müşahidə olunur ki, bu, nitqin realitləşməsi deməkdir. Bu həm də milli dilin yeni mərhələsinə məxsus xəlqiləşmə əlamətlərindəndir. Belə sintaktik qəliblər nəzərdə tutulur: *...söylə kim, Əsli vardır, doğrumu sözdür, yalandır, ya nədir; Heç deməzsən ki, bu, yaxşıdır, yamandır, ya nədir; Söylə Qövsü kim, nə verdin, ala bilməsən ana?* (ona nə verdin, ala bilməzsən); *Durmayan, oturmayan xəlq ilə bilməz ki...* (xəlq ilə

durmayan, oturmayan bilməz ki...); *Hər nə istər eylər, amma dərman eyləməz; Başın üçün, gəl ey fələk, var, yaxamızdan əl götür; Qələtdir, iftiradır, məhz sözdür bu, yalandır bu...* Daha belə çoxlu danışq sintaksisinə məxsus ifadələr: *hər kim öz işin işlər; lalmısan, karmısan, ya nəsan; nə geysən, yaraşır; yüz mən kimisi...*

Bu cümlələr həm canlı xalq dilidir, ünsiyyət dilidir, həm də tarixi qrammatikadır, ədəbi dildir, bədii düşüncədir: *Köñül titrər. Gözüm görməz, əlüm tutmaz, ayaq getməz, Görər heyranlığım canan, xəyal eylər ki, təmkindir.*

Bütün bunlar klassik poeziya dilinin XVII əsrdəki təzahürüdür, Füzulidən Vəqifə keçiddir, XVII əsr klassik şe'r dilinin ümumi görünüşüdür. Qövsi dilinin fərdi üslubi keyfiyyətləri də var.

Söz yaradıcılığında milli morfologiya milli sözlərlə yanaşı, alınmalardan da geniş istifadə edir – Qövsi bunu «qafiyə məqamında silsilə şəklinə salaraq, üslubi morfologizmə çevirir; - lən – *Dil munca arizu ilə bi müddəalənür, Hərgah nalə ilə əsər aşinalənür.* Sonra bel davam edir: həvalənür, yadlənür, vəfalənür//bivəfalənür, rəsələnür//narəsələnür (ucalır//alçalır), binəbalənür//nəvalənür, kimyalənür, ilticalənür (sığınır, pənah aparır). *Yaşınır, gizlənir* sinonimləri ilə yanaşı, danışq dilindən *daldalanır* da götürür. Yaxud «*Leylələnür ol ahu tədric birlə, Qövsi, Mən dəxi varə-varə divanə olmayımmı?*» deyər *leylələnmaq* kimi gözəl bir lirik poetizm yaradır. - *ınca* – nı bir halda adlara artırır (yanuncadır, fəryaduncadır, gıryanuncadır, ehsanuncadır, tufanuncadır...), başqa məqamda fe'li bağlama kimi işlədir (açub-yumuncadır, duruncadır, sözüncadır, doluncadır...), -*lıq* (lar): *bivəfəluqlar, gədalıqlar, dilrübəluqlar...*) Elə bil Qövsi aqlütinativ qrammatikanın dəyərini, çevikliyi nüməyiş etdirir.

Sözlərin təkrarından üslubi məqsəd üçün istifadə edir: *Köñüldə qönçələniübüdür cəhan-cəhan fəryad; Cəhan-cəhan ələmüjdən cəhan-cəhan əfğan, Zaman-zaman sitəməjdən zəman-zəman fəryad; Aldı məndən yarə layiq canı hicran, heyf-heyf; Zərrə-zərrə, üzv-üzvüm hər biri bir yerdədir; Cür'ə-cür'ə zəhri-qatıl, kasə-kasə xuni-dil; Əql istər divaneyi-Leyli, Leyli, Eşq yanında gərək Leyli-Məcnun, Məcnun.* Bu üsul çox geniş tətbiq olunur. Sintaktik üzvün baş

cümlənin təkrarı ilə cümlədə xüsusi tə'kid yaranır: *Görün, görün ki, nə od yandırır bu odsuz dud.*

Klassik əruz şe'rinə heç kəs Qövsi qədər alliterasiya işlətmir: *Nə bilsün kim, bu qamətdən qiyam etmiş qiyamətdən.* Füzulidən sonrakı şe'rdə ən geniş çoxmə'nalılıq Qövsidədir. Onun dilində *çəkmək* və *tutmaq* fe'lləri çoxmə'nalılığına görə daha çox fərqlənir.

Klassik şe'r dilində xalq şe'rinin ifadələrindən bol-bol istifadə edən Qövsi nəhayətdə özü də gəraylılar yazmışdır. Bununla da o, dilini yüz faiz xəlqiləşdirmiş olur. Lügət tərkibi, qafiyələri, xitabı və sözlərinin istinasız anlaşıqlılığı ilə xalq şe'rinin özüdür, ancaq imlası dövrün işlətdiyi ən'ənəvi yazı normasıdır: *Köhlümi əvvəl alursan, Axırı gözdən salursan, Qibləgahim, sən bilürsən, Ev sənün, mehman sənündür.* Yaxud: *Gözlərim qan ilə doldu, Bilmənəm, köhlümə noldu. Kakilin tək qarə oldi Ruzigarim səndən ötri.*

Qövsi gəraylılarının dilində klassik şe'rin izafətlərinə, «ü», «vü» bağlayıcısı ilə işlənən tabesiz söz birləşmələrinə də təsadüf olunur. Ancaq bu sözlər və söz birləşmələri aşıqların qoşma və gəraylılarında, bayatılarda yol verilən dərəcədədir: *Təbib-i-fəriqulbalim* ki, sındırmış *pəru balim*, Mənüm bilməzmi əhvalim, Desəm, yarəb, inanmazmı? *Dilindən bülbüli-zaruş Rəvadur vəsfi gülzaruş, Görəndə arizün yaruş Yüzi yüzdən utanmazmı?*

Qösinin gəraylılarından birində bir neçə bənddə üçüncü misranın qafiyəsi pozlur, ancaq heca yerindədir:

*Necə bir namehribanlıq,
Bivəfəliq, sərgiranlıq,
Gər səzavari-cəfayəm,
Ruzigarum bəs degilmi? **

* Belə sərbəst misralara Yunus Əmrə bəndlərində də rast gəlmək olur. Görünür, bu hal yol verilən olubdur. Bu hal Qövsinin həmin şe'rinin gəraylı olmasını inkar etmir.

Məsələ belədir ki, Qövsinin «Divan»ında bu gəraylılar dörd misrada yox, eynən qəzəllər kimi beyt şəklində verilir. Burada misal gətirdiyimiz ilk iki şe'ri akademik H.Araslı beyt halından çıxarıb gəraylı kimi təqdim etmişdir (Qövsü Təbrizi. Seçilmiş əsərləri. Bakı, 1958, s. 41 və 155). Son iki şe'rın məhz gəraylı olmasını biz aşkar etmişik. Məsələn, şe'r «Divan»da belə gedir:

*Nədir təqsirüm, ey kafir, sözi neyrəng, özü sahir,
Bu Qövsü başınə axir dolanarmı, dolanmazmı?*¹

¹ .۲۰۰۶ – باکی. دیوان. قوسی تبریزی، s.724. (Tərtibçi: P. Kərimov)

Türk xalq şe'ri janrlarında kamil bədii sənət əsərləri yaratmış Yunus Əmrənin gəraylı, varsağı və bayatıları da tirixi mənbələrdə beytlər şəklində verilmişdir, belə:

*Aqar sulayun çağlarım, dərdlü cigərüm dağlarım,
Şeyxüm anuban ağlarım, gəl gör bəni aşq neylədi?!*

Və belə düzürlər:

*Aqar sulayun çağlarım,
Dərdlü cigərüm dağlarım,
Şeyxüm anuban ağlarım,
Gəl gör bəni aşq neylədi?!*

Yuxarıda deyilən kimi, Yunusun da şe'rlərində xeyli nümunələr var ki, üçüncü misra qafiyəsiz gəlir:

*Gəzdüm Urum ilə Şamı,
Yuqaru ellərü qamu,
Çoq istədim, bulamadum
Şöylə gərüb bənciləyin.*

Hətta elə nümunələr var ki, bəndin birində misraların üçü də qafiyəsizdir, ancaq hecalar gəraylı hecasıdır.

Belə bənd də var:

*Yavu qıldum bən yoldaşı,
Onulmaz bağrımın başı.*

Beyt bu gəraylı bəndindən ibarətdir:

*Nədir təqsirüm, ey kafir,
Gözi neyrəng, özi sahir?
Bu Qövsü başınə, axir
Dolanarmi, dolanmazmi?*

Janrlarından asılı olmayaraq, Qövsinin dili lüğət tərkibi və qrammatikası ilə Azərbaycan xalq türkcəsinə maksimum yaxınlaşan klassik şe'r faktıdır. Onun lüğəti zənginliyi, qrammatik mükəmməlliyi ilə XVII əsr ədəbi dilinin yazı nümunəsidir. O, xalq şe'rinin yazılı normaya hazırlanmasında bir redaktor rolunu oynadı. Zirvəsindən enən Füzuli məktəbinin hörmətini qorudu, onu ləyaqətlə yeni aparıcı normaya qoşdu.

*Gözlərimün qanlı yaşı!
İrmağ olub çağlarmısın?*

Beləsi də:

*Bən topraq oldum yolına,
Sən aşuru gözlədürsin.
Şu qarşıma gögüs gərüb,
Taş bağırılı, tağlarmısın?*

Deməli, Qövsü gəraylılarından bə'zilərində qafiye sisteminin pozulması xalq şe'ri janrlarının yazılı ən'ənəsindən gəlir.

MOLLA PƏNAH VAQIFIN DİLİ

Bunu yalnız Azərbaycan filologiyası deyil, bütövlükdə dünya şərqşünaslığı qəbul edir ki: «Vaqifin yetişməsi öz zamanəsinin ən fərəhli ədəbi hadisələrindən idi» (Adolf Berje). Bu «ədəbi hadisə», əlbəttə, Azərbaycan ədəbiyyatı tarixində realizmin ədəbi məktəbə çevrilməsindən ibarətdir. Bu fikri yalnız müasir realist nəsrimizin və dramaturgiyamızın banisi olaraq ədəbi materialı ilə yox, həm də müasir ədəbi tənqidimizin və ədəbiyyatşünaslığımızın əsasını qoymuş, bu sahədə professional səlahiyyət sahibi olan böyük M.F.Axundzadə hamıdan əvvəl söyləyib, yə'ni bu ideyanın ilk müəllifi odur. Realist – xəlqi ədəbiyyatın, əsil şe'rin, nəzmlə nəsrin ədəbi-estetik mahiyyətindən danışan Mirzə Fətəli yazır: «... mən əyyami-səyahətimdə səfheyi-Qarabağda Molla Pənah Vaqifin bir para xəyalatını gördüm ki, zikr etdiyim şərt bir növ ilə onda göründü...». Q. Zakirin də xalq şe'ri janrlarındakı şe'rlərini eyni dərəcədə qiymətləndirən mütəfəkkir ədib Vaqifin tarixi rolunu belə göstərir: «Bu iki şəxsin də fərqi birbirindən budur ki, ... Molla Pənah müqəddəm ərsəyə gəlib, bu fənnə Qasım bəyə nisbət rəhnümadır...», yə'ni yol göstərəndir, yə'ni Vaqif başlanğıcdır. Vaqifin məktəbinin və şəxsən poetik sənətinin tarixi və estetik dəyərini bu sözlərində aydın görürük: «...milləti-islamı şe'rlə nəzmin fərqindən Vaqif və bu iki şəxsin haqqında arif etmək üçün onların mənzumatını, o miqdarda ki dəstgir oldu, bir mücəllədin içində basdırıb müntəşir edirəm. Taki, bundan sonra şe'r maddəsi ilə zühura gələn vücudlara nümunə və əndazə olsun və bunların əş'arını görəndən sonra bir para öz haqlarında müştəbeh olan nəzm sənətkarları şair olmadıqlarını anlayıb, bihudə özlərini zəhmətə salmaqdan və yavan nəzmlərin inşasına övqat sərf eləməkdən əl çəksinlər».¹ Göründüyü kimi, Vaqifin sənəti, sənət dili Füzulidən sonrakı yeni Azərbaycan ədəbiyyatı üçün «nümunə və əndazə» (ölçü) göstərilir – toplusunun «Məcmuəyi-Vaqif və s. müasirin» adlandırılması da özlüyündə çox

¹ M.F.Axundov. Əsərləri. İkinci cild, Bakı, 1961, s. 203.

şey deyir. Yə'ni müasirlərinin yaradıcılığı Vaqifin tə'siri kimi qiymətləndirilir.

Molla Pənahın sənətdə kimliyini zamanında xalq da, professionalların fikirləri ilə səsləşən səviyyədə, bir ata sözündə ifadə etmişdir: «Hər oxuyan Molla Pənah olmaz»*. Vaqif özü də özünə **molla** deyir, molla ünvanını qəbul edir: *Mən Molla Vaqifəm, eyləməm afgan!* Şəriət ədəbiyyatında göstəriləyinə əsasən, molla, məsələn, riyaziyyatı riyaziyyat alimi, təbabəti, biologiyanı tibb, biologiya alimləri, qrammatikanı dil alimi kimi və s. bilməlidir. Burada isə «molla» sözü xalq arasındakı adi mə'nədadır: *Mənə qədr elə kim, gövhər kaniyəm, Demə ki, **molladır** mənim sevdiiyim* - yə'ni mən molla deyiləm, aşiqəm. Vaqifin «molla» ünvanı indi bizim gördüyümüz və təsəvvür etdiyimiz «molla» deyil. Bu ünvanı Vəli Vidadi də (Molla Vəli Vidadi), M.Füzuli də (Molla Məhəmməd Füzuli) daşıyıblar. Bu, dini yox, əslində elmi ünvandır – din xadiminin elmi mərtəbəsidir.

Vaqifin böyük realist, yenilikçi olduğunu söylərkən Mirzə Fətəli onu Azərbaycan ədəbiyyatının dahisi, Şərqi dahi şairi M.Füzuli ilə müqayisə edir və Füzulini belə «qiymətləndirir»: «Bəhər surət, türk arasında dəxi bu zamana qədər mütəqəddimindən şair olmayıbdır. Füzuli şair deyil və xəyalatında əsla tə'sir yoxdur; ancaq nazimi-ustaddır».¹ Əlbəttə, bu, Mirzə Fətəlinin öz yaradıcılığı ağırlığında böyük səhvidir.^{**}

* Məsəl xalq arasında bütöv halında belədir: «Hər oxuyan Molla Pənah, hər qatırçı Murad olmaz».

¹ M.F.Axundov, 2-ci cild, s. 203.

^{**} Əvvələ, bu, dəhşətli faktdır ki, Mirzə Fətəli, məsələn, heç olmasa, Nəsimini, Ə.Nəvaini nəzərə almır, deyir ki, bünövrəsindən türkün şairi yoxdur. İkincisi, Hafizi böyük şair kimi qəbul edir, ancaq dünya şərqşünaslığının «Azərbaycan Hafizi» adlandırdığı Füzulini şair saymır. Üçüncüsü, «Əhli-fürsədən ancaq Firdovsi və Nizami və Cami və Sə'di və Mollayi-Rumi və Hafiz şairdirlər» deyərək, Nizami Gəncəvini də, Mövlana Cəlaləddin Rumini də fars şairləri kimi götürür – bunların valideynlərini, milliyətini yox, hansı dildə yazmaqlarını nəzərə alır. Belə çıxır ki, R.Taqor hind yox, ingilis yazıçısıdır, Ç.Aytmatov qırğız deyil, rus ədibidir və s. İndi necə başa düşməli? Doğrudanmı Mirzə Fətəli Füzulinin bədii sənətini qavraya bilməmişdir? Bəs həmin üslubda, həmin

Klassik poeziya janrlarındakı (qəzəl, müxəmməs, müstəzad) sənətkarlığı göstərir ki, Vaqif Füzulini yaxşı bilib. Vaqif türkcə Füzulini qoyub bu janrları Camidən, Hafızdan öyrənməzdi ki! Füzuli «Xəlcə ağzın sirrini hər dəm qılır izhar söz», «Qəzəl de ki məşhuri-cahan olsun» deyə xəlqi dillə, xalqın anlayacağı dillə yazmağı tövsiyə edirdi. Vaqif heç nə demədən, ancaq Füzulinin dediyi kimi, xalqın anladığı dillə, xalqın işlətdiyi qoşma janrında yazdı. Füzuli «Qəzəldir səfəbəxşi-əhli-nəzər» deyə dövrünün dil normasının (uzus) klassik şe'r dili olmasını e'lan edir və o dildə yazırdı. Vaqif isə «Cavanşir içrə bir mövzun bayatı dəsti-beyzadır» deyə Qarabağda xalq şe'ri janrlarının dəbdə (uzus) olduğunu bildirir və xalqının arasında xalq şe'rinin dili ilə ünsiyyətə girir. Vaqif Füzuli kimi, öz tarixi vəzifəsini dərk edir və deyir: «Dili-rövşən gərək nadan içində sərf edə ömrün, Çırağın səltənətgahi səvadi-şami-yeldadır». Yə'ni: *İşıqlı ürək gərək ömrünü savadsızların, avamların içində keçirsin ki, onların ömrünü işıqlandırın, onlara ağıl ziyası saçsın. Çırağın səltənət yeri ən uzun gecənin qaranlığıdır, yə'ni çıraq ən qaranlıq gecəni (şami-yeldanı), yə'ni avamların beynini işıqlandırmalıdır.* Deməli, şair Vaqif vəzir Vaqifin yardımı ilə məktəbə, tədrisə diqqət yetirmişdir. Buna görə xalq onun ünvanına «hər oxuyan Molla Pənah olmaz» deyib.

Vaxtilə Füzuli «Şikayətnamə»ni yazıb öz ictimai əhatəsinin, mə'murlar səltənətinin təhlilini tarixləşdirdi. Vaqif bu işi «Görmədim» müxəmməsində gördü. Füzulinin «Gördüm»ü ilə Vaqifin «Görmədim»i arasında tarixi-ictimai-sosiopsixoloji səsleşmə var.

Füzuli deyirdi: Vəfa hər kimsədən kim istədim, andan cəfa gördüm; **Vaqif dedi:** Mən cahan mülkündə mütləq doğru halət görmədim, Hər nə gördüm, əyri gördüm, özgə babət görmədim.

Füzuli deyirdi: Kimi kim bivəfa dünyada gördüm, bivəfa gördüm; **Vaqif dedi:** Bivəfadan lacərəm təhsili-hacət görmədim.

Füzuli deyirdi: Mükəddər xatirimdən qılmaı bir kimsə qəm dəf'in, Səfadən dəm uran həmdəmləri əhli-riya gördüm; **Vaqif dedi:** Aşınalar ixtilatında sədaqət görmədim; Hər kəsə

sənətkarlıqla yazan Hafizi necə dərk etmişdir. Deməli: L.Tolstoy, realist olmadığı üçün, V.Şekspiri sənətkar saymadığı kimi, M.Fətəli də Füzulini məhz romantikasına görə belə qiymətləndirir.

hər kəs ki etsə yaxşılıq, olur yaman, Bulmadım bir dost ki, andan bir ədavət görmədim.

Füzuli deyirdi: Əgər su damənin tutdum, rəvan döndərdi üz məndən Və gər güzgudən umdum sidq, əksi-müddəa gördüm; **Vaqif dedi:** Dönə-dönə imtahan etdim fələk dövrənini, Anda mən bərəkslikdən özgə adət görmədim.

Füzuli deyirdi: Maşa göstərdi gərdun tirə bəxtüm kövkəbün yüz gəz, Məni-bədbəxt ona hərgah kim baxdım, qara gördüm; **Vaqif dedi:** ...Qoyma kim, şeytani-məl'un eyləyə imanə zur, Şö'leyi-hüsninlə bəxş et tazədən dünyayə nur Kim, şəriət məş'əlində istiqamət görmədim.

Füzuli deyirdi: Füzuli, eyb qılma, üz çevirsəm əhli-aləmdən, Nədən kim, hər kimə üz tutdum, andan yüz bəla gördüm; **Vaqif dedi:** Vaqifə, ya rəbbəna, öz lütfiñi eylə pənah, Səndən özgə kimsədə lütfü inayət görmədim.

Yə'ni prinsipcə Füzuli «insanları bivəfa gördüm», Vaqif isə «insanlarda vəfa görmədim» deyir. Və bu «gördüm»lə «görmədim» tarixi sosio-lingvistik, morfoloji-semantik sinonim kimi çıxış edir. Və deməli, hər iki sənətkar mülki vəzifələrinə görə yox, sənətkar şəxsiyyətlərinə görə cəmiyyətin varlığına, tarixin dövrünə, fələyin gərdisinə eyni münasibətdə olmuşdur. Onların ədəbi-estetik və ictimai-psixoloji baxışları birdir. Tarixin idrak-qavrayışı göstərir ki, Vaqif öz zamanının Füzulisidir; Füzuli XVIII əsrdə yaşasa, nə Qövsü, nə Məsihi, nə də Şirvani yox, məhz Vaqif olardı və Vaqif öz iste'dadı ilə XVI əsrdə ədəbiyyata gəlsə, məhz Füzuli olardı.

Bir sözlə: M.Fətəli dəqiq demir, M.P.Vaqifin poetikası M.Füzulinin sənətindən doğulmuşdur.

Xalq öz diriliyi olan dilinin təmizliyini, saflığını, munisliyini Molla Pənah Vaqifin şe'rinə tapdı. Xalqın folklor dilini, danışiq-ünsiyyət dilini Molla Pənah yazılı ədəbi dil hüququna qaldırdı. O, milli ədəbi dilin xəlqilik inkişafına adilik tonu əlavə etdi. Bununla da Vaqif bədii üslubun dil üfüqlərini xeyli genişləndirdi, üslubun xəlqi dil qolunu klassik dilin müqabilinə çatdırdı – bu müqabillik nüfuz, hörmət, sənətkarlıq əlamətlərini əhatə edirdi. XVIII əsrdə xəlqi dil inkişaf meylini, dil dəbini (*uzus*) əks etdirmək baxımından klassik dildən qabağa çıxır. Leksik-frazeoloji adiliyin poetizm

səviyyəsinə qaldırılması ilə Vaqif klassik poeziya dilinin kultunu qırdı.

Vaqifin lüğət tərkibi elə də tutumlu deyil.

Lüğəti üzərindəki statistik hesablama göstərmişdir ki, Vaqifin dilində cəmi 3506 (üç min beş yüz altı) söz işlənmişdir.¹ Əlbəttə, belə məşhur söz ustası üçün həmin məbləğ böyük göstərici deyil. Deməli, Vaqifin ustalığı bu material üzərindəki iş üsulundadır. Bir söz müxtəlif sintaktik mühitə salınır və müxtəlif bədii-üslubi mündəricə əldə olunur. Bu, bir rəngin ayrı-ayrı rənglərlə təmasda, müxtəlif rənglərin səmtində fərqli şüalar verməsinə bənzəyir. Vaqifin dilində 1686 isim 8244 dəfə, 656 sifət 1904 dəfə təkrar olunur. Göründüyü kimi, bu ümumi işlənmə balansı güclü tutum yaradır. İsimlə sifətin işlənmə tezliyinin belə nisbəti gözəl və gözəllik tərənnümçüsü olan Vaqifin portret yaratma uğuru haqqında aydın təsəvvür verir. Məsələn, ismin təkrarı 5, sifətin ki 3 dəfəyə düşür. Təbiət və cəmiyyətdəki əşya, substansiya ilə əlamət, atribut arasında mövcud olan nisbəti nəzərə alanda Vaqif sifətlərinin bu tezliyi ümumi isim normasından üstündür. Bu cəhət bədii obrazın yaradılmasında şairin əlamətə, keyfiyyətə geniş yer verməsi ilə bağlıdır. Həmin xüsusiyyət isimlərin sifətləşməsi və sifətlərin isimləşməsində də aydın görünür. Belə ki, Vaqifin dilində *dilbər*, *gülbədən*, *gülnəfəs*, *soylu*, *xallı*, *xoşliq*,... qəbilindən 147 substantiv (isimləşmiş) sifət və *almaz*, *bənövşə*, *qarıçqay*, *qırğı*, *laçın*, *reyhan*, *səmən*, *sünbül*... qəbilindən 112 atributiv (sifətləşmiş) isim işlənir. Sifətin substantivliyə meylinin çoxluğu şairin əlamət və keyfiyyəti maddiləşdirmək səyi ilə şərtlənir. Əlamət keyfiyyət portretləşir. Bədii obraz öz təyininə əşyalanır, daşlaşır. Bu, rəssamlıqda rəngin, boyanın tablolaşmasına nisbətdir. Digər tərəfdən, şair ismin, əşyanın özünü bədii təyin mövqeyinə çəkir. Bu isə, məsələn, qranitin, mərmərin, bənövşənin öz natural boyası ilə bədii lövhəyə çevrilməsinə münasibdir. 147 substantiv sifətin 287 və 112 atributiv ismin

¹ «Sözlüyü» filologiya elmləri namizədi Ələmdar Fərzəliyev ADU-nun aspirantı olarkən hazırlamışdır.

401 dəfə işlənməsindəki riyazi fərq də (fərq ikinin dördə nisbətincədir) maraqlıdır. Bu o deməkdir ki, əlamətləndirməyə, rəngə, boyaya Vaqif tez-tez müraciət edir. Həmin cəhət Vaqif yaradıcılığının daxili məzmunu ilə şərtlənir: o, gözəlləri rəsmləşdirir, gözəllik lövhələri verməyin ustasıdır. Təbii ki, bu işdə rənglərə - əlamət bildirən sözlərə ehtiyac çoxalır. Bu mənada ən çox işlək isimləri və sifətləri xatırlamaq bu təsəvvürü aydınlaşdırır. Ən işlək isimlər: *göz* (211 dəfə), *can* (167 dəfə). Bu söz həm "bədən" sözünün sinonimi, həm də ruhi anlayış kimi işlənir. Bədən sözünə 28 dəfə təsadüf olunur), *zülfi* (160 dəfə), *üz* (120 dəfə). Bunun alınma sinonimləri: *camal* - 40 dəfə, *ru* - 9 dəfə, *rüxsar* - 14 dəfə. Beləliklə, həmin anlayış 188 dəfə işlənir, *qaş* (100 dəfə), baş (100 dəfə), *gül* (88 dəfə), *könül* (87 dəfə). Göründüyü kimi, *gül* sözü istisna olmaqla qalan ismlər insan bədəninin hissələridir: Vaqifin rəssamlıq qalereyası insan portretlərindən ibarətdir (*gül* sözü də gözəllik üçün çox munisdir. *Könül* sözü həm mənəvi, həm də ürək sözünün sinonimi kimi maddi anlayışları bildirir). *Göz*, *can-bədəni*, *zülfi*, *üz-rüx-camal* sözlərinin bu silsilədə daha işlək olması da təsadüfi deyil: Vaqif portret ustasıdır, müasiri olan gerçək, gördüyü, seyr etdiyi gözəllərin şəklini çəkir ki, insan şəklində, gözəlliyində ən çox məhz bu üzvlər diqqəti cəlb edir. Və insan fotoya alınanda məhz bu üzvlər əks olunur.

Ən çox işlək sifətlər: *gözəl* (176 dəfə), *ağ* (64 dəfə), *xoş* (52 dəfə). Xoş sözü idiom və mürəkkəb söz daxilində də çox işlənir: *xoş gəlmək*, *xoşuna gəlmək*, *xoşqılıq*, *xoşəndam*, *xoşliqa*, *xoşiqbal* və s.). Şair ən çox *ağ* rəngə müraciət edir; bu, tabloları şəffaflyq fonu yaradır. *Xoş* sifəti isə daxili münasibətlə bağlı sözdür: şair gözəllərin davranışına, rəftarına xüsusi diqqət yetirir. Xoş sözü həmin məzmunla bağlı bütün isim və fe'llərə atribut kimi yararır. Bu statistik təqdimat Vaqifi gözəllik vurğunu rəssam-şair kimi bir daha təsdiq edir. Təsadüfi deyil ki, *çirkinlik* sözü onun dilindən tək birçə dəfə çıxır, o da həzər məqamında - üzünü gizlətdikdə *gözəl çirkinləşir*: **Çirkinlik** *üzünü bürüyəndədir*. Bu rəqəmlər də qənaəti möhkəmləndirir: nazik 49, yoğun 3 dəfə işlənir; yaxşı 11, yaxşılyq 2, yeyrək 1, xub 34, xubluq 5 dəfə (həmin anlayış bütövlükdə 53 dəfə) işləndiyi halda, *pis* sözü ancaq bir yerdə

görünür. Onda da şair yaxşılığı təsdiqləyir: *Eşq sevdasına heç kəs pis deməz.*

Vaqif gözəlin bütöv, başdan-ayağa şəklini çəkir – onun sifəti də, geyimi də fotoya alınır. Əlbəttə, gözəllik gözəlin üz gözəlliyindən başlayır: *Əşrafidən üzlük üzündə göyçək, Boğazı altında sığallı birçək, Qabaq belə bəyaz, yanaq lalə tək, Göz ala gərəkdir, qaş qara gərək.* Gözəlin gözəlliyinin başladığı yerdən başlayır: **Üz**, üzün altında **boğazı**, onun da altında **birçək**, üzün üstündə **göz**, **qaş**. Və hər bir üzvün tə'yini: **sığallı** birçək, **bəyaz** qabaq (sifət), **ala** göz, **qara** qaş. Əlbəttə, Vaqif, necə deyirlər, pasport şəkli çəkmir ki, çiyyindən yuxarını göstərsin. Şair gözəli bütöv boyu ilə, bütün geyimi ilə əks etdirir: *Ətəkliyi altun, qəsabəsi zər, Çöhrayı çarqatı qəddə bərabər, Başında bərq vurur gün kimi zivər.*

Vaqif bu şəklin üzərində daha çox işləmiş, daha çox rənglərdən istifadə etmişdir: *Siması şəhləyi, tərhi badami, Baxışı mehriban, üzü hərami, Quldur ona siyah zülfün təmami, Ola bilməz belə şahana gözlər. Səmən iyli, səhabi zülf, ay qabaq, Qoncə dəhan, dür diş, ərğəvan dodaq, Münəvvər üz, lalə zənəx, tər buxaq, Tamam bir yanadır, bir yanə gözlər.*

Bu şəkil ağ-qara deyil, rənglidir: tərhi-rəsmi badami rəngdədir. Gülür, dodaqlar qırmızı ərğəvan gülü kimi açılib, dür dişləri görünür. Eyni zamanda psixoloji portret əhatə olunur: *baxışı mehriban, özü hərami.** Yaxud «quldur ona siyah zülfün təmami» dedikdə həm saçın qaralığı ilə «qara qul» anlayışı bir semantik araya gətirilir, həm də saçın uzanıb gözəlin ayağına çatması qulun ağasının ayağına düşməsi kimi verilir.

İki gözəlin şəkli yanaşı verilmiş bu rəsm dünyanın heç bir rəssamında Vaqifdə olduğu kimi bu qədər incəliklə, bu qədər detal-təfərrüatla, zərif və yapışıqlı, ürəkaçan, könül oxşayan tərzdə sənətkaranə, ustacasına əks olunmamışdır: *Bir-birinə həmdəm iki növcəvan, Biri güldür, biri gülgəz yanaqlı. Biri tər sinəli, ayna əndamlı, Biri nar məməli, nəsrin buxaqlı; Biri laçın gözlü, tər lan qəmzəli; Biri qırğı başlı, sona cüvəli. Biri şəkkər*

* «Hərami» saflıq nişanəsi kimi çöldə, meşədə, təbiətin qucağında yaşayan marala, ceyrana təşbehdür ki, gözəllikləri ilə yollar kəsir, insanların könüllərini talan edirlər.

sözlü, şirin kəlməli, Biri qənd ağızlı, qaymaq dodaqlı; Biri sərtasər ağ, həm siyah telli, Biri buğdayıdır, amma şəkilli. Biri xoş qılıqlı, mələk misilli, Biri sərv boylu, şümsad budaqlı; Biri bəstə boylu, narınc örtüklü, Biri şux baxışlı, xəncər kirpikli. Biri dal gərdənli, süzgün sümüklü, Biri uzun qaşlı, həm gen qabaqlı.* Qadın gözəlliyini, qadının zahiri yaraşığını, daxili lətafətini təşkil edən bir detal unudulmayıb, hər şey öz yerindədir. «Qadın gözəlliyi nə deməkdir?» sualına cavab vermək üçün gərək bu şeiri əzbər deyəsən. Həm də bu, sadəcə gözəl, yaraşqlı insan deyil, məhz gözəl xanımdır. Yə'ni bu gözəl həm də gözəl həyat yoldaşı, gözəl ər həmdəmi, gözəl övlad anası olacaqdır. Hər sözün rəng dəqiqliyini görmək üçün bir təsvirə diqqət edək: *Biri buğdayıdır, amma şəkilli*. Adətən xalq içində **buğdayı** sözü qarayanız, qarabəniz mə'nasında işlənir – hətta bə'zən elə «qarabuğayı» deyirlər. Vaqif əvvəlki misrada gözəlin birinin gözəlliyində ağ rəngi əsas əlamət kimi verir: *biri sərtasər ağ*. O birinin *buğdayı*, yə'ni qarabəniz olduğunu söylərkən «amma şəkilli» ifadəsini söyləyir. Deməli, deyir: ağ deyil, buğdayıdır, ancaq yaraşqlıdır, gözəl görünüşü var.

Poeziyamızın, ədəbi dilimizin tarixində «Dədə Qorqud kitabı»ndan ancaq on iki əsr sonra məhz portret ustası Vaqif gözəlin qaşını **qurulu yay** təşbehi ilə ifadə edir. Dədə Qorqud VII əsrdə demişdi: **Qurulu yaya bənzər çatmaqaşlım**; Vaqif dedi: *Qaşların qurulu yay tək çəkilir*. Qaşın yaya təşbeh edilməsinə tez-tez rast gəlinir, ancaq **qurulu yayı** bu iki sənət nümunəsində, bu iki misrada görmüşük.

Məhz bu portret ustalığı Vaqifin dilini zəngin və dolğun göstərir.

Vaqifin gözəlləri şəxsiyyətli, heysiyyətli, oturuşunu-duruluşunu bilən, söz qanan, dil bilən adamlardır. Bu əlamətləri ilə Vaqif öz gözəllərinin daxili, mə'nəvi-psixoloji portretlərini yaratmış olur.

Vaqif öz gözəllərini gözəllik təşbehlərindən yüksəyə qaldırır, gözəli üçün «pəridən ə'ladır, mələkdən göycək» deyir,

* Vaqifdə «qabaq» sözü, istisnasız olaraq **sifət**, **üz** mə'nasında işlənir.

ən ali qatda tutur: *Huri nədir, qılman nədir, mələk nə, Hamudan əladır mənim sevdiğim.* Onun gözəlləri tə'lim görüblər, kamal sahibidirlər, onlar qafiyənin, hətta klassik şe'rin xiridarlarıdır: *Nə qədər söyləsəm sənin şanına, Yaraşar müxəmməs, qəzəl, sevgilim.* Yoxsa bu qədər ərəb, fars sözlərini və izafətləri bir beytə, bir bəndə yığmazdı: *Bu zibü ziynətin, şanü şövkətin, Me'raci rif'ətin, babi-dövlətin, Hüsnü mələhətin, çeşmi-afətin, Bu qəddü qamətin qiyaməti var. Məhəbbi-müntəxəb, bir ali nəşəb, Gül rüxlü, qönçələb, turuncu gəbğəb, Lisanında əcəb hekayəti var.*

Vaqifin gözəlləri zabitəlidir, heybətlidir, Füzulinin tə'biri ilə desək, «hər gördüyünə su kimi axan» deyillər: **Heybətindən lərzə düşər canıma**, Sanasan, **quluna padşah baxar**. Bu gözəl bə'zən cəllad kimi amansız görünür – bu, klassik şe'rin təşbehidir, ancaq Vaqif gözəlini cəlladı buyruqçu kimi işlədən böyük dünya titulları ilə bir sıraya qoşur: **Fəğfurum,* qeysərim,** Cəmsidim, Cəmim, Xosrovum, xaqanım, şah-i ə'zənim, Padşahım**, həm ə'la **sultanım** mənim.

Qarabağ xanının vəziri Vaqif öz vəzifəsini itirməkdən qorxmadan özünə bir gözəli **xan** seçir və deyir: Sənsən **padşahı, xanı** Vaqifin.

Şair bənzətməsində çox həssasdır: «Oturuşu Şirin, duruşu Leyli» deyəndə taxt-tac sahibi Şirinin oturuşundakı ağayanalığı, şahənəliyi və Leylinin duruşundakı itaətkarlığı, sevgisindəki dəyanəti, dəyanətli duruşu bir araya gətirmiş olur.

Bütün bu əlamətləri və mələhətləri ilə yanaşı, Vaqif özünü gözəlin daxili, mə'nəvi keyfiyyətinə fəda edir; o, gözəllərinin görünən gözəllikləri ilə bərabər, həm də duyulan mə'nəvi sifətlərini portretləşdirir: **Fəriştə xoylunun, mələk soylunun,**** Bir **mərhəmətlinin, şəfəqqətlinin... qurbanıyam mən.**

* Çin imperatorunun titulu.

** Roma, Bizans, German, Osmanlı imperatorlarının titulu.

*** **Fəriştə** və **mələk** sinonimindən ustalıqla istifadə edir: mələyin həm xasiyyətini (xoy), həm də nəslini (soy) götürür.

Vaqifə qədərki şe'r dilimizdə gözəlin portretinin canlandırılmasında əsas bu sözlər rəng kimi istifadə olunmuşdur: *üz // rüx, göz // çeşm, kirpik // müjə, dodaq // ləb, saç // zülf, ağız // dəhən, dil // zəban*.

Vaqifdə onlar saxlanmaqla bunlar əlavə olunur: *buxaq // ğəbgəb, birçək, cığa, yanaq, çənə, zənəxdən, topuq, baldır, bel, sinə, məmə (süd orqanı), gərdən, qabaq // üz, bilək, boy, diş, bazu qoyun (qucağın altı), əndam*.

Vaqifin lüğət tərkibində bir leksikoqrafik sistem var; yə'ni dilin hər qatdan sözləri lüğət kitabında istisnasız necə əks olunarsa, elə verilir. Etik leksikonla yanaşı, qeyri-etik söz və ifadələr də qoruq-qaytaq bilmədən işlənir – müxtəlif yaşlı, müxtəlif cinsli insanların arasında söyləmək üçün üzr istənilən sözü Vaqif normal bədii zövq vahidi kimi alır. Buna görə də Vaqifin lüğəti kimlərdənsə kəmiyyətə arxada qalar, ancaq semantik əhatəsinə görə heç bir şairin dili onunla bəhsə girə bilməz.

Müşahidələr göstərir ki, gündəlik ünsiyyətdə çox işlək olan bir çox sözlər Vaqifin dilində çox az görünür. Məsələn, qonşu, azad, məsləhət, çovğun, çörək, çökmək, zərif, igidlik, ilqar, ana (nə gözəl doğubsan **anadan**, Pəri) və s. sözlər yalnız bir dəfə işlənib. **Soyuq** (birində **sovuq**, birində **soyuq-soyuq** şəklində), **hərarət** sözləri 2 dəfə işlənir, **isti** sözü isə ümumiyyətlə yoxdur. Görünür, bu vəziyyət şairin poetikasının daxili məzmunu ilə bağlıdır və müəyyən səbəblə şərtlənir. Məsələn, Vaqifdə **təbib** sözünün bir dəfə işlənməsi (**həkim** sözü isə heç yoxdur), şübhəsiz, onun nikbinliyi ilə, şikayətdən qaçması ilə bağlıdır (Füzuli və Vidadi ilə müqayisə et).

Vaqifin dilində **438** fe'l işlənib, bunlardan on biri yalnız fe'li bağlama və on ikisi yalnız fe'li sifət şəklində olub, şəxsi fe'l kimi verilməyib. Üç köməkçi fe'l işlənir: **olmaq, etmək, qılmaq**. Bunların işlənmə tezliyindən (olmaq **494** dəfə, etmək **475** dəfə, qılmaq **37** dəfə) aydın olur ki, artıq XVIII əsr üçün **qılmaq** fe'li arxaikləşib (Füzuli dövründəki tezliklə müqayisə et). Ən çox işlək fe'llər bunlardır: **düşmək** (140 dəfə), **çəkmək** (123 dəfə), **demək** (114 dəfə), **bilmək** (102 dəfə), **baxmaq** (80 dəfə). Azərbaycan dilində çoxmə'nalılıq yaranmasında bu fe'llərin fəallığı görünür. Ümumiyyətlə, fe'llərin çoxmə'nalılıq

balansındakı vahidləri müstəqilləşdirsək, Vaqifin dilində **438** fe'l *iki mindən* çox mə'na ifadə edir.

Alınma və milli sözlərin şairin dilindəki nisbəti də maraqlıdır.

İsim və sifətlər içərisində alınmalar çoxdur. Alınma sözlərin çoxluğu Vaqif dilinin xəlqiliyi haqqındakı mə'lum təsəvvürü dumanlandırmır. Çünki o, mənaca milliləşmiş, geniş azərbaycanlı kütlənin ünsiyyətinə daxil olmuş ərəb-fars sözlərinə üstünlük verir. Bə'zən əcnəbi söz müasir dildəki mə'nasında yox, klassik semantik sahəsi ilə çıxış edir. Məsələn, *istişamət* sözü iki dəfə işlənir və hər iki məqamda klassik ədəbi-bədii dilimizdəki kimi *mətanət*, *səbat* məzmunu bildirir. (Diqqət yetir: Ve'deyi-vəslin ha versin *istişamət* könlümə). Hətta *atəşbar*, *aşüftə*, *bəhhac*, *bie'tidal*, *büxl*, *qəhhar*, *qəffar*, *qürfətüleyin*, *əqəl*, *əknun*, *ərvah*, *əxtər*, *zişt*, *istiğna*, *yelda*, *yədi-beyza*, *kəzzab*, *nəxl*, *üşşaq*, *fəğfur* kimi məzmunca milliləşməmiş onlarca alınma sözlərin işlənməsi də onun dilinin xəlqiliyini sarsıtmır. Əvvələn, belə sözlər ümumən klassik poeziya janrlarında yazdığı əsərlərdədir ki, bunlar da onun yaradıcılığını, ədəbi və bədii dil novatorluğunu təmsil etmir. İkinci tərəfdən, xalq şe'ri janrlarında işlənərkən mətnə elə səpir, müxtəlif sözlərlə elə sintaktik əlaqəyə gətirir ki, anlatma dərəcəsi normal səviyyədə qalır.

Klassik şe'rın dilində söz-ifadələrin bir qismi fars şe'rindən hazır mənimsənilirdi, milli söz ifadələr də onun standartına uyğun seçilirdi. Məsələn *mürği-dil*, *məntiqüt-teyr*, *xədəng-müjgan* alınır və onların milli qarşılıqlığı da ana dilindən götürülür: **könül quşu**, **quş dili**, **kirpiyin oxu**. Yaxud ana dili sözləri **saç**, **yay**, **qara**, **al-yaşıl** seçiləndə, görünür, mexaniki nəzərə alınmışdır ki, Şərqin məşhur, zəngin şe'r dilində **zülf**, **kaman**, **siyah**, **əlvan**, **rəngbərəng** sözləri poetik nitq vahidləridir. Ancaq bu dil klassik şe'rimiz üçün nəinki səciyyəvi deyil, ümumiyyətlə, yabançıdır: *Bayram oldu*, *heç bilmirəm*, *neyləyim*, *Bizim evdə dolu çuval da yoxdur*. *Dügiylə yağ hamı çoxdan tükənmiş*, *Ət heç ələ düşməz*, *motal da yoxdur*. *Allaha bizmişik nəşükür bəndə*, *Bir söz desəm*, *dəxi qoymazlar kəndə*, *Xalq batıb noğula*, *şəkərə*, *qəndə*, *Bizin evdə*

axta zoqal da yoxdur – əvvələn, burada elə lüğət vahidləri var ki, klassik şe'r dili ümumiyyətlə onları məqbul saymır, şe'r dili üçün eyib hesab edir: **çuval, düyü, yağ, ət, motal, axta zoqal, mal** (mal-heyvan mə'nasında – Bizim bu dünyada nə malımız var); ikinci tərəfdən, klassik şe'rdə işlənən sözlərin bir qismi burada başqa semantika ilə çıxış edir: **noğul, şəkər, qənd** – klassik şe'rdə təşbeh vahidləridir, gözəlin dili, dodağı bu şirinliyə bənzədilir, Vaqifdə isə maddi ne'mət, dolanışiq vasitələridir və bu baxımdan həmin sözlər **ət, motal, düyü** kimi vahidlərlə bədii-semantik həmcinslik təşkil edir. Beləliklə, hər söz, ifadə real yaşanışında olan və xalqda işlənən şəkildədir – bədən üzvləri də: baldır, bilək, buxaq, hörük, tel, birçək, saç, dil, diş, dodaq, məmə, üz, əl, ayaq, bel, boy, çənə, sinə, bazu, cığa, cigər, yanaq, xal, qaş, göz, qabaq (əcnebi vahidlər də konkret və real insan portreti yaratmaq üçündür: **muy, xətt, cism, bədən, sər, ləb, qamət, gərdən, dəhan, surət, camal, cəbin** və s.); geyim, bəzək əşyaları da: **kalağay, çarqat, güləbatın, nimtənə, kəmə, zər, zərbaf, qotaz, qəsabə, cuna, yaşmaq, kəhrəba, sürmə, həna, dügmə, yaxalıq...**, rənglər də: **ağ, bəyaz, qara, siyah, al, qırmızı, yaşıl, al-yaşıl, yaşıl-allar, əlvan, narıncı, əhmər, gülgəz, innabı, buğdayı...**; yer, insan adları da: **Qazax, Qarabağ, Aran, Nağaraxana, Qıraqbasan, Qəl'ə** (Şuşa), **Açıqbaş** (Gürcüstan), **Kür qırağı, Təbriz; Fatma, Pəri, Yetər, Zeynəb, Safiyə, Ağqız oğlu Piri, Vidadi, Cəvad, Məhəmməd**; gül-çiçək, meyvə, quş, heyvan adları da adidir, həyatda görünən, tanınan, istifadə olunan reallıqlardır. Vaqifin dili şe'rin vərdiş eləmədiyi sözlərlə zəngindir, bunların çoxu neytral halında poetik-emosional mə'na daşıyır: **buğumbabuğum, qılıqlı, xoşqılıq, dadızmaq, dalda** (gizli, örtülü yer), **daşınmaq** (fikrindən çəkinmək), **düzbəduz, qamaşmaq, gülüş** (üzügülər), **güvənmək, mayabud, oğrun, oyum-oyum oymaq, təmənnəşmək, bələmək** (Məni sinən beşiyyində bələ, qız), **qədərbilən, dərdbilən, çatmaq** (bağlamaq), **qışlaq, dirrik, qəmxeənə, yar yanığı, havalanmaq, sarışmaq** (qucaqlaşmaq).

Adi, loru sözlər onun kontekstində sırf poetizmlərə çevrilir, dərhal poetik nitq mühitində munisləşir. Şair qeyri-poetik sözlə poetik olanı peyvənd edir, əlverişli ədəbi semantik

mühit yaradır və qeyri-poetik vahidi ədəbiləşdirir. Məsələn, *xərmən*, qeyri-poetik sözdür, ancaq «gül»lə birləşəndə yeni mühit qazanır; Bədənin sərasər **gül xərmənidir**.^{*} Yaxud *gəzəl* simvolik «nar» sözü ilə əlaqələndə poetik nitq vahidi olur: Qoynunda **nar** dərddin ol qədər çəkdim. Oldu rəngim axır gəzəl, sevdim. Hətta Vaqif qeyri-poetik məişət sözlərindən klassik şe'rin söz-obrazlarına ekvivalent hazırlayır: Başına döndüğüm suların yolu, Gedəndə boş gedir, gələndə dolu. Məmələrin ustdən çatının zolu – Sən qıysan, mən sana qıymanam, gəlin – buradakı *çatı* klassik şe'rdəki *mar*, *ilan* obrazının əvəzidir və hətta bu *ilan-çatı* gözəli çalır, yeri bilinir – *zol* yaradır.

Vaqifdə qoşmalar var ki, Nəsimi dilində müşahidə etdiyimiz kimi, əvvəldən axıra tə'yindən ibarətdir. Biri bu: *Ey mələk xoylu, ey tuba boylu yar, Kuyindir cənnəti-rizvanım mənim. Huri, qılman olsa, girməz gözümə, Sənsən candan əziz cananım mənim. Pərim, sənubərim, gülbərgi-tərim, Gövhərim, yaqutum, lə'li əhmərim, Hekayətim, fikrim, zikrim, əzbərim, Xəyalımda şirin nihanım mənim. Xurşid rüxsarım, qəmər cəbinim, Baharım, gülzarım, xüldi-bərinim. Yarım, qəmkü-sarım, xoş nazəninim, Gözəlim, göyçəgim, cavanım mənim. Vəhdətim, xoş günüm, söhbətim, dəmim, Fəğfurum, qeysərim, Cəmşidim, Cənim, Xosrovum, Xaqanım, şahı-ə'zəmətim, Padşahım, həm ə'la sultanım mənim. Zövqüm, səfam, seyrim, bağım, çəmənim, Süsənim, sünbülüm, lələm, səmənim, Xətavü Xütənim, Çinim, Yəmənim, Hindistanım, Rumum, İranım mənim. Sözüm, ixtilatım, hər qalü qilim, Mətləbim, muradım, xatirim, meylim, Şəkkərim, Şirinim, Gülşahım, Leylim, Züleyxam, Yusifi-Kən'anım mənim. Həblülmətim – zülfün, Kə'bə – üzüjdür, Mehrabım, mənbərim qaşın, gözündür, Vaqifəm, ey sənəm, sənin sözündür Gecə-gündüz fikrü xəyalım mənim.*

Yaxud başqa, müxtəsər bir nümunə: *Siması şəhlayi, tərhi badami, Baxışı mehriban, özü hərami, Quldur ona siyah zülfün təmami, Ola bilməz belə şahana gözlər. Səməni iyli, səhavi zülf,*

^{*} Nəsimidə, Qövsidə olsa da, bu ifadə Vaqifin öz kontekstinin məhsuludur.

ay qabaq, Qöncə dəhan, dür diş, ərğəvan dodaq, Münəvvər üz, lalə zənəx, tər buxaq Tamam bir yanədir, bir yanə gözlər.

Bu nümunələrdən də göründüyü kimi, Vaqif həm xalq şe'rinin qəlibindən və məhsullarından, həm klassik şe'rin xəlqi ifadələrindən istifadə edib öz dilinin bədii ifadə sistemini yaradır, bunlardan Vaqifdən əvvəl işlənənlər də onun öz kontekstində yeni üslubi mahiyyət qazanır və özünü külləşir. Bu nümunələrdə tə'yinlərlə tə'yin olunanların əlaqəsi təzə olduğu üçün yeni bədii semantika kəsb edir: **bulut züflü, bulut kimi saç, ay qabaq, gülgəz yanaq, sinə meydan, ağzı piyalə, ağzı nazik, qələm qaş, halqa zülf, gərdən mina, mina gərdən, yaşılbəş sona, qaşlarının tağı, ala gözlər, siyah kiprik, qönçə dəhan, tuti zəban, alma yanaq, büllur buxaq, süsən sünbül, al zənəxdanlı, üzü gül, rəngi lalə, zülfü tar, cismi mərmər, halqa züfləri qar, kalağayı gülgəz, camalı günəş, üzü qəmər, dəhanı şəkər, sözü şirin, muiğanı yağı, gözü cadu, şux göz, cəllad qəmzə, pəridən ə'la, mələkdən göyçək, hər hörüyü bir qulac, buxağın altında - sinə üstündə zülfün burulması, yaxasının bağı-bəndini üzmək** və s.

Vaqifin dilində əcnəbi sözlər və epitetlər də az deyil, ancaq bunların təxminən hamısı şifahi ədəbiyyatın dilində işlənənlərdir. Görünür, bunlar hələ Vaqifdən çox-çox əvvəllər xalq təfəkküründə poetizmlər kimi qavranmışdır. Aşıqlar ya bunları xalq dilində işləyən, xalq arasında başa düşülən görüb işlətməmiş, ya da onları klassik dildən alıb xalq mühitində təbliğ etmək istəmişlər. Hər halda bu alınmalar Qurbani, Abbas Tufarqanlı, Sarı Aşıq ən'ənəsinə uyğundur və sonra Aşıq Ələsgərdə də davam etdirilir: **Gülab ilə sığallanmış qara tel, Xub yaraşmış, bəyaz buxağa; Qəmzə kaman, müjgan xədəng, göz ala; Hicranı çəkməyən dərdmənd olmaz; Mürği-dilim zülf-yara bağlıdır, Çox çəkməsin zülfə şənə,** degilən; **Badi-səba bir xəbər ver könlümə; Səg rəqiblər aralıqdan yox olsun...**

Eyni zamanda əcnəbi sözlərin işlənməsində, yazılı ədəbiyyatın klassiki olmaq e'tibarilə, Vaqif aşıq leksikonunun çərçivəsindən çıxır, xalq dilinə - ünsiyyətinə girməmiş, lüğət tərkibinin yalnız üst qatında – ədəbi dildə fəaliyyət göstərən vahidlər də işlədir.

Nümunələrdən çıxış edərək demək olar ki, Vaqif qoşmalarının dilində fərdiləşdirmə var. Belə ki, bir qoşmanın dilində ərəb-fars

sözləri çoxdur, digərində az. Deməli, Vaqif kimə müraciəti nəzərə alır - fars dilinə bələd olan, təhsil görmüş saray qadınlarına şə'r həsr edəndə onların qavrama səviyyəsini, şəxsi ərkanlarını əsas tutur. Şair özü buna işarə edir: **Qafiyə, qəzəldən həm çıxı başı... Artıq ola həm kamalı gözəlin** - belələrini şəxsən tanıyıb.

Bununla belə, Vaqif öz dilinin xəlqiliyinə əsla kölgə salmır. Hətta bə'zən leksikoqraf işi görür – qeyri-kütləvi əcnəbi sözü ya milli, ya da milliləşmiş alınma ilə şərh edir: Gah da oturaydığ qabaq qabağa *Danışaydı*, xoş **göftarı** görəydim; **İxtilatın** şirin, *sözün* məzəli; **İxtilat** keçibdir, *söz* vaxtı deyil; Bizimlə **ixtilat** qata bilməzsən, *Danışma* ki, o göftara baxmaram; *Duaçınam* salma məni nəzərdən, Əskik olmayasan **sənadan**, *Pəri - danışaydı – göftar, ixtilatın – sözün, ixtilat – söz, danışma – göftar, duaçı – sənə.*

Bu isə motivlə bağlı haldır, fəlsəfi-publisist məramla şərtlənir və qeyri-xəlqi alınmalara geniş yer verilir:

*Xah sultan, xah dərvişü gədə bilittifaq,
Özlərin qılmış giriftari-qəmə dərdü fəraq.
Cifeyi-dünyayədir hər ehtiyacü iştiyaq...
Nəfsi-əmmarə əlində sərbəsər olmuş əsir.*

*Alimü cahil, müridü mürşidü şagirdü pir,
Həqqi batil eyləmişlər, işlənir cürmi-kəbir,
Şeyxlər şəyyad, abidlər abusən qəmtərir,
Hiç kəsə həqqə layiq bir ibadət görmədim.*

Bu dili milli dilin növbəti mərhələsindəki müəlliflərin (S.Əzim, M.Ə.Sabir, M.Hadi) dili ilə müqayisə etsək, mətnin lüğət və qrammatik təzahürünün məzmunla şərtləndiyi aydınlaşar, buradakı nisbi qeyri-xəlqilik tarixiliklə özünü doğruldar. Bu tarixilik Vaqifin klassik poeziya janrlarındakı əsərlərinin dilinin qrammatikasında da görünür. Klassik poeziya janrlarındakı əsərlərinin dilində Vaqif müəyyən dərəcədə Füzulçidir. Belə ki, XVII əsrə qədərki dövrdə klassik poeziya janrlarının dili aparıcıdır və müvafiq zaman kəsiyində inkişaf mənzərəsini əks etdirir. Ən böyük ustadı Füzuli olduğundan sonrakı mərhələlərdə bu janrların dil ən'ənəsi füzulçilik kimi qiymətləndirilir. Qəzəllərinin, müxəmməs-

lərinin və başqa klassik janrlardakı əsərlərinin dilində Vaqif özünəqədərki qrammatik formalardan istifadə edir: *Görəyim kim*, olasan xak ilə yeksan, saqqal; *Girəməzsən* daxi bir çəngə samanca gözə sən; Mən aşiqəm, ey gül, sana, olmaz bunu danmaq, Ölən günədək *eyləməzəm* səndən usanmaq; Eyləyə hüsnü *bilə* aşiq gecəsini misli-ruz; Qış günü çünki dönər *şol* cənnətül-mə'vayə kürk – epizodik faktlardır, milli dildəki qarşılıqları ilə rəqabət apara bilmirlər, ançaq göründüyü kimi, Nəsimi, Füzuli dövrünün morfoloji göstəriciləridir. Bu dövrdə klassik poeziya janrlarındakı əsərlərin də lüğət tərkibi xəlqiliyi ilə səciyyələnir, əruz çox halda qəzəllərin, müxəmməslərin leksikonunu qoşmalarından təcrid edə bilmir: *Ah, bir sərxoş nigarın dağı öldürdü məni, Günbəgündən hüsnünün rəvnəqi öldürdü məni... hamıdan ə'la ki, qaşı tağı öldürdü məni; Ölüm həqdəndir, əmma növcəvan ölmək nə müşküldür, Gözündə hər muradı, tazə-can ölmək nə müşküldür* (Vidadi).

Üslubun ustadı kimi, xalq şe'ri janrlarının dili tarixində Vaqifin ən böyük xidməti sintaksisin işlənməsi ilə bağlıdır. Klassik poeziya janrları dilinin çox mükəmməl sintaksisi var idi, bu mükəmməllik Füzulinin şəxsində zirvəsinə çatdı – fikrin dərinliyi və qavranış çevikliyi sintaksisin işidir. Xalq şe'ri janrlarının sintaksisi Vaqifin dilində klassik şe'rdəki Füzuli səviyyəsinə çatdı. Vaqifin dili təmsalında Azərbaycan ədəbi dili mükəmməl xəlqi formasını tapdı, onun sintaksisi canlı danışığın ən şəffaf ədəbiləşdirilməsi oldu, bu sintaksis azərbaycanlıların milli-etnoqrafik təfəkkürünə maksimum uyğun gələn ədəbi normativə çevrildi və bütün imkanları ilə həmin təfəkkürü üzə çıxardı. Deməli, dil məktəblərinin sahiblərindən hər biri ədəbi normanın bütün qatları ilə yanaşı, həm də dövrün sintaksisinin me'marıdır. Əlbəttə, bu dil, birinci növbədə, sadəliyi və sərrastlığı ilə seçilir; sadəlik aydınlığı, sərrastlıq isə qrammatikanın qadir olduğu bütün dərinliyi özündə əks etdirir. Yə'ni fikirləşirsən ki, buradakı fikri bundan aydın və bundan dəqiq, eyni zamanda bundan xəlqi və bundan ədəbi ifadə etmək olmaz; **Getdim ala gözli yarla danışam, Dedi: oğlan, dur get, söz vaxtı degil. Arif çoxdur, etmək olmaz işarət, Oynatma qaşımı, göz vaxtı degil.**

Burada nəsrə məxsus sintaksis var, bir insanın o birinə müraciətindəki bütün qayğı, yumşaqlıq, canlı danışıqın təbiiliyi və zərif bir yumor əks olunub. Şe’rdə nəsr sintaksisi, şe’rə məxsus emosionallığı daşımaqla, bədii dilin ən kamil təzahürüdür, eyni zamanda belə bədii dil ən seçmə ədəbilik nümunəsidir: **Bağrım başun şan-şan eyləduñ, dəlduñ, Dönüm gözləruñə, az ağla, ölduñ; Deyərduñ, gülərduñ, belə degilduñ, Mənim cadugərim, nöşün ağladuñ?** – bu, canlı danışıqın sintaksisidir, eyni zamanda nümunəvi ədəbi dildir.

Xəbərlik şəkilçisi işlənmir, predikasiya intonasiyanın sərəncamına verilir, cümlə üzvləri kəmiyyətə minimuma endirilir, şəffaf, çevik sintaksis emosionallığı zilə qaldırır, bilmirsən, qrammatikaya heyran olasan, yoxsa bədiliyə: **Sinə meydan, zülf pərişan, bel nazik, Ağız nazik, dodaq nazik, dil nazik.**

Bütöv-bütöv misralardan ibarət tə’yinlər həm tə’yindir, həm də misraları cümlələşdirən predikatlardır. Onların funksiyaları ikilidir, ancaq sintaksisin aydınlığı və ədəbiliyi kölgələnmir: **İxtilatın şirin, sözün məzəli, Şəkər gülüşündən canlar təzəli, Evlər yaraşığı, ölkə gözəli, Nə gözəl doğubsan anadan, Pəri!** – qəribədir, şair «canlar təzəli» ifadəsi işlədir, indi belə sifət-tə’yin yoxdur. Bu söz ancaq **təzəli-köhnəli** qəlibində yaşayır. Görünür, Vaqifin vaxtında söz həmin morfologiyası ilə qədim müstəqil sifət-tə’yin funksiyasının sonunu yaşayırmış.

Bəndlər bütöv bir sintaktik konstruksiyadan ibarət olur. Bəndin birinci misrasında baş cümlənin budaqları bəndin bütün misra-cümlələrindən ibarət olur: *Arzum budur* (baş cümlə), *gözüm tikəm göziñə, Danışasan, qulaq verəm söziñə, Ta ölünə baxam günəş üzünə; Arzum canda qalub, doyan degiləm.* – Birinci üç misra xəbər budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlə, üçü birlikdə isə sonuncu misra ilə aydınlaşdırma əlaqəli tabesiz mürəkkəb cümlədir. Göründüyü kimi, bir neçə sintaktik vahiddən təşəkkül tapmış mürəkkəb sintaktik quruluşdur. Ancaq sintaktik vahidlərin sərhədi aydındır, əlaqələri dəqiqdir. Ona görə də fikir dəqiq və asan qavranır.

Bu sintaktik mükəmməlliyyənin bütövlükdə dövrün Azərbaycan ədəbi dilinin faktoru olduğunu görmək üçün

Vidadidən bir mətnə baxaq: *Xırdacalar yığıldılar yanuma, Fikr elədim, odlar düşdi canuma, Başdan belə yazılıbdır şanuma... Dərdüm çoxdur, birün doğru sanan yox, Məgər bunda qəm hərfinü qanan yox? Bir ah çəküb cigəründən yanan yox, Qərib öldüm, bikəs öldüm, yad öldüm, Ey sevdigüm, səndən qeyri kimüm var, Gəl üstimə, aman, öldüm, dad, öldüm* – yenə sintaksisdəki nəsrəməxsusluq, aydınlıq, çeviklik və s. öz yerində, bu həzinlikdə mətnə «qəm hərfi» kimi publisist ifadənin publisist üslubdan yüz il əvvəl tapılıb işlənməsi dövrü qabaqlayan hadisələrdəndir.

Molla Pənah Vaqif xalqımızın ədəbiyyat universitetini həm xalq şe'ri, həm klassik-divan şe'ri təhsili ilə başa vurub – yaradıcılığında da şairin hər iki ixtisas üzrə mükəmməl təlim almış olması görünür. O görmüşdü ki, Nəsimi, Füzuli əruzun türkcəsində danışiq-tələffüz təzahürlərindən necə istifadə ediblər. Vaqif həmin iş üsulundan heca şe'rinin də dilində fərasətlə bəhrələnmişdir. Əlbəttə, bu işdə ona qədərki zəngin folklor şe'rimizin dil təcrübəsindən də öyrənmişdir. Şair misrada hecanın sayını nizamlamaq üçün danışiq dilinin morfologiyasından istifadə edir: **nolur** «nə olur» (**Nolur** ki, gələsən buraya, Zeynəb), **olammaz** «ola bilməz» (Beləsi **olammaz** heç vilayətdə), **qıllam** «qılaram» (Gedibən kuyində **qıllam** şivəni), **billəm** (Elə **billəm**, padışaha dönmüşəm), **oxur** «oxuyur», **toxur**, **qoxur** (Hüsnün kitabını bülbüllər **oxur**, Yay qaşın bağrıma xədəngin **toxur**, Həlqə birçəyindən yasəməni **qoxur**), **mənlən** «mənim ilə» (Cadu gözlərin **mənlən** yağdır). Bə'zən heca xatirinə səs (sait) düşümü, yaxud artımı canlı tələffüzdən gəlir: **səfnizi** «səfnizi» (Qorxuram **səfnizi** poza, durnalar), **ləb** «dəbi» (Bir qənd məqallının, **ləb** zülallının), **gəlnin** «gəlinin» (**Gəlnin** dodağıdır bal ilə qaymaq), **ireyhan** «reyhan» (Züfləri **ireyhan**, xalları fülful), **tək** // **təki** (Heyva **təki** rəngim saralıb, solub; Qəddin şahbaz, ağ bədənin səmən **tək**).

Xəlqilik faktı kimi, danışiq-tələffüz xüsusiyyətlərindən fərqli olaraq, klassik poeziya janrlarının dilində, məsələn, Nəsimidə, Xətəidə, Füzulidə müasir dilçilik anlayışında **dialektizm** yoxdur, ya da çox nadir ola bilər. Ancaq Vaqifdə, ümumiyyətlə, realist ədəbiyyatın dilində fonetik, leksik və morfoloji dialektizmlərə təsadüf olunur; görünür, bu, realist ədəbiyyatın danışığa ifrat yaxınlığı ilə bağlıdır. Molla Pənah nəslən Qazax mahalındandır.

Ancaq onun dilində bilavasitə Qazax dialekti faktı cüzidir. Diqqəti çəkən «ki» ədatı məqamında **ha** işlənməsidir. Bu ədatın işlənməsi ancaq əvəzliliklərdə müşahidə olunur: *Mən ha* gəldim möhnət ilə, dərd ilə; *Sən ha* bir sonasan, cüda düşübsən..., **O ha** billəm, gəlməz görməgə məni; *Özüün ha* bağı kəbab olanda.

Bir yerdə saitli ismin təsirlik halında –**yi** şəkilçisi işlənir: *Nə zaman qibləyi ziyarət eylər*.

Ancaq Qarabağ dialekti nisbətən geniş təmsil olunur. Bunlardan bəzilərinə başqa dialektlərdə də təsadüf olunsada, Qarabağ üçün daha tipik sayılır. **Fonetik dialektizmlər** – bunlar, ümumən, qafiyə ehtiyacından gəlir; öy «ev» - Üz göstərdin, yıxdın **öyün** Vaqifin (əvvəlki misralardakı qafiyələrə uyğunlaşır: Əqlin aldın, «yaram» **deyin** Vaqifin, Yanıldın ələfin, beyin Vaqifin. Burada «deyə» fe'li bağlamasının «deyin» şəkli də Qarabağa xas morfoloji dialektizmdir); **genə** «yenə» - **Genə** hər görəndə istər yaşına; **çöhrayı** «çəhrayi» - **cəhrayi** rəngə Qarabağda **çöhrayı // şöhrayı // şöhləyi** deyirlər: *Çöhrayı çarqat qəddə bərabər; Siması şöhləyi*, tərhı badamı; taze* «təzə» - Üzün kimi, zülfün kimi tə–**taze** (əvvəlki misralardakı **sərvi-naza**, **şəhbaza** qafiyələri ilə ritm tarazlığı yaranır). **Morfoloji dialektizmlər**: **ləbiyin** «sənin ləbinin» - **Ləbiyin** ləzzətin bənzətədi qəndə; **dadımaq** «daddırmaq» - **Dadımaq** dəhanın, ləbi-şirinin; **görmək** «göstərmək» - Zülfün təxtə-sini **görmək**, bəri bax; Qarabağda **sürüşər** morfonologiyası surçar // sürçər şəklində işlənir: Qıl körpüdən taki **sürçər** ayağın. **Leksik dialektizmlər**: **təzmək** «qaçmaq» - **Təzə-təzə** gəlüb bizə çıxudur; **güləş** «üzü gülər» - **Güləş** üzlü, şirin sözlü, xoş qılıq. **Şəkilli** «yaraşıqlı» - Biri buğdayıdır, amma **şəkilli**; **gəzmək** «axtarmaq» - O qədər **gəzərsiz** əliçirəqlı; **əkmək** «başından eləmək» - Ağqız oğlu Piri, sən məni **əkmə**.

Vaqifin dilində ucu Türkiyə türkcəsinə gedən kiçik bir qat var: **əfəndi** – Tökülür gözümədən qanlar, **əfəndi**; **doğubsan** «doğulmusan» - Nə gözəl **doğubsan** anadan, Pəri; **dinlənmək** «dincəlmək» - Nitqü nəfəsindən canlar **dinlənə**; I şəxs cəmin

* Söz kitabda «şəhləyi» verilib. *Şəhləyi* gözün tə'yini olur və *şəhlə göz* «ala göz» deməkdir. Daha sima, sifət üçün «ala - şəhlə» tə'yini işlənməz. Deməli, bu, sözün Qarabağ tələffüz şəklidir.

əmr şəkilçisi – **alım** – İkimiz bir yerdə həmdən **olalım** (yəqin bu forma alt, üst misralardakı **xəyalım**, **azalım** qafiyələri ilə bağlıdır).

Vaqifin frazeologiyası da Füzulidəki qədər zəngin deyil. Ancaq bilavasitə onun dili ilə yazı dilində möhürlənmiş ifadələr var: *əl-ələ tutuşmaq*, *əndişə çəkmək*, *qədəm basmaq*, *yana-yana qalmaq*, *nəzərdən salmamaq* (Duaçınan, **salma** məni **nəzərdən**), həlqə-həlqə zülflər (Al yanağın **həlqə-həlqə** yanında Bənəfşə **zülflərin** yasəmən kimi), bəndəlik etmək, şabaş vermək, namaza getmək, qayım-qayım sarınmaq (yaşmanmaq, üz-gözünü örtmək – Mənim kimi bir sirdaşın yanında Qayım-qayım **sarınmağın** nədəndir), din-iman bağlamaq (Bağlamışam din-imanı zülfünə), oturub-durmağı qiyamət olmaq, kəməndə gəlməmək, əli çıraqlı gəzmək, ucu çarqat (Tavus qanadı tək **ucu çarqatın** Pərvaz eylər solü sağın üstündən), qıraq vermək (görünmək, qırağından ucunun çıxması – Zülfün başı taxtalanıb qabaqda, **Qıraq verir qəsabənin altından**. Xalis portretidir: zülf-tel **taxtalanıb**,* yə'ni üst-üst qalanıb baş örtüyünün altından üzə-qabağa tökülür)... Bu ifadələr divan şe'rinin dilindən fərqlənir.

Vaqif Aşıq Qurbanidən, ümumiyyətlə, xalq şe'rindən hazır poetizmlər alır: **Sallanmaq** (nazla yerimək) – **Sallanıban** kəklik kimi səkəndə; Durub **sallananda** üzülür canlar; **Sallanışın** tamam cahana dəyər; **Sığallanıb-sığallanıb** siyah zülf, Nə gözəl düşübdür üzə, Fatimə; **qatarlaşmaq** «dəstə-dəstə olmaq» - Yənə durub **qatarlaşıb** getdilər, Sözlərin qoydular qırağa qızlar; **al-yaşıl** «əlvan, rəngbərəng» - Sən **qəddinə yaşıl-allar** geyici; **səg rəqib** «it rəqib, müddəi» - **Səg rəqibin** canı nə daşa dönmüş; **gəşt etmək** «gəzmək» - Sən gözəlsən, **gəşt edirsən** bağ ilən. İlk dəfə Qurbanidə görmüşük: **Sallana-sallana** gedən Salatın; **Al-yaşıl** geyinib durma qarşıda; **Səg rəqibin** o tənəli sözləri Axır ayrı salar yarı da məndən.

* Adətən «taxtalanmaq» qadının donu-tumanı ilə bağlı işlənər – kübar qadınlarda parça **taxta-taxta**, yə'ni qat-qat üst-üstə qalanar, burada zülfün taxtalanması ona təşbehdir.

Molla Pənah Vəqif bütün tərkib hissələri ilə hazırlayıb bu ədəbi dili işlədənlərə vermişdi. Bir az sonra bu dili Q.Zakir, Ə.Nəbati rahatlıqla işlədəcəkdlər.

Hər bir dil mənzərəsi münasib şəkildə tarixi-diaxron keyfiyyətlə yüklənmiş olur. Bu mənzərə hansısa özündən əvvəlkindən təşəkkül tapıb və hansısa özündən sonrakı üçün başlanğıc olur. XIII-XIV əsrləri Nəsimi, XV-XVI əsrləri Füzuli ümumiləşdirib növbəti mərhələyə miras qoymuşdu, XVII-XVIII əsrlərin dil təkamülünü Vəqif ümumiləşdirdi, XIX əsrin novator mühitinə ötürdü.

XVII-XVIII əsrlərin bədii üslub sistemində nəsr dilinin xüsusi yeri var. Eynən şeir dilində olan ikili istiqamət – bir tərəfdən, divan ədəbiyyatı dilinin davamı, bir tərəfdən də, xalq şeiri qəlibində yazılı şeir dili tipi nəsr dilində də özünü göstərir. Belə ki, dövrün nəsr dilində həm Füzulinin «Şikayətnamə» və «Həqiqətüs-süəda» ənənəsi görünür, həm də nağıl-dastan dili ölçüsündə yeni nəsr nümunələri yaranır. Bu nəsr XVI əsrin səc'li, romantik dili ilə XIX əsrin realist nəsr-dram dili arasında vasitəçi olur, keçid, körpü təşkil edir. Bu dil realist ədəbiyyata ehtiyacdən doğulur. Bu nəsrin içində xalq ədəbiyyatının yazıya alınmış mətnləri də var, tərcümə nümunələri də. Ancaq lüğət tərkibinə, morfolojiya və sintaksisinə görə bunların hamısı Azərbaycan bədii nəsr dilinin XVII-XVIII əsrlər faktıdır.

Bu nəsr nümunələri arasında yazıya alınmış «Şəhriyar» dastanının xüsusi yeri var. Dil leksika və sintaksisi ilə xalis yazı dilidir: *«Raviyani-əxbar və mühəddüsani-xoşgüftar, naqilani-dürərbar, tutiyani-şəkkərşikən, şirin asari hər ayyam keçən ruzigari-zəmandan xəbər verir. Qəraz ki, bəni-Adəm saqi-yi-ruzigari-muxalif əlindən məclisi-nişat naənbəsatı-dünyada əgər eyş və işrət və əgər qüssə və möhnət camun nuş edə, lazımdur xub və xürrəmi üçün şükr və qüssə və qəmi üçün səbr qıla»*.

Ümumi sintaksisinə, izafətlərinə, vergül məqamında «və» işlənməsinə görə bu mətnin «Həqiqətüs-şüəda» ilə səsələşməsi var. Ancaq süjet açıldıqca, mükəllimə məqamları gəldikcə nəsr dastan dili axarına düşür. Burada nitqin fərdiləşdirilməsi hər sahədə aşkar görünür: «Qız: - Ey Şəhriyar, arif bir **hürufdan** gərək bilsün, nə ki sən ortalığa **şərhi-kəşşaf** açursan». Vəqifin şeir dilindəki kimi, buradan aydın olur ki, qadın nəcib ailədən, savadlıdır, onun ərəb, fars sözləri işlətməsi təbiidir – yazılı nəsr dilində bu cəhət nəzərə alınmışdır. Dilin ən xəlqi məqamlarında da kübar mühitinə məxsus nitq özünü göstərir: «Tamam qızlar bu hala tamaşa edüb baxırdılar. Sənubər quşlara baxıb və qızlara baxıb dedi: - Ey qızlar, bu tamaşa və bu quşları görüb nə fikir edərsüz?»

Bunlar ərz eylədilər ki, ey taci-səriri-səltənət, nə ərz edək, bunları Həq-təala sənün bəxt və iqbalın səbəbi ilə xəlq edubdir ki, hər zaman seyr və tamaşa qılub, zövq və səfa qılasan. Belə

məqam heç bir xani-xanzadə üçün məqdur degül. Gərəkdür, şükri-ilahi yerinə yetirüb, eyş-işrət edəsən. Bu halda ol arvatları ki, Cahangir xan göndərmişdi, yetişdilər. Tamam baş əgüb, «mənzil mübarək!» deyüb, əl-əl üstə qoyıb durdılar. Sənubər anları «xoş aməd» eyləyüb, əhvallarını soruşıb sonra dedi: ...» Mətnin sintaksisində «Şühədanamə», «Şeyx Səfi təzkirəsi» ilə sələf-xələflik duyulur – **ki** bağlayıcısının danışığ dilinə məxsus şəkildə bir mürəkkəb cümlədə iki dəfə təkrar olunması (ərz eylədilər **ki** və xəlvq edübdür **ki**), **gərəkdir** predikatı ilə cümlə başlanması, **ol arvatları ki**...konstruksiyasının işlənməsi və s.

Buradakı **taci-səriri-səltənət**, bəxtlə həmcinsləşən **iqbal**, **ərz eyləmək**, **xani-xanzadə**, **şükri-ilahi yerinə yetirüb**, **xoşaməd eyləyüb** söz və ifadələri saray nitq mühitinə məxsus detallardır. Dastanın dilindəki **inani-ixtiyar**, **yədi-qüdrəti-bar**, **dərgahi-kübra**, **sərməsti-badəyi-qəm**, **övrəti-saliha**, **lütfi-xuda**, **qibleyi-aləm**, **cəvəhiri-pürqiymət**, **qarıyi-kühənsal**, **qarıyi-birəhm**, **madəri-mehriban**, **anayi-mehriban**, **atayi-mehriban** kimi izafətlər şəxslərin nitqində, mükəlimələrində işlənilir. Kütləvi ünsiyyətə daxil olmuş **xuda nəkərdə**, **bə'dəz namaz**, **xamuş qalmaq**, **mürəxxəs olmaq**, **yad-bud** (etmək), **göftgu**, **rubəru**, **şad və xürrəm**, **filhal**, **pür-qiymət**, **zəmin-asiman** (fərq) fars-ərəb ifadələri geniş yer tutur.

Obrazların nitqində intellektual ifadələrə rast gəlinir: **ülumi-dünyəvi**, **qət'i-ümmid**, **xoşidrak**, **kəməli-mə'rifət**, **ustadi-kamil**... Tarixi orfoqrafiya geniş yer tutur: **ol qədər**, **andan** sonra, **ol axşam**, **bağlayub**, **gördigi**...

Hakimiyyət, dövlət-səltənətlə bağlı rəsmi ünvanlar işlədilir: **əmirzadə**, **büzürgzadə**, **əkabiri-əran**, **əhli-əkabir**, **əmirüş-şüəra**, **bəglərbəgiyi-Gəncə**, **muxtar**, **müstəqim**, **vəzir-i-ə'zəm**, **hüquqi-valideyn**, **hüzuri-şərif**, **qibleyi-aləm**...

Yazı dilinin rəsmi tələblərindən gələn klassizmlərlə yanaşı, canlı, redaktəsiz mükəlimələr təbiiliyi ilə diqqət çəkir – həm sadə danışığ, həm də xəlqi ədəbi dil: «Şəhriyar dedi:

- Ey qızlar, bizə bir az su verün içək.

Bu qızlar Şəhriyara baxub, tamaşa edüb gördilər, bu oğlana bəşər demək olmaz, bəlkə mələki-asiman ola. Cümlə heyrandılar. Amma bir qız bunlardan irəli yeriyüb dedi: - Ey oğlan, uğur ola.

Şəhriyar dedi: - Sağ ol.

Qız dedi: - Dodağlarıñı yeyim, bir az qayım de, eşitmədim.

Dedi Şəhriyar: - Dedüm, sağ ol.

Qız dedi: Hər kim səndən ayrılıbsa, necə sağ olur, ay oğlan?

Məgər sənün ananın bağı daş idi ki, sənün tək cavanı qoydu ki, çölə çıxsun?

Dedi Şəhriyar: - Tükən açma, bir az su ver, bizim yolumuz uzağdır.

Qız dedi: - Ta mənziliñi bilməsəm, doğrusu, sənə su vermənəm və qoymanam bir yerə gedəsən.

Şəhriyar: - Ey qız, hələ su verməsən, verməzsən, «qoymanam» deməgün nədür? Rahdar degülsən. Sən qız, biz kişi, əlündən nə gəlir?

Qız dedi: - Ol çignündə saz, o sənündür?

Dedi: - Nəkarən?

Dedi: - Sənündür?

Dedi: - Bəli

Qız dedi: - Sazı bir əlünə al ki, sənün sövdayı – eşqün məni kabab elədi.

Oğlan cahıl*, qız gögçək. Sazı alub əlünə və sinəsinə basıb çalırdı». Bu, XVIII əsrin nəsr dilidir. Leksik və sintaktik xəlqiliyi ilə, yüksək sənətkarlığı ilə, bütün detalları üzrə bugünküyü ilə Molla Pənahın şeir dilinin nəsr müqabilidir. Hələ nəsr demək azdır; bu yığcam, hazırcavab, mükəmməl mükəllimələri ilə XIX əsrin dram dili üçün örnekdir. Dastanın şeir dili də Molla Pənahın sənəti səviyyəsindədir:

*Nə gözəl cavanlar çıxub seyrənə,
Sərxoş-sərxoş dolanullar hər yanə,
Bu uğurda baş qoymuşam qurbanə,
Nəzir vardur, nəzrüm qəbul qıl indi.*

Yuxarıdakı nəsr mükəlliməsinin müqabilində bu seirləşmə mənzum dram dilinin nümunəsidir.

* Cavan.

Dedi qız: *Sevərəm yarı-yoldaşı,
Oluram sirrünü sirdaşı,
Gəl ol Pərizad qardaşı,
Bacı bil məni, bil məni.*

Dedi oğlan: *Sən ki, uğuruma gəldün
Halu-əhvalımı bildün.
Şəhriyara bacı oldun,
Qardaş bil məni, bil məni.*

Maraqlıdır ki, dastanın içində klassik şeir janrından istifadə olunur; janr divan ədəbiyyatının, ancaq dil dastan dilinin xəlqiliyinin çərçivəsindən çıxmır. Muxəmməs adı ilə gedən şeirin ardınca gələn nəsr dil uyğunluğuna görə – xəlqilik dərəcəsi ilə bir-birindən fərqlənir:

*Gəl Sənubər, qıl tamaşa, zülfə bax, buxağə bax,
Bir tazə hilalə nisbət qaşə bax, qəbağə bax,
Tutiyə tə'n eyləyən sən dilə bax, dodağə bax,
Bərgi-güldən tazə-tər surətə bax, yanağə bax,
Pərtövi-nuri-cəməldən ziynət otağə bax,
Müddəə məqsud bundan dövrani-üşşaqə bax,
Çün şəfa buldum mərəzdən Şəhriyari görmüşəm.*

Yerbəyer «afərin, afərin» hər tərəfdən bülənd olub*. İndi üz çöyrüb Şəmama bəgimə, ey əmirüş-şüara, əmirzadəyi-bəglər-bəgiyi-vilayəti-Gəncə, indi növbəti-söhbət sənüñdir».

Muxəmməsin dil sənətkarlığı göstərir ki, dastanı yazıya alan Məhəmməd adlı şəxs mükəmməl savad sahibi olmuş, klassik ədəbiyyatı lazımınca bilmiş və şifahi xalq yaradıcılığı nümunəsinin üzərində işlərkən onu ustalıqla yazılı ədəbi dil faktına çevirmişdir.

* Əslində «bülənd oldu» olmalı idi. Dastan – romanın dilində keçmiş zamanın bu şəkildə işləkliyi dastan dilindən gəlir. Bu şifahi – danışiq formasıdır ki, aşiq dilindən söylənmənin formasıdır.

Əslində bu əsəri dastan üslubuna çəkən içindəki şeirlərdir. Yoxsa abidə dilinə və süjet inkişafına görə romana bənzəyir.

Dastan-romanda gözəl təbiət təsvirləri var: «Şəhriyar canan sevdası ilə eşqzədə bir para cahil-cavan uşaqlar ilə bağlara seyran üçün çıxdılar. Gedüb bir bağda yemək və içmək mühəyya qılıb və bir basəfa yerdə bir su کنارunda məclis arəstə edüb, eyş-ışrət edərtilər. Çünki mövsimi-baharda, məlumdur, güllər açılıb və bülbüllər gül müqabilində fəryad edəllər və hər quş bir tövr özü öz halına münasib xoşxanluğ qıldular. Bir bülbüli-xoşnəva gəlüb bunların məclisünün bərabəründədür və tövr- tövr nəvaxanluğ edərdi...» Təbiətin mənzərəsi mübaliğələrlə təsvir olunur, psixoloji əhvala uyğun səhnə canlandırır: «O yer bir belə yer idi ki, vəsfün demək ilən və kağız ilən mümkün olmaz. Necə ki, gülüstani-baği-İrəm eşidübsiz, andan ziyadə bilərsüz ki, Bədiəlcəmal ilə Seyfölmülük nəqlündə məşhurdur».

Bu təbiət təsviri dilinin məzmununa və qrammatikasına görə, Abdulla Şaiqin «Köç» hekayəsini xatırladır: «Payız vəqti idi. El yaylaqdan enüb, çayların üstinə düşüb, alaçuğlar tiküb və* qızgəlin tamam suya tökülüb, su aparırlar».

XVIII əsr üçün bu məzmununda və bu dərəcədə anlaşılan nəsr dili ilə mənzərə təsviri Azərbaycan ədəbi dili tarixi üçün yenilik idi. Sözlərin, ifadələrin işlənməsində klassik nəsr ustalığı var. Yazıçı rəsmi ünvanlarla (əmirüş-şüəra, əmirzadəyi-bəglərbəgliyi-vilayəti-Gəncə), əcnəbi sözlərin iştirakı ilə, ədəbiləşdirici söz birləşmələri ilə (*bülənd olmaq*, *növbəti-söhbət*, *mühəyya qılmaq*, *arəstə etmək*, *xoşxanluq* [xoşavazlıq] *qılmaq*, *tövrəbətövr nəvaxanlıq etmək*), folklor dilinə məxsus qəliblənmiş sözlərlə (*səyyad*, *şikar*, *seyrangah*, *zimistan*, *rüxsat*), yüksək üslub faktı kimi işlənən əcnəbi morfologiya ilə (*mülaqat*, *nəğəmat* [i-bülbül], *nəğəmatlar*, *üşşaq*) yanaşı, sırf məişət ünsiyyətindən gələn ifadələr, hətta danışq fonetikasi (*çöyürmək* «çevirmək», *edəllər*) ustalqla, mükəmməl üslubi ölçü ilə ahəngdar bir sistem təşkil

* Tarixən «və» nöqtə yerində də işlənilib. Burada «və»ni nöqtə ilə əvəz etsən, gözəl, yığcam cümlələr alınar. Halbuki cümlə həmin məqamda «və» ilən müasir dil baxımından qüsurlu görünür.

edir. Bu, bizim realist nəsr dilinin başlanğıcı və ibrətli nümunəsidir.

Bu dastan - roman dili bütövlükdə leksika və sintaksisi ilə xəlqiliyi özündə olan, XVIII əsrin norma kontekstinə düşən xalis yazılı ədəbi nitq sistemidir. Həmin dövrdə xəlqi, realist nəsr dili faktı kimi daha bir neçə nümunə var. Bunlardan biri «Dözdü qazi» («Oğru və qazi») hekayəsidir. Hadisələrin gedişində bir qədər lətifəsayağılıq var. Ancaq yığcam, məntiqi məcrada inkişaf edən süjeti var. Finalına görə novella təsiri bağışlayır. Maraqla oxunur. Bu hekayəni tərcümə hesab edənlər də var. Ancaq leksika və qrammatikası Azərbaycan türkcəsindədir, realist nəsr dili örnəyi kimi qiymətlidir. Bir parça nümunə: «Harunərrəşid zamanında bir qazi var idi. Bəqayət alim və fazil və danişmənd idi. Məsaili-şər'iyyə düşvar olsa bir kimsənin, ol qazidən sual edərlər idi. Ol qazi həll edərdi. Qazi həzrətləri bir gün kəndü səadət-xanasında qərar tutub mütalib edərəkən nəgəh bir hədisə rast gəldi. Ki: «ənnövm əxəlmövt», yə'ni yuxu ölümün qardaşıdır. Qazi həzrətləri ayıtdı ki, xab – şirini kəndümə həram edüb ibadətə məşğul olayım. Nəgəh bir hədisə rast gəldi ki, «həbbülsəlavət filbüstən vəlcinan», yə'ni bağlarda və bostanlarda olan ibadəti sevirəm.

Qazinin şəhərdən dışqaru bir bağı var idi. Bəqayət ənvə, şəcərlər ilə arastə və pirasitə idi. Guya ki, gülüstani-İrəm idi.

Qazi qalxub qəsd etdi. Qırx arşun dülbəndi başuna sarudi və saqəri çəkməni ayağına çəkdi və dərai misri doni əyninə geydi. Bir eşşəyi var idi. Hər zaman məzayidi badi-sərsər kimi seyr edər idi. Yenə adətdəki kibi mərkəbə rakib oldi. Şəhərdən ixrac oldi».

Bu nəsr tanıdığımız ədəbi ölçülərlə hekayə janrına yaraşdıran lüğətindən də əvvəl, birinci növbədə cümlə sintaksisidir. Göründüyü kimi, klassik ədəbiyyatda vərdiş etdiyimiz azman cümlələrin əvəzinə burada bir tənəffüslə deyilən yığcam cümlələr bədii fikri ifadə edən əsas bitkin sintaktik vahidlərdir. Ərəbcə müdrik kəlamların tərcüməsi mükəlimə şəkildə davam edir. Bu, həm oxuyanın düşüncəsini aforizmlərlə zənginləşdirir, həm də maraqla qiraətə sövq edir: «*Qazi ayıtdı ki, ey cavanmərd, mən həzrəti-Rəsulun qövlünə əməl etmişəm. Buyurmuşdur ki, «həbbəssəlavət filcinan vəlbüstən», yə'ni bağlarda və*

bostanlarda olan ibadəti sevirəm. Oğru ayıtdı ki, ey qazi, nə nadan qazisən. Rəsulullah buyurmuşdur ki, «ərrəfiq süməttəriq», yə'ni əvvəl yoldaş, ondan yol. Əgər yoldaşuñ olsa idi, iki adam olur idüñ, dutmağa çəkinürdim. Tez ol mərkəbdən düş və libasuñi çıxar. Qazi ayıtdı ki, ey cavanmərd, Allahdan qorx və bir həya eylə. Rəsul əleyhüssəlam buyurmuşdur ki, «əh həya minəl iman». Yə'ni həya imandandır. Oğru ayıtdı ki, ey qazi, ol qövli-şərif bilüsən, e'timadunca əməl qılursan? Bu qövli-şərif bilmirsən ki, həzrəti-Rəsul buyurmuşdur ki, «əl həya yəmnəül-rizq. Yə'ni həya rizqi mən' edər. Qazi ayıtdı ki, ey, cəvanmərd, həzrəti-Rəsul buyurmuşdur ki, məzlumların duası zalimi gec tutar, bərk tutar. Necə ki Qur'anda buyurmuşdur ki, «ən bətaşə rəbbə küşşədidi». Oğru ayıtdı ki, ey qazi, həzrətin fitvası ilə neçə fəqirlərdən rüşvət yemişsən? Allah-təala mənə saña mükafat eylədi. Gec tutmuşam, bərk tutmuşam...» Hekayə belə ibrətli kəlamlardan ibarət mükəlimənin üstündə qurulub. İslam təbliğ olunur. İslamı pozan din xadimləri bu «oğru» ünvanlı vətəndaşın kinayəsinin ifşasına tutulur. Mirzə Fətəlidəki, Sabirdəki, Mirzə Cəlildəki kinayənin havası duyulur. Bu hekayəni yazan, ya tərcümədirsə, tərcümə edən ana dilini, xalq türkcəsini incəliklərinə, məişət dərinliyinə qədər bilir. Kinayə də həmin ana dili biliyindən gəlir. Buna görə bu müəllif «əvvəl yoldaş, sonra yol» demir, «əvvəl yoldaş, ondan yol» deyir. Bu da maraqlıdır ki, başqa məqamlarda «dutmaq» işlədildiyi halda, ata sözündə xalq dilində, ata sözü şeirinin xalq dilindəki fonetikasi işlənir: «gec tutar, bərk tutar» (əslində: gec tutar, güc tutar).

İsrafçılığa varmayan xəfif, anlaşılmamasını dumanlandırmayan izafətləri var: *məsaili-şər'iyyə, əhli-xunxar, rüsvayi-xəlq, gülüstani-İrəm...* Seyrək əcnəbi leksik-morfoloji nümunələr var: *bəğayət, məsail, ətva, mərkəbə, rakib, xütür, təkəllüm, dərəcə*.

Bir neçə milli arxaizmə rast gəlinir: *ayıtmaq, kəndü, şimdi*; «mükafat» sözü əslindəki – ərəbcədəki «əzəz, cəza» mənası ilə işlənir: *Yeri, Allah saña mükafat versün*. Fonetik paralelizm var: *dışqaru//tişrə, dutmaq//tutmaq, bən//mən*. Fonetik-morfoloji arxaizmlər var: *sevməzəm, oluruz, yüzük*.

Sintaksisdə «Şühədanamə»dəki bəsitlik yoxdur, lüğətinə görə A.Bakıxanovun «Kitabi - Əsgəriyyəsi»sindən qat-qat xəlqidir.

XVII-XVIII əsrlər nəsr dilinin normasıdır. XVI əsrin nəsr dili ilə XIX əsrdəkinin arasında təkcə zamanca yox, həm də mahiyyətə, təkamülə keçid təşkil edir.

Dövrün bədii nəsr tərcümələri də var. Biri Şərfin məşhur «Kəlibə və Dimnə» tərcüməsidir. Tərcümənin dil nümunəsi belədir:

«Dimnə ayıtdı: Əmsaldə gəlmişdür ki, bir zağ bir kuh kəmərndə aşyanə dutmuşdı. Ol surax yavuqlığında bir mari-əjdəhakirdar ki, ağzınun suyu zəhri həlahil idi, anda məskən dutmuşdı. Mar zağun bəççələrin daimül-ovqat şikar edərdi. Zağun cigəri həzərparə olurdi. Nəhayət, bu müqəddiməni dostlarından bir şəğalə halın hekayət və düşməni-bədfəaldən şikayət edüb ayıtdı ki, fikr eylədüm ki, bu mari-bəççəxorun bəlasundan qurtaram.

Şəğal ayıtdı: - Nə fikr bu bəlanun dəf'ündə eyləmişən?

Zağ ayıtdı: - Fikr budur: mar yuxuya varanda minqarumla anun gözlərin kor eyləyüm. Mənüm gözlərimin nurini həlak edüb, dağ mənüm sinəmə qoyıbdur.

Şəğal ayıtdı: - Ey rəfiq, bu xəyali-batildür, sövbi-sərabdan münhərifdür. Ayıtdı ki, bu, fikri-naxoşdur. Dəf 'i-düşməni üçün bir hiylə tədarük edələr ki, can xətdə olmaya. Zinhar, bu fikrdən fəriğ ol ki, ol mahi-xar kimi olmayasan, xərcəngün həlakına qəsd etdi. Tədbirün bədligündən özi xərcəngün əlində dəstgir olub həlak oldı.

Zağ ayıtdı: Necə olmuşdır ol hekayət?

Şəğal ayıtdı ki, bir mahixar bir cuybar kənarunda vətən dutmuşdı. Ömrünü mahi seyd etməyə sərf etmişdi. Hər gün hacəti miqdarı mahi şikar edərdi. Çün qocaluğ vəqti zahi oldı, əsası quvvətdən düşüb günbəgün zəif və nizar olurdi. Şikari-mahidən qalurdi, məşəqqəti-dami-bəlayə giriftar oldı. Heyf, bu nəqdi ömrünü badə verüb, qədrin bilmədim və pirlik vəqtiçün qutılayəmut zəxirə qılmadum». Rəndəsiz, cilasız sintaksisi var, danışq dili sintaksisidir – dilin xəlqiliyini təmin etmək üçün münasib bilinmişdir. İbrət aşılamaq didaktik-nəsihətamiz söhbətin, fikir təbliğatının dili kimi «Şühədanamə» tərcüməsinin nümunəsi əsas tutulmuşdur. Görünür, nəsr dili üçün «ayıtmaq» feilini işlətmək dəbdə olub – «Şəhriyar»da da işlənir. «Yuva

salmaq» mənasında həm *aşyanə tutmaq*, həm də *vətən tutmaq* ifadələri işlənir (Füzulidən yada salın: *Tutar* ahu *vətən* ol yerdə ki, otlu, suludur). Yəqin danışığ dilini ədəbiləşdirmək üçündür ki, *eyləmək* variantı *etmək* və *qılmaq* fe'lləri ilə müqayisədə daha işləkdir.

Əsli hind folkloruna gedən başqa bir məşhur Şərq mövzusunda tərcümə Möhsün Nəsirinin «Lisanüt-teyr» (Quş dili) əsəridir. Əslində bu, konkret bir əsərin müstəqim tərcüməsi deyil. Azərbaycan filoloqlarının fikrincə farsca olan tutinamə mövzusu məzmunca Azərbaycan türkcəsinə çevrilmişdir¹. Daha doğrusu, məsələn, deyək ki, Leyli-Məcnun mövzusu müxtəlif müəlliflər tərəfindən qələmə alındığı kimi «Lisanüt-teyr» də məlum tutinamələr əsasında yazılmışdır. Əsərin dili XVII-XVIII əsrlərdəki divan şeirinin nəsr müqabilidir. Yəni burada həmin dövr ədəbiyyatının dilindəki xəlqilik yoxdur. Dil nümunəsi budur: «*Əlqissə, cəvani-Bağdadi ol dusti – bədnihadi vida edüb, küdurəti-təməmlə qəmkədəyi-xanə və külbeyi-kaşanə gəldükdə kənizi-vəfakeş mərasimi-təfəhhüsü təftişdən sonra təsəlli məqamunda bu növlə tərhi-kəlam etdi ki, haliyə məsləhəti-kar və səlahi-halımız oldur ki, mən kəminəni bir məbləğə mübaiyə edəsən və ol vəchi sərmayeyi-təhsili-ruzi edüb bir canibə gedəsən ki, şayəd bu vasitə ilə səhəti-məişətündə filcümlə vüs'ət hasil olub bəyə dəxi təmhidati-bəligə ilə müştərilər əlündən qurtulmaq və kərreyi-uxra ənisi-bəzmi-hüzuriş olmaq müyəssərü meysuz ola.*

Cəvani-bicarə hərçənd kəsəti-təəllüq cəhətündən səmimül-qəlb bu əmrə riza verməzdi və ol yari-vəfadaruş fəraqü ittifaqun rəva görməzdi, əmma kənizi-mehrəngiz dəlaili-müvəccəh ilə səlahi-hali mübəlləl edüb, ələssəbah ki, hərraci-ruzigar xurşidi- tabanla gərmi-bazar etdi, cəvan kənizi-rə'nayə zibü zinət verüb fəzayi-bazarə ilətdükdə qəzara cəvanibi-Bəsrədən cəm'i-kəsir müamilə təriqilə ol məqamə gəlmişdi və anlaruş miyanunda bir cəvani-xoşmənzər ol kənizün valehi-cəməli olub, bir neçə

¹ Səfərli Ə. XVII-XVIII əsrlərdə Azərbaycan epik şeiri. Bakı, 1982, s.178-192; yenə onun: Möhsün Nəsiri və onun «Lisanüt-teyr» əsəri. «Möhsün Nəsiri. «Lisanüt-teyr». Bakı, 2001, s.8-15; Nağısoylu M.Möhsün Nəsiri. «Lisanüt-teyr» Bakı, 2001, «Ön söz», s.16-23.

*dinari-kamilə yarə müamilə etdi»*¹. Xalis klassik-kitab dilidir. Müntəzəm olmasa da, hətta nəsrdə qafiyədən istifadə olunmuşdur – burada birinci abzasda **qəmkədəyi-xanə – külbeyi-kaşanə, edəsən – gedəsən, qurtulmaq – olmaq**, ikincidə **riza verməzdi – rəva görməzdi** nəsrdə səc' nümunələridir. Əslində tutinamə hekayələri də «Kəlilə və Dimnə», «Qabusnamə», «Min bir gecə» hekayələri kimi xalq arasında gəzmiş, məclislərdə, üçbir-beşbir söhbətlərdə müdriklər, savadlılar tərəfindən söylənmiş və dinlənmişdir. Və gözlənirdi ki, «Lisanüt-teyr»in də dili yuxarıda «Kəlilə və Dimnə»dən gətirilən nümunə kimi kütləvi oxu və dinləmə üçün məqbul olsun. Görünür, burada, birinci, sifarişçinin səviyyəsi nəzərə alınmışdır – əsəri Gəncə hakimi Cavad xan sifariş etmişdir. Cavad xan dövrünün savadlı, intellektli, geniş dünyagörüşlü, ərəbcə, farsca mütaliəli bir dövlət xadimi kimi tanınır. İkinci, əsəri qələmə alanın fərdi-yaradıcılıq üslubu öz işini görmüşdür: aydın olur ki, Möhsün Nəsiri ərəb, fars dillərini mükəmməl bilmiş, Şərq ədəbiyyatına və fəlsəfəsinə, türkün mədəniyyət tarixinə, məsələn, Əlişir Nəvainin bu mövzuda «Lisanüt-teyr» əsərinə, təbii ki, bilavasitə klassik Azərbaycan ədəbiyyatına, onun nəsr dili təcrübəsinə yaxşı bələd olmuşdur. Yəqin ki, bu keyfiyyətlərini bildiyi üçün Cavad xan Azərbaycan mədəniyyət tarixində ilk tutinamənin işlənməsini ona etibar etmişdir. Bu şərtlər XVIII əsrin məşhur nəsr əsərinin XVI əsrin Azərbaycan klassik nəsr dili nümunəsində meydana çıxmasına səbəb olmuşdur.

¹ Möhsün Nəsiri. Lisanüt-teyr. Bakı, 2001, s.208. (Transliterasiya edən və çapa hazırlayanlar: Möhsün Nağısoylu, Söhrab Bayramlı).

ELMİ ÜSLUB

Əvvəlki dövrün ədəbi dil normasındakı ikili dil təzahürü XVII-XVIII əsrlərin elmi üslubunda da özünü göstərir. Yə'ni klassik-kitab dili və folklor-danışıq dili ənənələri özünəməxsus şəkildə elmi üslubda da davam edir.

Elmin müxtəlif sahələrinə aid qiymətli nümunələrə rast gəlirik. Filologiyaya, tarixə, iqtisadi-tarixi biliklərə dair əsərlər yazılmışdır ki, bunların vasitəsilə həm dövr haqqında tarixi məlumatlar alırıq, həm dövrün dil normasındakı təkamülü görürük. Görünür ki, istər klassik dil, istərsə də danışıq dili örnəklərinin dil təzahürləri bir əsr, əsr yarım əvvəlkinin eyni deyil; həm lüğət tərkibində, həm də sintaksisində XVII-XVIII əsrlərin norması özünü hiss etdirir.

Elmi üslubun klassik dil təzahürünə bir nümunə: «...*ol binai-müstə'səlül-əsasdin kütah edüb bu fəqiri-bisəru pa kim, guşeyi-xəmulda maliki-dinar olmaya, imkan tə'mirinə neçün rah bula və şəbistani-zülmət ki, beyzayi-aləm-tabdin ziya pəzir olmaz, sənai-səha sibəha ol kişvərə neçün sayeyi-pənah sala. F'əmma təklifi-imtəhani mourəsi-istilam ülüvvi-qeyrət və baisi-iltizam qülüvvi-himmət olduğidin bavücad ki, qiyməti-nəvai-əş'ari-şiar çun qili-üşşaq şikəstə və izzəti-ənsar ovtari-ümidləri kimi güşəstə. Övraqi-əbyatları çün zülfi-şahidi-bipərva pərişan və əğlaqi-nükatları çün vücudi-ənqa binişandur. Ehmalsız istiqbali-şahidə iste'cal edüb yekrani-xameyi-vasiti nəjadi-müləccəmül-midadi təkyerani-səhni-muradda cövlana götürdüm*» («Vərqa və Gülşa» poemasının dibaçəsindən). Mətn lüğətinin ərəbcəliyi və səc'liliyinin sıxlığı ilə səciyyələnidir.

Üslubun xəlqi nitq təzahürünə nümunə: «*Əmmə bə'd hər insana elm halını bilmək, müqtəzasınca əməl etmək lazımdır. Və dəxi e'tiqadat babında və ibadət babında lisani-türki üzrə bizə neçə risalə tə'lif olunmuşdur. Xüsusən ki, Məhəmməd Əfəndi rəhmətüllah cəm etdigi risaleyi-e'tiqadatı və ibadət cam'e olub, əvvam və xəvvas onun ilə müntəf olmuşlardır... Bir kimsə ticarət üzrə olub məsaili-şər'iyyə bilməsə, ol kimsənə, əlbəttə, riyaya gərəq olur...*»

... On yeddinci budur ki, zalımdan, yaxud sariqdən, yaxud mali-ğənimətdən xəyanəti olan kimsədən bir şeyi iştirə etməkdən saqına. On səkkizinci budur ki, tışradan gələn nəstəyi qarşulayub almaya. Zira bundan əhli-bələdin ehtiyacı var ikən almaq əhli-bələdə zərər edər» (Ticarətə aid risalə, Azərb. SSR Əİ inv. M – 315, s. 1 a – 1 b, 13 b, XVIII əsr) Risalənin dilində ticarətlə bağlı xeyli termin var ki, bunlar mə'mulət adları, ölçü vahidləri, mübadilə anlayışları və sairədən ibarətdir, həm türkcə, həm də ərəb-farsca sözlərdir: *ağca*, *dirhəm*, *ğuruş*, *ağırı* (pərsəng, bir çəkinin qarşılığı), *ətmək*, *ətməkçi*, *bez*, *arşun*, *mal*, *mali-ğənimət*, *ğənimət*, *satlıq*, *alma*, *alduğı* (əmtəə), *şey* (əmtəə) / *nəsnə* (əmtəə), *kəsb*, *fayda*, *zərər*, *nəf'*, *borc//qərz*, *beh*, *sövdə*, *qəbz*, *müştəri*, *ədd etmə* (sayma, hesablama), *tuluğ*, *batman/patman*, *tiçarət*, tacir, *müamilə*, *müamilat*, *miqdar*, *iştirə* (satın alma), *əqd* (bağlaşma, müqavilə), *əqdi-fasid*, *əqdi-səhih*, *bey* (*alma*, *behləmə*), *baha*, *bahalı*, *sərf etmə* (xərcləmə), *baqqal* və s.

Bu baxımdan, qədim ərəb-fars mənbələrindən iqtibas yolu ilə Məhəmməd Ağdaşi tərəfindən yazılmış «Dərbəndnamə»nin dili xüsusilə diqqəti çəkir. Bu tarix əsəri Krım xanının sifarişi ilə yazılıb¹. Maraqlı cəhət odur ki, Krım xanının sifarişi ilə yazılan əsər Azərbaycan dilindədir. Bunun iki səbəbi olmalı idi: 1. O vaxt (əsr XVI əsrin son rübündə sifariş verilib, XVII əsrin əvvəllərində işığa çıxıb) Azərbaycan dili Qafqazda, Volqaboyunda, Ön Asiyada ümumi ünsiyyət vasitəsi, ən azı, anlaşılan dil olmuşdur; 2. Bilindiyi kimi, xəzərlər ərəblərə məğlub olduqdan sonra Volqaboyuna, daha dürüstü – Həştərxan ətrafına çəkilmiş, sonra Krımda sakin olmuşlar². Sonralar aydınlaşdı ki, Krım türklərinin iki dialekti var – biri oğuz, biri qıpçaq əsaslı. Bu, xəzərlərin Azərbaycanda oğuzlarla, Volqaboyunda və Şimali Qafqazda qıpçaqlarla ünsiyyətinin, dilcə yaxınlaşmalarının nəticəsidir (Təsədüfi deyil ki, XIX əsrin sonu, XX əsrin əvvəllərində Krımda çıxan «Tərcüman» qəzetini bütün Qafqaz, Volqa boyu, Orta Asiya türkləri anlaya-anlaya oxuyurdular). Deməli,

¹ Bax: М.Казембек. Избранные произведения. Баку, 1985, с. 226-227.

² Rza Nur. Türk tarixi, 4-cü cild. s. 226.

Kırım türklərinin də dilcə Azərbaycan türkcəsinə yaxınlığına görə, Kırım xanı geniş türk dairəsində başa düşülməsi üçün «Dərbəndnamə»nin Azərbaycan dilində yazılmasını məsləhət görmüşdür. XVI əsrin sonu, XVII əsrin əvvəllərinin abidəsi olan «Dərbəndnamə»nin dili azərbaycancanın elmi üslubunun o dövrdə necə xəlqi və yetkin səviyyədə olduğunu bir daha təsdiqləyir: «*Məhəmməd ibn Cərir Rəhmətullah söylə rəvayət eylədi kim, Ömər ibn əl-Xəttab Rəziyullah Nəim bin Məqrənə namə yazub aydır: Səmak Hərşəmäh ləşgər qoşub Azərbaycana. Həzrət Ömər Rəziyullah Ənə söylə buyurmuşdur kim, Əsmə bin Fərqəd bir yoldan vara və Bəkir bin Abdullah bir yoldan vara. Yolda bir yad şah var idi. Adına İsfəndiyar derlər idi. Dilədi kim, Bəkir ilə cəng edə. Allah fürsət verdi, Bəkir anı tutdı. Çünki İsfəndiyar dutuldu, Bəkirə ayıtdı: Bu Azərbaycan şəhərlərini sühləmi almağa sürsün, yoxsa cəngləmi? Bəkir ayıtdı: Sühlə. İsfəndiyar ayıtdı: İmdi əgər bu vilayətləri asanlıq ilə, sühlə alım dersən, bəni öldürmə. Əlində əsir olayın. Bu vilayətləri sana döndəri verəyin dedi. Ol tərəfdən Səmak bin Hərşəmäh kim ki gəldi, İsfəndiyarı əsir olmuş buldı, həzrət Ömərə namə yazdı, İsfəndiyar əsir olduğunu bildirdi. Bu tərəf xalqı sənüj dövlətişdə itaət etdilər. Buyurursan, Dərbəndi ötə keçəlim, dedi. Həzrət Ömər dəstür verdi: Ol tərəflərdə bir bəg var idi, adına Bəhram bin Fərruxzadə derlərdi. Dilədi kim, anlarınla İsmətlə Səmak arqa bir etdilər. Bəhramı sodılar. Çərisin dağıtdılar. İsfəndiyar ayıtdı: Şimdindən sonra Azərbaycan vilayəti sizin oldı. Ayrıq düşmən qalmadı, dedi. Pəs Bəkir bin Abdullah İsməti düğəli* Azərbaycana xəlifə dikdi və Səmakı ana yoldaş qodı. İsfəndiyar, əllərində əsir idi, anı dəxi anlara ismarladı. Kəndüsi ləşgəriylə Dərbənd yoluna getdi. Ömər Rəziyullah Ənə Bəkir Dərbənd tərəfinə getdigin eşidəcək ayıtdı: Bəkirə yardım gərəkdir»¹.*

Eyni vaxtda (XVII əsrin əvvəllərində – 1611) yazılmış (tərcümə olunmuş) «Şeyx Səfi mənaqibi»nin dili ilə müqayisə edək: «*Sultan Şeyx Səfiəddin... buyurdu ki, İskəndər səyahət edərkən bir gün məşriq tərəfində bir dəyüz kənaruna gəldi. Və İskəndərlə mübaliğə ləşgər var*

* Bütün

¹ Derbend-nameh (Kazımbəyin tənqidi mətni). S-Petersbourg, 1851, s.612-643. (Bu əsərə görə Mirzə Kazımbəy ikinci dəfə imperatorun Demidov mükafatını almışdır).

idi və dörd yüz həkim var idi yanunda. Dilədi kim, bu dəyiz tərəfindən xəbər bilə və ol dəyizin miqdarın bilə. Bir gəmi rast tədbiri-tərtib etdilər və ol gəminin içinə adam qoydılar. Dəxi dəyuz yüzünə göndərdilər, ta ki ol dəyuzdan xəbər bilələr. Bir neçə müddət getdikdən sonra bir gəmi gördilər və bir-birinin dillərin anlamazdılar. Ol gəmiyi aldılar, İskəndər qatuna götürdilər. İskəndər çün ol qövmi gördi və xəbər sordı, heç vəchlə nə anlar bunların və nə bunlar onların dillərin anlamadılar. Və ol dörd yüz həkim ki, İskəndər müsahibləri idi, cəmi lüğəti bilürlərdi. Amma onların lüğətin fəhm edəmədilər; Artıq ittifaq etdilər ki, onlardan birisinə bir övrət verələr. Ol övrətdən oğlan doğa. Dəxi atasının və anasının dillərin ögrənə, dəxi bunlara ol gəmi xalqından əhvalun deyər» (Azərb. Əİ, M. —268, s. 165-17a).

Göründüyü kimi, elmi nəsrin hətta xalqı dil təzahüründə də türk mənşəli arxaizmlərə – milliyəqədərki dövrün lüğət nümunələrinə rast gəlinir. Bu nümunələrin dili arasındakı fərqlər əsrə görə deyil, müəlliflərin fərdi üslubu ilə bağlıdır.

Maraqlıdır ki, bədii dildə olduğu kimi, elmi üslubda da çağataycanı işlədənlər var. Dövrün böyük alimi Sadıq bəy Əfşar məşhur təzkirəsini çağatayca yazmışdır. Dilindən bir nümunəyə diqqət yetirək - Füzuli haqqında yazır: «*Bayatdır. İbrahim xan xidmətinə Bağdadğə barub xani-mərhum Sultan Süleyman Xondqardin həzimat qılıb İraqğə gilanda Mövlana müşarileyh Hillədə mütəvəttin bolurlar. Ülumi-zahiri iktisabğə məşğul bolub az gündə köb təhsil qılır. Filvaqiə hiç kişiqa bu iste'dad il berməyibdur kim, türki və farsı və ərəbi kəlamığə bu yanlıq qadir bolğay. Türkçə Divani-qəzəl və qəsidsə, «Şahü gədə», «Leyli və Məcnun», «Münazireyi-bəngü badə» və «Rövzə» itmamğə yetürübdir. Farsicə «Divani-qəzəl və qəsaid» və «Rindü Zahid» və «Səhhət və Məraz» mərqum qılıbdır. Ərəbcə Divani-qəzəl və qəsaid bitürübdir. Təxminən otuz min beyt əş'ari bar kim, bu həqir öz xətti birlə mütaliə qıldum. Əgərçi Mövlaneyi-müşarileyhün binəzir və biədəd əş'ari köb bar, bu müxtəsər mütəhəmmil bolmadıqdin bir neçə məşhur-naməşhur əbyatı birlə ixtisa qılır, türki mətlələrdin bir divan tərtib qılınur».*

Məsihinin «Vərqa və Gülşa»sından gətirilən nümunələrdə də çağataycaya rast gəlinir. Ancaq orada çağataycadan ayrı-ayrı ünsürlər əxz olunur, Sadıq bəyin dili isə, göründüyü kimi, tamam çağataycadan ibarətdir.

RƏSMİ-EPİSTOLYAR ÜSLUB

XVII – XVIII əsrlərdə Azərbaycan dilində xeyli rəsmi yazılı nümunələr var. Bunlar ayrı-ayrı sərkərdələrin, dövlət başçılarından məktublarından, rəsmi inzibati-dövlət sənədlərindən və müxtəlif şəxslərin hakimiyyət orqanlarına şəxsi ərizə-məktublarından ibarətdir. 1635-ci ilə aid bir qəbz həm forması, həm də lüğət tərkibi ilə diqqəti çəkir. I Şah Abbas (1587-1629) zamanı Venesiyada satılmış bir neçə xalvar ipəyin pulunun ödənilməsi haqqında I Şah Səfinin (1629-1642) Venesiya kralına məktubundan sonra tərəflər razılığa gəlir və bu qəbz həmin pulun təhvil alınması barədədir: «*Vəçhi-təhriri-in hüruf budur ki, işbu bin qırq üç tarixində Şah Səfi həzrətlərinün nameyi-şərifləri ilə Venedik divanına gəlüb səadətli və izzətli Doj həzrətlərinün hüzarı-şəriflərinə sinüb, zərrabxanədə Mirzə Əli Təbrizi və Baba Əli Ərdəbili əmanət qoyduğu aqça igirmi toquz bin toquz yüz riyal-quruş tələb etdikimizdə məzkur vükəlayı Doj müşarünileyh qanunlar və məhəbbət üzrə məbləqi igirmi toquz bin toquz yüz riyal-quruş verilsün deyüb buyurdılar. Zərrabxanədə olan bağləri itaət edüb, biqüsür və biküsür, məbləği-məzkuri bizə təslim etdilər. Biz dəxi qəbz etdik və bu iki quruşdan qeyri çuxa bəhasın eyni hesab ilə elədik. Bənguda üç bin iki yüz qırq toqat, on altı soti, on bir qəbatı bizə vasil oldu və dəxi bir sandıq müqəvva ayna, çeşmək və toquz tufənk... və bir gön sandıq xürdə bittəməmə bizə vasil oldu və üzərində bir aqça və xırdavat bir həbbə qalmaqda. Əcələ işbu təzkirə təhrir qılınub və yedlərinə təməssük üçün verilmişdir. Təhrirən fi 10 şəhri rəcəbül-mürəccəb sənə 1045».* Adresat italyalı olduğundan qəbzdə Avropa mənşəli sözlər işlənilir: *bənkü* (bank), *riyal*, *soti*. Maraqlıdır ki, hər iki tərəfə aid pul vahidi paralel göstərilir: *riyal-quruş*. Bu üsul rus-Avropa sözlərinin müntəzəm işləndiyi XIX əsrdə və XX əsrin əvvəllərində eynən davam edir.

Həmin yüzilliklərdə bütün üslublarda özünü göstərən ikili dil təzahürü bu rəsmi-epistolaryar yazılarda da müşahidə olunur.

Üslubun klassik dil təzahürünə nümunə: «*Alicənab valanəsab, gərdun-ğübab, səltənət və cəlalətməab, şövkət və əzəmətmənab və ədalətəyab, ümdətüs-səlatin əl-Məsihiyyə, zübdətül-*

xəvanin əl-İsəviyyə, Sekəndər solət, Nuşirəvan ədalət, Rüstəm şücaət və qəzənfər məhabət, Urus və Həştərxan vilayətinin böyük hökmdarı, Moskvə və Qazan məmalikinin uluğ xanı, padişahi-əzimüş-şə'n və xaqani-məniülməkan, nizamən lilsəltənə və cəlaləti və şövkəti və əzəməti və həşəməti və ədaləti və izzü və imtinan Mixail Fiodoroviç yaraq xan cəələllahü tələ əvaqibə məqruni bilxeyr var-rizvan hüzuri-mövfürüs-sürurlərinə tühəfi-midhati-məhəbbət ayat ki, müəkküdi-ərkani-ülfət vidadı-qədim və müşəyyidi-bünyadı-məvəddət və ittihadı-cədid ola, ittihad qılındıqdan sonra ənhayi-rəyi-müsadiqatara oldur kim, qədimül-əyyamdan bu iki silsileyi-rəfiə arasında məhəbbət və dostluq mərasim nəhayət mərtəbədə istəhkam bulubdur və cənnətməkan, əliyyin-aşıyan şah babam ənərüllahü bürhanə həzrətlərinin zəmani səadət iqtiranlarında məhəbbət qaidəsi təcdid olub, ol canibdən Malik suyunun qırağında və sair mə'bərlərdə bir qaç nəfər tufəngçi tə'yin olunurdu və mə'bərləri qəzaq cəməatin üburundan mühafizət edüb, Yengər üzərində tərəddüd edən tüccar və mütərəddədin minnətlərinə asib və nöqsən və darülmərz dərya kənarında sakin olan rüya və füyqaraya xəşərdən irişməzdi və cəmiyyət xatir ilə tərəddüd edərlərdi. Cilusi-meymənəti mə'nusumuzdan bu anə dəgən bir əmr ki, məhəbbət və dostluğa mənafi ola, zühura gəlmişdür. Şimdi səbəb nədir kim, qəzaq cəməti nəşayist hərəkətlərə irtikab edərlər? Dostluq və ittihad lazımsı oldur kim, vükalayi-ali-miqdarunizi ol cəmi-bədkirdarun ki, bu iki silsileyi-əzimənün məhəbbət və ülfətlərinə baisi-xələdürlər, dəf' və rəf'lərinə əmr edəsüz ki, dostluq maddəsi izdiyə bulub, həmişə məhəbbət şəhrahı gəlüb-getməkdən xali olmayub, inqirari-zəmanədək sədaqət ərkanı nöqsənməsun qalub, tüccar və mütərəddidin fəriğülbal tərəddüd edüb, tərəfinün duasına bais ola...» (I Şah Səfinin Mixail Romanova məktubundan).

Üslubun xəlqi dil təzahürünə nümunə: «İxlas təriqində rasixül-əqidə, şücaət və mübarizət yolunda pəsəndidə Hacı Manuçöhr xan! Təvəccöh və inayətim tərəfinə nəhayətsiz bilüb, özünü əksər xatirimdə biləsən. Xüsus bəzi feyзли məclislərdə inşallah yaxşı vəchlə hüzurinizə yetmək müəyəsər ola. Aineyi-zəmiri-əimeyi-mə'sumin əleyhüməssəllam mehrində Dərviş

Mustafa yoldaş ilə Şirvan səmtindən öz vilayətinə getmək iradəsi var. Mehribanlıq lazımən yerə gətirüb rəvanə edəsən. Əlhəq» (II Şah Abbasın Şirvan bəylər-bəyisi Mənuçöhr xana məktubu).

Örneklerden görüldüyü kimi, müraciət olunan şəxsin rütbəsi məktubun lüğət tərkibinə ciddi təsir göstərir. Adresat nə qədər yüksək rütbə sahibi olsa, təyinlər-təşbehlər o qədər çox olur, ərəb-fars sözləri daha sıx olur. Eyni vəziyyət aşağı qatdan adamların dövlət başçılarına məktublarında da qalır. Dərbənddən və Bakıdan I Pyotra göndərilən məktublarda da belədir. Bir nümunə: «*Ərzədaşt kəmtərin bəndəgan İmamqulu yüzbaşı, naibi-Dərbənd. Bezirveyi – ərzi - bəndəgan nəvvabi – məmaliki - Bəhreyn vəlşimaleyn mirəsənəd ki, bundan iləri qəl'ələr babında ərzi-padşah, valacaygahın xidmətində mərsul etmişdik. O kim Dərbənd kənarındakı qəl'a idi. Üsmuyi-namüxalif və Sultan Mahmudi-nabikar cəm'i-qoşun edüb gəlmişlər. Qəl'əyə zor edüb pozmuşlar və padşahın qullarını qətlə yetirmişlər...*»¹ Maraqlıdır ki, I Pyotrun Kantemir tərəfindən azərbaycancaya tərcümə olunmuş manifesti də rəsmi üslubun Azərbaycan dilindəki ölçülərinə uyğundur: «*Petri-əvvəl ibn – Aleksey padşahi – Rusi. Be-oni-rəbbani və qüdrəti-cəhandani ilə biz Petrosi-əvvəlki imperatori-təvayifi-Rus xuddar-ərzeyni-məmaliki-şimaleyn tolu vəl-zəval vəl nisfül-nəhreyn padşahül-bərreyn və xaqanül-bəhreyn dəxi sair və neçə sair padşahlıqların və hökumətqahların hakimi və malikanə buyruxcısı.*

Şövkətlü və əzəmətlü, səadətlü və məhəbbətlü ulu hübbümüz və qədimi dostumuz şahı-alicah həzrətlərinün hökumətündə və xidmətündə olan izzətlü və hörmətlü süpəsalariyan və xaniyan və qorçibaşıyan və ağayi-qul və tufəngçiyan və topçibaşıyan və bəglər bəgiqyani-qul və soltaniyan və vüzəra və sair zabitan və nəfəratın bin və yüzbaşıyan və...»² Maraqlı cəhətlərdəndir ki, azərbaycandilli terminlərin rəsmiləşib dövlətlərarası ünsiyyətdə qanuniləşməsi sənəddə əks olunur: **qorçubaşı, tufəngçibaşı, topçubaşı, yüzbaşı, minbaşı, bəglərbəgi** və s. (mətn uzundur, çoxlu və maraqlı terminlər işlənir).

¹ Bax: Dəlili H. Ə. Azərbaycan-Rusiya münasibətləri fars və Azərbaycan dilli sənədlərdə. Bakı, 1976, s. 95.

² Yəni orada, s. 83.

Dili və terminologiyası ilə bir sənəd xüsusi maraq doğurur – II Yekaterina zamanında Rusiya imperiyasındakı əyalətlər üçün yeni qanunlar məcləsi tərtib və çap olunur. İmperiyadakı türk xalqları nəzərə alınaraq həmin sənədlər toplusu türkcəyə də tərcümə edilir və kitab halında buraxılır.¹ Sənədin dili haqqında təsəvvür almaq üçün nümunələrə baxaq:

379. Ammanın nəzar və şəfqət məhkəməsində mühəyya qaziləri. *Amanın nəzar və şəfqət məhkəməsində bilazat gubernator kəndüsi sədrnişində oturub yuxarı zemski sudun iki posnişini və gubernə mağıstratının iki posnişini və yuqarı rasprava məhkəməsinin iki posnişinləri otururlar. Əgər gubernədə bu məhkəmələr olur isə və bunlardan bə'zi olmadıqda məhkəməyi-məzburda hökm məclisi olunmayacağı xud kəndüdən mə'lumdur. Və əgər külli və cüz'i xüsusiyyət əhvalundan vüquf təhsil etməyə ehtiyac vəqə olunur isə, məhkəməyi-məzburda oturub, işləri vəznü təfəkkür etməkçün boyarzadələrin pridvaditeli, yəni sərvərini, ya şəhər başlığını də'vət etməyə nəzar və şəfqət məhkəməsinə iznü rüxsətdir².*

382. İmperatori-ə'zəm həzrətlərinin nəzar və şəfqət məhkəməsinə təslim olunan xəzinəsi. *Nəzar və şəfqət məhkəməsinə üç yüz səksəninci maddədə zikr olunan şeylərin icra və iqaməti üçün gubernənin təhsil və iradəndən * hasil imperatori-ə'zəm həzrətlərinin xəzinəsindən bir dəfədə on beş rüblə əta və bəxş olunur və nəzar və şəfqət məhkəməsinə təhriren əmr olunur ki, uşbu aqça ilə məzkur icad və bünyadın həqiqət əlhəl özün(ün) mənfəətinə etməyə mübaşirət edə və hər kizbi, mə'n'i boş yerə tələf olunmaya, Və ya ki qeyri müamilə özün(ün) sərf olunub və ya xilaf iste'mal və hiylə həyanətilə küllüsü və bə'zisi zayə' və tələf olmaya və bu aqçayı-mənfəət təriqilə və ya vəsiqəli*

¹ Məzidi – izzət və müqəddəs padşahi-əzəm imperatoriçə Yeqaterina saniyə həzrətlərinin cəm'i Rusiyə imperiyəsində əyalətlərin nizam və tərtibi üçün icad və imla olunmuş qanuni-cədidədir. Peterburq, 1780.

² Göstərilən mənbə, s. 137.

* Qazanc və gəlirindən.

*rəhn ilə boyarzadələrin bankiyə verilən rəsəm və qanuni özün müamiləyə vermək nəzər və şəfqət məhkəməsinə iznü rühsət olunur...*¹

Diqqəti çəkən birinci odur ki, bu mətnlər saf Azərbaycan dilindədir - qanunlar Azərbaycanın Rusiya imperiyasına qatılmasından əlli il (1813-cü ilki qismən ilhaqı nəzərə alsaq, 33 il) əvvəl yazılmışdır. Çarın bu məcəlləni imperiya daxilində olan Volqaboyu, Şimali Qafqaz, Sibir türklərinin dilinə yox, məhz Azərbaycan dilinə tərcüməsini nə ilə izah etmək olar? Ancaq onunla ki, hansı türk dilində yazılsa, yalnız o xalq özü başa düşəcəkdi, Azərbaycan dilindəkini isə, görünür, bütün türk xalqlarının ziyalıları, məmurları anlamışlar. Buna görə də XIX əsrdə rus-Avropa səyyahları Azərbaycan dilinin Şərqdəki mövqeyini fransız dilinin Avropada işlənməsi ilə müqayisə edirdilər.

Göründüyü kimi, bu mətnlərdə bir *oturmaq* feili «olturmaq» şəklində verilib (tatar, balkar, qaraçay...dillərindəki kimi), bir də *xəyanət* və *rüxsət* sözlərinin hərəsi bir dəfə *h* ilə yazılmışdır (Osmanlı türkcəsindəki kimi). Ancaq müşahidələr göstərir ki, *rüxsət* sözü birinci mətndə məhz *x* ilə gedib, eyni zamanda *xəzinə* sözü hər dəfə *x* ilə yazılıb. Deməli, *h* yazılışını mətbəə xətası – nöqtə düşməsi saymaq gərəkdir.

Rus sözlərinin bu mənbədəki işlənilmə ənənəsi XIX əsrdə və XX əsrin əvvəllərində davam edir, mətnlərdə rus terminologiyasının azərbaycanca izah-qarşılığı verilir: *obşestvennaya prizreniye*, *yə'ni ammanın nəzər və şəfqət məhkəməsi*; *boyarzadələrin privvaditeli*, *yə'ni sərvəri* və s. (sonralar eynən «Əkinçi» qəzetində olan kimi). Göstərişlərin dilində rus sözləri geniş işlənir, fonetik və qrammatik baxımdan tamam azərbaycancalaşmış*.

Ümumiyyətlə isə, buradakı dil tarixən azərbaycanca yazılmış nümunəvi sənəd dillərindən biridir.

¹ Həmin mənbə, s. 138-139.

* Bundan əvvəlki əsrlərdə Hinduşah Naxçıvani lüğətində تخت (təxt) - كروت (kirəvət və ya kıravat) və Həbibinin dilində *vinu* (vino) rus sözləri işlənir: Dur uru, ey saqi-yi-məhrü, bizə, Sun bərü bir qaç qədəh *vinu* bizə. «Dədə Qorqud»da M.Erginin və F.Zeynalovla S.Əlizadənin *şaykalı* oxuduğu sözü H.Arashlı və O.Şaiq *şapqalı* oxuyur: «Qanturalı gəldi, qara *şapqalı* təkura salam verdi». Bizcə, dürüstü budur, *şayqa*/*şayka* mənə vermir.

MÜNDƏRİCAT

Ön söz	5
Fənnin mövzusu və bir neçə anlayış haqqında.....	16
Azərbaycan dili: terminoloji anlayışı; etnik mənşəyi; ən qədim izləri və təşəkkülü.....	36
Azərbaycan ədəbi dilinin dövrləri.....	71
«Dədə Qorqud kitabı»nın dili	105
XIII-XVI əsrlər ədəbi dili.....	131
XIII-XIV əsrlər ədəbi dili.....	153
Nəsiminin dili.....	194
XV-XVI əsrlər dili.....	230
Qurbaninin dili	274
Xətəinin dili	281
Füzulinin dili	
1. Ədəbi dil tarixində Füzulinin yeri:	
milli ədəbi dilin müəyyənləşməsi.....	288
M. Füzulinin lüğət tərkibi	301
Füzulinin qrammatikası	308
Füzuli söz sənəti haqqında	335
Füzulinin bədii nəsr dili.....	351
Füzulinin dilində məna sahələri.....	356
Füzuli dilində təşbəhlər	361
Füzulinin dilində ləffü nəsr	370
Füzuli dilində bəzi üslub çalarları. Yaxud: P.S.	372
Milli ədəbi dilin yeni dövrü	
XVII-XVIII əsrlərdə ədəbi dil	380
Bədii üslub	392
Qövsü Təbrizinin dili.....	420
Molla Pənah Vəqifin dili.....	435
Nəsr dili	456
Elmi üslub	466
Rəsmi-epistolıar üslub.....	470

TOFİQ HACİYEV

AZƏRBAYCAN ƏDƏBİ DİLİNİN TARİXİ

(I hissə)

Bakı – «Elm» – 2012

«ELM» REDAKSIYA-NƏŞRİYYAT
VƏ POLİQRAFIYA MƏRKƏZİ

Direktor: *Şirindil Alışanlı*

Kompüter
tərtibçisi: *Nasir Alışanlı*

Texniki
redaktor: *Səbuhi Qəhrəmanov*

Formatı: 60x90 ¹/₁₆. Həcmi: 29,75 ç.v.
Tirajı: 500. Sifariş № 126.
Qiyməti müqavilə əsasında

«Elm» RNPM-nin mətbəəsində çap edilmişdir
(İstiqlaliyyət, 8) .